

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Jovović
Ivan Ivanović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Novica Samardžić
Dragan Radulović
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXV, BROJ 97
PROLJEĆE 2024

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA
2024**

7 identitet

- 7** Crnogorska nacionalna zajednica u Srbiji nakon popisa stanovništva
- 9** Sa 140 hiljada na 20 hiljada Crnogoraca u Srbiji
Mihailo Miletić
- 11** Identitetska drama – Crnogorci u Republici Srbiji
Čedomir Čupić
- 25** Asimilacija kao vid preživljavanja
Sonja Biserko
- 31** Ko je rušio Vojvodinu rušio je Jugoslaviju
Duško Radosavljević
- 37** Ideologija i politika SPC najveća smetnja razvoju Srbije kao građanske i demokratske države
Balša Božović
- 43** Ideologija nacionalizma i promjena identiteta
Goran Kaluđerović
- 45** Afirmacija i asimilacija Crnogoraca u Srbiji
Ivan Jovović

51 relacije

- 51** Uloga UNESCO-a u zaštiti, obnovi i promociji kulturne baštine Crne Gore
Vukan Ražnatović
- 171** Uticaj propisa EU na pravnu sigurnost nacionalnog pravnog sistema
Ana Andrijašević

prizma 181

Interesi su uvijek ispod **181**
ljudskih potreba
Slobodan R. Vukićević

terorizam 209

Etimološko određenje termina **209**
teror i terorizam
Marko Kusovac

jubilej 221

Kantov kosmopolitizam i **221**
suverenistička dilema
Bojan Jovanović

neimarstvo 263

Kako sačuvati knjigu postanja (III) **263**
Velizar Radonjić

U potrazi za narodnim klesarima (III) **291**
Slobodan Čukić

književnost 313

Život i književna djelatnost **313**
Nikole Petanovića
Sofija Kalezić

istorija 325

Iseljavanje Crnogoraca u **325**
Ukrajinu i ukrajinski grbovnik
B. Šekularac, J. Đuranović

Aleksije Kontostefan vizantijski **355**
zapovjednik Drača i Oblun
Petar Lekić

Kapitulacija crnogorske vojske **367**
u Prvom svjetskom ratu i
srpska propaganda
Jovo M. Bećir

391 Veze Amerike i Crne Gore na stranicama Glasa Crnogorca 1873–1914.

Ivan Tepavčević

417 Tajna krštenja za vrijeme komunizma
Ivo Mišur

429 Donjokrajско bratstvo Ćeranići
Milorad Ćeranić

451 Evropska moda na crnogorskom dvoru krajem XIX vijeka
Marina Šoć

465 muzika

465 Crnogorski muzički folklor – od dragulja do surogata
Slobodan Jerkov

473 O tonskim zapisima
Sergeja Rahmanjinova
Kosana Radojević

497 agrikultura

497 Međunarodni sajmovi i izložbe (1867–1908) sa crnogorskim poljoprivrednim artiklima
Svetozar Savić

517 film

517 *Gospodar prstenova*: Tolkinova mitopoeza na velikom ekranu
Žarko Martinović

553 Crna Gora za početnike

553 Princeza na buretu baruta
Petar Milatović

561 dnevnik

561 Operacijski dnevnik princa Petra
(priredio Srđa Martinović)

675 arhiv

675 Zapisano je (19)
Branislav Borilović

CRNOGORSKA NACIONALNA ZAJEDNICA U SRBIJI NAKON POPISA STANOVNIŠTVA

U Novom Sadu je 28. februara 2024. godine održan Okrugli sto pod nazivom *Crnogorska nacionalna zajednica u Srbiji nakon popisa stanovništva*. Organizatori su bili: organizacija ELEMONT – Crnogorski elektori Srbije i Asocijacija filozofa, sociologa i politikologa „Polis“, a na skupu su govorili: dr Čedomir Čupić, Sonja Biserko (Helsinški odbor), dr Duško Radosavljević, Balša Božović, dr Goran Kaluđerović i Ivan Jovović (Matica crnogorska).

U saopštenju za javnost sa ovog skupa, između ostalog se kaže: *Govornici su se složili da je položaj Crnogoraca u Srbiji izuzetno složeno i kompleksno pitanje i predstavlja svojevrsnu identitetsku dramu u Srbiji. Broj Crnogoraca u Srbiji za tri decenije smanjio se sedam puta, sa 140.000 na 20.000. Ovo nije plod prirodne asimilacije koja postoji svuda u svijetu, jer nijedna nacija nije doživjela takav pad. Na ovako drastičan pad uticala je politika nacionalizma koja dominira već decenijama u Srbiji. Konstantna propaganda, tendencija da se ospori postojanje nacije, prisvajanje kulturnog i istorijskog nasleđa je sveprisutna, kako u javnom životu tako i u obrazovanju. Suočavamo se sa izazovima koji proizilaze iz većinske kulture i*

sistema vrednosti kojem živimo, u kome su prisutni nasilje i agresija.

Redakcija *Matice* je procijenila da zbog aktuelnosti teme u ovom broju časopisa štampa autorizovana izlaganja s ovog skupa. (M)

SA 140 HILJADA NA 20 HILJADA CRNOGORACA U SRBIJI

Mihailo Miletić

In his keynote address, the author stated that the number of Montenegrins in Serbia has decreased by seven times in three decades. There is a tendency to challenge the existence of the Montenegrin nation, change historical facts and appropriate the Montenegrin heritage. According to research, this is a consequence of the propaganda that was conducted persistently.

Crnogorski identitet je duboko ukorenjen u svakom od nas, kao deo naše ličnosti i nasleđa koje se prenosi s kolena na koleno. Negujući ove vrednosti, jezik, kulturu i običaje koji čine našu posebnost, činimo da se buduće generacije osećaju ponosno.

Danas, dok razgovaramo o očuvanju našeg crnogorskog identiteta, moramo reći da se suočavamo sa velikim izazovima. Broj Crnogoraca u Srbiji se za tri decenije smanjio čak za sedam puta, sa 140.000 na 20.000. Ovo nije plod prirodne asimilacije procesa koji se odvija svuda u svetu, jer nijedna nacija nije doživela takav pad. Međutim, važno je napomenuti da se proces asimilacije može pojačati raznim faktorima. U našem slučaju, uloga naše države Srbije ima poseban uticaj na ovu dinamiku. Mi se suočavamo sa izazovima koji proizlaze iz većinske kulture i sistema vrednosti u kojem živimo. U društvu je stvorena atmosfera u kojoj se neguju nasilje i agresija, a politika nacionalizma je dominantna već decenijama.

Naša država Srbija ima značajnu moć i odgovornost da podrži raznolikost i da očuva kulturno nasleđe svih svojih građana.

Nije dovoljno samo da postoji pravni okvir zaštite manjinskih prava, važno je stvoriti ambijent, milje u kojem se različite kulture i identiteti cene i neguju.

Nažalost, svedoci smo tendencija da se ospori postojanje crnogorske nacije, da se menjaju istorijske činjenice i čak prisvaja naše nasleđe. Ovo nije samo pitanje očuvanja kulture i identiteta, već i pitanje pravde i istine. Mi imamo bogatu istoriju i kulturnu baštinu koja zaslužuje da se poštuje i prepozna. Osim toga mi, Crnogorci, državljani Srbije, volimo i poštujemo našu državu Srbiju i dali smo nemerljiv doprinos u razvoju Srbije u privredi, nauci, obrazovanju, kulturi, sportu.

Neki bi rekli da je prisvajanje identiteta borba za teritoriju. Negativni primeri u školstvu (prekrajanje istorije), prebrojavanja i prozivanje Crnogoraca u zdravstvenom sistemu, nipodaštavanje u medijima, negativna propaganda..... naša istraživanja su pokazala posledice užasne propagande koja je vođena. Crnogorci više nisu poželjne komšije, učitelji, kolege...

Naša borba za očuvanje crnogorskog nasleđa ne sme biti borba protiv većinskog društva. Mi ne smemo upasti u klopku, jer neki od nas žele da naprave „antisrbe“, što mi nismo! Naprotiv, trebamo pozvati na dijalog, otvorenost i zajedničko razmatranje naše istorije i kulture. Samo kroz iskren i pošten pristup možemo postići pomak ka boljem razumevanju i suživotu.

Građani moraju shvatiti da raznolikost i pluralizam čine osnovu demokratskog i razvijenog društva. Nijedna kultura ne sme biti potisnuta ili osporena.

Uprkos svemu, ohrabrujem vas da ostanemo posvećeni očuvanju našeg identiteta i da se borimo protiv istorijskog iskrivljavanja i prisvajanja. Kroz *edukaciju, informisanje i promociju istine*, možemo zajedno raditi na stvaranju bolje budućnosti naše Crnogorske zajednice ovde u Srbiji.

Da li imamo sagovornike? Da li možemo da koristimo prava koja nam pripadaju? Šta radi i čime se bavi Nacionalni savet Crnogoraca u Srbiji? Neverovatno je i protivzakonito da ga vode ljudi koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi. Još mnoga pitanja otvaramo večeras zajedno sa našim učesnicima okruglog stala.

IDENTITETSKA DRAMA

— CRNOGORCI U REPUBLICI SRBIJI

Čedomir Čupić

In the political life of Serbia in the late 80s, nationalism caused a change in the identitarian collective image of the population and led to the assimilation of Montenegrins into the Serbian corps. This was done by ideological nationalistic pressures, and public propaganda supported by the top political authorities proclaiming that in Serbia it is best to be a Serb.

Pozdravljam Vas u ovoj maloj oazi Crnogoraca koja je našla večeras dobro utočište u Novom Sadu, u najboljem prostoru, u knjižari u kojoj ste okruženi knjigama.¹ S knjigama svi smo u svim vremenima – prošlom, sadašnjem i budućem, odnosno sa onim što se u prošlosti desilo, sa onim što se sada događa i sa onim maštama i zamišljanjima budućim. S knjigama nikad nismo sami. One su najbolji drugari i autoriteti jer nisu od krvi i mesa pa da Vam mogu zameriti i odgovoriti na opasan način. Knjigu ostavite, ponekad i lagano bacite, a ona se ne ljuti. Ponovo je možete uzeti i s njom provoditi vreme dokle hoćete, ali nikad s njom problema nećete imati kao što je to moguće sa živim ljudima. S knjigama ste i u umetničkoj galeriji, jer su

¹ Dopunjeno saopštenje izrečeno na Okruglom stolu „Crnogorska nacionalna zajednica u Srbiji nakon popisa stanovništva“ održanom u Novom Sadu, 28. februara 2024. godine u organizaciji Crnogorski elektori Srbije i Asocijacije filozofa, sociologa i politikologa „Polis“.

često njihove korice oplemenjene vrhunskim likovnim ili vajarskim delima, fotografijama i dizajnom samo za njih osmišljenim. Zbog toga se zahvaljujem organizatorima ove tribine i posebno vlasniku knjižare koji je omogućio da se u ovom lepom hramu knjige večeras susretnemo.

U okviru teme, koja nas je okupila, istaknuću tri uvida: a) statistički; b) identitetske drame Crnogoraca u Srbiji; c) politički i pravni okvir u kojem dominira nacionalizam u političkom životu Srbije.

a) Statistički podaci pokazuju da Crnogorci kao nacija naglo nestaju u Srbiji s tendencijom da se još više njihov broj smanji, a vremenom da potpuno zgasnu. Crnogorci su u Srbiji nacija koja nestaje. Upravo, to kretanje ka nestanku pokazuju statistički podaci. Prema prvom popisu posle Drugog svetskog rata iz 1948. godine, u Srbiji je bilo ukupno 74.589 ili 1,15% stanovnika koji su se izjašnjavali kao Crnogorci. Od toga u Vojvodini 30.589, u ostalom delu Srbije 16.221 i Beogradu 27.779. Dolazak Crnogoraca u Srbiju odvijao se i pre Drugog svetskog rata. Jedan broj, posebno u Beograd, došao je posle Prvog svetskog rata odmah po formiranju, najpre Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, a potom Kraljevine Jugoslavije. U Vojvodinu oni su došli organizovano kao kolonisti posle Drugog svetskog rata. Njihov broj iz popisa u popis u Srbiji je rastao sve do 1981. godine. Tako se prema popisu iz 1953. godine u Srbiji izjašnjavalo kao Crnogorci 86.061 ili 1,23% stanovnika Srbije. Popisom iz 1961. broj stanovnika koji se izjašnjavaju kao Crnogorci iznosi 104.753, odnosno u procentima 1,37%. Broj Crnogoraca raste i u popisu 1971. godine i iznosi 125.260, odnosno 1,48% od ukupnog broja stanovnika u Srbiji. U narednom popisu 1981. godine broj stanovnika koji se izjašnjavaju nacionalno kao Crnogorci je 147.466, odnosno u procentima 1,58% stanovnika Srbije. Taj broj je kulminacija kada je u pitanju izjašnjavanje po nacionalnoj osnovi. Svi

prethodni, kao i ovaj popis iz 1981. godine, pokazuju prirodan rast stanovnika Srbije koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci.

U sledećim popisima u Srbiji, odnosno Jugoslaviji, broj onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci počinje da se drastično smanjuje. Tako prema popisu iz 1991. godine kao Crnogorci izjašnjava se 139.299 stanovnika ili u procentima 1,42%. Ovaj popis pokazuje da se kod njih naglo odvija drama polaganog nestanka. Naime, kao da se Crnogorci u Srbiji više ne rađaju, da samo umiru ili odlaze iz Srbije. Drastičan pad u izjašnjavanju stanovnika Srbije kao Crnogoraca pokazuju statistički podaci iz popisa obavljenog 2002. godine kada njihov broj pada na 69.049 ili 0,92% stanovnika. Isti trend pada broja Crnogoraca u Srbiji pokazuje popis iz 2011. godine prema kojem ima ih svega 38.527 ili u procentima 0,54%. Poslednji popis iz 2022. godine je, takođe, porazan. Pad je skoro 100% jer se svega 20.238 ili 0,30% stanovnika u Srbiji izjasnilo kao Crnogorci. Za četiri decenije, od 1981. do 2022, sedam puta je manje onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci. Došlo se do ivice njihovog nestanka u Srbiji.

Ovi statistički podaci pokazuju da je položaj Crnogoraca u Srbiji dok je bila Jugoslavija bio bez sumnje siguran i stabilan i da nije uticao na njihove svakodnevne životne situacije. Crnogorci su kao nacija bili prihvaćeni i ravnopravno su učestvovali, kao i većina nacija i nacionalnih manjina (nazivane ustavno kao narodi i narodnosti), u društvenom i političkom životu Srbije i Jugoslavije. Crnogorci u Srbiji nisu bili diskriminisani niti su se osećali kao nepoželjni. U tom periodu nečije nacionalno opredeljenje nikome nije smetalo. Komunikacija među ljudima u Srbiji bila je normalna i nečije poreklo nije bilo nepoželjno niti je stvaralo osećaj ugroženosti u bilo kojoj dimenziji života, u zajednici i prostoru.

Sa krizama, posebno političkim i ekonomskim, koje dobijaju

razmah početkom osamdesetih godina, u Jugoslaviji počinju promene prema kolektivnim identitetskim opredeljenjima stanovnika. Do tada marginalizovani, nacionalistički ispadi u Jugoslaviji i Srbiji poprimaju veće razmere. Pokazuje se da su nacionalisti uvek latentno (skriveno) postojali, ali da nisu u političkom životu Jugoslavije i Srbije mogli da dobiju veću, a posebno ne eruptivnu šansu. Bilo je početkom sedamdesetih godina masovnijih izliva nacionalizma, ali su oni političkim odlukama efikasno i brzo smirivani ili gušeni. Ti nacionalistički izlivi ostavili su tragove u Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji i Makedoniji. Oni su uzrokovali smene tadašnjih republičkih političkih i privrednih garnitura. Upravo, njihovi sledbenici će u krizi koja tinja i povremeno se razbuktava osamdesetih godina biti oni koji će dozirati i pojačavati nacionalističke političke pretenzije. Što je najopasnije i najtragičnije, to će se odvijati u okviru intelektualnih i duhovnih elita.

Jedan otrovan sadržaj njihovog delovanja izlivaće se u javnosti Jugoslavije i on će proizvoditi loša ljudska osećanja kao što su: zavist, mržnja i lukavstvo prema svima onima koji nisu iz njihove nacionalne grupe. Sve se to širilo zavodljivim metaforama i obrascima krivice za razne vrste nedaća, posebno egzistencijalnih, gde je konačno pronađen krivac u drugima i drugojačijima. Taj krivac je bio pripadnik drugog naroda i narodnosti. Nacionalistička retorika, iz tih intelektualnih krugova, širila je netrpeljivost i otrovni šovinizam. Logika je bila: drugog i drugojačijeg treba preobratiti (dovesti ga do spoznaje gde treba da pripada), a ako to ne uspeva - onda ga treba istrebiti. Sa takvim javnim izlivima nacionalista i šovinista dočekan je početak devedesetih godina u Jugoslaviji.

Posle pada Berlinskog zida, umesto demokratskih promena dobili smo nacionalističke obmane. Marginalizovani i latentni nacionalizmi izleteli su iz nekih užasnih rupa života i preplavili Juoslaviju. Nacionalizam je postao dominirajuća sila u

političkom životu Jugoslavije i Srbije. Uvođenjem partijskog pluralizma, kao jednog od uslova demokratskog poretka, razbuktao se nacionalizam preko partija, a potom zavladao celim političkim životom republika i autonomnih pokrajina u Jugoslaviji. Partije obojene nacionalističkom ideologijom dobijaju prevagu u političkom životu. Upravo, njihovo delovanje rušilo je Jugoslaviju i ona je nestala u ratnoj buktinji koja se raširila na prostorima jednog broja republika. Nacionalistička ideologija u novoosnovanim državama ostaviće manje ili više posledice kada su u pitanju nacionalne manjine.

Većina novih država svoje temelje zasnovala je na etničkom poreklu, a ne na građanskim principima. To ih je odvelo u zatvorenost i ograničenost kada je u pitanju razvijen i bogat politički život. Kod antičkih Grka iz *polisa* (države) nastala je i *politea* (politika) i *polites* (građanin). Građanin je politički subjekt iznad svih svojih posebnosti kao što su rasne, etničke, religijske, socijalne i druge. Njegove posebnosti i pripadništva garantuje dobro uređeni građanski i politički život u državi. Sveden na dominaciju bilo koje posebnosti, građanin najčešće biva njen zarobljenik. Kao zarobljenik u posebnosti on postaje netrpeljiv i isključiv prema drugima i drugojačijim. Na etničkoj dominaciji zasnovan politički život može lako da završi u isključivosti prema drugim etničkim posebnostima, odnosno poreklima. Takav odnos često završava u procesu da male etničke, odnosno nacionalne manjine, mogu zbog problema da podlegnu dominaciji većine i da se vremenom potpuno asimiluju i nestanu u većinskoj etničkoj grupi.

b) Identitetska drama Crnogoraca u Srbiji započela je s izmenjenim okolnostima u političkom životu Jugoslavije. Nacionalizam kao dominantna ideologija u političkom životu Srbije s kraja osamdesetih i početkom devedesetih godina dovela je do drastičnog pada kada je u pitanju izjašnjavanje

Crnogoraca u popisima stanovništva. Oni su se u Srbiji pod pritiskom političke propagande sve više izjašnjavali kao Srbi i na taj način drastično smanjili. Kulminacija u izjašnjavanju kao Crnogoraca bila je, kao što smo već naveli, 1981. godine, da bi se u popisu iz 1991. smanjili. Od tada oni su počeli da se izjašnjavaju kao Srbi. Nacionalistička pomahnitalost i propaganda, kao i ratovi iz devedesetih godina na prostorima bivše Jugoslavije, doveli su Crnogorce u situaciju da se u velikom broju izjasne kao Srbi.

Nacionalistička propaganda odigrala je veliku ulogu u identitetskoj drami Crnogoraca u Srbiji. Poruka te propagande bila je da je u Srbiji najbolje biti Srbin. Propaganda koja je dolazila iz vrhova vlasti i određenih intelektualnih krugova žestoko je medijski podržavana i plasirana, sugerišući svima onima koji su se do tada izjašnjavali kao Crnogorci da se izjasne kao Srbi, pa se više njima neće baviti niti će oni imati bilo kakav problem. Ta opasna, otrovna propaganda dolazila je od opakih ljudi iz vlasti i povremeno je u talasima podržavana od većine. Svi koji su u tome učestvovali pokazali su da je njihov lični identitet u oskudici i nevolji. Identitetski oštećeni pokazuju svoje lične frustracije i traže pribežište u kolektivnom identitetu. Za njih je važnije da su pripadnici kolektivnog identiteta nego da su ličnosti sa ličnim identitetom i integritetom. Logika je: prvo Srbin pa onda ličnost. *Mi* je bitnije i važnije od *ja*. To je tipično za nacionalistički pristup identitetu. Tamo gde je ličnost nebitna, nebitna je i čovečnost. Tako se gubi smisao čovečnog života. Bez smisla života, odnosno kulture i vrednosti, nema čovečnosti. Ljudsko biće bez smisla ostaje zarobljeno u biologiji, odnosno: ono je samo biološka činjenica. Čovečnost, odnosno čovek kao kulturno biće, podrazumeva razvijeno bogatstvo sadržaja, ali i prihvatanja različitosti. Različitosti čine različite sadržaje koji se razvijaju u čoveku kao kulturnom biću. Te različitosti kod nekih su nijansirane i bliske, a kod drugih one

su prilično izražene. To se odnosi i na etnička porekla, odnosno, etničke grupe i pojedinačni osećaj pripadnosti njima. Tamo gde se *ja* u *mi* ne guši i ne nestaje, pokazuje se da je nađena mera između *ja* i *mi*, odnosno između ličnog i kolektivnog (grupnog) identiteta.

Preovlađujuća nacionalistička ideologija u Srbiji devedesetih godina, nametnula je obrazac da je važnije biti pripadnik etničke grupe, odnosno biti Srbin, nego imati razvijen lični identitet. Ratovi vođeni tih godina omogućili su raznim srpskim zločincima da se prikazuju kao Srbi koji čine zločine da bi „odbranili srpstvo“. Nažalost, oni su proglašavani u tim tragičnim ratnim vremenima za junake i heroje iako su bili samo veliki zločinci. U ime srpstva njihova nedela prema drugima su pravdana ili skrivana. Naravno, to će doživeti veliku osudu posle završetka rata od strane međunarodne zajednice. Upravo, tih devedesetih godina u Srbiji je vođena propaganda da su Crnogorci najbolji Srbi koji su zbog junaštva proglašavani Spartancima. Bio je to podsticaj da Crnogorci izginu kao Spartanci u antičkoj Grčkoj za srpske interese. Poznato nam je iz istorije kako su Spartanci završili tako da su skoro nestali. U savremenoj Grčkoj čuvena Sparta iz antičkog vremena danas je gradić sa 16.500 stanovnika, a Atina, u antičkom vremenu nešto brojnija od Sparte, danas je megalopolis sa blizu pet miliona stanovnika.

Svi primeri izginuća do nestanka kada je u pitanju politički život su u svojoj suštini nekrofilni. Junački usklici: *izginućemo do kraja, ali se predati nećemo*, mogu da budu pojedinačni činovi, ali se oni ne smeju prihvatati kao kolektivne preporuke. Niko nema pravo da kolektiv ili grupu gurne u nestanak. Metafore kao što su „bolje grob nego rob“ ili „mi smo nebeski narod“ imaju simbolički značaj u literaturi, teologiji i umetničkoj obradi, ali nemaju nikakvo opravdanje u politici kao praktičnoj delatnosti koja se bavi organizovanjem ljudi da

prežive, razvijaju se i preko poredaka da garantuju svima siguran, stabilan, dobar i pravedan život. Pesničke metafore u političkoj upotrebi su opasne i pogubne. Politika je vidljivi, realni deo stvarnosti, i zbog toga su opasne one političke elite ili političke vođe koje to ne znaju ili ne prihvataju. Prihvatiti metaforu da smo „nebeski narod“ u političkom životu nije ništa drugo nego omogućiti da real političari konstatuju da je zemaljska teritorija toga naroda prazna, odnosno slobodna za naseljavanje. Ta nerealna politika Srbije iz devedesetih godina dovela je do situacije da je 19 najmoćnijih država zapada krenulo da vojno interveniše po teritoriji Srbije zbog Kosova i da tu akciju nazove „Milosrdni anđeo“. Bio je to njihov odgovor na upotrebu, u političke svrhe, metafore da su „Srbi nebeski narod“. Drugim rečima, na tu metaforu da smo „nebeski narod“, a da smo pri tome istovremeno vršili zemaljska nedela, oni su odgovorili simbolički i cinično da takve treba poslati na nebo, odnosno da pesničke metafore treba realizovati praktično.

Opaka nacionalistička propaganda, pesnički izražavana, pogubna je bila ne samo za Srbe u Srbiji već i za sve Srbe na teritoriji bivše Jugoslavije. Ona je zatrovala i Srbe koji nisu živeli u Srbiji i gurnula ih u nerealnost koja je skupo plaćena kad su u pitanju Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Tragično je što su Srbi u tim republikama, potom državama, tu nacionalističku propagandu prihvatili. Cena koju su platili i danas plaćaju je velika. Pogubna je i umišljenost nacionalističkih krugova u Srbiji da je Srbija na Balkanu najmoćnija država. Ova nerealnost opasna je po stabilnost i sigurnost svih balkanskih država. Nažalost taj stav su podržavali i danas podržavaju neki političari i iz zapadnih država. Međutim, ta činjenica je netačna, a kao umišljaj nacionalističkih političara u Srbiji po Srbiju opasna i stradalnička. Ako se procenjuje nečija realna politička moć na Balkanu, onda se treba suočiti sa činjenicom da je Grčka veća i moćnija država i po

broju stanovnika i po teritoriji od svih drugih država na Balkanu. Uz to, Grčka je u NATO paktu i Evropskoj uniji. Takođe, Srbija je okružena bezbednosno sa državama članicama NATO pakta i Evropske unije. Srbiju ove države lako mogu da potpuno izoluju, odnosno dovedu u situaciju potpunog zatvaranja. Zato je suludo učitavanje od strane srpskih nacionalista o moći Srbije i njenoj samostalnosti. Takvi stavovi su nerazumni i nepromišljeni.

Sve države na Balkanu treba da se dogovaraju, međusobno uvažavaju, poštuju identitetska pripadništva i razlike i da to ne mešaju u komunikacijama, posebno onim koje se odnose na poslovne aktivnosti. Niko na balkanskom prostoru ne treba da ističe svoju primarnost i nadmoć u odnosu na druge.

Arogantna i preteća nacionalistička retorika i propaganda uticala je da se od devedesetih godina Crnogorci u popisima izjašnjavaju kao Srbi, iako su duboko ostali vezani za svoje poreklo. To se pokazuje i danas preko običajnih, kulturnih, jezičkih i tradicionalnih obrazaca i ponašanja u svakodnevnom životu. Crnogorcima je Srbija domovina u kojoj žive i u kojoj svojim talentima i radom doprinose, a Crna Gora im je otadžbina u kojoj su njihovi praoci i pramajke, majke i očevi rođeni. Zbog egzistencijalnih i drugih životnih potreba, oni se u Srbiji potpisuju kao Srbi da ne bi imali problema sa položajem i raznim životnim aktivnostima. U porodičnom, intimnom i bliskom okruženju oni su i dalje Crnogorci i tako ih čak i Srbi susedi doživljavaju i obeležavaju. U posrbljavanju Crnogoraca u Srbiji u velikom delu učestvovali su i Crnogorci koji smatraju da su etnički Srbi i da im je to pravo identitetsko obeležje. Oni su ti koji zajedno sa srpskim nacionalistima tvrde da su Srbija i Crna Gora dve srpske države koje treba spojiti i zabludele Crnogorce srpskoj matici pripojiti.

U Srbiji su srpski nacionalisti uvek imali veliko podozrenje prema Crnogorcima. To nije bilo dominantno posle Drugog

svetskog rata. Podozrenje je praktikovano u uskim nacionalističkim krugovima, najčešće u kafanskim razgovorima i preganjanjima. Oni su širili netačne podatke po kojima su odmah posle rata Crnogorci obeležavani kao najbrojniji generali u Jugoslaviji, da bi potom šezdesetih godina, posebno u Beogradu, postali najbrojniji generalni direktori državnih i društvenih preduzeća. Raspadom Jugoslavije, posebno posle referenduma održanog 2006. godine u Crnoj Gori i ponovnog uspostavljanja države Crne Gore (koja je odmah od najmoćnijih zemalja sveta priznata), Crnogorci su od tih istih nacionalističkih krugova sada obeležavaju kao pretežno kriminalci. Po njima, da nije crnogorskih kriminalaca u Srbiji sve bi bilo bolje pa i životni standard Srba. Naravno, to nije mišljenje većine stanovnika Srbije o Crnogorcima i državi Crnoj Gori. Događa se da pod velikom medijskom propagandom na trenutak i većina u Srbiji prihvata da su Crnogorci kriminalci, ali se ubrzo od tog mišljenja i stava oslobađa kada dnevna propaganda popusti.

Jedno lično svedočanstvo o uticaju propagande kada su u pitanju Crnogorci vezano je za iskustvo koje doživljavam tokom prevoza gradskim saobraćajem u Beogradu. Tako čujem u prevozu, posle televizijske propagande o Crnogorcima kao kriminalcima, da sve Crnogorce iz Beograda i Srbije treba proterati i da će tada Srbima u Srbiji biti sve bolje i kvalitetnije. To se može čuti dva-tri dana. Posle toga više nema govora o Crnogorcima kao opasnim ljudima po Srbe i Srbiju. Ljudi se u prevozu u razgovorima ponovo vraćaju na svakodnevne životne probleme. Činjenica je da kada se medijska propaganda od strane šovinista i otrovnih ljudi uperi prema Crnogorcima, onda ona za trenutak poprimi ogorčenost i kod građana. Čim nje nema, nema ni govora o Crnogorcima. Nacionalisti, posebno oni na vlasti, traže psihološkog krivca za svoje nesposobnosti da rešavaju probleme i na njih prenose izvore krivice. Upravo

Crnogorci im dođu kao dobar izgovor i dežurni krivac.

Nesporno je da većina građana u Srbiji nije nacionalistički opterećena i zatrovana. Lično nikada nisam imao problema što sam se u popisima izjašnjavao kao Crnogorac, kako u institucijama u kojima sam radio, tako i u svakodnevnim susretima sa ljudima. Takođe, i u društvenim kontaktima kao i u javnom angažmanu nikada nisam tretiran kao nepoželjni Crnogorac. Prihvaćen sam kao ličnost, a ne pripadnik neke grupe i nikada me nisu po grupnoj osnovi dovodili u pitanje. Pripadništvo bilo kojoj grupi, u ovom slučaju etničkoj, ili naciji je moje privatno opredeljenje, kao što je i svih drugih ljudi njihova privatna stvar. Jedan jedini put sam u emisijama jedne marginalne radikalne radio-stanice „Fokus“ 2006. godine, posle izveštaja u Dnevniku RTS sa prijema na Dan državnosti Crne Gore 13. jula u Podgorici, gde sam se pojavio u gro-planu, označen kao Crnogorac kojeg treba proterati iz Srbije. Pošto je to minorna i neuvažavana nacionalistička radio-stanica, to nije imalo nikakvog odjeka u javnosti, niti sam ja dao značaja progoniteljima. Ljudi koji mrze su tragični pojedinci, jer su sami sebe okovali i zatrovali mržnjom. Oni su za sažaljenje i treba ih tretirati kao mentalno obolele i poremećene ljude.

Srbija je, kao i mnoge države na svetu (96%), multietnička, multireligijska, multikonfensionalna. Zato pripadništva građana raznim grupama treba da budu u okviru njihove privatnosti. Ljudska zajedništva nastajala su kao povezivanja ljudi radi opstanka i razvoja. Tokom istorijskog razvoja ljudi su se na planeti povezivali od horde, preko porodice, klanova (bratstva), do plemena. Te povezanosti su po krvnom srodstvu i poreklu, odnosno poreklu od istog pretka. Narodi nastaju na osnovu povezivanja plemena koja nemaju srodničke veze, ali ih može povezati isti ili sličan jezik, kao i teritorije na kojima žive. Na evropskom tlu žive tri velika naroda: Romani, Germani i

Sloveni. Takođe, i dva mala naroda: Grci i Albanci. Svi oni pripadaju indoevropskoj skupini naroda. Ono što je za ovu skupinu karakteristično kada je u pitanju jezik jeste da su koreni bitnih reči u njihovim jezicima poreklom iz sanskrita. U Evropi jedino Mađari i Finci ne pripadaju indoevropskoj skupini naroda.

U okviru ovih naroda (Romana, Germana i Slovena) nalaze se različite etničke grupe među kojima su u okviru Slovena Srbi i Crnogorci. Za razliku od naroda i etničkih grupa, nacije su političke zajednice. One nisu prirodne nego proizvedene zajednice. Pripadništvo naciji je slobodan izbor, a ne prirodna nužnost. Nacije nastaju u modernom vremenu, posebno posle Francuske buržoaske revolucije. Nacija je zajednica društvenih i kulturnih, a ne bioloških obeležja. Za budući razvoj Crne Gore kao države bilo bi dobro da se različite etničke grupe po poreklu povežu u jednu naciju – Crnogorsku, a da pri tome u privatnom životu upražnjavaju svoje etničko poreklo (Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci, Hrvati, Jevreji, i dr) i da im se to pravno garantuje. To nacionalno povezivanje bilo bi prema državljanstvu, kao što je to u Sjedinjenim Američkim Državama. Svi građani u Sjedinjenim Američkim Državama su Amerikanci, a po poreklu su: Englezi, Irci, Nemci, Poljaci, Španci, Srbi, Crnogorci i mnogi drugi pripadnici etničkih grupa na planeti.

c) U Srbiji je, nažalost, formiran pravni okvir preko Ustava u kojem dominira nacionalni pristup, a ne građanski. On omogućava da u političkom životu Srbije dominira nacionalizam kao ideologija. Posle promena iz 2000. godine, nove demokratske vlasti u Srbiji, kada je u pitanju Ustav, nisu načinile raskid s lošom političkom i pravnom prošalošću. Nakon izdvajanja Crne Gore iz zajednice Srbija i Crna Gora 2006. godine donet je Ustav Republike Srbije. U tom Ustavu Srbija se definiše kao nacionalna, a ne građanska država. Pod pritiskom

nacionalista u demokratskom bloku partija, Srbija je pravno nacionalno određena. Tako u prvom članu Ustava Republike Srbije ističe se da je Republika Srbija „država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive, zasnovana na vladavini prava, socijalnoj pravdi, načelima građanske demokratije, ljudskim i manjinskim pravima i slobodama i pripadnosti evropskim principima i vrednostima”. Ovaj prvi član Ustava Republike Srbije omogućava da se različito tumači. Ono što je bitno jeste da je Srbija određena prvo kao država srpskog naroda što srpski narod izdvaja od ostalih naroda, odnosno građana u Srbiji. Drugim rečima, Srbija je prevashodno i dominantno država srpskog naroda, odnosno oni su građani prvog reda, a svi ostali koji u njoj žive, a nisu Srbi, građani su drugog reda. Da je Srbija građanska država svih građana koji u njoj žive, onda bi se izbegla tumačenja koja omogućavaju neravnopravnost među građanima. Nažalost, izdvajanje u Ustavu srpskog naroda kao onog čija je država svi ostali narodi i nacije, stavljaju se u drugi, odnosno podređen položaj i u najmanju ruku stvara se osećaj neravnopravnosti, sumnjičavosti ali i gubitka poverenja da je Srbija i njihova država. To je kod nekih izazvalo osećaj poželjnosti da se privežu uz srpski narod, a kod nekih osećaj neprihvatanja pa čak i nepoželjnosti. Upravo, uz doktrinicu da su Crnogorci Srbi iskazuje se nepoželjnost da se izjašnjavaju kao Crnogorci. To je dovelo do njihovog masovnog izjašnjavanja u popisima od 1991. do 2022. godine da su Srbi. Tako popisi u poslednjih trideset godina pokazuju da su Crnogorci desetakovani.

U tome su učestvovala i predrasude i stereotipi kod većinskog naroda o Crnogorcima, koje su nacionalistički i šovinistički krugovi decenijama širili, nekad latentno (pokriveno), a nekad manifestno. Te predrasude i stereotipi označavali su Crnogorce kao lenjivce kada je u pitanju rad, posebno fizički, potom da su oni skloni da osvajaju i zauzimaju važne i značajne položaje u

politici, državnim organima, drugim organizacijama, kao i u privredi, nezavisno od sposobnosti i kvalifikovanosti, zatim, skloni nepotizmu odnosno rođaćkim i zemljačkim ubacivanjima u državne organe i državna preduzeća, i na kraju, u poslednje vreme, da su skloni kriminalu i organizovanju mafije.

Za razliku od Srbije, Crna Gora je prema Ustavu građanska država u kojoj su svi građani ravnopravni nezavisno od svog etničkog, religijskog, socijalnog ili nekog drugog pripadništva. Upravo, građanima se kolektivna pripadništva garantuju i nikome ne uskraćuju. To je veliki iskorak u modernizaciji i demokratizaciji Crne Gore. Politička strategija koja je usmerena i orijentise se prema najrazvijenijim demokratskim državama, i pravni okvir koji je u skladu s tom strategijom, vremenom će omekšati i minimalizovati nacionalizme u Crnoj Gori. To će posebno doći do izražaja ulaskom Crne Gore u Evropsku uniju, koji se očekuje uskoro. Upravo učlanjenjem u Evropsku uniju razni nacionalistički uticaji, i iznutra i spolja, izgubiće bilo kakav značaj i uticaj. Takođe, učlanjenje Srbije u Evropsku uniju bio bi veliki iskorak u oslobađanju od velikosrpske nacionalističke ideologije, u poslednje vreme formulisane pod nazivom „srpski svet”. Učlanjenje Srbije u Evropsku Uniju omogućilo bi da se povrate Crnogorci u Srbiji svojem poreklu i da se ponovo u popisima izjašnjavaju kao Crnogorci. Dok ove države ne pristupe Evropskoj uniji treba insistirati od strane preostalih Crnogoraca u Srbiji da im se kao nacionalnoj manjini garantuje sloboda izražavanja pripadnosti, sloboda izražavanja nacionalne kulture, sloboda upotrebe jezika, pravo na školovanje, pravo na informisanje, pravo na razvoj kulture i pravo formiranja kulturnih institucija. Praktikovanje i ostvarivanje ovih sloboda i prava oslobađa Srbiju od nacionalističkih pretenzija, kako onih iz prošlosti tako i onih koji se pod uticajem prošlosti i danas praktikuju. Istovremeno, to bi bilo oslobađanje od nacionalističkih nerealnosti koje često

ASIMILACIJA KAO VID PREŽIVLJAVANJA

Sonja Biserko

The author notes that the Montenegrins were the last among the Yugoslav peoples who became the object of hatred in Serbia, especially after they decided to restore their statehood. Numerous titles in the Serbian media point to one conclusion - Montenegro was and will always be a Serbian country. The minorities agreed to assimilation as a form of survival, and in this the author sees the cause of reduction of Montenegrin population in Serbia.

Hvala na pozivu da učestvujem na ovom panelu na temu o Crnogorcima. Čini mi se, imajući u vidu čitav splet okolnosti, da je bilo neizbežno zatvoriti krug s „agresijom“ na Crnu Goru što se neizbežno odrazilo i na položaj Crnogoraca u Srbiji.

I nakon 25 godina od promena još uvek raspravljamo o problemima manjina, bez obzira na ustavna i zakonska rešenja koja uvažavaju evropske standarde u tom domenu. Položaj manjina i njihova integrisanost u širu političku, ekonomsku i kulturnu zajednicu je jedan od najvažnijih indikatora demokracije pojedinih društava.

Nažalost, Srbija je daleko od standarda kojim se manjine tretiraju kao ravnopravni građani. Poslednjih godina na delu je trend jačanja etnocentrističke politike, jačanje organizovane

desnice, rasizma, nasilja prema manjinama, ksenofobije, razvijanje mehanizama indirektne diskriminacije manjina. Ne treba zanemariti i ekonomsku krizu koja uvek pogađa najpre marginalizovane etničke grupe, migrante i nove manjine.

Crnogorci su poslednji došli na red kao objekt mržnje u Srbiji, posebno nakon što su se opredelili za obnavljanje svoje državnosti. Taj „talas mržnje“ koji je usledio sličan je onom koji su doživljavali Slovenci, Hrvati, Bošnjaci i Albanci.

Kampanja protiv Crne Gore, nakon što se opredelila za nezavisnost 2006. godine, nažalost imala je poguban uticaj na položaj crnogorske manjine u Srbiji. Posledica takvog odnosa je drastično smanjenje broja Crnogoraca u Srbiji.

Dovoljno je pogledati u popise od 1948. i ustanoviti da je broj Crnogoraca u Srbiji u naglom padu od popisa 2001. Godine 1991. bilo je 119 hiljada Crnogoraca, da bi već 2002. taj broj pao na 69 hiljada, a 2022. na 20 hiljada. Očigledno je u toku proces asimilacije. Veliki broj Crnogoraca, posebno onih koji žive u Beogradu, (gde ih ima najviše) ne mogu dobiti državljanstvo ukoliko se ne izjasne kao Srbi.

Za crnogorsku „izdaju“ osuđuje se, pre svega, Milo Đukanović, jer, kako se misli, bez njegove umešnosti i sposobnosti do toga nikada ne bi došlo. Otuda je i on bio poseban objekt mržnje. U jednom ispadu besa 2019. predsednik Vučić optužio je njega i Crnu Goru da proteklih 30 godina upravljaju Srbijom, što politički, što finansijski, što kriminalom. Obećao je Đukanoviću da dok je živ to više neće biti moguće i da su Srbiju očistili od gotovo svih koji su bili angažovani na tom zadatku.

Brojni su napisi u srpskim medijima koji upućuju na samo jedan zaključak – da je Crna Gora bila i uvek će biti srpska zemlja. Polazno stanovište srpskih elita je da je nezavisnost Crne Gore privremenog karaktera, te da je dužnost Beograda da uradi sve da se poništi referendum o nezavisnosti. Tome na ruku

ide i činjenica da je u međuvremenu Rusija ojačala svoju poziciju na Balkanu, posebno u Srbiji, Republici Srpskoj, ali i u Crnoj Gori.

Kako je religija važan činilac identiteta posebno u pravoslavnim zemljama, autokefalna Crnogorska pravoslavna crkva (CPC) se doživljava kao udar na „kulturno-religijsko ognjište crnogorstva koje je u srpstvu“. Crnogorska pravoslavna crkva se tretira kao politička, ili nevladina organizacija, a uvođenje crnogorskog jezika u zvaničnu upotrebu kao dodatan udar na srpstvo.

Ovakav odnos prema CPC u Crnoj Gori odražava se i na Crnogorsku pravoslavnu crkvu u Srbiji koja nije upisana u Registar koji vodi Ministarstvo pravde Srbije. Zbog izuzetno loših odnosa između dve zemlje, CPC je isuviše osetljiva tema, kako ističu Crnogorci iz Lovćenca. Upravo je u Lovćencu, koji se smatra „prestonicom“ crnogorske dijaspore, 2008. godine položen kamen temeljac na hramu Crnogorske pravoslavne crkve (CPC) Svetog Ivana Crnojevića. Početak radova osveštao je mitropolit Mihailo, poglavar CPC, ali dalje od toga se nije odmaklo.

Prema zakonu, samo registrovane crkve mogu da grade nove bogomolje, da poseduju imovinu, da se prijave za restituciju imovine, da dobijaju sredstva od države za svoje aktivnosti. Pošto CPC u Srbiji nema pravni status, ne može da deluje dok ne reši svoj status u skladu sa važećim zakonima.

Dakle, to pitanje ostaje otvoreno i njegovo rešenje zavisiće od razvoja situacije u Crnoj Gori. Srbija identifikuje nacionalni identitet s pravoslavljem, što je opasno kada se ima u vidu da u susedstvu postoje dve pravoslavne države koje su u procesu zaokruživanja vlastitog nacionalnog i državotvornog identiteta (Crna Gora i Makedonija). Srbija negira njihovo pravo na autokefalnu crkvu koja je identifikovana sa nacijom koju Srbija

negira. U međuvremenu, nakon više decenija SPC je priznala makedonsku crkvu, mada to pitanje još nije zatvoreno.

Poznati libanski pisac Amin Maluf u svojoj knjizi *Ubilački identitet* kaže: „ako jedan identitet – bilo da je to verski, ideološki ili nacionalni – proglasite glavnim, ključnim i svemoćnim, onda je u ime tog identiteta sve dozvoljeno“.

Nakon neuspelog puča 2016. godine, Beograd nije odustao od svojih namera. Razdoblje od 2016. do 2020. godine karakterišu dramatični događaji koji su na kraju doveli do pada do tada vladajuće, Demokratske partije socijalista (DPS). Odlazak DPS je pitanje smenjivosti vlasti i to je sigurno poželjan ishod za demokratiju u Crnoj Gori. To je rezultat unutrašnje dinamike, međutim, spoljna intervencija Beograda i Moskve je logistikom i finasijskim sredstvima, preko SPC dovela Crnu Goru u dramatičnu situaciju u kojoj se nalazi.

Pre parlamentarnih izbora 2020. godine, crnogorska vlada je usvojila Zakon o slobodi veroispovesti i pravnom položaju verskih zajednica protiv koga su ustale Srpska pravoslavna crkva, srpske partije u Crnoj Gori, ali i Beograd. Mitropolit Amfilohije pokrenuo je masovne protestne litije koje su okupile građane širokog spektra unutar crnogorskog društva. Uspješna mobilizacija društva od strane SPC dovela je na vlast prosrpske i proruske partije. Izborni rezultat je bio novi podsticaj i za prorusku i nacionalističku opoziciju u Beogradu. To je dramatično promenilo odnos snaga u samoj Crnoj Gori.

Međutim, činjenica da je Đukanović uveo Crnu Goru u NATO je ključna za budućnost Crne Gore. Moje lično osećanje je da će Crna Gora biti prva zemlja zapadnog Balkana koja će postati članica EU.

Beograd je otišao predaleko u realizaciji „Srpskog sveta“. U tom smislu htela bih da skrenem pažnju i na Povelju o srpskom

kulturnom prostoru (2019) koju su potpisali ministri za prosvetu i kulturu Srbije i Republike Srpske. Glavni cilj Povelje je sprečavanje integrisanja Srba u kulturni prostor Bosne i Hercegovine, ali i u drugim susednim zemljama.

U novim, veoma turbulentnim geostrateškim okolnostima, zapadni Balkan se percipira kao zapadna interesna sfera i u tom smislu mogu se očekivati mnogo intenzivnije diplomatske aktivnosti (posebno nakon Banjske). Osim toga, Srbija je okružena NATO zemljama. EU će u narednoj fazi sve više integrisati zapadni Balkan sa ili bez Srbije. Ukoliko se Srbija opredeli za drugu stranu, vremenom će ostati izolovana.

Mada su se sve zemlje zapadnog Balkana opredelile za članstvo u EU, uključujući i Srbiju, EU je u protekloj deceniji propustila priliku da se suštinski angažuje u regionu, a i samo proširenje je bilo upitno i opstruirano od pojedinih članica. Nakon ruske agresije na Ukrajinu politika EU se suštinski promenila, te Balkan dobija sve prominentnije mesto na njenoj agendi, posebno kao bezbednosni prioritet.

Nažalost, u tom periodu njenog dezangažmana došlo je do demokratske regresije u regionu i traženja alternative na drugim stranama. Osim toga, trend autoritarnosti obezvređio je sve demokratske postulate. U međuvremenu došlo je do ogromnog odliva ljudskog potencijala, što je značajno smanjilo resurse neophodne za reforme i transformaciju društva. To je, naravno, uticalo i na položaj manjina koje su i same krenule put zapada ili su pristale na asimilaciju kao jedan vid preživljavanja. To objašnjava i tako značajno smanjenje broja Crnogoraca u Srbiji.

Sve navedeno ukazuje da je višeslojni građanski identitet danas potisnut, a upravo na to ukazuju i Ljubljanske smernice: „da bi podržale proces integracije, države treba da prihvate politiku kojoj je cilj stvaranje društva u kome se raznolikost

poštuje i u kome svako, uključujući sve pripadnike etničkih, jezičkih, kulturnih ili verskih grupa, doprinosi izgradnji i održavanju zajedničkog i inkluzivnog građanskog identiteta. To se postiže obezbeđivanjem jednakih mogućnosti za sve da doprinesu društvu i da sami imaju koristi od njega.“

KO JE RUŠIO VOJVODINU, RUŠIO JE JUGOSLAVIJU

Duško Radosavljević

The author is a corresponding member of the Vojvodina Academy of Sciences and Arts, university professor and president of the anti-fascists of Vojvodina. Through the examples of national relations in Vojvodina and the Constitution of Serbia, he showed that in this country there are second-class and third-class citizens and that the Serbian nationalist spirit does not favour a free and independent Montenegro.

Uz srdačne pozdrave cenjenom skupu, gledam koliko ću se uklopiti u diskusiji ovde jer i ja sam i jedan manjinac, i to izraziti. Ja sam naime – Vojvođanin. Sada sam se setio pitanja zašto Jugoslavija nije opstala. Zato što je postojala kao država, ali nije imala svoj narod. I sad je pitanje da li je moguća ovakva politička zajednica, posebno kakva želi da bude, a po karakteru je antinacionalistička. Da li Vojvodina onda može postojati ako nema Vojvođana, odnosno, ako više ljudi nju ne želi? Da li se može biti politički Vojvođanin, građanin, a da svaka ostala nacionalna i religijska pripadnost, opredeljenost, itd... bude privatna stvar?

Da se vratim na nešto drugo. Svim Vojvođanima čestitam 50 godina od usvajanja prvog i jedinog Ustava Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine. Da imamo taj Ustav ne bi se

plašili guštera¹, ne bi se sakrivali po podrumima, nego bi lepo u nekoj velikoj, reprezentativnoj sali u Novom Sadu to obeležili. Ne bi Crnogorci bili nacionalna manjina ni u Vojvodini ni u Republici Srbiji.

Sada moram malo proširiti temu. Znači, 5. oktobra 1988. godine ubijena je, streljana, ideja Jugoslavije na ulicama Novog Sada. Ko je rušio Vojvodinu, taj je rušio Jugoslaviju! Ko je rušio Jugoslaviju, rušio je ravnopravni status građana, naroda i narodnosti. Ne bih tu sada nešto da naglašavam i da propovedam, kao izraziti titoista, da nismo imali građane drugog reda. Danas imamo ne drugog, već trećeg i četvrtog. Malo nas je Čedomir Čupić podsetio na Ustav Republike Srbije.

Godine 2006. taj su Ustav bratski donele demokrate (DS), Demokratska stranka Srbije i radikali. Tomislav Nikolić, spremno kaže: „Ja sam napisao preambulu“. Samo, to i nije preambula već svojevrsna „Lazareva kletva“. U prevodu – ona kaže: „ko ne pošao u boj za Kosovo...“ Ovde ima mnogo čestitih, časnih Crnogoraca, koji se razumeju u epsku poeziju. Da vas priupitam – šta znači ono: „Neka bude borba neprestana?“ Je li to znači obavezati ljude da celog veka „gubimo u miru, a dobijamo u ratu“? Više je o toj problematici govorio profesor Čupić. To su kletve za narod. Kad ćeš da budeš miran, kad ćeš da legneš da spavaš u miru, da nešto stvaraš... Znači, to je Lazareva kletva. Već prvi član Ustava je porazan! Država Srbija je država srpskog naroda i građana koji žive u njoj. Znači, Srbi ne mogu bit građani, a građani ne mogu bit narod. Znači, to je i nepismeno i usmereno protiv drugih i drugačijih! Ceo Ustav je napisan nepismeno. Ali, u Srbiji se stalno priča sa nipodaštavanjem o Crnoj Gori i crnogorskom Ustavu. Pa crnogorski Ustav je pisao profesor Mijat Šuković, koji je znao da piše ustav. Kod nas su ga pisala trojica, gde je svako pisao svoj deo. To je ono što Englezi kažu *pačvork*, ja

¹ „Koga zmija ujede, i guštera se plaši!“

ubacim ovo, a izbacim ono, pa ubacim ovo... Tako se ustav ne piše. Videli smo ono što ne valja.

Nedavno je napisao knjigu, već su dva izdanja, i zagrebačko i beogradsko, Dejan Jović, *Uvod u Jugoslaviju*. Naravno, knjiga je kao što sve piše Dejan Jović inspirativno, provokativno i, naravno, velikim delom i kontroverzno. On je čitav odeljak nazvao *Strah od postajanja manjinom i sukobi u postjugoslovenskim relacijama*. Idući za tim, ja postavljam pitanje – šta znači kad vi Crnogorcima kažete u Srbiji – sad ste vi manjina? Kad Srbima u Hrvatskoj kažete: sad ste manjina? Ili bilo kom drugom narodu da kažete... Ljudi su se osećali komotno u onoj zemlji jer niko nigde nije bio manjina... Čim kažete manjina, to tako ružno deluje... Mi smo ovde u Vojvodini pokušali i godinama pokušavali, nekada i uspevali, mislim na liberalnije ljude, da koristimo izraz nacionalne zajednice. Nije ni to najsretnije, ali šta znači nekom reći, manjina... Robert Dal je tvrdio da je svako od nas bespomoćna manjina u gomili slučajeva u toku dana. Ode vam autobus, vi psujete, napolju -10. Tog si trenutka ne manjina nego, bespomoćan!... Itd. Šta mi znači tog trenutka, ako sam kršten u pravoslavnoj crkvi, a autobus otišao, šta imam od toga? Život je previše složen da bi bio žrtva kolektivnih stereotipa i predrasuda...

Otac mi je pričao, gledao je emisiju u kojoj je on saznao da su Srbi narod najstariji. I sad posle plodne diskusije od jedno četiri i po sata, pitam – pa sad kad smo najstarija nacija, hoće li sad ovi iz sveta da nam daju po hiljadu maraka mesečno, ako smo najstariji? Da nas proučavaju, da nam se dive, šta li? On mi kaže – ne bih se ja zezao sa takvim stvarima. Ali čovek se zaludeo Smiljom Avramov, pa Kleopatom, ma, bilo ih je lažnih proroka, sada ih ima i u parlamentu... Mi smo toliko bili kljukani glupostima da je pitanje koliko smo ostali zdravi.

San svakog birokrate je da se popne na prag svoje nekompetencije. I ovde imamo u našim društvima i državama,

koje su napravljene posle raspada Jugoslavije; mnoge birokrate su došle do tog ostvarenja sna, a mnogi šizofrenici su došli do vrhunske pozicije. Znači, u toj situaciji ti napraviš ljude neprijateljima, onda tek možeš krenuti da ih uništavaš. Jer zlo je ušlo u narod, u srpski narod; vidim to, jer ja ovde živim, nisam živeo u Turkmenistanu, nisam živeo u Azerbejdžanu. Živeo sam ovde, al' ako smo mi bili zapeli za to da bližnjeg svoga možeš ubiti, da ti je on nesreća, da si ti izgubio posao zato što su došli neki Crnogorci, da si ti izgubio posao zato što u mom gradu žive Slovaci, recimo, to je strašno! Naravno, mi moramo znati da neko ko je u manjinskom položaju, sad ja moram reći taj izraz, da bi bio ravnopravan s tobom, on mora biti malo ravnopravniji. Znači, moraš ga malo i zaštititi. To je druga priča. Da bi bio ravnopravan, mora biti malo zaštićeniji. Pa vi znate da su nama mnoge policijske istrage propale zato što policajci ne znaju jezik sredine. Jer u Srbiji žive mnogi kojima srpski nije maternji jezik. Znači, vratiti se na nekadašnji koncept – jezike sredine. Može birokratizovana i nacionalistička vlast da očekuje da baba zna srpski, ili deda, ne znam ko, ali tako nećeš rešiti problem. U Americi imate da u Maloj Italiji (Njujork) traže da policajac zna italijanski. I, imate sredine gde žive Hispano Amerikanci, tu se traži znanje i španskog. U San Francisku gde žive Kinezi u velikom broju. moraju znati i kineski. Kod nas to ne može, jer je onda ugrožena državnost Srbije! To je ta loša priča, kad ste vi dozvolili takvu politiku... Čitave narode i narodnosti svedeš, šta, u stvari ne narode, narodnosti. I, onda oni *de facto* nemaju nikakva prava! Vi imate utisak u politici Srbije da je mnogo lakše biti pripadnik stranih narodnosti (Mađari, pre svega), nego da si pripadnik nekadašnjeg konstitutivnog jugoslovenskog naroda! Gadno je biti Hrvat, gadno je biti Bošnjak, Albanac, Crnogorac... E sad, zašto Crnogorac? Zato što je to rana i najsvežija i najbolnija, jer 2006. godine Crna Gora

odlučila da bude postala nezavisna, i srpska politika smatra da su nas Crnogorci izdali!

Samo da naglasim, mislim da je ovima koji su zadnjih 10-12 godina na vlasti manipulacija nacionalizmom samo mehanizam za što veću pljačku. Jer, u istoriji moderne Srbije nije bilo većih pljačkaša od ovih. A, sve ostalo, to je za naivne, itd. Zato imamo da sindikat policije ispituje gimnazije u Srbiji da li rade Doroteja (*Dobrila Nenadića*)? I ne sme da se radi Dorotej u srpskim školama! Onda nije čudno što se vodi rat čiji je Njegoš pesnik. Jer kad budalu pustiš u javnost, ako budalaština postane element politike, onda nije ni čudo šta se ovde dešava. I zato sam rekao, Crnogorci su počinili najveći mogući krimen. Srpski nacionalistički duh ne može da smisli slobodnu i nezavisnu Crnu Goru. Uopšte. Kao što je i ranije bilo, i sad, najgora stvar koja se dešava zato što se ovde smatra da su Crnogorci laki, mali, plen.... Najgora stvar, kao što gledamo sad jednu raspadajuću imperiju Rusiju, koja se tuče za teritoriju Ukrajine, a 9 miliona Kineza već živi u Sibiru, koji će preko noći pasti. Ali, kao što Rusija ne može da postoji bez imperijalnih snova, bojim se da ni Srbija ne može da živi bez takvih snovenja. To je taj problem zato što, znate da Srbe zovu Mali Rusi, i tu je veliki problem što sebe vide mnogo većim i boljim, i što gledamo svet, posebno ex-Yu okruženje kroz optiku jugoslovenskih naočara. Mi smo pali kao država na šest i po miliona stanovnika, od toga možda malo više od pet miliona Srba živi ovde, a i dalje imamo neke planove imperijalne planove. Već smo videli ono: *Kad se vojska na Kosovo vrati*.

Srbija nikada shvatila, a to mogu reći sa stanovišta Vojvodine, da je objektivno, kao država, složna zajednica. Ona stalno sebe vidi u granicama razmišljanja kao predkumanovsku Srbiju, koja kreće u ekspanziju, a ne shvata da je čak i sa Vojvodinom sada ovo jedna od najvećih Srbije u istoriji.

Pogledajte kako se grle i ljube Orban i Vučić. To je neka velika ljubav, a to u životu ne postoji. Kad su tako dobri, zašto čekamo po četiri sata na Horgošu uvek kad izlazimo iz Srbije. Da li bi mogli tu ljubav malo da pospeše, pa da barem sat ili dva manje čekamo? Kakva je to ljubav, kakva je to sreća, kakva je to politika gde više od 30% Mađara iz Vojvodine napusti ovu zemlju posle dve hiljadite godine? Hoću da kažem da mi jednostavno nismo perspektivna zemlja, nisu dobro uređeni odnosi i ljudi nemaju vremena da se spremaju *za daleko neko pokolenje da žive*, jer oni žive sada i ovde, hoće da imaju uređenu državu, neće da ih niko po nacionalnoj, verskoj i drugoj situaciji propituje i zbog toga, imajući u vidu sadašnji trenutak, nisam veliki optimista, jer znam mnogo je za običnog čoveka 4–5 godina da čeka, to je već (pre)dug period. Ja se nadam da ćemo konačno biti slobodna država slobodnih građana.

IDEOLOGIJA I POLITIKA SPC NAJVEĆA SMETNJA RAZVOJU SRBIJE KAO GRAĐANSKE I DEMOKRATSKE DRŽAVE

Balša Božović

The policy of the President of Serbia seeks concordance with the Serbian Orthodox Church, so anything that is different is considered treason, the fifth column and has no place in the system. They are working on the assimilation of Montenegrins in Montenegro and Serbia. This policy is disastrous not only for Montenegrins but also for other peoples in the region.

Pre nekoliko dana sam se podsetio na Nenada Dimitrijevića, profesora Beogradskog univerziteta u penziji, koji je napisao, nakon ubistva Zorana Đinđića, tekst: „Srbija kao nedovršena država“, čija je suština u propuštenim šansama. Nakon 5. oktobra, već 6. je trebalo da se promeni Ustav i nagovesti Srbiju kao građansku državu. Dakle, to je, po njemu, bila jedna prilika da se ta energija iskoristi. Jer, i simboli, i himna, i sve je urađeno kako je urađeno 2006. godine, da se ne podsećamo te najveće tragedije, te kohabitacione vlade Pavića i Koštunice. U svakom slučaju, nakon promena 5. oktobra dogodila se jedna stvar koja je potpuno izmakla kontroli. Dakle, pored toga što se nije promenio Ustav i što Srbija nije postala građanska država, nacionalistička elita koja je dovela do ratova nikada nije doživela katarzu. Dakle, ona dobija jednu novu političku

pozadinu, jedan novi politički kišobran u vidu, pre svega, Vojislava Koštunice kao tadašnjeg predsednika Savezne Republike Jugoslavije i jednu novu koaliciju sa Srpskom pravoslavnom crkvom koja je čak bila zapostavljena tih 90-ih godina, a sada dobija potpuno novo mesto u društvu i postaje temelj te nove petooktobarske države. Zato je i Ustav kakav je, simboli takvi kakvi su, zato imamo *Bože pravde* kao himnu ili kao neku najvažniju poruku da pravdu čekamo da nam padne s neba, da je Bog da kad smo nesposobni sami da je stvorimo na zemlji... Dakle, tada se Srbija opredelila da nastavlja taj nacionalistički koncept velikodržavnog nacionalizma i njega je crkva potpuno ojačala i osnažila. Da se ne lažemo, Srpska pravoslavna crkva i njena politika i ideologija su zapravo najveća smetnja razvoju Srbije kao građanske demokratske države. U osnovi nacionalistička, koja ostaje takva kakva je bila, s tim polugama snažnim, koja može i ima snagu da asimiluje one koji im se čini da su im najslabiji.

Dakle, pored crnogorske nacionalne manjine imamo i albansku u Srbiji, tu je situacija negde uporediva i nije uporediva. S albanskom – država ne želi da popiše stanovnike koji žive u svojoj zemlji, ne želi da im izda lične karte, dokumenta... dakle, potpuno ih izbacuje iz pravnog sistema u tom delu južne Srbije. A s druge strane imate crnogorsku nacionalnu zajednicu, imate taj Nacionalni savet koji je jedini nacionalni savet u Srbiji, čiji se predsednik izjašnjava kao Srbin. Znači, kada vi ne smete da imate ni Nacionalni savet. Dakle, to je jedna situacija koja je do te mere tragična, ili tragikomična da vi imate predsednika crnogorske nacionalne manjine u Srbiji koji kaže: pa mi smo isti narod. I to je normalno od strane vlasti, oni to finansiraju, podržavaju; sve drugo možete i da pretpostavite šta se dešava u institucijama, u školama, u udžbenicima itd.

Dubravka Stojanović je imala jedan podkast, s više desetina hiljada pregleda, pre nekoliko dana, koji baš govori koliko ti udžbenici zapravo menjaju istoriju i kako je prilagođavaju ovim nacionalističkim narativima. Dakle, jedan od tih je i iz istorije, a mi smo radili kao organizacija krajem prošle godine istraživanje, paralelno u Srbiji i u Crnoj Gori, dakle građane u Srbiji i građane u Crnoj Gori na velikom uzorku smo ispitivali o identitetskim pitanjima. Ono što su bili rezultati, to je bilo onako... Prvo, mediji u Srbiji to nisu baš prenosili, retko ko se usudio na tu temu nešto da kaže. Mislim da je čak bilo onih koji su nas podržali kroz projekat, ali nikome nije bilo drago da se otvara ta tema i da čuje šta se zapravo tu sve dešava. Ono što su rezultati jeste da vlada jedna velika konfuzija koja je stvorena, pre svega, u tom narativu koji se prenosi kroz tabloide i kroz partijska glasila. To je, dakle, zvanična državna politika koja potpuno sluđuje ljude. Od toga da većina u Srbiji, njih 70%, misli kao Crna Gora je nezavisna, to pitanje je završeno. Tačka. Znači, to se nikad neće vratiti. 30% njih smatra da je crnogorski identitet potpuno odvojen od srpskog identiteta. A onda, na pitanje npr. Njegoša – samo 4% kaže da je on Crnogorac. I tako, na pitanje da li biste sada na novom referendumu glasali za neku novu zajednicu, zajedničku državu – da li je u pitanju Srbija s Crnom Gorom ili Srbija s Crnom Gorom i Republikom Srpskom, onda opet imate većinu koja bi pristala na tako nešto. Dakle, potpuna konfuzija i u samom razumevanju uopšte te teme, dakle, to nije čudo. S druge strane, u Crnoj Gori ima jedna jako zanimljiva stvar, što je nekako nezgodno za uši onih koji propagiraju tu velikosrpsku priču u regionu: imate skoro 50% vernika SPC koji su vrlo nezadovoljni odnosom Beograda prema Crnoj Gori, odnosno centrali SPC prema crkvi u Crnoj Gori. To je jedna stvar koju nismo očekivali da ono što se posle 2020.

godine dogodi. Dakle, oni smatraju da je njihova crkva u Crnoj Gori nedovoljno autonomna od Beograda i od crkve. I sami znate – za centralu je to jednako izdaji. Dakle, prema takvima se strožije sudi nego prema onima koji se izjašnjavaju kao pripadnici druge nacije. Hoću da vam kažem da je ta politika takva kakva je i ona je potpuno zadavila Srbiju. Kada bi podvukli tu crtu, mogli bi možda i da se složimo. I Dragičevića sam takođe skoro čitao, „Diktaturu kralja Aleksandra“; dakle, mi sami sebi smo najveću cenu platili takve velikosrpske politike. Ali, s druge strane, pošto je ovde tema o Crnogorcima u Srbiji, mislim da je situacija veoma loša. Na dva koloseka se radi: i na asimilaciji Crnogoraca u Crnoj Gori i na asimilaciji u Srbiji. Kad ta politika Vlade Srbije, odnosno predsednika Srbije traži sabornost, u šta je uključena i Srpska pravoslavna crkva, onda to znači da za druge i različite nema mesta. Dakle, tu onda mora da se zbroji sve što može i da se stavi na jednu gomilu i sve drugačije se smatra potpuno izdajom, petom kolonom i za drugačije nema mesta u sistemu.

Dakle, srpski nacionalizam je devedesetih godina na neki način zahvatao mnogo šire prostore. Osamdesetih godina, imali ste različite, od Dobrice Ćosića pa nadalje, akademike koji su smatrali da su Hrvati Srbi, i Bošnjaci su Srbi, i svi su Srbi, samo su to različite religije. A onda, vremenom, se nekako taj nacionalizam sužavao i, čini mi se, da je to suženje danas došlo do zenita. Dakle, sada je svako ko je pravoslavac Srbin, bio on Crnogorac, bio Makedonac, bio ko god. U toj priči o popisu ima i Makedonaca iz 1991. godine kojih je bilo mnogo više; u međuvremenu su se potpuno asimilovali i pišu se kao Srbi.

Hoću da vam kažem da je ta politika pogubna ne samo Crnogorce, mislim da je pogubna za mnoge narode u regionu. Od demokratizacije Srbije zapravo zavisi da li će i u samom regionu biti stabilnosti i mira dugoročno, pa čak i srednjoročno.

Zato što takvu politiku ne plaćaju samo Crnogorci u Srbiji, plaćaju je mnogi u Srbiji, ali i mnogi van Srbije. I to je ono što je najtužnije. Meni i dalje nije jasno da u sred ove krize i ruske agresije na Ukrajinu zapadni partneri nisu više prepoznali opasnost takve politike. Ja mislim da se sada sve više i više uviđa opasnost te politike, ali mislim da će situacija za Crnogorce u Srbiji biti sve gora i gora. Mislim da je ovo period u kome će se stvoriti taj novi narodni pokret, koji je najavio Predsednik Srbije, koji znači samo još veći nacionalizam, koji znači samo još veći šovinizam, koji znači još veću sabornost, da će se tu uključiti, između ostalog, i crkva, i Srbi iz regiona, da će biti taj neki Mandić iz Crne Gore, da će biti i Dodik iz Republike Srpske, takođe prisutni na osnivanju tog pokreta za narod i državu. Jer, narod je jedan, država je jedna, vođa je jedan, a to sve podseća na te narative uoči Drugog svetskog rata u nacističkoj Nemačkoj. Dakle, i u tom smislu svako ko kaže da je nešto drugačiji, da je nešto drugo ili ima neki svoj identitet, onda on jednostavno se proglašava za neprijatelja.

Nisam siguran da takav kulturni temelj može da opstane. Fakultet za crnogorski jezik i književnost je napravio Cetinjski forum i svake godine ga održavaju. Prošle godine sam imao čast da budem tamo i baš smo diskutovali na tu temu: koliko je važno da nam je u osnovi kulturni temelj dovoljno jak, vrednosno obojen, da bi neka dugoročno politička priča ili plan, strategija, mogli da opstanu na dužem planu. Ja ovde ne vidim ništa osim potpune mržnje, ksenofobije, svega najgoreg što se skupilo poslednjih decenija. Ja nisam siguran da ovo ludilo jednostavno ima goriva za još nekih deset godina. Ja se iskreno nadam tome. Dakle, sada kreće ona poslednja odbrana ovog režima i te politike koja je dovela do toga da je Crnogoraca u Srbiji danas dvadesetak hiljada. I ona će biti još agresivnija u narednom periodu. Videćemo na što će to da ispadne. Videćemo

šta će to da proizvede. Da li će biti opet ovih banjskih, da li će biti nekih drugih nestabilnosti, ali u svakom slučaju – dok god se Srbija ne demokratizuje i ne decentralizuje, srpski nacionalizam će ostati dominantan u Srbiji, a on neće dozvoljavati ni nacijama, ni drugačijima od njega da jednostavno imaju bilo kakvo ime.

IDEOLOGIJA NACIONALIZMA I PROMJENA IDENTITETA

Goran Kaluđerović

Referring to the population census data of Serbia from the period 1948-2022, the author introduces the Assembly to the story of how national feelings have changed for lucrative and other reasons and how the national identity of a community that has its own state subjectivity is objectively denied.

Nakon izraza zahvalnosti institucijama u Srbiji i Crnoj Gori, treba posebno naglasiti da je ovaj projekat podržala Uprava za dijasporu i iseljenike Crne Gore i, ono što je možda zanimljivo, imam potrebu da se zahvalim i vlasniku koji nam je ustupio ovaj prostor. Možda je to za nekoga bizarno, ali danas u Srbiji nije svejedno dobiti prostor za ovakve skupove.

Ovdašnji sagovornici, današnji gosti, imaće po desetak minuta uvodne reči, nakon toga svi učesnici imaju pravo da iznesu svoje mišljenje, utiske, te postavljaju pitanja. Naravno, očekujem da ta pitanja budu na temu koja je i predmet ovoga Okruglog stola.

Moja se uloga sastoji u tome da iznesem nekoliko podataka selektivne prirode i u mojoj slobodnoj interpretaciji, kao šlagvort za ono što će uslediti nakon ovoga mog uvoda.

Na prvom popisu od 15. marta 1948. godine u Srbiji se 74.860 građana izjasnilo kao Crnogorci, dok je Srba u tom trenutku u Srbiji bilo 4.823.570 građana. U Crnoj Gori se izjasnilo kao Crnogorci 342.009 stanovnika, Srba 6.707.

Godine 1953. Crnogoraca u Srbiji ima 86.061 stanovnik, a Srba u Srbiji ima 5.152.000.

Deset godina nakon toga 1961. godine, Crnogoraca u Srbiji ima 104.000.

Godine 1971. Crnogoraca u Srbiji ima 125.269. Srba u Crnoj Gori ima 39.512.

Godine 1981. Crnogoraca u Srbiji ima 147.000.

Godine 1991. Crnogoraca u Srbiji je bilo 140.000 i onda kada prevladava drugačija ideologija ide strašan pad.

Godine 2002. Crnogoraca u Srbiji ima 69.000.

Godine 2011. Crnogoraca u Srbiji ima oko 39.000.

Godine 2022. Crnogoraca u Srbiji ima oko 20.000.

Pitanje koje će ovde dominirati je zašto dolazi do promene identiteta. Možemo pretpostaviti da sve do pojave ideologije nacionalizma, nacionalna osećanja su bila pokrivena socijalističkom ideologijom, a da se nakon prihvatanja ideologije nacionalizma nacionalna osećanja menjaju, možda iz lukrativnih ili kakvih drugih razloga. Važno je da se određeni nacionalni identitet jedne nacionalne zajednice, koja ima svoj državni subjektivitet objektivno negira. Kao što je rekao Mihailo Miletić, nismo ovde da negiramo bilo čiji nacionalni identitet, ni većinskog naroda u Srbiji, niti bilo koje nacionalne manjine, ovde smo da afirmišemo i potvrdimo nacionalni identitet Crnogoraca.

AFIRMACIJA I ASIMILACIJA CRNOGORACA U SRBIJI

Ivan Jovović

We should not foster an illusion that the status of Montenegrins in Serbia will improve in the foreseeable future, as long as Montenegro is in a state of permanent socio-economic turbulence, because only a stable state can guarantee the survival of the Montenegrin community in the region, states the president of Matica crnogorska. He concludes that the accelerated assimilation of Montenegrins can be problematic for the survival of Montenegrins in Montenegro.

Na početku ovog saopštenja, u ime Matice crnogorske i u svoje lično ime želim da zahvalim na pozivu, te istovremeno koristim priliku da javno uputim sve čestitke organizatoru za izbor teme ovog Okruglog stola, imajući u vidu položaj crnogorske nacionalne zajednice u Republici Srbiji.

Kroz cijelu istoriju crnogorskog naroda iseljavanje stanovništva jeste jedna od bitnih osobenosti prostora Crne Gore. Sagledavajući istorijske tokove kroz minula vremena, možemo doći do zaključka da se možda najbolje kćerke i sinovi Crne Gore već generacijama nalaze u iseljeništvu. To pokazuje prisustvo i brojnost, ali i prepoznatljivost pripadnika crnogorskog naroda, kao uspešnih pojedinaca u različitim društvenim sferama, od nauke i kulture pa do sporta i biznisa.

Za razliku od drugih država Evrope, Sjeverne i Južne Amerike, gdje literatura bilježi kontinuirana iseljavanja različitog intenziteta, migracije Crnogoraca u Srbiju su imale od kraja XIX pa do sredine XX vijeka karakter kolonizacija. Upravo ta činjenica je odlučni dokaz da su Crnogorci neizostavni, pa čak i reprezentativni dio društvenog bića Srbije u posljednja dva vijeka.

Kompleksnost, kako istorijskih tako i savremenih crnogorsko-srpskih društveno-političkih odnosa nije jednostavno objasniti u jednom kratkom saopštenju. Možda niđe drugo van matice, Crnogorci nijesu tako sebe afirmisali kao u Srbiji, kao što je činjenica da su tako planski bili izloženi asimilaciji. Genezu takvog procesa treba tražiti u istoriji, postojanju jakih institucija identitetske politike Srbije s jedne strane, i do nedavno institucionalnog deficita i nepostojanja ozbiljnog strateškog dokumenta Crne Gore kada je u pitanju crnogorsko iseljništvo. Produkt takvih konstelacija je, između ostalog, rapidno umanjenje broja Crnogoraca u Republici Srbiji posljednjih četiri decenije, na svim održanim popisima stanovništva.

Da bi razmjere asimilacije Crnogoraca u Srbiji što bolje uvidjeli, nijesu dovoljni samo statistički pokazatelji, već cijenjeni auditorijum upućujem na višetomno izdanje Matice crnogorske, pod naslovom „Crnogorci u Vojvodini, kolonizacija 1945-1948“, koautora Nenada Stevovića i Slobodana Medojevića s predgovorom univerzitetskog profesora Milenka Perovića, gdje je na 2.100 strana sačuvano od zaborava blizu 40.000 imena naših sunarodnika koji su naselili ovaj prostor. Navedena dokumentarna građa trebala bi da bude dio šireg istraživačkog projekta, koji bi obuhvatio kako kolektivna, tako i individualna iseljavanja pripadnika crnogorskog naroda na prostor Srbije tokom XIX i XX vijeka, što bi zasigurno pro-

mijenilo percepciju o etničkom porijeklu mnogih građana Srbije.

Objektivnosti radi, treba naglasiti da trend asimilacije Crnogoraca nije prisutan samo u Srbiji, već i u zemljama regiona. Odgovornost za takvu pojavu treba tražiti prvenstveno u odsustvu nacionalnog programa zaštite crnogorskog identiteta, što je bilo podrazumijevajuće nakon obnove nezavisnosti 2006. godine, da takav jedan dokument bude neizostavna agenda državnih organa i ustanova Crne Gore. Nepostojanje konzistentne nacionalne politike negativno se reflektovalo ne samo kada je u pitanju drastičan pad broja Crnogoraca u državama regiona, nego i u samoj Crnoj Gori, koja se našla na udaru propagandista iz Srbije, ali i drugih centara. Nažalost, pseudoistorijski narativi o istom etničkom porijeklu ova dva naroda, koji su u jednom periodu, bar privremeno stavljeni sa strane, u međuvremenu, tj. zadnjih godina u Srbiji dobijaju zvaničnu formu, što vidimo i u nedavnoj izjavi srpskog ambasadora u Crnoj Gori, a što svakako nije na fonu proklamovane politike unapređenja bilateralnih odnosa ovih država.

Preko pasivnih pritisaka, koji su dominantno plasirani preko medijskih sadržaja, gdje se na krajnje neprikladan način govori o nacionalnim Crnogorcima, a Crna Gora se targetira kao kriminalna tvorevina, mnogi naši sunarodnici su se odlučili na posljednjem popisu, da radi porodičnog ili profesionalnog komoditeta promijene naciju, što je razumljivo, naročito ako se uzme u obzir inertnost crnogorskih institucija kada su u pitanju zaštita ljudskih i manjinskih prava crnogorske nacionalne zajednice u Republici Srbiji.

Iako je crnogorskoj nacionalnoj zajednici formalno priznat status manjine u Srbiji, ona se još nije izborila za neka elementarna prava kao što su očuvanje i njegovanje zasebnog

nacionalnog identiteta, kulture, jezika i slično, već se Crnogorci dominantno tretiraju kao neka folklorna ili zavičajna zajednica. S tim u vezi, crnogorska nacionalna zajednica preko svojih autentičnih predstavnika mora jasno artikulirati svoje političke interese, kako unutar državnih organa i institucija Republike Srbije, tako i prema međunarodnim adresama, s obzirom na to da postoje konkretni primjeri diskriminacije, što korespondira s evidentnim padom brojnosti naše zajednice u Republici Srbiji na svakom održanom popisu stanovništva u protekle tri decenije. Takva pojava sigurno nije iskaz koji možemo objasniti pojmom dobrovoljne asimilacije, a što je karakteristično za svaku dijasporu, tj. osobe koje žive izvan matične države ili zemlje porijekla. Uostalom, da bi se izbjegle paušalne konstatacije kada je ova problematika u pitanju, treba inicirati formiranje međudržavnog odbora Crne Gore i Srbije u pogledu implementacije ljudskih i manjinskih prava i sloboda, kako Crnogoraca u Srbiji, tako i Srba u Crnoj Gori, što bi omogućilo komparativnu analizu standarda u ovoj oblasti. Treba imati u vidu da je predmetna tematika u formalno-pravnoj nadležnosti Ministarstva vanjskih poslova Crne Gore, odnosno naših diplomatsko-konzularnih predstavništava, kao i Uprave za saradnju s dijasporom- iseljeništvom od kojih javnost u Crnoj Gori i dijaspori očekuje rezolutan stav kada su u pitanju statusna prava crnogorskih iseljenika, tj. naprijed navedeni organi uz prethodne konsultacije s autentičnim predstavnicima crnogorske manjine trebaju da adresiraju sva otvorena pitanja prema institucijama Republike Srbije.

Ne treba imati iluzije da će status Crnogoraca u Srbiji u dugo vrijeme biti bolji, sve dok se Crna Gora nalazi u stanju permanentnih društveno-političkih turbulencija, jer samo stabilna matična država, sa determinisanim identitetskim politikama

može biti garant opstanka crnogorske zajednice na ovom prostoru. U tom smislu, državni organi Crne Gore imaju mnogo toga da isprave kada je u pitanju institucionalni odnos prema Crnogorcima u zemljama regiona u narednom periodu. Ubrzana asimilacija Crnogoraca na navedenom prostoru može biti problematična i za opstanak crnogorskog naroda u samoj Crnoj Gori, s obzirom na to da smo kao brojčano mala nacionalna zajednica u kontinuitetu izloženi asimilatorskim težnjama od strane okolnih naroda i država. Nažalost, ova pretpostavka ima svoje utemeljenje u nedavno održanim popisima u zemljama regiona, a kakav će biti odnos nacionalne strukture unutar same Crne Gore saznaćemo, prema najavama nadležnog zavoda, u drugoj polovini tekuće godine.

Matica crnogorska saglasno zakonskim odredbama ima obavezu da afirmiše kulturu i nacionalni identitet crnogorskog naroda i promoviše multietnički karakter Crne Gore ne samo u zemlji, već i u inostranstvu, naročito među iseljeništvom, zbog čega je statutom Matice crnogorske utvrđeno da ova ustanova kulture ima mogućnost osnivanja ogranaka ili imenovanja povjerenika, koji su dužni da sprovode zakonske i statutarne odredbe, kao i programska načela Matice crnogorske. U svakoj prilici, u granicama mogućnosti, Matica crnogorska je ostvarivala saradnju s pojedincima i organizacijama iseljenika s ovog prostora, prije svega na polju kulturne saradnje. U narednom periodu namjeravamo da unaprijedimo komunikaciju i saradnju s crnogorskim iseljeništvom, ali planiramo i da, po prvi put, ukupnoj srpskoj stručnoj i široj javnosti predstavimo našu bogatu izdavačku produkciju, a nadam se uskoro i postavljanju izložbi kojima afirmišemo najznačajnije datume i događaje crnogorske istorije u svim sredinama u Republici Srbiji gdje aktivno djeluju crnogorska nacionalna udruženja.

Misija Matice crnogorske je da i među crnogorskim iseljeništvom, u skladu s programskim aktivnostima, kroz različite forme učinimo dostupnom kulturnu baštinu, što je preduslov očuvanja i njegovanja svijesti o crnogorskom nacionalnom identitetu.

ULOGA UNESCO-A U ZAŠTITI, OBNOVI I PROMOCIJI KULTURNE BAŠTINE CRNE GORE

Vukan Ražnatović

This paper deals with the history of cooperation between Montenegro and UNESCO regarding the protection of tangible and intangible heritage, from the Second World War to the present day. During this period, Montenegro changed its political status several times, which had a direct impact on cooperation with this international organization. The paper shows the roles and activities of these two entities in the preservation and promotion of Montenegrin tangible and intangible (cultural and natural) heritage through examples of nominations, assessments and registration of four tangible assets in the World Heritage List and one intangible element in the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity.

*Naše bogato i raznovrsno kulturno naslijeđe ima veliku moć
da pomogne u izgradnji našeg naroda.*

Nelson Mandela (1918–2013)

Identitet i istorija svakog naroda temelje se, dobrim dijelom, na materijalnom i nematerijalnom kulturnom nasljeđu koje se prenosilo spontano, sa generacije na generaciju. Početkom XX vijeka, pod uticajem sve brže transformacije društva, javljaju se svijest i potreba za stvaranjem dobro organizovanog i sistematizovanog načina čuvanja „dragocjenih resursa iz

prošlosti.“¹ Tada počinju da se javljaju i brojne definicije i interpretacije pojma kulturne baštine, od kojih gotovo sve ukazuju da se radi o svojevrsnom kolektivnom „blagu“ koje se, u okviru određene grupe ili društva, nasljeđuje transgeneracijski.² U tom smislu, zaštita baštine je postala jedan od glavnih prioriteta i nezaobilazni element kulturnih politika, kako pojedinačnih država (lokalni i nacionalni nivo), tako i čitave savremene civilizacije (međunarodni, globalni nivo).

UNESCO, odnosno Organizacija ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (u daljem tekstu Organizacija), je najprepoznatljivija svjetska institucija koja se bavi zaštitom i očuvanjem materijalne i nematerijalne baštine, uz čiju pomoć gotovo svaka država članica uspješno čuva svoje kulturno i prirodno nasljeđe. Pored toga, UNESCO, kao međunarodna organizacija *par excellence*, sprovodi najveće i najznačajnije projekte vezane za obrazovanje, nauku i kulturu, što joj i stoji u imenu. Prema Statutu, osnovna misija ove organizacije je da, kroz obrazovanje, nauku i kulturu, utiče na približavanje i saradnju različitih nacija i time doprinese smanjenju nejednakosti, izgradnji trajnog mira, stabilnosti, vladavine prava i ljudskih sloboda svuda u svijetu (nezavisno od pola, rase, jezika ili religije ljudi).³ Usvajanjem Statuta, sredinom XX vijeka, UNESCO je postavio nove temelje međunarodnih kulturnih odnosa i multilateralne saradnje.

Crna Gora je svoj odnos sa UNESCO-om otpočela 1950. godine, kao jedna od šest saveznih republika Jugoslavije.

¹ Barbara Kirshenblatt-Gimblett, „Theorizing Heritage“, *Ethnomusicology* 39, 3 (1995): 367–380, <https://doi.org/10.2307/924627>.

² Tomislav Marasović, *Kulturna baština*, sv. I, (Split: Sveučilište u Splitu, 2001), 9.

³ UNESCO, „Constitution“. UNESCO.
[http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC
&URL_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html).

Aktivniji odnosi između dvije strane otpočeli su nakon zemljotresa koji je zahvatio crnogorsko primorje, 15. aprila 1979. godine. Tada je UNESCO bio jedan od glavnih aktera u obnovi postradalog područja (posebno Boke Kotorske i samog grada Kotora), prepoznajući njihov izuzetan kulturni značaj. Tokom devedesetih godina, odnosi su bili zvanično prekinuti, zbog stanja izazvanog građanskim ratom i raspadom Jugoslavije. I pored toga, UNESCO se interesovao za stanje upisanih posjeda, ostvarujući povremeno kontakt sa crnogorskim vlastima. Početkom XXI vijeka ponovo počinju intenzivniji odnosi, kada SR Jugoslavija (sada u sastavu samo Crne Gore i Srbije) pristupa UNESCO-u kao nova država članica UN-a. Konačno, nakon obnove nezavisnosti 2006. godine, Crna Gora samostalno postaje punopravna članica. Od tada traje najintenzivniji period saradnje, kako u pogledu učešća na raznim projektima od međunarodnog značaja tako i po pitanju upisa crnogorskih materijalnih i nematerijalnih tekovina na UNESCO-ve liste svjetske baštine.

U postojećoj literaturi je malo radova koji, u širokom istorijskom rakursu, promišljaju značaj koji UNESCO ima za zaštitu crnogorskog kulturnog nasljeđa. U tom smislu, osnovni cilj ovog rada jeste da pruži detaljan, integrisan pregled višedecenijske saradnje Crne Gore i UNESCO-a, kako bi se bolje sagledao i razumio doprinos koji ova međunarodna organizacija daje u pogledu očuvanja i afirmacije prirodnog i kulturnog blaga Crne Gore. Posebna pažnja usmjerena je na prikaz procesa nominacija i upisa četiri materijalne i jedne nematerijalne tekovine na liste svjetske baštine. U skladu sa ciljevima, u radu se traže odgovori na tri ključna pitanja: na koji način se razvijao odnos saradnje sa UNESCO-m na zaštiti crnogorske baštine od Drugog svjetskog rada do danas; šta su najveći uspjesi saradnje sa UNESCO-m po pitanju zaštite materijalne i nematerijalne baštine Crne Gore; koji su bili najveći izazovi u pogledu zajedničke saradnje na zaštiti crnogorske materijalne i nematerijalne

baštine. Da bi se odgovorilo na ova pitanja, u radu su kombinovane različite metode istraživanja (ideografski metod, hronološki metod, metod periodizacije, metod analize sadržaja), pri čemu je osnovni izvor podataka činila bogata istoriografska građa prvog reda (arhivski materijal, zvanični službeni dokumenti), koja autentično svjedoči o istorijskim događajima iz kojih je neposredno i proizašla. Pored toga, korišćena je i druga relevantna literatura, poput stručnih tekstova, publikacija, novinskih članaka i slično. Konačno, okvir ovog istraživačkog rada dali su i UNESCO-vi jasno definisani kriterijumi za upis na Listu svjetske baštine i Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva.

Struktura rada je podijeljena na sedam poglavlja. Nakon kratkog uvoda slijedi predstavljanje UNESCO-a i kriterijuma kojima se ova organizacija vodi u očuvanju i zaštiti svjetske baštine. Centralni dio rada (od trećeg do sedmog poglavlja) fokusiran je na analizu događaja koji su doveli do upisa crnogorskog nasljeđa na dvije UNESCO-ve liste svjetske baštine, u različitim vremenskim intervalima. Rasvjetljavanjem kompleksnih istorijskih događaja, kao i konkretnih nominacija i upisa baštine, rad prikazuje brojne izazove i barijere sa kojima se Crna Gora susretala u pokušajima da očuva resurse svoje baštine. U posljednjem poglavlju, sumiranjem bilateralnog odnosa između ova dva subjekta, daju se odgovori na početna pitanja, implicirajući značaj njihove saradnje u oblasti zaštite baštine. Na tom tragu, anticipira se nastavak saradnje oko upisa novih dobara u budućnosti i predlažu neke nove teme kao mogućnost nastavka (ovog) istraživanja.

Metodologija istraživanja

Osnovna korišćena metodologija je istorijsko-deskriptivni i istraživački metod. Tokom obrade materijala, pored jednog

broja literature osnovu rada čine arhivska dokumenta iz Državnog arhiva Crne Gore i onlajn dostupna dokumenta UNESCO-a sa sajtova <https://whc.unesco.org> i <https://unesdoc.unesco.org/>. Iz DACG osnovni fondovi istraživanja su Republički komitet za obrazovanje, kulturu i nauku, Republički komitet za odnose sa inostranstvom i Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku. Najveći dio obrađenih dokumenata obuhvata sami kraj sedamadesetih i početak osamdesetih godina XX vijeka, kada počinje intenzivnija saradnja oko upisa Kotora, a zatim i Durmitora na Listu svjetske baštine. Analizom arhivskih dokumenata, kao primarnih izvora, prikazan je odnos, primarno sa crnogorske, odnosno jugoslovenske strane prema problematici baštine. Ovaj period je upotpunjen i UN i UNECO dokumentima preuzetim sa zvaničnog sajta <https://unesdoc.unesco.org/>. Međutim intenzivnije korišćenje ovih dokumenata je iz perioda od devedesetih godina XX vijeka zbog nedostatka dokumenata u fondovima DACG od toga perioda. Odluke i preporuke UNESCO-a i partnera poput ICOMOS-a sadrže i stanje u državnoj politici prema baštini, tako da su dobar izvor i pored činjenice da su jednostrana dokumenta upućena od jedne strane drugoj. Uvidom u oba fonda može se analizirati i saradnja obje strane, Crne Gore i UNESCO-a, mišljenja jednim o drugima, problemima koje smatraju kao primarne ali i pogledima na rješenja. Sem primarnih dokumenata korišćeni su i novinski članci, češće u novijem vremenskom periodu koji se najčešće tiču zvaničnih posjeta i ne ulaze u mnogo detalja kao dokumentacija. Njihovom analizom se najbolje može zaključiti koji su periodi intenzivnije saradnje dviju strana. Ostale publikacije poput monografije su se najčešće bavile jednim segmentom ove teme ili je srodna temi odnosa Crne Gore i UNESCO-a poput Igora Janeva – *Odnosi Jugoslavije sa UNESCO-m* koja je služila kao primjer pri proučavanju. Druga

vrsta publikacija su, kao što je pomenuto, radovi koji su dublje ulazili u problematiku pojedinih tema koje sadrži u ovaj rad i služili su za bolje razumijevanje istih. To su prvenstveno *Montenegro Earthquake: The Conservation of the Historic Monuments and Art Treasures*; Mihailo Brajović, *Durmitor i Tara: svjetska prirodna baština*; grupa autora, *Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora na Listi svjetske baštine UNESCO-a* i slično.

Nakon čitanja i odabira primarnih i sekundarnih izvora formirana je struktura rada čiji je osnovni element bio hronološki tok odnosa ali i upis baštine na Listu svjetske baštine i/ili problemi posebne prirode. Tako se pojedini periodi podudaraju sa upisom, sedamdesete sa upisom Kotora, osamdesete sa upisom Durmitora, devedesete sa ratnim dejstvima i napuštanjem UN sistema, prva decenija XXI vijeka sa ponovnim pristupom UN-u a samim tim u UNESCO-u, druga decenija sa upisom stećaka i venecijanskih utvrđenja i treća decenija sa prvim upisom nematerijalne kulturne baštine, odnosno Bokeljske mornarice. Tako da je svaki hronološki segment imao jednu glavnu temu kojom se bavio ali istovremeno bi u njemu bili navedeni i drugi problemi koje obuhvata ova tema.

UNESCO – zaštitnik materijalne i nematerijalne svjetske baštine

UNESCO je agencija Ujedinjenih nacija specijalizovana da podstiče i unapređuje saradnju među državama članicama na području obrazovanja, nauke i kulture. Organizacija je osnovana 16. novembra 1945. godine, sa sjedištem u Parizu, i do danas broji 193 stalne članice i 11 pridruženih.⁴ Zemlje članice se

⁴ UNESCO, "Member states". UNESCO.

<https://en.unesco.org/countries/member-states>.

sastaju svake dvije godine kako bi napravile nove planove i smjernice za svako područje djelovanja.

Možda jedan od najznačajnijih ciljeva UNESCO-a, jeste očuvanje svjetske kulturne i prirodne baštine. U tu svrhu, na opštoj sjednici u Parizu, 16. novembra 1972. godine, Organizacija je usvojila Konvenciju o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine. Na osnovu ove konvencije, Komitet za svjetsku baštinu se obavezao da će voditi Listu svjetske baštine u koju će upisivati kulturna i prirodna dobra koja svaka država ima da ponudi, a čija vrijednost prevazilazi granice lokalnog i nacionalnog, te ima važnost za cjelokupno čovječanstvo.

Svaka država članica ima pravo da Komitetu za svjetsku baštinu podnese obrazložen prijedlog prirodnog i kulturnog nasljeđa koje želi da zaštiti. U tu svrhu, najprije formira tzv. tentativnu listu, na kojoj navodi dobra koja predlaže međunarodnoj zajednici za upisivanje na Listu svjetske baštine. Nakon kreiranja svoje tentativne liste, država predaje Nominacioni dosije Centru za svjetsku baštinu na odlučivanje, u kojem su detaljno obrađene sve pojedinosti vezane za nominovanu baštinu. Komitet, na osnovu prijavljenih nominacija, jednom godišnje donosi odluku o uvrštavanju na listu, kao i odluku o pružanju ekspertske i/ili finansijske pomoći kako bi se obnovila baština koja se već nalazi na listi.

Da bi nominovano dobro bilo upisano na UNESCO-vu Listu svjetske baštine, mora da ispuni barem jedan od deset zadatih kriterijuma, čime dokazuje svoju izuzetnu univerzalnu vrijednost.

- **Kulturni kriterijumi:**

- I Remek-djelo ljudskog kreativnog genija;

- II Predstavlja važnu promjenu ljudskih vrijednosti kroz određeno vremensko razdoblje u jednom kulturnom području svijeta, na području razvoja arhitekture ili tehnologije, monumentalnih umjetnosti, urbanizma ili dizajna pejzaža;

III Posjed jedinstvenog ili barem izvanrednog svjedočanstva kulturne tradicije jedne postojeće ili nestale civilizacije;

IV Izvanredan primjer gradnje, arhitektonskog ili tehnološkog kompleksa ili pejzaž koji predstavlja važne etape (ili etapu) ljudske istorije;

V Izvanredan primjer tradicionalnog ljudskog naselja, upotrebe tla ili mora, koji je reprezentativan za cijelu kulturu (ili kulture) ili ljudsku interakciju s okolinom, naročito ako je postao osjetljiv zbog uticaja nepovratnih promjena;

VI Direktno ili očito povezan s pojavama ili živom tradicijom, s idejama ili vjerovanjima, s umjetničkim i književnim radovima izvanrednog jedinstvenog značaja.

- Prirodni kriterijumi:

VII Neuporediv prirodni fenomen ili područje izvanredne prirodne ljepote i estetske vrijednosti (tzv. kulturni pejzaž);

VIII Izvanredan primjer važnih etapa istorije zemlje, uključujući zabilješke života, značajan neprekinut geološki proces u oblikovanju zemlje, ili značajna geomorfička ili fiziografska odlika;

IX Izvanredan primjer koji predstavlja značajan neprekinut ekološki i biološki proces u evoluciji i razvoju kopnenih, slatkovodnih, obalnih i morskih ekosistema, te biljnih i životinjskih skupina;

X Najvažnije i najznačajnije prirodno stanište za očuvanje prirodne raznolikosti na lokalitetu (*in situ*), uključujući ugrožene vrste izvanredne vrijednosti za nauku ili očuvanje života.

Kako bi se omogućio stručan i pravičan odabir, organizacije specijalizovane za zaštitu prirodnih i kulturnih vrijednosti (IUCN, ICOMOS, ICCROM), koje su delegirane od strane Komiteta svjetske baštine i Centra za svjetsku baštinu, daju ocjene nominacija i svoju preporuku za upisivanje na Listu svjetske baštine.

Upisom na Listu posjed postaje kulturna baština cijelog čovječanstva, a briga o njoj postaje važan zadatak države u kojoj se nalazi. Kroz svoje kulturne institucije, ona vodi brigu o dobru, prati njegovo stanje i primjenjuje odgovarajuće mjere zaštite, te jednom godišnje izvještava Komitet o stanju svojih upisanih dobara. Crna Gora, kao mala država sa 13 812 km² površine i oko 620 000 stanovnika, ima četiri upisa u Listu svjetske baštine i to: jedan mješoviti (Prirodno-kulturna regija Kotora), jedan prirodni (Nacionalni park Durmitor) i dva kulturna (Stećci – srednjovjekovna groblja i Venecijanska utvrđenja od XVI do XVII vijeka). Treba napomenuti da su dva kulturna dobra internacionalna. Naime, stećci su upisani sa Bosnom i Hercegovinom, Hrvatskom i Srbijom, dok su Venecijanska utvrđenja upisana sa Italijom i Hrvatskom.

Pored popisa materijalne kulturne baštine, UNESCO je 2003. godine pristupio i popisu nematerijalne baštine, usvajanjem Konvencije o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa. Sastavljanju ove Konvencije prethodilo je gotovo tridesetogodišnje osmišljavanje pristupa očuvanja nematerijalnih tekovina, da bi u konačnici Konvencijom bila obuhvaćena usmena tradicija (predanja, jezik), igrana umjetnost, tradicionalne rukotvorine, društvene prakse (običaji, obredi, svečanosti), znanja i vještine vezane za prirodu, i kulturni prostori koje zajednice, grupe i pojedinci priznaju kao dio svog kulturnog nasljeđa, koje sami stvaraju, održavaju i prenose na nove generacije i time obogaćuju kulturnu raznolikost, društvenu inkluziju i kreativnost.⁵ Ova Konvencija ohrabruje države članice da identifikuju i zaštite nematerijalnu baštinu upisujući ih na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva, čime

⁵ UNESCO, „Basic Texts of the 2003 Convention for Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage“. 2020 Edition. UNESCO.

https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts-_2020_version-EN.pdf.

se podiže svijest o značaju nematerijalnog kulturnog nasljeđa. Prilikom upisa na ovu listu, nominovani element mora ispuniti svaki od sljedećih kriterijuma:

R. 1 Element čini nematerijalnu kulturnu baštinu kako je definisano u članu 2. Konvencije;⁶

R. 2 Upisivanje elementa će doprinijeti osiguravanju vidljivosti i svijesti o značaju nematerijalne kulturne baštine i podsticanju dijaloga, odražavajući tako kulturnu raznolikost širom svijeta i svjedočeći o ljudskoj kreativnosti;

R. 3 Razrađene su mjere zaštite koje mogu zaštititi i promovisati element;

R. 4 Element je nominovan u skladu sa najširim mogućim učešćem svih zainteresovanih strana, bilo zajednice, grupe ili pojedinca, a uz njihov slobodan, prethodni i informisani pristanak;

R. 5 Element je uključen u inventar nematerijalne kulturne baštine prisutnog na teritoriji(ama) države(a) potpisnice(a) podnosioca, kako je definisano u članu 11. i članu 12. Konvencije.

Crna Gora je na ovu listu upisala jedan elemenat (Bokeljsku mornaricu). Upisani primjeri na UNESCO-vim listama ukazuju kako na kulturno-istorijsko i prirodno bogatstvo koje Crna Gora ima da pruži, tako i na međunarodni, a samim tim multukulturalni, karakter njene baštine.

Istorija odnosa Crne Gore i UNESCO-a do 1979. godine

Ideja da se stvori jedna međunarodna organizacija koja će se baviti obrazovanjem, kulturom i naukom javlja se još u vrijeme postojanja Lige naroda. Tako je u međuratnom periodu postojao Međunarodni institut intelektualne kooperacije, osnovan 1922.

⁶ Ibid.

godine⁷ i Međunarodni biro za obrazovanje, osnovan 1925. godine.⁸ Kraljevina SHS, odnosno Kraljevina Jugoslavija, bila je članica obiju organizacija. Drugi svjetski rat je Ligu naroda i sve njene organizacije učinio zastarjelim tako da su, dok su trajale borbe, Saveznici pravili planove za jedan potpuno novi međunarodni sistem koji bi se formirao nakon pobjede nad fašizmom. Ovo je i formalizovano Atlanskom poveljom, kao i Deklaracijom Ujedinjenih nacija. Već 16. novembra 1942. godine u Londonu, ministar obrazovanja Jugoslovenske vlade u egzilu, Miloš Trifunović, prisustvuje Konferenciji Savezničkih ministara obrazovanja (Conference of Allied Ministers of Education - CAME).⁹ Tačno tri godine kasnije, 16. novembra 1945. godine, uz pomoć UN-a, stvoren je UNESCO. Iako su predstavnici Demokratske Federativne Jugoslavije (dr Ljubo Leontić, Radomir Živković i D. Protić) prisustvovali osnivačkoj konferenciji,¹⁰ Jugoslavija je prvih pet godina učestvovala u radu UNESCO-a samo u svojstvu posmatrača.¹¹ Uprkos kasnijem pristupanju, može se reći da je socijalistička Jugoslavija, i sama nastala iz tekovina Drugog svjetskog rata, imala uticaj na stvaranje klice koja će izrasti u najvažniju međunarodnu organizaciju na polju kulture, obrazovanja i nauke.

I prije ulaska Jugoslavije u Organizaciju, uspostavljaju se bliski oblici saradnje sa njom. Tokom maja i juna 1947. godine,

⁷ Fernando Valderrama, *A history of UNESCO*. (UNESCO Publishing, 1995), 2.

⁸ Ibid., 21.

⁹ Ibid., 19.

¹⁰ UNESCO, *Conference for the Establishment of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, held at the Institute of Civil Engineers, London, from the 1st to the 16th November 1945*, (UNESCO, 1946), 12. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000117626.locale=en>.

¹¹ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u organizaciji Ujedinjenih nacija (1945–1953)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985), 214.

UNESCO šalje misiju sa zadatkom da procijeni štetu nastalu tokom ratnih razaranja i odredi materijalnu pomoć školama, univerzitetima, bibliotekama, radio stanicama i slično.¹² Kako se ubrzo međunarodna pozicija Jugoslavije drastično promijenila, nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine, ona se sve više okreće Zapadu. Organizacija UN-a je pravno bila platforma koja je zastupala sve međunarodno priznate države, ili jednostavnije, oba hladnoratovska bloka – i kapitalistički pod pokroviteljstvom SAD-a i socijalistički sa SSSR-om kao njegovim vođom. Međutim, u praksi su zapadne zemlje, a naročito SAD, imale najjači uticaj. Jugoslavija, uprkos tome što je bila socijalistička zemlja, nije vodila prosovjetsku spoljnu politiku i u tom trenutku je bila privrženija Zapadu nego Istočnom bloku. Njeno pristupanje UNESCO-u, 31. marta 1950. godine,¹³ predstavlja još jedan dokaz o političkom kursu koji je preuzela nakon 1948. godine. Već sljedeće godine vidimo veliku aktivnost između ova dva subjekta. UNESCO šalje 1951. godine tehničku podršku na polju visokog obrazovanja i naučnog istraživanja,¹⁴ da bi iste godine ekspertska misija koja je bila zadužena za uspostavljanje Fonda za konzervaciju i restauraciju kulturnog vlasništva posjetila Jugoslaviju. Na Šestoj generalnoj sjednici UNESCO-a u Parizu 1952. godine, jedan od potpredsjednika konferencije bio je Vladislav Ribnikar,¹⁵ kao predstavnik Jugoslavije. Ovo je još jedan u nizu dokaza međusobne saradnje i početka sve jače aktivnosti Jugoslavije u

¹² Fernando Valderrama, *A history of UNESCO*. UNESCO Publishing, 1995, 34.

¹³ UNESCO, *Currency of contribution of Guatemala and Yugoslavia for the year 1950*. Executive board UNESCO, Paris, 5 May 1950.

¹⁴ Ibid., 75.

¹⁵ UNESCO, *Records of the General Conference, Sixth Session, Paris 1951: Resolutions*, UNESCO, 1951, 6.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114588>.

međunarodnim odnosima na globalnom nivou.¹⁶

Međutim, sredinom pedesetih godina dolazi do opadanja povjerenja u organizaciju UN-a i njene institucije, a određene članice su počele da napuštaju članstvo (Poljska, Čehoslovačka i Mađarska). Iste, 1952. godine, generalni direktor, Džejmi Tores Bode, daje ostavku zbog problema oko budžeta.¹⁷ Pored toga, prijem Frankove Španije, 1953. godine, bio je još jedan udarac demokratskim temeljima UNESCO-a. Ovo je dodatno poljuljalo povjerenje kako u UNESCO, tako u cijeli sistem UN-a. Jugoslavija se takođe protivila ovoj odluci. Plenum Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO je donio rezoluciju u kojoj se osuđuje nedemokratski način donošenja odluka unutar Organizacije kada je u pitanju prijem Frankove fašističke Španije, zbog čega je Vladislav Ribnikar demonstrativno podnio ostavku na mjesto člana u Izvršnom savjetu UNESCO-a.¹⁸ Ipak, uprkos ovim neslaganjima u stavovima na samom početku svog članstva, Jugoslavija je ostala članica UNESCO-a, a saradnja je nastavila da se unapređuje i intenzivira.

Noseći još uvijek svježe sjećanje na iskustva iz Drugog svjetskog rata, u narednim godinama UNESCO pokušava da povрати povjerenje u svoje osnivačke ideje i ciljeve o izgradnji trajnog mira, te 1954. godine donosi jednu od svojih najvažnijih tekovina – Hašku konvenciju o očuvanju kulturnih dobara u slučaju rata. U ratnim okolnostima, ovaj dokument štiti materijalna dobra i reguliše prava i obaveze sukobljenih strana o očuvanju kulturnog nasljeđa. Jedna od glavnih stavki Konvencije je i regulisanje štita koji se stavlja na kulturna dobra (koji treba da ih zaštiti u slučaju ratnog sukoba), kao i regulisanje statusa

¹⁶ Fernando Valderrama, *A history of UNESCO*. (UNESCO Publishing, 1995), 78–79.

¹⁷ Ibid., 86.

¹⁸ Igor Janev, *Odnosi Jugoslavije sa UNESCO-m*. (Institut za političke studije, 2009), 45.

kulturnog dobra ukoliko se ono koristi kao ratna baza ili u druge ratne svrhe.¹⁹ Zbog velikog značaja koji ima za očuvanje kulturnih dobara, ova konvencija će mnogo puta biti upotrijebljena tokom ratova devedesetih na prostoru Jugoslavije. Primjera radi, bila je primijenjena na mnogo mjesta u Bosni i Hercegovini, kao i u Hrvatskoj, ali od posebnog značaja za temu ovog rada jeste njena primjena (ili nedostatak iste) u slučaju napada na Dubrovnik, o čemu će u nastavku biti više riječi.

Pomenuti Dubrovnik je od 1. do 6. oktobra 1957. godine bio domaćin Druge regionalne konferencije evropskih državnih komisija Velikog projekta UNESCO-a – „Uzajamno upoznavanje kulturnih vrijednosti Istoka i Zapada“. Ovo je bilo savjetodavno tijelo koje je, tokom 1957. i 1958. godine, sa svojih 18 članica, donijelo odluku da članice sa svojim nacionalnim vladama treba da ojačaju kooperativnost u Velikim projektima UNESCO-a.²⁰ Odabir Dubrovnika kao mjesta održavanja ovakve konferencije potvrđuje afirmativan pogled UNESCO-a na Jugoslaviju kao multikulturalnu zemlju koja istovremeno baštini Zapadnu (centralnoevropsku i mediteransku) kulturu sa katoličkom pozadinom i Istočnu (balkansku) kulturu sa jakim uticajem pravoslavne i islamske tradicije. Dobre odnose saradnje u tom periodu potvrđuje i činjenica da su, pod pokroviteljstvom UN-a, brojni jugoslovenski stručnjaci odlazili na usavršavanje u Evropu. Zbog svoje brojnosti razumljivo je da je Crna Gora slala najmanje svojih građana, pa je tako u periodu od 15 godina poslat samo jedan predstavnik za UNESCO-ovo usavršavanje u inostranstvu, matematičar Dušan Gvozdenović.²¹

¹⁹ Fernando Valderrama, *A history of UNESCO*. (UNESCO Publishing, 1995), 101.

²⁰ Ibid., 117–118.

²¹ Informacije o dosadašnjim iskustvima u angažovanju jugoslovenskih stručnjaka, DACG, RSO, f. 57, br. 519, 29.

Zbog sve intenzivnije saradnje SFRJ sa UNESCO-m, nacionalni komitet je 1973. godine odlučio da formira određen broj stalnih odbora i radnih grupa. Na zahtjev da Crna Gora predloži svog kandidata u odboru za kulturu, navedeno je da bi bilo poželjno da kandidat bude kulturni radnik, prvenstveno književni, pozorišni ili filmski. Poznavanje stranih jezika je takođe bio prioritet, jer je bilo potrebno proučavati dokumentaciju u vezi programa UNESCO-a, pored davanja mišljenja na unapređenje saradnje i ocjene na projekte. Sekretarijat je predložio da predstavnik bude Zoran Lakić, istoričar i tadašnji rukovodilac sektora za kulturu i umjetnost.²² Mora se napomenuti da je 1976. godine u Jugoslovenskoj komisiji za saradnju sa UNESCO-m bio dominantan uticaj crnogorskih kulturnih radnika, tako da je od devet članova njih četvoro bilo iz SR Crne Gore.²³

Posmatrajući odnose i saradnju UNESCO-a i Jugoslavije u ovom periodu, može se reći da im je cilj bio isti – da se smanji jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Ovo se posebno odnosi na period nakon šezdesetih godina i formiranja Pokreta nesvrstanih u Beogradu. Tada se Jugoslavija istakla kao vodeća među zemljama u razvoju, polako preuzimajući značajniju ulogu u međunarodnim odnosima. Svojim angažmanom brojni jugoslovenski stručnjaci su obavljali razne poslove u zemljama na svim kontinentima i time širili aktivnost SFRJ. Pored toga, Grupa 77 u UN-u, takođe je omogućavala veliki jugoslovenski uticaj na kulturni i obrazovni razvoj u zemljama u razvoju.²⁴

²² Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku – Jugoslovenskoj komisiji za saradnju sa UNESCO, 24. april 1973, DACG, RSOI, f. 24, br. 64, 1–2.

²³ Rešenje o razrešenju i postavljenju članova Jugoslovenske komisije za saradnju sa OUN za prosvjetu, nauku i kulturu /UNESCO/, 21. jul 1976., Beograd, DACG, RSO, f. 51, br. 13, 1–2.

²⁴ Informacija o dosadašnjim iskustvima u angažovanju jugoslovenskih stručnjaka u svojstvu eksperata Ujedinjenih Nacija sa predlozima za

Jačanje uticaja Pokreta nesvrstanih i Grupe 77 je u velikoj mjeri doprinio promjeni odnosa snaga unutar samog UNESCO-a, koji po prvi put počinje da svoju pažnju i aktivnosti posvećuje proučavanju, promociji i konkretnoj pomoći kultura slabije razvijenih zemalja Afrike, Azije, Latinske Amerike i Jugoistočne Evrope.

Zemljotres 1979. godine i saradnja Crne Gore i UNESCO-a na sanaciji štete

Pomoć neposredno nakon zemljotresa i upis prirodne i kulturno-istorijske regije Kotora na Listu svjetske baštine

Crna Gora je gotovo 30 godina, kao dio SFRJ, imala povremene kontakte sa UNESCO-m i to najviše preko savezne komisije za ovu organizaciju. Taj odnos postaje intenzivniji nakon zemljotresa koji je pogodio crnogorsku obalu 15. aprila 1979. godine u 7.30 časova ujutro.²⁵ Epicentar zemljotresa, jačine 7,0 stepeni Rihterove skale, bio je u mjestu Pečurice, između Bara i Ulcinja. Sam položaj je doveo do toga da obala bude najviše pogođena, međutim zemljotres je značajnu štetu napravio i u unutrašnjosti države, u prvom planu je stradalo Cetinje, a takođe gradovi Nikšić i Titograd. Zemljotres je izazvao ogromnu materijalnu štetu – 1.487 objekata, privatnih kuća i stambenih zgrada, što je ostavilo preko 100.000 ljudi bez krova nad glavom. Pored stambenih objekata, oštećene su mnogobrojne crkve i profani objekti. Treba napomenuti da je u ovom zemljotresu život izgubila 101 osoba.²⁶

napredovanje delatnosti i donošenje društvenog dogovora, Beograd, 6. januar 1976, DACG, RSO, f. 57, br. 519, 3–5.

²⁵ Informacija o međunarodnoj solidarnosti i pomoći na otklanjanju posledica zemljotresa u SR Crnoj Gori, Titograd, oktobar 1979, DACG, RKOI, f 1, br. 01–54, 1.

²⁶ UNESCO, *Montenegro Earthquake: The Conservation of the Historic Monuments and Art Treasures*. (UNESCO, 1984), 5.

Pored materijalnih i ljudskih žrtava, čija je briga ulazila u domen državne vlasti i drugih međunarodnih organizacija, UNESCO je bio zainteresovan za posljedice na kulturnoj baštini. Područje koje je zahvatio zemljotres obuhvatalo je više od 50% kulturnih institucija republike, ne računajući Titograd i Nikšić koji su imali najmanje štete. Oštećenja su pretrpjeli centri za kulturu, muzeji, galerije, arhivi, biblioteke i slično. Prema izvještajima, 1642 nepokretna kulturna dobra su bila oštećena prilikom zemljotresa, pri čemu u ovo ne ulazi nebrojeno mnogo umjetničkih i kulturno-istorijskih djela koja nijesu imala taj status.²⁷ Pored toga, oštećeno je oko 33.000 pokretnih kulturnih dobara, među njima 2.338 fondova arhivske građe. Prema zvaničnim informacijama, materijalna šteta je iznosila 10.499.223.200 dinara. Prema nekim tadašnjim projekcijama, 58% ovih sredstava, namijenjenih saniranju štete, trebalo je isplatiti do 1986. godine, a ostalih 42% do 1989. godine.²⁸ Prema UNESCO-vim informacijama, od ukupne štete načinjene tokom zemljotresa manje od 15% otpada na kulturno-istorijske spomenike, što iznosi 10.527.690.000 dinara, i gotovo sve spada na nepokretne spomenike.²⁹ Ugrubo, ovo bi danas iznosilo oko 1.383.000.000 eura. Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku nije bio zadovoljan ovakvim pristupom, napominjući da će se vremenom smanjivati angažovanje međunarodnih institucija i pojedinaca, budući da je program planiran samo za period od 10 godina.

Kao najuticajnija organizacija po pitanju kulturne baštine, UNESCO je brzo reagovao, što dokazuje dolazak generalnog

²⁷ Konceptija obnove i izgradnje kulturno-istorijskih spomenika sa posebnim osvrtom na stara gradska naselja, Titograd, mart 1981. DACG, RSO, f 60, br. 60, 2.

²⁸ Ibid., 2–4.

²⁹ UNESCO, *Montenegro Earthquake: The Conservation of the Historic Monuments and Art Treasures*. (UNESCO, 1984), 31.

direktora, Amadua Mahtara M'Bowa, 26. aprila 1979. godine, u Crnu Goru.³⁰ Posjetio je Kotor i Herceg Novi i nakon posjete, na zasijedanju Izvršnog Savjeta, podnio je iscrpan izvještaj i apel svim međunarodnim činiocima i pojedincima.³¹ U apelu govori o ljudskim i materijalnim stradanjima i napominje raznolikost civilizacija koje su nastanjivale područje Crne Gore. Poseban akcenat daje Kotoru, kao gradu sa kontinuiranim razvitkom preko 2000 godina, napominjući da se u njemu nalazi 40% spomenika kulture republike.³² Tokom ove posjete, od UNESCO-a je određena pomoć u iznosu od 270.000 američkih dolara, od toga 150.000 dolara za opremu radionica Zavoda za zaštitu spomenika, a 100.000 dolara za specijalizacije domaćih kadrova u skorijoj budućnosti i angažovanje stranih eksperata.³³ Iako je mnogo kulturnih i prirodnih dobara oštećeno prilikom zemljotresa, Kotor je svakako bio najvažniji kulturno-istorijski dio kulturne baštine Crne Gore koji je trebalo očuvati. Najznačajnije građevine koje su doživjele neki stepen oštećenja bile su: Zgrada opštinske palate, palata Bizanti, Kneževa palata, Sat-kula, crkve Svetog Mihaila, Svetog Nikole, Svetog Eustahija u Dobroti, katedrala Svetog Tripuna i Biskupija,³⁴ kao i brojne druge profane i sakralne zgrade.

³⁰ *Pobjeda*, „Generalni sekretar UNESCO-a posjetiće crnogorsko primorje“, 25. april 1979, 13.

³¹ *Pobjeda*, „UNESCO će da učini sve“, 27. april 1979, 1.

³² Informacija o međunarodnoj solidarnosti i pomoći na otklanjanju posledica zemljotresa u SR Crnoj Gori, Titograd, oktobar 1979, Za očuvanje kulturne baštine Crne Gore opustošene zemljotresom, Apel Generalnog sekretara UNESCO-a Amadu Mahtar M'Bow-a, Pariz, 28. maja 1979, DACG, RKOI, f 1, br. 01–54, str. 1–3.

³³ Nekoliko informacija proređenih povodom dolaska generalnog direktora UNESCO-a Amadou Mahtar M'Bow-a u Crnu Goru, Branko Lukovac, 30. oktobar 1980, Titograd, DACG, RKOI, f. 15., br. 01-1210, str. 3.

³⁴ Informacija o stanju spomenika kulture i kulturnih djelatnosti na području zahvaćenom katastrofalnim zemljotresom, Titograd, 19. IV 1979, DACG, RKOI, f. 2, br. 01–202, str. 6–7.

Iste godine, SFRJ je predložila Komisiji za svjetsku baštinu šest lokaliteta u državi za upis na UNESCO-vu Listu svjetske baštine: 1. Stari grad Dubrovnik³⁵; 2. Stari Ras i Sopoćane³⁶; 3. Povijesno središte Splita i Dioklecijanova palača³⁷; 4. Nacionalni park Plitvička jezera³⁸; 5. Povjesno-kulturno područje Ohrida³⁹; 6. Nacionalni park Durmitor.⁴⁰ Iako je SR Crna Gora kao svoj izbor istakla Durmitor, zemljotres je uticao na izmjenu predloženih lokaliteta, te je ova nominacija odložena za sljedeću

³⁵ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, The old City of Dubrovnik, UNESCO, 3. april 1979, identification 95. <https://whc.unesco.org/en/list/95/>.

³⁶ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Stari Ras and Sopoćani, UNESCO, 3. april 1979, identification 96. <https://whc.unesco.org/en/list/96/>.

³⁷ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Historical Complex of Split with the Palace of Diocletian, UNESCO, 3. april 1979, identification 97. <https://whc.unesco.org/en/list/97/>.

³⁸ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Plitvice Lakes National Park, UNESCO, 3. april 1979, identification 98. <https://whc.unesco.org/en/list/98/>.

³⁹ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, The Ohrid region with its cultural and historical aspects and natural environment, UNESCO, 3. april 1979, identification 99. <https://whc.unesco.org/en/list/99/>.

⁴⁰ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, The Durmitor National Park, UNESCO, 3. april 1979, identification 100. <https://whc.unesco.org/en/list/100/>.

godinu. Umjesto toga, bilo je potrebno ubrzano raditi na pripremi dokumentacije za nominaciju Kotora, koji je ujedno trebalo uvrstiti i na Listu svjetske kulturne baštine u opasnosti.⁴¹

Već tokom maja mjeseca poslate su instrukcije da otpočne prikupljanje i izrada dokumentacije za nominaciju Kotora. Štaviše, tokom 116. plenarne sjednice Jugoslovenske komisije za saradnju sa UNESCO-m, donijeta je odluka da se ne kandiduje samo grad Kotor, već cijelo kulturno-istorijsko i prirodno područje Kotora, što obuhvata cijeli priobalni pojas Bokokotorskog zaliva. Takođe, trebalo je dati primat izradi propagandnog materijala u vezi sa Kotorom, zemljotresom i samim spomenicima. U tome je trebalo da pomognu udruženja izdavača i knjižara Jugoslavije, kao i druge kulturne, naučne, prosvjetne i slične institucije u Crnoj Gori. Ogroman teret pao je na opštinu Kotor, koja je, kao vlasnik nominovane baštine, morala da usaglasi svu moguću dokumentaciju prije zvanične predaje nominacije.⁴²

Jugoslovenski prijedlozi su odmah naišli na razne probleme. Jedan od njih se ticao broja nominacija. Ukoliko bi sve bile prihvaćene, Jugoslavija bi imala najviše upisanih kulturnih dobara u svijetu, u tom trenutku. Kako napominje profesor Milan Prelog, koji je kao predstavnik Jugoslavije sudjelovao u radu UNESCO-vog komiteta, cilj upisa na Listu svjetske baštine nije da su sve savezne države zastupljene, kao što je inače bila praksa Jugoslavije da sve republike budu podjednako

⁴¹ Nomination submitted by Yugoslavia of the Kotor, natural, cultural and historical region to the World Heritage List and the List of World Heritage in Danger, UNESCO, Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Bureau of the World Heritage Committee, Third session, Cairo, 21. October 1979. CC-79/ Conf. 015/4, Paris, 10. October 1979. <https://whc.unesco.org/archive/repcom79.htm>.

⁴² Komisija za društvene djelatnosti Izvršnom vijeću Skupštine SRCG, Titograd, 22. V 1979, RKOI, f2, br. 01–202, 1–4.

zastupljene u svakom međurepubličkom projektu.⁴³ Pored toga, Prelog se kritički osvrnuo na spor i neefikasan rad jugoslovenske komisije na sakupljanju dokumentacije prilikom nominacije, kao i pri pisanju iste, ali i na probleme druge vrste. Na primjer, povijesno-kulturno područje Ohrida je nominovano iako dio jezera pripada državi koja nije potpisnik Konvencije (Albanija). Međutim, pošto je dostavljena dodatna dokumentacija u vezi bilateralne saradnje SFRJ i Albanije u vezi jezera,⁴⁴ riješeno je da se ono nominuje samo kao prirodna baština. Na sjednici su, bez veće diskusije, prihvaćeni Dubrovnik, Sopoćani, Dioklecijanova palača i Plitvička jezera.⁴⁵ I pored velikog broja prihvaćenih nominacija za upis na Listu svjetske baštine, profesor Prelog piše izveštaj iz koga se može zaključiti da je Jugoslovenska komisija za saradnju sa UNESCO-m na polju očuvanja baštine bila nedovoljno efikasna, netransparentna i politizovana, zbog čega je sam predložio da se razriješi svih dužnosti u Komitetu za svjetsku baštinu.⁴⁶

Kao što je već spomenuto, situacija sa zemljotresom je uticala na to da se Kotor naknadno nominuje za upis u Listu svjetske baštine i Listu svjetske baštine u opasnosti, što je bila posebna tačka dnevnog reda.⁴⁷ Iako je Kotor nominovan nakon zemljotresa, to nije umanjilo njegovu vrijednost kao kulturnog dobra. Upisivanje Kotora na Listu svjetske baštine, bilo je veoma važno jer bi se time UNESCO snažnije obavezao da pruži pomoć u restauraciji, revitalizaciji i spašavanju kulturno-istorijskih spomenika. Pored radova na obnovi kulturnih dobara, UNESCO je trebalo da, u saradnji sa UNDP-om, izgradi i

⁴³ Milan Prelog, Upis naših dobara u svjetski spisak kulturne i prirodne baštine, 14. novembar 1979, Zagreb, DACG, RKOI, f. 2, br. 01–202, 7.

⁴⁴ Ibid., 3–4.

⁴⁵ Ibid. 6.

⁴⁶ Ibid., 7–8.

⁴⁷ Ibid., 6–7.

seizmološke stanice za praćenje zemljotresa u budućnosti. Ovaj projekat bi kasnije obuhvatao i ostale republike. Dobijena sredstva bi se prvenstveno koristila za kupovinu savremene seizmološke opreme, a jedan broj domaćih stručnjaka bi se slao na specijalizaciju u inostranstvo.⁴⁸

UNESCO je, međutim, pomoć slao i prije zvaničnog upisa Kotora na svoju listu. Pored finansijske, pomoć u stručnom osoblju je bila prva stvar koju je UNESCO obezbijedio. Poljski konzervator, profesor Adolf Ciborovski, je 9. maja došao u Crnu Goru sa ekipom konzervatora koju su činili Desperyrrouh i Ambrozij,⁴⁹ a pored njih i stručnjak za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika, Pierre Pichard.⁵⁰ Do 16. maja su posjetili sve pogođene gradove i manja mjesta, u pratnji predstavnika republičke vlasti.⁵¹ Saradnja Jugoslavije i Poljske na ovom polju se nastavila bilateralno i to posjetom Krsta Bulajića, generalnog direktora Saveznog zavoda za međunarodnu naučnu, kulturno-prosvjetnu i tehničku saradnju, Wieslawu Beku, zamjeniku ministra za kulturu i umjetnost NR Poljske.⁵² Pored

⁴⁸ Izvršno vijeće Skupštine SRCG – Saveznom zavodu za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saradnju, Titograd, 16. novembar 1979., DACG, RKOI, f. 5. br. br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći, 1–2.

⁴⁹ Informacija o međunarodnoj solidarnosti i pomoći na otklanjanju posledica zemljotresa u SR Crnoj Gori, Titograd oktobar 1979. godine, DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći, 126.

⁵⁰ Informacija o međunarodnoj solidarnosti i pomoći na otklanjanju posledica zemljotresa u SR Crnoj Gori, Titograd oktobar 1979. godine, DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći, 126.

⁵¹ *Pobjeda*, „Cemović primio Ciborovskog“, 17. maj 1979, 2.

⁵² Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju Saveznom izvršnom vijeću ili Platforma za razgovore druga Krsta Bulajuća, direktora Saveznog zavoda za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju, prilikom zvanične posjete Poljskoj oktobra meseca 1979, DACG, RKOI, f 2, br. 01–202, 1–3.

toga, poljski arhitekti, Szyezawski i Bjelinski, su dali prijedlog da se pruži pomoć crnogorskom primorju tako što će se od 6 do 12 mjeseci raditi na projektovanju i rekonstrukciji. Takođe je poslata i filmska ekipa sa zadatkom da snimi film o posljedicama razornog zemljotresa. Interesantno je da su crnogorske i jugoslovenske vlasti navodile da bi narator u filmu mogao biti poznati glumac Orson Vels.⁵³

Pored UNESCO-a, i na prijedlog te organizacije, Jugoslavija je takođe trebalo da radi na promociji kulturnih dobara kako Crne Gore, tako i samog Kotora. Ovo je podrazumijevalo angažovanje jugoslovenskih umjetnika, umjetničkih ansambala, kao i izložbe, od kojih bi najvažnija bila izložba fotografija uništenih spomenika.⁵⁴ Nakon toga, trebalo je izraditi posebnu monografiju o kulturno-istorijskim spomenicima. Predstavnici crnogorske (i jugoslovenske) vlasti su prihvatili ove prijedloge, uzimajući u obzir da će veliki procenat biti finansiran od strane UNESCO-a.⁵⁵

Konačno, nakon primanja neophodne dokumentacije, ICOMOS je predložio 27. septembra da se Kotor upiše na Listu svjetske baštine i pored kašnjenja u podnošenju nominacije, iz objektivnih i razumljivih razloga. Kao objašnjenje za ovaj upis, ICOMOS navodi da je Kotor primjer izvanredne vrijednosti kojoj doprinosi arhitektura cijele oblasti, kao i uklapanje gradskih cjelina u cjelokupni prirodni pejzaž. Takođe, njegovo

⁵³ Pregled pomoći iz inostranstva SR Crnoj Gori, do kraja maja 1979. godine, DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći, Prilog II, 2–3.

⁵⁴ Šta bi se moglo učiniti preko UNESCO-a radi pomoći u prezentaciji, obnovi i zaštiti spomenika kulture oštećenih prilikom zemljotresa u aprilu – maju 1979. u SRS Crnoj Gori, Beograd, 20. maj 1979. DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći, 1–3.

⁵⁵ Zabeleška sa sastanka ad hoc grupe za informativno-propagandno-kulturnu delatnost koja je formirana u cilju saniranja posledica zemljotresa u Crnoj Gori, Uprava za štampu 18. maj 1979, DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći, 1–2.

svjedočanstvo i uticaj na razvoj mediteranske i balkanske kulture doprinijele su da bude upisan pod kriterijumima I, II, III i IV.⁵⁶ Kriterijum I ispunjava tako što su cjelokupna arhitektura, tvrđava, crkava i palata sagledane kao cjelina koja stoji u harmoniji sa okolinom, iako pojedinačno gledano (same po sebi) ne ispunjavaju ovaj kriterijum.⁵⁷ Kriterijum II ispunjava zbog uticaja kroz vjekove na Mediteranu i Balkanu u poljima kulture, zanatstva i arhitekture, time oblikujući zauvijek društvo jadranske obale. Nivo očuvanja, raznolikost, harmonija i brojnost spomenika i ostale kulturne baštine unutar Boke, bilo je dovoljno da ispuni i kriterijum broj III. Kotor i Perast su rani primjeri planskog razvoja obalskih gradova, kako se navodi u nominaciji još od IX vijeka, a koji se nastavlja i tokom XII i XIII vijeka. Shodno tome, ispunjen je i kriterijum IV.⁵⁸

Kada je riječ o integritetu, autentičnosti i stanju očuvanosti, navodi se da je pozitivno što se dio Boke Kotorske oslanja na Nacionalni park Lovćen i planinu Orjen,⁵⁹ jer se time štiti integritet u vidu očuvanja izvornog izgleda i zabrane divlje gradnje. Iz ove regije izuzet je tivatski zaliv jer nije očuvan kao unutrašnjost Bokokotorskog zaliva. Napominje se da je oblast stradala u skorašnjem zemljotresu i da će rekonstrukcija spomenika biti dio cjelokupne rekonstrukcije nastradale oblasti.⁶⁰

U aneksu Procjene od starne ICOMOS-a, postoji više tačaka koje je trebalo da budu popunjene ili prepravljene u vezi sa dostavljenom dokumentacijom. Na prvom mjestu, traži se dostavljanje geografske karte Dobrote i na njoj ne treba izostaviti neke od važnijih kulturno-istorijskih spomenika i građevina. Zatim, potrebno je bolje definisati zakonski status

⁵⁶ UNESCO, *World Heritage Convention No 125*, Advisory Body Evaluation (ICOMOS, 1979). <https://whc.unesco.org/en/list/125/documents/>.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid., 2.

⁵⁹ U dokumentu se pogrešno navodi Orjen kao Nacionalni park.

⁶⁰ Ibid., 2–3.

spomenika i njihovo vlasništvo, da li su privatna, opštinska ili nacionalna svojina. Takođe, dopuniti popis spomenika, jer se na dostavljenom spisku ne nalaze neki spomenici, a nalaze se na priloženim geografskim kartama. Što se ostalog tiče, potrebno je bolje definisati vremensku liniju prošlosti Kotora, dostaviti mape, planove, nazive fotografija i rezimee tekstova na francuskom, a literaturi pridodati i Apel generalnog direktora M'Bowa, zbog njegovog međunarodnog karaktera.⁶¹

Tokom Treće sjednice Komiteta za očuvanje svjetske kulturne i prirodne baštine, održane u Luksoru i Kairu, od 22. do 26. oktobra 1979. godine, prirodna i kulturno-istorijska oblast Kotora je upisana na Listu svjetske baštine. Osim toga, Kotor je upisan i na listu Kulturne baštine u opasnosti zbog posljedica zemljotresa. I ostali jugoslovenski kandidati su upisani, što je činilo ukupno šest jugoslovenskih kulturnih baština.⁶²

U decembru 1979. godine, Crnu Goru je posjetio ugledni konzervatorski arhitekta, Bernard Feilden, inače direktor Međunarodnog studijskog centra za konzervaciju i restauraciju kulturnih dobara u Rimu (ICCROM). Feilden je, između ostalog, svjetski poznat po radu na konzervaciji Kineskog zida i Tadž Mahala.⁶³ Prema njegovom izvještaju, programi planiranja i sheme za ponovnu procjenu trebalo je da budu gotovi do sredine sljedeće, 1980. godine. Feilden napominje da je ponovna procjena neophodna, jer bi tokom zime moglo doći do novih oštećenja prouzrokovanih kišom i mrazom. Nakon tehničkih prijedloga u vezi sa restauracijom starih građevina i materijala koji

⁶¹ Ibid., 4–5.

⁶² UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage Committee, Third session, Cairo and Luxor, 22–26 October 1979, Report of the rapporteur of the third session of the World Heritage Committee*, (Paris, 1979), 13.

<https://whc.unesco.org/archive/1979/cc-79-conf003-13e.pdf>.

⁶³ Sir Bernard Feilden, „Distinguished and prolific conservation architect whose work had global significance“, *Guardian*, 21. novembar 2008.

je podoban, odnosno nepodoban za taj posao,⁶⁴ Feilden se osvrnuo i na stanje unutar Instituta Crne Gore za zaštitu kulturnih spomenika i manjak stručnog osoblja u njemu. Prema njegovoj procjeni, osoblje bi bilo potrebno upotpuniti sa još 21–25 stručnjaka za vanredne situacije, pored postojećih 23.⁶⁵ Takođe, napominje da je potrebna pomoć i u logistici i nabavci kancelarijskog materijala i prpratne opreme, ali i dolazak stranih stručnjaka. Feilden predlaže da SR Crna Gora sama izradi plan o realizaciji ovog projekta, ali, u ime ICCROM-a, obećava pomoć na više načina: kroz angažovanje dva viša savjetnika koji bi dolazili nekoliko puta godišnje i vršili kontrolu radova, zatim kandidovanjem nekoliko arhitekata konzervatora koji bi obavljali posao konzervacije spomenika, zatim organizovanje seminara za konzervatore na kome bi govorili ICCROM-ovi stručnjaci, kao i posebno obučavanje jednog kandidata u Rimu, na kursu arhitektonske konzervacije.⁶⁶ Pomenuti seminar, pod nazivom „Restauracija istorijskih građevina posle zemljotresa“, održan je u Budvi pod pokroviteljstvom ICCOROM-a i UNESCO-a. Ovom dvonedeljnom seminaru su prisustvovalе jugoslovenske arhitekте, а govorili su domaći i inostrani stručnjaci.⁶⁷

⁶⁴ Misija u Crnoj Gori 12–15. decembar 1979, Bernard Meilden, director ICCROM-a, decembar 1979, Rim, DACG, RKOI, f 2, br. 01–262, 2–3.

⁶⁵ Ibid., 4.

⁶⁶ Ibid., 5–7.

⁶⁷ Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Republičkom komitetu za odnose sa Inostranstvom, 2. 12. 1980, Ljubomir Kapisoda, DACG, RKOI, f. 15, br. 01–997, str. 1–2.

Karta 1: *Prirodna i kulturno-istorijska regija Kotora*, 1979. godina⁶⁸

Relacije Crne Gore i UNESCO-a u periodu 1980–2007.

Nastavak saradnje nakon zemljotresa i
upis Nacionalnog parka Durmitor na Listu svjetske baštine

Kako bi intenzivna saradnja Crne Gore i UNESCO-a dala (još) bolje rezultate, 1980. godine je došlo do formiranja Odbora za koordinaciju saradnje sa UNESCO-m.⁶⁹ Uzimajući da je generalna sjednica planirana da se iste godine održi u Beogradu, novoformirano tijelo je imalo priliku da predstavi svaku republiku i njene potrebe pred velikim brojem stručnjaka

⁶⁸ „Natural and Culturo-Historical Region of Kotor – Map of the inscribed property”, UNESCO, 1979. <http://whc.unesco.org/document/121073>.

⁶⁹ Odluka o obrazovanju i imenovanju članova Odbora za koordinaciju saradnje sa UNESCO-m, Momčilo Cemović, DACG, RKOI, f. 10, br. 01–31, 1–2.

prisutnih tokom trajanja sjednice. Prema prijedlogu Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, zadaci ovog odbora bi bili da prati aktivnosti UNESCO-a, naročito onih koji se tiču SFRJ i Crne Gore, aktivno učestvuje u realizaciji programa UNESCO-a i SFRJ, uključujući i aktuelni rad na pripremi generalne konferencije, da rukovodi i koordinira pojedinačne predstavnike Crne Gore u Jugoslovenskoj komisiji za saradnju sa UNESCO-m i da isto radi sa crnogorskim institucijama i organizacijama koje sarađuju sa međunarodnom organizacijom.⁷⁰ Za rad u ovom tijelu je predložen veliki broj radnika u kulturi, društvenim i prirodnim naukama, ali i predstavnika vlasti.⁷¹

U pripremi za XXI Generalnu konferenciju UNESCO-a, Izvršno vijeće SR Crne Gore naložilo je Odboru za koordinaciju saradnje sa UNESCO-m da, za delegate konferencije, organizuje izložbu fotografija o posljedicama zemljotresa. Pored toga, Odbor je trebalo da organizuje i različite aktivnosti koje bi, takođe, zainteresovale prisutne delegate za stanje spomenika kulture u Crnoj Gori.⁷² Generalna skupština je održana od 24. septembra do 25. oktobra 1980. godine, sa prisutnim predstavnicima 153 države i brojnih međunarodnih organizacija.⁷³ U uvodnom djelu su govorili Napoleon Leblank, predsjednik prethodne Generalne konferencije, koji je odao počast svojim preminulim prethodnicima, ali i Josipu Brozu Titu, koji je preminuo pet mjeseci prije održavanja konferencije. Nakon njega, Cvjetin Mijatović, predsjednik SFRJ-a, pohvalio je rad

⁷⁰ Formiranje odbora za saradnju sa UNESCO-m, Branko Lukovac RKOI, 4. 02. 1980, Titograd, DACG, RKOI, f. 10, br. 01–31, 195.

⁷¹ Komisija za kadrovska i administrativna pitanja – Izvršnom vijeću Skupštine SR Crne Gore, 19. februar 1980., Titograd, DACG, RKOI, f. 10, br. 01–31, 1–2.

⁷² Izvršno vijeće Skupštine SR CG – Odboru za koordinaciju saradnje sa UNESCO-om, 10. jula 1980, Titograd, DACG, RKOI, f. 14. br. 01–718, 1–2.

⁷³ Ibid., 7.

UNESCO-a i njegov doprinos sveobuhvatnoj jednakosti među narodima širom planete. Zatim je govorio Eldin El-Wakil, predsjedavajući Izvršnog odbora, a nakon njega i generalni direktor Amadou-Mahtar M'Bow. Obojica su u svojim govorima uputila zahvalnost Jugoslaviji na održavanju konferencije i osvrnuli se na djelovanje Tita, a M'Bow naročito na njegova pisana djela.⁷⁴

Učesnicima Konferencije u Beogradu je bio prezentovan bogat program o crnogorskoj kulturi. Pored pomenute izložbe o oštećenim i porušenim spomenicima u zemljotresu 1979. godine, bile su prikazane i izložbe „Kulturno i umjetničko blago manastira Pive“ i „Arhiv i nauka“, kao i dokumentarne filmske projekcije crnogorskih autora. U izvještaju Odbora se, međutim, navodi da su razočarani malom posjetom dokumentarnim filmovima, za što krive Jugoslovensku delegaciju pri UNESCO-u. Za loše odrađenu izložbu „Dan etnografskog muzeja Cetinje“, koja je bila dio zajedničkog jugoslovenskog programa „Narodna umjetnost Jugoslavije“, krive Etnografski muzej Srbije, koji je bio organizator ovog programa. Osim toga, loš izbor crnogorskih pjesama pripisan je KUD-u „Branko Kršmanović“ iz Beograda, koji je odabrao guslara iz svog ansambla.⁷⁵

Odbor je imao plan da sa jednim brojem delegata posjeti Crnu Goru. Unaprijed osmišljen program, koji je sadržao više posjeta, nije u potpunosti ispoštovan. Posjećene su dvije od šest tačaka programa i to Barokno veče, održano u Gospi od Škrpjela gdje je održan muzički koncert i čitanje poezije, kao i izložba „Crna Gora – zemlja i ljudi“, otvorena u prostorijama Vladinog doma

⁷⁴ Valderrama, Fernando. *A history of UNESCO*. UNESCO Publishing, 264–265.

⁷⁵ Izvještaj o radu Odbora za koordinaciju saradnje sa UNESCO-m, s posebnim osvrtom na aktivnosti vezane za održavanje XXI zasjedanje Generalne konferencije UNESCO-a u Beogradu, februar 1981, Titograd, DACG, RKOI, f.19, br. 01–69, 3.

na Cetinju. Ukupan broj posjeta delegacija je bio daleko manji nego što se Odbor nadao, zbog toga što su se, nakon svečanosti na otvaranju, delegacije brojčano smanjivale, a samim tim i broj zainteresovanih.⁷⁶

Crnu Goru je ponovo posjetio generalni direktor UNESCO-a, M'Bow sa svojim saradnicima. Prilikom ove posjete, M'Bow se sastao sa izvjesnim brojem domaćih zvaničnika, uključujući i Veljka Milatovića, predsjednika Predsjedništva SR Crne Gore. Takođe, sastao se sa dr Brankom Pavićevićem, predsjednikom CANU-a, sa kojim je dogovorena saradnja na istraživačkim projektima. Sa dr Miljanom Radovićem, rektorom Univerziteta, dogovoreno je angažovanje u projektu Centra za savremenu gradnju u seizmološkim uslovima. Prilikom ove posjete, M'Bow je obišao Budvu, Cetinje, Žabljak, Herceg Novi i Kotor gdje mu je uručena povelja počasnog građanina Kotora.⁷⁷ Kako se navodi u Izvještaju o radu Republičkog zavoda za međunarodnu, naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saradnju, značajniji razgovori o budućoj saradnji su vođeni i sa Basilom Kosuom, direktorom Instituta za kulturu Afrike i Pjerom Kolijanijem, direktorom za omladinu UNESCO-a.⁷⁸

Tokom 1980. godine oformljen je Međunarodni konsultativni odbor visokih eksperata, kako jugoslovenskih tako i inostranih.⁷⁹ Odbor je oformljen sa ciljem da, na osnovu

⁷⁶ Ibid., 4–5.

⁷⁷ Ibid., 6.

⁷⁸ Ibid., 5.

⁷⁹ Članovi odbora su: akademik dr Branko Pavićević, predsjednik CANU-a i predsjednik Odbora, dr Ernest Weissman, predsjednik Komiteta UN za stanovanje i izgradnju, prof. dr Vlado Ribarić, predstavnik Geofizičkog zavoda Slovenije; prof. dr Ervin Nonveiller, predstavnik Građevinskog instituta iz Zagreba; prof. dr Veselin Simović, predstavnik Građevinskog fakulteta iz Zagreba; prof. dr Milan Prelog, predstavnik Filozofskog fakulteta iz Zagreba; prof. dr Đurđe Bošković, akademik, predstavnik Arheološkog

materijala koje priloži jugoslovenska strana, izradi Program za izgradnju postradalog područja i ukupne teritorije Crne Gore. Pored toga, imao je i zadatak da pruži stručnu pomoć prilikom izrade Programa za obnovu, razvoj, rekonstrukciju i revitalizaciju postradalog područja, ali i pomoć oko strateških pitanja prilikom prilaza, planiranja i razvoja postradalog područja. Takođe Odbor je trebalo da savjetuje Vladu SR Crne Gore i učestvuje na izradi drugih programa koji se tiču sanacije štete od zemljotresa.⁸⁰

Na inicijativu, i uz finansijsku pomoć, UNESCO-a, predloženo je da se u Jugoslaviji održi međunarodni simpozijum sa temom „Kulturna baština Balkana i seizmički problemi“. Uzimajući u obzir skorašnje događaje na području crnogorskog primorja, Savjet Akademije nauka SFRJ, predložio je da se simpozijum održi u Crnoj Gori, što CANU prihvata, uz napomenu da će se organizovati u novembru 1980. ili aprilu 1981. godine.⁸¹

Tokom septembra 1980. godine održan je i Međunarodni kolokvijum u Bukureštu na temu „Balkansko kulturno nasljeđe pred seizmičkim problemom“. Organizatori, pored UNESCO-a,

instituta iz Beograda; prof. dr Miljan Radović, rektor Univerziteta Veljko Vlahović; Moris Strong, bivši direktor UNEP-a, Kanada; Ingrid Arlyn, direktor za koordinaciju svih pitanja urbanizma i građevinarstva u Štokholmu; Claude Sauer, ekspert za projektovanje objekata za turističku privredu, Pariz; Adolf Ciborovski, ekspert UNESCO-a za pitanja urbanizma obnove naselja iz Varšave; Donal Driedman, direktor za istraživanja SAD; prof Aloise Zatopek, profesor seizmologije Univerziteta u Pragu; Michel Fournier D'Albe, funkcioner UNESCO-a; Janez Stanovnik, izvršni sekretar Ekonomske komisije UN za Evropu – Ženeva.

⁸⁰ „Sjednica Međunarodnog konsultantskog odbora visokih eksperata“, Bilten, RKOI, Titograd 1981, Broj 2, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal, 33–34.

⁸¹ „Kulturna baština Balkana i seizmički problemi“, Bilten, RKOI, Titograd 1981, Broj 2, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal, 34.

bili su i Međunarodno udruženje za proučavanje jugoistoka Evrope (AIESEE) i Rumunski nacionalni komitet za ICOMOS. Prilikom kolokvijuma, predstavnici balkanskih država podnijeli su saopštenja o zemljotresima u svojim zemljama, restauraciji kulturnih spomenika kao i o seizmičkim osobenostima poluostrva. Predstavnici Jugoslavije su bili Dobroslav Pavlović, Alojz Benac, Milutin Garašanin, Miroslav Dimitrijević i Anika Skovran, koji su, između ostalog, govorili o posledici zemljotresa u Crnoj Gori 1979. godine. Dimitrijevićev fokus je bilo stradanje primorja, a Skovran je govorila o manastiru Piva.⁸²

Zbog seizmoloških prilika na Balkanskom poluostrvu, u martu 1981. godine organizovan je sastanak u Beču, u središtu UNIDO-a,⁸³ i u saradnji sa UNESCO-m, pod nazivom „Izgradnja u seizmičkim uslovima u regionu Balkana“. Na njemu su, pored predstavnika organizacija UN-a, učestvovali predstavnici Bugarske, Grčke, Mađarske, Rumunije, Turske i Jugoslavije, ali i predstavnici drugih zemalja, kao posmatrači. Na sastanku se razgovaralo o istraživanju za građenje u seizmičkim uslovima kao i specijalizaciji kadrova iz balkanskih zemalja. Fond, koji je iznosio 650.000 dolara, raspoređen je zemljama članicama prema njihovim predstavljenim programima. Projekat je bio pod supervizijom dva stručnjaka iz SAD-a. Obaveza Jugoslavije bila je da osnuje Centar za građevinsko-tehnička istraživanja i dalje obučava kadrove za savremeno građenje u seizmičkim uslovima u Titogradu, kao i da donese zakonske regulative koje bi bile usaglašene sa modernom seizmološkom praksom. Tokom sastanka, dogovorena je saradnja na UNESCO-vom projektu „Smanjenje seizmičkog rizika na Balkanu“.⁸⁴

⁸² „Balkansko kulturno nasljeđe pred seizmičkim problemima“, Bilten, RKOI, Titograd 1981, Broj 3, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal, 22.

⁸³ United Nations Industrial Development Organization/ Organizacija Ujedinjenih naroda za industrijski razvoj.

⁸⁴ Sastanak u UNIDO-u u Beču o projektu „Izgradnja u seizmičkim

Pored brige o seizmičkim rizicima, nastavljene su i aktivnosti oko obnove materijalne kulturne baštine. Na drugom zasjedanju Radne grupe UNESCO-a za pomoć Crnoj Gori u Parizu, učesnici su bili, pored ostalih, Branko Lukovac, akademik Radovan Anđus i Tatjana Pejović kao predstavnici SR Crne Gore, profesor Ciborovski, profesor Fildeu i N. Chauveau.⁸⁵ Tokom sastanka dogovoreno je da se u 44 mjeseca obezbijede sredstva od strane UNESCO-a kojim bi se doveo veliki broj međunarodnih eksperata koji bi radili na obnovi spomenika, crkava, objekata kulture, umjetničkih djela na postradalim mjestima. Pored toga, UNESCO se obavezao da će nastaviti da osigurava sredstva za opremu Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture na Cetinju i Zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotora. Takođe, odlučeno je da se jedan broj crnogorskih eksperata usavršava na inostranim institucijama, na polju konzervacije, i da se u Crnoj Gori održe seminari na kojima će se izučavati pojedini projekti obnove, kao i godišnji susreti omladine, kako bi se organizovale dobrotvorne akcije za obnovu postradalog područja. Jugoslovenskoj delegaciji je dato više preporuka u vezi radova na obnovi urbanih sredina i obećano, ukoliko bude dalje potrebno, slanje eksperata za rad na terenu.⁸⁶

Profesor Ciborovski je na sastanku komentarisao stanje kulturnih spomenika, koje je pohvalio. Međutim, bio je zabrinut za stanje oštećenih urbanih sredina, za koje je smatrao da se jedan broj nalazi u gorem stanju nego neposredno nakon zemljotresa. Ovdje se prvenstveno mislilo na Budvu i Ulcinj, gdje je stanovništvo počelo samovoljno da se vraća svojim kućama i samo vrši popravke bez stručnog ili bilo kakvog

uslovima u regionu Balkana“, Bilten, RKOI, Titograd 1981, Broj 3, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal, 21.

⁸⁵ „U Parizu zasjedala radna grupa UNESCO-a za pomoć Crnoj Gori“, Bilten, RKOI, Titograd 1981, Broj 5, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal, 22.

⁸⁶ Ibid., 23.

drugog nadzora. Pored toga, problem u Budvi je i urušavanje zidina u more i gradnja hotela, od kojih ostaje velika količina građevinskog otpada. Osim toga, nedonošenje planova u vezi obnove urbanih sredina mogu uticati na štetu kulturne i istorijske vrijednosti starih gradova, naročito ako se nastavi sa gradnjom bez unaprijed smišljene akcije. Mišljenje Čiborovskog su podržali i Feilden i D'Albe.⁸⁷

Povodom ovih mišljenja, jugoslovenskoj delegaciji je predloženo da odmah zaustavi gradnju unutar starih urbanih sredina i na drugim spomenicima kulture, kao i da zabrani neovlašćenim licima ulaz u iste. Donesena su privremena rješenja povodom očuvanja trenutnog stanja, do konačne restauracije, poput potpornih struktura i privremenih prekrivača za krovove kao zaštita od prirodnih (klimatskih) elemenata, te brže donošenje zakonske regulative po ovom pitanju i veće angažovanje državnog aparata i stručnih institucija.⁸⁸

Prilikom posjete Parizu, Branko Lukovac je primljen kod generalnog direktora, M'Bowa. Najvažnija tačka ovog susreta je bila obezbjeđivanje sredstava za obnovu crkve Aleksandra Nevskog na Svetom Stefanu. Pored toga, Lukovac je dostavio dokumentaciju o šteti na području Kotora. U sljedeće tri godine (1981, 1982. i 1983.) u Crnoj Gori će po dva mjeseca raditi predstavnici UNESCO-a, Leitner i Mano, na restauraciji Crkve Svetog Nikole u Gradištu.⁸⁹ Povodom zaključaka sa sastanka Komiteta, Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore zadužuje da pripremi svu dokumentaciju neophodnu za ostvarivanje budućih projekata sa UNESCO-m, što uključuje i obuku domaćih stručnjaka i slanje na specijalizaciju u druge države. Ovo napominju jer se na sastanku konstatovalo da se kandidati za

⁸⁷ Informacija o zasjedanju Radne grupe UNESCO-a za pomoć Crnoj Gori, bez datuma, DACG, RKOI, f. 19/a, br. 01–127, 5–7.

⁸⁸ Ibid., 8–9.

⁸⁹ Ibid., 13–14.

ove specijalizacije sporo predlažu. Pored toga, Republički komitet za odnose sa inostranstvom je zadužen da, u saradnji sa drugim organima vlasti i institucijama, ubrza rad na publikaciji o Crnoj Gori koju treba da štampa UNESCO. Konačno, Odbor za koordinaciju saradnje sa UNESCO-m je dužan da prati tok svih projekata i da sarađuje sa svim stranama koje su angažovane u njima.⁹⁰

Nakon upisa Kotora na Listu svjetske baštine, sljedeći veliki zadatak bio je aktivan rad na nominaciji Nacionalnog parka Durmitor za upis na istu listu. Svakako, primarni posao je i dalje bilo saniranje posljedica zemljotresa. Međutim, ni ostali poslovi se nijesu mogli potpuno zapustiti, te je tako, nakon prvobitnog odlaganja nominacije, Nacionalni park Durmitor najzad došao na red za ponovno nominovanje. Pored geografskih karata, fotografija i osnovnih informacija o imenu, lokaciji, vlasniku i slično, nominacija je zahtijevala detaljan opis.⁹¹ U opisu se navodi površina koja iznosi 350 kvadratnih kilometara sa platoom Durmitora i doline koja formira kanjon Tare. Takođe se pominju valovi i jezera, od kojih se izdvaja Crno jezero, ali se spominju i drugi toponimi. Nakon toga se nalazi geografska prošlost o formiranju geološkog stanja.⁹² Što se tiče konzervatorskog stanja, odnosno prezervacije, navodi se da oblast Nacionalnog parka nije eksploatisana, a jedina prijetnja njegovom stanju je drenaža jezera u vrtačama. Za stanje prezervacije je zadužena sama organizacija Nacionalnog parka, osnovanog 1952. godine, kao i više opština i Institut za konzervaciju

⁹⁰ Izvršno vijeće Skupštine SRCG – Republičkom komitetu za odnose sa Inostranstvom, Titograd, 25. juna 1981, DACG, RKOI, f. 19/a, br. 01–127, 1–3.

⁹¹ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, The Durmitor National Park, UNESCO, 3. april 1979, identification 100, Note – 1. <https://whc.unesco.org/en/list/100/>.

⁹² Ibid., 1–3.

prirode SR Crne Gore. Potom se navodi budžet koji bi trebalo da pokrije troškove dalje konzervacije, kao i propratna dokumentacija, odnosno menadžment plan.⁹³

Neizostavni dio nominacije je, svakako, opravdanje za upisivanje u Listu svjetske baštine. U njemu se navodi da „Nacionalni park Durmitor sadrži više grupa prirodnih, geomorfoloških, biljnih i geografskih odlika, sa masivom Durmitora i kanjonom Tare kao fokalnim tačkama“⁹⁴ i kao takav je fenomen u sferi Dinarskih Alpa. Pominju se doline Tare i Pive, ali i njihovih pritoka i najviši vrh od 2522 metra nadmorske visine. Vrhovi odvojeni, već pomenutim, glacijalnim dolinama. Krševita priroda stvara veliki broj pećina, provalija i sličnih geomorfoloških formacija. Što se tiče flore i faune, nabrajaju se brojne vrste koje žive u botaničkim rezervatima. Posebno izdvajaju crni bor, pored koga navode da je ovo najveći njegov rezervat na Balkanu, a zatim taksativno nabranje najvećih i prosječnih dimenzija borova. Konačno, navodi se da je kanjon Tare najveći u Evropi, a drugi u svijetu, nakon Velikog Kanjona u Koloradu. Kanjon je očuvao prirodnu autentičnost i čistoću vode, a kao dio Nacionalnog parka ima svoju karakterističnu floru i faunu, poput crnog bora, mrkog medvjeda, vuka, surog orla, sivog sokola, itd. Na kraju se nalaze imena i potpisi predlagača, kao i neophodna bibliografija.⁹⁵

Prilikom prve nominacije, ova obimna dokumentacija nije bila potpuna i kriterijumi za nominaciju nijesu bili zadovoljeni, što je bilo i zvanično objašnjenje povlačenja nominacije. Ipak, prilikom Četvrte sjednice Komiteta za svjetsku baštinu u Parizu 1980. godine, Nacionalni park Durmitor je konačno upisan na Listu svjetske baštine.⁹⁶ Upis je izvršen ispunjavanjem tri

⁹³ Ibid., 3.

⁹⁴ Ibid., 4

⁹⁵ Ibid., 6–7.

⁹⁶ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural*

UNESCO-va kriterijuma. Kriterijum VII zadovoljava zahvaljujući kombinaciji glečera i rijeka, livada i platoa, a najviše zahvaljujući klisurama rijeke Tare i Ledenoj pećini. Kriterijum VIII je ispunjen samim tim što kraška priroda Durmitora oblikuje pejzaž uz dominantni krečnjački teren, nastao u različitim geološkim periodima. Durmitorski fliš, tektonski slojevi nagnuti u uglu od 90 stepeni su poseban dio masiva Durmitora. Ovakav teren takođe krije i veliki broj pećina i podvodnih rijeka. Kriterijum X ispunjava jer se na ovoj teritoriji, koja se proteže od oko 450 do 2.525 metara nadmorske visine, mogu naći raznovrsni primjerci flore i faune. Pomenuti crni bor prelazi visinu od 50 metara, a postoje i primjerci stari preko 400 godina, oko 700 vrsta biljaka alpskih i mediteranskog porijekla sa 37 endemskih vrsta. Osim gorepomenutih životinja, ovdje se nalaze i oko 130 ptičijih vrsta, ali i mladica, vrsta slatkovodne ribe koja je ugrožena.⁹⁷

Na Osmoj sjednici Komiteta za svjetsku baštinu, u Buenos Ajresu 1984. godine, prvi put će biti pomenut problem gradnje brane uzvodno od kanjona rijeke Tare. Kako se navodi u izvještaju sa sjednice, projekat će dovesti do zagađivanja područja, što je viđenje koje potvrđuju i posmatrači iz Jugoslavije. Zbog toga su jugoslovenske vlasti bile pozvane da

and Natural Heritage, Fourth session, Paris, 1–5 September 1980, Report of the Decisions adopted during the fourth session of the World Heritage Committee, (Paris, 1980), 4. <https://whc.unesco.org/archive/repcom80.htm>.

⁹⁷ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty-ninth session, Bonn, Germany, 28 June – 8 July 2015, Adoption of Retrospective Statements of Outstanding Universal Value, (Paris, 2015), 73. <https://whc.unesco.org/archive/2015/whc15-39com-19-en.pdf>.*

Karta 2: Nacionalni park Durmitor⁹⁸

obavještavaju UNESCO o daljim planovima na izgradnji brane.⁹⁹ Na sljedećoj sjednici, u Parizu 1985. godine, konstatovano je da su radovi na brani prekinuti. Vlasti, kao i IUCN koji je prvi pokrenuo ovo pitanje, su pohvaljene za otklanjanje mogućeg rizika koji bi mogao biti izazvan ovim projektom. Napominju se i ostale države članice da, po uzoru na Jugoslaviju, dostavljaju jednako kvalitetne izvještaje, ali i implementiraju preporuke međunarodnih tijela.¹⁰⁰

⁹⁸ “Durmitor National Park”. UNESCO, 2009.

<http://whc.unesco.org/document/102336>.

⁹⁹ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Eight session. Report of the Decisions adopted during the eight session of the World Heritage Committee*. (Buenos Aires, 1984), 22. <https://whc.unesco.org/archive/repcom84.htm>.

¹⁰⁰ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Ninth session. Report of the Decisions adopted during the ninth session of the World Heritage Committee*, (Paris, 1985), 19. <https://whc.unesco.org/archive/repcom85.htm>.

Period devedesetih i početak dvijehiljaditih
– do obnove nezavisnosti Crne Gore

Početkom posljednje decenije XX vijeka počinju da se javljaju novi izazovi u zaštiti baštine. Tokom 15. sjednice Komiteta za svjetsku baštinu u Kartagini, 1991. godine, iskazana je bojazan od građenja brane na rijeci Tari, koja bi poplavila kanjon Tare i uticala na kvalitet vode. Pored toga, postojeća fabrika asfalta već zagađuje rijeku u velikoj mjeri. Shodno tome, traži se od jugoslovenskih vlasti da dostave informaciju o planovima za izgradnju brane kao i procjene uticaja koji ima fabrika na prirodnu okolinu.¹⁰¹ Tokom sljedeće sjednice, u Parizu 1992. godine, napominje se da su vlasti dostavile tražene izvještaje, ali uprkos tome, predstavnik IUCN-a predlaže da jugoslovenske vlasti pozovu zajedničku delegaciju UNESCO-a i IUCN-a da budu obaviještene na samom lokalitetu o stanju zagađenja životne sredine.¹⁰²

Međutim, država je u tom periodu imala i drugih ozbiljnih problema. Naime, 1992. godine dolazi do disolucije SFRJ i građanskog rata na njenom prostoru, zbog čega odnosi sa gotovo svim međunarodnim subjektima počinju da se komplikuju i prekidaju. Kako je UNESCO dio sistema UN-a, političke prilike su se ogledale i u odnosima prema radu na kulturnim dobrima. Prilikom 3116. sjednice Savjeta bezbjednosti, Rezolucijom 777 (1992), zahtjev nove države SRJ

¹⁰¹ *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Fifteenth session, (Carthage, 1991), 15–16.*

<https://whc.unesco.org/archive/repcom91.htm>.

¹⁰² *UNESCO, Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Sixteenth session. Report of the Decisions adopted during the sixteenth session of the World Heritage Committee, (Santa Fe, 1992), 10–11.*

<https://whc.unesco.org/archive/repcom92.htm>.

da preuzme mjesto SFRJ u Organizaciji je odbijen. Preporuka je bila da, kao novi politički subjekt, SRJ podnese kandidaturu za prijem u UN. Kako su jugoslovenske vlasti odbile ovaj prijedlog, država je prestala da bude dio cjelokupnog sistema UN-a, uključujući UNESCO.¹⁰³

Neposredno prije toga, usljed započetih ratnih sukoba na teritoriji Hrvatske, pokrenulo se urgentno pitanje upisa Dubrovnika na Listu svjetske baštine u opasnosti. Ovo se, posredno, ticalo i Crne Gore jer je ona, kao dio JNA, direktno učestvovala u napadu na ovaj grad.¹⁰⁴ Naime, tokom rata u Jugoslaviji, opsada Dubrovnika je bila najveća akcija crnogorske strane i personifikacija kulturcida koji se dešavao na prostoru republika bivše Jugoslavije. Stari grad Dubrovnik se nalazi na Listi svjetske baštine od 1979. godine i upisan je pod kriterijumima I, III i IV. Region Dubrovnika je faktički od 1972. godine bio demilitarizovan, kada su posljednji dijelovi teritorijalne odbrane prebačeni u Bosnu i Hercegovinu. Dakle, osim na poluostrvu Prevlaka, u Dubrovniku nije bilo nikakve vojske. Samim tim, on nije predstavljao nikakav strateški niti vojni cilj, čime je napad na ovu regiju bio nepotreban. Ipak, napad počinje 1. oktobra 1991. godine, kada su crnogorske jedinice prešle tadašnji republički prelaz između Crne Gore i Hrvatske. Prve granate na Stari grad padaju 23. oktobra 1991. godine, a UNESCO posmatrači smatraju da su one došle iz pravca jugoistoka, odnosno iz pravca odakle je napredovala JNA, koju su sačinjavali crnogorski rezervisti.¹⁰⁵ Prema

¹⁰³ UN Digital Library, *Resolution 777 (1992)/ adopted by the Security Council at its 3116th meeting on 19 September 1992, United nation, 1.*

<https://digitallibrary.un.org/record/150175?ln=en>.

¹⁰⁴ *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Fifteenth session, (Carthage, 1991), 31.*

<https://whc.unesco.org/archive/repcom91.htm>.

¹⁰⁵ Srđa Pavlović, „Rat za mir“, *Peščanik*, <https://pescanik.net/opsada-dubrovnika-rat-za-mir/>.

svjedočenjima stanovništva dubrovačke regije, oni su se sklanjali u Stari grad jer su smatrali da je on siguran od granatiranja, budući da se nalazio pod zaštitom UNESCO-a. U tom prvom granatiranju oštećeno je nekoliko zgrada.¹⁰⁶ Granatiranja su nastavljena i u narednim danima, što potvrđuju izvještaji UN-a i evropskih posmatrača, koji govore da je gradsko jezgro bilo intenzivno bombardovano tokom jeseni 1991.¹⁰⁷ Najveća oštećenja su nastala tokom granatiranja 6. decembra, po čemu je taj dan kolokvijalno nazvan „Crni petak dubrovački“.¹⁰⁸

Na suđenju generalu JNA, Pavlu Strugaru, 2005. godine u Hagu, povodom napada na Dubrovnik, dokazano je da je JNA sa svojih položaja mogla da vidi oznake zaštićenih objekata UNESCO-a, čime je potvrđeno da su objekti svjesno uništavani. Te oznake su bile u vidu zastavica, koje su se vijorile na zaštićenim zgradama.¹⁰⁹ Grad je deblokiran u maju 1992. godine, a Konavle i Prevlaka su napuštene od strane JNA 20. oktobra iste godine, kada su kontrolu nad regijom preuzele snage UN-a.¹¹⁰ Eksperti UNESCO-a su procijenili da je za

¹⁰⁶ Presuda Pavlu Strugaru pred Međunarodnim sudom za krivično gonjenje lica odgovorni za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjenog na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine., 31. januar 2005, Hag, 14.

<https://www.icty.org/x/cases/strugar/tjug/bcs/050131.pdf>.

¹⁰⁷ Srđa Pavlović, „Rat za mir“, *Peščanik*,
<https://pescanik.net/opsada-dubrovnika-rat-za-mir/>.

¹⁰⁸ Hina, „Crni petak dubrovački“, *Jutarnji list*,
https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/crni-petak-dubrovacki-u-jednom-danu-poginulo-je-19-civila-i-branitelja-a-ranjeno-njih-60-pakao-je-poceo-vec-u-ranim-jutarnjim-satima-8141072_

¹⁰⁹ Presuda Pavlu Strugaru pred Međunarodnim sudom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjenog na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine., 31. januar 2005, Hag, 133.

<https://www.icty.org/x/cases/strugar/tjug/bcs/050131.pdf>.

¹¹⁰ Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih. Napad na Dubrovnik“, u *Ratovi 90-ih u regionalnim historiografijama: kontroverze, interpretacije, nasljeđe*, ur.

vrijeme ovog napada 11 425 objekata oštećeno i porušeno u Dubrovačkoj regiji i samom Starom gradu, od kojih gotovo nijedan nije imao vojni značaj.¹¹¹

U izvještaju za 1992. godinu, generalni sekretar poziva na uspostavljanje mira i očuvanje kulturne baštine, te poziva UNESCO misije sukobljenih strana da poštuju međunarodne konvencije koje se tiču očuvanja kulturnih dobara u ratnim sukobima. Izvještaj pominje misije UNESCO-a u Dubrovniku, 1991. i 1992. godine, finansijsku pomoć od 200.000 dolara za hitnu restauraciju spomenika i pripremu plana za potpunu restauraciju. Osim toga, u Dubrovniku je održan sastanak eksperata, a od hrvatskih vlasti se tražilo da stvore tampon zonu kako bi zaštitili grad i njegove zidine. Različite strane, poput turističkih agencija, dobrovoljno su se prijavile da se staraju o očuvanju kulturnih dobara i drugih spomenika u području sukoba.¹¹²

Tokom 17. sjednice, 1993. godine u Parizu, navodi se da su crnogorske vlasti poslale poziv stručnjacima iz UNESCO-a i IUCN-a da posjete i uvjere se o stanju na rijeci Tari. Međutim, pozivajući se na Rezoluciju 757 (1992) Savjeta bezbjednosti UN-a, kojom su SR Jugoslaviji uvedene međunarodne

Dubravka Stojanović i Husnija Kamberović, (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povjest, 2021), 88.

¹¹¹ Najznačajniji objekti koji su oštećeni ili uništeni: Arsenal; Vrata od Pila i tvrđava; Kompleks franjevačkog samostana, zvonik i crkva; Crkva Svetog Spasa; Onofrijeva česma; Kompleks samostana Sigurate; Palata od Puča; Crkva Svetog Vlaha; Držićeva poljana; Srpska pravoslavna crkva; džamija; Crkva Svetog Josipa; Crkva Domino; Crkva Svetog Roka, Stara gradska luka; Gradski zvonik kao i veći broj palata, drugih vjerskih objekata i gradskih zidina. Izvor: Presuda Pavlu Strugaru pred Međunarodnim sudom za krivično gonjenje lica odgovorni za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjenog na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine., 31. januar 2005, Hag, str. 189–195.

https://www.icty.org/x/cases/strugar/tjug/bcs/050131.pdf_

¹¹² Ibid., 14–15.

sankcije,¹¹³ Komitet zaključuje da održavanje ove misije neće biti moguće. Naime, uzevši u obzir ratne sukobe koji se u tom trenutku dešavaju na prostoru nekadašnje Jugoslavije, Komitet izražava sumnju u mogućnost sprovođenja misije u djelo prije promjene čitave situacije.¹¹⁴

Sa druge strane, iako tokom devedesetih SRJ nije bila članica UNESCO-a (iz navedenih razloga), njena baština je djelimično bila predmet interesovanja i aktivnosti Organizacije. Izvještaj sa 20. sjednice Komiteta, održane u Meridi u Meksiku 1996. godine, navodi da je u Crnoj Gori boravila misija Centra za kulturnu baštinu kako bi procijenila konzervatorsko stanje nakon požara u zgradi nacionalnog parka na Žabljaku, 1995. godine. Prilikom požara uništena je biblioteka i dio dokumentacije. Navodi se da je zgrada ponovo izgrađena i funkcionalna. Druga tačka je bila neplansko i nekontrolisano širenje Žabljaka i odlaganja jalovišta na kanjon Tare. Shodno tome, u izveštaju se navodi upozorenje na postojeće probleme i predlaže da direktor parka učestvuje na seminaru koji se tiče očuvanja Svjetske baštine u regionu.¹¹⁵ Posjed je, prema dostavljenoj geografskoj karti, umanjen za 40 ha u okolini Žabljaka, prema dozvoli Vlade republike Crne Gore. Ova promjena granice je konstatovana na sjednici u Parizu 1998. godine.¹¹⁶

¹¹³ UN Digital Library, *Resolution 757 (1992)/ adopted by the Security Council at its 3082th meeting on 30 may 1992, United nation*, 13–16. <https://digitallibrary.un.org/record/142881?ln=en>.

¹¹⁴ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Seventeenth session, Report of the Decisions adopted during the seventeenth session of the World Heritage Committee*, (Paris, 1993), 18. <https://whc.unesco.org/archive/1993/whc-93-conf002-2e1.pdf>

¹¹⁵ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Twentieth session. Report of the Decisions adopted during the twentieth session of the World Heritage Committee*, (Mexico, 1996), 35. <https://whc.unesco.org/archive/repcom96.htm>.

¹¹⁶ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Twenty-second session, Report of the Decisions adopted*

Dvije hiljadite godine započinju pristupanjem Savezne republike Jugoslavije u UNESCO, kada je Statut u ime Jugoslavije potpisao glumac Sergej Trifunović (20. decembra 2000. godine, u Londonu).¹¹⁷ U istom periodu, misija UNESCO-a je boravila u Crnoj Gori u okviru projekta „Razvoj gradova i vodni resursi, mali obalni, istorijski gradovi“, kojim bi trebalo crnogorsko primorje, a u prvom planu Kotor, afirmisati turistički, ali prije toga očuvati od opasnosti izazvanih klimatskim promjenama i zagađivanjem mora.¹¹⁸

Nakon ponovnog pristupanja, prva velika zvanična posjeta UNESCO-a Crnoj Gori bila je 2004. godine. Prilikom sastanka sa predsjednikom Filipom Vujanovićem, generalni direktor, Koiširo Macura, izrazio je zadovoljstvo saradnjom sa Crnom Gorom, naročito na očuvanju starog jezgra Kotora. On je tom prilikom obišao Kotor, gdje je razgovarao sa crnogorskim i saveznim predstavnicima vlasti o trenutnom stanju i budućim aktivnostima u očuvanju kulturne i prirodne baštine.¹¹⁹ Nakon toga, posjetio je Katedralu Svetog Tripuna koju je pohvalio zbog originalnosti. Macura je napomenuo da se napori u očuvanju kulturno-istorijskih građevina moraju nastaviti, uprkos tome što je većina kvalitetno restaurirana (nakon zemljotresa) i dodao da bi trebalo biti uvijek na oprezu od mogućih novih zemljotresa. Pored toga, ukazao je na potrebu razvoja menadžment plana, kako bi grad očuvao svoju autentičnost i adekvatno odgovorio na turističku potražnju.¹²⁰ Na kraju, pored napomene u vezi sa budućom saradnjom na polju ljudskih prava, mira i demokratije, generalni direktor Macura je istakao da je naročito zadovoljan

during the twenty-second session of the World Heritage Committee, (Paris, 1998), 13. <https://whc.unesco.org/archive/1998/whc-98-conf203-4e.pdf>.

¹¹⁷ *Politika*, „SRJ regulisala članstvo u Unesku“, 21. decembar 2000, 2.

¹¹⁸ *Pobjeda*, „Prioritet rješavanje problema zagađenja mora“, 22. decembar 2000, 1.

¹¹⁹ *Pobjeda*, „Kulturnoj baštini treba podrška“, 6. maj 2004, 7.

¹²⁰ *Pobjeda*, „Nastavak podrške Japana“, 6. maj 2004, 29.

stepenom slobode medija u Crnoj Gori.¹²¹

Međutim, pored dobre saradnje i uspjeha u realizaciji programa sa Crnom Gorom, UNESCO je ukazivao i na probleme koji su se u međuvremenu javili. Konkretno, generalni direktor je pozvao međunarodni tim eksperata da provjeri predloženi plan za gradnju brane Buk Bijela u Bosni i Hercegovini, čija bi izgradnja imala nepovoljan uticaj na kanjon Tare. Crnogorska strana je odmah po preporuci zaustavila pripreme radove, što je Komitet i pohvalio. Takođe su se obje države obavezale da se u budućnosti pridržavaju konvencija i operativnih smjernica koje se odnose na radove koji bi mogli imati uticaj na bilo koju zaštićenu imovinu, u ovom slučaju, Nacionalni park Durmitor.¹²² U izvještaju Komiteta sa 29. sjednice održane u Durbanu u Južnoj Africi 2005. godine, navodi se da je državna zajednica Srbije i Crne Gore predala plan izgradnje mosta Verige, koji je planiran u blizini ulaza u Boku Kotorsku.¹²³

Crna Gora kao samostalna članica UNESCO-a

Saradnja u periodu 2007–2019.

Nakon obnove nezavisnosti 2006. godine, Crna Gora je započela proces pristupanja međunarodnim organizacijama, uključujući UNESCO. Na poziv Džefrija Huna, britanskog ministra za Evropu, ministar inostranih poslova Crne Gore, Milan Roćen, boravi u zvaničnoj posjeti Velikoj Britaniji, 1. i 2. marta 2007. godine. Prilikom te posjete, ministar Roćen potpisuje originalnu verziju Statuta UNESCO-a, čiji je depozitar

¹²¹ *Pobjeda*, „Zadovoljni stepenom slobode medija“, 5. maj 2004, 24.

¹²² UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Twenty-ninth session, Durban South Africa, 10–17 July 2005, Decisions on the 29th session of the World Heritage Committee*, (Paris, 2005), 53–54. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140876>.

¹²³ *Ibid.*, 97–98.

britanska vlada.¹²⁴ Pristupanje Crne Gore je bilo obavezno, s obzirom na to da je Republika Srbija bila pravni nasljednik državne zajednice i time istu naslijedila u svim međunarodnim organizacijama. Krajem 2007. godine, Crnu Goru je posjetio Engelbert Rus, direktor UNESCO – Regionalnog biroa za nauku i kulturu (UNESCO-BRESCE) u Evropi. Konačno, 2008. godine obrazuje se Crnogorska nacionalna komisija za UNESCO.¹²⁵

Kao samostalna članica UNESCO-a, ubrzo pri pristupanju, Crna Gora dobija znatan broj zahtjeva u vezi očuvanja posjeda sa Liste svjetske baštine. Prvi zahtjev se odnosi na zabranu širenja skijališta i ostalih faktora koji bi povrijedili integritet Nacionalnog parka Durmitor. Uz ovaj zahtjev, donesen prilikom 31. sjednice Komiteta Svjetske baštine u Kristčrču (Novi Zeland), jula 2007. godine, UNESCO zahtijeva poštovanje odredbe iz 2005. godine, kojom je zaustavljena izgradnja brane Buk Bijela.¹²⁶ Takođe, zahtijeva da Crna Gora pozove komisiju sa predstavnicima UNESCO-a i ICOMOS-a koja bi ispitala prikladnost predloženog mosta na Verigama i njegov uticaj na kulturnu i pejzažnu vrijednost baštine.¹²⁷

Predložena komisija je posjetila Crnu Goru, u periodu od 18. do 21. februara 2008. godine, što je bila prva misija ovih organizacija od obnove nezavisnosti. Cilj misije je bio da se procijeni prijedlog mosta na Verigama, kao i sveukupno stanje koje se tiče kulturne baštine u Crnoj Gori. Na čelu komisije bili

¹²⁴ *Pobjeda*, „Britanija će osnažiti evropsku perspektivu Crne Gore“, 2. mart. 2007, 3.

¹²⁵ Odluka o obrazovanju nacionalne komisije za saradnju sa UNESCO, *Službeni List Crne Gore*, 40/2008, br. 03–4107, Podgorica, 18. april 2008, 542.

¹²⁶ *Decisions adopted at the 31st session of the World Heritage Committee* (Christchurch, 2007), Paris, 31 July 2007, 64.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381394>.

¹²⁷ *Ibid.*, 114–115.

su Mečtild Rosler, kao predstavnica UNESCO-a, i Todor Kretev, ispred ICOMOS-a. Kako prirodna i kulturno-istorijska regija Kotora, kao kulturna baština, pripada većem broju opština, predstavnici komisije su se susreli sa većim brojem državnih i opštinskih predstavnika, ali i predstavnicima preduzeća i nevladinih organizacija. Među njima su ministar i predstavnici Ministarstva turizma i zaštite životne sredine, ministar i predstavnici Ministarstva ekonomskog razvoja, predstavnici Ministarstva kulture, medija i sporta, predsjednica i predstavnici opštine Kotor, direktorica i predstavnici Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor.¹²⁸

Nakon razgovora i rada na terenu, komisija je zaključila da je potrebno stvoriti tampon zonu oko kulturne baštine koja bi obuhvatala cijelu Boku Kotorsku kao kohezionu cjelinu. Faktora za ovu odluku ima više. Jedan je zaštita pejzaža koji čini okosnica Perast – Verige – Tivat – Jadransko more, na kojoj se nalazi Crkva Svete Nedjelje, kao spomenik kulture koji bi bio narušen izgradnjom mosta.¹²⁹ Dok se ovaj korak ne završi, mišljenje komisije je da most na Verigama, koji treba da spoji Lepetane i Kamenare, ne bi trebalo graditi. Sem iz očiglednog razloga narušavanja pejzaža, komisija navodi i druge. Naime, prilikom procesa sastavljanja prijedloga o gradnji mosta nije bio uključen Regionalni institut kao glavni faktor u očuvanju baštine. Takođe, prilikom plana izgradnje, nije rađena studija o uticaju mosta na kulturnu baštinu.¹³⁰ Imajući u vidu potrebu za izgradnjom infrastrukture koja treba da zadovolji turističke

¹²⁸ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World heritage committee, 2–10 July 2008, Quebec, Canada, Mission report, The Natural and Culturo-Historical Region of Kotor (Montenegro – Crna Gora), 18 to 1 February 2008, 1.*

<https://whc.unesco.org/en/decisions/1708>.

¹²⁹ Ibid., 5.

¹³⁰ Ibid., 5–6.

potrebe, kao i važnost Jadransko-jonskog autoputa, komisija predlaže državi članici nalaženje alternative i odustajanje od gradnje mosta.¹³¹

Pored ovog prijedloga, potrebno je bilo pristupiti adekvatnoj izradi menadžerskog sistema koji je trebalo izraditi još u proteklim godinama. Osim toga, u cilju očuvanja Kotora bilo je potrebno napraviti sinhroni sistem između zakona poput Zakona o prostornom planiranju, Zakona o moru, kao i opštinskih planova gradske izgradnje. Pomenuta legislatura nije bila adekvatna za očuvanje kulturne baštine, a Zakon o kulturnim dobrima, takođe je trebalo revidirati. Posebnu pažnju u njihovoj doradi trebalo je posvetiti usaglašavanju sa evropskim standardima. Druga mana im je nejasan stav prema planiranju i gradnji unutar istorijskog jezgra. Zakonom, takođe, nije zaštićen ni kulturni pejzaž, kao cjelina, već su zaštićeni samo pojedinačni dijelovi poput starog grada, grupe građevina, arheoloških nalazišta i sličnih segmenata.¹³²

Menadžment plan prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora osmišljen je 2007. godine, od strane Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor. Donošenje ovakvog plana je pohvaljeno uz napomenu da je ovo prvi plan takve vrste od upisivanja Kotora u Listu svjetske kulturne baštine, 28 godina prije. Sam plan je u okvirnom smislu dobro smišljen i realan, a njegove odredbe su u saglasnosti sa međunarodnim standardima. Evolucija pristupa kulturnom dobru je napredovala od 1979. godine, kada su kulturni i prirodni aspekti posmatrani odvojeno. U ovom slučaju, oni čine jednu cjelinu kao kulturni pejzaž.

Međutim, komisija je naišla i na segmente koje je trebalo unaprijediti.¹³³ Naime, plan zakonski ne obavezuje ostale akte da se njemu povinuju, već se tretira samo kao prijedlog. Ovo

¹³¹ Ibid., 10.

¹³² Ibid., 6–7.

¹³³ Ibid., 7.

pokazuje da crnogorsko zakonodavstvo nije u potpunosti razvijeno u vezi očuvanja kulturnih dobara kada se radi o sinhronizaciji sa drugim regulativama (primjeri za to su put Herceg Novi – Trebinje i most na Verigama). Takođe, plan je kratkoročan i ne govori o dugoročnoj valorizaciji kulturne baštine. Ovo podrazumijeva konzervaciju, samofinansiranje i procjene eventualnih rizika.¹³⁴ Najvažnije preporuke komisije na doradi ovog plana su da je potrebna garancija više instance za primjenu plana (npr. Vlade Crne Gore). Zatim, da se jasno odredi zakonska zaštita u vidu tačnih granica kulturne baštine, tampon zone, statusa baštine i njenih komponenti. Posebnu pažnju treba obratiti na infrastrukturni razvoj unutar tampon zone. Konačno, potrebno je projektovati detaljni dugoročni plan sa tačnim podacima, a ne okvirnim predviđanjima.¹³⁵

Još jedan problem kojim se bavila komisija UNESCO-a i ICOMOS-a u Crnoj Gori, bila je ubrzana urbanizacija. Naime, cijela teritorija Boke Kotorske postala je izložena izgradnji (pojedinaца i preduzeća) kojom se istorijski spomenici i zelene površine urušavaju, što posljedično dovodi u opasnost vrijednost same baštine. Arhitektonski stilovi, ali i dimenzije novogradnje ne odgovaraju stilovima koji karakterišu arhitekturu kulturne baštine i samim tim dovode u pitanje autentičnost područja kao i njegov integritet. Preporuka komisije je da se izradi Integralni urbani i prostorni plan za cijelo područje koje obuhvata opštine Kotor, Tivat i Herceg Novi, kako bi se koordinirala neophodna izgradnja i očuvala kulturna dobra.¹³⁶ Uprkos ovim problemima, komisija je zadovoljna konzervatorskim stanjem Starog grada Kotora, ali savjetuje bolju interdisciplinarnu saradnju Regionalnog instituta za zaštitu spomenika kulture Kotor sa stručnjacima na drugim poljima poput pejzažne

¹³⁴ Ibid., 7–8.

¹³⁵ Ibid., 9.

¹³⁶ Ibid., 10.

arhitekture, pejzažne ekologije i geografije, univerzitetima i slično.¹³⁷

Oprez na razvoju putne infrastrukture, naročito zbog puta Herceg Novi – Trebinje, koji nije rađen po međunarodnim standardima, još je jedna tačka koja zabrinjava komisiju i konstatuje da je o ovome bilo govora još 2003. godine. Međutim, pohvaljuje se rad na poboljšanju upravljanja otpadom i kanalizacijom što ima za cilj zaštitu prirode i kvaliteta vode.¹³⁸ Konačno, predlaže se razvijanje i usavršavanje institucija u čijoj je nadležnost kulturna baština, u opštem smislu, a naročito u njihovoj međusobnoj saradnji. Posebno je akcentovana saradnja između institucija različite prirode, poput Pomorskog instituta i Regionalnog instituta za zaštitu spomenika kulture Kotor, na izazovima kojima donosi budućnost, u prvom planu klimatskim promjenama. Pored toga, podstiče se saradnja sa međunarodnim institucijama poput UNESCO-a, ICOMOS-a i ICCROM-a, kao i usklađivanje sa njihovim standardima.¹³⁹

Na sljedećoj, 32. sjednici Komiteta u Kvebeku, od Crne Gore se traži da navede tačne lokacije tri male hidroelektrane za koje je država izdala tender 2007. godine na području rijeke Tare. Ovo je traženo u cilju procjene rizika koji ovaj projekat može imati na očuvanje baštine. Zbog požara koji je zahvatio Nacionalni park Durmitor u avgustu 2007. godine,¹⁴⁰ a koji nije ostavio veće posljedice, preporučuje se da se izradi Strategija smanjivanja rizika sa akcentom na požare.¹⁴¹ Na osnovu

¹³⁷ Ibid., 13–14.

¹³⁸ Ibid., 10–11.

¹³⁹ Ibid., 13–14.

¹⁴⁰ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage*, World heritage committee, 22 May 2008. *State of conservation of World Heritage properties inscribed on the World Heritage List*, (Canada, 2008), 47. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246949>.

¹⁴¹ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural*

pomenute posjete predstavnika UNESCO-a i njihovih prijedloga, na ovoj sjednici su, u sažetoj formi, podnijeti zahtjevi o procjeni mosta, kao i prijedlog promjene njegove lokacije. Od države članice se traži studija vizuelnog efekta trenutnog projekta.¹⁴² U slučaju donošenja odluke o gradnji drugog mosta ili tunela, takođe je potrebno odraditi studiju koja bi analizirala njihov kulturološki i prirodni uticaj. U konačnici, ne preporučuje se izgradnja mosta prema dostupnim informacijama. Potreba dorađivanja menadžment plana je ukratko napomenuta. Na kraju, UNESCO konstatuje da je konzervatorsko stanje baštine u dobrom stanju, ali da se ne radi na sveobuhvatnom planiranju već principom od slučaja do slučaja.¹⁴³ Traženu dokumentaciju, odnosno Izvještaj stanja kulturne baštine, bilo je potrebno dostaviti do 1. februara 2009. godine.¹⁴⁴

Sljedećih par godina glavna pitanja će ostati ista, jer Crna Gora u ovom periodu nije uspjela da implementira preporuke, uslijed kratkog vremenskog perioda, kao i činjenice da prethodno stanje organizacione strukture u državnom aparatu, na svim nivoima, nije bilo podložno brzim promjenama. Uprkos tome, na konvenciji u Sevilji 2009. godine, UNESCO pozdravlja

and Natural Heritage, World heritage committee, 31. March 2009. Decisions adopted at the 32nd session of the World Heritage Committee, (Quebec City, Canada, 2008), 57. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217309>.

¹⁴² UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World heritage committee, 22 May 2008. State of conservation of World Heritage properties inscribed on the World Heritage List, (Quebec City, Canada, 2008), 177.*

<https://whc.unesco.org/en/sessions/32COM/documents/>.

¹⁴³ Ibid., 178.

¹⁴⁴ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World heritage committee, 31. March 2009. Decisions adopted at the 32nd session of the World Heritage Committee, (Quebec City, Canada, 2008), 125. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217309>.*

prikupljanje sredstava koje će, eventualno, omogućiti vizuelnu studiju uticaja predloženog mosta na Verigama. Međutim, primijećeno je da će se predloženi bajpas puta za turističke namjene nalaziti u neposrednoj blizini mjesta kulturne baštine. Komitet traži da se ovo odloži dok se tampon zona ne ustanovi, sa odgovarajućim mehanizmima zaštite. Kako vizuelna studija uticaja nije predata do prethodno određenog datuma, traženo je da se to ispunji do 2011. godine.¹⁴⁵ Do ove sjednice, Crna Gora je uspjela da odgovori zahtjevu za predaju granica i površine Nacionalnog parka Durmitor, koja je tada iznosila 32.100 hektara.¹⁴⁶

Samit predsjednika država Jugoistočne Evrope, pod imenom „Raznolikost kulturne baštine – upravljanje i turistička promocija“ održao se 2009. godine na Cetinju. Pored predsjednika Crne Gore, Albanije, Bugarske, Hrvatske, Makedonije, Srbije, Slovenije i predsjedavajućeg Predsjedništva Bosne i Hercegovine, samitu je prisustvovao i generalni direktor UNESCO-a, Koïširo Macura, kao i generalni sekretar Savjeta Evrope, Teri Dejvis.¹⁴⁷ Na samitu je bilo govora o upravljanju i turističkoj promociji kulturne baštine, naročito u multietničkoj sredini kao što je Crna Gora. Ovom prilikom, generalni direktor je naglasio da, kao samostalna država, Crna Gora poboljšava odnose sa UNESCO-m.¹⁴⁸ U sklopu

¹⁴⁵ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –third session. Report of decisions*, (Seville, Spain 2009), 147. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217214>.

¹⁴⁶ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –third session. Clarification of property boundaries and sizes by State Parties in response to the Retrospective Inventory*, (Seville, Spain 2009), 13.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217255>.

¹⁴⁷ *Pobjeda*, „Promocija kulturne baštine regiona“, 3. jun 2009, 2.

¹⁴⁸ *Pobjeda*, „Regionalna saradnja preporuka za brže integracije“, 4. jun 2009, 3.

samita, u Budvi je održan ekspertski sastanak na kome se govorilo o nominaciji istorijskog jezgra Cetinja za Listu svjetske baštine. Na istom je prezentovan menadžment plan istorijskog jezgra kao sveobuhvatni dokument koji bi bio važan dio nominacije Cetinja.¹⁴⁹ Na samitu, na Cetinju 4. juna, učesnici su govorili o novom pristupu čuvanja kulturne baštine. To se odnosi na socijalistički pristup da je baština ničija i svačija, ali i na post-socijalistički koji je u državama bivše Jugoslavije dopuštao da dosta kulturne baštine bude izloženo divljoj gradnji. Istaknuto je da, ako se nastavi sa jednim od ova dva pristupa, baština može ili da propadne usljed zaborava i zapostavljanja ili da izgubi svoju autentičnost usljed inkorporiranja u razne (komercijalne) građevinske projekte. Pored toga, na samitu je donijeta Cetinjska deklaracija kojom su se potpisnici obavezali da će ojačati međunarodnu saradnju u daljem očuvanju dobara, ali i na njihovoj promociji i turističkoj implementaciji.¹⁵⁰

U nastavku ispunjavanja svojih obaveza, Crna Gora je 2012. godine konačno prihvatila predloženu tampon zonu za prirodnu i kulturno-istorijsku regiju Kotora.¹⁵¹ Prema njoj, površina kulturne baštine je iznosila 6.120 hektara kopnene i 2.500 hektara vodene površine. Tampon zona je obuhvatala cijeli Bokokotorski zaliv sa 41.100 hektara kopnene i 9.991 hektara vodene površine. Totalna površina je iznosila 59.711 hektara i kopnene i vodene površine.¹⁵²

¹⁴⁹ Stevo Glendža, „Cetinje će biti predloženo za listu svjetske baštine“, *Pobjeda*, 4. jun 2009, 13.

¹⁵⁰ *Pobjeda*, „Baština u funkciji turizma i regionalnog dijaloga“, 5. jun 2009, 3.

¹⁵¹ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –sixth session. Decisions adopted by the World Heritage Committee at its 36th session*, (Saint Petersburg, Russian Federation, 2012), 218. <https://whc.unesco.org/archive/2012/whc12-36com-19e.pdf>.

¹⁵² UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural*

Problematika oko implementacije menadžment plana je postavljena i 2014. godine, tokom zasijedanja komiteta u Dohi. Crna Gora je u međuvremenu obavijestila da je donijela određene zakonske regulative, kao i da je donesen zakon o Zaštiti prirodne i kulturno-istorijske baštine Kotora. Pored toga je stvoren Direktorat za konzervaciju kulturnih dobara i Zavod za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, kao organi koji treba da implementiraju pomenute zakonske propise.¹⁵³ Država se obavezala da će dostaviti alternativu rješenja mostu na Verigama, međutim, vremenski okvir nije spomenut.¹⁵⁴ Takođe, od nje je tražen novi izvještaj o stanju baštine koji je trebalo dostaviti do 2016. godine.¹⁵⁵

Nova generalna direktorka UNESCO-a, Irina Bokova, boravila je u zvaničnoj posjeti Crnoj Gori 2014. godine. Tokom posjete, sastala se sa visokim državnim zvaničnicima i naglasila da Crna Gora predstavlja odličan primjer očuvanja nasljeđa. Tokom sastanka sa Bokovom, premijer Milo Đukanović je istakao da Crna Gora slijedi prioritete Milenijumskih ciljeva.¹⁵⁶

and Natural Heritage, Thirty –sixth session. Establishment of the World Heritage List and the List of the World Heritage in Danger, (Saint Petersburg, Russian Federation 2012), 9.

<https://whc.unesco.org/en/sessions/36COM/decisions/>.

¹⁵³ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –eight session, State of conservation of World Heritage properties inscribed in the World Heritage List, (Doha, Qatar, 2014), 41.*

<https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-193647/>.

¹⁵⁴ Ibid., 42.

¹⁵⁵ Ibid., 43.

¹⁵⁶ Milenijumske ciljeve čini osam povezanih ciljeva koje su postavili svjetski lideri tokom Milenijumskog samita UN 2000. godine, a koje je trebalo postići do 2015. godine: iskorijenjivanje ekstremnog siromaštva i gladi; postizanje univerzalnog osnovnog obrazovanja; promovisanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje žene; smanjenje smrtnosti dece; poboljšanje

Tokom svoje posjete Kotoru, Bokova je navela da nema bojazni da bi se Kotor mogao ukloniti sa Liste svjetske baštine. Međutim, napomenula je da se mora održati autentičnost, kojoj prijeti šteta izazvana ubrzanom urbanizacijom. Skorašnja misija ICOMOS-a u Kotoru i njena ocjena je najbolji pokazatelj saradnje UNESCO-a sa Kotorom u očuvanju njegovog statusa na Listi, napominje Bokova.¹⁵⁷ Prilikom posjete, generalna direktorka dobija povelju počasne članice Bokeljske mornarice i postaje prva žena kojoj je dodijeljeno ovo priznanje najstarije organizacije mornara na svijetu. Tim povodom, izvedeno je tradicionalno kolo Bokeljske mornarice na Pjaci od kina.¹⁵⁸ Pored toga, Bokova se sastala sa gradonačelnikom Cetinja, Aleksandrom Bogdanovićem, koji je predstavio projekat nominacije Istorijskog jezgra Cetinja na Listu svjetske baštine, koji je generalna direktorka podržala.¹⁵⁹

Prilikom 39. zasjedanja Komiteta za svjetsku baštinu u Bonu 2015. godine, prihvaćena je 81 Izjava o izuzetnoj univerzalnoj vrijednosti kulturnih dobara koji su upisani na Listu svjetske kulturne baštine. Među njima se nalazio i nacionalni park Durmitor, upisan još 1980. godine. U obrazloženju očuvanja integriteta ove baštine, Komitet smatra da bi bilo potrebno

zdravlja majki; borba protiv HIV/AIDS-a, malarije i drugih bolesti; obezbjeđivanje održivosti životne sredine; razvijanje globalnog partnerstva za razvoj. „Ostvarivanje milenijumskih razvojnih ciljeva“.

<http://www.unesco.org/new/en/culture/achieving-the-millennium-development-goals/mdgs>.

Pobjeda, „Bokova: Crna Gora odličan primjer očuvanja kulturno-istorijskog nasljeđa“, 19. jul 2014, 2.

¹⁵⁷ *Pobjeda*, „Podrška rješenjima koja čuvaju autentičnost“, 20. jul 2014, 2.

¹⁵⁸ *Pobjeda*, „Irina Bokova dobila Povelju počasne članice Bokeljske mornarice“, 20. jul 2014, 2.

¹⁵⁹ *Pobjeda*, „Gradonačelnik Cetinja sastao se sa generalnom direktorkom UNESCO-a“, 20. jul 2014, 2.

proširiti dio teritorije za veće predatore sa sličnim hidrološkim, morfološkim i ekološkim sistemom. Kao najveći problem Durmitora ističe se opasnost od zagađenosti vode, što se u prvom planu odnosi na izgradnju brane. Ovim se napominje da tokom planiranja njene izgradnje treba izraditi plan o zaštiti cjelokupnog vodenog toka koji može biti kontaminiran.¹⁶⁰ U posljednjem dijelu, koji se tiče zaštite i menadžerskih zahtjeva, osim kratkog historijata o nacionalnom parku, govori se i o aktuelnim problemima koji mogu da utiču na nacionalni park. Među njima su i kontrola da turistička ponuda Žabljaka ne uruši prirodni ambijent Durmitora, ali i već više puta spomenuta eventualna izgradnja hidroelektrana.¹⁶¹

Na istom zasijedanju dozvoljene su manje prepravke, uz saglasnost ICOMOS-a¹⁶² u granicama Kotor, uz preporuku da se menadžment planom uspostave granice poput onih iz 1979. godine, kao i da se u tampon zoni reguliše saobraćaj sa glavnim saobraćajnicama kako ne bi ugrozio integritet baštine.¹⁶³

¹⁶⁰ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty-ninth session. Adoption of Retrospective Statements of Outstanding Universal Value*, (Bonn, Germany, 2015), 74.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246488>.

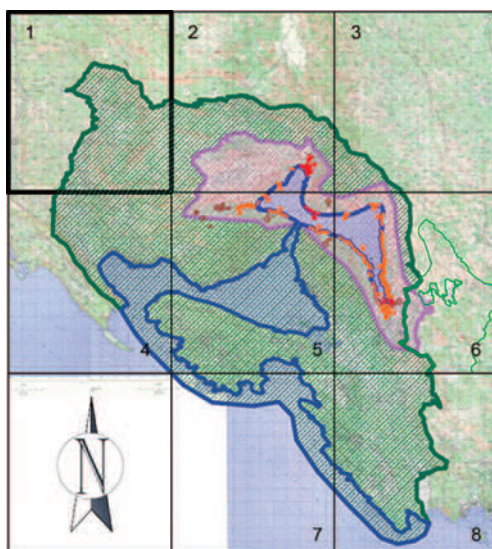
¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² ICOMOS, *Report for the World Heritage Committee 39th ordinary session. Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage List*, (Bonn, Germany, 2015), 18.

<https://whc.unesco.org/archive/2015/whc15-39com-inf8B1-en.pdf>.

¹⁶³ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty-ninth session. Decisions adopted by the World Heritage Committee at its 39th session*, (Bonn, Germany, 2015), 228.

<https://whc.unesco.org/en/sessions/39COM>.

Karta 3: Prirodna i kulturno-istorijska regija Kotora i tampon zona¹⁶⁴

Upis stećaka – srednjovjekovnih groblja na Listu svjetske baštine

Prilikom 40. zasijedanja Komiteta svjetske baštine, 2016. godine u Istanbulu, na Listu svjetske baštine upisani su stećci kao zajednička baština Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije.¹⁶⁵ Države članice su predale nominaciju za ukupno 30 lokaliteta (Bosna i Hercegovina 22, Srbija 3, Crna Gora 3,

¹⁶⁴ “Natural and Culturo-Historical Region of Kotor”. UNESCO, 2015.
<http://whc.unesco.org/en/list/125/documents/>.

¹⁶⁵ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Fortieth session, Istanbul, Turkey, 10–17 July 2016. Report of the Decisions adopted during the 40th session of the World Heritage Committee*, (Paris, 2016), 219.

<https://whc.unesco.org/archive/2016/whc16-40com-19-en.pdf>.

Hrvatska 2), pod nazivom „Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici“. Ova obimna studija obuhvata izuzetno veliki broj podataka i dokumentacije. Pored opisa i opravdanja za upis na Listu, nalaze se i konzervatorski izvještaji o zaštiti i upravljanju baštinom kao i njenom kontrolisanju. Pored toga, sva prikupljena dokumentacija je praćena zvaničnim kontaktima i potpisima ovlašćenih predstavnika država, te menadžment planovima svake od država.¹⁶⁶

U opisu se navodi da su stećci, kao česta pojava na tlu Crne Gore, mahom rasprostranjeni na sjeveru i sjeverozapadu države (opštine Pljevlja, Žabljak, Šavnik i Nikšić) gdje je, prema jednom popisu, registrovano 107 lokaliteta sa ovim specifičnim sadržajima.¹⁶⁷ Međutim, Crna Gora je za upis nominovala samo tri lokaliteta, od kojih se dva nalaze u tampon zoni Nacionalnog parka Durmitor (opština Žabljak). Bare Žugića u selu Novakovići broji 300 stećaka,¹⁶⁸ a Grčko groblje na lokaciji Riblje jezero 49 stećaka.¹⁶⁹ Treći lokalitet, takođe nazvan Grčko groblje, nalazi se na Šćepan Polju u opštini Plužine i sadrži 16 stećaka.¹⁷⁰ Nakon opisa lokacije, u nastavku nominacije se daje opis tehnike izrade stećaka (od materijala koji se nalazi u neposrednoj blizini nekropola), kao i opis kovača odnosno klesara kao majstora koji su ih izgrađivali, ali i pisara koji su bili zaduženi za natpise.¹⁷¹ Dekoracije su bile raznovrsne i na njima se nalazilo oružje, krstovi različitih varijanti, oblici mjeseca, geometrijski motivi, životinjske i ljudske figure, kao i scene iz

¹⁶⁶ UNESCO, *Stećci, Medieval Tombstones, Nomination Document for the Inscription on the UNESCO World Heritage List*, (UNESCO, 2015).

<https://whc.unesco.org/en/list/1504/documents/>.

¹⁶⁷ Ibid., 126.

¹⁶⁸ Ibid., 179–180.

¹⁶⁹ Ibid., 180–181.

¹⁷⁰ Ibid., 181–182.

¹⁷¹ Ibid., 127–128.

svakodnevnog života.¹⁷² Osim likovnih predstava, na njima se nalaze brojni epitafi, a od crnogorskih nominacija najznačajniji epitaf se nalazi na Grčkom groblju u Plužinama, na stećku Petka Krstjanina.¹⁷³

Nominacija je, prema autorima, ispunjavala tri UNESCO-va kriterijuma i to: II, III i IV.¹⁷⁴ Kriterijum II opravdava da stećci prevazilaze kulturne i nacionalne granice srednjovjekovnih društava koja su ih koristila navodeći da su pripadali raznim konfesijama (pravoslavnoj, katoličkoj i bosanskoj crkvi). Osim toga, nađeni su primjeri svih društvenih slojeva kojima su stećci služili kao nadgrobni spomenici. Uzimajući u obzir samo likovne prikaze nije moguće rastumačiti kojem sloju i etničkoj i vjerskoj grupaciji pripada, što potvrđuje tezu da su stećci prevazilazili kulturne granice na ovom području.¹⁷⁵ Da stećci predstavljaju jedinstveno svjedočanstvo kulturne tradicije, koji je i kriterijum III, dokazuje činjenica da su u svojoj raznolikosti (u obliku, tehnici, likovnom prikazu) stećci jedinstveni produkt Jugoistočne Evrope i srednjovjekovnih zemalja na tom prostoru. Njihova izrada, a naročito sadržaji reljefa, služe kao izvor za proučavanje života svih društvenih slojeva.¹⁷⁶ Da su direktno povezani sa živom tradicijom, idejama i drugim aspektima društva govori veliki broj lokaliteta (u sve četiri države) koji nose imena koja se odnose na ovaj fenomen: Divsko groblje, Mašete, Mramori-Mramorje, Grčko groblje, Tursko groblje, Kaursko groblje. Jedan od poznatijih primjera ovakvog nazivanja toponima (po značajnim kulturno-istorijskim objektima) jeste grad Mostar koji je dobio ime po Starom mostu, a koji je, inače, takođe upisan na UNESCO-vu Listu svjetske

¹⁷² Ibid., 128–137.

¹⁷³ Ibid., 150.

¹⁷⁴ Ibid., 219–221.

¹⁷⁵ Ibid., 219.

¹⁷⁶ Ibid., 219–220.

baštine.¹⁷⁷ Pored toga, veliki broj naučnih istraživanja tokom posljednja dva vijeka i uticaj na kulturne stvaraoce opravdava, prema nominaciji, upis pod kriterijumom IV.¹⁷⁸

Uzimajući da se nominacijom obuhvata 30 posjeda u četiri države sa oko 4100 stećaka i da se zbog njihove raznolikosti oni nominuju kao cjelina, a ne pojedinačno, bilo je potrebno uporediti mnoštvo elemenata koje oni sadrže sa elementima već upisanih posjeda. Prvi element je da su to nadgrobni spomenici i u nominaciji se navodi sličnost sa tračanskim i makedonskim grobovima iz helenističkog perioda, navodeći primjere tračanskih grobova u Kazanlaku i Sveštariju, ali i groblje iz bronzanog doba *Sammallahdenmäki*, koje se nalazi u Finskoj, kao karakteristične i unikatne primjere jednog načina sahranjivanja.¹⁷⁹ Što se tiče dekorativnih elemenata oni sadrže veliki broj motiva. Ovo upoređuju sa drugim nadgrobnim spomenicima koji sadrže veliki broj dekoracija poput nekropole u Tebi i Memfisu i piramidama od Gize do Dahšura u Egiptu.¹⁸⁰ Osim toga, navode i sličnost sa *khačkarima*, kamenim krstovima u Jermeniji i Irskim krstovima, a sve troje su srednjovjekovni kameni spomenici vezani za srednjovjekovnu tradiciju određenog područja.¹⁸¹ Epitafe upoređuju sa evropskim nadgrobnim natpisima od kojih je najpoznatiji Masaćijeva freska Trojstvo u crkvi Santa Marija Novele u Firenci i sa runskim natpisima na grobovima u Švedskoj iz ranog srednjeg vijeka.¹⁸² Kako stećci nijesu grob jedne ličnosti, kao razni mauzoleji, već groblja ljudi svih društvenih struktura, nijesu željeli da ih upoređuju sa mauzolejima Oljajtusa ili Romulove

¹⁷⁷ Ibid., 237.

¹⁷⁸ Ibid., 220–221.

¹⁷⁹ Ibid., 229.

¹⁸⁰ Ibid., 230.

¹⁸¹ Ibid., 231.

¹⁸² Ibid., 232–233.

majke već su ih upoređivali sa sličnim primjerima u Kolumbiji, poput parka *Tierradento*, i švedskim primjerom *Skogskyrkogården*.¹⁸³ Takođe, sam oblik grobova može se uporediti sa balkanskim primjerima sarkofaga u Crkvi Svetog Stjepana na Gospinom otoku u Solinu (Hrvatska), grobova u Studenici (Srbija) i u Bogorodičinoj crkvi na Komu iz doba Crnojevića.¹⁸⁴

U stećcima su sahranjivani svi društveni staleži od visokog plemstva do kmetova, sličnu funkciju su imala i brojna groblja poput Nekropole u Pantalici kod Sirakuze, Arheološko nalazište Vergina u Grčkoj i etrurske nekropole Ćerveteri i Monteroci, sve sa sličnim elementima.¹⁸⁵ Likovne predstave iz svakodnevnog života ili predanja su česte na stećcima a slične, ako ne i iste, motive nalazimo u evropskim primjerima. Od scena lova, do Svetog Đorđa koji ubija aždaju, viteških turnira ali i biljnih ornamenata koji se pronalaze kroz cijelu Evropu, poput katedrale Notr Dam, Amijenske katedrale, rukopisa Lutrelvog psaltira i slično.¹⁸⁶ Predložena izjava o izvanrednoj univerzalnoj vrijednosti se sastoji od kratke sinteze prethodnog teksta.¹⁸⁷

Što se tiče integriteta, navode da se svih 30 nominovanih posjeda nalaze *in situ* i da su u dobrom stanju u zaštićenim tampon zonama. Takođe, ne postoje planovi, bilo ekonomski ili turistički, o izgradnji u blizini bilo kojeg od pomenutih posjeda. Sama groblja tu funkciju ne vrše od XVI vijeka, odnosno od prestajanja sahranjivanja pod stećcima. Jedini faktor koji može narušiti integritet jeste priroda, odnosno klimatski uslovi i vegetacija. Samim tim, zaključuje se da je integritet stećaka očuvan i jedino manje intervencije mogu biti

¹⁸³ Ibid., 233–234.

¹⁸⁴ Ibid., 234–236.

¹⁸⁵ Ibid., 237–238.

¹⁸⁶ Ibid., 238–240.

¹⁸⁷ Ibid., 241–245.

potrebne u njihovom očuvanju.¹⁸⁸ Sva tri crnogorska prijedloga su očuvana, *in situ*, u svojoj originalnoj formi. Što se tiče Grčkog groblja u Žabljaku, jedino podliježe vremenskim nepogodama i samim tim došlo je do pucanja kamena na pojedinim stećcima, što se najviše vidi u donjem dijelu koji ima kontakt sa zemljištem, kao i stvaranje lišajeva i mahovine. Tokom 2010. i 2012. godine, posjed je dokumentovan sa ciljem da se može odraditi bolja zaštita, kako fizički tako i pravno, što se u prvom planu odnosi na stvaranje tampon zone.¹⁸⁹ Oblični lokalni put nema mnogo uticaja na posjed, naročito uzevši u obzir da se nalazi na nižoj visini i da je saobraćaj veoma rijedak.¹⁹⁰ Slično je stanje i sa Barama Žugića,¹⁹¹ kako po pitanju klimatskih uslova, tako i po pitanju regionalnog puta¹⁹² i sa Grčkim grobljem u Plužinama,¹⁹³ izuzev blizine makadamskog puta koji se nalazi tik uz stečke i eventualno bi mogao doprinijeti njihovom ugrožavanju.¹⁹⁴

Autentična forma nadgrobnih spomenika na području koji danas obuhvata četiri države, vidi se kroz uticaj koji su na njega imale kako zapadna Evropa tako i Vizantija, sa karakteristikama domaćeg stanovništva. Pored toga, oni spajaju kulturu viših slojeva društva, plemstva i sveštenstva sa narodnom kulturom. Zbog toga nije nominovan jedan posjed, već više njih, kako bi reflektovali sve elemente koji stečke čine autentičnom baštinom.¹⁹⁵ Osim fizičke zaštite, sve zemlje članice su izradile

¹⁸⁸ Ibid., 222–223.

¹⁸⁹ Ibid. 254–255.

¹⁹⁰ Ibid. 295.

¹⁹¹ Ibid., 255.

¹⁹² Ibid., 297–298.

¹⁹³ Ibid., 256.

¹⁹⁴ Ibid., 299.

¹⁹⁵ Ibid., 223–224.

adekvatnu dokumentaciju i zakonske regulative koje su potrebne za očuvanje baštine.¹⁹⁶

Ovu nominaciju je uzeo u obzir ICOMOS, na 40. redovnoj sjednici u Istanbulu 2016. godine kada su podnijeli izvještaj o procjeni nominacija kulturnih i mješovitih dobara na Listi svjetske baštine. U tom izvještaju, pored osnovnih informacija o lokalitetima i kratkom istorijatu o stećcima uopšte, pominje se i rad na terenu ekipe ICOMOS-a.¹⁹⁷ Postavlja se paralela sa sličnim nadgrobnim spomenicima koje se nalaze na UNESCO-voj listi, poput tačanskih grobova u Bugarskoj ili piramida u Egiptu, zatim sa mauzolejima koji su rasprostranjeni širom svijeta. Međutim, zbog ograničene sličnosti i postojanja izuzetno velike razlike u vremenu nastanka među njima, komparativna analiza nije primjenjiva u ovom slučaju.¹⁹⁸

U opravdanju izuzetne univerzalne vrijednosti navodi se najprije brojnost stećaka (preko 70.000 primjeraka), zatim da su karakteristični za Jugoistočnu Evropu, da prevazilaze podjelu na zapadno i istočno hrišćanstvo, da su jedinstven fenomen sa velikom raznolikošću kao i njihov uticaj na modernu kulturu. Ocjena ICOMOS-a je da su svi predloženi navodi validni, ali da nijesu relevantni za baštinu koja se tiče i van regionalnog nivoa.¹⁹⁹ Integritet i zaštita su u nekoj mjeri ugroženi, najviše zbog prirodnih faktora, ali i usljed izostajanja konzervacije. Što se tiče autentičnosti, zaključak je da u većini slučajeva nije bilo nikakve intervencije na stećcima.²⁰⁰

¹⁹⁶ Ibid. 225.

¹⁹⁷ ICOMOS, *Stećci – Medieval Tombstones (Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, Serbia)*, No 1504. *Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties*, ICOMOS report for the World Heritage Committee, 40st ordinary session, Istanbul, 10–20 July 2016, 126.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245912>.

¹⁹⁸ Ibid., 128–130.

¹⁹⁹ Ibid., 130.

²⁰⁰ Ibid., 130–131.

Međutim, ICOMOS je odbacio upisivanje stećaka pod kriterijumom II, dok je kriterijume III i IV trebalo dopuniti. Odbacivanje II kriterijuma se opravdava time da je elemente istočnog i zapadnog hrišćanstva, praistorijskih tradicija, kao i lokalnih, trebalo upotrijebiti u opravdanje kriterijuma III.²⁰¹ Za samo opravdanje za III kriterijum, govori da ga treba postaviti u istorijski kontekst, pored pomenutog opravdanja za II kriterijum. Opravdanje za IV kriterijum, koji u nominaciji kaže da je uticao na kulturna stvaralaštva u sadašnjosti i neposrednoj prošlosti, nije toliko rasprostranjen. U zaključcima i preporukama napominje se da treba uraditi drugačiju komparativnu analizu od one sa pomenutim nadgrobni spomenicima, tako da stvore određeni kontinuitet. Takođe, autori nominacije treba da preformulišu opravdanja za III i IV kriterijum stavljajući stećke u njihov društveni, kulturni i istorijski kontekst.²⁰² Pored toga, potrebno je implementirati menadžment planove najviše u polju konzervacije, a zatim poboljšati tampon zone.²⁰³ Posljednja preporuka je da se ime promijeni iz Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Stećci – srednjovjekovna groblja, stavljajući i groblja u kontekst, a ne samo stećke.²⁰⁴

Najveći faktor koji ugrožava lokalitete u Crnoj Gori je vlažnost vazduha, naročito na lokalitetu Grčko groblje u Šćepan Polju, gdje je mahovina glavni problem, ali da se na njima nalaze znakovi konzervacije.²⁰⁵ Što se tiče ostalih mjera zaštite, navodi se da svi lokaliteti imaju i tampon zonu, ali da su neki izmijenili granice, uključujući sva tri u Crnoj Gori. Što se tiče vlasništva, dva lokaliteta se nalaze na privatnom (Bare Žugića i

²⁰¹ Ibid., 131.

²⁰² Ibid., 131–132.

²⁰³ Ibid., 136.

²⁰⁴ Ibid., 137.

²⁰⁵ Ibid., 132.

Grčko groblje na Žabljaku), a Grčko groblje u Šćepan Polju, na opštinskom vlasništvu.²⁰⁶ Novi menadžment planovi, rađeni po postojećoj legislaturi, prihvatljivi su ali nijesu u potpunosti primjenjivi, zbog čega se napominje da država ipak treba aktivnije da radi na konzervaciji ovih lokaliteta.²⁰⁷

Konačno, na osnovu nominacije i ICOMOS-ove ocjene, UNESCO na 40. sjednici, održanoj u Istanbulu 2016. godine, upisuje stećke na Listu svjetske baštine i to u Bosni i Hercegovini 20, Crnoj Gori 3, Srbiji 3 i Hrvatskoj 2. Ovih 28 lokaliteta (od 30 nominovanih) upisano je pod kriterijumima III i IV. Zahvaljujući njihovoj brojnosti, raznolikosti u izradi, ali i uticajima, stećci su proglašeni za posjed jedinstvenog ili barem izvanrednog svjedočanstva kulturne tradicije jedne postojeće ili nestale civilizacije (kriterijum III). I sa prekidom kontinuiteta u običajima društva sadašnjice i onih koji su izradili stećke, oni su očuvani u kolektivnom pamćenju. Tako se po njima i nazivaju lokaliteti od kojih je u Crnoj Gori primjer da se dva, od tri lokaliteta, zovu Grčko groblje. Takođe, predanja i bajke su inspirisane motivima sa stećaka, koji su opet dijelom inspirisani istorijskim dešavanjima. Pored toga, veliko naučno zanimanje za njih, koje potiče od sredine XIX vijeka i uticaj na istaknute kulturne stvaraoce, opravdava njihov upis pod kriterijumom IV.²⁰⁸

U izvještaju sa sjednice se navodi da je integritet, pored svih postojećih problema, održan i da se svi predloženi stećci nalaze na originalnoj lokaciji (*in situ*). Tampon zone su definisane, a lokaliteti koji se nalaze neposredno pored puta su adekvatno

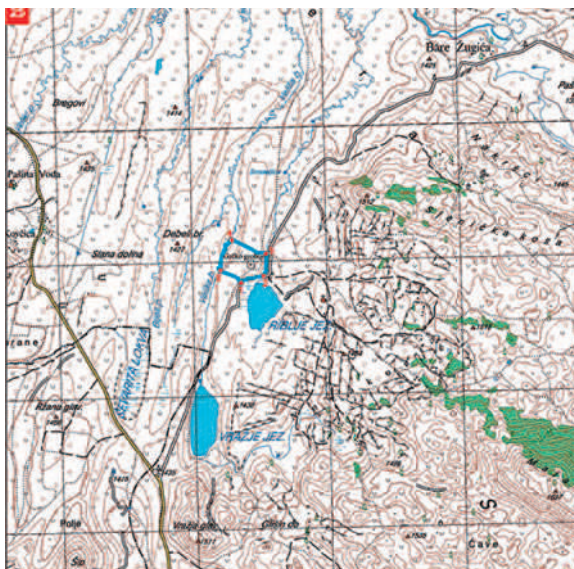
²⁰⁶ Ibid., 133.

²⁰⁷ Ibid., 135.

²⁰⁸ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, 40th session, Istanbul, Turkey, 10–17 July 2016. Report of the Decisions adopted during the 40th session of the World Heritage Committee*, (UNESCO Headquarters, Paris, 2016), 220.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000249274>.

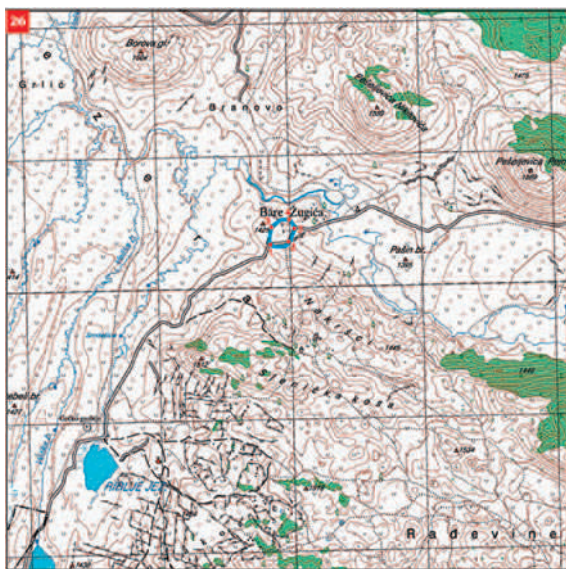
zaštićeni, dok eventualnu gradnju u blizini lokaliteta treba zabraniti. Državama članicama se dalje predlaže da unapređuju započeti rad u upravljanju kulturne baštine. Prije svega se misli na mapiranje i katalogizaciju određenih komponenata, poboljšanje konzervatorskih radova, monitoring na uticaj turizma na lokalitetu, poboljšanje kooperacije svih organa koji su zaduženi za očuvanje dobara i implementaciju Procjene uticaja na kulturno nasljeđe i Upravljanje rizicima od katastrofe u menadžment planu. Na kraju, prepoznaje se multikulturalni aspekt stećaka i njihov uticaj u međusobnoj saradnji zemalja regiona i zahtijeva se da države članice do 42. sjednice UNESCO-a (2018. godine) dostave izvještaj o implementaciji gorepomenutih preporuka.²⁰⁹

Karta 4: *Stećci, Grčko groblje – Žabljak*²¹⁰

²⁰⁹ Ibid, 220–221.

²¹⁰ “Stećci – Medieval Tombstone - maps of the inscribed property”, UNESCO, 2016. <http://whc.unesco.org/document/142355>.

Karta 5: *Stećci, Bare Žugića – Žabljak*²¹¹Karta 6: *Stećci, Grčko groblje – Plužine*²¹²

211 I_{bid.}

212 I_{bid.}

Na kraju, treba pomenuti da se u izvještaju sa sjednice u Istanbulu nalazi i ocjena o nominaciji istorijskog jezgra Cetinja koja je bila odbijena.²¹³ Istorijsko jezgro Cetinja je bilo nominovano 2016. godine. U dokumentaciji se navodi da se Cetinje nominuje za II, III i IV kriterijum. Prilikom ICOMOS-ove procjene, ispostavilo se da komisija smatra da nijedan od pomenuta tri kriterijuma nije opravdan. Kriterijum II jer se razvitak Cetinja u XIX vijeku može primijeniti na veliki broj gradova.²¹⁴ Što se tiče kriterijuma III, koji ICOMOS direktno veže za komparativne primjere koji upoređuju Cetinje sa Kotorom, Beratom, Đirokastrom i San Marinom,²¹⁵ ne smatra da istorijsko jezgro grada ima izvanredno svjedočanstvo o kulturnoj tradiciji ili civilizaciji, poput gradova sa kojim se upoređivao.²¹⁶ Kod kriterijuma IV smatraju da može biti ispunjen, odnosno da se može dokazati da je istorijsko jezgro povezano sa dešavanjima, tradicijom, kao i sa umjetničkim i književnim djelima. Međutim, u dostavljenoj dokumentaciji nije u potpunosti objašnjena izvanredna vrijednost ovih tradicija i djela.²¹⁷ Pored turizma, prirodne katastrofe i klimatski elementi su glavni razlog moguće devastacije, naročito pozivajući se na zemljotres iz 1979. godine, ali i na poplavu iz 1986. godine, koja

²¹³ ICOMOS, *Stećci – Medieval Tombstones (Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, Serbia), No 1504. Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties, ICOMOS report for the World Heritage Committee, 40st ordinary session, Istanbul, 10–20 July 2016*, 16.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245912>.

²¹⁴ ICOMOS, *Historical Centre od Cetinje (Montenegro), No 1512. Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties, ICOMOS Report for the World Heritage Committee, 40th ordinary session*, (Istanbul, 2016), 160.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245912>.

²¹⁵ Ibid., 159.

²¹⁶ Ibid., 160.

²¹⁷ Ibid., 161.

je uticala na samo historijsko jezgro grada. Pored ovoga, granice samog nominovanog posjeda i tampon zona nijesu adekvatno određeni, iako pravna zaštita i pitanje vlasništva jeste.²¹⁸ Ipak, i pored dobrih konzervatorskih mjera i solidnog menadžment plana, kojem su potrebne manje korekcije, ICOMOS smatra da prema ponuđenoj nominaciji Cetinje, odnosno njegovo historijsko jezgro, ne treba biti upisano na Listu svjetske baštine.²¹⁹

Upis Venecijanskih utvrđenja od XVI do XVII vijeka na Listu svjetske baštine

U isto vrijeme kada je nominovala stećke (2016. godine), Crna Gora je, zajedno sa Italijom i Hrvatskom, nominovala je za upis na Listu svjetske baštine i Venecijanska utvrđenja od XVI do XVII vijeka. U ovoj multinacionalnoj nominaciji nalazi se ukupno 15 posjeda, od kojih u Italiji 7, u Hrvatskoj 5, a u Crnoj Gori 3 (Forte Mare – Herceg Novi, Stari grad Kotor i Utvrđeni grad Ulcinj).²²⁰

U dokumentu o nominaciji, države članice najprije navode historijsku pozadinu i opis posjeda koje žele da nominuju. U uvodnom dijelu se daje prikaz evolucije u izgradnji mletačkih utvrđenja u pomenutom periodu i historijski kontekst u kojem su nastala, kao i početak korišćenja artiljerije. Naročit akcenat stavljen je na razliku između *Stato da Terra* i *Stato da Mar*, odnosno diobu mletačke teritorije na one koje obuhvataju teritorije sjeverozapadno od Venecije, od Pergama do Palmanove, utvrđenja istočno od Venecije i jadransku obalu od

²¹⁸ Ibid., 161–162.

²¹⁹ Ibid., 163–164.

²²⁰ UNESCO, *The Venetian Works of Defense between 15th and 17th centuries*, UNESCO WHL Nomination Format, 13.

<https://whc.unesco.org/en/list/1533/documents/>.

Istre do crnogorsko-albanske granice. *Stato da Terra* obuhvata posjede koje nominuje Italija i ono obuhvata zaleđe Venecije, prema zapadu i sjeverozapadu. *Stato da Mar* su posjedi u Hrvatskoj i Crnoj Gori i oni su činili teritoriju na jadranskoj obali.²²¹ Što se tiče hronološke sfere, ona obuhvata vrhunac moći Mletačke republike od XV vijeka, kada počinju i inovacije u gradnji utvrđenja izazvane korišćenjem baruta u ratovanju, do kraja XVII vijeka kada kreće opadanje njene moći.²²²

Uzrok izgradnje ovog sistema odbrane, nazvan *alla moderna* vojna arhitektura, se detaljnije opisuje. Ravne srednjovjekovne zidine su bile ranjive na topovska đulad i morao se naći novi pristup u izgradnji tvrđava. Primjere razvitka tokom tri vijeka u izgradnji ovih tvrđava najbolje ilustruje razvitak vojnog inženjerstva u novovjekovnoj istoriji Evrope. Uticaj ove izgradnje na gradove i njihovo stanovništvo je takođe pomenuto, da bi ukazali kako su se organizovali unutrašnjost utvrđenih gradova, vojnih baraka, trgovi i ostale građevine. Održavanje ovakvih utvrđenja je dovelo do stvaranja prvih stajaćih vojski u Evropi promijenivši tako praksu srednjovjekovne vojske, zatim ratovanja, a samim tim i društva.²²³

Slijedi detaljna identifikacija svakog nominovanog posjeda. Prvi crnogorski posjed je Forte Mare, koji se navodi kao tvrđava čija je uloga bila kontrola ulaza u Boku Kotorsku koja je pozicionirana na litici, na samom ulazu u zaliv. Osim tvrđave, tampon zona obuhvata cijeli utvrđeni grad, kao i površinu posjeda.²²⁴ U nastavku je kratak istorijat grada i same tvrđave kao i njen opis uz fotografije i arhitektonske planove.²²⁵

²²¹ Ibid., 57.

²²² Ibid., 58.

²²³ Ibid., 58–64

²²⁴ Ibid., 163.

²²⁵ Ibid., 164–171.

Sljedeći je utvrđeni grad Kotor, koji se navodi kao najvažnija ispostava u cijeloj Boki. Osim samog grada i zidina koje ga okružuju, kao nominovanog posjeda, tampon zonu čini površina od zidina do mora, prostor preko rijeke Škudre, park Sloboda, kao i manje rimsko naselje.²²⁶ Nakon ovih osnovnih informacija, kao i u slučaju Forte Mare, slijedi prošlost i opis grada.²²⁷ Posljednji nominovani je utvrđeni grad Ulcinj koji je vršio kontrolu i zaštitu nad trgovačkim pomorskim putem između istoka i zapada, kao najjužnija mletačka ispostava na Jadranu. Osim cijelog grada koji je osnovni posjed, tampon zona obuhvata i njegovu okolinu sa liticama, pristaništem i korzom.²²⁸ Slijedi opis i prošlost sa fotografijama i arhitektonskim planovima.²²⁹

Opravljanje za upis počinje kratkom napomenom, kao rekapitulacijom dosadašnjih navedenih elemenata. Potom se predlaže da se baština upiše pod kriterijumima II, III i IV. Kriterijum II opravdavaju time što je Mletačka republika bila jedna od glavnih trgovačkih veza Istoka i Zapada, a samim tim i glavna veza između različitih kultura. Pored toga, činjenica da je imala kontrolu nad teritorijama na kojima je stanovao narod različitog porijekla, kulture, religije i običaja, uticala je da ima integracionu politiku. To je dalje uticalo na izgradnju kompleksnog sistema fortifikacija kako bi se, iako različiti, svi njeni podanici osjećali sigurnim pod njenom kontrolom.²³⁰ Sem razmjene kultura, Mletačka republika je u ovom periodu bila u prvom planu inženjeringa, naročito vojnog. Izgradnja utvrđenja, kao sistema u odbrambenom smislu, uvela je brojne inovacije u vojnoj taktici, a samim tim, i u međunarodnim odnosima.

²²⁶ Ibid., 173.

²²⁷ Ibid., 174–189.

²²⁸ Ibid., 191.

²²⁹ Ibid., 192–203.

²³⁰ Ibid., 323–324.

Takođe, navodi se da je mletačka kontrola zaslužna za prenos raznih znanja i vještina na prostoru istočnog Sredozemlja.²³¹ Kriterijum III autori nominacije opravdavaju time da su posjedi svjedoci vojne kulture koje je Mletačka republika razvila kao dio tadašnjeg, globalnog odbrambenog sistema. Ovih 15 primjera pokazuju svaki njegov segment od arhitekture, projekata u usavršavanju gradske infrastrukture, dekorativnih elemenata i korišćenja prirodne okoline u ove svrhe, kao što su litice korišćene pri izradi Forte Marea i Ulcinja i zaštita pristaništa zidinama u Kotoru koja čine šarku između planine i mora.²³² Za kriterijum IV autori nominacije navode da su *alla moderna* sistem utvrđenja građevine inovativnog karaktera jer u tehnici njihove izrade uzet je u obzir novi element u ratovanju, artiljerija, nakon širenja upotrebe baruta. Svi nominovani elementi predstavljaju neku promjenu u odnosu na dotadašnju konvencionalnu praksu u vojnoj arhitekturi. Utvrđeni gradovi, kojima pripadaju Kotor i Ulcinj, su unaprijeđena prethodno postojeća utvrđenja, ili sagrađena potpuno nova na temeljima starih, sa inovacijama koje je uvelo savremeno inženjerstvo u skladu sa prirodom. Grad-tvrđava Palmanova u Italiji je unikatan primjera savršenog utvrđenog grada i najimpozantniji je nominovani posjed. Odbrambeni sistem, poput Zadra i Hvara, sastoji se od većeg broja utvrđenih elemenata koji kao cjelina štite određenu stratešku regiju. Posljednji primjer je izolovano utvrđenje, poput Forte Marea, u kome se nalazi vojni garnizon i služi kao samostalna odbrambena tačka.²³³

Autori nominacije ističu tri faze razvoja ovih utvrđenja, koje su od sredine XV do kraja XVII vijeka napredovale po različitim principima. Prva je adaptacija ili gradnja zidina na već postojećim, poput ulcinjskih kiklopskih zidova, sa adekvatnim

²³¹ Ibid., 234–236.

²³² Ibid., 327.

²³³ Ibid., 331.

kulama. Druga je korišćenje novih znanja u izgradnji novih utvrđenja i sistema odbrane, shodno prirodnoj okolini. Osim toga, uvedena je i izgradnja pojedinačnih tvrđava na strateškim lokacijama sa unaprijeđenom odbrambenom strukturom, poput Forte Marea. Treća je dovela do specijalizacije u izgradnji i upravljanju utvrđenim posjedima. Ono nije više služilo samo kao mjesto za garnizon već i kao grad za sebe sa različitim zgradama poput magacina za barut, arsenalom i specijalizovanim bolnicama kao što je bila u Herceg Novom za oboljele od lepre i u Kotoru vojna bolnica. U čitavom ovom procesu mletačke vlasti su vodile računa o prethodnoj analizi gdje bi se gradnja mogla izvršiti iz strateških i ekonomskih razloga, zatim da prirodna okolina posluži odbrambenoj funkciji i, ako je moguće, da se prilagodi odnos odbrambenog sistema i postojeće urbane okoline, da postanu sinhronizovani za adekvatan „suživot“. Ova metodička izgradnja kopirana je u arhitekturi utvrđenja dok je ovakav pristup odbrani bio relevantan do XIX vijeka.²³⁴ Nakon pojedinačnog konzervatorskog stanja, u dokumentu je navedena i sva zakonska regulativa koja je potrebna da štiti nominovane posjede. Konačno, dostavljena je sva dokumentacija koja je potrebna, kontakti u sve tri države, kao i fotografije i geografske karte samih posjeda, kao i tampon zone.

Izveštaj o ocjeni nominacije predstavljen je na 41. redovnoj sjednici ICOMOS-a, u Krakovu 2017. godine. Prethodna posjeta nominovanih lokacija trajala je od 11. do 22. septembra 2016. godine.²³⁵ Izveštaj navodi da se jedan dio nominovanih posjeda već nalazi na Listi svjetske baštine, uključujući Kotor.

²³⁴ Ibid., 331–333.

²³⁵ UNESCO, *The Venetian works of Defense between 15th and 17th Centuries (Italy, Croatia, Montenegro) No 1533, Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties, ICOMOS Report for the World Heritage Committee, 41st ordinary session*, (Krakow, 2017), 192.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000252763>.

Nakon kratkog opisa, istorijata, odnosno istorijskog konteksta u kojem su utvrđenja nastala svaki od 15 posjeda imalo je kratak opis. Lokalitet 13, Herceg Novi navodi se kao odbrambena tvrđava na ulazu u Bokokotorski zaliv. Površine od 0,07 ha, sa tampon zonom od 5,68 ha, napominje se da se nalazi u tampon zoni Kotora. Nakon toga, Stari grad Kotor, redni broj 14, koji se nalazi na suprotnoj strani zaliva se u potpunosti nalazi unutar prirodno i kulturno-istorijske regije Kotora, sa 16,32 ha i tampon zonom od 99,19 ha. Posljednji nominovani posjed, broj 15, jeste utvrđeni grad Ulcinj sa 0,54 ha i tampon zonom od 6,26 ha. Nalazi se na krajnjem južnom dijelu mletačkog odbrambenog pojasa na Jadranu i prva je kontrolna tačka u prolazu za Veneciju.²³⁶

Opravljanje za upis, integritet i autentičnost mora biti u okviru ICOMOS-ovih parametara. Prva tačka je komparativna analiza sa sličnim posjedima koja se nalaze na Listi svjetske baštine. Kao primjeri navode se utvrđenja Vauban u Francuskoj, Stari grad Krf u Grčkoj, kao i utvrđenja i zamci Volta u Gani. Kriteriji nijesu isti, ali ovi posjedi su najbližiji po prirodi mletačkim utvrđenjima.²³⁷ Sem *Stato da Terra* i *Stato da Mar* postojala je treća regija u kojoj su se nalazila ova utvrđenja, a to je *Levantski Stato da Mar*. U budućnosti bi trebalo razmotriti, prema navodima država članica, da se uvrsti u spisak svjetske baštine, ali kako je Jadransko more bilo centar mletačke moći, tako je fokus na utvrđenja koja se nalaze u blizini obala ovoga mora.²³⁸

Postoji više tipova utvrđenja kojima predloženih 15 posjeda pripadaju. To su utvrđeni gradovi, kojima pripadaju Kotor i Ulcinj, gradske tvrđave, odbrambeni sistemi Grada Venecije i samostalno utvrđenje poput Forte Mare u Herceg Novom. Problem je što nekih primjera ima više, a nekih samo po jedan i

²³⁶ Ibid., 195.

²³⁷ Ibid., 196.

²³⁸ Ibid., 196–197.

ICOMOS traži obrazloženje po kojim su se kriterijumima birale nominacije. Pored toga, navodi se i geomorfološki oblici u kojima se nalaze utvrđenja poput planina, jezera, ravnica, ostrva i poluostrva. Države ovo pravdaju tako da im nije bio cilj da prikažu cjelokupan sistem utvrđenja, već najbolje očuvane tvrđave kao predstavnike različitih istorijskih faza i funkcija.²³⁹

Takođe, ICOMOS smatra da XV vijek nije relevantan za ovu vrstu problematike već da vremenski okvir treba postaviti isključivo u XVI i XVII vijek, iz razloga što se sve relevantne informacije za predložena utvrđenja tiču kasnija dva vijeka. U konačnici, ponovo se kao glavni problem predstavlja ponavljanje nekih vrsta utvrđenja, odnosno pitanje zašto nije predložen samo jedan primjer od svake vrste ili zašto svako utvrđenje nije predloženo. Jedan od primjera je i utvrđeni grad Korčula i utvrđeni grad Ulcinj koji su rađeni prema Zadru.²⁴⁰

Kao opravdanje izuzetne univerzalne vrijednosti države članice navode lokaciju, odnosno Jadransko more kao centar mletačke političke, vojne, društvene i ekonomske dominacije; zatim prikazivanje dizajna, tehnoloških rješenja i metode izgradnje utvrđenja; kako period u kojem su nastajala pomenuta utvrđenja u stilu *alla moderna*, datira u XVI i XVII vijek, njegova osnova se može naći i u XV vijeku; i posljednje, navodi se uloga pojedinaca koji su doprinijeli razvoju poput arhitekata i vojnih inženjera Mletačke republike. Međutim, kao u prethodnom, ICOMOS ostaje pri stavu da je XV vijek irelevantan za nominovanu baštinu.²⁴¹

Što se tiče integriteta i autentičnosti, u izvještaju navode da se posjedi nalaze u različitom stepenu očuvanja, naročito uzevši u obzir političku i vojnu prošlost ovog predjela u XX vijeku. Problemi koji se tiču Crne Gore su to što se u Herceg Novom

²³⁹ Ibid., 197.

²⁴⁰ Ibid., 197–198.

²⁴¹ Ibid., 198.

izgradio noćni klub i bioskop, što utiče na integritet Forte Marea. U Ulcinju, glavni problem su stilski neprimjereni hoteli koji ruše i autentičnost i panoramu utvrđenja, dok je Kotor pod pritiskom turizma i gradskog razvoja. ICOMOS smatra da je pojedinim posjedima ugrožen integritet.²⁴² Autentičnost cjelokupne baštine se smatra opravdanom, međutim autentičnost pojedinih nominovanih utvrđenja je dovedena u pitanje. Ponovo se navodi Herceg Novi sa istim problemima koji narušavaju integritet. Slučaj Ulcinja je još komplikovaniji. Pored pomenutih hotela, zemljotres iz 1979. godine je izazvao veliku štetu na utvrđenju, ali glavni problem su promjene izvedene u doba osmanske vlasti, koja je mijenjala strukturu prema svojim potrebama. Tako su neki karakteristični mletački primjeri u tampon zoni, dok je samo utvrđenje većinom osmanskog karaktera. Uzevši sve u obzir, ICOMOS predlaže da se jedan broj posjeda izuzme iz nominacije kako ne bi štetio sveukupnom integritetu i autentičnosti baštine.²⁴³

U ocjeni nominacija, ICOMOS je krenuo od opisa nominacije za kriterijum II za koji ocjenjuje da se neminovni uticaj Venecije u relaciji Istok – Zapad ne vidi na konkretnom primjeru predloženih posjeda, već se samo može pretpostaviti. Samim tim, postavlja se pitanje da li bi kao dokaz za ovu pretpostavku trebalo predložiti neke druge posjede i zaključuje da nominacija ne ispunjava opravdanje za II kriterijum.²⁴⁴ Opravdanje za III kriterijum je da utvrđenja predstavljaju svjedočenje arhitektonskog stila *alla moderna* i samim tim mletačku inovativnost na poljima vojne vještine i urbanizma. Već pomenuta teza ICOMOS-a da XV vijek, kao prelazna etapa iz stare izrade utvrđenja do *alla moderna*, nije relevantna i da se pomenuti kriterijum treba odnositi samo na XVI i XVII vijek,

²⁴² Ibid., 198–199.

²⁴³ Ibid., 199.

²⁴⁴ Ibid., 199–200.

naročito kad se uzme u obzir i kriterijum IV. Ovo se, međutim, kao što se vidi u nastavku izvještaja, ne odnosi na sve nominovane posjede.²⁴⁵ Naime, ICOMOS priznaje kriterijum IV za samo šest posjeda i to: Utvrđeni grad Palmanova, Utvrđeni grad Pešerija del Garda i Utvrđeni grad Bergam, sva tri u Italiji. U Hrvatskoj kriterijum zadovoljavaju Utvrđenje Sveti Nikola i odbrambeni sistem Zadra, dok od posjeda u Crnoj Gori iste ispunjava grad Kotor. U objašnjenju stoji da ovih šest posjeda dovoljno ilustruju sve komponente sistema utvrda. Pored toga, smatra se da ostala utvrđenja ne ispunjavaju kriterijume UNESCO-a, sa izuzetkom Herceg Novog. Priroda ovog utvrđenja bi mogla da doprinese da u budućnosti i on eventualno bude upisan na Listu svjetske baštine kao dio Mletačkih utvrđenja, ali njegovo trenutno stanje zahtijeva ogroman posao u istraživanju i ostalim radovima i ICOMOS ostaje skeptičan prema poboljšanju uslova u skorijem vremenskom periodu. Konačno, u zaključku se navodi da se baština treba upisati na Listu svjetske baštine pod kriterijumima III i IV.²⁴⁶

Što se tiče faktora koji utiču na stanje posjeda, njih je više, kako prirodnih tako i izazvanih ljudskom djelatnošću. Zanimljivo je da se Kotor spominje u svakom od pomenutih faktora. U prvom planu je urbanizacija koja se vrši u neposrednoj okolini posjeda, tako da eventualna izrada tunela ili žičare u Kotoru mora prvo biti pod strogom procjenom uticaja na kulturno nasljeđe. Pored toga i veliki broj posjetilaca, naročito u ljetnjem periodu, mogu imati negativan uticaj na posjede, ponovo se Kotor navodi kao jedan od primjera. Osim toga, navodi se i veliki broj kruzera koji ulaze u Boku Kotorsku. Od prirodnih, navode se podizanje nivoa mora, a samim tim i poplave, kao i zemljotresi, a Kotor je podlozan svakom od pomenutih faktora.²⁴⁷

²⁴⁵ Ibid. 200.

²⁴⁶ Ibid., 200–201.

²⁴⁷ Ibid., 201.

Kao transnacionalna nominacija, pitanje zaštite, konzervacije i upravljanja u ovom slučaju je kompleksno. Kako se neki od posjeda već nalaze na Listi svjetske baštine, konstatuje se da jedan broj njih već ima određene granice kao i tampon zone. Ovo se odnosi i na Kotor, uz napomenu da bi jedan dio morske površine trebalo obuhvatiti tampon zonom. Što se tiče vlasništva, navode da se tri navedena posjeda u Crnoj Gori nalaze u tri različite opštine, a njihovi različiti djelovi potpadaju pod vlasništvo lokalnih vlasti, crkve i privatnih lica. Pitanje zaštite, u primjeru Crne Gore, je riješeno jer su sva tri posjeda zaštićena Zakonom o zaštiti kulturnih dobara, dok Zakon o planiranju prostora i izgradnji objekata reguliše izgradnju u neposrednoj blizini.²⁴⁸ Što se tiče konzervatorskog stanja u crnogorskim posjedima, navode da je dio Kotorskog utvrđenja oštećen u zemljotresu i da nikada nije obnovljen. U slučajevima Forte Marea i Ulcinja, uprkos relativnoj očuvanosti, ugrožen je integritet i autentičnost, kao što je već pomenuto i da su prvobitna utvrđenja promijenila svoj oblik. U oba slučaja se navode međunarodni planovi za konzervaciju, poput saradnje sa *Ecole de Chaillot* iz Francuske.²⁴⁹

Prema predatoj nominaciji i nakon procjene ICOMOS-a, na 41. redovnoj sjednici UNESCO-a Venecijanska utvrđenja od XVI do XVII vijeka su upisana na Listu svjetske baštine prema kriterijumima III i IV.²⁵⁰ Uzeti su u obzir prijedlozi ICOMOS-a, a najvažniji su da se samo šest posjeda uvrsti u svjetsku baštinu, uključujući Kotor, i da se prilikom upisa promijeni ime u Venecijanski odbrambeni sistem između XVI i XVII vijeka

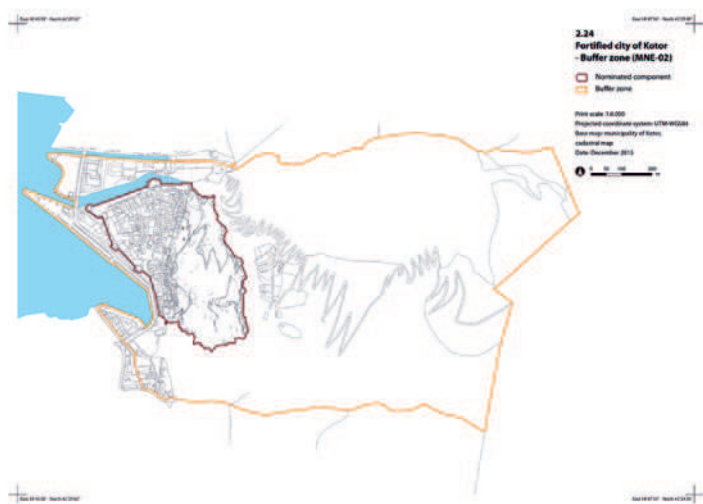
²⁴⁸ Ibid., 201–202.

²⁴⁹ Ibid., 203.

²⁵⁰ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-first session. Decisions adopted during the 41st session of the World Heritage Committee*, (Krakow, Poland, 2017), 215.

<https://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-18-en.pdf>.

Stato da Terra – Zapadni Stato da Mar. Kao i kod ostalih posjeda, traži se od država članica da, do 2019. godine, dostave izvještaj o implementaciji prijedloga koje su dostavili UNESCO i ICOMOS.²⁵¹

Karta 7: *Venecijanska utvrđenja od XVI do XVII vijeka, utvrđeni grad Kotor i tampon zona*²⁵²

Crna Gora i UNESCO danas

Prilikom 42. sjednice UNESCO-a, održane u Manami (Bahrein) 2018. godine, između ostalog, procijenjeno je konzervatorsko stanje kulturne baštine koja se nalazi na teritoriji Crne Gore. Prilikom procjene stanja stećaka utvrđeno je više propusta. Tu se prvenstveno misli na nedostatak dosljednosti u mapiranju i katalogizaciji, potom nedostatak konzervatorskog

²⁵¹ Ibid., 218.

²⁵² <https://whc.unesco.org/document/159840>

programa, prema savjetu kvalifikovanog konzervatora, kao i nedostatak pokazatelja uticaja razvoja turizma na posjede. Takođe, nedostaje i saradnja između raznih organa koji su uključeni u rad posjeda, kao i upravljanje rizicima od katastrofe u menadžment planu. Treba navesti da se pomenuti problemi tiču kulturne baštine kao cjeline, koje obuhvataju lokalitete u četiri države.²⁵³ Prvi nedostatak, mapiranje i katalogizacija, se pojavljuju kao problemi u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Konzervatorski programi su u različitim fazama, zavisno od lokaliteta. Dok su neki imali tretmane i prije upisa na Listu, drugi nijesu imali adekvatni tretman ni nakon upisa. Međunarodna kooperacija je neophodna, poput radionice za konzervaciju kamena koja se održala u Crnoj Gori novembra 2017. godine.²⁵⁴ Pored toga, smatra se da izvanredna univerzalna vrijednost upisane baštine nije ugrožena i predlaže se državama članicama da nastave sa rješavanjem problema koje je Međunarodni koordinacioni komitet napomenuo, kao i da izvještaj o tome dostave do 2020. godine.²⁵⁵

Prilikom procjene stanja u Kotoru, od faktora koji su u prethodnim izvještajima imali negativan uticaj, samo su dva riješena – šteta izazvana zemljotresom i nedostatak tampon zone. Ostali problemi se mogu smjestiti u tri grupe: neadekvatnost pravnih i planskih okvira, nekontrolisana

²⁵³ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-second session, Manama, Bahrain, 24 June – 4 July 2018. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List*, (Paris, 2018), 35. <https://whc.unesco.org/en/sessions/42COM>.

²⁵⁴ Ibid., 36.

²⁵⁵ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-second session, Manama, Bahrain, 24 June – 4 July 2018. Decisions adopted during the 42nd session of the World Heritage Committee*, (Paris, 2018), 93.

<https://whc.unesco.org/archive/2018/whc18-42com-18-en.pdf>.

izgradnja i uticaj turizma.²⁵⁶ Neadekvatnost pravnih i planskih okvira podrazumijeva nedostatak menadžerskog sistema, ali i propuste u aktuelnom Prostornom i urbanom planu Kotora koji ne sadrži odredbe koje se tiču zaštite kulturne baštine. Pored toga, glavni problem je i dalje ubrzana izgradnja. Prema odlukama UNESCO-a, potrebno je harmonizovati sve instrumente urbanog planiranja. To znači, ako se svi objekti za koje su podnijete dozvole za izgradnju izgrade, to može imati negativne posljedice za izvanrednu univerzalnu vrijednost Kotora. UNESCO ovdje ne navodi i brojne nelegalne objekte koji su poseban problem.²⁵⁷ Međutim, nijesu samo objekti privatne gradnje problem, tu su i državni planovi. Komitet insistira da država obustavi izgradnju žičare Kotor – Tvrđava Sveti Ivan, jer bi to naročito umanjilo univerzalnu vrijednost, posebno ako se uzme u obzir da je to posjed koji je dvostruko upisan na Listu svjetske baštine kao samostalna cjelina i kao dio Venecijanskih tvrđava.²⁵⁸ Ovo se i dalje odnosi na Verige, međutim, u ovom dokumentu koriste termin saobraćajne veze radije nego most, uvidjevši da se od tog projekta odustalo. Dok se sve zakonske regulative ne usaglase sa međunarodnim principima očuvanja kulturne baštine, traži se da postojeći moratorijum na izgradnju ostane na snazi.²⁵⁹

Pomenuta saobraćajna veza Verige pripada trećoj grupi problema, uticaja turizma. Potrebno je razviti plan turističke ponude, smanjiti broj posjetilaca Starom gradu Kotor i rasporediti

²⁵⁶ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-second session, Manama, Bahrain, 24 June – 4 July 2018. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List*, (Paris, 2018), 26.

<https://whc.unesco.org/en/sessions/42COM/documents/>.

²⁵⁷ Ibid., 27.

²⁵⁸ Ibid., 27–28.

²⁵⁹ Ibid., 29.

ih u okviru cijele Boke Kotorske. Treba napomenuti da sve tri opštine na njenoj teritoriji pripadaju direktno svjetskoj kulturnoj baštini ili tampon zoni i samim tim mogu da pruže adekvatnu turističku ponudu posjetiocima. Na kraju, predlaže se da zajednička komisija Centra svjetske baštine i ICOMOS-a obide posjed i procijeni konzervatorsko stanje i da savjete na razne izvještaje i zakonske amandmane koji treba da ojačaju rad na očuvanju kulturne baštine. Izvještaj o daljem radu trebalo je podnijeti do 1. februara 2019. godine.²⁶⁰

Prilikom upisa Venecijanskih utvrđenja na Listu svjetske baštine, kao što je pomenuto, navedeno je da se Forte Mare u Herceg Novom može uzeti u budućnosti i upisati kao dio postojeće baštine. Uslov je da se izradi kvalitetna studija i da se riješi konzervatorsko stanje, kao i problem integriteta i autentičnosti. Crna Gora je ponudila drugo rješenje. Naime, prijedlog je bio da Stari grad Kotor, kao dio Venecijanskih tvrđava, obuhvati i Forte Mare i promijeni ime u „Odbrambeni sistem Boke Kotorske: utvrđeni grad Kotor i Forte Mare Herceg Novi“. Ovo je navedeno kao manja prepravka granica.²⁶¹ Međutim, ovaj prijedlog je odbijen iz više razloga. Prvi je da se ne radi o manjoj prepravci granica, nego ili o proširenju posjeda ili o većoj prepravci granica. Drugi je to što standardi za autentičnost i integritet nijesu poboljšani u prethodnom periodu na Forte Mare. Treća je da tampon zona prirodne i kulturno-

²⁶⁰ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-second session, Manama, Bahrain, 24 June – 4 July 2018. Decisions adopted during the 42nd session of the World Heritage Committee*, (Paris, 2018), 111.

<https://whc.unesco.org/archive/2018/whc18-42com-18-en.pdf>.

²⁶¹ ICOMOS *Report for the World Heritage Committee, 42nd ordinary session, Manama, 24 June – 4 July 2018, Addendum: Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties*, 46–47.

<https://whc.unesco.org/archive/2018/whc18-42com-inf8B1.Add-en.pdf>.

istorijske regije Kotora nije relevantna za temu Venecijanskih tvrđava, uprkos tome što se odnosi na oblast Kotora, čiji je dvojadi karakter razlog zašto je upisan dva puta i nema razloga da se na osnovu toga upisuju posjedi koji nemaju isti karakter.²⁶²

Konzervatorsko stanje Kotora je ponovo bilo na programu 43. sjednice Komiteta svjetske baštine u Bakuu 2019. godine. Pono-vo su pomenuti problemi, međutim, ovog puta se navodi i par rješenja koja su donijeta u međuvremenu. Nacrt Prostornog plana opštine Kotor je predat nakon konsultacija sa javnošću i na osnovu preporuka od prethodne godine, na 42. sjednici Komiteta. Takođe se radilo na amandmanima Zakona o zaštiti prirodne i kulturno-istorijske regije Kotora i na implementaciji prijedloga od strane ICOMOS-a. Revizija menadžment plana trebalo je da procijeni trenutno stanje tampon zone i njene buduće zaštite. Napušten je plan konstrukcije žičare, a moratorijum za izgradnju ostaje na snazi. Projekat turističkog sela Glavati – Prčanj je napušten kako bi se zaštitila izvanredna univerzalna vrijednost od eventualnih negativnih posljedica.²⁶³ Pored ovih rješenja pojavila su se i pitanja izgradnje smještajnog kompleksa u Morinju koji se nalazi u tampon zoni, ali i više lica koja su se obratila, zabrinuta Prostornim planom kao i nekim projektima u izgradnji kao i konzervatorskim stanjem imovine. Takođe, istaknuta je potreba da se izrade i prostorni planovi za opštine Herceg Novi i Tivat jer se one nalaze u tampon zoni, a samim tim i njihove planove bi trebalo odraditi prema UNESCO-vim propisima.²⁶⁴ Napori koji

²⁶² Ibid., 47–48.

²⁶³ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-third session, Baku, Republic of Azerbaijan, 30 June – 10 July 2019. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List* (Paris, 2019), 81–82.

<https://whc.unesco.org/en/sessions/43COM>.

²⁶⁴ Ibid., 82–83.

su učinjeni u roku od godinu dana su pozdravljeni od strane Komiteta, ali napominju da treba odraditi Procjenu uticaja na kulturno nasljeđe prije izgradnje kompleksa na Morinju. Takođe, nastaviti na implementaciji prijedloga kako UNESCO-a tako i ICOMOS-a u daljem radu, kako u zakonodavnim okvirima tako i prilikom dalje izgradnje i konzervacije i potreba da se izvještaj dostavi do sljedeće konferencije zakazane za 2020. godinu.²⁶⁵

Prilikom procjene faktora koji se tiču Durmitora, Komisija je na istoj sjednici zaključila da su to sljedeći: vodena infrastruktura, odnosno prijedlog izgradnje brane na rijeci Tari, od koje se odustalo; takođe, navodi se da je riješen problem nedozvoljene sječe i krivolova na teritoriji Nacionalnog parka; problemi oko granica i turistička infrastruktura tj. razvoj skijališta na Žabljaku.²⁶⁶ Kao što je pomenuto, granice Nacionalnog parka su se promijenile 2005. godine, sa napomenom da se smanjena teritorija kompenzuje tako da Nacionalni park ostane približno iste površine. Kako to i dalje nije bilo napravljeno, tako je i 2013. godine izuzet pojas od Žabljaka i Provalije zbog degradacije zemljišta izazvanih nelegalnom gradnjom. Ovim se željelo osigurati da teritorija koja je u granicama Nacionalnog parka ostane očuvana.²⁶⁷

Što se tiče uticaja turističke infrastrukture na posjed, problem je bio u tome što se planiralo proširenje postojećeg ski centra

²⁶⁵ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-third session, Baku, Republic of Azerbaijan, 30 June – 10 July 2019. Decisions adopted during the 43rd session of the World Heritage Committee*, (Paris, 2019), 178.

<https://whc.unesco.org/archive/2019/whc19-43com-18-en.pdf>.

²⁶⁶ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-third session, Baku, Republic of Azerbaijan, 30 June – 10 July 2019. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List*, (Paris, 2019), 21.

<https://whc.unesco.org/archive/2019/whc19-43com-INF18.pdf>.

²⁶⁷ Ibid., 22.

(koji se, inače, tu nalazio i prije upisa u Listu svjetske baštine) kako bi se zadovoljile potrebe sve većeg broja posjetilaca u zimskoj sezoni. Zbog ovoga je država članica bila pozvana da se konsultuje sa Održivim programom turizma pri UNESCO-u kako bi adekvatno riješili problem povećanja turizma na posjedu i njegov eventualni negativni uticaj.²⁶⁸ Istaknuto je da je neophodno odrediti tampon zonu čiji je primarni cilj da zaštiti posjed od ljudskog uticaja bilo koje vrste. Shodno tome, da teritorije koje su 2013. godine izuzete, vrati unutar posjeda kako bi se očuvao posjed u najvećoj mogućoj mjeri, što je i prvobitna funkcija tih granica. Takođe, da ne nastavlja sa daljim planovima izgradnje i da spriječi ikakvu buduću izgradnju, poput gorepomenutih.²⁶⁹

Tokom produžene 44. sjednice Komiteta u Fudžou (Kina) 2021. godine, izvještajem je obuhvaćen veći broj problema, zbog odlaganja sjednice 2020. godine zbog izbivanja pandemije virusa COVID-19. Tom prilikom je navedeno da Crna Gora nije dostavila traženu dokumentaciju o baštini Venecijanskih utvrđenja, među kojima je i Plan za konzervaciju grada Kotora. Takođe, istaknuto je da je revizija granica u toku i da se očekuje njihovo dostavljanje. Napomenuto je da je u toku izgradnja menadžment plana, prema preporukama iz 2018. godine i njegova implementacija u Prostorni plan, kao i izrada Strategije kulturnog turizma. Konačno, projekat žičare do tvrđave San Đovani je definitivno napušten i navodi se da se istom traži alternativa.²⁷⁰

Što se tiče Kotora, kao zasebne kulturne baštine koja obuhvata veću površinu, navode se još i dva projekta u tampon zoni, lokalni put preko Luštica i žičara Kotor – Lovćen. UNESCO ne

²⁶⁸ Ibid., 22–23.

²⁶⁹ Ibid., 103.

²⁷⁰ UNESCO, *Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Extended Forty-fourth session, Fuzhou, China 16–31 July 2021. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List*, (Paris, 2021), 129–131. <https://whc.unesco.org/en/sessions/44COM>.

vidi problem u izradi nijednog od ova dva projekta sve dok se u njihovoj izradi budu pridržavali međunarodnih konvencija i smjernica kako ne bi narušili autentičnost kulturne baštine.²⁷¹ Takođe se navodi da je došlo do sastanka asistenta generalnog sekretara UNESCO-a i direktora Centra za svjetsku baštinu sa ministrom kulture Crne Gore. Na sastanku je odlučeno da se pri rekonstrukciji hotela Teuta u Risnu odustane od svakog negativnog elementa koji bi mogao oštetiti postojeće stanje, kao i da se poboljša plan urbanizacije Risna i smanjenje rizika na arheološkom nalazištu koji se nalazi ispod hotela.²⁷²

Tokom 2020. i 2021. godine, Crna Gora je dostavila veći dio zatražene dokumentacije po pitanju Durmitora. U njoj je dokumentacija o dalekovodima od Lastve do Pljevalja koji dijelom idu preko površine Nacionalnog parka. Prema zahtjevu lokalne zajednice i pomoći IUCN-a neophodno je naći alternativu. Pored toga, država članica je podnijela zahtjev za izgradnju hotela na teritoriji imovine, koji je UNESCO proslijedio IUCN-u na dalje razmatranje.²⁷³ Pitanje izgradnje brane na Buk Bijeloj je ostao i dalje veliki problem u očuvanju prirodne sredine kanjona Tare kao i njegove faune. Prema izvještaju Bosne i Hercegovine, ovaj projekat je mnogo manji nego što se prvobitno smatralo, a uticaj na prirodnu sredinu je minimalan. Ipak, Komitet snažno preporučuje da BiH još jednom izvrši procjenu, ovaj put prema Savjetnoj noti za procjenu prirodne sredine IUCN-a, sa jedne strane, i sa Crnom Gorom, sa druge. Crnoj Gori se, pak, navodi da do kraja sprovede uspostavljanje tampon zone, predložene još 2005. godine.²⁷⁴

Treba napomenuti da je 2021. godine Biogradska gora bila dio nominacije Evropskih drevnih šuma i prašuma za upis na Listu

²⁷¹ Ibid., 147.

²⁷² Ibid., 147–148.

²⁷³ Ibid., 283.

²⁷⁴ Ibid., 283–284.

svjetske baštine. Međutim, u konačnoj odluci, ovaj posjed je upisan bez Biogradske gore.²⁷⁵

Upis Bokeljske mornarice na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva

Na Generalnoj konferenciji UNESCO-a u Parizu, od 29. septembra do 17. oktobra 2003. godine, donijeta je Konvencija o očuvanju nematerijalne kulturne baštine. Po uzoru na Listu svjetske baštine odlučeno je da se slično pristupi i nematerijalnoj baštini. Shodno tome, formirana je i Reprezentativna lista nematerijalne kulturne baštine čovječanstva, na kojoj Crna Gora, za sada, ima upisan jedan element – Bokeljsku mornaricu.

Bokeljska mornarica svoje porijeklo nalazi u IX vijeku, tačnije 809. godine. Prema tradiciji, kotorski pomorci su tada preuzeli relikvije Svetog Tripuna, koji postaje zaštitnik grada Kotora. Uzimajući u obzir samo trajanje kroz vijekove, ali i njenu aktivnost i organizaciju (vojnu, esnafsku, humanitarnu, kulturnu i, u određenom periodu, upravnu),²⁷⁶ Bokeljska mornarica postaje nematerijalno nasljeđe od nacionalnog značaja države Crne Gore. Nakon toga je donijeta odluka da se nominuje i za UNESCO-vu listu nematerijalne baštine, što je i urađeno 2019. godine.

Prvi segment nominacije je identifikacija i definicija elementa. Autori nominacije navode značaj Mornarice, posebno za oblast Boke Kotorske i njenih gradova i naročito tokom godišnjih proslava.²⁷⁷ Bokeljska mornarica je nominovana za

²⁷⁵ Ibid., 4.

²⁷⁶ *Rješenje o statusu nematerijalnog kulturnog dobra od nacionalnog značaja Bokeljskoj mornarici*, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Cetinje, 03. 07. 2013., 2.

²⁷⁷ *Nomination file No. 01507 for inscription in 2019 on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*, Fourteenth session, Bogota, Colombia 9 to 14 December 2019., 2.

kriterijum R. 1, što podrazumijeva da posjeduje jedan od elemenata nematerijalne kulturne baštine. To u ovom slučaju podrazumijeva usmenu tradiciju, scensku umjetnost, rituale i proslave, tradicionalno zanatsko umijeće i ostalo (mjesto kulta).²⁷⁸ Dalje, autori daju opis u nominaciji kako bi što jasnije predstavili Mornaricu nekome ko je nikada nije vidio ili iskusio. Opisuju da je to serija događaja tokom čitave godine koja se praktikuje u gradovima Boke Kotorske još od IX vijeka. U tim prilikama, članovi bratstva igraju kolo, što je centralni događaj. Pored toga, značajna je bokeljska nošnja i trofejno oružje, ali i grb koji predstavlja Svetog Tripuna i gotovo je istovjetan sa istorijskim grbom Kotora.²⁷⁹ Dalje se navodi da su čuvari i praktičari ove baštine lokalne zajednice kao i cijela država, dok zvanično to čini Bokeljska mornarica, već prema svom statutu. Predstavnici opština Boke, njih 60, čine Skupštinu, a pored nje se postoji i Admiralitet. Iako su članovi kola muškarci, članstvo u organizaciji može da ima svako, nezavisno od pola, socio-ekonomskog statusa ili godišta. Pored toga, važnu ulogu ima i Kotorska biskupija. Znanje i vještine koje su povezane sa nominovanim elementom se prenose kroz aktivni rad sa djecom. Tako u statutu postoji titula Malog admirala koji je biran svake godine među dječacima starosti od 7 do 12 godina, koji samim tim postaju punopravni članovi Mornarice. Takođe, Mornarica aktivno sarađuje sa školama, turističkim i nevladinim organizacijama, ali i sa Pomorskim muzejom Crne Gore, u čijoj stalnoj postavci se nalazi poseban segment o Bokeljskoj mornarici. Kotor Art, međunarodni festival, u svom repertoaru sadrži segment u kojem se izvode savremene kompozicije inspirisane tradicionalnim temama Kola Bokeljske mornarice.²⁸⁰

²⁷⁸ Ibid., 3.

²⁷⁹ Ibid., 3–4.

²⁸⁰ Ibid., 4.

Danas se funkcija Bokeljske mornarice sastoji u tome da, kroz tradicionalnu proslavu Svetog Tripuna, integriše društvo i stvori komunikaciju na lokalnom, nacionalnom i internacionalnom nivou. Pored toga, promovise kulturu i istoriju Crne Gore i pomorsku tradiciju Boke. Iako je tradicionalno vezana za Boku, danas Mornarica u svoje članstvo prihvata sve osobe, nezavisno od religije, nacije ili bilo koje druge kvalifikacije i bavi se humanitarnim radom i brigom o prirodnoj sredini. Na osnovu svega pomenutog može se zaključiti da nijedan element baštine nije nekompatibilan sa aktuelnim ljudskim pravima.²⁸¹

Kriterijum R.02. sugerise da će se upisom ovog elementa podići svijest o značaju nematerijalne baštine. Na lokalnom nivou bi to doprinijelo očuvanju jezika i govora, oružja i nošnje, moralnih i duhovnih vrijednosti kao elementa nematerijalne baštine prošlosti, ali isto tako i savremenih praksi. Na državnom nivou potvrdilo bi pomorsku tradiciju, ali i modernu praksu u ekonomiji. Kako se inicijativa za upis pokrenula od lokalnih zajednica hijerarhijski ka više, ovaj proces pokazuje da se time doprinijelo podizanju svijesti kod zajednica van Boke o važnosti kako same Mornarice, tako i nematerijalne baštine. Što se tiče međunarodnog nivoa, autori nominacije smatraju da bi se upisom Bokeljske mornarice, koja je stara 12 vijekova i smatra se najstarijom pomorskom organizacijom na svijetu, na Reprezentativnu listu baštine, podigla svijest o njoj, naročito kao dobrog primjera multikulturalne zajednice. Kroz svoju istoriju bila je učesnik i svjedok istorije Jadranskog mora i Mediterana i preuzimala je uticaje iz različitih kultura sa ovog područja.²⁸² Princip tolerancije, kojim se vodi Mornarica, kao i njeno raznovrsno članstvo, potvrđuje njenu ulogu u stvaranju dijaloga među različitim zajednicama, grupama, ali i pojedincima. Različitim elementima bi promovisali ljudsku

²⁸¹ Ibid., 5.

²⁸² Ibid., 6.

kreativnost i raznolikost, a to podrazumijeva oralnu tradiciju, sam jezik, scensku umjetnost, proslave, tradicionalne zanate i obilježavanje kultova. Sam upis bi osnažio očuvanje svih pomenutih elemenata i njihov odnos, naročito u toku njihovog manifestovanja tokom proslava.²⁸³

Kada je riječ o očuvanju, kriterijum R. 3 navodi da mora demonstrirati definisanost mjera koje mogu zaštititi i unaprijediti element. Glavni vidovi očuvanja su prenošenje tradicije unutar porodica, kao i unutar lokalnih zajednica, naročito sa institucijom Malog admirala. Kao što je pomenuto ranije, Mornarica ima saradnju sa školama i muzejima kako bi mlađoj i široj publici pokazala svoje nasljeđe. Pored toga, zvanični sajt objavljuje aktivnosti, a jedan od najvažnijih segmenata jeste i dokumentacija Bokeljske mornarice koja ima veliki značaj za naučno i umjetničko stvaralaštvo. Shodno tome, nasljeđe se da očuvati na sljedeće načine: prenošenjem, naročito kroz formalno i neformalno obrazovanje, identifikacijom, dokumentacijom i istraživanjem, prezervacijom tj. zaštitom, kao i promocijom i poboljšanjem, sve tabelarno prikazanom u nominacionom dokumentu.²⁸⁴

Pored lokalne, i nacionalna zajednica i administracija je učinila iste korake ka očuvanju i prenošenju baštine, pa je tako 2013. godine Mornarica zaštićena kao nematerijalno kulturno nasljeđe Crne Gore, što znači da dobija nacionalnu pomoć koja služi za zaštitu i prezervaciju. Pored toga, sama Bokeljska mornarica je registrovana kao nevladina organizacija koju djelimično podržavaju i državne i lokalne vlasti kao i individualne donacije. Ona je izuzeta od državnih poreza, a opštine Kotor, Herceg Novi i Tivat su dužne da joj omoguće prostor za rad organizacije. Takođe, Turistička organizacija Crne Gore promoviše tradicionalne vrijednosti Mornarice, kao dijela Kotora, Boke i Crne Gore. Najbolji dokaz

²⁸³ Ibid., 6–7.

²⁸⁴ Ibid., 7–8.

o institucionalnom očuvanju pokazan je 2009. godine kada se obilježavalo 1200 godina postojanja sa velikim brojem ceremonija i proslava na lokalnom, državnom i međunarodnom nivou.²⁸⁵

Kao mjere koje bi trebalo da se preduzmu da se održi element i da ne bude ugrožen, naročito nenamjerno, zbog upisa na Listu, prvo se navodi činjenica da je sačuvana kopija Statuta iz 1463. godine koja reguliše sve mehanizme Mornarice kao i njene običaje i pravila. Osim toga, kroz postojeće tradicije i vjerovanja, element je očuvan u samim lokalnim zajednicama. Dalje, nije je moguće komercijalizovati jer Bokeljska mornarica odbija da ima učešće u događajima koji imaju isključivo turističku ili komercijalnu svrhu. Što se tiče normativno-institucionalne zaštite, pored Zakona o zaštiti kulturnih dobara, Mornarica je i pod zaštitom Zakona o zaštiti prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora, zatim Uprave za zaštitu kulturnih dobara i Pomorskim muzejom.²⁸⁶

Kriterijum R. 4 se mora opravdati tako što će dokazati saradnju države članice sa lokalnim zajednicama, nevladinim organizacijama, institutima i sličnim institucijama. U ovom procesu, inicijativa je krenula od same Bokeljske mornarice i bila poslata Ministarstvu kulture. U saradnji sa UNESCO-m i njegovim Centrom za nematerijalnu baštinu u Bugarskoj načinio se nominacioni dosije koji je nakon toga bio dostupan na uvid javnosti. Zatim je zvanično i došlo pismo podrške od Bokeljske mornarice kako bi se potvrdilo da se element nominuje slobodno i uz njihov pristanak, kao nosioca tradicija i vrijednosti. Pored toga, nalaze se i potpisi podrške sa relevantnih adresa – institucija i pojedinaca. Pravo da drže dio elementa u tajnosti, bilo da je riječ o nekom običaju i znanju, nije traženo, s obzirom da su cjelokupna tradicija, običaji i umijeća Mornarice poznati javnosti.²⁸⁷

²⁸⁵ Ibid., 8.

²⁸⁶ Ibid., 8–10.

²⁸⁷ Ibid., 10–12.

U nastavku nominacije navodi se predstavnik organizacije, koji kriterijumom R. 5 treba da potvrdi da je element upisan u Listu nematerijalne kulturne baštine države članice, u ovom slučaju u Registru kulturnih dobara Crne Gore. Zatim objašnjenje, kao i kratka istorija istraživanja za nominaciju, dokumentacija, relevantna literatura i potpis odgovornog lica koje podnosi nominaciju.²⁸⁸

Prilikom četrnaestog zasijedanja Komiteta za očuvanje kulturne baštine u Bogoti, navode da predložena nominacija ispunjava samo kriterijum R. 5. Što se tiče ostalih, navodi se da se R. 1. ne ispunjava jer nema tačan opis elemenata, već su samo pomenuti ali ne i njihova detaljna priroda. Pored toga, navodi se da je Bokeljska mornarica, pored toga što je nematerijalna kulturna baština, i organizacija, što dovodi do zabune i ne demonstrira konkretne veze sa zajednicom. Kriterijum R. 2 nije ispunjen jer se u nominaciji ne demonstrira kako bi upis pomogao generalnom podizanju svijesti nematerijalne baštine, a fokus daje podizanju svijesti o samom elementu. Takođe, ne navodi se na koji način element predstavlja dobar primjer spajanja različitih religija, naroda i kultura, kako je to prethodno napomenuto. Očuvanje, (kriterijum R. 3), nije dobro objašnjeno, tako da nije jasno koji su budući koraci koji se moraju preduzeti. Takođe, zbog same prirode elementa nije moguće identifikovati ko i kako će učestvovati u tome. Ne navodi se ni eventualno očuvanje od posljedica turizma i konačno nedostatak objašnjenja ceremonija i njihovog izvođenja kao mehanizma prezervacije. Konačno, nijesu navedeni mehanizmi i metodologija rada zajednica koje su uključene u rad Bokeljske mornarice. Navodi se da su članovi bili obaviješteni o radu nominacije, ali ne i da su bili aktivni učesnici. Nakon svih ovih napomena, Komitet napominje državi da ponovo podnese nominaciju za Bokeljsku mornaricu za sledeći ciklus.²⁸⁹

²⁸⁸ Ibid., 12–17.

²⁸⁹ *Decisions*, Convention for the safeguarding of the Intangible cultural

Crna Gora je novu nominaciju predala 2021. godine, pod nazivom „Kulturno nasljeđe Bokeljske mornarice Kotor: svečane prezentacije tradicije i identiteta“. U uvodnom dijelu se navode zajednice kojih se tiče nominacija i to 203 člana Bokeljske mornarice, stanovnici Kotora, Tivta, Perasta i Herceg Novog koji se poistovjećuju sa kultom Svetog Tripuna i vrijeđnostima Mornarice, zanatlije koje su uključene u održavanje oružja i ostalih trofejnih atributa, kao i zastava i nošnje, gradska muzika Kotora, Tivta i Herceg Novog kao i njihove porodice. Navodi se da svečanosti koje organizuje Bokeljska mornarica su u saradnji sa raznim državnim i lokalnim organizacijama. Napominje se da se sama organizacija i proslave potiču od IX vijeka u čast Svetog Tripuna, kojeg slave i katolici i pravoslavci različitih nacionalnosti. Takođe se navodi da je grad Kotor oduvijek bio sjedište Mornarice, ali i mjesto centralne ceremonije.²⁹⁰

Obrazloženje nominacije je ovoga puta bilo malo drugačije, pa se tako navodi da kriterijum R. 1 ispunjava svojom sadržinom koju čine sljedeći aspekti: oralna tradicija, scenska umjetnost, društvena praksa, rituali, proslave i ostalo. U opisu se navodi da Bokeljska mornarica sadrži mnoštvo elemenata nematerijalne baštine kao što su legenda o Svetom Tripunu, osnivanje pomorskog bratstva, arhaični jezik, mjesto bogoslužjenja, odnosno katedrale i trgove Starog grada Kotora, predstave, uniforme i slično. Šest puta godišnje, na različitim

heritage, Intergovernmental Committee for the safeguarding of the Intangible cultural heritage, Fourteenth session, Bogota, Republic of Colombia, 9 to 14 December 2019, Bogota, 29, January 2020, 52–54.

<https://ich.unesco.org/en/Decisions/14.COM/2>.

²⁹⁰ *Nomination file No 01727 for inscription in 2021 on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*, Intergovernmental Committee for the safeguarding of the Intangible cultural heritage, Sixteenth session 2021, 1–2.

<https://ich.unesco.org/en/8a-urgent-safeguarding-list-01192>.

svetkovinama, izvodi se Kolo u tradicionalnim uniformama sa trofejnim oružjem, tradicija koja datira od 13. januara 809. godine, datuma prenošenja mošti Svetog Tripuna u Kotor. Održavaju se u Kotoru, Herceg Novom, Tivtu i Perastu zajedno sa katoličkim klerom, a učestvuje i pravoslavno sveštenstvo kada povorka prolazi ispred pravoslavne crkve. Napominje se da se prirodna i kulturno-istorijska regija Kotora već nalazi na Listi svjetske baštine UNESCO-a od 1979. godine.²⁹¹

Na pitanje ko su nosioci ovog elementa i koje su njihove uloge navodi se da hiljade posmatrača prisustvuje procesijama u gradovima Boke. Glavna institucija među njima je Bokeljska mornarica koju predstavlja admiral. Kao veza sa budućim generacijama postoji i uloga malog admirala koji se bira svake godine, a građani često i u tradicionalnim nošnjama uzimaju učešća u proslavama, izuzev samog izvođenja kola. Njega izvode samo članovi Mornarice koje izabere admiral koji ih i uči plesu. Pridružuje im se i sveštenstvo Kotorske biskupije kao i predsjednici opština na dan opštine koja proslavlja, takođe kao nosioci elementa i organizatori ceremonija.

Znanja i vještine koje su povezane sa ovim elementom mogu se naći na svim nivoima društvene zajednice danas. Kako svečanosti koje obilježavaju Svetog Tripuna imaju vjerske korijene, one su kulturno oblikovale generacije porodica na prostoru Boke Kotorske, čiji se običaji i danas prenose sa koljena na koljeno. Pored toga sama Bokeljska mornarica sarađuje sa različitim društvima i institucijama i učestvuje u formalnom i neformalnom obrazovanju mladih i odraslih, poput pomorskih društava i organizacija koji članove uče Kolo i ostalim vještinama. Rad na raznim publikacijama, konferencijama, istraživanjima i izložbama kulminirao je osnivanjem Pomorskog muzeja Crne Gore 1949. godine, a Mornarica je svoj rad nastavila i nezavisno od njega.²⁹²

²⁹¹ Ibid., 3–4.

²⁹² Ibid., 4–5.

Današnja funkcija i kulturni značaj elementa ogleda se u tome što Bokeljska mornarica svojim radom ima centralni značaj za historijski, kulturni i društveni identitet Boke. Princip na kojem počiva je gostoprimstvo, a tu su i druga etička pitanja koji stubovi lokalne kulture u međuljudskom odnosu. Svečani događaji služe da se učvrste veze, bilo da su porodične, prijateljske ili komšijske. Proslavom se pokazuju pomorske aktivnosti koje su oblikovale zajednice na prostoru Boke Kotorske, a to se simbolično najbolje pokazuje i predajom gradskih ključeva Kotora od strane predsjednika opštine admiralu Bokeljske mornarice, na dan obilježavanja ove organizacije. U pitanju je tradicija koja traje od srednjeg vijeka, a kojom Bokeljska mornarica, na tri dana, preuzima upravu nad Kotorom.

Nijedan dio elementa ne kosi se sa osnovnim ljudskim pravima, već naprotiv, propagira uzajamno poštovanje, a to najslikovitije pokazuje da su nosioci kulturne baštine, prvenstveno katolici, Hrvati, a zatim Crnogorci i sve ostale nacionalne i vjerske organizacije koje žive u Boki i učestvuju u očuvanju tradicije, bez obzira na pol. Inkluzivnost se najbolje može prikazati u djelovima himne Bokeljske mornarice: „Uljezimo svi u kolo/ Rukama ruke pružimo,/ Pokažimo svim okolo/ Da slogu bratsku vriježimo.“²⁹³

Kriterijum R.02 se može opravdati kroz više koraka. Prvi bi doprinio da lokalno stanovništvo, ali i mediji, shvate važnosti tradicije. Kroz učenje i lična iskustva bi se ohrabрили nosioci elementa, naročito oni najmlađi da se kroz prenošenje znanja, vještina i tradicija ona čuva, pa samim tim stiče i širi svijest o važnosti nematerijalne baštine. Na nacionalnom nivou, upisom na reprezentativnu listu bi se podigla svijest tako što bi, u multikulturalnoj, multinacionalnoj i multikonfesionalnoj državi, sve zajednice bile podstaknute da na sličan način pristupe promociji i očuvanju svojih tradicija, znanja, vještina kao nematerijalne

²⁹³ Ibid., 5.

baštine, čime bi se stvorilo inkluzivnije društvo. Na međunarodnom nivou dovelo bi do ohrabrenja drugih sličnih elemenata da dalje doprinesu očuvanju svoje nematerijalne baštine i njenoj promociji. Bokeljska mornarica, kroz praktikovanje tradicije, okuplja grupe različitih nacionalnih i vjerskih profila koje gaje uzajamno poštovanje. Upis na Listu bi ojačao ovaj dijalog i saradnju, a u prilog tome da je otvorena organizacija, najbolje govori i raznovrsno članstvo Bokeljske mornarice. Osim toga, element i sve njegove vrijednosti su bile tema kako umjetničkih tako i naučnih radova, a zajednički rituali katoličkih i pravoslavnih sveštenika tokom obreda govori o zajedništvu, toleranciji i raznolikosti, principima na kojima postoji Mornarica.²⁹⁴

Mjere zaštite, koje bi trebalo da očuvaju i promovišu element su takođe uslov za opravdanje upisa po kriterijumu R.02. Održivost Bokeljske mornarice se, kao što je više puta pomenuto, najbolje ogleda u odnosu stanovnika Boke prema njoj, kao i konstantnom učestvovanju u njenim ceremonijama. Da je ona jedan od centralnih identitetskih simbola Boke kazuje i to da je više puta obnavljana tokom vijekova. Pored toga, u drugoj polovini XX vijeka, u SFRJ postojali su ogranci Bokeljske mornarice u Hrvatskoj i Srbiji. Stalna interakcija sa pojedincima, institucijama i organizacijama pokazuje da društvena zajednica održava element kroz prenos u formalnoj i neformalnoj edukaciji, identifikovanju, dokumentovanju i istraživanju Mornarice, kao i njenoj zaštiti i promociji. Crna Gora, kroz Ministarstvo kulture i Zavod za zaštitu kulturnih dobara, osigurava zaštitu i promociju Bokeljske mornarice. Opština Kotor i Nacionalna komisija za UNESCO podržava svečanosti u raznim oblicima, od finansijskih sredstava do prostora za njihovo održavanje. Skoro se u organizaciji Ministarstva kulture obilježilo i 1210 godina Bokeljske mornarice, uz podršku drugih državnih institucija.²⁹⁵

²⁹⁴ Ibid., 5–7.

²⁹⁵ Ibid., 7–8.

Mjere koje predlažu buduću zaštitu elementa su saradnja sa drugim lokalnim i državnim institucijama kao i sa pojedincima i grupama u lokalnoj zajednici. Prenoseći svoja znanja, vjerovanja i vještine, sami element se čuva od zaborava. Ono, takođe, čuva svoj integritet odbijajući da uzme učešća u čisto komercijalnim ili turističkim dešavanjima, što je urađeno na samoinicijativu Bokeljske mornarice. Dalje, kako Zakon za zaštitu kulturnih dobara obuhvata i monitoring nad kulturnim dobrima i njihovu trajnu zaštitu, stvorena je i institucionalna zaštita nad nematerijalnom kulturnom baštinom, uključujući i nominovani element. Pored toga, radi se na objavi oko 800 istorijskih dokumenata koji obuhvataju prošlost Bokeljske mornarice od srednjeg vijeka. U njima su opisani, pored tradicija, i srodni zanati i vještine koji će u budućnosti biti promovisani, poput izrade tradicionalnih uniformi, nošnji i svečanog oružja. Postoje planovi za uspostavljanje Centra za nematerijalnu kulturnu baštinu unutar Etnografskog muzeja, kao dijela Narodnog muzeja Crne Gore. Njegova uloga bi bila i proučavanje nematerijalne baštine, njenog popisa i implementacije njenog očuvanja, kao i promocije iste kroz edukaciju. Na nacionalnom nivou, država će, pored obaveza monitoringa, istraživanja i dokumentovanja, nastaviti finansijsku podršku Bokeljskoj mornarici, a u formalnom obrazovanju koordinirati i učenje o nematerijalnoj baštini. Osim toga, u diplomatskim odnosima sa drugim državama, Crna Gora će raditi na uspostavljanju veza sa međunarodnim organizacijama srodnim Mornarici. Lokalne zajednice i njihove institucije, kao i ostale organizacije, pod kojima se podrazumijevaju Kotorska biskupija, Pomorski muzej, Istorijski arhiv Kotor, i festival Kotor Art, će nastaviti dosadašnju saradnju kao aktivni učesnici elementa. Isto važi i za opštine Tivat, Herceg Novi i Perast.²⁹⁶

²⁹⁶ Ibid., 8–10.

Kao odgovor na kriterijum R. 4, navodi se da je Bokeljska mornarica upisana u registar kulturne baštine Crne Gore sa svim svojim srodnim elementima. Nakon što je Bokeljska mornarica, podržana od strane Opštine Kotor, predložila nominaciju za upis na Reprezentativnu listu, organizovana je radionica u saradnji sa UNESCO-m i Centrom za nematerijalnu kulturnu baštinu u Bugarskoj. Na nominaciji su radili eksperti iz vladinih i nevladinih organizacija i dostavljena je Međudržavnom komitetu 2019. godine. Tom prilikom nominacija je vraćena uz napomene koje su u međuvremenu dorađene i nalaze se u ovom dokumentu. Posebno se navodi da je veliku podršku za ovu nominaciju iskazalo članstvo Bokeljske mornarice sa svojim porodicama, stanovnicima Kotora, Tivta, Herceg Novog i Perasta, ostalih primorskih opština, kao i da su crnogorski mediji pokazali visoko interesovanje. Pored toga, navodi se da su svi nosioci elementa prethodno obaviješteni o nominaciji, kao i dokumentu predatom 2019. godine i napominju da nijedan dio ovog elementa ne sadrži karakter koji ne bi bio inkluzivan za osobe bilo kojeg nacionalnog, vjerskog, kulturnog ili bilo kog drugog opredjeljenja. Pored podataka o kontakt informacijama o organizaciji Bokeljske mornarice i napomene da je element upisan u Registar kulturnih dobara Crne Gore, što je neophodno za kriterijum R. 5, nalazi se i sva relevantna dokumentacija, kao i literatura o Bokeljskom mornarici i pitanju nematerijalne baštine Crne Gore uopšte.²⁹⁷

Bokeljska mornarica kao svoj grb ima istorijski grb grada Kotora i time je neraskidivo povezana sa njime. Na njemu je predstava Svetog Tripuna, zaštitnika grada, sa dolaskom čijih moštiju je i povezan nastanak Mornarice. Na samom grbu se nalazi i grad Kotor i lav. Na grbu su ispisane riječi „Fides et honor“, vjera i čast. Za Dan Bokeljske mornarice uzet je datum donošenja prvog statuta, 26. jun 1463. godine.

²⁹⁷ Ibid., 10–16.

Sama Bokeljska mornarica nastala je iz ljudske potrebe za zajedništvom i pomaganjem, a same dokaze za to pronalazimo u originalnom statutu.

O siromašnim bratimima

Glava XII

Isto tako naređujemo da kada neki naš bratim osiromaši, naši prokuratori, ili neki od njih, zvonom pozove Skupštinu i toj skupštini treba da prisustvuju naš gastald, jedan sindik i jedan ili dva prokuratora i najmanje još šest bratima. Pred njima se iznose potrebe || našega bratima. I kolika pomoć bude određena od spomenute skupštine, ta će mu biti data. I neka se na drugi način ne daje bilo kakva pomoć od strane nekog našeg službenika, osim po naređenju Skupštine kako je gore rečeno.²⁹⁸

Osim ovoga u Statutu se mogu pronaći i uputstva u slučaju da mornari preminu u inostranstvu, o povraćaju njihovih ostataka o trošku Mornarice, o pomoći onima koji nemaju dovoljno novca da udaju kćeri, o mornarima strancima koji preminu u Kotoru i snošenju troškova njihovih sahrana... Sve ove odredbe upućuju na humani rad Mornarice, koja osim što je bila jasno hijerarhijski definisana organizacija, bavila se i svakodnevnim problemima kako mornara, tako i građana.

Iako je rad i djelovanje Mornarice definisan statutom, ono nematerijalno što zapravo baštini su duh jednog kosmopolitskog lučkog grada, čuvanje tradicije u nošenju tradicionalnih nošnji, poštovanju običaja važnih datuma i igranja kola na tradicionalnoj muzici Mornarice. Iako su svi ti elementi specifični za grad Kotor, njihova simbolika je univerzalna. Ukoliko se pogleda način na koji se igra kolo Mornarice, uvidjeće se simbolika zajedništva u povezanosti (kroz držanje bijelih maramica) i isprepletanost ljudskih sudbina kroz spiralna kretanja kola, dok se simbolika mora, tačnije veza za pristanište može vidjeti u

²⁹⁸ Statut Bratovštine svetog Nikole mornara u Kotoru iz 1463. sa alegatima do 1807. godine, Bokeljska mornarica Kotor, Kotor, 2009.

pravljenu i odmotavanju čvora tokom samog igranja kola. Slavljenje Dana mornarice još uvijek u svom protokolu podrazumijeva i stare običaje poput najveće časti, predaje ključeva grada Admiralu, učešće u procesiji, imenovanje Malog admirala kojem je obaveza da recituje tradicionalne stihove pohvale Svetom Tripunu, što predstavlja vrstu inicijacije i obnove, slične tradicije i običaje, svoje pandane, može pronaći širom svijeta. Upravo sve to su univerzalne vrijednosti najstarije Mornarice koja je uspjela da opstane dvanaest vijekova i time zaslužila svoje mjesto na Reprezentativnoj listi nematerijalnog kulturnog dobra.

Zaključna razmatranja

Istorijska građa korišćena za potrebe ovog istraživanja pokazuje da saradnja Crne Gore i UNESCO-a u pogledu zaštite crnogorske baštine nije bila kontinuiran, linearan i uvijek jednako produktivan proces. Različiti događaji koji su se dešavali na prostoru bivše Jugoslavije i Crne Gore, od Drugog svjetskog rata do danas, nesumnjivo su uticali na promjenljivost karaktera i intenziteta saradnje. Najveći dio vremena, Crna Gora je bila u sastavu najprije FNRJ/SFRJ, a potom SRJ i SCG. U odnosu na sve to, razvoj odnosa dva subjekta se može sagledati kroz pet značajnih vremenskih perioda: 1) period uspostavljanja odnosa od 1945. do 1979. godine, 2) period intenzivne saradnje od 1979. do 1992. godine, 3) period prekida odnosa od 1992. do 2000. godine, 4) period ponovnog uspostavljanja odnosa od 2000. do 2006. godine, i 5) period intenzivne saradnje sa Crnom Gorom kao samostalnom članicom od 2007. godine do danas.

Crna Gora je vezu sa UNESCO-m dugo uspostavljala posredno, kroz učešće u jugoslovenskoj komisiji za saradnju sa ovom organizacijom, koja je obuhvatala predstavnike svih saveznih republika. Nakon zemljotresa koji je pogodio Crnu

Goru 1979. godine, kreće značajan period u kome se javlja veće interesovanje za stanje materijalne baštine u Crnoj Gori. Od tada, saradnja počinje sve više da se spušta sa saveznog na republički i lokalni nivo i da, po prvi put, u neposrednu komunikaciju uključuje crnogorske institucije, organizacije, stručnjake i kulturne radnike. Možemo reći da je gotovo čitavu deceniju nakon zemljotresa, UNESCO bio nosilac saradnje, pružajući pomoć i podršku Crnoj Gori kroz višestruke aktivnosti, kako na sanaciji oštećenih kulturnih dobara, tako i na promociji crnogorske baštine. Iako je crnogorska uloga u ovom odnosu bila znatno pasivnija i svodila se na prijem pomoći i prilično sporo ispunjavanje prijedloga i preporuka koje su dolazile od strane UNESCO-a, Crna Gora je ipak samostalno nominovala svoja dva nacionalna dobra, koja je UNESCO i upisao na Listu svjetske baštine.

Nakon ovog intenzivnog perioda, devedesetih godina XX vijeka saradnja sa UNESCO-m kreće silaznom putanjom. Od aktivnog i kooperativnog partnera koji pravovremeno i stručno reaguje u zaštiti crnogorske baštine, UNESCO počinje da se povlači iz saradnje. Okidač za to bila je disolucija SFRJ i početak ratnih dešavanja. Učešće Crne Gore u granatiranju istorijskog jezgra Starog grada Dubrovnika, koji je tada imao status UNESCO zaštite, u simboličnom smislu predstavlja najveći antipod principima i odlikama pređašnje saradnje sa UNESCO-m. Pored toga, smatrajući sebe formalnim nasljednikom SFRJ, novonastala država SRJ odbila je da zatraži članstvo u Ujedinjenim nacijama, zbog čega je, sve do kraja XX vijeka, praktično bila onemogućena da uspostavlja zvaničnu saradnju sa svim agencijama ove organizacije. Diskontinuitet u saradnji je imao svoje reperkusije i na očuvanje baštine, a konačni povratak pod okrilje UNESCO-a, početkom dvijehiljaditih godina, samo je potvrdio koliko je članstvo u ovoj organizaciji značajno i neophodno za očuvanje nacionalne baštine jedne male zemlje

kakva je Crna Gora. Konačno, u periodu obnovljene nezavisnosti, saradnja sa Organizacijom ponovo dobija uzlaznu putanju. Odmah po prijemu u članstvo, novoformljena nacionalna komisija za UNESCO, sa sjedištem u Ministarstvu kulture Crne Gore, dobija znatan broj zahtjeva u vezi sa očuvanjem posjeda sa Liste svjetske baštine, koje u većoj ili manjoj mjeri uspijeva da implementira. Pored toga, saradnja se sve više usmjerava na nove nominacije, što je podrazumijevalo aktivnosti sa obje strane.

Upisi četiri materijalne tekovine na Listu svjetske baštine i jedne nematerijalne na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva mogu se smatrati najvećim dometom saradnje Crne Gore sa UNESCO-m. Prvi upisi posjeda (Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora i Nacionalni park Durmitor), predstavljaju poseban vid uspjeha jer su, kao samostalne crnogorske nominacije, prepoznati i valorizovani kao baština od univerzalne vrijednosti i značaja za čitav svijet. Sa druge strane, kasnije upisane multinacionalne baštine (Stećci srednjovekovna groblja i Venecijanska utvrđenja od XVI do XVII vijeka) su najbolji primjer postojanja uspješne međunarodne kulturne saradnje Crne Gore, kao nezavisne države, sa susjednim državama, po pitanju očuvanja zajedničkog materijalnog nasljeđa. Konačno, stavljanjem Bokeljske mornarice pod UNESCO-vu zaštitu, Crna Gora je uspješno započela novi vid saradnje sa Organizacijom, na zaštiti i očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa.

Pored samih upisa, uspješnost saradnje sa UNESCO-m se ogleda i u značajnoj sanaciji štete nastale na kulturno-istorijskim posjedima nakon razornog zemljotresa, kao i u očuvanju autentičnosti i integriteta upisanih posjeda, uprkos brojnim ljudskim, ekološkim ili klimatskim faktorima koji su otežavali i usporavali brigu o baštini. Iako je Crna Gora pokazivala pasivniju ulogu u odnosu saradnje, napori da se ispune

UNESCO-vi prijedlozi ipak govore o spremnosti crnogorske strane da poboljša pristup i posvećenost u očuvanju sopstvene baštine. To se, između ostalog, može potvrditi stvaranjem tampon zona oko zaštićenih posjeda, donošenjem novih propisa, studija izvodljivosti, menadžment planova, zatim usklađivanjem domaće legislature sa međunarodnim standardima, reformisanjem pojedinih institucija kulture, itd.

Međutim, treba istaći da je tokom dugogodišnjih zajedničkih napora da se zaštiti crnogorska baština, bilo dosta izazova, zastoja i propusta u saradnji. Iz korišćene građe se može vidjeti da se Jugoslovenska komisija za saradnju sa UNESCO-m, gotovo od samog svog nastanka, suočavala sa problemom politizacije i nedovoljne transparentnosti u radu. Pored toga, postojao je veoma izražen problem sporog i nedovoljno efikasnog pisanja crnogorskih nominacija. Naime, dokumentacija se nije uvijek prikupljala na vrijeme, niti su se kriterijumi uvijek znali adekvatno opravdati, zbog čega neke nominacije nijesu bile uspješne, a neke su upisane tek iz drugog pokušaja ili pod manjim brojem ispunjenih kriterijuma. Kada je u pitanju rad na očuvanju već upisane baštine, problemi su se najviše javljali u vidu ubrzane urbanizacije i nekontrolisane izgradnje, komercijalizacije i negativnog uticaja turizma, kao i neadekvatnog institucionalnog i stručnog rada, koju su prijetili da ugroze priznati status na Listi svjetske baštine. Veći dio ovih problema se umnožavao devedesetih godina. Iako ratna dešavanja nijesu imala direktnog (fizičkog) uticaja na materijalnu baštinu u Crnoj Gori, ipak jesu, posredno, negativno uticala na zapuštanje brige o njoj. Sa prekidom zvaničnih odnosa sa UNESCO-m, prekinuta je i stručna i materijalna pomoć koja je u prethodnim godinama bila okosnica očuvanja baštine. Pored skromnih materijalnih ulaganja same države u oblast kulture, naročito u konzervatorskom dijelu, Crnoj Gori su nedostajali zaposleni stručnjaci koji bi primjenjivali interdisciplinarni pristup u zaštiti upisanog (i ostalog) kulturnog nasljeđa.

I u kasnijem periodu obnovljenih odnosa sa UNESCO-m, slabo razvijene, birokratizovane i spore kulturne institucije nijesu uvijek bile u stanju da se izbore sa zahtjevima Organizacije, niti sa izazovima u pogledu prakse nominovanja baštine. Tako je, na primjer, fokus prilikom odabira novih nominacija stavljan na nematerijalnu baštinu primorja, čime se zapostavljala dragocjena baština koja se može naći na svakom dijelu Crne Gore, poput suvomeđe (tehnike gradnje na suvo). Iako se u Boki nalazi gotovo polovina crnogorskih kulturnih dobara, isticanjem samo „kulturno superiornijih“ umijeća u odnosu na one koji su tipični i daleko rasprostranjeniji, stvara se elitizam u kulturi, što je u suprotnosti sa osnovnim načelima UNESCO-a. Nominacijama baštine koja pripada različitim geografskim i kulturnim pojasevima Crne Gore trebalo bi da se istakne njena raznolikost i multikulturalnost, na čemu treba da počiva kako Crna Gora kao država i društvo (u širem smislu), tako i sama saradnja sa UNESCO-m na zaštiti baštine (u užem smislu).

U periodu kada Crna Gora radi na procesu pristupanja Evropskoj uniji, saradnja sa UNESCO-m je više nego potrebna. Na putu evropskog razvoja, od izuzetne je važnosti da država, pored uvođenja politika koje doprinose održivom socijalnom, ekonomskom i ekološkom razvoju zemlje, usmjeri svoje napore i na razvitak kulture, nauke i obrazovnog sistema. Od posebne je važnosti da Crna Gora nastavi da štiti svoje najdragocjenije materijalno i nematerijalno nasljeđe tako što će nastaviti da ih unosi u riznicu svjetske baštine. Na tentativnoj listi se već nalazi znatan broj kandidata koji čekaju na status UNESCO-ve zaštite: Istorijsko jezgro Cetinja, Stari grad Bar, Duklja, Nacionalni park Biogradska Gora i Stari grad Ulcinj kao dio evropskih bukavih drevnih šuma i prašuma. Kandidati za nematerijalnu kulturnu baštinu su: izrada bihorskog ćilima i vještina izrade dobrotске čipke. Pored toga, razmatrano je i upisivanje katunovanja, odnosno izdizanja na katun, kao i mogućnost priključenja

multinacionalnim nominacijama suhozida i mediteranske dijete. Crna Gora bi trebalo da radi i na dva dodatna upisa, slavi i pjevanju uz gusle, koje dijeli sa Srbijom, a koje je ova već upisala na UNESCO-vu listu nematerijalne baštine. Novim upisima ne samo da bi se nastavila saradnja sa Organizacijom, već bi se otvorile teme za nova istraživanja o odnosu ova dva subjekta. Buduća istraživanja bi bilo zanimljivo proširiti i na pitanja dokumentacione baštine, odnosno saradnje na UNESCO-vom programu Memorija svijeta koji se bavi očuvanjem arhivskih zbirki i biblioteka kao pokretne baštine od izuzetne univerzalne vrijednosti (u čiji registar bi trebalo upisati „Oktoih prvoglasnik“, najstariju štampanu knjigu kod Južnih Slovena); kao i na pitanja saradnje na digitalizaciji kulturne baštine kao savremenog koncepta čuvanja nasljeđa za buduće generacije.

Očuvanje kulturnih resursa iz prošlosti i prirodnih bogatstava je ulaganje u budućnost i razvitak društva. Raznovrsnost crnogorskog društva u pogledu nacije, religije i kulture treba da bude njegovo najveće blago. Ono obavezuje sve građane Crne Gore da, uz pomoć obrazovanja, premoste postojeće barijere i ne dozvole sebi greške iz bliske i daleke prošlosti. Najbolji način da se to postigne opisuju riječi Arčibalda Mekliša, američkog pjesnika i člana Upravnog odbora UNESCO-a, kojima započinje preambula Statuta ove organizacije: „Pošto ratovi počinju u umovima ljudi, u umovima ljudi se mora izgraditi i odbrana mira; to neznanje jednih o drugima i načinima kako živimo, kroz čitavu istoriju čovječanstva, bilo je zajednički uzrok sumnje i nepovjerenja među narodima svijeta, zbog kojih su se njihove razlike prečesto pretvarale u rat.“²⁹⁹

²⁹⁹ UNESCO, “Constitution”. UNESCO.

http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

Literatura:

- Antović, Iva, *Nematerijalna kulturna baština i UNESCO : primjer bokeljske mornarice i njenog kola*, Boka: Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 28–29, Herceg Novi 2009.
- Bašić Alerić, Ana, *Mletačka vojna arhitektura na kopnu i na Jadranu između 16. i 17. stoljeća*, Ars Adriatica, Zadar, 5/2015.
- Brajović, Mihailo, *Durmitor i Tara : svjetska prirodna baština*, Stručna knjiga, Beograd 1987.
- Čubrović Zorica, Grgurević Jasminka, Lalošević Ilija, Kapetanović Aleksandra, Gligorić Biljana, Rajić Tatjana, *Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora na Listi svjetske baštine UNESCO-a*, Kotor 2020.
- Hoefler Janez, Voja Ignacijo, Puc Matjaž, *Svjetska baština u Jugoslaviji: Unesco – prirodne i kulturne znamenitosti*, Ljubljana – Zagreb 1990.
- Janev, Igor, *Kulturna diplomatija: spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESCO-u*, Beograd 2004.
- Janev, Igor, *Odnosi Jugoslavije sa UNESCO-m*, Institut za političke studije, Beograd 2009.
- Jovanović, Jadranka, *Jugoslavija u organizaciji Ujedinjenih nacija (1945–1953)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara, „Theorizing Heritage“. *Ethnomusicology* 39, 3 (1995): 367-380.
<https://doi.org/10.2307/924627>.
- Kasalica, Vladislav, *Kulturna baština Crne Gore*, Kulturni centar, Bar 2008.
- Marasović, Tomislav, *Kulturna baština*, sv. I, Sveučilište u Splitu, Split 2001.
- Muhadinović, Jovan, *Rat 1990-ih. Napad na Dubrovnik*, u *Ratovi 90-ih u regionalnim historiografijama: kontroverze, interpretacije, nasljeđe*, ur. Dubravka Stojanović i Husnija Kamberović, str. 71–92. Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povjest, Sarajevo 2021.

- Pasimović, Milenko, „Problemi zaštite kulturnog pejzaža na području Kotora upisanog u listu svjetske baštine UNESCO“, *Godišnjak Instituta za geografiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću i Geografskog društva Crne Gore*, Nikšić 2013.

- Prem, Kripak, *UNESCO and India – Fruitful cooperation and abiding friendship*, Quarterly: A Journal of International Affairs Vol. 41 April Issue 2, India 1985.

- Revelle, Roger, *The United States and UNESCO*, Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences Vol. 30, No. 6, Mar. 1977.

- UNESCO, *Montenegro Earthquake: The Conservation of the Historic Monuments and Art Treasures*, UNESCO Publishing, 1984.

- UNESCO, *World Heritage Sites in Montenegro*, Ministarstvo kulture Crne Gore, Herceg Novi 2005.

- Valderrama, Fernando, *A history of UNESCO*, UNESCO Publishing, 1995.

- Pendergast, William R, *UNESCO and French Cultural Relations 1945–1970*, University of Wisconsin Press International Organization Vol. 30, No. 3, Summer 1976.

Novinski članci i portali:

- „Baština u funkciji turizma i regionalnog dijaloga“, *Pobjeda*, 5. jun 2009.

- „Britanija će osnažiti evropsku perspektivu Crne Gore“, *Pobjeda*, 2. mart. 2007.

- „Bokova: Crna Gora odličan primjer očuvanja kulturno-istorijskog nasljeđa“, *Pobjeda*, 19. jul 2014.

„Cemović primio Ciborovskog“, *Pobjeda*, 17. maj 1979.

- Đukanović, Jelena. „Sačuvajmo nasljeđe za generacije koje dolaze : o nominaciji stećaka za UNESCO listu svjetske baštine na Cetinju“, *Pobjeda*, 19. jul 2012.

- „Generalni sekretar UNESCO-a posjetice crnogorsko primorje“, *Pobjeda*, 25. april 1979.

- Glendža, Stevo. „Cetinje će biti predloženo za listu svjetske baštine“, *Pobjeda*, 4. jun 2009.

- „Gradonačelnik Cetinja sastao se sa generalnom direktorkom UNESCO-a“, *Pobjeda*, 20. jul 2014.
- Hina, „Crni petak dubrovački“, *Jutarnji list*, 6. decembar 2018.
<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/crni-petak-dubrovački-u-jednom-danu-poginulo-je-19-civila-i-branitelja-a-ranjeno-njih-60-pakao-je-poceo-vec-u-ranim-jutarnjim-satima-8141072>.
- „Irina Bokova dobila Povelju počasne članice Bokeljske mornarice“, *Pobjeda*, 20. jul 2014.
- „Kulturnoj baštini treba podrška“, *Pobjeda*, 6. maj 2004.
- „Nastavak podrške Japana“, *Pobjeda*, 6. maj 2004.
- Pavlović, Srđa, „Rat za mir“, Pešćanik,
<https://pescanik.net/opsada-dubrovnika-rat-za-mir/>
- „Podrška rješenjima koja čuvaju autentičnost“, *Pobjeda*, 20. jul 2014.
- „Prioritet rješavanje problema zagađenja mora“, *Pobjeda*, 22. decembar 2000, str. 1
- „Promocija kulturne baštine regiona“, *Pobjeda*, 3. jun 2009.
- „Regionalna saradnja preporuka za brže integracije“, *Pobjeda*, 4. jun 2009.
- „Sir Bernard Feilden, Distinguished and prolific conservation architect whose work had global significance“, *Guardian*, 21. novembar 2008.
- „SRJ regulisala članstvo u Unesku“, *Politika*, 21. decembar 2000.
- „UNESCO će da učini sve“, *Pobjeda*, 27. april 1979.
- „Vlahović – Bokova: Intenziviranje zajedničkih inicijativa“, *Pobjeda*, 20 jul 2014.
- „Zadovoljni stepenom slobode medija“, *Pobjeda*, 5. maj 2004.

Arhivski izvori:

- „Balkansko kulturno nasljeđe pred saizmičkim problemima“, Bilten, RKOI, Titograd 1981., Broj 3, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal.
- Cemović, Momčilo. Odluka o obrazovanju i imenovanju članova Odbora za koordinaciju saradanje sa UNESCO-m, DACG, RKOI, f. 10, br. 01–31.

- Formiranje odbora za saradnju sa UNESCO-m, Branko Lukovac RKOI, 4. 02. 1980., Titograd, DACG, RKOI, f.10, br. 01-31.
- Informacija o dosadašnjim iskustvima u angažovanju jugoslovenskih stručnjaka u svojstvu eksperata Ujedinjenih Nacija sa predlozima za napredovanje delatnosti i donošenje društvenog dogovora, Beograd, 6. januar 1976, DACG, RSO, f. 57, br. 519.
- Informacija o međunarodnoj solidarnosti i pomoći na otklanjanju posledica zemljotresa u SR Crnoj Gori, Titograd oktobar 1979. godine, DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći.
- Informacija o međunarodnoj solidarnosti i pomoći na otklanjanju posledica zemljotresa u SR Crnoj Gori, Titograd oktobar 1979. godine, DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći.
- Informacija o stanju spomenika kulture i kulturnih djelatnosti na području zahvaćenom katastrofalnim zemljotresom, Titograd, 19. IV 1979., DACG, RKOI, f. 2, br. 01–202.
- Informacija o zasijedanju Radne grupe UNESCO-a za pomoć Crnoj Gori, bez datuma, DACG, RKOI, f. 19/a, br. 01–127.
- Informacije o dosadašnjim iskustvima u angažovanju jugoslovenskih stručnjaka, DACG, RSO, f. 57, br. 519.
- Informacija o međunarodnoj solidarnosti i pomoći na otklanjanju posledica zemljotresa u SR Crnoj Gori, Titograd, oktobar 1979, DACG, RKOI, f 1, br. 01-54.
- Informacija o međunarodnoj solidarnosti i pomoći na otklanjanju posledica zemljotresa u SR Crnoj Gori, Titograd, oktobar 1979, Za očuvanje kulturne baštine Crne Gore opustošene zemljotresom, Apel Generalnog sekretara UNESCO-a Amadu Mahtar M'Bow-a, Pariz, 28. maja 1979., DACG, RKOI, f 1, br. 01–54.
- Izvještaj o radu Odbora za koordinaciju saradnje sa UNESCO-m, s posebnim osvrtom na aktivnosti vezane za održavanje XXI zasijedanje Generalne konferencije UNESCO-a u Beogradu, februar 1981, Titograd, DACG, RKOI, f.19, br. 01–69.
- Izvršno vijeće Skupštine SRCG – Odboru za koordinaciju saradnje sa UNESCO-om, 10. jula 1980., Titograd, DACG, RKOI, f. 14. br. 01–718.

- Izvršno vijeće Skupštine SRCG – Republičkom komitetu za odnose sa Inostranstvom, Titograd, 25. juna 1981., DACG, RKOI, f. 19/a, br. 01–127.

- Izvršno vijeće Skupštine SRCG – Saveznom zavodu za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saranju, Titograd, 16. novembar 1979, DACG, RKOI, f. 5. br. br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći.

- Kapisoda, Ljubomir, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Republičkom komitetu za odnose sa Inostranstvom, 2. 12. 1980, , DACG, RKOI, f. 15, br. 01–997.

- Komisija za društvene djelatnosti Izvršnom vijeću Skupštine SRCG, Titograd, 22. V 1979, RKOI, f2, br. 01–202.

- Komisija za kadrovska i administrativna pitanja – Izvršnom vijeću Skupštine SR Crne Gore, 19. februar 1980, Titograd, DACG, RKOI, f. 10, br. 01–31.

- Konceptija obnove i izgradnje kulturno-istorijskih spomenika sa posebnim osvrtom na stara gradska naselja, Titograd, mart 1981. DACG, RSO, f 60, br. 60.

- „Kulturna baština Balkana i seizmički problemi“, Bilten, RKOI, Titograd 1981, Broj 2, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal.

- Lukovac, Branko, Mahtar M’Bow-a u Crnu Goru, 30. oktobar 1980, Titograd, DACG, RKOI, f. 15., br. 01-1210.

- Lukovac, Branko, Republičkom komitetu za odnose sa inostranstvom, 2. 07. 1980, Titograd, DACG, RKOI, f. 14, br. 01–758.

- Misija u Crnoj Gori 12–15. decembar 1979, Bernard Meilden, director ICCROM-a, decembar 1979, Rim, DACG, RKOI, f 2, br. 01–262.

- Odluka o obrazovanju nacionalne komisije za saradnju sa UNESCO, *Službeni List Crne Gore* 40/2008, br. 03–4107, Podgorica, 18. april 2008.

- Pregled pomoći iz inostranstva SR Crnoj Gori, do kraja maja 1979. godine, DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći, Prilog II.

- Prelog, Milan, Upis naših dobara u svjetski spisak kulturne i prirodne baštine, 14. novembar 1979, Zagreb, DACG, RKOI, f. 2, br. 01–202.

- Rešenje o razrešenju i postavljenju članova Jugoslovenske komisije za saradnju sa OUN za prosvjetu, nauku i kulturu /UNESCO/, 21. jul 1976, Beograd, DACG, RSO, f. 51, br. 13.

- Rješenje o statusu nematerijalnog kulturnog dobra od nacionalnog značaja Bokeljskoj mornarici, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Cetinje, 03. 07. 2013.

- Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku – Jugoslovenskoj komisiji za saradnju sa UNESCO, 24. april 1973, DACG, RSOI, f. 24, br. 64.

- Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju Saveznom izvršnom vijeću ili Platforma za razgovore druga Krsta Bulajuća, direktora Saveznog zavoda za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju, prilikom zvanične posjete Poljskoj oktobra meseca 1979, DACG, RKOI, f 2, br. 01–202.

- Sastanak u UNIDO-u u Beču o projektu „Izgradnja u seizmičkim uslovima u regionu Balkana“, Bilten, RKOI, Titograd 1981., Broj 3, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal.

- „Sjednica Međunarodnog konsultanskog odbora visokih eksperata“, Bilten, RKOI, Titograd 1981, Broj 2, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal.

- Šta bi se moglo učiniti preko UNESCO-a radi pomoći u prezentaciji, obnovi i zaštiti spomenika kulture oštećenih prilikom zemljotresa u aprilu- maju 1979. u SR Crnoj Gori, Beograd, 20. maj 1979. DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći.

- „U Parizu zasijedala radna grupa UNESCO-a za pomoć Crnoj Gori“, Bilten, RKOI, Titograd 1981, Broj 5, DACG, f. 18, br. Dodatni materijal.

- Zabeleška sa sastanka ad hoc grupe za informativno-propagandno-kulturnu delatnost koja je formirana u cilju saniranja posledica zemljotresa u Crnoj Gori, Uprava za štampu 18. maj 1979, DACG, RKOI, f 5, br. Informacije izvještaji, bilješke, pregled pomoći.

Online UN/UNESCO dokumenti:

- Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Historical Complex of Split with the Palace of Diocletian, UNESCO, 3. april 1979, identification 97. <https://whc.unesco.org/en/list/97/>.

- Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Plitvice Lakes National Park, UNESCO, 3. april 1979, identification 98. <https://whc.unesco.org/en/list/98/>.

- Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Stari Ras and Sopoćani, UNESCO, 3. april 1979, identification 96. <https://whc.unesco.org/en/list/96/>.

- Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, The Durmitor National Park, UNESCO, 3. april 1979, identification 100. <https://whc.unesco.org/en/list/100/>.

- Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, The old City of Dubrovnik, UNESCO, 3. april 1979, identification 95. <https://whc.unesco.org/en/list/95/>.

- Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage List, Nomination submitted by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, The Ohrid region with its cultural and historical aspects and natural environment, UNESCO, 3. april 1979, identification 99. <https://whc.unesco.org/en/list/99/>.

- ICOMOS. Historical Centre of Cetinje (Montenegro), No 1512. Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties, ICOMOS

Report for the World Heritage Committee, 40th ordinary session, Istanbul 10–20 July 2016. WHC-16/40.COM/INF.8B1.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245912>.

- ICOMOS. Report for the World Heritage Committee 39th ordinary session. Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage List. WHC-15/39.COM/INF.8B1. Bonn, Germany, 2015. <https://whc.unesco.org/archive/2015/whc15-39com-inf8B1-en.pdf>.

- ICOMOS. Report for the World Heritage Committee, 42nd ordinary session, Manama, 24 June – 4 July 2018, Addendum: Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties. WHC/18/42.COM/INF.8B1.Add.

<https://whc.unesco.org/archive/2018/whc18-42com-inf8B1.Add-en.pdf>.

- ICOMOS. Stećci – Medieval Tombstones (Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, Serbia), No 1504. Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties, ICOMOS report for the World Heritage Committee, 40st ordinary session, Istanbul, 10-20 July 2016, WHC-16/40.COM/INF.8B1.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245912>.

- UN Digital Library. Resolution 757 (1992)/ adopted by the Security Council at its 3082th meeting, on 30 may 1992, United nation. S/RES/757(1992).

<https://digitallibrary.un.org/record/142881?ln=en>.

- UN Digital Library. Resolution 777 (1992)/ adopted by the Security Council at its 3116th meeting, on 19 September 1992, United nation. S/RES/777(1992).

<https://digitallibrary.un.org/record/150175?ln=en>.

- UN. Presuda Pavlu Strugaru pred Međunarodnim sudom za krivično gonjenje lica odgovorni za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjenog na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine., 31. januar 2005, Hag. IT-01-42-T.

<https://www.icty.org/x/cases/strugar/tjug/bcs/050131.pdf>.

- UNESCO „Venetian Works of Defence between the 16th and 17th

Centuries: Stato da Terra – Western Stato da Mar - Maps of the inscribed property, UNESCO 2017. <https://whc.unesco.org/document/159840>

- UNESCO. “Durmitor National Park”. UNESCO, 2009. <http://whc.unesco.org/document/102336>.

- UNESCO. “Natural and Culturo-Historical Region of Kotor”. UNESCO, 2015. <http://whc.unesco.org/en/list/125/documents/>.

- UNESCO. “Stećci – Medieval Tombstone - maps of the inscribed property”, UNESCO, 2016. <http://whc.unesco.org/document/142355>.

- UNESCO. „Basic Texts of the 2003 Convention for Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage“. UNESCO. 2020 Edition. https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts-2020_version-EN.pdf.

- UNESCO. „Constitution“. UNESCO. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

- UNESCO. „Member states“. UNESCO. <https://en.unesco.org/countries/member-states>.

- UNESCO. „Natural and Culturo-Historical Region of Kotor - Map of the inscribed property”, UNESCO, 1979. <http://whc.unesco.org/document/121073>.

- UNESCO. Conference for the Establishment of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, held at the Institute of Civil Engineers, London, from the 1st to the 16th November 1945. ECO/CONF/29. UNESCO, 1946. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000117626.locale=en>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, 40th session, Istanbul, Turkey, 10–17 July 2016. Report of the Decisions adopted during the 40th session of the World Heritage Committee. WHC-16/40.COM/19. Paris, 2016. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000249274>.

- UNESCO. Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Bureau of the World Heritage Committee, Third session, Cairo, 21. October 1979. CC-79/ Conf. 015/4,

Paris, 10. October 1979. <https://whc.unesco.org/archive/repcom79.htm>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Eight session. Report of the Decisions adopted during the eight session of the World Heritage Committee. SC/84/CONF.004/9. Buenos Aires, 1984.

<https://whc.unesco.org/archive/repcom84.htm>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Extended Forty-fourth session, Fuzhou, China 16-31 July 2021. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List. WHC/21/44.COM/7. Paris, 2021.

<https://whc.unesco.org/en/sessions/44COM>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Fifteenth session. SC-91/CONF.002/15. Carthage, 1991. <https://whc.unesco.org/archive/repcom91.htm>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Fortieth session, Istanbul, Turkey, 10 – 17 July 2016. Report of the Decisions adopted during the 40th session of the World Heritage Committee. WHC/16/40.COM/19. Paris, 2016. <https://whc.unesco.org/archive/2016/whc16-40com-19-en.pdf>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-first session. Decisions adopted during the 41st session of the World Heritage Committee. WHC/17/41.COM/18. Krakow, Poland, 2017. <https://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-18-en.pdf>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-second session, Manama, Bahrain, 24 June – 4 July 2018. Decisions adopted during the 42nd session of the World Heritage Committee. WHC/18/42.COM/18. Paris, 2018. <https://whc.unesco.org/archive/2018/whc18-42com-18-en.pdf>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-second session, Manama, Bahrain, 24 June – 4 July 2018. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List. WHC/18/42.COM/7. Paris, 2018. <https://whc.unesco.org/en/sessions/42COM>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-third session, Baku, Republic of Azerbaijan, 30 June – 10 July 2019. Decisions adopted during the 43rd session of the World Heritage Committee. WHC/19/43.COM/18. Paris, 2019. <https://whc.unesco.org/archive/2019/whc19-43com-18-en.pdf>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-third session, Baku, Republic of Azerbaijan, 30 June – 10 July 2019. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List. WHC/19/43.COM/7. Paris, 2019. <https://whc.unesco.org/en/sessions/43COM>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Fourth session, Paris, 1–5 September 1980. Report of the Decisions adopted during the fourth session of the World Heritage Committee. CC-80/CONF.016/10. Paris, 1980. <https://whc.unesco.org/archive/repcom80.htm>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Ninth session. Report of the Decisions adopted during the ninth session of the World Heritage Committee. SC-85/CONF.008/9. Paris, 1985. <https://whc.unesco.org/archive/repcom85.htm>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Seventeenth session. Report of the Decisions adopted during the seventeenth session of the World Heritage Committee. Paris, 1993. <https://whc.unesco.org/archive/1993/whc-93-conf002-2e1.pdf>

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Sixteenth session. Report of the Decisions adopted during the sixteenth session of the World Heritage Committee. WHC-92/CONF.002/12. Santa Fe, 1992. <https://whc.unesco.org/archive/repcom92.htm>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –eight session. State of conservation of World Heritage properties inscribed in the World Heritage

List. WHC-14/38.COM/7A.Add. Doha, Qatar, 2014.

<https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-193647/>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –ninth session, Bonn, Germany, 28 June – 8 July 2015. Adoption of Retrospective Statements of Outstanding Universal Value, WHC-15/39.COM/19. Paris, 2015.

<https://whc.unesco.org/archive/2015/whc15-39com-19-en.pdf>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –ninth session. Decisions adopted by the World Heritage Committee at its 39th session. WHC.15/39.COM/19. Bonn, Germany, 2015.

<https://whc.unesco.org/en/sessions/39COM>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –sixth session. Decisions adopted by the World Heritage Committee at its 36th session. WHC-12/36.COM/19. Saint Petersburg, Russian Federation, 2012.

<https://whc.unesco.org/archive/2012/whc12-36com-19e.pdf>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –sixth session. Establishment of the World Heritage List and the List of the World Heritage in Danger. WHC-12/36.COM/19. Saint Petersburg, Russian Federation 2012.

<https://whc.unesco.org/en/sessions/36COM/decisions/>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty –third session. Clarification of property boundaries and sizes by State Parties in response to the Retrospective Inventory. WHC-09/33.COM/20. Seville, Spain 2009.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217255>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Thirty–third session. Report of decisions. WHC-09/33.COM/20. Seville, Spain 2009.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217214>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Twentieth session. Report of the Decisions adopted during the twentieth session of the World Heritage

Committee. WHC-96/CONF.201/21. Mexico, 1996.

<https://whc.unesco.org/archive/repcom96.htm>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Twenty-ninth session, Durban South Africa, 10-17 July 2005. Decisions on the 29th session of the World Heritage Committee. WHC.2005/CONF.203/CLD.11, WHC.05/29.COM/22. Paris, 2005.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140876>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Twenty-second session. Report of the Decisions adopted during the twenty-second session of the World Heritage Committee. WHC-98/CONF.203/18. Paris, 1998.

<https://whc.unesco.org/archive/1998/whc-98-conf203-4e.pdf>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World heritage committee, 2–10 July 2008, Quebec, Canada. Mission report, The Natural and Culturo-Historical Region of Kotor (Montenegro – Crna Gora), 18 to 1 February 2008. WHC-08/32.COM/7B. Paris, 2008.

<https://whc.unesco.org/en/decisions/1708>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World heritage committee, 22 May 2008, Quebec, Canada. State of conservation of World Heritage properties inscribed on the World Heritage List. WHC-08/32.COM/7B. Canada, 2008. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246949>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World heritage committee, Quebec City, Canada, 2008. Decisions adopted at the 32nd session of the World Heritage Committee. WHC-08/32.COM/7B. Paris, 2009.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217309>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World heritage committee, Quebec City, Canada, 2008. State of conservation of World Heritage properties inscribed on the World Heritage List. WHC-08/32.COM/7B. Paris, 2009. <https://whc.unesco.org/en/sessions/32COM/documents/>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World heritage committee, Quebec, Canada, 2008. Decisions adopted at the 32nd session of the World Heritage Committee. WHC-08/32.COM/24Rev. Paris, 2009.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217309>.

- UNESCO. Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage Committee, Third session, Cairo and Luxor, 22–26 October 1979. Report of the rapporteur of the third session of the World Heritage Committee. CC-79/CONF.003/13. Paris, 1979.

<https://whc.unesco.org/archive/1979/cc-79-conf003-13e.pdf>.

- UNESCO. Currency of contribution of Guatemala and Yugoslavia for the year 1950. Executive board UNESCO, Paris, 5 May 1950.

- UNESCO. Decisions adopted at the 31st session of the World Heritage Committee Christchurch, 2007. WHC-07/31.COM/24. Paris, 2007. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381394>.

- UNESCO. Decisions, Convention for the safeguarding of the Intangible cultural heritage, Intergovernmental Committee for the safeguarding of the Intangible cultural heritage, Fourteenth session, Bogota, Republic of Colombia, 9 to 14 December 2019, Bogota, 29, January 2020. <https://ich.unesco.org/en/Decisions/14.COM/2>.

- UNESCO. Decisions, Convention for the safeguarding of the Intangible cultural heritage, Intergovernmental Committee for the safeguarding of the Intangible cultural heritage, Sixteenth session, Online, 13 to 18 December 2021, Paris, 19 January 2020. <https://ich.unesco.org/en/Decisions/14.COM/2>.

- UNESCO. Examination of nominations for inscription on the Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity, Sixteenth session, Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Online, 13 to 18 December 2021, Paris, 13 December 2021. <https://ich.unesco.org/en/16com>.

- UNESCO. Nomination file No 01727 for inscription in 2021 on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, Intergovernmental Committee for the safeguarding of the Intangible

cultural heritage, Sixteenth session 2021. <https://ich.unesco.org/en/8a-urgent-safeguarding-list-01192>.

- UNESCO. Nomination file No. 01507 for inscription in 2019 on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, Fourteenth session, Bogota, Colombia 9 to 14 December 2019. <https://ich.unesco.org/en/10b-representative-list-01098>

- UNESCO. Records of the General Conference, Sixth Session, Paris 1951: Resolutions. UNESCO, 1951.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114588>.

- UNESCO. The Venetian works of Defense between 15th and 17th Centuries (Italy, Croatia, Montenegro) No 1533, Evaluation of Nomination of Cultural and Mixed Properties, ICOMOS Report for the World Heritage Committee, 41st ordinary session. WHC-17/41.COM/INF.8B1. Krakow, 2017.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000252763>.

- UNESCO. The Venetian Works of Defense between 15th and 17th centuries, UNESCO WHL Nomination Format.

<https://whc.unesco.org/document/155709>

- UNESCO. World Heritage Convention No 125, Advisory Body Evaluation (ICOMOS, 1979). <https://whc.unesco.org/en/list/125/documents/>.

- UNESCO. „Ostvarivanje milenijumskih razvojnih ciljeva“. UNESCO. 2021. <http://www.unesco.org/new/en/culture/achieving-the-millennium-development-goals/mdgs/>.

UTICAJ PROPISA EVROPSKE UNIJE NA PRAVNU SIGURNOST NACIONALNOG PRAVNOG SISTEMA

Ana Andrijašević

Legal certainty is one of the basic elements of the rule of law, and it implies not only the right of citizens to be informed in a timely manner of the legal norm that applies to them, but also the equal application of the legal norm to everyone who find themselves in the same or similar situation.

Frequent amendments of laws, as well as inconsistent judicial practice, are a direct consequence of the European Union's efforts to unify legislation of the Member States, while the states themselves, through their own mechanisms, choose the supremacy of international law over domestic legislation. The effect of the EU *acquis* on legal (un)certainty can be seen through free interpretation of the *acquis* norms in relation to the national norms, and through the decisions of the European Court of Justice that indirectly (and sometimes directly) create case law for the domestic judiciary.

Evropska unija, kao jedna od najvažnijih regionalnih međunarodnih organizacije, broji ukupno 27 država članica koje su nezavisne i suverene, ali svoj suverenitet ujedinjuju članstvom u EU, čime postižu veću kolektivnu snagu i uticaj na svjetskoj sceni kakav, samostalnim istupanjem, ne bi mogle ostvariti.

Proces donošenja odluka u Evropskoj uniji i postupak zajedničkog odlučivanja uključuju tri glavne institucije:

1. Evropski parlament (EP) koji zastupa građane EU i koji ga direktno biraju;
2. Savjet Evropske unije koji zastupa pojedinačne države članice;
3. Evropsku komisiju kojoj je cilj zastupati interese Unije kao cjeline.

Ovaj „institucionalni trougao“ kreira politike i zakone koji se primjenjuju širom EU. U načelu, Komisija predlaže novo zakonodavstvo, a Parlament i Savjet ga donose.

Značaj Evropske unije ogleda se u njegovanju, kreiranju i promovisanju temeljnih prava i vrijednosti kao što su unapređenje i zaštita prava žena, djece, manjina i migranata, protivljenje smrtnoj kazni, mučenju, trgovini ljudima i diskriminaciji, zaštita građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, i sl.

Imajući u vidu predstavljene vrijednosti, te značaj koji EU ima po zaštitu i promociju ljudskih prava, jasno je zbog čega i Crna Gora kontinuirano radi na zatvaranju pregovaračkih poglavlja sadržanih u Sporazumu o pridruživanju i stabilizaciji. Članstvom u EU, omogućiće se građanima dosljedno poštovanje i zaštita svih zajemčenih prava i sloboda koje su proklamovane domaćim i međunarodnim propisima.

Kao jedan od osnovnih preduslova za pristupanje Evropskoj uniji, koji je definisala sama EU na Savjetu Evrope u Kopenhagenu, 1993. godine, jeste proklamovanje i garancija „vladavine prava“. U Kopenhagenu je Savjet Evrope posebno definisao obaveze članstva kao i političke uslove koji se moraju ispuniti. Ovi „Kopenhaški kriterijumi“ zahtijevaju od zemlje kandidata da obezbijedi stabilnost institucija koje garantuju demokratiju, funkcionisanje pravne države, te poštovanje ljudskih prava i sloboda.

Da bi se država mogla smatrati „državom vladavine prava“, moraju biti zadovoljeni određeni osnovni kriterijumi i moraju postojati određene institucije: podjela vlasti, legalnost državne administracije, posebno mora biti zadovoljen princip pravne

izvjesnosti i jedinstva čiji je sastavni dio princip pouzdanosti, zabrana retroaktivnih zakona, i princip proporcionalnosti, garancija osnovnih prava i sloboda, i jednakosti pred zakonom.¹

Ustav Crne Gore² u članu 1 stav 2 proklamuje da je Crna Gora građanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava. Ovakvim određenjem, princip vladavine prava postavljen je kao primarno načelo za dalji razvoj i prosperitet crnogorskog društva, a koji se ogleda u obezbjeđivanju pravno-političkog režima pod kojim zakon ograničava državu i njene organe vlasti, zakonodavne, izvršne i sudske, namećući određene slobode, i stvarajući red i predvidljivost u načinu funkcionisanja države.

Međutim, i pored postavljanja temeljnog principa „vladavine prava“, politička dešavanja često prate i stihijske izmjene zakona, kao i donošenja novih zakona, bez prethodne provjere stvarnog funkcionisanja novih imperativnih normi po crnogorsko društvo. Nedostatak kapaciteta u praćenju implementacije novih instituta takođe otežava adekvatnu primjenu novih zakona, a ovakvim djelovanjem građani gube povjerenje u rad institucija, što dovodi do smanjenja pravne sigurnosti.

Pravna sigurnost je jedan od osnovnih elemenata principa vladavine prava, i ista podrazumjeva ne samo pravo građana da budu (blagovremeno) upoznati sa pravnom normom koja se na njih odnosi, već i jednaku primjenu pravne norme u odnosu na sve koji se nađu i istoj ili sličnoj situaciji.

Navedeno podrazumijeva i ujednačenu sudsku praksu u istim ili sličnim predmetima, kao i ujednačenu praksu postupanja administrativnih organa koji primjenjuju pravne norme na pojedinačne slučajeve.

¹ Štefani Rikarda Ros, direktorka Programa pravne države za Jugoistočnu Evropu, Fondacija Konrad Adenauer (Bukurešt), „*Vladavina prava“ kao preduслов za pristupanje Evropskoj uniji*, Bukurešt 2008. godine

² Ustav Crne Gore (*Službeni list CG*, br. 1/2007 od 25. 10. 2007. godine).

Iako naš sistem nije sistem precedentnog prava (pravni sistem u kome se izvori prava temelje na sudskim presudama ili odlukama odgovarajućih organa koji predstavljaju presedan za odluke u sličnim slučajevima u budućnosti), postupanje suprotno ustaljenoj praksi rada pravosudnih i administrativnih organa mora biti detaljno obrazloženo da bi se postupanje na drugačiji način moglo smatrati osnovanim i opravdanim.

U suprotnom, ukoliko valjano obrazloženje izostane, a sud posljednje instance, povodom iste činjenične situacije i istog pravnog pitanja, donosi različite odluke, govorimo o postojanju povrede prava na pravnu sigurnost, kao elementa prava na pravično suđenje.

Posmatrajući odluke Evropskog suda za ljudska prava u predmetima koji se odnose na Crnu Goru uočeno je da je u najvećem broju slučajeva država kršila član 6 stav 1 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava (ukupno 44 predmeta). Navedenim članom propisano je: da svako, dok se odlučuje o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega, ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, obrazovanim na osnovu zakona.

Za princip vladavine prava od suštinskog je značaja pravično suđenje. Evropski sud za ljudska prava je razvio izuzetno bogatu praksu u pogledu ovog člana, s obzirom na to da je u pitanju odredba na koju se podnosioci predstavki najčešće pozivaju, uključujući i građane Crne Gore.

Ipak, za ukazati je da kontinuiran rad Evropskog suda za ljudska prava i drugih institucija koje su na evropskom nivou zadužene za praćenje implementacije međunarodnih ugovora i evropskih propisa, dovodi do kreiranja novih direktiva i novih propisa, a ovi pravni propisi predstavljaju referentne tačke pri likom interpretacije zakona na koje sudija jedne Zemlje članice mora da obrati posebnu pažnju.

S tim u vezi, može se zaključiti da donošenje novih zakona, koji se najčešće javljaju u ulozi *lex specialis*-a (specijalnih zakona), sa ciljem uvođenja evropskih propisa u domaće zakonodavstvo, mogu biti u koliziji sa unutrašnjim zakonima, što stvara posebnu problematiku u tumačenju i primjeni propisa i dodatno uliva pravnu nesigurnost kod građana i građanki.

Svjedoci smo da se u današnjem vremenu, usljed priliva novih zakonskih rješenja na nivou EU, mijenjaju kodeksi razvijenih zemalja članica, a koji su prvobitno doneseni kako bi se građanima ulila pravna sigurnost u funkcionisanje i rad pravosudnih i administrativnih organa. Takav primjer je Građanski zakonik Italije iz 1942. godine, koji je u posljednjih deset godina pretrpio značajne izmjene, dopune, a kako bi se upodobila postojeća zakonska rješenja sa novim propisima Evropske unije. Primjećeno je da je naviše izmjena nastalo u oblasti kompanijskog prava i ugovora, sa ciljem pružanja veće zaštite potrošačima, koji se cijene kao „slabija“ ugovorna strana u ovim odnosima.

Ovakvim djelovanjem zakonodavne vlasti gubi se inovativna snaga za kreiranje i unapređenje nacionalnog zakonodavnog sistema uz poštovanje pravne tradicije i pravnog poretka pojedine zemlje, dok se prednost daje zakonodavnim rješenjima drugih država i propisima koje kreira Evropska zajednica.

Iako je pravo, kao sistem normi ljudskog ponašanja i djelovanja koje propisuje i u slučaju kršenja sankcioniše država, podložno izmjenama, što je rezultat kontinuirane evolucije čovječanstva, prije donošenja obavezujućih propisa, potrebno je sprovesti test primjenjivosti novih rješenja u pravnom poretku svake pojedine države, te odrediti pouzdane instrumente nadležne za praćenje i evaluaciju implementacije novih normi. Na ovaj način moguće je blagovremeno i adekvatno otkloniti negativne posljedice koje mogu nastati pogrešnim tumačenjem ili primjenom novih zakonskih rješenja.

Sa ciljem ublažavanja posljedica koje donošenje novih zakona može imati po pravni poredak pojedinih zemalja, ustanovljeni

su izvjesni principi koji olakšavaju tumačenje i primjenu evropskih propisa. Tako je članom 9 Ustava Crne Gore propisan princip supremacije međunarodnog prava. Navedeno znači da potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava koji su sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka naše države, imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drukčije od unutrašnjeg zakonodavstva.

Kada su u pitanju direktive, one se moraju primijeniti u svim slučajevima u kojima direktiva ne dozvoljava da države odstupe od njenog sprovođenja, niti dozvoljava posebne uslove sprovođenja. Međutim, važno je napomenuti da supremacija međunarodnog prava ne obavezuje samo pravosudne organe, već i sve ostale subjekte unutar države koji su obavezni da u slučaju postojanja kolizije između nacionalnog i evropskog zakonodavstva, primijene evropske propise. Proširenje subjektivnog područja obaveze primjene evropskih direktiva dovodi do ubrzanja procesa usklađivanja prava država članica, te obezbjeđuje pravnu sigurnost u unutrašnjem pravnom sistemu pojedinih zemalja.

Još jedan način koji olakšava primjenu evropskih propisa odnosi se na obavezu domaćih pravosudnih organa da poštuju presude Evropskog suda za ljudska prava. Tako je članom 428a Zakona o parničnom postupku³ propisano da kad Evropski sud za ljudska prava utvrdi povredu ljudskog prava ili osnovne slobode zajamčene Konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, stranka može, u roku od tri mjeseca od konačne presude Evropskog suda za ljudska prava, podnijeti zahtjev sudu u Republici Crnoj Gori koji je sudio u prvom stepenu u postupku u kojem je donešena odluka kojom je povrijeđeno ljudsko pravo i osnovna sloboda, za izmjenu odluke

³ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o parničnom postupku (*Službeni list Crne Gore*, br. 76/2006, od 12. 12. 2006. godine).

kojom je to pravo ili osnovna sloboda povrijeđena, ako se učinjena povreda ne može otkloniti ni na jedan drugi način osim ponavljanjem postupka.

U ponovljenom postupku sud je vezan pravnim stanovištem izraženim u konačnoj presudi Evropskog suda za ljudska prava kojom je utvrđena povreda osnovnog ljudskog prava ili slobode.

Iz navedenog razloga, presude Evropskog suda za ljudska prava postale su obavezujuće i za domaće pravosudne organe. Na ovaj način polako se mijenja težište izvora prava, te odluke evropskih sudova postaju direktan izvor prava, koji u slučaju sukoba sa domaćom normom, dobija prednost u primjeni.

Takav primjer direktnog djelovanja presude Evropskog suda za ljudska prava na sudsku praksu nacionalnih sudova, zatičemo u predmetu Barać i drugi protiv Crne Gore br. 47974/96 od 13. decembra 2011. godine.

Evropski sud je ovom presudom utvrdio povredu člana 6 stav 1 Konvencije, jer je odluka u predmetu donijeta na osnovu zakona koji nije bio na snazi u relevantnom periodu. U konkretnom slučaju, u presudi je utvrđeno da se pravosnažna presuda koju je donio Viši sud protiv podnosilaca predstavke oslanjala samo na Zakon koji je prethodno proglašen neustavnim, o čemu je već bila objavljena relevantna odluka u *Službenom listu Crne Gore*.

Podnosioci predstavke su se žalili po članu 6, stav 1 Konvencije, navodeći da je građanski postupak u domaćem pravu bio nepravičan, jer se pravosnažna presuda koja je donijeta protiv njih bazirala na Zakonu koji u relevantno vrijeme nije više bio na snazi.

Relevantni princip koji je Evropski sud primjenjivao u konkretnom slučaju jeste „da se ne može smatrati da je suđenje bilo pravično ako razlog dat u relevantnoj odluci nije predviđen domaćim zakonima i drugim propisima i stoga je pravno nevažeći“.⁴

⁴ De Moor protiv Belgije, 23. jun 1994, stav 55 in fine, Serija A, br. 292-A, gdje je nadležni domaći organ odbio da stavi podnosioca predstavke na listu

Sud je smatrao da se pravosnažna presuda koju je donio Viši sud protiv podnosilaca predstavke oslanjala samo na zakon koji je prethodno proglašen neustavnim, o čemu je već bila objavljena relevantna odluka u *Službenom listu Crne Gore*. Dakle, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o radu iz 2004. godine⁵ prestao je da bude na snazi i, kao takav, on nije bio primjenljiv u slučaju podnosilaca predstavke, kako je predviđeno članom 69 stav 1 Ustava Republike Crne Gore koji je bio na snazi u to vrijeme. Stoga, jedini pravni osnov za odluku Višeg suda nije bio važeći u relevantnom vremenskom periodu. Irelevantno je da li je sporni zakon proglašen neustavnim iz formalnih ili materijalnih razloga.

Evropski sud je dodijelio podnosiocima predstavke pravično zadovoljenje – naknadu nematerijalne štete u iznosu od 7.035,42 eura. Kao što je ukazano, odredbama člana 428a Zakona o parničnom postupku⁶ predviđena je mogućnost ponavljanja postupka nakon donošenja presude Evropskog suda. Postupak se ponavlja pred sudom u Crnoj Gori koji je sudio u prvom stepenu u postupku u kojem je donijeta odluka kojom je povrijeđeno ljudsko pravo i osnovna sloboda radi izmjene odluke kojom je to pravo ili osnovna sloboda povrijeđena. Podnosilac predstavke nije podnio zahtjev za ponavljanje postupka u roku propisanom odredbama ovog člana (tri mjeseca od konačne presude Evropskog suda).

Vlada Crne Gore je smatrala da će prevođenje, objavljivanje i diseminacija presude Evropskog suda u ovom slučaju biti dovoljno kako bi se spriječile slične povrede, što je uvaženo od strane Komiteta ministara.

„advokata pripravnika“, pozivajući se na osnov koji nije uopšte bio predviđen relevantnim zakonima; Dulaurs protiv Francuske, br. 34553/97, stavovi 33–39, 21. mart 2000. godine.

⁵ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o radu (*Službeni list Crne Gore*, br. 79/2004, od 23. 12. 2004. godine).

⁶ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o parničnom postupku (*Službeni list Crne Gore*, br. 76/2006, od 12. 12. 2006. godine).

Imajući u vidu da se radilo o presudi iz domena „principa pravičnosti“, ista je poslužila kao podsjetnik svim sudovima da je ovaj princip opšteprisutna garancija o kojoj se tokom svakog postupka mora voditi računa.⁷

Iz navedenih primjera se može zaključiti da evropsko pravo, kroz direktive i praksu Evropskog suda, standardizuje pravo država članica. Ovakvim djelovanjem Evropskog suda dolazi do očiglednog miješanja u nacionalno pravo, a koje postupanje je u suprotnosti sa ustanovljenim principom o procesnoj autonomiji država članica u primjeni prava Evropske unije.

Ipak, jednom ustanovljena sudska praksa može uliti pravnu sigurnost i na taj način obezbjediti jednaku primjenu prava u svim istim ili sličnim slučajevima, ograničavajući načelo slobodne ocjene dokaza ili slobodnog sudijskog uvjerenja sadržano u članu 9 Zakona o parničnom postupku, jer upravo slobodna ocjena dokaza koja je sudu stavljena na raspolaganje podrazumijeva i slobodno odlučivanje suda koje dokaze će izvesti, a od čega u konačnom zavisi i kakvu odluku će sud donijeti u odnosu na prava i obaveze stranaka u postupku. Na ovaj način sudija sve više postaje stvaralac prava, a sve manje primjenjivač prava.

Imajući u vidu dosadašnju praksu nacionalnih sudova, evidentno je da se odluke sudova, u sličnim ili istim predmetima ne podudaraju (bez obzira u kojoj istanci sudovi sude), koje postupanje može dodatno ulivati pravnu nesigurnost, a samim tim dovesti u pitanje i princip vladavine prava koji se Ustavom Crne Gore proklamuje.

⁷ Vrhovni sud Crne Gore, Kancelarija zastupnika Crne Gore pred Evropskim sudom za ljudska prava, *Analiza presuda Evropskog Suda za ljudska prava u odnosu na Crnu Goru*, novembar 2018.

Literatura:

- Votson A., „Lord Mensfild – sudijski integritet ili njegovo pomanjkanje: Slučaj Somerset“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2006. godine;
- Prof. dr Benacchio G. A., *Evropsko pravo, nacionalno pravo i pravna (ne)sigurnost*”, 03. 10. 2020. godine;
- Radbruch G., *Filozofija prava*, 1998. godina, Beograd.

INTERESI SU UVIJEK ISPOD LJUDSKIH POTREBA

Sloboda R. Vukićević

Human need is not a necessity that stifles human nature, but a presupposition of the historical realization of human nature. Human individuals and human community, by their very nature, have a limit in the management of their generic necessity, which is at the same time the limit of the freedom of their generic existence, bearing in mind the rationality and irrationality of human nature.

Interests reduce freedom by tying it to rationally determined partial elements of human nature and the nature of human community. Human needs include the realization of the common good in the direction of development of the genericity of human community. Interests are directed at partial distribution of natural and human resources. Reducing human needs to interests is against the logos of human nature and the nature of the human community.

Ljudske potrebe i pogled na svijet

Diferencirano posmatranje objektiviteta ljudskih potreba i načina njihovog vrednovanja i upotrebe, predstavlja nezaobilaznu osnovu ispitivanja karaktera odnosa esencije i egzistencije u određenim ciklusima vremenitosti, bilo da se radi o pojedincu ili Zajednici. Ako nema ovog odnosa, onda nema ni ljudske egzistencije, ni u kom slučaju. Potrebe se ne mogu redukovati na

aktualnog pojedinca ili aktualnu Zajednicu, jer bi time gubile svoju opštost, tj. generičnost kao apstraktnost bivstvovanja pojedinca i Zajednice. Potrebe aktualnih pojedinaca Zajednica nose sa sobom transcendentalnu apstraktnost koja izražava nužnost našeg pripadništva generičnosti ljudskog roda. Potrebe su tako unutar aktualnih pojedinaca i Zajednice, ali i iznad njih. To je transcendentan, metafizički, domen našeg postojanja, naše nužnosti i naše slobode.

U tom domenu, bitno se razlikuje sama potreba generičnosti kao unutrašnji demijurg našeg postojanja i način njene upotrebe kao kulturološki vid određenog nivoa povijesnog postojanja čovjeka i njegove Zajednice. Ta dvojnost potrebe nosi u sebi jedinstvo generičke nužnosti i generičke slobode koje karakteriše i potrebu i upotrebu, kao dva nivoa našeg postojanja. To su dvije posebne, ali neprestano povezane civilizacijsko-kulturološke komponente ljudske prirode. Dvije činjenice društvene zbilje koje treba posebno sociološki identifikovati u svakom društvu, kako sa stanovišta nužnosti, tako i sa stanovišta slobode. To je okvir u kojem se oblikuje pogled na svijet na individualnom i kolektivnom nivou. Pogled na svijet se formira saznanjem svijeta i iskustveno se potvrđuje u univerzalnosti i konkretnosti ljudskih potreba, na svim nivoima postojanja čovjeka i njegove Zajednice. U toj univerzalnosti je suština generičnosti čovjeka i njegove Zajednice, ali ta univerzalnost ne znači i beskonkretnost. Generička suština čovjeka i njegove Zajednice nije beskonačna, jer uvijek ima svoju vremenitu konačnost u susretu univerzalnog i konkretnog, susretu apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena i iskustvenog vremena čovjeka i njegove Zajednice. Kvintesencija ljudskog postojanja sadržana je u ljudskim potrebama koje neprestano izviru iz ovog odnosa. Ljudske potrebe nose u sebi logos simetrije sa prirodom i njenim kosmičkim logosom, dok interesi, kao reducirane ljudske potrebe, nužno asimetrijski djeluju i

narušavaju ovu simetriju. Zato apsolutna nulta tačka čovjekovog – društvenog vremena (vremena Društvene vasionne) kao apstrakcija vremenitosti ljudskih potreba, tj. generičnosti čovjeka i njegove Zajednice, nema karakter Apsoluta, karakter apsolutne konačnosti, karakter vječnosti. Njena vremenitost u susretu univerzalno – konkretno, je jedina vječnost u vidu najveće ljudske vrijednosti. U granicama ove vremenitosti, čovjek je kosmičko biće, ali ne po tome što predstavlja cjelinu Kosmosa, već po tome što je logos čovjeka i njegove Zajednice kao afirmacija logosa Društvene vasionne, poseban izraz kosmičkog logosa. Na toj vezi se konstituira apsolutna nulta tačka čovjekovog – društvenog vremena (Vukićević, 2019).

Čovjekovo vrijeme i vrijeme njegove Zajednice, nije povezano sa kosmičkim vremenom, samo na nivou prirodne i materijano – egzistencijalne uslovljenosti. Čovječja protivrečna veza sa Kosmosom nalazi se u kreativnosti, esteticima, eticima, solidarnosti, nadi, otporu zlu, haotičnim i destruktivnim silama, sigurnosti i stvaranju Zajednice, opšteg dobra i ekološke svijesti i senzibiliteta, što gradi vječnu vremenitost čovjekove egzistencijalnosti i esencijalnosti. Svi čovjekovi naporima: kreativni, estetski, etički, solidarni, otpori zlu, izgradnji opšteg dobra ne dostižu mogućnosti koje čovjeku pruža priroda, Kosmos, univerzum i multiunivrzum. Jedina čovjekova mogućnost i perspektiva je da prati kosmički logos koji predstavlja demijurg ukupnosti ovih procesa.

Generička suština – nužna potreba najviše vrijednosti i kao takva čovjekova sloboda

Generičnost je kvintesencija ljudske prirode kao jedinstva ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice. To je vjera – povjerenje i pouzdanje, koja ima karakter svetosti. U pitanju je svetost u kojoj se susreću, na simetričan i asimetričan način:

generičnost, svjesnost, savjesnost, generička nužnost i generička sloboda. Ljudsko biće ima kosmičkim logosom determinisanu generičku energiju, koju ovlaćuće u ćovjekovom vremenu i vremenu ćovjekove Zajednice. U tome se nalazi sva sućtina nastajanja i postojanja ljudskog roda, ćovjeka i ćovjekove Zajednice, koja ima karakter ne samo svjesnosti već i karakter svetosti, ćto će reći savjesnosti. To je specifićan izraz kosmićkog logosa u generićkom vremenu ovaploćenom u ćovjekovom svjesnom postojanju i postojanju ćovjekove Zajednice na bazi energije ljudskog vremena. Bazićna determinanta je apsolutna nulta taćka ćovjekovog – drućtvenog vremena koja prati „vjećno-vremenito“ ųivotno-povijesno kretanje ljudske prirode u njenom jedinstvu ljudskog roda, ćovjeka i ćovjekove Zajednice. Prema tome, svaki oblik svjesnosti (raćanje, kreativnost, mućkost, ųenskost, roditeljstvo itd.) ima karakter ovaploćenja generićke smislenosti – logosnosti u povijesnom nastajanju i postojanju ljudskog roda, ćovjeka i ćovjekove Zajednice.

Mećutim, razumijevanje te ćinjenice nema apriorni karakter vjerovanja u nećto nadljudsko, u neki Apsolut koji je van nas i iznad nas. To je vjerovanje u odlike ljudske vrste, uzroćno i posljedićno provjerljive, koje nema ni jedna druga vrsta. Vjerujemo u jezik, pismo, kulturu, kreativnost, religiju, nauku, filozofiju, politiku, humanost, itd. Iz energije generićnosti, zasnovane na apsolutno nultoj taćki ćovjekovog – drućtvenog vremena, proistiću ljudske potrebe. Svako redukovanje ljudskih potreba, protiv je ljudske prirode. Nema ni jednog elementa, kompleksne i protivrjećne ljudske prirode i prirode ćovjekove Zajednice, koji ne proizvodi ljudske potrebe, ali svaki element dobija logosnu valentnost u jedinstvu generićke nužnosti i generićke slobode i ovlaćuće se u ćovjeku i ćovjekovoj Zajednici. Generićka nužnost i generićka sloboda su jedinstvena potreba ljudske prirode ćovjeka i prirode njegove Zajednice.

Potreba generičke nužnosti i generičke slobode čovjeka i njegove Zajednice je onto-antropološka i gnoseološka pretpostavka postojanja čovjeka i njegove Zajednice kao posebne vrste (*sui generis*). Potreba generičke nužnosti i generičke slobode prati mogućnosti čovjeka i njegove Zajednice, i zato je ljudska mjera, jer ne ide preko granica ljudskog, ali odbacuje ono što narušava tu mjeru. Zato, ni jedan poseban elemenat ljudske prirode, ljudski rod, čovjek ili čovjekova Zajednica ne mogu preuzeti jedinstvenu ulogu stvoritelja cjeline ljudske prirode, niti bilo kojeg posebnog elementa ljudske prirode: ljudskog roda, čovjeka ili čovjekove Zajednice. Ona sadrži istovremeno utopiju i realitet ljudske potrebe, jer svakog pojedinca i svaku Zajednicu, usmjerava na neprestano traganje za svojim mogućnostima kao svojom utopijskom dimenzijom, ali i poštovanje svojih motivacionih i kognitivnih karakteristika, koje čovjeku i njegovoj Zajednici obezbjeđuju samo „kondicionalnu autonomiju“ u odnosu na djelovanje kosmičkog logosa i logosa Društvene vasionne. To je složen evolucionni proces koji je vođen uzročnim djelovanjem, ali ne isključuje slučajnosti.

Ljudska potreba ima jasnu svoju utopijsku i realnu dimenziju (fikciju i stvarnost). Kompleks ljudskih potreba je složen fenomen koji se svojom metafizikom i fizikom konstituše u dubinskim slojevima društvenog postojanja, društvenog determinizma, ali i društvenog indeterminizma, čovjeka i njegove Zajednice. Za otkrivanje suštine ljudskih potreba neophodan je, pored teorijskih i empirijskih saznanja, i metod sociološke imaginacije. Jedino sociološkom imaginacijom možemo otkrivati karakter ostvarivanja ljudskih potreba, pogotovo interferenciju koja se unutar tog procesa odvija u odnosima diferenciranih elemenata ljudske prirode (Sjenke arhetipskih sadržaja; interese – ekonomske, političke, socijalne i dr. kulturološke; moralne; religijske itd). Znači, svi elementi: svjesno, nesvjesno, nagonsko, infantilno, agresivno, imaju energiju ljudske potrebe koja

se ispoljava u jedinstvu generičke nužnosti i generičke slobode. Potrebe su onto-antropološke i gnoseološke pretpostavke (izazivači i izazvani) postojanja čovjeka i njegove Zajednice. One se odnose na cjelinu prirode čovjeka i njegove Zajednice. Bez cjeline potreba, kao pretpostavki, ne može se zamisliti postojanje čovjeka i njegove Zajednice, u smislu njihove generičnosti. Ova potreba se nalazi unutar ljudske prirode, ona je njen supstancijalni momenat, koji ne može zamijeniti nikakv spoljni elemenat (metversum, na primjer), a da čovjek ostane čovjek. Čovjek uvijek ostaje samo jedan vid ovlaštenja ljudske prirode u njenom povijesnom razvitku.

Generička suština je osnovna potreba čovjeka koja je, uzrok i posljedica, čovjekovog postojanja i postojanja njegove Zajednice. Čovjek, sam za sebe, ne može ovladati niti ovim uzrocima, niti ovim posljedicama. Ljudska potreba je izazivač i izazvani; a) izazivač u vidu unutrašnjeg, objektivnog potencijala – energije ontoantropoloških i gnoseoloških pretpostavki čovjeka i njegove Zajednice; b) izazvani momenat u vidu spoljašnje nužnosti ostvarivanja supstancijalnosti generičnosti čovjeka i njegove Zajednice.

Bez cjeline potreba, kao pretpostavki, ne može se zamisliti postojanje čovjeka i njegove Zajednice, u smislu njihove generičnosti. Generička suština je osnovna potreba čovjeka koja je, uzrok i posljedica, čovjekovog postojanja i postojanja njegove Zajednice. Generička suština je izazivač i izazvani kao objektivan potencijal – energija koji traži svoje zadovoljavanje, nužno u kontekstu jedinstvenog djelovanja sa spolja zadatim determinantama generičnosti. Tako su unutrašnje i spoljnje čovjekove potrebe nerazdvojne.

Bitno je konstatovati da utopijska i stvarna dimenzija ljudskih potreba sadrže istovremeno, generičku nužnost i generičku slobodu. Veza generičke nužnosti i generičke slobode je izvorna potreba čovjekovog života u Zajednici (svjesna i savjesna gene-

ričnost). Život se odvija u konkretnoj Zajednici sa ciljem ostvarivanja generičnosti čovjeka i njegove Zajednice na principu konkretno – univerzalno, na principu smislenog odnosa, a ne na principu moći. Smisao života, a to znači kreativnosti, je osnovni demijurg njihovog odnosa. Princip moći suprotan je generičkoj suštini čovjeka i njegove Zajednice. To je suština ljudske prirode koja je nastala iz potrebe da ljudi žive u Zajednici, a ne iz interesa, ili bilo kojeg izolovanog elementa ljudske prirode. Potreba ljudi da žive u Zajednici, njena nužnost i sloboda, pretpostavlja ljude kakvi jesu, ali i kakvi treba da budu i iznad je aktualnih članova čovjekove Zajednice. Redukovanje ljudi na određeno stanje je dogmatsko redukovanje ljudske prirode, uklanjanje generičnosti (stvaranja, rađanja, kultivisanja) ljudske prirode. Znači, potreba je u osnovi postojanja čovjeka i njegove Zajednice, otvorena mjera mogućnosti čovjeka i njegove Zajednice: energija i smisao postojanja čovjeka i njegove Zajednice kao generičkih kategorija. Generičku energiju i smisao neko ne može preuzeti u ime ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice, nikakva digitalna mašinerija i njena inteligencija ili multiversum.

Čovječanska potreba

Čovječanska potreba je ljudska potreba na nivou povijesno konstituisane čovjekove Zajednice. Ona je proizvod čovječanskog vremena kao povijesno konstituisanog i osviješćenog vremena čovjekove Zajednice. To znači da je čovječanska potreba, ljudska potreba na višem nivou, ili posebnom nivou, od potrebe čovjeka pojedinca. Ona je autonomni izraz generičke energije. U tome je nesporan realitet čovječanske potrebe, sociološki relevantan s obzirom na značaj, značenje i smisao koji ima za čovjeka i čovjekovu Zajednicu. Bez preciznog sociološki analitičkog diferenciranja čovječanske potrebe,

ne možemo imati objektivnu sociološku analizu i tumačenje ljudskih potreba.

Svaka ljudska potreba ima svoju vremenitost i odgovarajuće cikluse ispoljavanja u kontekstu apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena. Lažna je dilema: da li je čovjek čovjeku prava potreba, ili je, čovjek čovjeku neprijatelj. Dilema je veoma uprošćena, tako da ne odgovara složenosti odnosa čovjeka i čovjeka. Odnos čovjeka i čovjeka se zasniva na njihovoj međusobnoj potrebi – generičkoj potrebi koju determiniše apsolutna nulta tačka vremena, kao vremenski okvir u kojem se ona osvještuje na principu jedinstva generičke nužnosti i generičke slobode, ali ništa manje važno, i u odnosu sa čovječanskom potrebom njegove Zajednice. Naravno, tu je i prostor u svojoj neograničenosti, ali i istoričnosti. U tom susretu vremena i prostora odvija se spoj Logosa i Istorije ljudskog postojanja. Taj susret je u beskonačnim protivrječnostima koje neumitno karakterišu potrebu ljudskog postojanja.

Ove protivrječnosti, na ovaj ili onaj način, karakterišu ostvarivanje generičnosti, tj. apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena. Prema tome, na teorijskom nivou dileme nema: čovjek drugom čovjeku nije neprijatelj, već su, jedan drugom, nužna potreba, isto tako, kao što mu je nužna potreba i čovjekova Zajednica i njena konstituisana čovječanska potreba. Ovaj teorijski nivo dobija u praksi svoju relaciju na ispoljavanju konkretno-univerzalnog u susretu Logosa i Istorije. U tom odnosu se ne radi samo o teoriji, već i iskustvu koje potvrđuje otvorenost teorije u skladu sa vremenitošću apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena. Iskustvo ne može sadržati cjelinu teorije, ali ni teorija cjelinu iskustva. Ali, ljudska potreba ostaje kao osnovna determinanta, koju ne može nadomjestiti nikakv poseban interes, kao ni skup više interesa, niti je isključiti. U tom smislu ljudska potreba u svim tipovima – ljudskom – čovjekovom – čovječanskom, mora biti

konstituens Zajednice kao cjeline koja predstavlja susret Logosa i Istorije.

U susretu Logosa i Istorije, ljudske potrebe se diferenciraju na potrebe: ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice. Sve su to ljudske potrebe koje imaju univerzalnost, ali i konkretnost. Univerzalnost ljudskih potreba nije moguće izvesti bez njihove konkretizacije sadržane u logosnim valentnostima (značaju, značenju i smislu koje univezalne ljudske potrebe dobijaju za čovjeka i čovjekovu Zajednicu u njihovom povijesnom razvoju) potreba čovjeka i čovjekove Zajednice. Potreba generičke energije nije moguća bez univerzalnosti ljudskog roda, ali ni bez svoje konkretizacije u čovjekovoj potrebi i potrebi čovjekove Zajednice. Bez njih, generička energija ostaje bez energije, odnosno bez predmeta ispoljavanja sopstvene energije u iskustvu uma i iskustvu bića. Ako generička energija ostaje bez čovjeka i čovjekove Zajednice, samo u svojoj apstraktnosti ljudskog roda, ona gubi generički karakter, ona više nije generička energija.

Čovjekova osnovna potreba je da bude čovjek, a to može biti samo kao pripadnik ljudskog roda, ali i pripadnik čovjekove Zajednice. Prema tome, čovjekova potreba sadrži ljudsku potrebu, čovječansku potrebu čovjekove Zajednice kao osviješćenu generičnost. Čovjekova potreba se tako diferencira na ljudsku potrebu, potrebu čovjekove Zajednice i potrebu čovjeka kao autonomnog društvenog bića. Nužnost jedinstva ove tri potrebe (generička nužnost) na svim nivoima generičnosti pretpostavlja istovremeno i autonomiju svake od njih, a to jedinstvo i autonomija čine osnovu generičke slobode. Tako generička nužnost i generička sloboda, prate jedna drugu, na putu humanog razvoja ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice (Homo-sapiens: razumsko i humano biće – svjesno i savjesno).

Interesi parcijalizuju ovu potrebu i neumitno uvode princip moći (a to znači sile i nasilja) među ljudima i njihovim zajednicama. U tom slučaju nastaje inverzija: potreba postaje interes

koji blokira generičnost: čovjeku je potreban interes, a ne čovjek, čovjeku je potreban interes, a ne priroda.

Međutim, to ne dovodi do prekida djelovanja Logosa. Logos ne može imati smisla bez Istorije, odnosno bez čovjeka onakvog kakav se ispoljava u povijesnom postojanju i trajanju. Odnos Logosa i Istorije je uvijek izraz nivoa ostvarivanja generičke suštine čovjeka i njegove Zajednice. To je prostorno-vremensko vremenovanje čovjeka i njegove Zajednice. Jedino u tom kontekstu se konstituše potreba čovjeka prema čovjeku i prema zajednici na lokalnom i globalnom planu. U tom kontekstu čovjek je potreba drugom čovjeku onakav kakav je, ali to nužno implicira i novu potrebu i čovjeka i Zajednice. Sadržana je u tome nužnost, ali ne neprijateljstvo čovjeka prema čovjeku, već nužnost kao sloboda uzajamnog, nenasilnog ostvarivanja ljudskih potreba. Ali to nije antiutopijska sloboda, koja dolazi sama po sebi, već stvaralačka sloboda samoostvarivanja čovjeka i njegove Zajednice (ideja vladavine). To je sloboda koja se temelji na realnim pretpostavkama. U svojoj nesavršenoj i nezavršenoj ljudskoj prirodi, čovjek ima i nesavršene i nezavršene potrebe. Ali, to su opet ljudske potrebe, potrebe ljudske prirode, potrebe za ostvarivanje generičnosti čovjeka i njegove Zajednice. Ako ih izmještamo iz ljudskih potreba, ne možemo doći do samosvijesti o ljudskim načinima ostvarivanja generičnosti prevladavanjem postojećeg nesavršenog stanja (neprijateljstava među ljudima i zajednicama). Zato je bitno sociološki razlikovati: a) čovjeka kao potrebu i b) čovjeka kao interes.

Odnos čovjeka prema čovjeku je cjelovit samo u tom odnosu, u kojem je čovjek čovjeku potreba, onakav kakav jeste, i kakav treba da bude. Čovjeku je čovjek potreban u svakom smislu. „Pravu“ potrebu ne može niko definisati, jer je čovjek potreban čovjeku onakav kakav jeste: Čovjek ne može svoju Zajednicu graditi sa nekim drugim čovjekom, sem sa onim koji esencijalnu i egzistencijalnu cjelovitost proživljava u povijesnim ciklusima

apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena. Definisanje „prave“ potrebe je čista antiutopija. Nema „prave“ i „neprave“ potrebe čovjeka u odnosu na čovjeka. Odnos čovjeka i čovjeka se zbiva u susretu Logosa i Istorije kojim se definiše karakter potrebe čovjeka u odnosu na drugog čovjeka i druge ljude i generičku postojanost. Ljudska potreba dobija tako svoju esencijalno-egzistencijalnu cjelovitost, a to znači i unutrašnju protivrječnost („I zatvor je za ljude“). Protivrječnost je ljudska ako u sebi nosi energiju ostvarivanja čovjeka i čovječnosti.

Logos djeluje esencijalnom intencionalnošću i prihvata ljude onakvi kavi jesu i time ostvaruje susret sa Istorijom. Tako se u samoostvarivanju Logosa ispunjava njegov smisao. Logos ne može imati smisla bez Istorije, odnosno bez čovjeka onakvog kakav se ispoljava u povijesnom postojanju i trajanju. Odnos Logosa i Istorije je uvijek izraz nivoa ostvarivanja generičke suštine čovjeka i njegove Zajednice. To je prostorno-vremensko vremenovanje čovjeka i njegove Zajednice. Jedino u tom kontekstu se konstituiše potreba čovjeka prema čovjeku i prema Zajednici na lokalnom i globalnom planu kao nova potreba. Prema tome, istinska ljudska potreba je uvijek u stvaranju i smoostvarivanju, a to znači bez pretpostavke konačnosti. Njeno stvaranje i samoostvarivanje uvijek sadrži kategoriju treba, ali ne „treba“ definisano postavljenim društvenim normama, već „treba“ u smislu djelovanja apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena. Normativno „treba“ redukuje potrebu na interese, a „treba“ generičke suštine je uvijek definisano ljudskom potrebom, a ne interesima. Normativno „treba“ je uvijek nalog (*auftrags*) za ostvarivanje nekih posebnih interesa, individualnih ili kolektivnih, „treba“ ljudske potrebe je uvijek u determinizmu povijesnog kretanja i postojanja čovjeka i njegove Zajednice.

Posljedice normativnog „treba“ i generičkog „treba“ su bitno različite. Prvo je determinisano interesima konkretnih aktera i

postojećom strukturom društvene moći, a generičko „treba“ je izraz ljudske potrebe u cjelini postojanja čovjeka i njegove Zajednice. Generička potreba sadrži vrijeme prošlosti, sadašnjosti i budućnosti u kojima se sublimiraju ljudske potrebe uopšte.

Pitanje opšteg dobra – egalitarni sindrom

Kako čovjekova Zajednica može ustanoviti način raspodjele opšteg dobra u cilju ostvarivanja generičnosti čovjeka i njegove Zajednice? Kako objasniti ostvarivanje opšteg dobra, ako se opšte dobro nalazi u višestrukosti čovjeka i njegove Zajednice? Da li u toj višestrukosti može biti opšte dobro sadržano u jednakosti?

Sociolozi su, ne samo teorijski, nego i empirijski, svoju pažnju usmjerili na jako opasne efekte egalitarnog sindroma, kao jednog vida shvatanja opšteg dobra. To je jednostrano razumijevanje opšteg dobra. Egalitarni sindrom negativno utiče na društveni ratzvoj, a time i na društvenu pravednost, ali ima i pozitivnu stranu. Negativni efekti egalitarnog sindroma proizvod su sukoba interesa, a ne sukoba potreba. Egalitarni sindrom ima pozitivno značenje u kontekstu potreba. Potreba za Zajednicom i njenim opštim dobrom, jedinstvena je, ontološko-antropološki i gnoseološki determinisana, potreba svih članova Zajednice, a interesi u Zajednici su različiti kod pojedinih članova Zajednice, i time suprotstavljeni. Potreba za Zajednicom prethodi, tj. osnovna je pretpostavka postojanja svakog člana Zajednice i time jedinstvena. Potreba za Zajednicom pojedinih članova Zajednice u pozitivnoj je korelaciji sa drugim članovima Zajednice. Potreba za Zajednicom ujedinjuje generičku nužnost i generičku slobodu ostvarivanja generičnosti čovjeka i njegove Zajednice. Potreba za Zajednicom jednog, ujedinjuje se sa potrebom drugih članova Zajednice. Potreba za nacionalnom zajednicom određene nacije, potreba je svih

članova te nacije. Interesi za Zajednicom su različiti i time sadrže pozitivne i negativne korelacije sa potrebom za Zajednicom. Interesi dovode u pitanje jedinstvo generičke nužnosti i generičke slobode postojanja čovjeka i njegove Zajednice. Egalitarni sindrom u domenu potreba za Zajednicom ima progresivni karakter u ostvarivanju generičke suštine čovjeka i njegove Zajednice, dok egalitarni sindrom u domenu interesa uvijek ima smjer izjednačavanja prema dolje (od višeg kvaliteta prema nižem), a to znači regresivni karakter. Suštinski, u domenu potreba vlada princip asocijativne moći, povećanje moći jednih subjekata znači povećanje moći i drugih subjekata Zajednice – povećanje moći jednih zajednica, povećanje moći i drugih zajednica, dok u domenu interesa vlada princip antagonističke moći, povećanje moći jednih subjekata, znači smanjenje moći drugih subjekata Zajednice. Potreba za Zajednicom povećava opšte dobro, odnosno, na principu generičke nužnosti objedinjuje pojedinačna dobra u opšte dobro, dok interesi u svojoj suprotstavljenosti neminovno produkuju konfliktne posljedice.

Potrebe, prirodne – kosmičke i društvene – generičke, su onto-antropolške i gnoseološke pretpostavke nastajanja i postojanja čovjeka i njegove Zajednice i neprestano prate njihov povijesni put u stvaranju opšteg dobra Zajednice. Zbog toga, na potreba-ma treba graditi konstitutivnu i regulatornu, društveno-sistem-sku, organizaciju društva. Interesi, genrički kontekst redukuju na vladajuće društvene odnose i vladajuću društvenu moć i blokiraju suštinsku promjenu načina proizvodnje društvenog života. Tako su interesi pod presudnim uticajem vladajućih struktura društva i kao takvi izraz redukovanih društvenih potreba (logika liberalizma). Diferencirana sociološka analiza mora identifikovati odnose interesa i potreba u odnosu na prirodne – kosmičke i društveno-generičke elemente u kontekstu asocijativnog, a ne antagonističkog, tipa društvene moći.

Potrebe prate prirodno vrijeme (jedinstvo ljudskog, čovjekovog i čovječanskog vremena) kao cjelovito umsko (svjesno i savjesno) rasuđivanje i vremenovanje postojanja čovjeka i njegove Zajednice. Prirodno vrijeme ima svoju logiku koja osigurava ciklično ostvarivanje generičnosti čovjeka i njegove zajednice sa neprestanom vizijom ostvarivanja opšteg dobra što pretpostavlja pozitivnu korelaciju ljudskog, čovjekovog i čovječanskog vremena. Interesi redukuju vrijeme na predmetni racionalizam aktualnih, pojedinačnih i kolektivnih, subjekata i time proizvode negativnu korelaciju ljudskog, čovjekovog i čovječanskog vremena. Njihova logika neminovno, više ili manje, odstupa od generičke logike. Potreba, kao primarna vrijednost utopijskog karaktera, afirmiše istorijsko ostvarivanje spoja esencije i egzistencije na principu generičke nužnosti i slobode, kreativnosti, humanosti i morala. Potreba je demijurg pozitivne korelacije generičke nužnosti i generičke slobode u vremenitim relacijama esencije i egzistencije čovjeka i njegove Zajednice.

Interesi kao reducirana vrijednost potreba na predmetni racionalizam, imaju za posljedicu uspostavljanje monopola egzistencije nad esencijom. Time se degradiraju bitne generičke komponente slobode, kreativnosti, humanosti i morala čovjeka i njegove Zajednice, tj. gube karakter opšteg dobra.

Interesi upravo sadrže konačnost u ostvarivanju postavljenog cilja, koji nikad ne može izražavati cjelinu generičnosti u njenom spoju nužnosti i slobode. Ostvarenje interesa, znači zatvorenost – konačnost prema sebi i prema drugima. Generičnost je neprestano otvorena potreba prema sebi i prema drugima. Zato je ona istovremeno izazivač i izazvani. Interesi su zatvoreni i kao izazivači i kao izazvani – izazivači se bazi-
raju na zatvorenosti i na individualnom i na kolektivnom planu, a naročito na očuvanju oblika postojećeg načina proizvodnje društvenog života. U tome je temeljna razlika između potreba i interesa, i društava koja su u konstitutivnom

i regulatornom smislu svojih društvenih sistema postavljena na potrebama, ili, na interesima.

Znači, interesi, sami po sebi, nemaju karakter generičke nužnosti i slobode postojanja čovjeka i njegove Zajednice. Generička suština ne može biti skup interesa, ili samo ekonomski, politički ili neki drugi interes, koji možemo, ali ne moramo ostvarivati da bismo bili ljudi. Generička suština je naša unutrašnja i spoljašnja potreba koja nas neprestano prati u uzročno-posljedičnom nizu, koji uključuje i slučajnosti sa poznatim posljedicama.

Interesi mogu imati značaj u smislu naše generičke postojanosti i kao takvi vid zadovoljavanja ljudskih potreba. Ostvarivanje interesa, političkih, ekonomskih, etničkih, itd. bez kvalitativnog posredovanja sa ljudskim potrebama, neprestano dovodi u pitanje ostvarivanje generičnosti čovjeka i njegove Zajednice.

U potrebi je sadržana pozitivna korelacija nužnosti i slobode u procesu ostvarivanja generičnosti čovjeka i njegove Zajednice. U ostvarivanju interesa nužno nastaje degradiranje slobode koja znači cjelinu generičnosti čovjeka i njegove Zajednice, a degradiranje slobode ima za posljedicu stvaranje monopolskih društvenih odnosa, sukoba i nasilja, degradaciju čovjeka i njegove Zajednice.

Interesi uvijek imaju parcijalni prostorno-vremenski karakter, kako sa unutrašnje, tako i sa spoljašnje determiniranosti i kao takvi kidaju uzročni niz generičke nužnosti i generičke slobode. Potrebe su osnova ostvarivanja i samoostvarivanja i stvaranja, i zato potrebe nikad nemaju parcijalni karakter kao interes, jer su uvijek u nužnoj i slobodnoj vezi sa generičkom suštinom. Razvoj potreba je u pozitivnoj korelaciji sa protivrječnim razvojem generičke suštine čovjeka i njegove Zajednice.

Razvoj interesa ide procesom negacije – negacije u odnosu na ljudske potrebe: nekad u pozitivnoj, nekad u negativnoj korelaciji sa ostvarivanjem generičnosti čovjeka i njegove Zajednice.

Interesi mogu imati ljudski smisao samo u kontekstu ljudske potrebe. Zbog toga, svaki koncept društva na bazi interesa, bez konteksta *logosne valentnosti ljudskih potreba*, automatski znači degradaciju čovjekove Zajednice. To je primjer liberalizma koji u centar konstituisanja čovjekove Zajednice stavlja interes, i to prevashodno ekonomski i politički interes, bazirajući slobodu pojedinca na tom interesu. Degradira suštinu pojedinca i suštinu Zajednice, deplasira osnove, ne samo slobode, nego i nužnosti suštine generičnosti čovjeka, njegove Zajednice i najznačajnijih institucija društva.

Na primjer, porodica je potreba čovjeka i njegove Zajednice, a ne interes. Ukoliko se porodica degradira na interese pojedinih članova, onda je to interesna zajenica, više nije porodica. Natalitet je potreba čovjeka i njegove Zajednice. Ako se degradira na interes, natalitet vodi nestajanju čovjeka i njegove Zajednice, što nam potvrđuju demografska kretanja savremenog društva. Mjere koje se preduzimaju za poboljšanje demografskog razvoja na bazi interesa, a ne ljudskih potreba, daju suprotne rezultate.

Kvalitet života je sadržan u potrebama, a ne u interesima. Kvalitet života čovjeka i njegove Zajednice se nalazi u ostvarivanju njihove generičnosti – na individualnom i kolektivnom planu, što pretpostavlja neraskidivu vezu generičke nužnosti i slobode. Interesi često, kao parcijalni vid postojanja, djeluju u suprotnom smjeru od ostvarivanja generičnosti. Interes parcijalizuje generičnost i time neumitno dovodi u pitanje njenu cjelovitost. Autonomnost ekonomskog interesa, pogotovo monopol prema drugim momentima generičnosti, socijalnim, moralnim i uopšte onto-antropološkim, znači njegovu autarhičnost i destruktivnost, gubitak generičnosti. Čovjek je na individualnom planu razumljiv i samorazumljiv samo u jedinstvu njegove egzistencije i esencije, a ne parcijalno na nivou bilo kojeg posebnog interesa. Interesni parcijaliteti se nužno diferencirano

javljaju u domenu esencije, i u domenu egzistencije. Parcijaliteti nužno dovode u pitanje neograničenost čovjekovog društvenog vremena sa stanovišta apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena čime se dovodi u pitanje smisao čovjekovog postojanja. Homo-ekonomikus nikad ne može ispoljavati smisao čovjekovog postojanja, jer čovjeka redukuje na ekonomski interes koji je u jednostranosti sa potrebom čovjeka kao generičkog bića. Tako je i sa bilo kojim homo-parcijalitetom, politikus, etnikus, i sl.

Zbog toga istinska zgrada čovjekove Zajednice mora biti utemeljena na ljudskim potrebama, a ne na parcijalnim interesima.

Logosna antivalentnost interesa

Čovjek i njegova Zajednica, po svojoj prirodi, sadrže povijesnu granicu u vladanju svojom generičkom nužnošću i slobodom postojanja. Interesi, parcijalizacijom te granice, favorizuju nužnost određenih momenata ljudske prirode, a time parcijalizuju i slobodu vezujući je za racionalno determinisane parcijalne elemente prirode čovjeka i prirode njegove Zajednice (ekonomske interese za ekonomske „slobode“, političke interese za političke „slobode“). Čovjekova potreba je jedinstveno sadržana u racionalnom, nesvjesnom, nagonском, infantilnom, emotivnom, agresivnom. Bilo koji čovjekov interes i interes njegove Zajednice, mora nositi u sebi logosnu valentnost generičnosti čovjeka i njegove Zajednice. Monopol bilo kojeg posebnog interesa, monopoliše ljudsku prirodu i prirodu njegove Zajednice, jer ignoriše potrebe njihove cjelovite onto-antropološke i gnoseološke postojanosti i povijesnog razvoja. Interesi su oslonjeni na predmetni racionalizam redukovane ljudske prirode i zato su ograničenog značenja iako daju privid slobode pojedinca i Zajednice. Oni nikad ne nose u sebi cjelinu generičke nužnosti i generičke slobode, u skladu sa povijesnim nivoom razvoja

čovjeka i čovjekove Zajednice, već samo daju privid slobode osiromašene od generičke nužnosti kao njenog temelja.

U interesnoj slobodi sadržan je privid slobode, jer ona gubi ljudsku mjeru generičnosti i realitet povijesnog nivoa razvoja čovjeka i čovjekove Zajednice, a to znači i moć čovjeka i njegove Zajednice da vladaju svojom prirodom. Interesna sloboda je antiutopija slobode.

Suština je u činjenici da je sloboda ljudska potreba, a ne interes. Pogled na svijet koji slobodu redukuje na interes u suštini negira slobodu kao ljudsku potrebu. Logika interesa vodi društvo nerazrješivim protivrječnostima i vladavini sile, a ne vladavini intencionalnih snaga generičnosti čovjeka i njegove Zajednice, na kojima utopija slobode dobija realne pretpostavke povijesnog ostvarivanja. Interesna antiutopija slobode nosi u sebi opasnost za čovjeka i njegovu Zajednicu kojoj je apokalipsa jedini mogući ishod.

Znači, interesi nemaju karakter generičke nužnosti i slobode postojanja čovjeka i njegove Zajednice. Generička suština ne može biti skup interesa, ili samo ekonomski, politički, ili neki drugi interes, koje možemo, ali ne moramo ostvarivati da bismo bili ljudi. Generička suština je naša unutrašnja i spoljašnja potreba koja nas neprestano prati u uzročno-posljedičnom nizu u kojem su interesi samo jedan momenat ljudskosti. Izvan ovog konteksta, interesi neminovno dobijaju antilogosni karakter.

Svakidašnji život i interesi

Svakidašnji život postaje laboratorija interesnih sukoba, koja je izraz nemogućnosti ljudskog prirodnog funkcionisanja ljudi, kako siromašnih, tako i bogatih. Interesni sukobi nužno proizvode nered u društvu i sve veći jaz između idealnog i stvarnog. Ljudska potreba postoji u energiji generičnosti čovjeka i njegove Zajednice za prevođenje ovog „besporetka“ u ljudski

poredak, ali treba stvoriti društvene pretpostavke za kultivisanje ljudske prirode u smjeru konstituisanja društvenih aktera, sposobnih i spremnih, za ostvarivanje tog smjera. To je smjer apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena. Sudbina čovjeka i njegove Zajednice zavisi od broja pojedinaca koji će ovaj smjer birati kao svoju slobodu. U tom izboru je sadržan legitimitet generičke nužnosti i generičke slobode, tj. legitimitet društvenih, privrednih i političkih institucija društva sa stanovišta ostvarivanja ljudskih potreba. U tom legitimitetu posebno mjesto i odgovornost imaju društveni akteri, posebno glavni; elite, institucije i građani. Jedino takav, fudamentalni teorijski pristup, koji polazi od ljudske prirode i ljudskih potreba, može otkriti „višedecenijsko liberalno uništavanje kulturnih normi i političkih navika koje imaju suštinsku važnost za vladavinu naroda“ (Denin 2019, 16). Liberalizam na tome gradi svoju simetrijsku ravnotežu i suštinsku nepromjenjivost društvenih odnosa. Zato je, centralno pitanje sociološke nauke, filozofije i društvenih nauka uopšte, otkriti uzroke: zašto liberalizam ne propada? Zašto smo došli u stanje da je sve manje važnosti kulture koja vrednuje Zajednicu i institucije, porodicu, crkvu? Zašto društveni protesti ne izlaze iz logike liberalizama? Odgovori se ne nalaze u nekoj prevratničkoj revoluciji, utemeljenoj na utopističkim vizijama (desnim ili lijevim, svejedno), a neostvarivim, već u sitematskom stvaranju Zajednice koja će u svom temelju imati ljudske potrebe kao izraz generičke suštine čovjeka i njegove Zajednice. Konačno, koje su to „tajne čestice“ koje održavaju vladajuću simetriju načina proizvodnje društvenog života i osporavaju njegovu suštinsku promjenu?

Komparacija potreba i interesa

Ljudske potrebe „poštuju“ sve onto-antropološke i gnoseološke pretpostavke (svjesno, nesvjesno, nagonsko, infantilno,

agresivno) postojanja čovjeka i njegove Zajednice u skladu sa povijesnim nivom razvoja čovjeka i čovjekove Zajednice.

Interes, bilo koji, ekonomski, politički, porodični, je racionalistička (proračunata) kategorija, koja je parcijalizovani izraz predmetnog racionalizma redukovane ljudske prirode čovjeka i njegove Zajednice, jer ignoriše logosnu cjelovitost ljudske prirode u svim njenim dimenzijama. „Antičko preporučivanje vrline i težnja ka opštem dobru, treba da ustupe mesto osnovnoj motivaciji modernog republikanizma – težnji za ostvarivanjem ličnih interesa koja dovodi do opšteg rasta moći i tako do ispunjavanja želja“ (Denin 2019, 160). To je centralni smjer institucionalizujuće uloge republikanizma koju afirmiše liberalni concept. Zajednica se neprestano nalazi u haosu – besporetku ličnih interesa i težnji za ispunjavanjem ličnih interesa, a ne za ostvarivanjem i razvoj opšteg dobra. Zajednica kao objektivna društvena kategorija uopšte ne postoji (privatizovana je na najgrublji način – odljučena), jer nema realnih pretpostavki opšteg dobra koje je jedini kategorijalni sublimat Zajednice. Ona je neprestano u nekom „besporetku“ u kojem Vlada – odnosno država, kao surogat zajednice, dobija ulogu isključivog kontrolora, koji ima nemoguću ulogu da prati i štiti pojedinačne interese i tako da odlučuje o tome šta su pojedinačni interesi. Tako imamo besmislen *circulos vitiosus*, zasnovan na logici interesa, koji, kao centripetalna sila izbacuje Zajednicu, a pojedinca ostavlja vrtlogu vjetrova sistemske konfuzije koje proizvodi monopolska uloga tržišta i države. Dobijamo „besporedak“ (skup asimetričnih komponenti astrukturalnog karaktera koje zajednički djeluju – sistemska konfuzija – u smjeru promjene postojećeg poretka) na bazi privatnih interesa kojima je logos Zajednice daleko. To je suština liberalnog koncepta društva, konzervativnog i progresivnog, svejedno, u kojem se gubi i logos građanina i logos Zajednice. Ljudske potrebe nose u sebi nužnost Zajednice, a njihovo ostvarivanje nosi slobodu pojedin-

ca i Zajednice kao vid njihovog povijesnog samoostvarivanja, dok interesi, po svojoj logici, van konteksta ljudskih potreba, imaju tendenciju proizvodnje sukoba.

Mislim da ovdje treba tražiti razloge duboke razlike ljudskih potreba i interesa. Ljudska potreba je jedinstvo svjesnog i nesvjesnog (nagonskog, infantilnog, agresivnog) tako da se u tom jedinstvu nalazi unutrašnja energija djelovanja pojedinaca i zajednica. Interesi su oslonjeni na svjesni – proračunati, više spoljni uticaj i zato su ograničenog značenja sa stanovišta generičke suštine čovjeka i njegove Zajednice, iako daju privid slobode pojedinca i Zajednice. Oni nikad ne nose u sebi cjelinu generičke nužnosti i generičke slobode, već samo daju privid slobode osiromašene od generičke nužnosti kao njenog temelja. U tome se nalazi dubinski osnov iluzija i ironija koje nudi liberalizam. Pozivanje na bilo koji interesni parcijalitet ljudske prirode, krije opasnost ideologiziranja i politizovanja konstruktivne i regulatorne organizacije društva. To ima posljedicu, potpunog ili djelimičnog zanemarivanja, drugih komponenti ljudske prirode, a time negiranja značaja ljudskih potreba. Redukovanjem ljudskih potreba na interese, gubi se ljudski osnov konstruktivne i regulatorne organizacije Zajednice i nužno produkuje osiromašeni pojedinac i osiromašena Zajednica sa oligarhijskom i birokratizovanom strukturom društvene moći. U toj sistemskoj „konfuziji“ liberalizam se održava.

Tako na primjer, infantilno je Ljudska potreba, ali samo u kontekstu čovjekove generičnosti i generičnosti njegove Zajednice, jer samo u tom kontekstu dobija logosnu valentnost ljudske potrebe. Infantilne komponente u kontekstu interesa gube karakter ljudske potrebe. U kontekstu interesa infantilne komponente ljudske prirode postaju jako destruktivne za pojedinca i njegovu Zajednicu, pa i za same njihove interese. Interesi preuzimaju ulogu liječenja destruktivnosti infantilnosti i time totalno gube karakter ljudskih potreba sa stanovišta generičnosti pojedinca i

njegove Zajednice. „Čovek je po svojoj psihološkoj prirodi infantilno, nagonsko, konfliktno, unutar samog sebe podeljeno biće, u kojem se sudaraju antagonistički nagoni života i smrti, ljubav i mržnja, racionalno i iracionalno, svesno i nesvesno, nerazumno i razumno, animalno i moralno. Ova slika razapete ljudske duše remeti i potkopava našu ulepšanu sliku o svesnoj racionalnoj i monolitnoj psihi“ (Trebješanin 2019, 1). Sve je ovo tačno sa stanovišta analitičkog raščlanjivanja ljudske prirode, ali sa stanovišta sociološkog tumačenja logosa ljudske prirode koji se nalazi u generičnosti ljudskog roda dobija šire značenje. Generičnost ljudske prirode u spoju generičke nužnosti i generičke slobode afirmiše sliku jedinstvene ljudske prirode koja upravo prevladava svoje protivrječnosti na slobodan način.

Fundamentalne razlike potreba i interesa

Komparacija potreba i interesa, kao dviju posebnih društvenih – socioloških činjenica, zasniva se na sljedećim fundamentalnim razlikama: potreba obuhvata ostvarivanje opšteg dobra (materijalnog i duhovnog) u smjeru razvoja generičnosti čovjeka i njegove Zajednice; interes je usmjeren na parcijalizovanu raspodjelu prirodnih i ljudskih resursa:

1) potrebe su unutrašnja detriminanta esencijalno-egzistencijalnog bivstvovanja čovjeka i njegove Zajednice;

2) potrebe su generički demijurg bivstvovanja čovjeka i njegove Zajednice;

3) potrebe su opšte dobro čovjeka i njegove Zajednice;

4) potrebe su generičko svojstvo nastajanja, postojanja i razvoja ljudskog roda sa stanovišta cjelovitosti ljudske prirode i prirode čovjekove Zajednice;

5) karakter zadovoljavanja potreba determinisan je poštovanjem principa odgovornog održivog razvoja prirode čovjeka i prirode njegove Zajednice;

6) prirodu, svoju i prirodu uopšte, ne možemo osvojiti i osvajanjem podvrgnuti interesima, jer bi priroda, ljudska i priroda uopšte, time gubila svoju suštinu;

7) interesi su ciljno redukovana usmjerenost u kojoj se zanemaruje cjelina ljudske prirode tj. prirode čovjekove Zajednice;

8) interesi su individualna ili kolektivna usmjerenost (osviješćena redukovana potreba) određenih subjekata na ostvarivanje koristi ili štete prilikom zadovoljavanja individualnih ili kolektivnih potreba;

9) interesi su faktori posredovanja između potreba i njihovog zadovoljavanja;

10) interesi su subjektivizirani faktor društveno uslovljenog (diferenciranog) zadovoljavanja potreba sa stanovišta ograničenih prirodnih i ljudskih resursa;

11) parcijalnost interesa nužno dovodi u pitanje poštovanje principa odgovornog održivog razvoja čovjeka i njegove Zajednice;

12) interesi su uvijek usmjereni na zadovoljavanje parcijalnih vrijednosti što bitno karakteriše korelaciju esencije i egzistencije sa njenim pozitivnim i negativnim posljedicama na ukupni razvoj čovjeka i njegove Zajednice;

13) pozitivna uloga interesa: skupljanje bogatstva; alokacija sredstava; nesmetano djelovanje inicijativa; blokiraju ulogu djelovanja štetnih strasti; interesi najefikasnije uzde protiv „gluposti despotizma“; pozitivna uloga interesa u društvenom sistemu može biti samo u kontekstu generičnosti čovjeka i njegove Zajednice;

14) interesi potiskuju i uklanjaju neke razornije i pogubnije sastojke ljudske prirode, ali samo ako djeluju u kontekstu generičkog karaktera prirode čovjeka i prirode njegove Zajednice;

15) parcijalnost interesa bitno degradira potrebu generičke cjelovitosti, slobode, kreativnosti, humanosti i morala čovjeka i njegove Zajednice;

16) protivrječnost potreba i interesa je vječna zakonitost prirode čovjeka i prirode čovjekove Zajednice koja se ispoljava u vremenitosti apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena;

17) ljudske potrebe su demijurg obostranog uslovljavanja nužnosti i slobode generičke prirode čovjeka i prirode njegove Zajednice, a interesi samo u tom kontekstu mogu imati pozitivan karkter.

Očigledan je zaključak: Redukovanje ljudskih potreba na interese – protiv je logosa ljudske prirode i prirode čovjekove Zajednice, a time i protiv logosa ukupne prirode i kosmičkog logosa.

Literatura:

- Bogišić V, *Crnogorski Zakonici 1796–1916*, (1998) Podgorica, Istorijski institut Republike Crne Gore (priredili: Dr Branko Pavićević, dr Radoslav Raspopović)

- Božović R. Ratko (1991), *Kultura potreba*, Beograd, Nučna knjiga

- Fabijan, J. (2001), *Vrijeme i drugi*, Nikšić: Jasen

- Gidens, E. (1998), *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić

- Grupa autora (2022), *Si Ďinping i borba protiv siromaštva*, Beograd, Albatrosplus

- Denet K. Danijel (2015), *Razbijanje čarolije*, Beograd, Mc Millan

- Hefe, O. (2016), *Da li je demokratija sposobna za budućnost?* Novi Sad: Akademska knjiga.

- Heidegger, M. (1985), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed

- Herbert, M. (1986), *Natur als Kultur aufgabe*, Stuttgart: Deutsche Verlags, Astalt
- Hiršman, A. (1999), *Strasti i interesi*, Beograd: Filip Višnjić
- Hollitscher, W. (1985), *Natur und Mensch im Weltbild der Wissenschaft – lebenweswn Mensch*, Berlin: Akademie Verlag
- Lazić, M. (2011), *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik
- Lefebvre, H. (1988), *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb: Naprijed
- Leković, D. (1984), *Pojam pogleda na svijet*, Titograd: CANU
- Marković, M. (1999), *Društvena misao na granici milenijuma*, Beograd: Službeni list SRJ
- Mišel, F. (1998), *Treba braniti društvo*. Novi Sad: Svetovi
- Pijaže, Ž. (1979), *Epistemologija nauka o čovjeku*. Beograd: Nolit
- Piketi, T. (2015), *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga
- *Pogled na svijet* (1984), Titograd: CANU
- Poper, K. (1993), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* / T. 1. *Čar Platona*. Beograd: BIGZ.
- Safranski, R. (2017), *Zeit – was sie mit uns macht und was wir aus ihr machen, Erscheinen bei FISCHER*. Taschenbuh: Frankfurt an Main
- Sekulić N. (2002), Postmodernizam i kraj antrtopologije, Beograd, *Sociologija* br. 4
- Sekulić M. N (2022), Kritika pojma prirode u pristupu Donne Haraway, Beograd, *Sociologija* br. 3
- Sen, Amartja (2002), *Razvoj kao sloboda*, (preveo T. Milićević) Beograd, Filip Višnjić
- Vratuša, V. (2013), „Nova“ ili „stara“ društvena strukturisanja i raslojavanja u Srbiji, bivšim jugoslovenskim republikama i bivšim društvima „real socijalizma“ U: Lazić, M., Cvejić, S. (ured.). *Promene osnovnih struktura društava Srbije u periodu ubrzane transformacije* (str. 46–63). Beograd: ISI – Čigoja štampa
- Vudman Marion (2022), *Svesna ženskost*, Beograd, Fedon
- Vukićević, S. (2013), Anthropocentrism: Existence against Essence, *Global Journal of Human Social Science, History*

Archaeology & Anthropology, Global Journals Inc. (USA): Cambridge, Volume XIII, Issue 1, pp. 5–13.

- Vukićević S. (2015), *Generic sublimate of gender communication*, *Коммуникология*, Томе 3, № 6 (ноябрь-декабрь), страницы 118–128.

- Vukićević, S. (2000), *Aktuelnost naučne komunikacije sociologije sa filozofijom i istorijom*. Vukićević, S. (ured.) (2000), *Komunikacija sociologije sa filozofijom i istorijom* (str. 7–9). Podgorica – Nikšić: Univerzitet Crne Gore / Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog Fakulteta

- Vukićević, S. (1980), *Struktura društvene moći u radnoj organizaciji*, Nikšić: Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“

- Vukićević, S. (1990), *Homoprivatus*. Beograd / Nikšić: Nučna knjiga / NIP Univerzitetska riječ

- Vukićević, S. (1992), *Kriza globalne organizacije društva* (str. 221–227), Titograd: Republički savjet za razvoj

- Vukićević, S. (1994), Manihejstvo i nauka, *Sociološki pregled*, No. 3, str. 321–327.

- Vukićević, S. (1998), *Mit o nauci i obrazovanju*. Nikšić: Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta. Cetinje: Obod

- Vukićević, S. (2000), *Futurološka sociologija u saradnji sa filozofijom i istorijom*, Vukićević, S. (ured.) (2000), *Komunikacija sociologije sa filozofijom i istorijom* (str. 46–51). Podgorica – Nikšić: Univerzitet Crne Gore / Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta

- Vukićević, S. (2000), Progres u kontekstu sociološkog značenja vremena, *Sociologija*, Vol. 42, br. 1, str. 55–68.

- Vukićević, S. (2001), Poredak i sloboda sa stanovišta normativne činjenice, *Iskustva*, br. 9/10, str. 35–47.

- Vukićević, S. (2003), Vrijeme i progres u Crnoj Gori, U zborniku radova *Vrijeme i progres* (knj. 63, str. 433–438), Podgorica: CANU

- Vukićević, S. (2004), Filozofske pretpostavke sociološkog značenja roda, *Filozofija i rod*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

- Vukićević, S. (2004), *Sloboda i Novi početak u Francuskoj i Američkoj revoluciji i postsocijalizmu SRJ-SCG*, U zborniku radova *Kultura i razvoj* (str. 118–133), Beograd: Institut društvenih nauka
- Vukićević, S. (2005), *Sociologija / filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi*, Beograd: Plato / Nikšić: Filozofski fakultet
- Vukićević, S. (2011), *Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta*, Nikšić: Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta
- Vukićević, S. (2012), Antropocentrizam: egzistencija protiv esencije, *Sociologija*, vol. 24, br. 1. str 21–36.
- Vukićević, S. (2012), *Elita i klasa – Đilasova teorija i praksa*, U: Marinković, D., Šljukić, S. (ur.) (2012), *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti* (str. 177–201), Novi Sad: Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
- Vukićević, S. (2012), *Globaliyation, human nature and the nature of societs / An ispring reflectiveness of sociological analiyisis of profesor Dobrenjkov*, New Delhi (the international institute of sociology, the 40th is world congress)
- Vukićević, S. (prir.) (2016), *Постсоциализм* (Черногория – Россия 1990–2015), Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова – Социологический факультет / Институт социологии и психологии Философский факультет Университета Черногории.
- Vukićević, S. (2020), *Sociologija dosade*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Vukićević S. (2019), *Kosmički logos društva*, Nikšić, Medijska kultura
- Vukićević, S. (2023), *Kosmička sociologija i sudbina čovječanstva*, Beograd, Albatrosplus
- Zerzan, J., *Future primitive*.www.primitivism.com/future-primitive.htm.
- Zimbardo, F. (2017), *Paradigma vremenskih perspektiva*, Beograd: Politika
- Županov, J. (1983), *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus

- Вукичевич, С. (2012), *Глобализация природа человека и природа человеческого сообщества (инспирирующее отражение социологического анализа В. И. Добренькова)*. Вестник Московского ун-та. Москва: Сер. 18, (социология и политология), № 1, С. 33–52.

- Добреньков, В. И. (2011), *Ценостно - ориентированная социология : проблемное поле постнеклассической методологии*, Москва: Академичекий Проект / Альма.

ETIMOLOŠKO ODREĐENJE TERMINA *TEROR I TERORIZAM*

Marko Kusovac

The word "terror" differs in its genesis from the word terrorism, since, even in the earliest records we can find the word "terror" in the context of instrumentalization of power through the use of force. Terrorism, on the other hand, is defined as a response from below, that is, the use of force against the government, in order to convey a certain message or draw attention to a certain situation or problems in the society. The concept of terrorism and its insufficiently clear definition and non-distinction from conceptually similar forms of violence rests in different components, instruments and phases of political struggle and violence, which are often difficult to distinguish.

Savremeni međunarodni terorizam je u stalnom porastu bez obzira na sve organizovanije suprotstavljanje međunarodne zajednice i na mjere koje se preduzimaju radi njegovog suzbijanja. Zahvaljujući činionicima koji ga generišu, međunarodni terorizam se obnavlja i usavršava na sve višem tehničko-tehnološkom nivou, a efikasnost mu se konstantno povećava. Uz stalnu primjenu novih, različitih metoda i oblika djelovanja, međunarodnim terorizmom (pa i nacionalističkim – lokalnim oblicima terorizma) postižu se, naizgled, potpuno suprotni efekti: očekuje se da će se problemi koji su izazvali terorizam riješiti većom demokratizacijom, ublažavanjem ili

uklanjanjem socijalno-političkih uzroka koji vode ka njegovom obnavljanju, ali i da se pojačanom represijom, gušenjem osnovnih građanskih prava ili uvođenjem vanrednog stanja (uvođenje državnog terorizma protiv terorizma) može otkloniti terorizam. U prvom slučaju, ukoliko primoraju vlast na demokratizaciju uslova života u jednom društvu i na rješavanje pojedinih pitanja za koja su teroristi zainteresovani, oni postižu, djelimično ili potpuno, ciljeve svoje aktivnosti. U drugom slučaju, ukoliko se politička reakcija države ispolji kroz pojačanu kontrolu i prisudu, narušiće se međunarodni ugled zemlje i moguće je njeno izolovanje u međunarodnoj zajednici, što je, takođe, ostvarenje dijela ciljeva planera terorizma. U tom slučaju, teroristička aktivnost u takvoj zemlji, posebno ako stratezi terorizma uspiju da pred svjetskim javnim mnjenjem zamijene uzroke i posljedice, dobija privid borbe za progresivnu promjenu društva i uslova života svake pojedine individue u tom društvu.

Na osnovu navedenog, jasno je da nosioci terorizma, prvenstveno posredstvom ofanzivne strategije, odnosno terorističke agresije, pokušavaju da od žrtve (objekta napada) iznude političke ustupke. U većini slučajeva, ispoljena teroristička agresija pokreće odbrambeno-zaštitni mehanizam napadnutog objekta, to jest, dolazi do neoružanog i sukcesivno oružanog, a u određenim okolnostima, i masovnog oružanog sukoba između agresora i onoga ko se od agresije brani.

Prema tome, terorizam nije samo najgrublji oblik nasilja, kako se smatra i terminološki označava, već planski, sveobuhvatan i kontinuirani sukob, najčešće između država i pojedinih ili grupa država protiv šire organizovane terorističke organizacije, u kome napadač, usklađenim neoružanim djelatnostima i oružanim aktivnostima, nastoji da kod napadnutog izazove strah zbog kojeg će ovaj pristati na političke ustupke, odnosno na potčinjavanje svoje volje napadaču.¹

¹ www.apisgroup.org

Terorizam je veliki (možda i najveći) problem savremenog društva. Možda je bolje reći da je terorizam prepreka na putu razvoja savremenog svijeta kao globalnog društva. On je postao pojava, pojam, misao i termin koji je ušao u svakodnevni život savremenog čovjeka. Uporedo sa razvojem i napretkom čovječanstva, u tehničkom, materijalnom i kulturnom pogledu, razvija se i terorizam, samo još bržim tempom.

Kraj XX i početak XXI vijeka u svijetu će biti upamćen po ogromnoj eskalaciji terorizma koji je zbog neposrednih žrtava, koje je izazvao, materijalnih razaranja, posljedica i stalnog straha od novih napada gotovo šokirao svjetsku javnost.

Terorizam kao jedan od oblika nasilja, sve više u savremenom svijetu ugrožava kako unutrašnju, tako i međunarodnu bezbjednost. On karakteriše sve epohe ljudskog društva: počev od ubistava careva, kraljeva, vojskovođa, atentata na državnike raznih nivoa, podmetanja eksploziva, otmica i sl. Terorizam se nazire u naranjnoj ljudskoj istoriji pa kao takav postoji i uvećava svoje oblike sve do današnjih dana. Tokom čitave istorije, ljudi su primjenjivali različite terorističke taktike. Fascinacija terorizmom i političkim nasiljem se može pratiti praktično od početka ljudske civilizacije. Još prije Hristovog rođenja, atentati na političke ličnosti toga vremena, su ne samo se izvodili, već i glorifikovali. Atentati u Persiji i Asiriji u toku XI vijeka prouzrokovali su strah i paniku u čitavoj Islamskoj imperiji. U toku Francuske revolucije u XVIII vijeku, Robespjer je primjenjivao terorističke taktike, kako bi uništio veći dio francuske aristokratije (oko 40.000 ljudi), od kojih je većina završila na giljotini. Tokom američke revolucije terorizam se primjenjivao protiv Britanaca i njihovih simpatizera u redovima kolonista.

Takođe, vrlo bitno je spomenuti terorističke aktivnosti koje su se sprovodile u kasnim decenijama XIX i početkom XX vijeka, posebno u carskoj Rusiji gdje je osnovano više tajnih terorističkih društva, koja su između ostalog ubila i cara Aleksandra II 1881. godine.

Najveći dio terorističkih grupa koje su postojale tokom prve polovine XX vijeka, bile su motivisane težnjom ka slobodi od kolonijalnog ropstva, tzv. „borbom za nacionalno oslobođenje“. Od kraja II svjetskog rata terorizam je postao bitan faktor subverzivne djelatnosti u mnogim novoformiranim državama, kao zamjena za borbu protiv demokratskih režima.

Vremenom, teroristički akti dobijaju nove dimenzije i postaju sve bezobzirniji i brutalniji. Savremeni terorizam je doživio naglu ekspanziju između 1950. i 1970. godine, kada je primjena nasilja u političke svrhe ili za podizanje društvene svijesti postala popularna strategija. U kasnim decenijama prošlog vijeka terorizam se proširio van granica nacionalnih država, postao bitan izraz političke volje i internacionalni problem.

U standardnom određenju, terorizam je takva vrsta nasilja ili prijetnje nasiljem koja teži da izazove strah, a sa ciljem da uputi određenu poruku (najčešće političku) i skrene pažnju na neku grupu, pojavu ili stanje u društvu.

Svaka država, odnosno vlada u svijetu pokušava da se izbori sa terorizmom ili zaštiti od njega, bilo na sopstvenoj teritoriji, u regionu ili, na kraju, u čitavom svijetu.

Etimološki, riječ „terorizam“ vodi porijeklo iz latinskog jezika tj. od latinske riječi *terror, terroris* što znači intenzivan strah, užas, a takođe latinska riječ *territio* u prevodu znači – zastrašivanje, ulivanje straha.

Termin „terorizam“ i ima u osnovi latinski izraz *terror (terror, terroris)* koji po etimološkim tumačenjima vodi svoje porijeklo od indoevropske riječi *ter*, uključujući i njenu metataksičku varijantu *tre*, i sufiks *izam*² koji označava neki smjer, pravac ili pokret (čak i ideologiju), što u slučaju terorizma označava pravac društvenog djelovanja.

² -izam (grč. -ismos) sufiks sa mnogo značenja: društveni, politički, umjetnički i sl. pokreti, sportske aktivnosti, vrste ponašanja, lične osobine, navike ili mane, fizičke pojave u dr.Klajn I., Šipka M., *Veliki rječnik stranih riječi i izraza*, Prometej, Novi Sad, 2010, str. 49.

Još u djelima rimskih mislilaca i hroničara se bilježi mnogostruka upotreba riječi „teror“, najčešće u izvornom značenju za označavanje velikog straha i masovnog užasa (Ciceron, Livije, Tacit, Ovidije), ali još tada, mada rjeđe, nalazimo i upotrebu riječi „teror“ u smislu označavanja instrumenta vlasti ili neke sile.

Otuda je netačno smatrati da se tek kasnije prvi put u francuskom jeziku, odnosno tek u vrijeme Francuske revolucije, riječ „teror“ koristi za označavanje nasilnog ponašanja vlasti, smatra Dragan Simeunović.³

Smatra se da je riječ „teror“ iz latinskog ušla u francuski jezik u XIV vijeku, a prva upotreba riječi „teror“ u engleskom jeziku se bilježi 1528. godine.⁴

Obično se u literaturi o terorizmu navodi (po Simeunoviću i Shmidu očigledno usljed prepisivanja i zbog neprovjeravanja izvora) da su oni koji su zagovarali revoluciju iz 1789. godine, a naročito oni koji su po njenoj realizaciji i osvajanju vlasti težili uspostavljanju terora, označeni prvi put kao teroristi od strane engleskog mislioca Edmunda Berkea (*Edmund Burke*), kao i da je isti autor tvorac termina.

Međutim, u djelu Berka *Refleksije o Francuskoj revoluciji* koje se u literaturi o terorizmu obično navodi kao djelo u kome je prvi put upotrijebljen izraz „terorizam“, kao uostalom ni u jednom drugom Berkovom djelu, uopšte ne postoji riječ „terorizam“, već samo izraz „režim terora“ (*Reign of Terror*). Pominjući riječ „teror“, Edmund Berk sasvim jasno govori samo o nasilju vlasti, makar i revolucionarnih, odnosno o užasu koje ono proizvodi, a ne i o nasilju protiv neke i nečije vlasti. Kada

³ Simeunović D., *Terorizam: opšti deo* Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 86.

⁴ Shmid A., *Terrorism – the Definitional Problem*, Case Western Reserve Journal of International Law, Vol. 36, Nos2&3, 2004, str. 399. Prema: Simeunović D., *Terorizam: opšti deo* Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 86.

sprovođe teror Robespjer, Mara i ostale vođe Francuske revolucije, osuđujući na smrt giljotinom hiljade ljudi, što kritikuje Berk, oni su već na vlasti i sa te pozicije čine nasilje. U pitanju je, dakle, vladavina strahom, teror koji proizvodi nova vlast i koji užasava ne samo svrgnutu francusku aristokratiju, već sve evropske dvorove i njima bliske političke mislioce, pa otuda i Berka.

Riječ „terorizam“ je ta koja je skovana u toku francuske revolucije, a može se sa priličnom izvjesnošću reći da je prvi put zabilježena od strane Graha Babefa (Francois Noel Babuef „Gracchus“) 1794. u njegovom listu *La tribune du peuple*. Kome od revolucionara kao individui pripada autorstvo teško je reći i za sada naponi istraživača nijesu urodili plodom.⁵

Po Volteru Lakeru prva pisana upotreba riječi „terorizam“ navodi se u rječniku Francuske akademije (*Academie Francaise*) u kome je objašnjena kao sistem i režim terora (*systeme, regime de la terreur*).⁶ Izraz „teroristi“ već uveliko su koristili jakobinci u pozitivnom smislu jer su tako označavali jedni druge. Tek od 9. termidora kada je preovladala struja koja se obračunala sa jakobincima, izraz „teroristi“ postaje pogrdan i u tom smislu ga bilježi i Edmund Berk u svom kritičkom ogledu o Francuskoj revoluciji.⁷

Nema sumnje da je ta riječ proizvod duha vremena i revolucionarne atmosfere, onog zanosa koji obuzima ljude kada misle da čine nešto veliko u ime i korist drugih, i kada im to dozvoljava da se dive svemu što čine, pa čak i svom nasilju.

U to vrijeme riječ „terorizam“ je označavala zalaganje za sprovođenje ideje o nasilju revolucionarnih vlasti koje su htjele

⁵ Simeunović D., *Terorizam: opšti deo* Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 91.

⁶ Laqueur W., *A History of Terrorism*, Transaction, New Brunswick, London, 2001, str. 6.

⁷ Ibid, str. 7–8.

da brutalnim represalijama zastraše brojne „neprijatelje naroda“, prije svega monarhiste koji nijesu mogli da se pomire sa rušenjem monarhije i uspostavljanjem republikanske vlasti. U tome se revolucionarna vlast nije mnogo razlikovala od drugih vlasti, do tada poznatih istoriji. Međutim, poslije ogorčenosti i naroda i nemalog broja revolucionara zbog nasilja koje je sprovodio Robespjer sa istomišljenicima, riječ „terorizam“ počinje ubrzo da dobija sasvim drugu konotaciju, označavajući sve više nešto što nije ciljna djelatnost kao teror, već nešto što je pretjerano, iako izvedeno iz njega ili se vrši sa pozivom na njega, nešto što zapravo postoji radi sebe. Već tada riječ „terorizam“ označava fenomen koji ima snažnu komunikativnu funkciju budući da je nasilje vršeno nad nekima zapravo bila poruka svima.

U znaku kreiranja doktrina i povremene prakse terorizma proteći će cijeli XIX i XX vijek. Ruski i drugi anarhisti, nacionalistički atentatori i njihove pseudooslobodilačke organizacije, borci za klase, vjere i rase, ubice u ime ideologije ostaviće pečat nasilja na tim vremenima.

Značenje terorizma vremenom se mijenjalo. Skoro da nije moguće govoriti o terorizmu, a ne pozabaviti se istorijskim kontekstom terorističke borbe. Istorija terorizma veoma je važna za upoznavanje terorizma kao pojave i fenomena, kao i stavljanjem terorizma u korelaciju sa važnim događajima svjetske istorije.

Možemo reći da je većina autora⁸ saglasna da terorizam potiče od Francuske revolucije (1789–1795). Upotrijebljen je kao termin da opiše akcije francuske vlade. Do 1848. godine značenje ovog termina se promijenilo, pa se upotrebljava se da bi se opisali nasilni revolucionari, koji su se pobunili protiv vlade. Do kraja devetnaestog i početka dvadesetog vijeka „terorizam“ se koristio pri opisivanju nasilnih aktivnosti nekih grupa, u koje su

⁸ Vidjeti: Laqueur W., *A History of Terrorism*, Transaction, New Brunswick, London, 2001, str. 6; White R. Dž., *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd, 2004, str. 5.

spadali: radničke organizacije, anarhisti, nacionalne grupe koje se bune protiv stranih sila i ultranacionalističke političke organizacije.

Poslije Drugog svjetskog rata (1939–1945) značenje se ponovo mijenja.⁹ U to vrijeme narodi su počeli da se dižu protiv dominacije Evrope u svijetu i te nacionalističke grupe smatrane su terorističkim grupama. Negdje, otprilike, od 1964. godine do ranih osamdesetih, termin „terorizam“ se pored nacionalističkih grupa, pripisivao i ljevičarskim grupama koje su se služile nasilnim metodama. Sredinom osamdesetih, značenje se ponovo promijenilo. U Sjedinjeniom državama neke nasilničke aktivnosti pokreta mržnje nazivale su se terorizmom. Na međunarodnom planu, terorizam se posmatrao kao nacionalističko ratovanje unutar države. Teroriste su podržavali proskribovani (javno ozloglašeni) režimi.

U novom milenijumu definicije terorizma takođe se mijenjaju. Današnji terorizam odnosi se na velike grupe koje su nezavisne od države, na vjerske fanatike koji se služe nasiljem i nasilničke grupe koje terorišu druge boreći se za neki određen cilj, recimo za očuvanje čovjekove sredine. Važno je shvatiti da na definicije utiče istorijski kontekst terorizma.

Složenu fenomenologiju nasilja nije lako razumjeti, tim prije što postoji mnoštvo oblika političkog nasilja, kako osnovnih tako i složenih, pri čemu neki od njih, prije svega neki osnovni oblici političkog nasilja ulaze u sadržaj terorizma, dok se mnogi od složenih oblika političkog nasilja na planu pojmovnog sadržaja u manjoj ili većoj mjeri prisjećaju sa terorizmom, što lako može izazvati utisak da je riječ o istoj pojavi. Najčešće greške koje otežavaju definisanje terorizma odnose se na pojmovno-sadržajno nerazlikovanje terora od terorizma, kao i nerazlikovanje terorizma od gerile.

Teror može biti definisan kao oblik intenzivnog i zastrašujućeg nasilja koje sprovodi neko ko je dominantan, što

⁹ White R. Dž., *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd, 2004, str. 5–6.

podrazumijeva ne samo imanje vlasti, već i korišćenje svake trenutno nadmoćne pozicije u ljudskim odnosima, ali kao politička kategorija teror jeste nasilje neke i nečije političke vlasti.¹⁰

Teror je nasilje države i njenih institucija prema svojim građanima. U nedemokratskim društvima država primjenjuje teror prema svojim građanima radi nasilnog uticaja na javno mnjenje radi iznuđivanja nekih političkih odluka koje u demokratskim okolnostima građani te države ne bi prihvatili. Nekada država primjenjuje teror i protiv sopstvene opozicije, tj. kada u njoj postoje dovoljno jake političke ličnosti koje bi u datim političkim okolnostima za režim predstavljale političke probleme.¹¹

Treba razlikovati dvije osnovne vrste terora: genocidni teror i teror kao način vladanja.¹² Genocidni teror ima za cilj potpunu likvidaciju jedne nacionalne, etničke ili vjerske grupe. Za razliku od genocidnog terora, teror kao način vladanja je racionalniji, jer uništenje i nije cilj vladanja ljudima, jer kada akter terora sve uništi onda nema nad kim da vlada. Krug žrtava je uži od ukupnog stanovništva, dok se pod širu metu može podvesti manipulacija i zastrašivanje. U nekim državama u pojedinim periodima teror je bio sinonim vladanja (nacistička Njemačka, fašistička Italija), a u drugim državama u pojedinim periodima postojali su određeni događaji istorijskog značaja koji su imali karakter terora (Gulazi – radni logori u doba Staljina i sl.)

Nerazlikovanje terora od terorizma je bazirano najčešće na tome što su u pitanju dva srodna oblika političkog nasilja koji prije te velikom broju potencijalnih žrtava i podrazumijevaju neselektivno nasilje koje može da pogodi bilo koga u bilo kom trenutku.

¹⁰ Simeunović D., *Terorizam: opšti deo* Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 22.

¹¹ Gaćinović R., *Terorizam*, Draslar partner, Beograd, 2005, str. 12.

¹² *Ibid.*, str. 13.

Vojin Dimitrijević smatra da je najjednostavnije, a najbliže opštem poimanju, izvjesnu vrstu korištenja straha radi vladanja nazvati prosto terorom, a slične metode upotrijebljene u suprotnom pravcu, terorizmom. Dimitrijević navodi da je terorizam zapravo teror protiv vlasti (neposredan ili posredan), odnosno da je to odgovor na teror, što će reći – protivteror. Po njemu je terorizam podvrsta terora, pa razliku ova dva pojma i ove dvije negativne društvene pojave objašnjava kao *teror odozgo* (teror vlasti) i njemu suprotan *teror odozdo* (teror protiv vlasti – terorizam).¹³

Svakako, bitno je navesti zajedničke karakteristike terora i terorizma, a to su:

- ostvarivanje političkih ciljeva (osvajanje ili održavanje vlasti),
- dvostrukost meta (žrtva nasilja i primalac prijetnje),
- primjena fizičkog nasilja prema odabranim žrtvama i
- izazivanje straha kao najvažniji proizvod.¹⁴

Kao što se može vidjeti, sem zajedničkog terminološkog porijekla ima mnogo toga što čini teror i terorizam srodnim fenomenima, pa nije ni čudo što van svijeta nauke tako često dolazi do njihovog nerazlikovanja. U naučnoj literaturi je, pak, kako naglašava Pol Wilkison (*Paul Wilkinson*), već postalo „uobičajeno da se državna upotreba terora naziva teror, a da se subdržavni teror naziva terorizmom“.¹⁵

Takođe česta, ali uglavnom namjerna greška koja otežava definisanje terorizma je njegovo izjednačavanje sa gerilom ili oslobodilačkim pokretom. Tome uveliko doprinosi to što se terorizam i gerila kao oblici oružane političke borbe često

¹³ Dimitrijević V., *Terorizam*, Radnička štampa, Beograd, 1982, str. 24.

¹⁴ Dimitrijević V., *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Dosije, Beograd, 1997, str. 121.

¹⁵ Wilkinson P., *Terorizam protiv demokracije*, Golden marketing, Zagreb, 2002, str. 35.

primjenjuju kombinovano, kao i to što se u zavisnosti od faza svog slabljenja i jačanja faktički nerijetko prelivaju jedno u drugo pri čemu se u javnosti zadržava već izgrađen stav da je na djelu terorizam odnosno gerila.

Terorizmu i gerili je objektivno zajedničko prije svega to što oba oblika nasilja predstavljaju neregularne metode borbe. Gerila se može definisati kao forma borbena-organizovanog političkog djelovanja malih, naoružanih, veoma mobilnih ilegalnih grupa koje, pretendujući na zastupanje interesa naroda i nalazeći uporište u njemu, vrše kolektivnu upotrebu oružane sile kao direktnog nasilja protiv vladajućih, zavojevača ili okupatora.¹⁶

Za razliku od terorista, gerilci nose iste uniforme i formacijsko naoružanje; javno se pojavljuju – nikada se ne kriju. U Ženevskoj konvenciji od 12. avgusta 1949. godine gerilska dejstva su definisana u članovima 4, 1 i 13, a gerilci moraju ispunjavati i uslove iz člana 1. Haškog pravilnika, i to: moraju na čelu imati lice odgovorno za svoje potčinjene; moraju imati određeni znak raspoznavanja – amblem koji se može uočiti sa rastojanja; moraju se pridržavati odredaba međunarodnog ratnog prava. Dakle, gerila je mnogo viši nivo nasilja od terorizma i u borbu protiv nje uključuju se masovnije snage državne zaštite.

I terorizam i gerila su nasilje usmjereno protiv vlasti i mogu biti motivisani sličnim, pa čak i istim razlozima za borbu. Zato korišćenje izraza „borac za slobodu“ više predstavlja ukazivanje na ciljeve nečije borbe, ili što je češće slučaj, predstavlja izraz simpatija onoga ko je u poziciji da ocjenjuje i pomaže nekog ko se za nešto ilegalno bori. Dok gerilci teže da osvoje prostor tj. teritoriju, teroristi teže da okupiraju umove ljudi, da ih zaposjednu strahom i svojim idejama. Takođe, dok gerilci teže osvajanju prostora i uspostavljanju vlasti na tom prostoru teroristi teže osvajanju prostora u medijima. Arijel Merari (*Ariel Merari*)

¹⁶ Simeunović D., *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 48.

smatra da teroristi zapravo glume vojsku. Budući da je gerilska borba jedna vrsta vojne strategije, gerilci izvode operacije koje su dobrim dijelom vojnog karaktera služeći se uglavnom taktikom specijalnih jedinica, sa namjerom da vojnički poraze neprijatelja, a teroristi izvode atentate, podmeću bombe, vrše otmice uglavnom izbjegavajući direktnu borbu sa vojnim snagama.¹⁷

Terorizam se već decenijama razlikuje od gerile i po tome što teroristi za razliku od gerilaca ne posjeduju teritoriju, ne nose oružije javno i ne uživaju javnu podršku respektabilnog dijela stanovništva.

¹⁷ Zbornik tekstova: *Terorizam u budućnosti*, priredili Taylor M., & Horgan J., Golden marketing, Zagreb, 2000. (iz teksta Merari A., *Terorizam kao borbena strategija: prije i ubuduće*, str. 63)

KANTOV KOSMOPOLITIZAM I SUVERENISTIČKA DILEMA

U povodu 300 godina od rođenja Imanuela Kanta

Bojan Jovanović

Kant's influence is greater today than during his lifetime. His cosmopolitan ideas motivated the formation of the UN and recently have had great influence on authors of different schools of thought (cosmopolitans, liberals etc.) who have in common that they directly or indirectly advocate some of the ideas of, the so called, global statization.

Barem ukoliko govorimo o njegovoj starijoj životnoj dobi, Imanuel Kant je ustajao svako jutro tačno u pet do pet i nikada nije sebi dozvolio da bude drukčije, iako je i upravo, možda, proveo i besanu noć.¹ Ustajao je „kao vojnik“.² Kako je poznato, bješe vrlo pedantan, štaviše rigorozan, nešto što se vjerovatno može dovesti u vezi s strogošću pijetističkog opredjeljenja njegovih roditelja.

U pet bi sati sjedio za stolom i doručkovao. Doručak je u stvari bio čaj. Popio bi, kako je govorio, šolju čaja, a zapravo „dijelom zbog njegove navike sanjarenja, dijelom takođe s namjerom da se zagrije, sipao je tako često da bi to bilo dvije, tri ili nekoliko šolja čaja“.³

¹ Up: Thomas De Quencey, *The Last Days of Immanuel Kant*, Adam and Charles Black, Edinburgh MDCCCLXII, p. 120.

² *Ibid.*, p. 120.

³ *Ibid.*, p. 120.

Poslije toga (reklo bi se pomalo neočekivano kada je riječ o takvom nekom) zapalio bi lulu duvana. Poslije toga je odlazio u radnu sobu i posvećivao se pisanju, čitanju, kontemplaciji.

Tačno u jedan sat počinjao je ručak. Kant je, dakle, prenebregavao doručak, no njegovi su ručkovi bili već na prvi pogled neasketski i obilni, takoreći prave gozbe. Utoliko više tako zbog nečega karakterističnoga a to je da je filozof izbjegavao da objeđuje sam, te je stoga svaki put za okruglim trpezarijskim stolom sjedjelo nekoliko gostiju i to najmanje tri ili najviše devet. Ni ovo ovako nije tek tako, naime, smatrao je tako da broj gostiju ne treba da bude manji od broja gracija, ali ni veći od broja muza, kako navodi u njegovim predavanjima pod nazivom *Antropologija*.⁴

Poslije ručka nije imao običaj da više uzima hranu, tako da je, dakle, objedovao jednom dnevno. Ne bez zanimanja, kako čitamo još o njegovoj rutini, Kantovo omiljeno jelo bješe dinštano pečenje. Kako je i uobičajeno, na jelovniku je bila i supa i k tome uobičajeno i nešto od dezerta.

Što se pak pića tiče, doznajemo da je na stolu uvijek bila flaša crnoga vina. Za razliku od piva, Kant je volio da pije vino, ali kako drugačije, nego s mjerom.

Objedovavši, gosti su sa domaćinom Kantom razgovarali i opuštajući zabavan razgovor kao po pravilu je imao tri kruga: pričanje, rasuđivanje ili mudrovanje i pošalice. Ukupno, ručak bi bio svojevrсна gozba, koja bi znala da potraje do 16, 17 časova, ponekad i duže. Stil njegove konverzacije bio je izrazito popularan, a nipošto naučan, tako da bi stranac koji je izučavao njegove naučne radove teško povjerovao da pred sobom u liku tog zabavnog domaćina ima dubokoumnog autora transcendentne filozofije.

Veliki filozof je zapravo bio maloga tjelesnoga rasta, nekih 157 cm svega, takođe slabe, izrazito krhke tjelesne građe.

⁴ Immanuel Kant, *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, Cambridge University Press, 2006, p. 179.

Kako kažu, nije za Kanta bilo većeg zadovoljstva nego da svoje goste vidi srećne i dobro raspoložene kako ustaju od stola razgaljeni izmješanim duhovnim i čulnim užicima kakve su nudile njegove gozbe. Dužni smo pomenuti da je takav odnos imao veze sa njegovom filozofijom, njegovom etikom, ako se hoće. Ovaj profesor filozofije i filozof je smatrao da je cilj ljudskoga života sreća – ali ne na prvome mjestu sreća moja nego onoga do mene, moga blišnjega, onda dođe na drugome mjestu ili, da kažemo, samim tim i moja.

Prilikom odabira gostiju za svoje ručkove, Kant je bez izuzetka poštovao dva pravila. Prvo je bilo da društvo mora biti raznoliko (državni zvaničnici, profesori, ljekari, sveštenici i prosvećeni trgovci). Drugo pravilo je bilo da se pozivaju mladi ljudi, studenti s univerziteta, kako bi se, kako o tome čitamo, u konverzaciju unijela iskra veselosti i mladalačke razigranosti. Na taj način je, kako smatraju, Kant skretao misli s povremenih sjenki tuge zbog pre-ranih smrti nekih mladih prijatelja koje je volio.

Kada je u pitanju kafa, izbjegavao je i nije mu prijala. Uz ručak je uvijek služen i senf, a kuriozitet je u tome da je taj senf ne samo filozofov svojeručni proizvod nego ga je izgleda pravio prema vlastitom receptu. Senf je strasno pripremao, a takođe ga je i konzumirao.

O urođenim idejama

Kant je rođen gdje drugo nego u Kenigzbergu/Königsberg/, blizu Baltičkog mora, bješe to u aprilu 1804. godine. Živio je punih 80 godina što se pogotovo u ona vremena a i inače može smatrati dugovječnošću. Rijetko je koji od filozofa živio duže. Na primjer, Tomas Hobs je živio 91 godinu. Isak Njutn 84. Opet, Rene Dekart je živio 54 godine. Pomalo zaboravljeni Blez Paskal 39. Pomenimo da je naš Njogoš živio 38 godina.

Nije slučajno, imajući u vidu njegov način života. Kant je vodio računa o svome zdravlju. Znao je i da se pohvali time.

Sada, ukoliko se kaže da je u pitanju jedan od najvećih filozofa – onda je to jedna fraza kojoj, naravno, nemamo ništa za prigovoriti. To jest, njena tačnost je nesumnjiva. Ipak, možda bi tu trebalo precizirati da je u pitanju jedan od najvećih filozofa tzv. novovjekovne filozofije.

Da li je u pitanju najveći novovjekovni filozof? Sasvim je moguće. Ipak, uzeto (kako drugačije nego prije svega) subjektivno, možemo smatrati da je Lajbnic taj kome treba dati prevashodstvo među novovjekovnim filozofima. Takvome se stavu ili sudu može, kanda, dati i dodati i izvjesna objektivna dimenzija. Riječ je o tome, naime, kako kod Lajbnica – koji je, razumije se, takođe sa njegovim vrlinama i manama – veoma značajno mjesto ima nešto što je barem na neki način i najznačajnije kada je u pitanju filozofiranje kao filozofiranje, a to je šta drugo nego *naukovanje o urođenim idejama*.

(Kontra)diskurs o urođenim idejama prosto podrazumijeva kao naprosto nezaobilazno sve ono što su o toj temi u odnosnim spisima napisali Dekart i Gotfrid Vilhelm Lajbnic. Ovi filozofi, tako da kažemo, *trademark* su za učenje o urođenim idejama.

U XVII stoljeću, stoljeću faktičkog vaspostavljanja filozofije, vaspostavljajući filozofiju i uspostavljajući filozofiju subjekta Dekart filozofira i o imanentnim idejama, „prvobitnim iskrama“, onima s kojima čovjekov duh dolazi na ovaj svijet.

Obratimo pažnju i na to kako Dekart koji je tada, sukladno onome što bijaše njegov vlastiti filozofijski kredo, sumnjao u sve u principu, nimalo ne sumnja u urođenost jednog broja gnoseološki ili za praktičnu egzistenciju ključnih ideja. I štaviše, ovaj čak „na dva mjesta eksplicitno argumentuje da su *sve* naše ideje, čak i osjetilne ideje, urođene u našem umu“.⁵ Koje su to

⁵ Gorham Geoffrey, „Descartes on the Innateness of All Ideas“, *Canadian Journal of Philosophy*, Volume 32, Number 3, September 2002, p. 355.

ideje? To su *inter alia* ideje figura, štaviše čak i ideje boja ili zvukova itd.⁶

Nakon njega, notirajmo kratko ili kao u eskizi šta je Lajbnic pod time podrazumijevao: „Budući da je to tako, možemo li onda poreći postojanje mnogobrojnih urođenih ideja u našem duhu, jer smo mi takoreći, sami sebi urođeni, kao i to da u nama postoji biće, jedinstvo, supstanca, trajanje, promena, dejstvo, opažaj, zadovoljstvo, uz hiljadu drugih objekata naših intelektualnih ideja“.⁷

Lajbnic je pokazao i koliko je samo netačna, zapravo, besmislena, intelektualna (o)pozicija koja, uzeto na bilo koji od načina, negira postojanje urođenih ideja. Lako je uočiti, naime trebalo bi biti, koliko je neporecivo istinito, koliko je nužno, postojanje onoga što sintagmi *urođene ideje* konkretno korespondira.

Dokazivanje se može formulisati i tako što prvo pretpostavimo da je ljudski duh potpuno pasivna priroda. Da se u njega, uporedimo i recimo kao u vosak, utiskuje ono što dolazi kao utisci iz iskustva, *input* spoljnega svijeta, onda da je to sva sadržina duha i da je to sve što ga određuje i oblikuje.

Pa opet – potpuno je jasno – mora postojati, odnosno predpostojati, nešto što je urođeno ili ako se hoće sada već možemo reći ono *kantovski transcendentarno*. Da je tome tako, naime, toliko je u stvari očividno, očividno je čim se samo jednom o tome adekvatnim načinom razmišlja. Pošto, ukoliko treba da ti dojmovi iz spoljnega svijeta – kao pretpostavljeno jedini tvorbeni činioci inače zatečenog pasivnog duha – uopšte imaju bilo kakvoga učinka, onda naš duh mora da ima već spremnu omogućavajuću aparaturu saznanja... nezavisno od toga da li i ma koliko, eventualno, pasivna ista bila.

⁶ Navedeno prema: *Ibid.*, p. 358.

⁷ G. W. Lajbnic, *Novi ogledi o ljudskom razumu*, Dereta, Beograd 2011, str. 9.

To da je tome tako, naravno, bješe potpuno jasno Lajbnicu, pošto

„...kad bi duša bila nalik na čistu tablu, istina bi bila u nama poput Herkulovog lika u mermeru, pri čemu bi mermer bio ravnodušan hoće li u njemu biti izvajan taj lik ili pak neki drugi. Ali kad bi postojale žilice da označe Herkulov lik pre no druge likove, taj bi kamen bio kao predodređen za njega i Herkul bi mu u izvjesnom smislu bio urođen, mada bi predstojao rad da se te žilice otkriju i glačanjem očiste odstranjujući ono što ih sprečava da se pokažu. Tako su nam ideje i istine urođene, kao sklonosti, predispozicije, navike ili pak prirodne potencije, a ne kao delovanja, iako su pomenute potencije uvek praćene izvesnim delovanjima, često jedva приметно.“⁸

Sada, ovdje, možemo tako smatrati i posmatrati da urođene ideje postoje i kod Kanta, tamo u spisu *Kritika čistoga uma*, jednim od najvećih djela ljudskoga stvaralaštva na svijetu i u povijesti. Da ne zaboravimo da napomenemo da je tu kod njega, inače, riječ o takvom filozofemu i takvom tumačenju tog filozofema što su potpuno u saglasnosti sa dedukcijom čistih pojmova razuma (i u osnovi, kako mislimo, Kant se duhovno u ovoj stvari nastavlja na dijalog *Fedon*).

⁸ *Isto*, str. 9. (Predgovor).

* Pošto je ovaj tekst – uzeto u onome što je u duši autora a ne spolja i formalno – shvaćen gotovo kao skromni određeni *hommage*, pronalazi se da su ovdje ili zasad u drugom planu – iako je itekako značajno – striktnija određenja ili identifikacija i izučavanje distinkcija između urođenog znanja, urođenih ideja i urođenih principa. Tako, razmatrano više *in strictu sensu*, pronalazi se da urođena znanja zapravo i ne postoje, jedna pozicija koja bi možda mogla biti čak skroz aristotelijanska. U istom smislu, „glavni udar Lokovog napada u knjizi I *Ogleda o ljudskom razumu* je upravljen protiv urođenih principa, urođenih istina, prije nego protiv urođenih ideja“ („A New Look at the Problem of Innate Ideas“, p. 207.).

U spisu *Kritika čistoga uma* Kant, tako da se izrazimo, prihvata „poziv upućen umu da ponovo preduzme najteži od svih svojih poslova, naime saznanje samoga sebe“⁹ svakako uz napomenu da se „ovde postavlja pitanje: šta smem očekivati da ću postići umom, kad mi se oduzmu sav materijal i pomoć iskustva“.¹⁰ Za Kanta, uzeto u ovome dijelu njegovih kontemplacija i svakako u kontekstu ovoga rada, „glavno pitanje ostaće uvek: šta mogu i koliko mogu razum i um saznati nezavisno od svakoga iskustva, a ne kako je moguća sama moć mišljenja?“¹¹

Kritika počinje ovako: „Da sve naše saznanje počinje sa iskustvom, u to se ne može sumnjati; jer šta bi inače moglo da pobudi moć saznanja na upražnjavanje svoje funkcije, ako to ne bi činili predmeti koji draže naša čula, te delimice sami sobom proizvode predstave delimice pak pokreću funkciju našega razuma da ove predstave upoređuje, da ih spaja ili razdvaja, te da tako sirovi materijal čulnih utisaka preradi u takvo saznanje predmeta koje se zove iskustvo? Dakle, u pogledu vremena nijedno saznanje u nama ne prethodi iskustvu, i sa iskustvom počinje svako saznanje“.¹²

Ipak, Kant, kojemu su naravno poznata i naukovanja Dekarta i Lajbnica o urođenim idejama, pita u nastavku: „Dakle, postoji bar jedno pitanje koje je potrebno još bliže proučiti i koje se ne sme odmah prema prvom izgledu odgurnuti kao svršeno, naime: da li postoji takvo saznanje koje je nezavisno od iskustva, pa čak i od svih čulnih utisaka? Takva saznanja zovu se saznanja *a priori* i razlikuju se od empiričkih saznanja koja imaju svoje izvore *a posteriori*, to jest u iskustvu“.¹³ Razumije se da je tome

⁹ *Kritika čistoga uma*, BIGZ, Beograd 1976, str. 7.

¹⁰ *Isto*, str. 8–9.

¹¹ *Isto*, str. 10.

¹² *Isto*, str. 37.

¹³ *Isto*, str. 37.

tako, ovdje nas najviše zanima njegova transcendentalna dijalektika, budući da se u tom dijelu *Kritike* najviše, tako da kažemo, umuje o umu.

Svedeno na najvažnije, Kant u *Kritici* demonstrira da u našem duhu postoje saznanja i kategorije *a priori*, naš um, uzet kao kako on kaže čisti um, nije kakav prazni pasivitet nego ima njegovu arhitektoniku. Ova, pak, arhitektonika uma, čistoga dakle uma, otkriva i razotkriva umu koji se latio saznavanja uma njegov početak ili porijeklo, njegovoga arhitektu.

Arhitektoniku uma čine urođene ideje. Kant ih još naziva umski pojmovi, naziva ih transcendentalne ideje. To su ideje slobode, Boga i besmrtnosti. Kako objašnjava, „Ja razumijevam pod idejom nužni umski pojam kojemu u osjetilima ne može biti dan nikakav kongruentni predmet. Prema tome su naši čisti umski pojmovi, koje smo sada razmatrali, transcendentalne ideje. One su pojmovi čistoga uma, jer svaku iskustvenu spoznaju smatraju kao određenu apsolutnim totalitetom uvjeta. One nisu hotimično izmišljene, nego su zadane samom prirodom uma“. ¹⁴

U nastavku, ovaj filozof u nekoj vrsti autoamputacije i, mislimo, protivurječenja samome sebi radi svoga ja, pravi negativno kretanje prema negaciji radi negacije i umjesto umnog zaključka o urođenim idejama uma Kant te ideje dekonstituiše i degradira na nivo, kako formuliše, (pukih) regulativnih ideja. To znači ideji kao ideji uma kod njega se oduzima objektivna vrijednost – *konstitutivnost njezine korespondentnosti*. Otuda, sasvim strogo uzeto, zbog toga se ne može ne negodovati, te sljedstveno, i ako treba da važi *Amicus Plato*, *Kritika* se može ocijeniti (i) kao veliki promašaj, premda ostaje to da se iz transcendentalne dijalektike i analitike načela može mnogo naučiti budući da je tu (najprije) sadržana (i) istina o umu.

¹⁴ Imanuel Kant, *Kritika čistog uma*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1984, str. 169.

No poslije svega, kakogod da u drugome bilo ili ne bilo – ostaje Kantova etika. Što se tiče toga područja njegove filozofije, kako sada smatramo, nema niti jednog filozofa novoga vijeka koji je izgradio tako monumentalan sistem etike kakav je onaj što ga saznajemo u spisu *Kritika praktičnoga uma*. Tome je tako i do te mjere je ona monumentalnost da nam Kant često izgleda skroz kao personifikacija toga što je etika kao etika, te k tome još i kao etički egzemplar.

Značaj klasične sentence: *Moralni zakon u nama* najprije i najviše bi trebalo da bude u tome da odrednica: *u nama*, ukazuje na to da su moralni zakoni nešto što je u nama prvo najvažnije ali – *a priori*. Po Kantu, čovjek je kao čovjek pozvan da se čitavoga života moralno usavršava. To je njegova dužnost. Po njegovom mišljenju, nakon kraja ovoga života, moralno usavršavanje biva nagrađeno i nastavlja se u vječnosti. Tako je Kant iz etičke perspektive kontempirao hrišćanski koncept besmrtnosti.

O institucionalnom kosmopolitizmu

A osim etike i filozofije u užem smislu, tako da je nazovemo: *filozofske filozofije*, Kant se bavio i političkom filozofijom i filozofijom prava, pogotovo u svojim kasnijim godinama.

U tom smislu, ukoliko su u pitanju njegovi radovi iz oblasti političke i pravne filozofije – podjednako kao i iz filozofije povijesti – i ukoliko je i kada je u pitanju kontemporalni kontekst, možemo kazati određeno kako je Kant zapravo najuticajniji filozof.

Tu se možemo složiti sa tvrdnjom¹⁵: „Vjerujem da je Kant najuticajniji mislilac modernog doba. Dakle, iako možda nije razmišljao o određenom tijelu kao što su Ujedinjene nacije, on je razmotrio efekte svjetske države koja bi se bazirala na uniji

¹⁵ Riječ je o smatranju Njemca Joške Fišera, koji je u to vrijeme aktualni ministar inostranih poslova Njemačke.

država. Možete vidjeti kako su mnoge Kantove ideje pomogle u oblikovanju UN, a spis o vječnom miru je definitivno prožet duhom *global governance*“.¹⁶

Najaktuelniji, opet kažemo, kada je u pitanju njegova politička filozofija i filozofija povijesti, prvo i na prvome mjestu njegov je spis *Ka vječnom miru* iz 1785. godine. Kako bismo u najkraćem i koliko nam bude dato mogli obrazložiti u čemu je ta i takva aktuelnost?

U naše najnovije vrijeme, pojavljuje se jedan relativno veliki broj autora i političkih pisaca koji se vraćaju ideji ili idejama kosmopolitizma i zalažu se za realizaciju, ponegdje i posve zdušno, takvih ideja, drugim riječima, traže, pa i zahtijevaju, osmozu političkih agendi i sada nastale ideje ili ideologije kosmopolitizma. Ovakva jedna analiza bila bi pretenciozna ukoliko bi se išlo dalje od navođenja o tome da „kosmopolitizam nije više san već je postao društvena realnost, koliko god izobličena“¹⁷, no, takođe ukoliko se ne bi bez oklijevanja nagovijestilo da „ne postoji direktna, linearna, etička džastifikacija kosmopolitskog projekta, niti direktan dokaz njegove moralne ili funkcionalne ili praktične superiornosti“.¹⁸

Povijesno, kosmopolitizam se pojavljuje kod Grka. Kosmopolitska ideja će od tada stagnirati, narednih nekih dvadeset jedno stoljeće. I tako sve do 1784. godine kada će Imanuel Kant objaviti tekst pod nazivom *Ideja za univerzalnu istoriju sa kosmopolitskom svrhom*, zatim i njegov poznati spis *Vječni mir* (ili: *Ka vječnom miru*).

Kada je riječ o modernom kosmopolitizmu, uzeto prema opštem slaganju, Kant je (i) tu prihvaćen kao rodonačelnik.

¹⁶ *Kant is the most influential thinker of the Modern Age*, 02/12/2004, <https://www.dw.com/en/kant-is-the-most-influential-thinker-of-the-modern-age/a-1111992>

¹⁷ Ulrich Beck, *The Cosmopolitan Vision*, Polity, 2006, p. 44.

¹⁸ *Ibid.*, p. 44.

U dvadesetom vijeku, ukoliko je riječ o teoriji i filozofiji, ideja kosmopolitizma se reprodukuje i razvija i u radovima i angažmanu ljudi kao što su Hana Arendt i Karl Jaspers ili Žak Derida. Njihov kosmopolitski angažman je prvenstveno uperen protiv Aušvica, dakle, strahota Drugog svjetskog rata. Njihov kosmopolitizam kao najvažniju oznaku ima mirovnost, odnosno, zalaganje za mir u svijetu kao i za opraštanje ljudskim bićima od strane ljudskih bića i to javno.

Po Deridi, tako, istinsko opraštanje je u stvari „opraštanje neoprostivog“. Kako kaže, „opraštanje prašta jedino neoprostivo“.¹⁹

Međutim, tako da kažemo u uvjerenosti i uvjerenju, kosmopolitizam, kakav je danas, prestaje da bude (viša) etička kategorija opraštanje neoprostivog – slobodni smo da to tačno ovako izrazimo: kosmopolitizam više nije kosmopolitizam – tako da to što se i dalje nazivlje kosmopolitizam *in praxi* sve više pre-rasta u stanovitu postkosmopolitsku, političko-metapolitičku agendu. Važno je razumjeti, tačno o tome je ovdje riječ.

I u svakom slučaju, kosmopolitizam uzet kao takav prestaje da bude neprijeporan i postaje veoma prijeporan čim dođe do kosmo-politizacije, bilo to čak već i na nivou namjeravanja kojemu se namjeravanju još nije povinovala realnost ili aktuelni još nekosmopolitizovani realitet.

Na ovome se mjestu, govorimo odavde samo o kosmopolitizmu kao postkosmopolitizmu, može kao važno ili vodeće kao onome najvažnijem identifikovati nešto što je krucijalno obilježje kosmopolitizma – propovijedanje i projektovanje globalnih institucija.

Kosmopolitizam – ili možda bolje rečeno kosmo-politizacija – pretpostavlja uspostavu institucija sa upravljačkim kapacitetima, institucija čije bi se jurisdikcije formalno i faktički poklapale sa

¹⁹ Jacques Derrida, *Cosmopolitanism and Forgiveness*, Routledge, London and New York, 2001, p. 32.

širinom zemljinoga šara... ili tako ili reformu, zapravo bolje reći, potpunu promjenu već postojećih međunarodnih institucija, kako bi se te institucije kosmopolitizovale (i globalizovale).

Kako o tome čitamo, kosmopolitizam „projektuje grandiozno institucionalno redizajniranje Globusa“.²⁰ Oko pitanja ove globalne institucionalizacije među autorima, mahom, nema razlike. Razlikovanje, doduše, postoji ali jedino u vezi sa pitanjima kao što je – koliko ovlašćenja treba dodijeliti tim institucijama. Ovakvo jedno pitanje je aktuelno preko svake mjere i možemo da vidimo da se odlikuje kardinalnošću. Opet, utisak je da se ta kardinalnost previda u nekoj vrsti pojedinčevoga nesporazuma sa samim sobom.

S tim u vezi je i razlikovanje oko toga šta su i koji su zapravo ciljevi kosmopolitizma, odnosno kosmopolitizacije. Po (samo) ta dva osnova mogu se praviti razlike i razlikovati modaliteti kosmopolitizma.

Da li je u pitanju egalitarni liberal ili recimo federalista... oko toga postoje razlikovanja. Međutim, kada je u pitanju projekcija globalnih institucija kao takva ... oko toga nema razlika. I već u tome bi bila, kako nam se makar čini, inherentna radikalnost kosmopolitizma... dakle u tome i po tome što je najmanji zajednički imenitelj za svaki savremeni koncept kosmopolitizma zahtjev i zahtijevanje da se osnuju rečene institucije.

I onda, kosmopolitizam kao institucionalni kosmopolitizam je od sada predmet naše analize i kritike. O kakvim je konkretno kosmopolitskim institucijama riječ?

Odgovor zavisi od toga o kojim je kosmopolitskim ciljevima riječ?

Na primjer, uprošćeno, ukoliko je cilj kosmopolitizacije često spominjana globalna pravda, onda je riječ o instituciji koja bi

²⁰ Pavel Dufek, “Why strong moral cosmopolitanism requires a world-state”, *International Theory*, Volume 5/Issue 02/ July 2013, pp 177–212, Cambridge University Press, p. 186.

bila opunomoćena da omogućiti i garantuje realizaciju ideja pravde za sve ili globalne pravde. Međutim, poznata je kontroverznost pojma ili prakse pravde i pravda je ne samo teško dostižna – i doista pitanje je ima li je uopšte – nego je i teško dostižna ako i kada bi je trebalo definisati.

Tako, kada treba precizirati šta tačno znači ili treba da znači pravda, kosmopoliti se podjeljuju u zavisnosti od toga šta se pod pravdom konkretnije ima da podrazumijeva. Samo, kako god da se na to pitanje kosmo-politički odgovori i kako god ta podjela unutar kampa kosmopolita da se specifikuje, nešto što u svakom slučaju koncept globalne pravde povlači za sobom jeste, dakle osim uspostave korelativne institucije u užem smislu, takođe i uspostavljanje i neke vrste institucije ili autoriteta prinude.

Preciznije, „u pogledu ambicioznih moralnih zahtjeva istaknutih od strane kosmopolita liberalne sorte, nije vjerovatno da bilo šta manje od globalne moći prinude može osigurati predložene ciljeve kosmopolitske pravde“.²¹

Tako, dakle, jedan tipičan kosmopolita ili najveći dio od onih autora koji o kosmopolizmu pišu će da „podrži zalaganje za 'globalne političke institucije' ili 'kosmopolitske političke strukture'“²² i bez sumnje „će naglasiti da bez uspostave novih globalnih institucija, i/ili radikalne transformacije onih postojećih, niti negativni niti umjereni moralni ciljevi nemaju nikakvu šansu da budu dostignuti“.²³

Ovdje smo sada stigli do onoga što je sljedeća važna karakteristika kosmopolitizma u smislu savremenog kosmopolitizma – realno, niti jedan od ciljeva kosmopolitizma ne može se ostvariti ukoliko se na globalnoj skali ne uspostavi neki oblik globalnog mehanizma za nametanje prinude. Drugim riječima, riječ o nečemu što je *mutatis mutandis* ekvivalent onoga što na nivou

²¹ *Ibid.*, p. 178.

²² *Ibid.*, p. 194.

²³ *Ibid.*, p. 188.

moderne države nazivamo aparat fizičke prinude. Onda, vidimo u jasnoći, kosmopolitizam se ne može realizovati u realnosti ukoliko se na globalnom nivou ne uspostavi

a) nekoliko dominantnih institucija sa globalnim nadležnostima koje bi predstavljale parnjake institucija moderne države, čiji bi zadatak bio realizacija, nametanje realizacije i kontrola realizacije kosmo-političke agende i

b) neki oblik aparata prinude sa globalnim domašajem.

Ali tu onda, dalje, više nije riječ samo o institucionalnoj reformi ili uspostavi kakve nove, kosmopolitske i globalne institucije, nove institucije na nivou iznad nacionalnog i internacionalnog, nego, realno govoreći, riječ je o mnogo opsežnijem i dalekosežnijem projektu, više o ekvivalentu ili emulaciji pravne države, više, dakle, riječ je ukupnije o realnoj izgradnji neke vrste globalne pravne države, koja bi država donosila zakone koji bi imali primat nad zakonima država (i Evropske unije i eventualno novih, drugih kontinentalnih unija), koja bi nadzirala poštovanje ljudskih prava, zatim ubirala poreze i imala, ako već ne monopol na sredstva prinude, onda svakako određene zamašne mehanizme prinude... to jest onakve mehanizme kakve po definiciji ima država.

Prema tome, obavezno treba da budemo direktni, riječ je o tome da u praksi kosmopolitizacija nije ili ne bi bila ništa drugo nego operativna etatizacija – taj termin je ovdje upotrijebljen samo kao ekvivalent engleskog izraza *statization* – te da realizacija ciljeva kosmopolitizma i nije moguća bez svojevrstne etatizacije, prosto rečeno bez uspostavljanja ili vaspostavljanja institucija koje jednu državu zapravo i čine državom. Ovaj uvid je važan, dovodi nas do blizu postavljenog gnoseološkog cilja, koje znači do saznanja onoga što je najvažnije. Takođe, dovodi nas do onoga što je najprijeptornije kada je u pitanju kosmopolitizam, odnosno kada je u pitanju kosmopolitizacija.

O nametanju kosmopolitskih zakona

Cilj ovoga dijela ove analize bi mogao biti i da se pokaže u što većoj jasnoći, ne samo da snažan moralni kosmopolitizam zahtijeva svjetsku državu (world-state) i ono što se u literaturi opisuje i kao *world-statism*²⁴, nego i da se zapravo ciljevi kosmopolitizma u bilo kojoj verziji kosmopolitizma (jako, umjereno, negativnoj itd) faktički ne mogu realizovati bez uspostavljanja iste.

Ipak, sasvim precizno, prije svega autorov cilj je jednostavno da u ovome dijelu ovoga rada čitaocu predoči da kosmopolitizam, shvaćen kao kontemporarni kosmopolitizam, cilja na uspostavljanje ili vaspostavljanje nekoliko konstitutivnih institucija sa nesumnjivom najširoom preponderacijom i konstitucionalno vrlo velikim vladavinskim potencijalom, te isto tako da ove institucije, uzete da kažemo ujedno ili u njihovome sklopu povezanosti, realno tvore neku vrstu državnosti na nivou koji, kako je to i uobičajeno, možemo nazvati globalnim.

Odmah zatim, biće potrebno pokazati i objasniti da su u odnosu na ove institucije, njihov konstitutivni i konstitucionalni novi poredak, socijetalne i političke institucije sadašnjosti, odnosno vladavinske institucije koje, barem kako one to po inerciji vide, vladaju još uvijek i još uvijek polažu pravo na konstitutivnost, *in praxi* nalaziće se u poziciji konsektivnosti, akcidentalnosti ili, ako se hoće, realne opovrgnutosti koja se, međutim, kao u kakvom odugovlačenju proteže – i sporadično biva opovrgavana i *opovrgavajuća opovrgavanje* – u vremenskoj dimenziji.

Te institucije, ukratko, prestaju da budu konstitutivne i postaju sve više konstituentne. S tim se u vezi još uvodno može reći i to da „moralno-filozofski argumenti koji podržavaju kosmopolitske principe pravde idu ruku pod ruku sa političko-filozofskom kritikom sadašnjeg institucionalnog poretka“.²⁵

²⁴ *Ibid.*, p. 180

²⁵ *Ibid.*, p. 179.

Velimo, dakle, značajno je saznati da je kosmopolitizam cilja-jući na neku vrstu države koja bi obuhvatala i da tako kažemo nadvisivajuće premašivala i premašila sadašnje (još uvijek postojeće) nacionalne-teritorijalne države.

Da je ili da li je tome doista tako može se ustanoviti na dva načina. Prvi je da se pokaže da se ključni i karakteristični ciljevi kosmopolitizma – kakav je iskorjenjivanje siromaštva ili uspostava, kako je nazivlju, kosmopolitske demokratije – ne mogu realizovati ili da je implementacija kosmopolitskih principa jednakosti iluzorna ukoliko se ne pristupi ili onome što se opisuje i kao *global institution building* ili opsežnoj, korjenitoj reformi već postojećih institucija, institucije poput, prevashodno, Ujedinjenih nacija.

Da je tome tako, relativno jednostavno se može pokazati na primjeru onoga što je cilj svih ciljeva kosmopolitizma, globalno javno dobro br. 1 – na primjeru tzv. trajnog ili, još i tako nazvanog, vječnog mira. To je centralno važno i željeli bismo to u onome najvažnijem i objasniti. Šta je u gore skiciranom, institucionalnom smislu, korelat kraja rata, odnosno trajnog mira? Odgovor je tu blizu, gotovo gotov i nadohvat ruke.

S jedne strane, naime, nije teško razumjeti da je to neka vrsta vojne sile, naoružana formacija koja bi imala, najprije prema logičkoj pretpostavci, najveću ubojnu snagu, naime snagu veću od bilo koje druge naoružane formacije u panplanetarnom okruženju. S druge strane, dovoljno je da se napravi inventarisanje onoga što su eksplicitni (i implicitni) zahtjevi šampiona i širitelja kosmopolitske ideologije.

Iako, doduše, nećemo moći reći da je takav zahtjev sasvim uobičajen, možda ni da je čest, inventar o kojemu je riječ sadrži *inter alia* i traženje da se kosmopolitski ili novi svjetski poredak centrira ili cementira tako što će se uspostaviti oružane snage koje bi trebalo da zamijene formaciju tzv. plavih šlemova.

Tako, recimo, zahtijeva u studiji „Demokratija i globalni poredak“ (i) Dejvid Held, uticajni britanski politikolog (i zastupatelj

ideja kosmopolita i kosmopolitizacije). Čitamo da u kratkoročne i dugoročne ciljeve kosmopolitizacije, a u svrhu „demilitarizacije i transcendiranja sistema rata“, Held ubraja i „stalno premještanje sve većih udjela prinudnih kapaciteta nacionalne države na regionalne i globalne institucije“.²⁶ Krajnji cilj ovog premještanja oružanih snaga sa nacionalnog na supranacionalni i globalni nivo je „demilitarizacija i nadilaženje rata“.²⁷ Ili riječima drugog politologa, nešto što se još naziva i postmilitarno društvo.²⁸

Šta konkretno povlači za sobom ova projektovana demilitarizacija? Od značaja je da se dalje ispita i uvidi šta se ovdje konkretnije podrazumijeva pod ovim „premještanjem sve većeg udjela prinudnih kapaciteta nacionalne države na regionalne i globalne institucije“. U osnovi, nema nikakve sumnje, riječ je o tome da se uspostave oružane snage za nametanje „kosmopolit-skih“ zakona.

Dalje, američki politikolog Mel Gurtov smatra da u, kako kaže, istinski novom svjetskom poretku značajno mjesto treba da imaju stalne međunarodne mirovne snage koje bi djelovale pod komandom UN i koje bi bile angažovane u situacijama kada nenasilne mjere ne uspeju da proizvedu saglasnost sa rezolucijama UN.²⁹

O Kantovom kosmopolitizmu

Do istoga se ovoga stiže i ukoliko se razmišljanje o ovome postavi na drugi način, naime, ukoliko se tako smatra i posmatra da je cilj kosmopolita i kosmopolitizacije ukidanje anarhije

²⁶ David Held, *Democracy and the Global Order*, Stanford University Press, 1995, p. 279.

²⁷ *Ibid.*, p. 279.

²⁸ Martin Shaw, *Post-Military Society*, Polity Press, 1991.

²⁹ Mel Gurtov, *Global Politics in the Human Interest*, 5TH edition, Boulder: Lynne Rienner, 2007.

(koja, kako se to više kao u frazi uobičajeno govori i piše, vlada u međunarodnom arealu ili ako se hoće kada je u pitanju „politics among nations“).

U operativnom smislu to ukidanje ima i jedino i može da ima oblik juridičke supranacionalizacije sa globalnim potezima i protezima, te u konačnome onome što je *kompulzorna globalna jurisdikcija*. A o takvoj jednoj supranacionalizaciji ili globalizaciji jurisdikcije – iako su oba neologizma: supranacionalizacija i globalizacija, njemu bili nepoznati – niko, kanda, nije pozvaniji da prosuđuje od Kanta. Prema tome, želimo da o kosmopolitizmu, odnosno kosmopolitizaciji, izvan vavilonskog žamora većine ili bar vodećih autora koji o ovoj temi pišu i ujedno postavljaju propozicije, prosuđujemo na osnovu prosuđivanja ovog rodonačelnika (modernog) kosmopolitizma.

Za Kanta, kosmopolitizam je isto što i mir na Zemlji i možemo kazati da se u njegovoj viziji kosmopolitizma svi napori svode na jedno – na to da se ukine prirodno stanje (*status naturalis*) među ljudima i uspostavi mir (i zakonita sloboda).

Prirodno stanje treba ukinuti pošto, kako ovaj filozof objašnjava, prirodno stanje među ljudima „nije stanje mira nego, naprotiv, ratno stanje, tj. ono u kome, istina, neprijateljstvo ne izbija u svakom trenutku, ali to izbijanje ipak stalno preti“.

I pošto je tome tako, smatrao je Kant, „otuda stanje mira mora biti ustanovljeno“.³⁰ Ali kako? U najkraćem, tako što bi se uspostavio *foedus pacificum* ili mirovna federacija. „Taj savez bi se od ugovora o miru (*pactum pacis*) razlikovao po tome što ovaj posljednji hoće da okonča samo jedan rat a onaj prvi teži da okonča ratove zauvijek“.³¹

³⁰ Immanuel Kant, *Toward Perpetual Peace*, in: *Toward Perpetual Peace and other Writings on Politics, Peace, and History*, Yale University Press, 2006, p. 73.

³¹ *Ibid.*, p. 80.

Tako zahtijeva razum i iz Kantove vizure razum sa njegovog trona najviše zakonodavne moralne vlasti proklinje rat i „čini stanje mira, s druge strane, direktnom dužnošću“. ³² Kant „vječni mir“ posmatra prije svega kao pravnu kategoriju i možemo kazati da njegova razmišljanja i zalaganja idu u pravcu uspostavljanja pravne države. Ili njegovim riječima, „što se tiče odnosa među državama, u skladu sa razumom ne postoji drugi put da izađu iz bezakonskog stanja, čija je sadržina jedino rat, nego da se odreknu, isto kao što su to učinili i pojedinci, divlje (bezakonske slobode), i da se podrede prinudi javnih obavezujućih zakona“... ³³

Tako se stiže do nečega što bi bila, tako da kažemo, kritična tačka: *prinudni javni zakoni*.

Kao što su pojedinci u nekoj državi i u svakoj državi podređeni onome što se zove javno pravo, tako bi prema aktuелnoj kantovskoj i kosmopolitskoj preskripciji, ista ta država i svaka država trebalo da budu podređene prinudnim javnim zakonima, dakle, globalno važećem jedinstvenom javnom pravu.

Ili ako ih posmatramo kao pravne države, svaka država kao pravna država trebalo bi da bude dio jedne, jedinstvene pravne države, tačnije u praksi subordinisana istoj. Dalje, osim toga, tačno onako kao što javno pravo u nekoj državi i svakoj državi ne bi bilo to što jeste ukoliko ne postoje zakonom predviđene sankcije – znamo da zakon bez sankcije neće smatrati zakonom – tako ni globalno ili kosmopolitsko pravo nije pravo i zapravo nije ništa ukoliko ne postoji prijetnja u obliku sistema sankcija.

I najzad, sankcije su mrtvo slovo na papiru ukoliko ne postoji zakonom ustanovljeni *apparatus* čija je funkcija sankcionisanje kroz zakonitu primjenu sile, represivno djelovanje u odnosu na pravna i fizička lica koja se ne povinuju zabranama ili naredba-

³² *Ibid.*, p. 80.

³³ *Ibid.*, p. 81.

ma koje zakon nameće, odnosno zakonom propisana odmazda. Sasvim analogno tome, projektuje se i kosmopolitsko pravo.

I to bi bila, dakle, kritična tačka kosmo-politizacije. Sada već možemo ustvrditi i utvrditi da je glavni cilj kosmopolitizma, odnosno kosmopolitizacije, uspostavljanje javnih obavezujućih zakona čije bi prostorno i personalno važenje bilo globalno i upravo u ovoj tački se za projekat kosmopolitizma odlučuje ne samo tako rečeno da li pada natrag u oblast ideja ili se uprkos svemu uozbiljuje u istoriji, nego, najjednostavnije rečeno – Da li mu treba u društvenoj i političkoj praksi i kada je u pitanju donošenje ključnih, štaviše strateških odluka, odgovoriti afirmativno ili negativno.

To je *nervus probandi* kosmopolitskog projekta i tačno ono što je kao takvo shvatio i tražio Kant, kosmopolitizacije. U tome je njegova dilema, takva jedna bazična dilema koja u naše najnovije vrijeme postaje *dilema svih dilema*, nešto što se bazično opisuje (sinonimima) još i kao globalizacijski paradoks, nova bezbjednosna dilema ili suverenitetska dilema.

Ali dilema je skroz racionalna, pošto uspostavljanje kosmopolitskog prava, onakvog kako je ono prethodno definisano i kako ga već rutinski definišu konstruktori kosmopolitizacije, zahtjevno je preko svake mjere, zapravo je neuporediva ili kardinalna komplikacija, najprije zato što kosmopolitizacija prava ili pravna kosmopolitizacija povlači za sobom i jedno je i isto što i *uspostavljanje (kosmopolitske) pravne države* čija je jurisdikcija globalna i kompulzorna; a uspostavljanje pravne države iznad postojećih pravnih država nije ništa drugo nego postavljanje i poperivanje države, formalne i faktičke države, *takve čija je teritorija od zapada do zapada i od sjevera do sjevera*.

Kantu je bazično ovo isto bilo očito i bio je potpuno svjestan, najprije, kako uspostava kosmopolitskoga prava, toga trećega sloja u građevini prava *as a whole* – bez koje uspostave onda nema niti može biti ikakvog i nikakvog ozbiljenja i daljnje

kosmopolitizacije – povlači za sobom ili je isto što i uspostavljanje državnog saveza država, drugim riječima, nekog oblika onoga što je *svjetska država*.

To se veoma lako shvata i vidi jer već u istoj gore citiranoj rečenici, nakon što je državama (to jest njihovim poglavarima) predložio da izađu iz prirodnog, bezakonskog stanja, Kant kaže: „podrede javnim obavezujućim zakonima, i na taj način formiraju državu naroda (*civitas gentium*), koja bi, kontinuirano se šireći, na kraju obuhvatala sve narode na svijetu.“³⁴

Zatim, odmah, podjednako je bio svjestan da je tako shvaćena (pravna) država – kako kaže, sukladno njihovoj koncepciji ili shvaćanju međunarodnog prava – potpuno neprihvatljiva državama. Otuda – znači proisteklo iz ova dva uvida ili rekli bismo još kao rezultat upotrebe razuma – dolazi i Kantovo prekluzivno odustajanje od ideje jedne prinudne svjetske države (u anglosaksonskoj literaturi: *a coercive world-state*), kosmopolitske države svih država (ili na latinskom: *civitas gentium*).

Glavni razlog zašto je Kant odbacio ideju jedne svjetske države ovdje je važno saopštiti i sagledati, budući da je u kontekstu „globalizacije“ aktuelnost ove problematike vrlo velika i zapravo neuporedivo veća nego kada je Kant krajem XVIII vijeka osmislio i dao objaviti njegov kosmopolitski ili, ako se hoće, proto-globalizacijski spis o projektu vječnog mira.

Tim prije što je taj razlog manje-više očit, vrijeme ga u osnovi ne mijenja, dalje, direktno je u vezi sa opasnošću koja se ne može relativizovati budući je objektivna... i k tome riječ je o nekoj vrsti konstante da na fonu te konstante svaka kosmopolitizacija biva i mora da biva neprihvatljiva.

Sukus te konstante sasvim adekvatno se eksplicira na sljedeći način:

„Spekulacije o poretku svjetskog mira okupirale su filozofe od poznatog prijedloga Sen-Pjera (Abbe Saint-Pierre) 1729. godine

³⁴ *Ibid.*, p. 81.

do naših dana, i po pravilu zaključuju upozorenjem na opasnost od despotske vladavine svijetom.“³⁵

A sada i ovdje, mora se proniknuti u srž onog razloga, mora se proniknuti u aktuelnost konstante, mora se postaviti pitanje: Kako stvari stoje danas, kada je u pitanju opasnost od despotske vladavine svijetom na koju nukazuje Habermas?

Ovo pitanje je ključno. Mislimo, najbolje je da se na njega odgovori pozivanjem na Kanta. Zašto je Kant – iako kosmopolita, iako je za moderni kosmopolitizam ono što se smatra da je cinik Diogen za stari kosmopolitizam – odbacio stožernu kosmopolitsku ideju, ideju, odnosno praksu, svjetske (pravne) države, dakle – zašto je rodonačelnik kosmopolita odbacio kosmopolitizaciju? U najjednostavnijem obliku, odgovor je sljedeći – Kant je smatrao i, štaviše, u-vidio da će kosmopolitizacija, shvaćena kao konkretan projekat, ipak, dovesti – i to dovesti neminovno – do toga što je nazvao despotija ili despotizam.

Treba samo obratiti pažnju kako Kant, sagledavajući u misaonoj jasnoći opasnost ove despotije, piše u osnovi to da onda ni cilj uspostave (putativnog) vječnoga mira ne može biti dovoljan pokretački razlog niti dovoljno opravdanje za kosmopolitizaciju.

Ono što je inače jasno i što bi, mislimo, i bilo jasno da nema toliko toga napisanoga o ovom pitanju treba i učiniti jasnim... a to je u ovom slučaju to da je nedvosmisleni i najvažniji cilj kosmopolitizacije mir na Zemlji – i k tome ne tek bilo kakav nego trajni mir – te da je uspostava takvog inkomparabilnog cilja nemoguća bez efikasne i enormne oružane sile, takve koja daleko nadmašuje bilo koje bilo čije druge postojeće ili potencijalne kapacitete, moćne ne samo da uspostavi mir kao kraj rata nego i da isti održi i održava, koje znači i moćne da skrši kapacitete pobunjenika ili protivnika kosmopolitske Arkadije.

³⁵ Jürgen Habermas, *The Postnational Constellation*, MIT Press, 2001, p. 106.

Ovaj momenat treba fokusirati, pošto vidimo da bi mogao da označava konkretan začarani krug kosmopolitizacije.

Mutatis mutandis do ovoga jednog momenta, onoga što je konstanta kosmopolitizacije – idući misaono putem od polisa do kosmopolisa – stigao je bio i Kant i sagledao ga je radije filozofski, razumski i, mislimo, uzeto sve skupa, izuzimajući sebe izvan fanatizma. Kantova politička filozofija predstavljala je pokušaj da se izađe iz ovoga začaranoga kruga, tj. najvažnije je htio je da pokuša da „pomiri jak moralni kosmopolitizam sa odbacivanjem svjetskog etatizma (world-statism)“.³⁶

Dilemu koja se tu pojavila – doista, pojavila i opet pojavljuje kao neka nepremostiva prepreka – izgleda da bismo mogli izraziti (i) na sljedeći način: „Mir ili sloboda“?

Ovu kantovsku i kosmopolitsku dilemu, hoćemo da kažemo, konstantnu opasnost kosmopolitizacije, izgleda da dovoljno dobro eksplicira ova meritorna i aktuelna eksplikacija: „Prava i sloboda i pojedinaca i država mogu se osigurati jedino putem strogog prava potpomognutog moćima prinude svjetske republike; međutim, upravo dodjeljivanjem ovih moći bez presedana potencijalnoj vladi ‘države država’, ili čak jedne ‘univerzalne monarhije’, nastaje dvostruka opasnost globalnog despotizma (kroz zloupotrebu moći) i paternalizma (kroz nepoštovanje prava naroda na autonomiju, čak iako je globalna vlast vođena dobrim namjerama).³⁷

O cilju i kraju povijesti

Može li se o modernosti razmišljati kao o projektu? Može. Na primjer, Njemcu Habermasu, modernost je projekat. Kako kaže, modernost je prosvjetiteljski projekat i takođe modernost je nedovršeni projekat.³⁸

³⁶ „Why strong moral cosmopolitanism requires a world-state“, p. 183.

³⁷ *Ibid*, p. 183.

³⁸ Na primjer: Jürgen Habermas, *Modernity: An Unfinished Project*, in:

Maurizio Passerin d' Entreves and Seyla Benhabib (eds.), *Habermas and the*

Dalje, može li se o modernosti razmišljati kao o relativno organizovanom ili neorganizovanom stremljenju ka nekom cilju, štaviše ka jednom jedinom cilju? I ako može, koji je onda ili bi bio cilj takvoga jednoga stremljenja (projekta modernosti i modernizacije)?

Takva zapitanost skladno potpada pod istraživanja istorije, filozofiju istorije, spada i u istoricizam, shvatanje da je povijest jedna velika pripovijest, cjelishodna te da cjelokupna povijest/istorija ima njezin krajnji cilj ili svrhu... te time i kraj (*end i the end*).

Kako je Kant o tome razmišljao i pisao? Potražićemo u njegovom spisu *Ideja opšte istorije s kosmopolitskom svrhom*. U devetoj propoziciji spisa Kant razmišlja o istoriji kao svjetskoj povijesti i o istorijama svih vremena i naroda kao sastavljenima i sastavnicama jedne opšte povijesti, jednog toka svijeta koji, iako tako pojedincima i narodima niti izgleda niti bi da izgleda, niti može da ne izgleda, nije besciljan, nije „sloboda bez pravila“ niti je „bez plana i krajnjeg cilja“.

Koji je to cilj?

Istorija ima početak, a njezina svrha je u ostvarenju njezinoga krajnjeg cilja. Kako je Kant to vidio, zbirni ili krajnji cilj svih povijesnih zbivanja je kosmopolitizam ili kako se ponegdje prevodi *svjetsko-građanski poredak*. Dakle, povijest ima svrhu u onome što je Kantovim riječima „kosmopolitski cilj“. Taj cilj je ujedinjavanje čovječanstva ili svih ljudi svijeta i to je „poslednji stupanj do koga naša vrsta tek treba da se uspne“.³⁹

Za našu svrhu ovdje, ali što je važnije i za pravilno razumijevanje aktuelne političke i društvene dinamike svugdje na Globusu koji se globalizuje, poučan je najprije osmi stav ovoga

Unfinished Project of Modernity, MIT Press, 1997, p. 44; Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Polity Press, 1998, p. xix.

³⁹ *Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka*, u: Immanuel Kant, *Um i sloboda, Ideje*, Beograd 1974, str. 36.

njegovoga spisa: „Istorija ljudske vrste može se u celini posmatrati kao izvršenje jednog skrivenog plana prirode za ostvarenje državnog poretka savršenog sa unutrašnje, a u tu svrhu i sa spoljašnje strane kao jedinoga stanja u kome će ona moći u čovečanstvu potpuno da razvije sve svoje zamisli“.

Prema Kantu, dakle, povijest je opšta povijest i tok povijesti koji na pojavnoj ravni ima svagda haotičan tok od početka – tako da izgleda besciljan – zapravo ima „crvenu nit“ i predstavlja realizaciju skrivenoga plana prirode ili providjenja – ima ona njezin cilj ili svrhoviti kraj.

Šta je taj krajnji cilj povijesti (ili prirode, odnosno providjenja)? To je „potpuno građansko ujedinjenje ljudske vrste“.⁴⁰

Ujedinjenje ljudske vrste, kako ga Kant projektuje, realizuje se u političkoj formi saveza naroda. U sklopu te (globalne) političke forme „bi svaka, pa i najmanja, država mogla da očekuje bezbednost i prava ne od vlastite moći ili vlastite pravne procene, nego jedino od tog velikog saveza (*Foedus Amphctyonum*) i jedne ujedinjenje moći i jedne ujedinjene volje koja odlučuje prema zakonima“.⁴¹

Ovdje se sada postavlja ovakvo ključno pitanje: Koje i kakve institucije bi u praksi povlačila za sobom realizacija ovakve, kantijanske projekcije budućnosti koja se nama, razumije se da je tome tako, približava i sve je bliža, postaje naša sadašnjost, osobito ako ne gubimo iz vida i razvoj onoga što se zove evropske integracije i to da je Evropska unija svakako jedan /kantovski/ savez naroda, dakle, ako ne gubimo iz vida globalizaciju na evropskom kontinentu i na nivou cjeline, globalizaciju svih kontinenata.

Ovo pitanje je i za Kanta bilo ključno. S time u vezi, ukoliko bismo napravili (skicu za) jedan veliki rezime svega što je Kant

⁴⁰ Isto, str. 38.

⁴¹ Isto, str. 35.

o tome ili po tom pitanju kazao – te svega (relevantnog) što je kazano o tome što je kazao – kao najrelevantnije se može prosijati i fiksirati njegova dilema između suvereniteta svake pojedinačne države i javne prinudne vlasti koja bi bila uspostavljena iznad svih tih država ukoliko su ove shvaćene kao konstituenti saveza naroda o kojemu je gore bilo riječi.

Kod Kanta⁴², kada je riječ o političkoj filozofiji i filozofiji povijesti, najvažnija je stvar mir, odnosno krajnji cilj – vječni mir. Realizacija, pak, vječnoga mira zahtijeva da države izađu iz stanja divlje, bezakonske slobode, upravo onako kako su (po Hobsu) pojedinci, dakle, kako se zamišlja, prije nastanka ili postojanja države, izašli iz pojedinačnog stanja divlje, bezakonske slobode ili onoga što *kontraktualisti* nazivlju *status naturalis* – stanje famoznoga *rata sviju protiv svih*. Državama, znači, valjalo bi da žive u „zakonskom stanju“.⁴³ To je Kantov, kako i sam negdje veli, „slatki san“.⁴⁴

Sada, međutim, kako bi se to sve i realizovalo, potrebno je da najprije sve države imaju republikanski ustav. Iz ovoga je proisteklo ono što se naziva „teorija demokratskoga mira“. Ukratko ovdje, republike ne ratuju sa republikama. Ili drugačije rečeno, demokratije sa demokratijama.

Danas, kako smo već ukazali, pošto se kantovski program „globalizacije“ – s Kantom ili bez Kanta, svjesno ili nesvjesno, onda da li je to implicirano u onome što je pisao i propovijedao ili pak nije, ovdje se u to pitanje ne može ulaziti – danas sprovodi, kontinentalno i planetarno, postavlja se i pitanje legitimnosti

⁴² Kako možemo primijetiti, onaj filozofljev „prvi definitivni član vječnoga mira“ je zapravo na njegov način revolucionaran, pošto govorimo o 1795. godini, dakle periodu kada je većina država u Evropi, osim Francuske – pa i svijetu, osim SAD – monarhijskoga ustrojstva.

⁴³ Имануел Кант, *Вечни мир*, Гутенбергова галаксија, Београд 1995, стр. 37.

⁴⁴ Исто, стр. 25.

– zapravo i liberalnosti – liberalnog internacionalizma ili liberalnog intervencionizma, t.j. nametanja globalizacije svima i svugdje na način onoga što je Bodrijar opisao kao „policijska globalizacija“.

Dakle, vječni mir podrazumijeva savez država koje bi neizostavno morale biti republike (demokratije, ukoliko se tako hoće). Isto to je i cilj „globalizacije“, odnosno projektanata projekta globalizacije, primjera radi kako o tome svjedoči i tzv. arapsko proljeće. Ali ovakav unilateralni i diktatorijalni pristup je neprihvatljiv, najprije sa stanovišta upravo liberalizma kao takvog ili ukoliko je liberalizam, tako da možemo kazati da je takav pristup, najprije, koliko neoliberalan toliko i neliberalan ili nesumnjivo nedemokratski.

Ovakav pristup je neprihvatljiv posmatrano i sa stanovišta ukupnosti Kantove filozofije, prije svega filozofije slobode. Naime, Kant je – pomenimo i napomenimo ne bez prethodnih povećih kolebanja – na kraju stao i ostao na stanovištu da ovaj savez naroda mora da bude dobrovoljan, budući da je sloboda, ipak, *viša od mira*.

Jeste, shvatao je i smatrao da vječni mir, budući pravna kategorija, staviše sami vrh prava i pravne nauke – kojemu vrhu kao cilju teže i nacionalno i internacionalno pravo te i *ius cosmopoliticum* – treba da se zasniva na međunarodnom pravu, a koje pravo treba da se zasniva na federalizmu ili federalnom (federativnom?) savezu naroda, odnosno država.

Ipak, kada je riječ o onima koji drugačije misle, kako bi naime u jasnoći uvidjeli da nijesu u pravu, treba obavezno da kao prvi put pročitaju drugi član vječnoga mira, sami početak, koji integralno glasi: „Međunarodno pravo treba da se osniva na federalizmu slobodnih država“.⁴⁵

Dakle, obratimo pažnju: jeste riječ o federalizmu i o federaciji država... ali kakvih država? Odgovor je tu pred nama iako se

⁴⁵ Исто, стр. 44.

nekako previđa, nekako kao da smo u miopiji za istinu, kako ovdje, tako može biti i inače. Odgovor je federacija ili federalizam **slobodnih** država.

Bazično u ovoj tački autori proučavaoci kantovske filozofije povijesti i prava, njegove političke filozofije i, popularno rečeno, agende trajnog ili vječnoga mira – i s time u vezi i (političkog) ujedinjavanja čovječanstva – podijeljeni su u dva ili tri tabora, ponegdje i do krajnosti.

Po jednima, riječ je o filozofskom sistemu, zalaganju ili na kraju krajeva cilju koji zahtijeva centralnu prinudnu moć ili instancu. Tako smatrajući autori, među kojima se izdvaja onaj pozicionirani Habermas, Kanta su čitajući i, rekli bismo, dočitavajući ga u svijetlu uspostave onoga što je *Völkerstaat*, reći će neka vrsta republike, republikanskoga ustrojstva (i razumije se nadnacionalnoga, uparenoga republikanskoga ustava) ali, dakle, uspostavljenoga gore iznad, tamo na svetskoj skali (tako da se u osnovi sinonimno naziva još i *Weltrepublik*).

Drugi smatraju da Kant, osobito nakon 1790. g. i u nekoliko, za ovu oblast interesovanja, glavnih radova, odbacuje *Völkerstaat*, upravo zato što bi se u nečemu što je takav jedan *set-up* države naprosto (uostalom i kao što je odveć jasno) stopile i istopile u široj, najširoj pravno-političkoj formi i formaciji, a to kako je jasno onda protivurječi meritumu početne premise, naime premisi o slobodi država, te istim državama držanih kolektiviteta – konkretnih nacija/naroda.⁴⁶

Generalni *baseline* je da narodi kao države mogu da se smatraju i posmatraju kao pojedinci u prirodnome stanju. Dakle, svaka od država, drukčije kazano, svaki narod koji živi u svojoj državi, mada imaju oni naravno njihove vlastite zakone, pravo koje važi unutar te države i to važi za svakoga pojedinca pripadnika toga

⁴⁶ Po ovome pitanju, bješe Kant u najvećoj mjeri jasan i razgovjetan, pogotovo ako imamo u vidu da je riječ o nekome čiji se stil smatra u ne maloj mjeri i poslovično nepristupačnim.

naroda prinudno – *važi kao prinuda*, simultano, uzeto sada prema spolja, žive u stanju nezavisnosti od spoljašnjih zakona – *prinudnosti spoljašnje prinude*.

Značajno je izreći, uzeto s jedne strane, upravo je takva situacija – rečena nezavisnost – veoma značajna za konkretni narod i njegovu državu – prvo i prosto zato jer je to u stvari ništa drugo nego ono što se naziva *suverenitet*; ili ako se hoće sasvim precizno, jedna je to od dvije strane suvereniteta, možemo kazati, strana nezavisnosti ili: *suverenitet prema spolja*.

To je jedno. Dalje, kako već dobro poznato ide rezonovanje u spis *Vječni mir*, države/narodi mogu s pravom tražiti jedni od drugih da stupe u ustavno stanje slično građanskom, takvo gdje će svakoj državi kao narodu ili narodu kao državi biti zagarantovano pravo, *per analogiam* nešto što je pojedincima u tim istim državama već zagarantovano i kako znamo ustalilo se uveliko. To bi bio savez naroda, kojega bi države prihvatale i stupale u isti „u interesu sopstvene sigurnosti“.⁴⁷

Ali – ovo je veoma značajno podvući – Kant odmah naglašava za taj savez naroda da to „ne bi moralo da bude isto što i međunarodna država“.⁴⁸

Pogotovo treba podvući njegovo obrazloženje: „I u tome bi upravo ležala protivurečnost: svaka država, naime, uključuje odnos višega (zakonodavca) prema nižemu (onome koji sluša, narodu) dok bi više naroda u jednoj državi sačinjavalo samo jedan narod, a to se protivi pretpostavci (jer mi baš imamo u vidu pravo pojedinih naroda u međunarodnom odnosu, ukoliko ti narodi čine različite države, a ne da su stopljeni u jednu).“⁴⁹

Iz ovoga je proisteklo Kantovo (konačno) opredjeljenje za običan, dobrovoljni savez ili ligu država/naroda, a ne za centralnu prinudnu moć međunarodne države ili *Völkerstaat*-a.

⁴⁷ Исто, стр. 45.

⁴⁸ Исто, стр. 45.

⁴⁹ Исто, стр. 45.

Istina, Kant nešto kasnije, odnosno već par stranica nakon toga, kao da direktno protivrječi sebi i to protivrječenje ili kolebanje, čini se tako, daje neko, solidno tlo zapravo, interpretatorima da se o njegovoj filozofiji vječnoga mira formiraju tako oprečni sudovi i saznanja. Naime, čitamo sljedeće: „Za države, u njihovom međusobnom odnosu, postoji samo jedan razumski put da iziđu iz bezakonskog stanja neprekidnoga rata: da se, isto kao i pojedinci, odreknu divlje (bezakonske) slobode, da se prilagode javnim prinudnim zakonima te da obrazuju međunarodnu državu (*civitas gentium*), koja će se, naravno, sve više širiti, dok naposljetku ne obuhvati sve narode na Zemlji.“⁵⁰

Ipak, Kant je više nego svjestan realnosti, a to je da je to nešto što države, „prema svome shvatanju međunarodnoga prava, nikako ne žele“.⁵¹ Otuda predlaže da se „na mesto pozitivne ideje jedne svetske republike može postaviti (nećemo li da nam sve propadne) kao negativni surogat samo jedan protivratni, sve širi savez“, koji će zaustavljati bujicu protivpravnih, neprijateljskih sklonosti; „no opasnost da one ne provale postojaće trajno“.⁵²

Ukoliko, sada, treba objektivno rezimirati, nećemo moći prvo ne priznati da to nije tako jednostavno. Šta je Kant mislio? Doista, iako je pred nama to što je rekao, postavlja se ipak pitanje: „Šta je (zapravo) rekao?“⁵³ Po nekima⁵⁴ k tome i pitanje: „Šta je Kant trebalo da kaže?“⁵⁵

⁵⁰ Исто, стр. 50.

⁵¹ Исто, стр. 50.

⁵² Исто, стр. 50.

⁵³ Umjesto neke vrste zaključka, drugi definitivni član vječnoga mira je – makar nama tako izgleda – kontradiktoran.

⁵⁴ Za koje se inače skoro bez ironije može reći da su veći kantovci od njega.

⁵⁵ Thomas L. Carson, “‘Perpetual Peace’: What Kant Should Have Said?”, *Social Theory and Practice*, Vol. 14, No. 2 (Summer 1988), pp. 173–214 (42 pages), Published By: Florida State University Department of Philosophy.

Barem kako bi da izgleda, moglo bi biti da nijesu u krivu ni interpretatori koji se svrstavaju u treći tabor⁵⁶, autori koji u najvažnijem smatraju kako je Kant, doduše, odbacio ideju, mogućnost međunarodne države, međutim to je učinio samo privremeno ili uslovno, gotovo kao da se hoće reći manevarski – ili da ne kažemo lukavo – tako da *Völkerstaat* ostaje *long-term* ciljani, istorijski ishod u Kantovom sistemu „ali da Kant predlaže neprinudni savez kao intermedijarni korak kako bi se ohrabrio razvoj kosmopolitskog etosa, koje bi na kraju produkovalo Kantov ideal *Völkerstaat*-a bez direktnog nametanja“.⁵⁷

O suverenitetskoj dilemi

Kada se uzme u onome što je njezin meritum, prethodna se rasprava ili razmatranje može fenomenološki redukovati na ono što autori, prije svega proučavaoci Kantove politikologije i njegovoga političkoga kosmopolitskoga projekta, prepoznatljivo opisuju sintagmom *suverenitetska dilema* (*sovereignty dilemma*).

Šta je to zapravo suverenitetska dilema?

Nećemo, mislimo, pretjerati, ukoliko je, kako smo već i nagovijestili, lociramo kao najvažniji toponim na mapi globalizacije ili svijeta koji se globalizuje ili ukoliko je stavimo pod signature: *najaktuelnije* i *najvažnije*. Takođe možemo kazati – sve se u savremenoj politici i politikologiji danas i sutra u osnovi svodi na ovu dilemu.

Otuda, važno je i od posebne je važnosti da se ova dilema, problematika na koju referiše, prije svega identifikuje u jasnoći i što bolje objasni i razumije. A u osnovi, problematika je vrlo jednostavna i isto tako koliko jednostavna toliko i delikatna, tako da je problem lako razumjeti ali ga je teško riješiti praktično i u praksi,

⁵⁶ Uporedi: Chris Melenovsky, “International Right and Kant’s World Federation”, <https://cmmelenovsky.com/>

⁵⁷ *Ibid.*, p. 2.

tome je tako zato što kao da je riječ o nekakvoj kvadraturi kruga, barem kako nam na trenutke biva da izgleda.

Prvo, treba jasno objasniti da je kosmopolitizam – mislimo razumije se na aktuelni, kontemporarni kosmopolitizam – u stvarnosti disjunktivan u odnosu na modernu državu i ta je disjunktivnost k tome neopoziva. Naprosto – tome je tako. Maltene ili bez maltene, dilema je u ovome – *ili kosmopolitizacija ili moderna, nacionalno-teritorijalna država*.

Kako o tome čitamo iz pera relevantnog autora (autorke): „Aktuelni pisci često smatraju državni suverenitet za prepreku izgledima za kosmopolitsku pravdu shvaćenu kao zahtjev za pravedne relacije između individualnih ličnosti globalno.“⁵⁸

U praksi – ili izvan promulgacija i parola – kosmopolitizam zahtijeva nešto od države kako bi se ostvario kakav jeste ili bi želio da bude. Ali problem je i to kakav i koliki problem u tome što je to što zahtijeva, hoće od države, hoće da joj uzme, nešto veoma značajno, naime: tačno ono što državu čini državom, te je znajući ili ne znajući, upravo poradi toga što bi sada i od sada trebalo da se kosmopolitizuje ili da se otuđi od države u korist kosmopolitizacije mi i nazivamo državom, smatramo državom i na kraju krajeva poštujemo kao državu, smatramo svojom, dijelom pa i *držateljem vlastitoga identiteta*, takođe isto poštujući njezine zakone i zakonodavstvo, naime isto i njezinu nadležnost zakonodavstvovanja.

Drugim riječima, realizacije kosmopolitizma u smislu institucionalizacije povlače za sobom, povlače u praksi ili neminovno, takve promjene u konstituciji države, takvu dekonstitucionalizaciju štaviše, takvo oduzimanje države od države kao države – prema tome takvo jedno *realno razdržavljenje* – da se oštini disjunkcije: *ili država ili kosmopolitizacija*, nema, naprosto, ništa ni dodati ni oduzeti.

⁵⁸ Katrin Flikschuh, “Kant’s Sovereignty Dilemma: A Contemporary Analysis”, *The Journal of Political Philosophy*: Volume 18, Number 4, 2010, pp. 469–493, p. 469.

Ili kako o tome čitamo – *konsenzus je da možemo imati ili državni suverenitet ili kosmopolitizam, ali ne oboje*.⁵⁹

Dakle, suverenitetska je dilema u ovom kon-tekstu bazično u ovome: *Državni suverenitet ili kosmopolitski suverenitet?*

Istaknimo to ponavljajući, kosmopolitizam, kada govorimo o realizaciji istoga, podrazumijeva tzv. kosmopolitsko pravo. Naziv: kosmopolitsko pravo, odnosi se na zakone čija je sfera važenja planetarna ili globalna. Što se tiče donositelja i donošenja tih zakona, isti bi se po prirodi stvari donosili globalno.

Kao što se državni zakoni donose u državnoj skupštini koja je po ustavnosti i ustaljenosti zakonodavac ili zakonodonositelj, zatim kao što se takozvani evropski zakoni donose u Evropskom parlamentu i Savjetu EU – skupa uzeto nekoj vrsti bikameralnog, faktičkog federalnog kongresa – tako bi se „kosmopolitski“ zakoni izglasavali i donosili u nekoj globalnoj instituciji, donosio bi ih i proglašavao globalni zakonodavac.

Donosio i proglašavao i – nametao. U tome je problem, kada se u suverenitetsku dilemu zasiječe da se vidi šta je tu unutra, ispod površine, odnosno, vivisekcija tkiva suverenitetske dileme razotkriva da je njezina sadržina primarno u tome ili u vezi s time što se naziva monopol na sredstva prinude.

Ovdje je opet Kant relevantan:

„Kant koristi izraze *Herrschergewalt* i *Souveränität* da bi definisao suverenitet kao nešto prvenstveno povezano sa zakonodavnom vlašću. Za Kanta, suverenitet zahtijeva držanje isključivih zakonodavnih funkcija: države ne mogu biti izvana prisiljene. Time bi se prekršilo kantovsko republikansko načelo legitimne prisile, naime, praćenje državnog suvereniteta konačnoj konstitutivnoj volji. Vanjska je prisila, stoga, nespojiva s državnom vlašću kako je izražena njezinim sastavnim izvorom: ‘narodom’.”⁶⁰

⁵⁹ *Ibid.*, p. 469.

⁶⁰ Claudio Corradetti, “Thinking with Kant beyond Kant”, *Danish Yearbook of Philosophy* 50 (2017) 59–82, p. 60.

Prema tome, kantovska dilema ili suverenitetska dilema tiče se – i na prvome mjestu uopšte se i pojavljuje i to u njezinoj, držimo agoničnoj, hamletovskoj dilematičnosti – demonopolizacije države kada je u pitanju aparat fizičke sile, ovdje preciznije kada je u pitanju pravo, koje po definiciji treba i mora imati sankcije ili biti podržano pravosuđem, koje, opet, mora biti sankcionisanje državnom prinudom, inače nema ni prava ni pravosuđa niti kako se jasno ili dovoljno tako uviđa *in ultima linea* države.

Samo, problem je sada već očiglednije u tome što je identična racionala važeća i kada je u pitanju kosmopolitska zamisao. Konkretno kod Kanta, vječni mir ili uspostava takvoga koncepta je u direktnoj vezi sa kosmopolitskim pravom, nalazi se inherentno u relaciji dependencije sa konkretizacijom takvoga jednog prava. Kosmopolitsko, dočim, pravo, mora biti podržano kosmopolitskim pravosuđem, koje, razumije se, mora biti sankcionisano sredstvima legitimne prinude. Ovdje izgleda kao da imamo posla sa nečim što je donekle začarani krug, tako da „Kantova teorija prava jednovremeno zahtijeva i zabranjuje juridičku prinudu nad državama.“⁶¹

Per definitionem, pravo se mora nametati. Država je ta koja to čini, tako je uobičajeno, barem do sada. Kada je u pitanju pravo, država je *enforcer*. Čak i kada je u pitanju međunarodno pravo. Kada je u pitanju međunarodno pravo, zasada barem, nalazi se da ne postoji *enforcer*, nego je to svaka pojedinačna država na njezinoj teritoriji, bilo tako da njezinim pravnim instrumentima transponuje međunarodni pravni akt i tako postiže inkorporaciju, bilo da se ustavnom regulacijom međunarodni pravni akt *a priori* smatra inkorporiranim i važećim ili se tretira prema principu direktne primjene.⁶²

⁶¹ “Kant’s Sovereignty Dilemma”, p. 471.

⁶² Crnogorski ustav (član 9): “Potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni su dio unutrašnjeg

Prema Kantovoj, prema kosmopolitskoj projekciji kao takvoj – koja je projekcija danas realna i aktuelna, nije to neka prašnja fascikla zaboravljena u zaboravljenoj fioci kakvoga radnoga stola, nego je, velimo, tu u pitanju političko-metapolitička agenda koja se faktički ostvaruje⁶³ – država treba, štaviše: mora, budući da je u pitanju imperativ, napraviti korak u kosmopolitizam, kosmopolitizovati se konkretno, koje znači iskoračiti, prekoračiti sebe samoga, koračati u pravcu kosmopolitskoga prava planetarnosti, koje znači prava u sklopu kojega je država objekat jednoga većega ili višega prava, država u tom globalnom sistemu ne bi bila više, tako da kažemo, donositelj nego podnositelj zakona. Iznad države kao onoga ko je (do sada bio) *enforcer* postavio i uspostavio bi se novi, *enforcer* kosmopolitskoga prava.

O uticaju Kantovih ideja na Njegoša

Studiju *Searchlights on Peace Plans* iz 1949. godine autori posvećuju pioniorima, onima koji su prvi bili za svjetsku vladu – *of, by and for the people* – i muškarcima i ženama koji su željeli da, kako kažu, preobrate naš globus u bezbjedan i srećan dom za njegovih dvije milijarde stanovnika.⁶⁴

Autori predočavaju čitaocu niz od nekih 150 mirovnih planova objavljenih tokom povijesti, počev od Pjera Duboa i Dantea Aligijerija iz ranih 1300-ih, preko Emerika Kručea ili Huga

pravnog poretka, imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drukčije od unutrašnjeg zakonodavstva“.

⁶³ Kako to pokazuje upravo primjer Fišerov. Nije li isti kao njemački ministar vanjskih poslova predložio da se Evropska unija transformiše iz saveza država u saveznu državu, maja 2000. godine, kako smo o tome pisali, bazično upravo prema kantovskim linijama kosmopolitizacije?

⁶⁴ Edith Wynn and Georgia Lloyd, *Searchlight on Peace Plans*, E.P.Dutton and Company, INC, New York 1949.

Grocijusa, tako sve do Holbaha i Sen-Simona (i podrazumijeva se Kanta⁶⁵) i u dvadesetom vijeku Aristida Brijana, panevropceja grofa Kalergija i F. D. Ruzvelta.⁶⁶

Kako o tome piše Karl Polanji u svojoj antologijskoj analizi, ideja mira kao cilja svih ciljeva u stvari tek u XIX vijeku dobija, moderno rečeno, legitimitet. I realnost, maltene, faktički prvi put u povijesti, počinje se saobražavati ili upodobljavati takvoj ideji, takvome jednome cilju, kako to odlično opisuje i objašnjava Polanji u smislu ili kontekstu onoga što se naziva *stogodišnji mir*.

U takvoj *episteme* i u smislu tih i takvih planova, manje je poznato da se Njegoš takođe zalagao za ujedinjenje Evrope. Kako izgleda, takva je njegova pozicija bila u velikoj mjeri kantovska.

Naime, Njegoš se poput Kanta zalagao za jedan veliki savez država, prije svega evropskih. O takvim njegovim razmišljanjima proučavatelju svjedoče *Pisma iz Italije*.

Kako je dobro poznato, Njegoš je već bio ozbiljno bolestan kada je 1851. godine stigao u Napulj. Tamo je boravio nekoliko mjeseci, povremeno odlazeći u Rim. Kako čitamo o tim danima, „vladika slabo što čita i piše. Bolest njegova smeta mu raditi. Ja mu čitam novine, pišem pisma i drugo što mu zatreba. Kaže mi da se zimus zanima opisivanjem Crne Gore i njene istorije, na francuskom jeziku“.⁶⁷

Tada, tamo u Napulju, Njegoš se sretao i razgovarao sa brojnim osobama iz tadašnjeg javnog života i politike, mnogi od njih sa Zapada i sa raznih evropskih dvorova. Jedno veće je bio gost

⁶⁵ Interesantno je da se u studiji zaključuje da je u spisu *Vječni mir* Kant (zapravo) predložio „formiranje konfederacije nacija“, p. 53.

⁶⁶ Upada u oči da autori nijesu uvrstili nekoga ko je u predmetnoj oblasti značajan a to je Žan Žak Ruso.

⁶⁷ Љубомир Ненадовић, *Писма из Италије*, Просвета, Београд 1966, стр. 26.

kod Rotšilda.⁶⁸ „Razgovor se gotovo svuda vodio francuski. Svi su bili putnici, iz sviju krajeva svijeta“. Do Njegoša, kako čitamo dalje, „nije se moglo doći, jednako su ga okruživale najljepše dame i molile da im priča o Crnoj Gori, o četama, o ratovanju Crnogoraca... U svoje, obično kratke, priče o Crnoj Gori miješao je vješto sreću i nesreću, junaštvo i strahovanje, pobjedu i pogibiju. Sve je on to umio vješto jedno pored drugoga uplesti da lijepo stoji, tako kao kad dobar tkač vješto utkiva različite boje. Samo na jednom ovakvom večeru, mogao je svaki vidjeti da je to poeta, da je veliki poeta. On je govorio onako kao što je u ‘Gorskom vijencu’ govorio“.⁶⁹ Tom prilikom Njegoš je dobio poziv i od viceadmirala američkog vojnog broda *Nezavisnost*, naime da „poglavar slobodne Crne Gore ukaže počast i posjeti ubojnu lađu slobodne Amerike“.⁷⁰

U ovom pak kon-tekstu, nama je interesantan i od interesa Njegošev stav i način razmišljanja kada je bio u pitanju problem mira u Evropi. Kako saznajemo, smatrao je da će do toga veljega mira doći kada se „Jevropa podijeli na male kantone, a svaki kanton bude od dva ili tri miliona duša, i kad budu međ sobom u savezu“...⁷¹ Tada će kako čitamo Evropa „biti mirna i slobodna“.

Dalje, čitamo zainteresovano, postoji još jedan uslov, neophodan za to da se u Evropi uspostavi mir i sloboda. To je po Njegošu ukidanje stajaće vojske.⁷²

Barem kako izgleda, ovdje se se u nekoj većoj jasnoći može vidjeti i uvidjeti uticaj Kantovih ideja na Njegošev stav prema tada najaktuelnijim političkim i društvenim problemima, političko-egzistencijalnim aporijama devetnaestoga stoljeća, uostalom i svih stoljeća, ovoga dvadesetprvoga takođe. Konkretno, ideja da

⁶⁸ Nenadović ne precizira o kojem se tačno iz ove bankarske dinastije radi.

⁶⁹ *Исход*, стр. 29.

⁷⁰ *Исход*, стр. 30.

⁷¹ *Исход*, стр. 26.

⁷² Up: стр. 26.

se ukinu stajaće vojske je Kantov *brainchild*. Objavljuje je upravo u spisu *Vječni mir* i to u prvom odsjeku koji sadrži preliminarnе članove vječnog mira među državama.

Kako čitamo u trećem preliminarnom članu vječnog mira: „Stajaće vojske (*miles perpetuus*) treba da vremenom potpuno nestanu.⁷³

Razlog za to ukidanje bi bio najprije taj što države „neprestano prijete ratom drugim državama, upravo time što su uvek spremne da oružano nastupe. One nateruju da se države međusobno nadmeću bez granica u broju naoružanih ljudi, a kako zbog velikih izdataka za to mir postaje konačno još mučniji od kratkog rata, to takve vojske postaju same po sebi uzrok napadačkih ratova, ne bi li se postiglo rasterećenje“.⁷⁴

A po Njegošu⁷⁵, „dokle god jedan čovjek može raspolagati sa milion vojnika po svojoj volji, dotle će i njegovi susjedi strepjeti i biti ugnjetavani; pa zvao se on prezident, imperator, konzul ili papa, to je svejedno.“⁷⁶

S jedne strane, bilo kod Kanta ili Njegoša, uzeta u restrikciji na normativnost, ovakva ideja je značajna. Drugo je pitanje, svakako, njezinoga fizibiliteta, prije svega u bilo kojim povijesnim uslovima (imajući na umu konstante ljudske prirode, Kant: „Iz tako krivog drveta, od kakvog je čovjek napravljen, ne može se istesati ništa sasvim pravo“⁷⁷), pitanje je i to prethodno da li je ili koliko ova ideja objektivno realna.

Doduše, činjenica je da danas u svijetu postoji nekih 30-ak država koje na jedan ili drugi način nemaju oružane snage (vojsku). I pritom nije riječ, recimo, samo o pekulijarnom primjeru

⁷³ *Вечни мир*, стр. 29.

⁷⁴ *Исто*, стр. 29.

⁷⁵ Tačnije, kako ga *Pisma iz Italije* parafraziraju.

⁷⁶ *Исто*, стр. 29.

⁷⁷ *Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka*, str. 34.

države Vatikan. Da se razumijemo, riječ je o državama koje su međunarodno priznate i članice su Ujedinjenih nacija. Monako, primjera radi, nema vojsku. Andora nema vojsku.⁷⁸ Imamo i važan primjer Islanda. Portoriko spada takođe u tu grupu država.⁷⁹ Takođe San Marino.⁸⁰ U Panami, vojska je ukinuta donošenjem ustava iz 1994. godine.

S druge, pak, strane, ovakva razmatranja i kosmopolitski mirovni predlozi nas objektivno još jednom vraćaju na problematiku koja je već razmatrana, prvo u trećem odjeljku. Ideja o demilitarizaciji država, tačnije potpunom ukidanju oružanih snaga ili stajaćih vojski, prestaje da gubi njezin refleksni magnetizam i neku vrstu legitimnosti, mislimo kako to štaviše više i nije ista ta ideja, naime, ukoliko je u operativnom paralelizmu sa (re)militarizacijom na internacionalnom i supranacionalnom planu.

O tome, radi intuitivne jasnoće, možemo navesti (i) nedavnu izjavu Antonia Tajanija, ministra vanjskih poslova Italije. U intervjuu za list *La Stampa*, ovaj je rekao i: „Evropska unija trebala bi formirati vlastitu kombinovanu vojsku koja bi mogla igrati ulogu u očuvanju mira i sprječavanju sukoba... Ako želimo biti mirotvorci u svijetu, trebamo evropsku vojsku. A to je temeljni preduslov da bismo mogli imati učinkovitu evropsku vanjsku politiku“, rekao je u intervjuu objavljenom u januaru ove godine.⁸¹

Vijest je o tome, pored ostalih, objavila i agencija Reuters i to pod naslovom: *Italijanski ministar vanjskih poslova poziva na*

⁷⁸ Međutim, odgovornost za njezinu odbranu je na Francuskoj i Španiji. Takođe, odbrana Monaka je odgovornost Francuske.

⁷⁹ Odbrana Portorika je zadatak SAD.

⁸⁰ Italija je zadužena za odbranu ove mikro-države.

⁸¹ *Italian foreign minister calls for formation of EU army*, January 7,

<https://www.reuters.com/world/europe/italian-foreign-minister-calls-formation-eu-army-2024-01-07/>

formiranje vojske EU. Inače, kako god da to moglo izgledati drukčije ili kako god to konkretno izgledalo u očima naivne svijesti, ovakva ideja i izjava je realno uzeto zapravo *per se* skroz kosmopolitska, razumije se u smislu (post)modernog, a ne onoga starih Grka, stoika i cinika Diogena... te kosmopolitizma Imanuela Kanta.

Ko je kosmopolita? Kosmopolita je građanin svijeta, tako glasi uobičajen odgovor. I u (post)modernizacijom oblikovanom ambijentalnom obuhvatu, kosmopolita je takođe, uzmimo da je tako, građanin svijeta ali sada u jednom drukčijem i skroz drukčijem smislu. Drukčiji je tonalitet u kojem danas treba – razumije se ukoliko smo u Duhu Istine – oslušivati i razumijevati tu odrednicu.

Etimološki, riječ je o sastavnici dvije riječi, *kosmos* i *polis* (izvorno na starogrčkom: κόσμος - πόλις.). Kosmos (i) u značenju: svijet, polis – u značenju grad. Otuda – građanin svijeta.

Samo, nemojmo analizirajući smetnuti s uma da je termin polis/πόλις, osim značenja grad, takođe imajući i značenje ili konotaciju i – *država*. Dakle, etimološki i semantički, kada kažemo kosmopolita ili kosmopolitizam, recentno to ima doduše i dalje značenje: građanin svijeta ili biti-građaninom-svijeta; no prije svega, semantički dominira kao signifikator i signifikantno staro značenje u novom kontekstu ili ako se hoće novo značenje u starom kontekstu a to je sada i od sada: *svjetski polis*, odnosno sasvim precizno: *svjetska država*.

Reference:

- Beck Ulrich, *The Cosmopolitan Vision*, Polity, 2006.
- Carson Thomas, L., „'Perpetual Peace': What Kant Should Have Said?", *Social Theory and Practice*, Vol. 14, No. 2 (Summer 1988), pp. 173-214 (42 pages), Published By: Florida State University Department of Philosophy.
- Derrida Jacques, *Cosmopolitanism and Forgiveness*, Routledge, London and New York, 2001.
- Dufek Pavel, Why strong moral cosmopolitanism requires a world-state", *International Theory*, Volume 5/Issue 02/ July 2013, pp 177-212, Cambridge University Press.
- Flikschuh Katrin, "Kant's Sovereignty Dilemma: A Contemporary Analysis", *The Journal of Political Philosophy*: Volume 18, Number 4, 2010, pp. 469–493.
- Gorham Geoffrey, „Descartes on the Innateness of All Ideas", *Canadian Journal of Philosophy*, Volume 32, Number 3, September 2002.
- Gurtov Mel, *Global Politics in the Human Interest*, 5TH edition, Boulder: Lynne Rienner, 2007.
- Habermas Jürgen, Modernity: An Unfinished Project, in: *Maurizio Passerin d' Entreves and Seyla Benhabib* (eds.), *Habermas and the Unfinished Project of Modernity*, MIT Press, 1997.
- *The Philosophical Discourse of Modernity*, Polity Press, 1998.
- *The Postnational Constellation*, MIT Press, 2001.
- Held David, *Democracy and the Global Order*, Stanford University Press, 1995.
- Kant Immanuel, *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, Cambridge University Press, 2006.
- *Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka*, u: Immanuel Kant, *Um i sloboda*, Ideje, Beograd 1974. g.

- *Italian foreign minister calls for formation of EU army*, January 7,
<https://www.reuters.com/world/europe/italian-foreign-minister-calls-formation-eu-army-2024-01-07/>

- Kant Imanuel, *Kritika čistoga uma*, BIGZ, Beograd 1976.
- Kant Immanuel, *Toward Perpetual Peace*, in: *Toward Perpetual Peace And Other Writings On Politics, Peace, And History*, *Yale University Press*, 2006.
- Кант Имануел, *Вечни мир*, Гутенбергова галаксија, Београд 1995.г.
- *Kant is the most influential thinker of the Modern Age*, 02/12/2004,
<https://www.dw.com/en/kant-is-the-most-influential-thinker-of-the-modern-age/a-1111992>
- Lajbnic, G. W., *Novi ogledi o ljudskom razumu*, Dereta, Beograd 2011.g
- Melenovsky Chris, „*International Right and Kant's World Federation*“, <https://cmmelenovsky.com/>
- Quencey Thomas De, *The Last Days of Immanuel Kant, Adam and Charles Black*, Edinburgh MDCCCLXII.
- Shaw Martin, *Post-Military Society*, Polity Press, 1991.
- Wynner Edith and Lloyd Georgia, *Searchlight on Peace Plans*, E. P. Dutton and Company, INC, New York 1949.

KAKO SAČUVATI KNJIGU POSTANJA (III)

Velizar Radonjić

Architectural heritage and culture are not only artefacts, archaeological excavations, old buildings or bridges. Architectural heritage is a chronicle of our creation and existence. Our historical reader and book of Genesis. The highest certificate of our identity. If we lose this certificate, we will also be left without an identity. This is a reminder of the architectural heritage that has been given to us for safekeeping, and at the same time an initiative to expand the list of protected buildings and raise the established protection system to a higher level.

Ljudski rod na prostoru današnje Crne Gore postoji još iz doba paleolita. U posljednjoj interglacijalnoj fazi pleistocena, živjeli su praljudi koji su pripadali široj rasi homo primigeniusa... O njihovom postojanju na ovim prostorima svjedoče arheološka nalazišta lokaliteta Crvena stijena u blizini sela Petrovići u jugozapadnom dijelu Crne Gore. Procjenjuje se da je era paleolita trajala od 60.000. do 35.000. godine prije nove ere... Istraživanje na lokalitetu Kremenštica u selu Petnjik kod Berana na prostoru od jednog hektara, koji leži uz obalu Lima, svjedoče o postojanju naselja koje datira iz doba neolita... Rano bronzano doba nam je ostavilo i prve fortifikacijske objekte – gradine. Najpoznatije su Međeđa glava, sjeveroistočno od Duklje, zatim Trijebač, Kablja, na lijevoj obali Zete, Jažnjak, na Rogamskim stranama na izlasku rijeke Morače u Zlatičko polje¹...

¹ Živković Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) Tom I, Cetinje 1989.

Crna Gora je nastala na raskršćima gdje se ukrštaju putevi: migracioni i karavanski, trgovački i osvajački. Putevi su su donosili vojske i vojskovođe, carske galije i divlje horde, sa sve četiri strane svijeta. Stasavala na razmeđu civilizacija i kultura, vjera i religija, naslijedila je od osvajača i vjekova sve njihove različitosti i sve njihove krajnosti. Nastala na vododjelnici civilizacija i razmeđu svjetova, uvijek razapeta između Istoka i Zapada, naslijedila je graditeljsku baštinu različitih civilizacija i kulturno nasljeđe različitih svjetova – i sa istoka i sa zapada...

Ovaj članak je još jedna inicijativa za zaštitu graditeljske baštine i graditeljskog nasljeđa u Crnoj Gori.

Kulturno dobro kao „biznis barijera“

Prema Spisku nepokretnih kulturnih dobara koji vodi Uprava za zaštitu kulturnih dobara, u Crnoj Gori su registrovana 2.053 objekta, lokaliteta, kulturno-istorijske cjeline, spomen obilježja i sl... koji imaju status nepokretnog kulturnog dobra. Od toga su 582 spomen obilježja sa statusom nepokretnog kulturnog dobra. Vjerskih, stambenih, javnih i drugih sličnih građevina sa statusom nepokretnog kulturnog dobra ima oko 1.470² građevina.

Nažalost, ima dosta objekata koji su srušeni ili su devastirani do neprepoznatljivosti. Riječ je o objektima koje je „pojela“ tranzicija. Predstavljali su „biznis barijeru“ na putu stvaranja velikih profita.

Tome su u velikoj mjeri kumovali planeri i arhitekti koji su proteklih decenija, u saglasju sa političarima i profiterima, dizajnirali crnogorski prostor. Nepodnošljiva je lakoća kojom su, činjenjem ili nečinjenjem, devastirali ili uništavali graditeljsko nasljeđe Crne Gore. Stiče se utisak da je pored profita razlog i u tome što, ako nestanu građevine koje imaju

² Podaci iz aprila 2023. godine, prema spisku nepokretnih kulturnih dobara dobijenom od Uprave za zaštitu kulturnih dobara CG.

trajnu vrijednost, neće imati sa čime da ih upoređuju i niko neće zapaziti kakav bofl pojedini među njima ostavljaju iza sebe.

Taj retrogradni, može se slobodno reći, rušilački proces teče i dalje. Nove vlasti i novi strateški investitori su, poput prethodnika, bacili oko i na neke druge građevine. I oni, kao i njihovi prethodnici, svoju vlast i moć temelje na vjerovanju da svijet počinje i završava sa njima. Kad njih ne bude, nek potop bude i smak svijeta.

Posebno brine zaglušujući muk onih koji bi, ako ni zbog čega drugo, zbog poštovanja svoje profesije, morali da dignu glas i stanu u zaštitu graditeljskog nasljeđa. Jer, ako stanu u zaštitu stvaralaštva svojih prethodnika, imaju pravo na zaštitu svog stvaralaštva od strane onih koji dolaze poslije njih.

Pored pomenutih 1.470 registrovanih nepokretnih kulturnih dobara u Crnoj Gori ima značajan broj objekata koji ispunjavaju kriterijume za upis u ovaj registar i odgovarajuću zaštitu države. Riječ je o građevinama koje su podignute između dva svjetska i poslije Drugog svjetskog rata. Svaka od ovih građevina priča neku svoju priču. Neke su dobile visoka stručna priznanja, druge je, pak, potvrdilo proteklo vrijeme i opšti sud stručne i laičke javnosti. Ima i građevina koje smo bagatelisali, a doživjele su međunarodnu satisfakciju. Svi skupa svjedoče o jednom vremenu i stvaralaštvu tog vremena. Njihov spisak je popriličan. Bez pretenzija da nudim jedino ili najbolje rješenje, predlažem širi spisak građevina koje zaslužuju inicijativu i analizu ispunjenosti kriterijuma za upis u registar nepokretnih kulturnih dobara. Počinjem sa Inicijativom arhitekta Andrije Markuša.

Inicijativa Andrije Markuša³

Arhitekta Andrija Markuš, jedan od malobrojnih koji je najveći dio života posvetio borbi za zaštitu graditeljskog

³ <https://volimpodgoricu.me/pg-info/pogledajte-koje-podgoricke-lokacije-su-dobile-status-kulturnog-dobra-a-koje-su-predlozene>

nasljeđa i ugleda graditeljske struke, pokrenuo je svojevremeno Inicijativu „48 djela arhitekture 20. vijeka Crne Gore“. Na teritoriji Podgorice, ovom inicijativom su obuhvaćeni Blok 5, dva djela Vukote Tupe Vukotića, i to Labud plaža i kapela Čepurci, Služba društvenog knjigovodstva autora Milorada Vukotića.

Blok 5 u Podgorici (lijevo) i Služba društvenog knjigovodstva (desno)

Na njegovom popisu slijedi Muška zanatska škola, projekat Periša Vukotića, Privredni sud, nekada Carinarnica djelo Gligorija Vukčevića, Mašinska škola danas a nekad OŠ „Radojica Petrović“ projekat arhitekta Jure Gruzinova, SC Morača djelo Predraga Dmitrovića. Tu su i stambeno poslovna zgrada do Pošte u centru Podgorice i zgrada Izvršnog vijeća, projekat Radmila Zdravkovića,

Mašinska škola (lijevo) i zgrada Izvršnog vijeća (desno)

Markuš je predložio da se na spisku zaštićenih kulturnih dobara nađu zgrada ranije Vlade društveno političkih organizacija arhitekta Radosava Zekovića, Skaline arhitekta Vasilija Kneževića, zatim stambena zgrada u Bulevaru svetog Petra Cetinjskog autora Jovana Jovice Miloševića, vrtić na Koniku arhitekta Branislava Poleksića, zgrade Opštine i Komore Podgorice, djela Veliše Popovića, hotel Crna Gora, Pošta 1 i stambena zgrada na uglu ulice Sloboda i Novaka Miloševa arhitekta Vujadina Popovića, OŠ „Maksim Gorki“, djelo Milana Popovića, Upravna zgrada Aluminijskog kombinata arhitekta Pavla Popovića, hotel Podgorica, Leksikografski zavod i PC Kruševac djela Svetlane Kane Radević, i zgrade Pobjede i RZUP-a arhitekta Ilije Šćepanovića.

Labud plaža, Muška zanatska škola, Privredni sud, Pošta 1, Zgrada opštine Podgorica su dospjeli na Spisak nepokretnih kulturnih dobara. Hotel Podgorica je, navodno, zaštićen ali je nje sam našao na Spisku.

PC Kruševac (lijevo) i Stambena zgrada na uglu ul. Slobode i Trga nezavisnosti u Podgorici (desno)

Uz punu podršku inicijativi arhitekta Andrije Markuša, njegov spisak bih proširio i drugim objektima iz Podgorice i ostatka Crne Gore.

Ivo Andrić je svojevremeno napisao da su mostovi svetiji od hramova jer su opštiji. Zato ovu inicijativu počinjem predlogom da pojedini mostovi dobiju status zaštićenog kulturnog dobra.

Pored Danilovog i Carevog mosta, na spisku kulturnih dobara treba da se nađu Most na Đurđevića Tari, za koji ne treba posebno obrazloženje. Zatim Most Blaža Jovanovića u Podgorici, mostovi „Pjenavac“ i „Grlo“ na putu Podgorica – Kolašin. „Kostova greda“ u kanjonu Pive. Željeznički most na Maloj rijeci, „Moračica“ na dionici autoputa Bar – Boljare, Vijadukt „Ujtin potok“ na putu Bar – Ulcinj... Možda mi je promakao, ali na spisku zaštićenih nepokretnih kulturnih dobara nijesam našao Akvadukt u Baru, pa i njega dodajem ovoj inicijativi.

Most „Grlo“ (lijevo) i „Pjenavac“ u vrijeme izgradnje (desno)

Popis nastavljam građevinama podignutim prije Drugog svjetskog rata, a koje nijesu upisane u registar zaštićenih kulturnih dobara.

Hotel „Plaža Zelenika“, izgrađen 1902. godine, prvi savremeni hotel na crnogorskoj obali. Ovo je jedini sačuvani hotel izgrađen početkom dvadesetog vijeka u Crnoj Gori. Godina njegove izgradnje se računa i kao

godina nastanka modernog hotelijerstva u Crnoj Gori. Hotel je sagradio Dr Antal Mađar, mađarski plemić, porijeklom iz Budimpešte, husarski oficir u carskoj vojsci Austrougarske monarhije.

Zgrada Hipotekarne banke je sagrađena u periodu 1934–36. godine po projektu arhitekta Bogdana Nestorovića. Poslije Drugog svjetskog rata je korišćena za različite namjene. Šezdesetih godina je rekonstruisana nakon čega je u nju smještena uprava cetinjske elektroindustrije „Obod“.

Zgrada nekadašnje Hipotekarne banke
danas Ministarstvo kulture CG

Početkom ovog vijeka, 2004–2006. godine zgrada je rekonstruisana za potrebe Rezidencije Predsjednika Crne Gore. Projekat rekonstrukcije je urađen u projektnom birou preduzeća „Eling“ iz Podgorice, a uradili su ga arhitekti Dragan Spasić sa Cetinja i Miodrag Radonjić iz Podgorice. Par godina kasnije rezidencija Predsjednika Crne Gore je preseljena u Plavi dvorac. U zgradi nekadašnje Hipotekarne banke smješteno je Ministarstvo za kulturu Crne Gore.

Između dva rata na Cetinju je izgrađena Zgrada crkvenog suda – Bogoslovija. Nalazi se iza zgrade Vladinog doma, a projektovao je arhitekta Periša Vukotić.

Vukotić je projektovao i Zgradu Osnovne škole „Njegoš“ koja je podignuta 1934. godine na Cetinju. Škola je početkom osamdesetih godina rekonstruisana i dijelom nadograđena. Služi prvobitnoj namjeni i danas nakon više od osam decenija.

Osnovna škola „Njegoš“ – Cetinje

Pored stare (prve) električne centrale koja je upisana u registar, zaštitu zaslužuje i prva trafostanica, koja se nalazi između Dvorskog trga i Biljarde...

Prvi cetinjski transformator
(foto: V. Radonjić 2013.)

U međuratnom periodu je i u Podgorici podignuto nekoliko građevina koje su, prvenstveno na inicijativu arhitekta Andrije Markuša, dobile status zaštićenog nepokretnog kulturnog dobra. Zaštitu i status nepokretnog kulturnog dobra zaslužuje kuća u ulici Miljana Vukova u kojoj je su stvarali inženjer Veliša Popović i njegov sin Pavle, jedan od najpoznatijih crnogorskih arhitekata. Ova kuća je djelimično stradala u požaru 2022. godine, sa njom i dio tehničke i planske dokumentacije neprocjenjive vrijednosti... Još nije kasno da se zaštiti i kuća i preostala tehnička i planska dokumentacija.

Na slici kuća Popovića u ul.
Miljana Vukova u vrijeme
požara 2022. godine

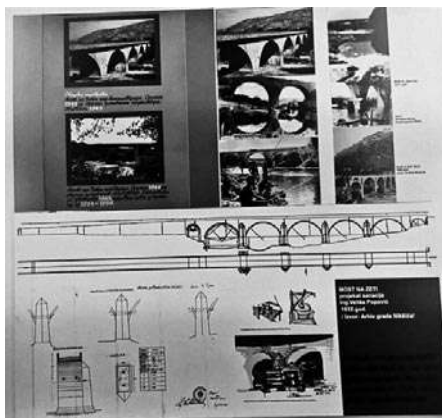
Danilovgrad

Na listi zaštićenih nepokretnih kulturnih dobara nalaze se brojni lokaliteti, manji ili veći djelovi pojedinih gradova: Antička Budva, Stari Bar, Kotor, Duklja, Municipijum u Komini kod Pljevalja, staro jezgro Cetinja, Žabljak Crnojevića... Ovom spisku, na predlog Akademika Ciborovskog, od prije 40 godina treba dodati i Danilovgrad.

Danilovgrad je jedan od mlađih gradova u Crnoj Gori, osnovan sa ambicijom da bude glavni privredni centar Crne Gore.

U želji da uspostavi čvršću trgovinsko-privrednu vezu Stare Crne Gore i Brda, knjaz Nikola u drugoj polovini XIX vijeka

pravi planove o podizanju pazara na desnoj obali rijeke Zete u Bjelopavličkoj ravnici. Pazar je sa Prentine Glavice preseljen na Čeranića Glavicu 1863. godine, što se može smatrati nukleusom budućeg grada. Pazar nije bio dovoljan, trebalo je podići novu varoš pa je angažovan inženjer Dragiša Milutinović, sin Sime Milutinovića Sarajlije, da načini plan grada i planove privatnih i javnih građevina i ulica budućeg grada. Prema pisanoj zaostavštini inženjera Milutinovića, na spisku javnih građevina „...koje su se imale zidati“ bili su: „Novi dvor Njegove Svetlosti, Senat, Tavnica, Škola, Crkva, Kule za odbranu mosta...“⁴

Most preko rijeke Zete u Danilovgradu
Projekat sanacije 1932, ing. Veliša Popović

Milutinović je 1869. godine završio urbanistički plan grada. Planom je, pored pomenutih sadržaja, definisano uređenje korita rijeke Zete, osnovni pravci glavnih saobraćajnica i novi kapaciteti trgovine. Plan je predviđao podizanje grada za 15.000 stanovnika.

Uporedo sa izradom plana počela je izgradnja mosta preko rijeke Zete koji je pušten u saobraćaj 1870. godine. Maksim Šobajić, hroničar iz Bjelopavlića, govoreći o daljoj dogradnji mosta kaže da je: „1893. godine most kamenom dovršen na

⁴ <http://www.danilovgrad.me/files/istorija.htm>

svodovima, sa sedam okana velikih dužine zida 150 metara, širine 5 metara, a visine oko 12 metara. Ova veličanstvena građevina u pohvalu knjaza Nikole I i plemena Bjelopavlića, koje je neprestalno rabotalo na nj besplatno.“⁵ U spomen na svog oca knjaz je mostu dao ime vojvode Mirka, a u spomen na svog prethodnika knjaza Danila dao je ime gradu.

Na Petrovdan 1897. godine svečano je otvoren i prvi vodovod izgrađen za potrebe novog grada. Projektovao ga je inženjer Marko Đukanović, a njegovu izgradnju, sa 18.000 rubalja, finansirao je Grigorij Antonovič Zaharin, profesor Medicinskog fakulteta u Moskvi. Voda je dovedena sa izvora u selu Slatina.

Nakon Berlinskog kongresa Danilovgrad više nije bio atraktivan, pa se odustalo od ideje da bude ekonomski i politički centar Crne Gore. Tako, umjesto projektovanih 15.000 stanovnika, Danilovgrad nakon 150 godina, jedva da ima trećinu tog broja.

Adolf Ciborovski, poljski arhitekta i ekspert Ujedinjenih nacija za urbanizam, prilikom boravka u Crnoj Gori, 1983. godine, nakon posjete Danilovgradu, izjavio je: „Vi ste suočeni s velikim izazovom, koji se sastoji u tome da očuvate i zadržite ljepotu i šarm vašeg grada. Ta skromna i istovremeno delikatna arhitektura koja se vidi na fasadama kuća duž vaših ulica je nešto što zaista treba da se sačuva i zadrži, jer kroz nekoliko godina to će imati kulturnu i istorijsku vrijednost.“⁶

Danilovgrad – ljepota i šarm koji treba sačuvati

⁵ Isto.

⁶ Isto.

Laureati i Borbine nagrade

Poratni period karakteriše obnova, a potom intenzivna izgradnja Crne Gore u kojem su podignute mnoge javne građevine koje su izmijenile sliku Crne Gore. Njihov popis počinjem građevinama koje su dobile visoka stručna priznanja. Najveće stručno priznanje bila je Borbina nagrada za arhitekturu. Dodjeljivana je na kao Jugoslovenska i Republička nagrada.

Nažalost, ovo visoko priznanje nije bilo dovoljno da laureati Borbine nagrade za arhitekturu dobiju status zaštićenih kulturnih dobara. Bez odgovarajuće zaštite, u trci za brzom zaradom, mnogi od njih su izgubili stari sjaj. Neredovno i nestručno održavanje, rekonstrukcija, dogradnja, nadgradnja i druge intervencije, najčešće mimo pravila struke... da ne nabrajam dalje, učinili su da se pojedini objekti teško mogu prepoznati, drugi su zapušteni u mjeri da se njihova funkcija dovodi u pitanje... Zato i pokrećem inicijativu da se građevine sa spiska laureata Borbine nagrade stave pod zaštitu države kao nepokretno kulturno dobro.

Savezna – Jugoslovenska nagrada lista „Borba“ za arhitekturu, za projekte objekata izvedenih u Crnoj Gori, dodijeljena je dva puta za projekte izvedenih objekata.

Svetlana Kana Radević – Hotel „Podgorica“, Savezna i Republička Borbina nagrada za 1967.⁷

⁷ Foto: M. Radonjić 2006.

Arhitektica Svetlana Kana Radević je dobitnik Jugoslovenske i Republičke Borbine nagrade za arhitekturu za 1967. godinu, za projekat Hotela „Podgorica“ u Titogradu. Za isti projekat Kana je dobila i najveće državno priznanje u Crnoj Gori – Trinaestojulsku nagradu.

Na mjestu nekadašnjih hotela na Slovenskoj plaži u Budvi, stradali u zemljotresu 1979. godine, podignut je novi hotelski kompleks „Slovenska plaža“. Projekat Hotelskog kompleksa „Slovenska plaža“ je rad slovenačkog arhitekta Janeza Kobea i njegovih saradnika. Projekat je 1984. godine nagrađen Novembarskom nagradom Budve, a 1985. godine Jugoslovenskom i Slovenačkom Borbinom nagradom za arhitekturu za najbolji projekat realizovan u 1984. godini. U timu Janeza Kobea, na projektovanju kompleksa „Slovenska plaža“ učestvovali su: Žitogoj Lozić, Janez Šubić, George Danial, Vladimir Fon, Frane Hočevar, Bojana Amon, Marjeta Brenk, Mirko Brnič, Irena Černič, Jasna Lempl, Darja Lisjak, Andreja Jug, Dragana Midič, Boris Jukič, Nenad Kocjan i Matjaž Sušnik.

Kompleks raspolaže sa 1985 ležaja, raspoređenih u 1016 smještajnih jedinica, zatim nekoliko restorana, barova, prodavnica, suvenirnica. Ima frizerski i kozmetički salon, zdravstvenu ustanovu, teniske terene, dva bazena, dječji zabavni park. Čitav kompleks je pješačka zona, posjeduje otvoreni i natkriveni parking prostor... Pored turističkih i ugostiteljskih sadržaja u sastavu kompleksa se nalazi park sa više od 500 biljnih vrsta, koji se prostire na oko 14 hektara.

Janez Kobe je konkursnim rješenjem postavio svjež urbanistički koncept, koji je išao u susret novoj filozofiji tretmana posjetioca. Riječ je o obezbjeđivanju maksimalne individualnosti na svim nivoima, što je tražilo povratak tradicionalnom urbanom tkivu koje sačinjavaju ulice, placete i male fizičke strukture objekata za stanovanje i usluge. Kobe je urbanističkim rješenjem napravio naselje, a ne klasičan hotel. To je bio nov pristup na našim prostorima, tako da je konkursno rješenje realizovano u svom najboljem izdanju. Riječ je o promišljenom kompleksu koji je po svim parametrima uvažio postojeću urbanu matricu i mjerilo stare Budve. Arhitekturom je stvoren novi vremenski sloj, inspirisan regionalnim motivima i kao takav se uspješno ukorijenio u zatečeni duh mjesta.

Za pobjednički objekat, Hotel „Slovenska plaža” u Budvi, žiri je između ostalog, u obrazloženju iznio da se on nagrađuje (...) za uspješno ambijentalno rješenje turističkog naselja, koje predstavlja sublimaciju već pokrenutih trendova

Dio obrazloženja Borbine nagrade⁸

Na žalost, sve ono zbog čega je projekat „Slovenska plaža“ dobio visoka priznanja, danas predstavlja kamen o vratu hotelskom kompleksu. „Slovenska plaža“ se prostire na cca 16 hektara, najatraktivnijeg zemljišta u Opštini Budva. Sljedeći urbanističku filozofiju Budve, na ovoj lokaciji se, pod maskom kondo hotela i drugih turističkih sadržaja, mogu izgraditi stotine hiljada kvadrata prostora za tržište. Pomnožite to sa cijenom kvadratnog metra u Budvi... Zbog toga se sve češće čuju predlozi o potrebi privatizacije „Slovenske plaže“.

Zato i ne čudi inertnost nadležnih institucija koje treba da brinu o zaštiti graditeljskog nasljeđa. Veliki novac je u igri, a mi smo narod koji nije gadljiv kad je novac u pitanju.

Crnogorska Republička nagrada lista Borba za arhitekturu dodijeljena je za projekte izvedenih objekata za više značajnih građevina.

⁸ Alihodžić Rifat, *Arhitektura u Crnoj Gori 1965–95* (Kroz prizmu Borbine nagrade) CANU Podgorica, 2015.

Arhitekti Milan Popović i Vladimir Plamenac su za projekat Hotela „Oliva“ u Petrovcu, nagrađeni Republičkom Borbinom nagradom za 1965. godinu.⁹

Arhitekta Milan Popović je autor projekta Hotela „Korali“ u Sutomoru, koji je nagrađen Republičkom Borbinom nagradom za 1968. g.¹⁰

Arhitekta Milorad Vukotić je dobio Republičku Borbinu nagradu za 1970. godinu za projekat hotela „Belvi“ u Bečićima.

⁹ Foto: Alihodžić Rifat, *Arhitektura u Crnoj Gori 1965–95* (Kroz prizmu Borbine nagrade) CANU Podgorica, 2015, str. 19.

¹⁰ <https://www.atlantic.travel/Letovanje/Crna-Gora/Hoteli/Barska-rivijera/Sutomore/Hotel-Korali>

Republičku Borbinu nagradu za 1971. godinu dobio je projekat dječjeg vrtića u Nikšiću, arhitekta Slobodana Vukajlovića.¹¹

Republička Borbina nagrada za 1972. g. dodijeljena je za projekat Stambene zgrade u Budvi, arhitekta Novaka Jovovića. To je jedini projekat stambene zgrade u Crnoj Gori koji je dobio ovo visoko priznanje¹².

Republičku borbinu nagradu za 1973. godinu dobio je arhitekta Milan Popović za projekat Hotela „Kastel Lastva“ u Petrovcu. Milanu Popoviću je ovo bila treća Republička Borbina nagrada

Republička Borbina nagrada za 1974. godinu dodijeljena je za projekat Nove bolnice u Titogradu. Autori projekta su arhitekti Božidar Milić i Milan Popović. Bolnicu je gradilo OGP

¹¹ Foto: Isto, str. 53.

¹² Foto: V. Radonjić

„Titograd“ iz Titograda. Rukovodilac gradilišta je bila arhitektica Ljubinka Radunović. Bolnicu je, za Dan oslobođenja Titograda 19. decembra 1974. godine, otvorio Budislav Šoškić predsjednik Skupštine SRCG. Istog dana arhitektici Radunović je uručena Nagrada „19. decembar“.

Božidar Milić i Milan Popović – Bolnica u Titogradu
Republička Borbina nagrada za 1974. godinu. Foto: privatna arhiva

Nagradu za 1975. g. dobio je arhitekta Pavle Popović za projekat Dječjeg vrtića u Nikšiću. Ovo je drugi dječji vrtić u Nikšiću koji se okitio ovim prestižnim priznanjem.¹³

¹³ Foto: Alihodžić Rifat, *Arhitektura u Crnoj Gori 1965–95* (Kroz prizmu Borbine nagrade) CANU Podgorica, 2015, str. 78.

Republička Borbina nagrada za 1977. godinu dodijeljena je za projekat Zgrade Tehničkog fakuleta u Titogradu koju su projektovali arhitekti Milan Popović i Pavle Popović. Milanu je ovo bila peta, a Pavlu druga Republička Borbina nagrada.

Nagradu za 1979. godinu dobio je projekat Zgrade društveno-političkih organizacija u Titogradu, arhitekta Radosava Zekovića.

Radosav Zeković, Zgrada društveno-političkih organizacija Crne Gore, Republička Borbina nagrada za arhitekturu za 1979. godinu, foto: privatna arhiva

Zgrada društveno političkih organizacija Crne Gore je izgrađena 1979. godine. Zgradu je projektovao Radosav Zeković, jedan od najvećih crnogorskih arhitekata. Arhitekta Zeković je za ovaj projekat nagrađen Republičkom Borbinom nagradom za arhitekturu za 1979. godinu. Zgradu je gradilo građevinsko preduzeće „Prvoborac“ iz Herceg Novog, a odgovorni rukovodilac gradilišta je bio Veselin Stevanov Kovačević, građevinski tehničar (nakon osnivanja Građevinskog fakulteta u Titogradu, Kovačević je upisao Fakultet i prvi stekao diplomu građevinskog inženjera na ovom fakultetu).

Ova zgrada predstavlja jedan od bisera crnogorske arhitekture, crnogorskog graditeljskog i kulturnog nasljeđa. Spletom okolnosti preživjela je iskušenja tranzicije iako je i ranije bilo ideja da se na ovoj lokaciji gradi nešto drugo po ukusu vlastodržaca koji su u tim periodima upravljali Crnom Gorom i crnogorskim prostorom.

Poput mnogih crnogorskih bisera arhitekture i graditeljskog nasljeđa i ovoj zgradi prijeto devastacija velikih razmjera pod okriljem crnogorske vlade. Vlada Crne Gore, u tehničkom mandatu, na 16. sjednici održanoj 6. septembra 2022. godine, donijela je odluku da se Zgrada društveno-političkih organizacija („stara zgrada Vlade“) u Podgorici ustupi na korišćenje Vrhovnom, Višem i Specijalnom tužilaštvu i Specijalnom policijskom timu.

Zgrada je projektovana i građena za određenu namjenu. Svaka prenamjena zahtijeva manju ili veću rekonstrukciju i adaptaciju. Privođenje ovog prostora namjeni prema potrebama tužilaštava zahtijeva intervencije kojima se u znatnoj mjeri mijenja unutrašnji koncept i funkcija prostora, a neće biti moguće izbjeći ni intervencije na vanjskom izgledu i parternom uređenju. Prenamjena ovog prostora, prema potrebama novog korisnika, zahtijeva rekonstrukciju do neprepoznatljivosti objekta. Ove intervencije, prije svega, uslovljavaju

bezbjedonosni i tehnički zahtjevi, jer je riječ o objektu visokog bezbjedonosnog rizika.

Odluka o ustupanju na korišćenje predmetne zgrade predstavlja zločin prema graditeljskom i kulturnom nasljeđu Crne Gore. Tim više što smo, tokom proteklih decenija, porušili, devastirali ili izmijenili do neprepoznatljivosti najveći dio najvrednijih građevina u Crnoj Gori. Zato sam bio veoma neprijatno iznenađen i ćutanjem aktuelne ministricе za kulturu i ministricе uređenja prostora. One su bile dužne da stanu u zaštitu ove zgrade.

Zaštita ove zgrade je naša civilizacijska obaveza i naš dug prema potomstvu. Nadam se da nije kasno da se ova odluka povuče i stavi van snage, a zgrada stavi pod zaštitu Države sa statusom nepokretnog kulturnog blaga.

Republička Borbina nagrada za arhitekturu za 1981. godinu dodijeljena je za projekat Sportskog cventra „Morača“ u Titogradu, arhitekте Predraga Miška Dmitrovića.

Republička Borbina nagrada za arhitekturu za 1984. godinu dodijeljena je projektu Hotel „Avala – Mogren“ u Budvi (rekonstrukcija i dogradanja), arhitekta Vladislava Plamenca.

Republička Borbina nagrada za arhitekturu za 1987. godinu dodijeljena je za projekat Dvorane „Park“ u Herceg Novom, arhitekta Živka Janjića.

Republička Borbina nagrada za arhitekturu za 1990. godinu dodijeljena je za projekat Dom kulture u Plavu, arhitekta Rifata Alihodžića.

Republičke nagrade lista Borba za arhitekturu dodijeljene su i u drugim republikama za projekte objekata izvedenih u Crnoj Gori, i to Republička Borbina nagrada BiH za 1967. godinu dodijeljena je za projekat Hotelskog kompleksa „Kamelija“ u Tivtu autoru projekta arhitekti Ahmetu Đuviću.

Republička Borbina nagrada Srbije za 1968. godinu dodijeljena je za projekat Hotela „Rivijera“ u Petrovcu arhitekti Mihajlu Mitroviću.

Hotelski kompleks „Kamelija“ (lijevo) i „Rivijera“ (desno)

Državnu zaštitu zaslužuju i drugi objekti ...

Hoteli „Crna Gora“ (Vujadin Popović i Dragiša Brašovan) i „Ljubović“ (za koji su njegovi projektanti Horvatom, Ivančević i Badnjević dobili nagradu Beogradskog salona arhitekture) su trajno izgubljeni. Možda postoji šansa da se zaštite Hotel „Plaža“ u Herceg Novom (Katarina Đivović i Milorad Petijević) Vila „Galeb“ u Igalu (Milorad Petijević), hoteli „Bjanka“ u Kolašinu, „Rožaje“ u Rožajama i „Lokve“ u Beranama (Radosav Zeković), zatim Hotel „Pljevlja“ u Pljevljima (Bajo Mirković), „Onogošt“ u Nikšiću (braća Štraus), motel na Trebjesi (Slobodan Vukajlović).

Zaštitu zaslužuju i dječje bolnice u Herceg Novom (Nikola Dobrović) i Podgorici (Zoja i Selimir Dumendžić), Bolnica u Risnu (Milan Zloковиć). Jedna od prvih modernih škola u Crnoj Gori, Osnovna škola „Boško Strugar“, izgrađena je 1956. godine u Ulcinju. Autor projekta je arhitekta Leon Kabiljo. Radovima na izgradnji škole rukovodio je tehničar Đorđije Domazetović, a tehnički pregled izvedenih radova je izvršio inženjer Đole Šoškić. Ova škola se nalazi i u Prosvetinoj maloj enciklopediji.

Mjesto na spisku zaštićenih objekata zaslužuju i Dom JNA u Tivtu (Aleksandar Đokić), Robna kuća u Baru (Batrić Mijović), KIC Budo Tomović (arhitektonski tehničar Arsenije Martinović), Dom kulture u Nikšiću (Đorđije Minjević), Dom kulture u Kolašinu, zatim Autobuska stanica u Podgorici (Kana Radević), Željeznička stanica u Nikšiću, Zgrada RTCG u Podgorici, Zgrada MUP-a CG na Bulevaru Sv. Petra Cetinjskog (Vojislav Đokić)...

Treba zaštititi i prve solitere izgrađene u centru Podgorice po projektu Stanka Fabrisa, Staru stambenu zgradu na Bulevaru Sv. Petra Cetinjskog – u produžetku zgrade MUP-a (pretpostavlja se da je projektovao V. Đokić).

Trg Save Kovačevića u Nikšiću (prvi regulacioni plan koji je uradio Josip Slade) predstavlja kulturno dobro Crne Gore koje treba zaštititi.

Stambena zgrada na Bulevaru Sv. Petra Cetinjskog

Prvi soliteri u centru Podgorice

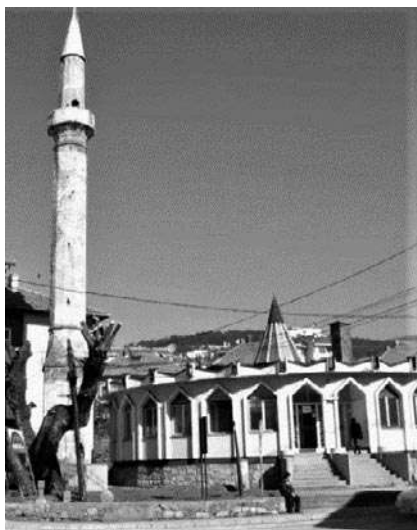
Hotel Lokve

Hotel „Lokve“ je, bez sumnje, najljepši hotel, na sjeveru Crne Gore i predstavlja dio najvrednijeg graditeljskog nasljeđa XX vijeka. Podignut je uz magistralni put Berane – Kosovska Mitrovica, kao dio SKI centra Lokve, na planini Cmiljevici, 15 kilometara od Berana, na nadmorskoj visini 1336 m. Projektovao ga je jedan od najvećih crnogorskih arhitekata, Radosav Zeković.

Komunalna banka sa minaretom

Zgrada nekadašnje Komunalne banke sa minaretom, podignuta na mjestu nekadašnje Hadži Hasan džamije predstavlja jedan od bisera savremene arhitekture i graditeljskog nasljeđa u Pljevljima. Zgradu je projektovao arhitekta Bajo Mirković, po kome se prepoznaju savremena Pljevlja.

Arhitekta Mirković je (da parafraziram djelove njegovog intervjua) u ovaj objekat ugradio istorijsko nasljeđe Pljevalja i

sjedinio ga sa ostacima orijentalnog i starovaroškog elementa – dajući mu savremen arhitektonski izgled i namjenu. Spojio je u njemu prošlost i sadašnjost Pljevalja, stvorio objekat koji nadilazi lokalno i koji pripada svijetu koji nema granica, svijetu nauke, tehnike, umjetnosti i ljudskog duha...

Nažalost, okolnosti su učinile da je objekat promi-

jenio prvobitnu namjenu, a dijelom i oskrnavljen promjenom prvobitne boje na fasadi (neki genijalac se sjetio da fasadu okreći u bojama Elektrodistribucije). Objekat je, nakon promjene vlasti, vraćen Islamskoj zajednici. Dobijena je i saglasnost Elektroprivrede Crne Gore i Ministarstva za kulturu i to su odluke koje zaslužuju poštovanje i moju punu podršku.

Postavlja se pitanje dalje sudbine i namjene ovog objekta. Njegovo pretvaranje u džamiju u sadašnjim gabaritima i bez ozbiljnih građevinskih zahvata nije moguće. Rušenje postojećeg objekta da bi se izgradila džamija kakva je nekad bila Hadži Hasan džamija nije moguće jer ne postoje vjerodostojni crteži i dokumenti o njenom stvarnom nekadašnjem izgledu i dimenzijama i to ne bi bila Hadži Hasan džamija. Rušenje postojećeg objekta i bilo kakav ozbiljniji građevinski zahvat na njemu bi bio samo još jedan novi grijeh.

Zato sam se prije dvije godine posebnim pismom obratio Reisu Rifatu ef. Fejziću, sa nadom i vjerovanjem da ne dozvoli još jedan grijeh nad ovim objektom. Objekat je jedinstven po svom izgledu, podsjetio sam uvaženog efendiju Fejzića.

Arhitektonska i ukupna umjetnička vrijednost ovog objekta je neprocjenjiva. Projektovan je i izgrađen da služi svima, primjereno vremenu u kome je građen. Na isti način treba opredijeliti i njegovu buduću sudbinu. Bez obzira ko je vlasnik objekta, u krajnjem to je najmanje važno, ovaj i ovakav objekat, svojom namjenom i funkcijom, mora da nadilazi značaj lokalnog. On pripada svima i treba i mora da pripada svima i da bude dio regionalne kulturne baštine i graditeljskog nasljeđa.

Primjereno rečenom, objekat može istovremeno da ima višestruku namjenu. Ako bih ja odlučivao pretvorio bih ga u Islamski kulturni centar, muzej, umjetničku galeriju ili neki sličan sadržaj, odnosno instituciju koja će se baviti izučavanjem, zaštitom i promocijom kulture i kulturnog nasljeđa Pljevalja i Sandžaka, izučavanjem, zaštitom i promocijom islamske kulture i kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori ili neke druge slične namjene.

Nadam se i hoću da vjerujem da će oni koji budu odlučivali o sudbini nekadašnje banke sa minaretom, imati dovoljno mudrosti i poštovanja za ideju arhitekta Baja Mirkovića i da će ovaj objekat koji nadilazi lokalno i dalje pripadati svijetu koji nema granica, svijetu nauke, tehnike, umjetnosti i ljudskog duha... onako kako ga je osmislio i napravio arhitekta Mirković.

* * *

I za kraj: zaštita graditeljskog nasljeđa i graditeljske baštine je naša civilizacijska obaveza i naš dug prema potomstvu.

Graditeljsko nasljeđe i graditeljska baština nijesu samo artefakti, arheološke iskopine, zgrade ili mostovi. Graditeljska baština je hronika našeg nastajanja i postojanja. Naša istorijska čitanka i knjiga postanja. Najviši sertifikat našeg identiteta. Ako izgubimo sertifikat ostaćemo i bez identiteta.

Literatura:

- Radonjić, Velizar, *Hronika graditeljstva u Crnoj Gori*, autorsko izdanje, Podgorica 2021.
- Uprava za zaštitu kulturnih dobara CG, Spisak nepokretnih kulturnih dobara 2023.g.
- Živković Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) Tom I, Cetinje 1989.g.
- Zakon o zaštiti kulturnih dobara (Sl. list CG, br. 049/10, 040/11, 044/17 i 018/19)
- Malbaša, Predrag, *Stanje kulturne baštine Crne Gore*, Ministarstvo kulture CG, 2006.
- Alihodžić Rifat, *Arhitektura u Crnoj Gori 1965–95* (Kroz prizmu Borbine nagrade) CANU Podgorica, 2015.
- *Pogled*, časopis Inženjerske komore Crne Gore, br. 1–42.
- Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, Knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967.
- Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, Knjiga druga, Tom prvi, od kraja XII do kraja XV vijeka, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967.
- Niko Martinović, Crna Gora biografski zapisi i tragom istorijskih mijena, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/cetinjski_manastir_n_martinovic.htm
- <http://muslimanicg.info/niksic/niksic-3/>
- 37 <https://waytomonte.com/rs/1-233-monasteries-churches-temples?page=1&per-page=24>
- Wikipedija
- <https://hramvaskrsenja>.

U POTRAZI ZA NARODNIM KLESARIMA (III)

Slobodan Čukić

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, there were several stonemasons who worked in Montenegro, making monuments with figures of the deceased and saints, depictions of churches, as well as various symbols and decorations. Most of their names have been erased by time. Fortunately, master signatures remained on several stone tombs. Some masters were very inclined to put signatures on their works, so we find their name in several places, while the names of others can be found in only one or two places. There were certainly masters who did not leave their name on handicrafts at all.

U prethodna dva broja *Matice* pisali smo o samoukim kamenorezima s podorjenskog područja, koji su prepoznatljivi po bareljefnim likovima pokojnika na nadgrobnim spomenicima. Ti narodni klesari su u periodu 1900–1950. godine stvorili cijelu jednu malu školu naive, koja se ogleda u šezdesetak sačuvanih „portreta“. Ovo je vezano za krajnji jugozapadni i zapadni pojas Crne Gore.

Sada se okrećemo klesarima koji su djelovali u unutrašnjosti.

U Crnoj Gori je krajem 19. i početkom 20. stoljeća djelovalo više klesara, koji su, svaki na svoj način, pravili spomenike sa likovima pokojnika, likovima svetaca, predstavama crkava, kao i različitim simbolima i dekoracijama.

Brojni kameni sanduci i kovčezi na seoskim, varoškim i gradskim grobljima u Crnoj Gori, načinjeni prije 85–145 godina, svjedoče da je postojao veći broj vještih „majstora od kamena“, koji su pravili svakakve ornamente i rezbarije, pa i one najzahtjevnije. Bilo je kamenorezaca koji su bili u stanju da precizno isklešu oficirske grbove i ordenje koje je pokojnik stekao za života, sve do najsitnijih detalja.

Njihova imena je izbrisalo vrijeme. Ali, na sreću, na više kamenih grobnica nalaze se majstorski potpisi. Neki majstori su bili veoma skloni „potpisivanju“ pa njihovo ime zatičemo na više mjesta, dok imena nekih majstora bilježimo samo po jednom, eventualno dvaput. Bilo je, svakako, i majstora koji nijesu klesali svoje ime na rukotvorinama.

Najstariji potpis nalazimo u blizini Kolašina, đe se u mjestu Luge, na četvrtom kilometru od Kolašina ka Crkvinama, pored same magistrale, nalazi klesani kameni krst posvećen Radovanu I. Medenici koji je tu poginuo sa četiri sina.

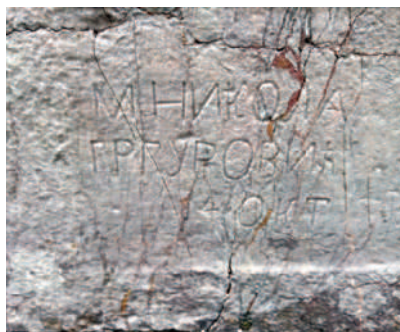
ОВДЕ ПОГИБЕ РАДОВАН ИВ. МЕДЕНИЦА ГО 1878 21 Д
С 4 СИНА РАДУЛЕ МИЛЕ НОВИЦА РАДОИЦА
ОВАЈ СПОМЕНИК ОГРАДИ МИКО Р МЕДЕНИЦА Г 1888

Grobnica u Lugama kod Kolašina

Natpis na grobnici u Lugama -
Овде погипе Радован Ив
Меденица 21 Д 1878 с 4 сина

Potpis majstora
Nikole Grgurovića
na grobnici u Lugama

U dnu krsta je potpis majstora:

М. НИКОЛА ГРГУРОВИЋ 14 ОКТ.

Majstor Nikola Grgurović je na vrhu slova K u svom imenu dodao malu vodoravnu crtu, načinivši tako krstić. To je jedini njegov potpis na koji smo naišli.

Kod crkve u Jankovića Kršu u Riječkoj nahiji nalazi se kameni sanduk s krstom na kome je isklesana godina izrade – 1888. Epitaf glasi:

ОЋЕ ПОЧИВАЈУ ... (ДВА БРАТА?)
ЈОКО САВОВ И ЂУРАН ИВОВ
НАПРАВИ М. СТЕВАН САВОВ
МАЈКА ЊИОВА ГОРДЕ ИСПЛАТИ МАЈСТОРЕ

Kameni sanduk u Jankovića Kršu iz 1888. godine

Na groblju kod crkve sv. Nikole u Rudinicama u Pivi, tik uz crkvu, stoji nakrivljeni kameni sanduk, s masivnim krstom. Natpis glasi:

ОЋЕ ПОЧИВА РАБ БОЖИ ИГУМАН СЕРАФИН ЂАЧИЋ
КОИ ЈЕ ПОГИНУО 1876 Г КОД ПИВСКОГ МАНАСТИРА
НАЧИНИ МУ СПОМЕНИК ЊЕГОВ БРАТ КАПЕТАН
ВАСИЛИЈЕ ЂАЧИЋ

Kamena grobnica igumana Serafina Đaćića iz 1888. godine
na groblju kod crkve u Rudinicama u Pivi

Majstorski potpis
Blagoja Lakićevića
na grobnici Serafina Đaćića

Majstorski potpis Blagoja Lakićevića
na kamenom sanduku
u Ržanom Dolu

Na drugoj strani krsta nalazi se majstorski potpis:

ИЗГРАДА 1888 Г МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ
(piše upravo tako – ИЗГРАДА)

Pomenuti Blagoje je, kako ćemo se uvjeriti, bio sklon potpisivanju na svojim rukotvorinama. Bez sumnje je bio jedan od najtraženijih majstora tog vremena, koji je gradio kamene sanduke i na sjeveru i jugu Crne Gore. Naredni njegov potpis nalazimo na groblju kod crkve sv. Jovana u Ržanom Dolu u Katunskoj nahiji, na kamenom sanduku Andra Pejova Đurovića, koji se „prestavio“ 1892. godine. Dobro očuvani sanduk stoji pred crkvom. Na sanduku je krst sa šest isklesanih ordena. U donjem dijelu krsta stoji:

1893 Г МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ.

Potpis majstora Blagoja Lakićevića
na kamenom sanduku kod crkve na Bogetićima

Treći Blagojev potpis iz iste godine nalazimo na kamenom sanduku na groblju kod crkve u Bogetićima. Kameni sanduk s krstom je skoro identičan onom u Ržanom Dolu. Na krstu je djelimično čitljiv natpis:

ОЋЕ ПОЧИВА РАБА БОЖИЈА ПЕТРУША...

Na drugoj strani krsta, u dnu, stoji:

1893 ГО МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ.

Potpise ovog majstora nalazimo na nekoliko raskošnih kamenih grobnica na groblju kod crkve sv. Nikole u Trnjinama. Tako na kamenom sanduku Milića Roganovića koji je preminuo 1901. godine, u dnu krsta stoji:

МАС БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ 1902 Г.

Slijedi porodična grobnica Mijanovića, kameni kovčeg, koji se nalazi pred crkvom. Na kovčegu je uzglavnik s krstom. Na

Potpis Blagoja Lakićevića na grobnici u Trnjinama

uzglavniku je isklesano pet ordena u nizu. Kovčeg je bogato ukrašen. Na bočnim podužnim stranama je isklesano po pet slijepih arkada. Unutar njih su floralni motivi, a u središnjoj, prikaz crkve sprijeda, sa zvonikom na preslicu. Na bočnoj strani kovčega kod uzglavlja nalazi se još jedan prekrasan prikaz crkve sa zvonikom na preslicu sa tri zvona, rozetom nad vratima, kupolom s krstom na vrhu, dva bočna prozora i jednim prozorom na apsidi. U samom dnu uzglavnika nalazi se potpis:

МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ РОДОМ МИЈАНОВИЋ
1902.

Odmah do ove, malo bliže crkvi, stoji identičan kovčeg s krstom. Na bočnim stranama su slijepe arkade unutar kojih su floralni motivi i prikaz crkve sprijeda sa zvonikom na preslicu. Na krstu je isklesano sedam (ili osam?) ordena u nizu a pod njima je natpis:

БАРЈАКТАР ПЕРО М. РОГАНОВИЋ

Potpis Blagoja Lakićevića
na grobnici barjaktara Pera M. Roganovića u Trnjinama

Na kovčegu stoji:

ПЕРО И ЊЕГОВА СУПРУГА ПЛАНЕ
СЕБЕ РАКУ ПОДИГОШЕ У ЊУ СВОЈУ
ЋЕЦУ САХРАНИШЕ ЈОВАНА И АНЂУ

Na bočnoj strani kovčega, kod uzglavlja, isklesan je muški lik do pojasa, u anfasu, u narodnom odijelu, s rukama „za pasom“. Na nošnji su izvedeni brojni detalji. Ispod lika stoji:

БАРЈАКТАР ПЕРО М. РОГАНОВИЋ

Iznad klesanog lika, na obodu kovčega stoji potpis:

МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ 1904 Г.

Potpis majstora Blagoja nalazimo i na kamenom kovčegu Ćetka Andrina Roganovića, koji je identičan opisanim grobnicama i ukrašen na isti način. Na kovčegu je krst u čijem je vrhu isklesan oficirski grb, a pod njim šest ordena u nizu. Na

kovčegu su isklesana još tri ordena, a pored njih ukrštena sablja s koricama. Pod sabljom je djelimično čitljiv natpis:

ОВУ РАКУ ПОДИЖЕ ЋЕТКО АНДРИН
РОГАНОВИЋ ЗА СЕБЕ И СВОГА...

U dnu krsta je majstorski potpis:

МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ

Odmah do ove je identičan kovčeg s krstom. Na kovčegu je djelimično čitljiv natpis:

ОВУ РАКУ ПОДИЖЕ МИЛИЦА ... ЗА СЕБЕ 1907

U dnu krsta je potpis:

МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ

Ovim iscrpljujemo Lakićevićeve rukotvorine na groblju u Trnjinama.

Ime ovog kamenoresca nalazi se i na jednom spomeniku na groblju kod crkve u Moštanici. Riječ je o kamenom kovčegu s uzglavnikom i krstom. Na kovčegu je isklesana ukrštena sablja s koricama. Na uzglavniku je isklesan oficirski grb, a pod njime dvanaest ordena u tri reda. Ordeni su isklesani do najsitnijih detalja. Pod ordenjem je natpis:

ОВАЈ СПОМЕНИК ПОДИЖЕ
КОМАНДИР БАКО Ћ. МИЋУНОВИЋ
ЗА СЕБЕ И ЗА СВОЈУ ФАМИЛИЈУ

U samom dnu uzglavnika je natpis:

ОВЋЕ ПОЧИЈЕВА ПОРУЧНИК АНДРИЈА М. МИЋУНОВИЋ
РОЂЕН 1881 Г А ПРЕСЕЛИ СЕ У ВЈЕЧНОСТ 1907 Г

Na drugoj strani uzglavnika, u vijencu stoji natpis:

ОВАЈ СПОМЕНИК ИЗРАДИ
МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ 1911 Г

Konačno, potpis ovog majstora nalazimo i u Riđanima, đe se na starom groblju kod crkve nalazi polurazgrađena grobnica. Krst je polomljen s vrha, ali se na njemu vide tri isklesana ordena do kojih je potpis:

... МАЈСТОР БЛАГОЈЕ ЛАКИЋЕВИЋ

Na krstu nema godine izrade, ali se po stilu i ornamentima može zaključiti da je nastao oko 1895. godine. Toliko o Blagoju Lakićeviću, koji je pravio kamene grobnice u periodu od 1888. do 1911. godine, a vjerovatno i duže.

* * *

Blagoje Lakićević je uz Stanka Lepetića, ostavio najviše majstorskih potpisa na svojim rukotvorinama. Drugi kamenoresci su to činili vrlo rijetko. Brojni su majstori na čiji potpis nailazimo samo jednom. U nastavku ćemo se osvrnuti na dvanaest takvih klesara i njihove rukotvorine ćemo izložiti hronološki.

Na groblju kod crkve u Bogetićima nalazi se kameni sanduk s krstom. Na krstu je isklesana sablja, a pored nje pet ordena u nizu. Pod ordenjem je natpis:

ОВЋЕ ПОЧИВА У ОВУ РАКУ ЋОКО РИСТОВ ВУЧИНИЋ
ИЗ ПАПРАТИ РОЋЕН 25 АП. 1826 Г. А УПОКОЈЕН 25 М. 1898 Г.
ОВУ РАКУ САГРАДИШЕ ЊЕГОВИ СИНОВИ РИСТО И ИВО

Na drugoj strani krsta, u dnu, stoji majstorski potpis:

ПОЧЕТИ РУКОТВОР ЋУРИЦЕ МИЈАЈЛОВА Н.Г. 1900.

Na groblju u mjestu Maćak u Župi, nalaze se i dva ograđena ukrašena kamena kovčega s krstovima. Oba kovčega pripadaju porodici Kostić. Na drugom kovčegu je isklesana ukrštena sablja s koricama, a u dnu krsta počinje natpis koji se nastavlja na kovčegu:

ОВДЕ ПОЧИВАЈУ КОСТИ НАРЕД. ШЋЕПАНА Н. КОСТИЋА
КОЈИ ПОГИБЕ 7. ОКТ У БОРБИ НА ГЛАСИНАЦ 1914 Г.
А ПОДИЖЕ МУ ЗА УСПОМЕНУ ЊЕГОВА СУП ЊЕГОСАВА

Na drugoj strani krsta, u dnu, nalazi se majstorski potpis:

ЋЕЉА ГА НИКОЛА Ћ. ПЕЈАКОВИЋ

Potpis Nikole Đ. Pejakovića na grobnici u Mioļjem Polju u Župi

Potpis majstora Nikole je, bez sumnje, najoriginalniji.

U Bajicama smo naišli na jedan raritet. Riječ je o rustično klesanoj kamenoj grobnici koju je Jošo N. Martinović načinio 1905. godine na Lovčenu i dočerao u Bajice, a što je zabilježeno na nadgrobnoj ploči.

Na groblju u selu Praga, nalazi se kameni kovčeg s uzglavnikom i krstom. Na krstu je isklesan raspeti Isus, a pored njega anđeli. Ispod raspeća je isklesana stilizovana biljka. Na uzglavniku je natpis:

ОВИ СПОМЕН ЂОРЂА И МИЛАДИНА БР. РАДОВИЋИ

Ђ РОЂЕН 18/4 1895 УМ 15/8 1919 Г.

МИЛАДИН РО 6/12 1905 ПОГИНУО ЈЕ 7/7 1919 Г

ИСТИ ИМ ПОД. БР МИЛОШ (?) 1924 Г.

U vrhu uzglavnika stoji: ИЗРАДИ К.РЕЗАЦ И. МУСИЋ

Na groblju kod crkve u Bogetićima, nalazi se kameni kovčeg s uzglavnikom i krstom, u kome počiva oficir Novica M. Mrvošević. Na uzglavniku je isklesan oficirski grb, a pod njim šest ordena u dva reda. Pod ordenjem je sablja. U dnu uzglavnika je majstorski potpis:

М. МИТАР МАРКОВИЋ 1921

Na potezu između Timara i Bukovice pored puta stoji usamljeni visoki četvorostrani kameni spomenik s krstom. Na spomeniku je natpis koji se nastavlja na sve četiri strane:

ОВАЈ СПОМЕН ПОДИЖЕ ЖИВКУ САРИЋУ

ЊЕГОВА СУПРУГА СТАНИЈА РОЂЕН 1838 ГО

А ПРЕСЕЛИ СЕ У ВЈЧНОС 24 12 1919 Г

ИЗРАДИ ЈОВАН Љ СРДАНОВИЋ 1921 Г

Iste, 1921. godine u selu Dubrovsko načinjen je raskošni i masivni kameni kovčeg s uzglavnikom i krstom. Na prednjoj strani uzglavnika je natpis:

ОВЋЕ ПОЧИВА ЗАРИЈА МАЛОВИЋ
Р. 1896 Г. УМ 1918 Г.
ТИ СПОМЕНЕ ПРЕЛИЈЕПИ
СА ВИЈЕНЦОМ У РУКАМА
ШТО ПОКРИВАШ СИНА МОГА
А ПОТОМКА СИЛНОГ ЋОКА
ЈЕСИЛИМУ БИЈО ВИЧАН
АХ, БИЈОЈЕ МОМАК ДИЧАН
ПОДИЖЕ МУ ОТАЦ ЛУКА
И БРАТ МИЛАН 1921 Г.

Na drugoj strani uzglavnika je kompozicija od grozdova i listova vinove loze i floralnih ukrasa. Nad njom se nalazi majstorski potpis, izveden krupnim slovima, koji govori za sebe:

САМОУК Р. ГРГУРЕВИЋ.

Grobnica Zarije Malovića kod crkve u Dubrovskom

Potpis R. Grgurevića
na grobnici Zarije Malovića

Nije nemoguće da je ovaj majstor bio potomak onog Nikole Grgurevića koji je 1884. godine izradio nadgrobni krst Radovana I. Medenice koji stoji pored puta u Lugama blizu Crkvina. Ukoliko je tako postavlja se pitanje zbog čega je bio samouk? Da li je možda otac Nikola poginuo u ratovima 1912–1918. ne stigavši da prenese znanje svom nasljedniku?

Na kamenom kovčegu kod saborne crkve u Ljubotinju u kome počiva Ilija N. Vukićević u natpisu stoji da je načinjen 1922. godine. Majstorski potpis isklesan je na krstu s bočne strane:

ЮВАН В. МАРКОВИЋ КАМЕНОР.

Na groblju kod crkve u Kržanji u Kućima nalazi se kameni kovčeg s uzglavnikom i krstom – grobnica Miljana Gošovića i njegovog sina Nikole (1870–1920). Na drugoj strani uzglavne ploče stoji majstorski potpis:

ИЗРАДИО МИРО М РАШОВИЋ 1923

Pred crkvom Sv. Jovana u Ržanom Dolu stoji kameni kovčeg na kome je majstorski potpis:

М МАРКО ПАВИЋЕВИЋ 1923 Г

Na kamenom kovčegu kod crkve u Gornjem Zagaraču, u krugu stoji natpis:

ИЗРАДИ БЛАГОТА Б. КЕКОВИЋ 1924 Г.

Na groblju pred crkvom u Lipi Cuckoj nalazi se kameni kovčeg s krstom na kome je natpis:

РАДИЈО САВО С. КРИВОКАПИЋ

Na groblju u Bajicama, na kamenom kovčegu koji je Marica M. Vujović 1941. godine podigla roditeljima Marku i Gordi i braći Niku i Kiću, s druge strane uzglavnika stoji:

КАМЕНОРЕЗ С. Ј. ВУЈОВИЋ.

Ovdje je riječ o Simu J. Vujoviću, majstoru iz sela Uba u Ćeklićima, čije je ime bilo dobro poznato u Katunskoj nahiji. Osim njega, dobro je upamćeno i ime majstora Pera Vujovića iz Aluga.

Naišli smo i na jedan majstorski potpis iz 1970-ih. Riječ je o kamenoj grobnici s uzglavnom pločom i krstom na groblju u Vukodolu u Cucama, koju je 1972. godine načinio Dušan Ilić. Na krstu su, kao lokalna prepoznatljivost, isklesani grozdovi, što se može vidjeti i na drugim krstovima na vukodolskom groblju. Dušanov klesarski manir sa grozdovima na krstovima, prepoznaje se i na groblju kod crkve u Kobiljem Dolu.

* * *

Ime jednog kamenoresca nalazimo dva puta.

Iznad sela Kuside, pored magistrale, stoji spomenik na kome je natpis:

ОВИ СПОМЕНИК ПОДИЖЕ ЈОВАН ЧОЛАКОВИЋ
СВОМЕ БРАТУ РИСТУ И СИНОВИ РИСТОВИ
1 ЈУЛА 1922 Г МАЈСТОР РАДЕ МАРКОВИЋ

Iznad ulaza u crkvu Sv. Stefana u selu Kuside stoji natpis:

ХРАМ СВ. СТЕФАН АРХИЋАКОНА ПОДИЖЕ ЗА СВОЈУ ДУШУ
ИСПОСНИК АНДРИЈА М. МИЈАНОВИЋ ИЗ МАЛИЈЕ ЦУЦА Р.
1845 + 1910. Г.

ЗАВЈЕШТАЈ ХРАМА ИЗВРШИШЕ ЊЕГОВИ СИНОВИ
ЈАКОВ И ЛАЗАР 1927 Г. КУСИДЕ МАЈСТОР РАДЕ Ћ. МАРКОВИЋ

* * *

Bilo je i kamenorezaca čijih potpisa nema na spomenicima. Ipak, saznali smo za nekoliko imena.

Pred crkvom u Grabu nalazi se bogato ukrašeni kameni sanduk s uzglavnikom i krstom, porodice Gopčević, koji je, kako nam je rečeno, klesao Nikola Radov Zvicer. Na krstu je poznati prikaz raspetog Isusa s kapom (?), koju neki poistovjećuju s crnogorskom kapom. Na uzglavniku su isklesana četiri ordena u nizu. Na bočnoj uzglavnoj strani sanduka je prikaz crkve sa zvonikom na preslicu, kupolom i prozorom na južnom zidu. Na podužnim stranama se nalaze po četiri slijepe arkade, unutar kojih su isklesani floralni motivi i prikazi crkve sprijeda sa zvoncima na preslicu.

Imamo saznanja o kamenoklesaru Savu Savićeviću iz Vitasojevića koji je pravio nadgrobne krstove u Bogmilovićima u Pješivcima i drugdje. Za podatak o tom majstoru zahvaljujemo Milinku Boškoviću (1934) i Slavku Boškoviću (1966).

U Oravu u Kućima od Dragana i Zorana Milića saznali smo da su kamenoklesari bili njihov otac Radonja Ljako Božov Milić i ded Đoko Miljanov Milić. Prema kazivanju Dragana Milića, kamen je vađen na južnoj strani obližnjeg brda Raušnika.

Majdan se nalazio na oko 3 kilometra od sela. Ploče su tesane na licu mjesta, a do sela ih je prenosilo više ljudi na motkama.

Na groblju u Višnjića Dolu u Goliji nalazi se grobnica koju je nakon Drugog svjetskog rata izradio majstor Nikola P. Delibašić. U tom grobu počiva njegova bratanična koju su ubili Njemci – taj podatak sopštio nam je Simo Mitrov Milošević (1948) iz obližnjeg sela Štitari. Majstorstvo Nikole P. Delibašića može se videti i na kući Perovića u obližnjoj Zaljutnici, koja je načinjena od fino tesanih kamenih blokova.

Iz crmničkog sela Gojnići potekao je kamenoklesar Nikola Gojnić, koji je u poratnom periodu isklesao krst sa raspetim Isusom na porodičnoj grobnici kod crkve u Gojnićima.

* * *

Natpisi na kamenim sanducima i kovčezima obično ne govore o načinu na koji su načinjeni, ali i tu ima izuzetaka. Na jednom kamenom kovčegu na groblju u Ulotini u Vasojevićima nalazi se prava mala povijest o izgradnji kamene grobnice, uklopljena u priču o samoj porodici:

ПОРОДИЧНА ГРОБНИЦА РАДОСАВА ВЛАХОВИЋА
ИЗ СЕЛА УЛАТИНЕ (stoji upravo tako, prim. S. Č.) ПОЛИМЉА
КОИ ПОДИЖЕ

СВОИМ ПРЕДАЦИМА КАО ЗАХВАЛНИ ПОТОМАК
УЗИМАЈУЋИ УЛОГУ УНУКА СИНА СИНОВАЦА БРАТА
ОЦА КАО И СЕБЕ И СВОЈУ СУПРУГУ РАДИ ТРАЈНЕ
УСПОМЕНЕ ДУЖЕГА ВРЕМЕНА ИСТА ГРОБНИЦА БИ
САГРАЂЕНА У ГРАДУ НИКШИЋУ ДО ЈУЛА 1923 Г У
ВРЕДНОСТИ 25,000 ХИЉАДА ОВЂЕ ПОЧИВАЈУ СМРТНИ
ОСТАЦИ МОГА ЂЕДА МИЛУНА РОЂ 1795 + 1870 Г
БАБЕ ВИШЊЕ РОЂ 1798 + 1875 СТРИЦА ПЕТРА РОЂ 1833 + 1851 Г
ТОДОРА РОЂ 1835 + 18... Г РАДОЊА РОЂ 1837 + 1852 Г
ЈОВА РОЂ 1828 + 1894 МАЈКЕ СТАНКЕ РОЂ...

Natpis otkriva da je Radosav Vlahović iz Ulotine naručio grobnicu na drugom kraju Crne Gore, u Nikšiću. Tu je i podatak da je izrada kamenog kovčega stajala 25.000 dinara. Radosav ne saopštava ni riječi o tome na koji je način transportovao grobnicu do svog sela u Vasojevićima, ali je nesumnjivo da je to u ono doba bilo vrlo komplikovano i iziskivalo velike troškove.

* * *

Između dva svjetska rata na glasu je bio kamenorezac i graver Marko Milošev Kavaja (1894–1952), o kome je pisao češki autor Aleksander Petršiček u svojoj studiji *Faleristika spomenika Crne Gore* iz 2008. godine. Ovaj majstor je načinio mermerni bareljef s ordenjem na grobnici Miloša Ilina Kavaje kod crkve u Dobrskom Selu i mnogim drugim grobnicama po Crnoj Gori. Marko je bio jedan od četiri sina Miloša Savova Kavaje, artiljerijskog oficira, čiji je spomenik na groblju u Dobrskom Selu takođe ukrasio. Marko Milošev je bio stric Danila Kavaje, koji je A. Petršičeku dao podatke o bratstvu Kavaja. Bio je izuzetno talentovan i spretan kamenorezac, koji je taj zanat izučio tokom boravka u Francuskoj i koga su u njegovo vrijeme smatrali najboljim kamenorescem i graverom u Riječkoj nahiji. Savršeno je rukovao svojim alatom, a prema svjedočenju porodice Kavaja, za izradu detalja koristio je igle i žice od kišobrana. Njegovo umijeće rezultiralo je neponovljivim rukopisom, koji je prepoznatljiv na prvi pogled i bez autorskog potpisa. Marko Milošev Kavaja je umro u Dobrskom Selu u 58. godini života od posljedica tuberkuloze (*Faleristika spomenika Crne Gore*, 2008, Para Bellum, Brno, str. 213–214).

Petršiček je u svojoj knjizi objavio i fotografiju Marka M. Kavaje na kojoj ovaj stoji pored jedne svoje rukotvorine. Legenda pod slikom glasi: Marko Milošev Kavaja, kamenorezac i graver bareljefnih nadgrobnih spomenika po mnogim mjestima Crne Gore. Na fotografiji je sa upravo izrađenom

nadgrobnom pločom namijenjenom porodičnoj grobnici Pejanovića u Dobrskom Selu. Fotografija potiče iz porodične arhive Mitra Markova Kavaje (isto, 214).

U dnu ove ploče, u uglu, stoji majstorski potpis:

ИЗРАДИЈО СВ. РУ. МАРКО М. КАВАЈА

Nadgrobna ploča o kojoj je riječ i danas stoji na porodičnoj grobnici Pejanovića uz sami sjeverozapadni ugao crkve u Dobrskom Selu.

U Donjim Rsojevićima u Bjelopavlićima, u prvim decenijama prošlog stoljeća nadgrobne spomenike klesao je Jakša Jovanov Pavićević. Riječ je o kamenim krstovima karakterističnim po trolisnim (đetelinastim) završecima na krajevima, kao i po brojnim naturalistički izvedenim simbolima i dekoracijama koje čine osobene kompozicije.

Kamenorezac Marko Milošev Kavaja
sa svojom čudesnom rukotvorinom -
ločom za porodičnu grobnicu
Pejanovića u Dobrskom Selu

„Pričali su stari u selo da je te spomenike radio Jakša Jovanov Pavićević“, kazao nam je mještatin Milivoje Vuković (1959).

U pokušaju da preciznije utvrdimo period u kojem je Jakša djelovao, Milivoje je saopštio da od Jakše do danas ima tri pasa: sin Milo Jakšin – unuk Daga (Milorad) Milov (umro 1993. ili 94.) i praunuk Veljo Dagin (sada oko 70 godina). Po svemu se moglo zaključiti da je majstor Jakša djelovao u doba Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, kao i tokom 1920-ih.

Jakšin klesarski manir vidan je na dva spomenika na groblju kod crkve u Donjim Rsojevićima. Riječ je o krstovima koji se odlikuju elegancijom, ukrasima i izvjesnom naivnošću. U prvom slučaju radi se o polomljenom krstu koji leži na travi pred crkvom – najvjerojatnije izmještenom sa prvobitne pozicije. Na njemu nedostaje gornji krak. Bočni kraci imaju četelinaste (trolisne) završetke. U dnu krsta, stoji natpis:

ОЋЕ САХРАЊЕНА МИЛУША Р. ПАВИЋЕВИЋА 2 16 192... Г

Godina se ne vidi jasno. Možda je to 1923. a možda i 1928. Na sreću, devastacija krsta nije oštetila kompoziciju u središtu. A nju čini maleni (malteški) krst u krugu pored koga stoje dva reljefna zmijska lika. Zmije su izvedene u obliku koluta, sa jasno oblikovanim glavama, okrenutim ka krstu u središtu. Na krajevima krakova stoje još dva uklesana krsta. Dakle, kompoziciju čine tri krsta i dva zmijska prikaza koji se nižu naizmjenično (krst – zmijski lik – krst – zmijski lik – krst) što je potpuno originalno i simbolički vrlo transparentno.

Drugi nadgrobni spomenik stajao je desetak metara dalje. To je očuvani kameni uzglavnik s krstom – sve je izrađeno u jednom komadu. Kraci krsta imaju četelinaste (trolisne) završetke. Na prednjoj strani krsta nalazi se razučena kompozicija. U sredini su isklesane dvije sablje, a oko sablji – tri mala krsta. Pri dnu krsta nalaze se dva propeta konja. Pod njima, na uzglavniku, stoji natpis:

СПОМЕНИК ОФИЦИРА МАРКА М. ПАВИЋЕВИЋА
СЛАП 10 АП 1921

Ispod natpisa je isklesan još jedan krst, a pod njime je nevješto izvedeni lik ptice. Pod pticom je još jedan krst u krugu. Na bočnoj strani uzglavnika, pri vrhu, nalazi se vijugavi zmijski lik. Već na prvi pogled prepoznaje se osobeni, samouki klesarski manir.

Ubrzo iza ovoga, u Sretnji, pred crkvom Sv. Đorđa, naišao sam na još jedan nadgrobni spomenik koji je najvjerojatnije načinio Jakša Jovanov Pavićević. Riječ je o visokom uzglavniku s krstom na vrhu. Na prednjoj strani krsta i uzglavnika je bilo isklesano više manjih krstova različitih oblika i veličina, a uz njih i tri zmijska lika sa izraženim glavama, različitih oblika.

Rukotvorine
Jakše Jovanovog Pavićevića
na groblju u Donjim Rsojevićima

Sve je to činilo jedinstvenu kompoziciju. Prva zmija bila je smještena u dnu krsta, ispod malog klesanog krsta u krugu. Bila je uvijena u kolut. Dvadesetak centimetara pod njom, na uzglavniku, stajao je još jedan isklesani krst, oko koga su, s obje strane, bile dvije dugačke puzajuće zmiје. Jedna je bila načinjena u vidu „sabijene“ spirale, dok je druga bila više vijugava. Pod njima je stajalo pet isklesanih ordena i natpis u kome je slovo M bilo napisano obrnuto:

ОВИ СПОМЕНИК НАЧИЊЕ МИЛОВАН
ОЦУ ЈОКУ Р ЂУРОВИЋУ 28. 9. 1924 Г.
РОЂЕН ЈЕ 1844 Г. УМРО ЈЕ 22.2.1913. Г.

Dakle, zmiје su stajale tik uz tri krsta i, kao na spomenicima u Donjim Rsojevićima, bile su izjednačene s krstovima u simboličkoj ravni.

Osim spomenika koje načinio Jakša Jovanov Pavićević, na groblju kod crkve u Donjim Rsojevićima nalazi se i kameni kovčeg oficira Blažije Raškovog Pavićevića na kome nalazimo majstorski potpis:

КАМНО РЗ МИЛИСАВ ЈОВАНОВИЋ

(Nastavlja se)

ŽIVOT I KNJIŽEVNA DJELATNOST NIKOLE PETANOVIĆA

Sofija Kalezić

In her paper *The Life and Literary Work of Nikola Petanović*, Sofija Kalezić writes about this relatively unknown poet, analysing his ideology, life challenges, migration to America, the establishment of the magazine *Montenegrin Mirror*, and the poetic legacy he left behind after his short life. On the occasion of the centenary of the first edition, editors Gordan Stojović and Nenad Stevović, republished Petanović's collection of poetry *Ponos života* (Cetinje – Lovćenac, 2023), making it available for contemporary readers of Montenegro and the Balkans.

Motivisan dešavanjima u Crnoj Gori nakon 1918. godine, Nikola Petanović je čitav svoj intelektualni rad posvetio borbi za obnovu crnogorske državnosti. Stoga je 1924. godine započeo s djelovanjem među tadašnjim intelektualnim krugovima i našim iseljenicima u Americi. Izdavao je brošure, pisao javne proglase, pisma i organizovao predavanja o Crnoj Gori. Časopis *Crnogorsko ogledalo* na engleskom jeziku izlazio je u San Francisku od 1927. do 1931. godine. Takođe, pisao je poeziju i tekstove u periodici.

„Kao dvadesetogodišnjak, 1912. godine, dolazi u Sjedinjene Američke Države kod brata Mitra u Bjut, rudarski grad u Montani“, navode Gordan Stojović i Nenad Stevović u predgovoru

ponovljenom izdanju Petanovićeve zbirke poezije i kraćih proznih tekstova *Ponos života*, „Privržen knjizi i željan znanja ubrzo odlazi u Kaliforniju, nastavlja obrazovanje i počinje s književno-publicističkim radom. Petanović je svoje književne i publicističke radove potpisivao i sa nadimkom NAIAD, koji je sebi dao po vrsti duha, nimfe iz grčke mitologije koja upravlja izvorima, potocima, fontanama i drugim svježim, brzim i čistim vodama.“¹

Godine 1927. pokrenuo je časopis *Montenegrin Mirror* (*Crnogorsko ogledalo*) i osnovao Odbor za suverenu i samostalnu Crnu Goru sa sjedištem u San Francisku, čiji je bio predsjednik. Stvorio je oko sebe krug uticajnih ljudi uz čiju pomoć je vršio pritisak na američku javnost u vezi s „crnogorskim pitanjem“. Petanović se, kroz svoj publicistički i politički rad, zalagao za stvaranje uslova za održavanje referenduma na kojem bi se stanovnici nekadašnje Kraljevine Crne Gore slobodno izjasnili u kakvoj državi žele da žive. On se javlja nakon propasti oružane pobune, tj. Božićnog ustanka u Crnoj Gori i smrti kralja Nikole, u vrijeme kada je „crnogorsko pitanje“ prestalo da interesuje međunarodnu diplomatiju. Javnost većine zemalja bila je ravnodušna prema sudbini Crne Gore, a crnogorska emigracija postala je neorganizovana i razjedinjena.

U izdanju Matice crnogorske objavljena je knjiga *Nikola Petanović – Crnogorsko ogledalo*, koji je priredio crnogorski publicista Gordan Stojović (Cetinje – Podgorica, 2006. godine). Od Petanovićevih djela mogu se izdvojiti: *Mojim neprijateljima*, *Sa prijestola mudrosti*, *A Token (Znak)* i ostala. „U periodu od 1900. do 1915. u SAD se uselilo 13 miliona ljudi, uglavnom iz južne i istočne Evrope, što je dovelo do debalansa u populaciji,

¹ Gordan Stojović i Nenad Stevović: „Riječ priređivača“, predgovor knjizi Nikole V. Petanovića: *Ponos života*, priredili G. Stojović i N. Stevović, Crnogorski indentitet, Cetinje/ Udruženje Crnogoraca Srbije „Krstaš“, Lovćenac, 2023, str. 8.

Nikola Petanović

(Podgor, Crmnica, 1892 – San Francisco, 1932)

reakcije anglosaksonskih starosjedjelaca i novog restriktivnog zakona o useljavanju“, navodi Stojović. „Američki predsjednik Vilson zalagao se za osnivanje Društva naroda koje bi „velikim i malim državama omogućilo uzajamne garancije u vezi sa političkom nezavisnošću i teritorijalnim integritetom“, ali je na Pariškoj mirovnoj konferenciji pristao na ustupke, a Senat SAD je odbacio Vilsonov internacionalizam i idealizam, ili kako novinar V. Vajt konstatuje, ‘Amerikancima je dosta ideala, a dosadila im je plemenitost.’ Došlo je do velike ekonomske krize i pada uticaja iseljeničkih organizacija. Procjenjuje se da je u to vrijeme u SAD živjelo između 15 i 20.000 Crnogoraca.“²

Petanovićevo djelovanje među intelektualnim krugovima i crnogorskim doseljenicima u Americi započelo je štampanjem brošura i predavanjima posvećenim društvenim, političkim i kulturnim prilikama u Crnoj Gori. Oko sebe je stvorio krug uti-

² Gordan Stojović: *Nikola Petanović – borac za Crnu Goru*, na portalu: <https://www.antenam.net/istorija/1468-nikola-petanovic-borac-za-slobodnu-crnu-goru>, 2. 07. 2016.

cajnih ljudi, uz čiju pomoć je nastavio pritisak na američku javnost u vezi s „crnogorskim pitanjem“, sve do kraja 1931. godine. Istovremeno se zalagao za stvaranje uslova za održavanje referenduma na kojem bi se Crnogorci slobodno izjasnili u kakvoj državi žele da žive. Svoju domovinu doživljavao je kao samostalnu, razvijenu i modernu zemlju, vođu zemalja na Balkanu, koja je okrenuta ne prema evropskim silama, nego prema Americi kao najvećoj svjetskoj velesili.

„Uporedo i neraspučivo od crnogorskog nacionalnog pitanja“, obrazlaže Sreten Zeković, „u *Crnogorskom ogledalu* se obrazlaže i politički program vaspostavljanja slobodne, samostalne i nezavisne Crne Gore na demokratski način, putem referenduma, ‘bez i jedne kapi prolivene krvi u ratu sa Srbijom’, taktikom samooslobođanja Crnogoraca kroz internacionalizaciju crnogorskog (nacionalnog i državnog) pitanja, prije svega, na engleskom govornom području, a pod pokroviteljstvom SAD.“³

U segmentu *Crnogorskog ogledala* naslovljenom „Američkim Crnogorcima“, Petanović piše: „Od trenutka kad je Crna Gora okupirana od strane nevidljivog neprijatelja, mnogi američki intelektualci su nas bezbroj puta pitali: ‘De su ti Crnogorci, i šta oni rade u ovom času?’ Izgleda da su i Amerikanci, kao i većina ljudi sa engleskog govornog područja mišljenja da: ‘Ako će sloboda ikada više doći za Crnu Goru, ona mora doći na isti način kao i u prošlosti, od strane samih Crnogoraca.’ Mi vjerujemo u istu stvar. I ako mi Crnogorci ne uspijemo to da ostvarimo, niti ijedna druga nacija na svijetu neće to uraditi umjesto nas. Dosta je bilo ratovanja, mi vjerujemo da ih više ne smije biti.“⁴

³ Sreten Zeković: „Nikola Petanović o crnogorskom suverenitetu“, u: *Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, broj 41/ 42, godina XL, Cetinje – Podgorica, proljeće – ljeto 2010, str. 255.

⁴ Nikola Petanović: „Crnogorsko ogledalo“, u: *Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, broj 18/ 19, godina V, Cetinje – Podgorica, ljeto/jesen 2004, str. 354–355.

Moto knjige *Crnogorsko ogledalo* (Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2006) glasi: „Kao slobodan čovjek još jednom videću Cetinje.“ Crnogorsku samostalnost smatrao je hiljadugodišnjom tekovinom, a njegove poruke Crnogorcima u Americi govore o značaju borbe, organizovanja i postojanja časopisa *Montenegrin Mirror*. „Crna Gora je oduvijek bila princeza na prijestolu nacija i nije samo njena, već tragedija cjelokupnog čovječanstva što više nije na mjestu koje joj pripada“, navodi Nikola Petanović u časopisu *Serbian Mirror* (San Francisko, jul 1927). „Asocijacija sačinjena od njenih odanih sinova i vjernih prijatelja će veoma brzo pronaći put njenog spasenja i doprinijeti napretku svih balkanskih naroda. Nadamo se da će naša asocijacija prerasti u moćnog zastupnika crnogorskih interesa u inostranstvu.“⁵

U tekstu *Značaj naše asocijacije*, on kaže da „neki naši prijatelji kao što je general Burhnam i naši neiskvareni, široko obrazovani prijatelji, su prigrlili naše ciljeve i namjere i složili se da će raditi sve što je u granicama njihovih mogućnosti da pomognu i promovišu našu patriotsku djelatnost. Pokušavano je mnogo puta ranije, od strane mnogih političkih lidera i zastupnika Crne Gore u inostranstvu, kao što su njegova ekselencija Luidi Kriskolo iz Njujorka i gospodin Jovan Plamenac, bivši predsjednik kraljevske vlade, da se poboljšaju odnosi između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na jednoj i Crne Gore na drugoj strani, ali bez ikakvih željenih rezultata.“⁶

Da je Nikola Petanović umio teorijski i kritički da promišlja, svjedoče stavovi koje je izložio u predgovoru zbirci poezije *Ponos života*: „Ove sam pjesme stvorio u toku 1920, 1921. i

⁵ Nikola Petanović: „Crnogorska asocijacija“, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorsko ogledalo*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2006, str. 13.

⁶ Nikola Petanović: „Značaj naše asocijacije“, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorsko ogledalo*, edicija Crnogorska dijaspora, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2006, str. 15.

1922. godine u mojoj samoći i brižnoj radoznalosti... Osjećam da su moje pjesme univerzalne, i zašto nijesu naročito u narodnom duhu – čitalac će u njima samima da naiđe na odgovor. Ja mislim da poezija i nauka treba da imaju neki skladni odnošaj; uvijek sam imao u vidu pravilo indukcije i dedukcije. Poezija je nezavisna i kao takva sadrži svoju pravu vrijednost koja se ne smije krnjiti; osobito kritičari čija analitička moć nije razvijena i osposobljena, treba da paze i da se sustegnu od svoje zavisti i nerazboritosti. Ove moje pjesme uzimam kao vijenac shvaćanja iz moje mladosti čiji original izlažem pred mojom zdravom rasom, držeći se sigurno da će one poticati i snažiti duh njen i podizati joj ljubav za životom.“⁷

Pored motiva čovjeka, prirode, zavičaja, nostalgije itd, u ovoj poeziji koja u najvećoj mjeri inklinira ka refleksivnom i patriot-skom obrascu nadređen je motiv slobode koja je upravo shvaćena kao *ponos života*. Sloboda se kod ovog stvaraoca demonstrira u širokom luku, od težnje ka nacionalnoj slobodi crnogorskog i južnoslovenskog naroda, do lične i individualne slobode. Kod Petanovića je upadljiv uticaj modernističke poetske struje, ali istovremeno i intenzivnih romantičarskih nanosa, u najvećoj mjeri oličenih u poeziji Petra II Petrovića Njegoša i Stevana Perovića Cuce. Pjesma *Kralj drveća* završava se stihovima koji po svojoj metrici i ekspresivnosti asociraju na Njegoševu refleksivno-ljubavnu poemu *Paris i Helena* ili *Noć skuplja vijeka*:

„Il’ samoća ta njegova dokazuje neko svojstvo
Što podsjeća na svj’et bolji i njegovo preustrojstvo? (...)
Gustom šumom ide putnik i zalazi negdje dublje,
Svako drvo čupnut može il’ od njega praviti zublje,

⁷ Nikola Petanović: „U Mjesto Predgovora“, autorski predgovor zbirci poezije istoimenog pjesnika: *Ponos života*, San Francisco, California, 1923, str. 3.

Samo jedno drvo stoji zabranjeno u pustinji –
Njega ne smje niko dirnut kao da je znak svetinji!“⁸

Kod Petanovića je dominantan filozofski odnos prema životnim pojavama koji nije izražen kroz mistifikaciju, već kroz njegovu stvaralačku potrebu da bukvalnim ili metaforičkim putem demistifikuje i naučno definiše uzročno-posljedično porijeklo stvari i odnosa koji čine predmet njegovog pjevanja. Stihovi pjesme *Život je snaga* glase:

„...Tigar gleda sebi sličnog – lava ili jaguara,
A propušta sitnu divljač da sa njima kavgu stvara;
Svojstvo moći sa kojime jedna zvjerka raspolaže
Druge manje okupljuje jedna drugu da pomaže –
I spojene jedinice sačinjaju veću masu,
Potisnute od većega, u otporu jače da su...

Kada snaga na kormilu nosi svijest zdravih čula,
I giba se harmonično – njoj ne prijete sud rasula.
Niti ona neće zastat u podhvalu pred nikime,
Dok na kraju dođe gdje se i završni konac skine –
To je život što je snaga, koji smjelo naprijed juri,
Bilo gdje ga sunce gleda, il' u mraku il' u buri.“⁹

Kod Petanovića je ispoljena potreba za didaktiziranjem koju on ne ostvaruje nauštrb umjetničke uspjelosti pjesme, pa je očigledno da kroz cjelokupnu njegovu poeziju provijava racionalistički i realistično orijentisana misao. Osim ideje crnogorstva, dominantna je čovjekoljubiva i kosmopolitska

⁸ Nikola Petanović: „Drvo života“, u zbirci poezije istoimenog pjesnika: *Ponos života*, San Francisco, California, 1923, str. 8.

⁹ Nikola Petanović: „Život je snaga“, u zbirci poezije istoimenog pjesnika: *Ponos života*, San Francisco, California, 1923, str. 10.

ideja, o čemu svjedoče pjesme: *Srce čovječanstva, Narodu, Pustinjska glazba, Pitanje života, Crnogorski kralj i njegova kćer, Prijateljstvo, Novembarsko jutro, Morskoj ptici, Ljubav, Moja ljubav za otadžbinu, Mojoj gori, Na grobu jednog druga* itd.

Korpusu ljubavne poezije pripadaju pjesme: *Ljubav, Rosalindina žalopojka, Ljubav u vječnost* i ostale. Za pjesnika ljubav nije osjećanje ispoljeno isključivo u odnosu prema jednoj ženi, što se može sagledati na osnovu pjesme *Amanda*, već životni stav koji je ispoljen prije svega u odbrani vlastitog „ja“, o čemu svjedoče stihovi pjesme *Himna ljubavi*:

„Preko gora i planina i kršnih stijena,
Kroz jazbine mračne, ledne i mnozinu čuda,
Bez granica, s trista muka, dok je vaseljena –
Ja ću ići neumorno, vjerno s tobom svuda.

Neka zavist, pakost, mržnja svugdje gorko stere,
Nek je silno iskušenje što do kraja tjera –
Preko vrha od napasti kao gorsko zvjere
Ja ću prebjeći, i ti ćeš mi biti moja vjera.

Neustrašljiv, povest borbu, s svakim ko će na me
Ja sam gotov, kad sam s tobom u jednom okviru;
Nestat s vida mogu s tobom u podzemne jame,
Il' odlučno zaroniti u najdubljem viru.

Svijet goni sebičnoga, premda je on taki;
I s njime sam kadar jednom na okršaj doći,
Gdje su muke po vrhuncu i gdje vidi svaki –
O Ljubavi, s tobom svuda – zajedno ću proći!“¹⁰

¹⁰ Nikola Petanović: „Himna ljubavi“, u zbirci poezije istoimenog pjesnika: *Ponos života*, San Francisco, California, 1923, str. 37.

I pored nesavršenosti umjetničkog izraza, Petanovićeve pjesme odišu iskrenošću i originalnošću; djeluje da je misao i ideja pjesniku važnija od savršenosti forme. Pjesme iz zbirke *Ponos života* nastale su iz pera gorštaka koji je umio da osjeti i da njeguje narodni izraz, ne povodeći se nekritički za literarnim uzorima. U ovoj nevelikoj zbirci ima i autobiografskih proznih zapisa kao što su, na primjer, *Mojim neprijateljima – s prijestola Mudrosti* i *Pozdravljam te, Univerzo!*, kao i pjesma u prozi *Veliki radnik*.

„Posebno se položajem i užasnim stanjem Crne Gore nakon prisajedinjenja“, navodi Dragan B. Perović, „bavio i svoj život posvetio borbi za Pravo, Čast, Oslobođenje i Nezavisnost, američki Crnogorac **Nikola Petanović Naiad**. Neki njegovi stavovi, bez romantičarskih razmatranja i glorifikovanja, do danas ne gube na aktuelnosti i djeluju upozoravajuće. Njegovi tekstovi su sabrani i objavljeni u knjizi *Crnogorsko ogledalo* (Cetinje, Podgorica, 2006)... Petanović je smatrao da slobodna i nezavisna Crna Gora mora biti cilj svih doseljenih Crnogoraca. Konstatovao je da je Jugoslavija ustrojena na pogrešnim osnovama, jer narodima nije omogućeno slobodno izjašnjavanje i nacionalna sloboda.“¹¹

U nastavku teksta Perović citira Petanovićeve riječi da nas ne treba miješati s našom braćom Srbima, i pored toga što im želi sve najbolje, a da je „karikatura“ Jugoslavije njegovog vremena užasna negacija prelijepe slike ove zemlje kakvu je sanjao Njegoš i mnogi briljantni pjesnici i pisci slovenskog juga: „Postoji razlika između nas i njih i hvala onima koji su učinili da ta razlika bude vidljivija i stvarnija. Onima koji nas neće svrstati zajedno sa njima jer smo sinovi slobode... Priznajemo da su mnogi naši zemljaci prilično odgovorni za to, ali neko je

¹¹ Dragan B. Perović: „Oslobodilačka jeza (Ponavljanje istorije)“, u: *Pobjeda, KULT, dodatak za kulturu i društvo*, godina II, br. 62, 8. maj 2021, str. 7.

stajao iza njih, neko ko ih je usmjeravao da izdaju svoju zemlju. Oni koji su se nadali da će im se to isplatiti, prevarili su sami sebe. Crna Gora niti kao nacija, niti kao ideal nije mrtva. A kako je rekao jedan mudar čovjek: *Domovina ne umire na bojnopolju, nego u ljudskim grudima*. U grudima vjernih i plamenih Crnogoraca živi i živjeće Crna Gora.“¹²

Perović smatra da ni kralj Nikola, ni Crnogorci dugo nijesu shvatali da su žrtve zakulisnih igara evropskih moćnika i srpske vlade te da su, naivno vjerujući u ostvarenje zajedničkih želja o oslobođenju „južne braće“, o čemu piše i Radoslav Rotković u knjizi *Velika zavjera protiv Crne Gore* (Grafos, Cetinje, 1997), zapravo – postali tragična žrtva vlastitih zabluda.

¹² Citat Nikole Petanovića naveden je po tekstu Dragana B. Perovića: „Oslobodilačka jeza (Ponavljanje istorije)“, u: *Pobjeda, KULT, dodatak za kulturu i društvo*, godina II, 8. maj 2021, br. 62.

Literatura:

Primarna

- Petanović, Nikola: *Ponos života*, San Francisco, California, 1923.
- Petanović: „Crnogorsko ogledalo“, u: *Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, broj 18/ 19, godina V, Cetinje – Podgorica, ljeto/ jesen 2004.
- Petanović, Nikola: „Značaj naše asocijacije“, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorsko ogledalo*, edicija Crnogorska dijaspora, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2006.
- Petanović, Nikola: „Crnogorska asocijacija“, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorsko ogledalo*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2006.
- Petanović, V. Nikola: *Ponos života*, priredili Gordan Stojović i Nenad Stevović, Crnogorski identitet, Cetinje/ Udruženje Crnogoraca Srbije „Krstaš“, Lovćenac, 2023.

Sekundarna

- Petanović, Nikola: „U Mjesto Predgovora“, autorski predgovor zbirci poezije istoimenog pjesnika: *Ponos života*, San Francisco, California, 1923.
- Racković, Nikola: „Nikola Petanović“, u knjizi istoimenog autora: *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske duhovne baštine, Podgorica, 2009.
- Zeković, Sreten: „Nikola Petanović o crnogorskom suverenitetu“, u: *Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, broj 41/ 42, godina XL, Cetinje – Podgorica, proljeće – ljeto 2010.
- Perović, B. Dragan: „Oslobodilačka jeza (Ponavljanje istorije)“, u: *Pobjeda, KULT, dodatak za kulturu i društvo*, godina II, br. 62, 8. maj 2021.
- Stojović, Gordan/ Stevović, Nenad: „Riječ priređivača“, predgovor knjizi Nikole V. Petanovića: *Ponos života*, priredili G. Stojović i N.

Stevović, Crnogorski indentitet, Cetinje/ Udruženje Crnogoraca Srbije
„Krstaš“, Lovćenac, 2023.

Tercijarna

- Stojović, Gordan: *Nikola Petanović – borac za Crnu Goru*, na
portalu: [https://www.antenam.net/istorija/1468-nikola-petanovic-
borac-za-slobodnu-crnu-goru](https://www.antenam.net/istorija/1468-nikola-petanovic-borac-za-slobodnu-crnu-goru), 2. 07. 2016.

ISELJAVANJE CRNOGORACA U UKRAJINU I UKRAJINSKI GRBOVNIK

Božidar Šekularac
Jovan Đuranović

This paper deals with the emigrations to Ukraine, where Montenegrins played a significant role in military and social issues of their new homeland and obtained high titles, as evidenced by the coats of arms they received for prominent contributions in that country. In the Ukrainian roll of arms, we found about twenty names of Montenegrins who received these noble titles for their contributions and services to the Ukrainian state, which motivated us to write about this subject. There is even a region next to Odessa that was given a Montenegrin name.

Brojni su iseljenici iz Crne Gore tokom vjekova odlazili iz više razloga u mnoge zemlje na svim kontinentima. Predmet našeg rada i interesovanja su iseljenici u Ukrajinu, zvanu i Mala Rusija, naročito oni koji su u ovoj prijateljskoj zemlji našli utočište tokom XVII, XVIII i XIX vijeka, a najviše u XVIII vijeku. Mnogi od njih su potvrdili i svoje sposobnosti i obdarenost u drugoj domovini gdje su se dokazali u raznim oblastima postigavši visoke domete naročito u vojsci, ali i u drugim sferama života i rada. O tome najbolje govore grbovi i

arhivska dokumentacija koja se nalazi u ukrajinskim arhivama, koja potvrđuje priznanje plemićkog porijekla Crnogorcima kao i njihivo učešće, doprinos i zasluge na najvećim vojnim i državnim dužnostima.¹

Iseljavanje je počelo od vremena vladavine ruskog cara Petra Velikog (1682–1725), kada su uspostavljeni zvanični kontakti između Rusije i Crne Gore. Međutim, masovni proces naseljavanja Crnogoraca na teritoriji današnje Ukrajine započeo je u doba vladike Vasilija Petrovića-Njegoša koji je i sam podsticao i organizovao ove migracije. Na osnovu arhivske građe koja se čuva u Centralnom arhivu Ukrajine poznato je da su se Crnogorci, od kraja pedesetih godina XVIII vijeka, naseljavali pretežno na prostoru Donjecke i Luganske regije. Pored arhivske građe koja govori o iseljavanju Crnogoraca na teritoriju današnje Ukrajine, postoji i više toponima koji imaju veze sa Crnom Gorom. Tako se najviši i najljepši vrh ukrajinskih Karpata zove Goverla – u narodu Crna Gora. U podnožju se nalazi selo Tribušani, prema plemenu Trebješanani raseljenog u XVII vijeku poslije neuspjelog ustanka protiv Otomanske imperije.²

Preseljavanje Crnogoraca u Rusiju, pa i cijelih porodica, naročito je bilo intenzivno sredinom XVIII vijeka. Čak je došlo do formiranja vojnih naselja. Migracije Crnogoraca u Rusiju su bile većeg ili manjeg intenziteta, u grupama ili pojedinačno, u razne krajeve, naročito na prostor Ukrajine, zvane i Mala Rusija.

U vojnim redovima je bio veliki broj crnogorskih iseljenika, od onih nižih činova do oficira, pa i rukovodećeg kadra. Nažalost, mnogi od njih su pali u zaborav, ali zahvaljujući knjizi *Малороссийский гербовник* (Ukrajinski grbovnik), koji smo srećno dobili na poklon, sačuvana su imena 18 istaknutih

¹ Džavni Arhiv Crne Gore 2019, *Dokumenta o naseljavanju Crnogoraca u Ukrajini u XVIII vijeku*.

² Isto.

ličnosti koje su dobile grbove i pečate, kao izraz ranga i dostojanstva u novoj domovini.

Uspostavljanje diplomatskih veza između Crne Gore i Ruske imperije u XVIII vijeku

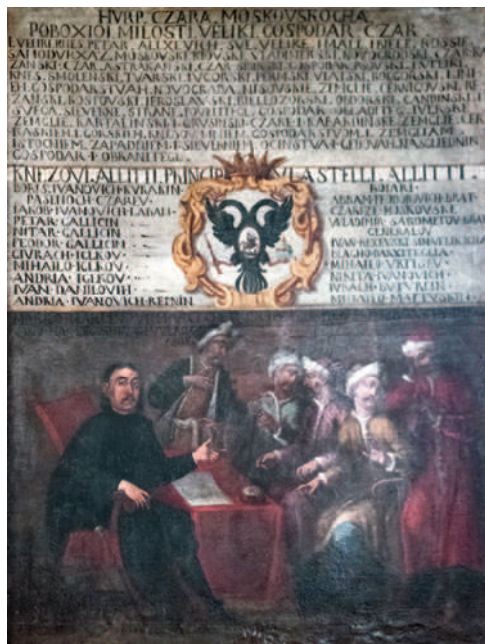
Prve zvanične diplomatske veze između Crne Gore i Carske Rusije uspostavljene su 1711. i 1712. godine od strane vladike Danila Petrovića i ruskog cara Petra Velikog. No, prije uspostavljanja zvaničnih diplomatskih veza, ruska vlada je preko svojih izaslanika krajem XVII vijeka sakupljala informacije o Crnoj Gori, pa je u tom cilju Petar Andrejevič Tolstoj (1645–1729) visoki diplomata i državnik, upućen od strane cara Petra Velikog da poseti više mjesta na istočnoj strani crnogorskog primorja koje je bilo pod Mletačkom upravom. On je u svom dnevniku 10–19. juna 1698 opisao Herceg Novi, Perast i Kotor i njihovu okolinu, đe konstatuje da u gradovima Boke i njihovom zaleđu (okolini) žive slobodni ljudi koji se zovu Crnogorcima vjere hrišćanske, jezika slovenskog.³

Normalno je pretpostaviti da su Crnogorci i prije ovih zvanično uspostavljenih veza imali kontakte sa ruskom imperijom, posebno imajući u vidu da je u to doba bio razvijen pomorski saobraćaj, kao i da je krajem XVII vijeka osnovana jedna od prvih pomorskih škola u Perastu u kojoj su se školovali ruski pomorci. Naime, na osnovu odluke mletačkog senata 1698. godine otvorena je u Perastu jedna od prvih priznatih pomorskih škola u svijetu u kojoj je kapetan Marko Martinović

³ Jagoš Jovanović, *Veze Crne Gore sa Rusijim od druge polovine XVI vijeka do danas, Istorijski zapisi*, str. 6;

Jurij Bičkov, *Rusko-crnogorski odnosi – istorija i savremenost*, str. 1, https://www.montenegrina.net/pages/pages_1/istorija/petrovici_xviii_vijek/rusko_crnogorski_odnosi_jurij_bickov.htm

Božidar Šekularac, Jovan Đuranović (Perast, 1663–1716, pomorac, matematičar i pjesnik) obučavao 17 ruskih plemića za pomorske oficire, koje je na obuku poslao car Petar Veliki.⁴

Marko Martinović uči pitomce Petra Velikog⁵

Saradnja ruske imperije sa življem iz crnogorskih primorskih gradova koji su bili pod mletačkom upravom razvijala se tokom cijelog XVIII v, posebno na angažovanju školovanih ljudi iz crnogorskih primorskih gradova na visokim vojnim položajima i u diplomatskim poslovima. Među njima posebno su se isticali:

⁴ Jurij Bičkov, Rusko-crnogorski odnosi – istorija i savremenost, *Motenegrina istorija*, str. 1.

⁵ <http://www.radiodux.me/vijesti/kultura/kapetan-marko-martinovic-pono-vno-zasijao-u-svojoj-raskosnosti>

1. Matija Zmajević iz Perasta (1680–1735), admiral flote Ruske mornarice i član Admiraliteta Carske Rusije, bio je osnivač Kaspijske flotile i učesnik u ratu između Rusije i Švedske 1714. godine.

2. Ivan Krušala iz Perasta (oko 1675–1735) opat, pisac, diplomata i putnik. Od 1717. do 1730. obavljao je dužnost prevodioca u kancelariji Državne ambasade i istoričar na Fakultetu spoljnih poslova u Sankt Peterburgu, a u godinama 1725–1728, član ruske ambasade u Kini.

Pored ove tri navedene istorijske ličnosti, vidno mjesto u ruskoj vojnoj službi zauzimali su Ivan Lukačević-Podgoričanin i Jovan Albanec – Podgoričanin koji je komandovao jednom vojnom jedinicom, takozvanim husarskim pukom koji se odlikovao hrabrošću i vjernošću Ruskoj imperiji.⁶

Na osnovu ostvarenja svih navedenih uslova, vladika Danilo Petrović uspostavio je prve zvanične diplomatske veze između Crne Gore i Carske Rusije 1711. godine.

Kao što je poznato, zvanična diplomatska veza između Ruske imperije i Crne Gore na političkom i vojnom planu uspostavljena je 1711. godine sa dolaskom ruskih izaslanika, pukovnika Mihailovića, rodom iz Hercegovine i kapetana Ivana Lukačevića-Podgoričanina, koji su od ruskog cara Petra Velikog donijeli vladici Danilu Petroviću carsku gramatu. Dolazak ruske delegacije 1711. godine predstavlja važan događaj u istoriji Crne Gore i to sa dva aspekta: Prvo, velika Ruska imperija potvrđuje da je Crna Gora nezavisna, a drugo, Crna Gora mijenja svoju spoljnu politiku, jer pored Mletačke Republike uspostavlja odnose i sa Ruskom imperijom. Naime Crna Gora je od pada Crnojevića 1500. godine bila naslonjena jedino na Mletačku Republiku, u to doba najveću evropsku zemlju. Mletačka Republika je obezbjeđivala Crnoj Gori nezavisnost, a

⁶ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1992. str. 116, 117; Dušan Martinović, *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, str. 49, CID Podgorica 2002.

Владика Данило Петровић

Vladika Danilo Petrović⁷

Crna Gora je obezbjeđivala i štitila od osmanskog osvajanja dio crnogorskog primorja (od Svača do Kotora) koje je bilo pod mletačkom upravom.

U vrijeme uspostavljanja diplomatskih odnosa, Ruska imperija bila je u ratu sa Osmanskim carstvom, pa je gramata sadržala zahtjev Crnogorcima za opšti ustanak protiv Osmanskog carstva. Ovo je period kad je samo Stara Crna Gora bila nezavisna, dok je veći dio teritorije bio pod upravom Osmanskog carstva (Podgorica, Spuž, Nikšić, Bar, Ulcinj sa okolinom i teritorija ševerne Crne Gore), dok je dio crnogorskog primorja bio pod upravom Mletačke Republike. Vladika Danilo i Opštenarodni zbor prihvatili su zahtjev Ruske imperije i podigli opšti ustanak u Crnoj Gori. Ishod rata između Ruske imperije i Otomanskog carstva bio je vrlo nepovoljan za Rusku

⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Danilo_I,_Metropolitan_of_Cetinje

imperiju, a samim tim i tragičan za malu Crnu Goru.⁸ No, ovom prilikom cilj nam je da samo napomenemo istorijski momenat uspostavljanja diplomatskih veza između Ruske imperije i Crne Gore koji će kasnije vjekovima trajati.

*Naseljavanje Crnogoraca na teritoriju današnje
Ukrajine u XVIII i XIX vijeku*

Značajnije iseljavanje Crnogoraca u Rusku imperiju vezuje se za vrijeme vladavine vladike Save i vladike Vasilija Petrovića. Najveći broj crnogorskih iseljenika u Rusku imperiju u XVIII vijeku, naseljevao se na teritoriju današnje Ukrajine, pretežno u oblasti Donjecke i Luganske regije.⁹ Posebno je povećan broj iseljenika nakon putovanja mitropolita Vasilija Petrovića 1752. godine u prijestonicu Ruske imperije, Sankt Peterburg i njegov skoro dvogodišnji boravak u ovoj zemlji. Njegovo djelovanje tokom boravka u Moskvi i Peterburgu bilo je afirmacija crnogorske države, crnogorskog naroda, crnogorske istorije i kulture, pa je u toj želji za uspostavljanjem što čvršćih odnosa nametao i pitanje iseljavanja Crnogoraca u Ruskoj imperiji kao slobodnog naroda.

Predlog o seobi Crnogoraca u Rusku imperiju, vlada carice Jelisavete Petrovne je prihvatila, budući da je intenzivno radila na jačanju svoje vojne sile, a znala je da su Crnogorci bili poznati kao hrabri ratnici.¹⁰ Vlada carice Jelisavete Petrovne zainteresovana za dolazak i uključivanje u rusku vojnu službu Crnogoraca, podržavala je zahtjev vladike Vasilija Petrovića, u cilju što uspješnije organizacije preseljenja Crnogoraca u Rusku

⁸ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, CID 1995, str. 93–104.

⁹ Državni arhiv Crne Gore, Dokumenta o naseljavanju Crnogoraca u Ukrajinu u XVIII vijeku, <https://dacg.me/dokumenta-o-naseljavanju-crnogoraca-u-ukrajini-u-xviii-vijeku/>

¹⁰ Isto, str. 79.

imperiju, u saradnji sa mitropolitom Vasilijem i 1753. godine odredila je majora Stevana Šarovića-Petrovića rodom iz Podgorice da zajedno sa pukovnikom Pučkovim organizuju transport crnogorskih iseljenika u Rusku imperiju.¹¹

Postupak iseljavanja Crnogoraca u Rusku imperiju bio je vrlo težak i komplikovan, jer je trebalo obezbijediti saglasnost Austrije i Porte, dok je Mletačka Republika nerado gledala na ovaj postupak, jer se plašila slabljenja vojne moći na njenim granicama. Međutim, treba imati u vidu da ni crnogorski narod nije sa oduševljenjem prihvatao preseljenje u Rusku imperiju govoreći: „da Vladika nema vlasti nagnati ih na seobu iz svoje otadžbine, jer oni to neće“, kako je to pričao sekretar vladike Vasilije Aleksije Kolinović. Takođe, ruskoj propagandi mitropolita Vasilija za preseljenje Crnogoraca, suprostavljao se serdar (kasnije guvernadur) Stanko Radonjić, koji je zastupao politiku Mletačke Republike u Crnoj Gori jer je smatrao da Rusija ima pretežije prema Jadranskom moru.¹² Sve je ovo imalo za posljedicu da nije došlo do masovnijeg preseljenja Crnogoraca u Rusku imperiju 1754. godine.

Vrlo je interesantna diplomatska korespondencija između austrijske vlade, ruskog poslanstva i mitropolita Vasilija Petrovića Njegoša. Mitropolit Vasilije Petrović uputio je zahtjev 1753. godine ruskom ambasadoru u Beču G. K. Kajzerlingu u vezi sa preseljavanjem sto crnogorskih porodica u Rusiju. Kajzerling je 26. februara i 08. marta 1754. godine uputio note austrijskom kancelaru Kaunicu, na koje je austrijska vlada odgovorila 02. i 18. aprila 1754. da nema ništa protiv prolaza Crnogoraca preko

¹¹ Božidar Šekularac, *Vladika Vasilije*, Obod Cetinje 1996, str. 23.

Nina I. Hitrova, Crnogorci u Rusiji u drugoj polovini 18. vijeka, *Montenegrina*, <https://montenegrina.net/crnogorci-u-rusiji-u-drugoj-polovini-18-vijek-a-nina-i-hitrova->

¹² Dr Mite Kostić, *Srbska naselja u Rusiji*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1923, str. 89.

njenog zemljišta, ali postoji sumnja, da li su oni slobodan narod i da li se mogu seliti bez prethodne dozvole turske vlasti. Ruski ambasador Kajzerling je na to odgovorio austrijskom kancelaru, da su Crnogorci potpuno nezavisni od Porte i da njihovom seobom nijesu tangirani interesi Turske, pošto se ne radi o njihovim podanicima.¹³

Crnogorski narod zbog svoje vjekovne borbe za slobodu krasila je hrabrost i oštroumnost, kako je to pisao mitropolit Vasilije Petrović ruskom grofu Bestjuževu: „Takvog su uma Crnogorci, da i neškolorani, mogu ubijediti velikog filozofa rimskog“.¹⁴ Crnogorski mitropolit Vasilije Petrović vodio je računa da se Crnogorci u Evropi raspoznaju po svojim osobinama od drugih naroda na Balkanu, pa je u tom cilju 29. aprila 1753. godine pisao praviteljstvujušćem Senatu Rusije u kojem izjavljuje da se ne primaju u Rusiju Srbi koji se predstavljaju kao Crnogorci, bez njegove svjedodžbe – pasoša._

Ruska vlada je prihvatila molbu Mitropolita Vasilije Petrovića da Crnogorci treba da imaju status slobodnog naroda i da se mogu slobodno kretati preko granica, što potvrđuje i pismo od 08. avgusta 1745. godine poslato od strane Ministarstva inostranih poslova Ministarstvu odbrane Rusije koje glasi: „Iako je nesporno da se u okruženju Crnogoraca nalaze mnogi drugi narodi koji su pod turskom vlašću, ali Crnogorci, kojima bez ikakvih prepreka treba da bude dozvoljen prelazak u Rusku imperiju, su slobodan narod, Turcima ne plaćaju dažbine, nego, naprotiv[u], u cilju sopstvene zaštite, oni s Turcima stalno imaju problema, o čemu nas je njihov arhijerej (Vasilije Petrović N. H.) istinski uvjerio, te da nakon toga Bečki dvor u to ne treba da

¹³ Đorđije N. Lopčić, *Studije, ogledi, dokumenti, i spisi o konzularnim odnosima Crne Gore 1661–1918. godine*, (dr Aleksa Ivić, Seoba Crnogoraca u Rusiji 1756. god), str. 68.

¹⁴ *Vladika Vasilije*, priredio i preveo Božidar Šekularac, „Obod“ Cetinje 1996, str. 122.

sumnja, vezano za stavove Otomanske porte, kada pomenuti Crnogorci, kao slobodni ljudi, budu prelazili preko austrijskih teritorija na putu za Rusiju“¹⁵.

Imajući u vidu status koji je uživala Crna Gora u to doba u Evropi, crnogorski iseljenici u Ruskoj imperiji imali su poseban položaj. Dobijali su zemlju na korišćenje i u vlasništvo, neki su dobijali velika imanja, a većina status plemića, čak su neki dobijali i grofovske titule. Drugi su stupali u državnu službu, najviše u vojnu. Crnogorski iseljenici primali su rusko državljanstvo i polagali zakletvi caru. U Ruskoj imperiji, tačnije u Ukrajini, najviše su se naseljavali u Odesu, Kerču, Kozilovicu, a su podigli dva crnogorska naselja Crna Gora i Černogrivka. Crnogorci su se naseljavali i na druga mjesta širom prostrane Ruske imperije kao u Sankt Peterburg i druga mjesta.¹⁶

Iseljavanja Crnogoraca u Rusku imperiju uglavnom na teritoriju Ukrajine nastavljena su i 1756. godine. U februaru 1756. godine na granicu je stigla druga grupa od oko 80 Crnogoraca na čelu sa poručnikom ruske vojske Jakovom Jezdimirovičem, koji su preko Bosne stigli u Mitrovicu. Austrijska vlada je 12. februara 1756. godine donijela odluku o propuštanju Crnogoraca u Rusiju. U Kijev je 3. septembra 1756. godine pristigla grupa na čelu sa konjičkim narednikom ruske vojske Jakovom Fišerom. Prilikom raspoređivanja na novo mjesto življenja 20 Crnogoraca raspoređeno je u ruski vojni odred, koji je u decembru 1756. godine premješten u Orenburg, na krajnjem istoku ruske države.¹⁷

Na osnovu molbe mitropolita Vasilija, a posredstvom ruskog majora Stevana Ivanovića Petrovića rodnom iz Crne

¹⁵ Nina I. Hitrova, Crnogorci u Rusiji u drugoj polovini 18. vijeka, str. 4, *Montenegrina*, na sajtu.

¹⁶ *Dijaspora Crne Gore*, autor Mašo Miljić, Podgorica 2019, str. 82 i 83.

¹⁷ Nina I. Hitrova, Crnogorci u Rusiji u drugoj polovini 18. vijeka, *Montenegrina*, na sajtu.

Gore, i dosta duge procedure oko odobravanja prelaženja Crnogoraca preko austrougarske teritorije iselila se u Rusku imperiju 23. juna 1756. godine jedna grupa od 63 Crnogorca i šestoro dece. Za ovu grupu crnogorskih doseljenika carski dvor je naredio da se o njima stara kijevska gubernatorska kancelarija.¹⁸

Poslije 1756. godine istoričari su utvrdili da je u naredne četiri godine bilo nekoliko grupa Crnogoraca koje su se preselile u Rusku imperiju. Početkom avgusta 1757. godine iselilo se na dva broda, sa oko 140 Crnogoraca da bi sredinom decembra stigli u Kijev, odakle su otputovali u Moskvu. Međutim, zbog uslova života dio ove grupe crnogorskih iseljenika njih oko 30, u junu 1758. godine vratio se u Crnu Goru. Kada je krajem juna 1757. godine mitropolit Vasilije Petrović pošao u Rusiju, sa sobom je poveo glavare: guvernera Stanislava Radonjića, serdara Vukala Vukotića, vojvodu Mojsiju Plamenca, Petra Đuraškovića i Nikolaja Kneževića i osam Crnogoraca iz poznatih crnogorskih kuća i to: četiri iz bratstva Petrovića, po jednog iz bratstva Radonjića, Maroševića, Radulovića i Borilovića.¹⁹ Među njima su bila dva sinovca mitropolita Save Petrovića i jedan sinovac mitropolita Vasilija Petrovića. Međutim, ubrzo su sva ta đeca premještena u Peterburg i upisana u srednju vojnu školu.

Sabirni centar za Crnogorce koji su se selili u Rusku imperiju bio je pored Zemuna, Sente i S. Mitrovice na austrougarskoj granici, đe su od austrijskih vlasti dobijali pasoše za dalje

¹⁸ Dr Đorđije N. Lopčić, *Studije, ogledi, dokumenti, i spisi o konzularnim odnosima Crne Gore 1661–1918. godine*, pripremio dr Aleksa Ivić, *Seoba Crnogoraca u Rusiju 1756. godine*, str. 60, 68 i 76.

¹⁹ *Istorija Crne Gore*, knjiga 3 tom prvi, Titograd 1975, str. 347, 348.

Nina I. Hitrova, *Crnogorci u Rusiji u drugoj polovini 18. vijeka*, <https://montenegrina.net/crnogorci-u-rusiji-u-drugoj-polovini-18-vijek-a-nina-i-hitrova>.

putovanje. Postojali su i drugi pravci – preko mletačke teritorije tj. preko Trsta i Rijeke. Nakon što je Mletačka Republika dala pristanak na prelazak Crnogoraca preko njenih granica, 1757. godine ruski oficir S. Pučkov obavijestio je Peterburg da je on iz Trsta otpremio četiri grupe Crnogoraca od po 25 ljudi tj. ukupno 100 iseljenika, dajući im pasoše koje je dobio od tršćanskog guvernera. U isto vrijeme, Šćepan Petrović, major ruske vojske, rodom Crnogorac, iz Rijeke je uputio u Rusku imperiju sve Crnogorce koji su pristizali u taj grad. Takođe je jedna grupa Crnogoraca 19. maja 1757. godine sastavljena od 30 iseljenika stigla u Kijev.

Vladika Vasilije Petrović Njegoš²⁰

Mitropolit Vasilije je pokrenuo pitanje formiranja posebnog crnogorskog husarskog puka u Rusiji. On je za dužnost komandanta tog puka bio predvidio Ivana Podgoričana

²⁰ Василије_Петровић_Његош#/media/Датотека:Vasilije_petrovic.jpg

(Podgoricu) koji je služio Slavonskom husarskom puku u Austriji, koji je uživao reputaciju hrabrog ratnika. Po mišljenju mitropolita Vasilija Petrovića, niko drugi nije mogao biti dostojniji zvanja komandanta crnogorskog husarskog puka, nego Ivan Podgorica, koji je imao ogromno iskustvo u vojnim poslovima i husarskoj službi. Pa ipak, pitanje prelaska Ivana Podgorice u rusku vojnu službu odugovlačilo se dvije godine, jer bečki dvor nije bio raspoložen da otpušta iskusne oficire koji su se nalazili u austrijskoj armiji.

Ruska vlada je izrazila spremnost da izađe u susret želji crnogorske strane o formiranju crnogorskog husarskog puka, pa je iz navedene grupe od 30 iseljenika, 21 Crnogorac bio određen za sastav crnogorskog husarskog odreda.²¹

U drugoj grupi, 6. oktobra 1757. godine došlo je 79 Crnogoraca u Kijev, a 10. decembra iste godine došla je u Kijev treća velika grupa od 124 crnogorska ratnika koji su izrazili želju da se uključe u rusku vojsku. Sastav ove grupe bio je: 6 kapetana, 5 poručnika, 12 kaplara, 109 vojnika i jedan sveštenik. Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je 1757. godine u Rusku imperiju, u Kijev došlo nekoliko grupa od ukupno 443 crnogorska iseljenika.²²

Doseljavanjem crnogorskih iseljenika u Rusku imperiju nastavilo se i u 1758. godini. Prema podacima Ministarstva inostranih poslova Rusije koji su objavljeni u radu Nine I. Hitrove, u Rusku imperiju su 1758. doseljena 942 crnogorska iseljenika, od kojih 510 žena i dece. Od njih je 207 stupilo u rusku vojnu službu. Ostali su bili naseljeni prema sljedećem rasporedu: 688 doseljenika u Novu Srbiju, a 17 doseljenika u Slaveno-Srbiju. Naselja Nova Srbija i Slaveno-Srbija u koja su se naseljavali Crnogorci nalaze se u okviru kirovogradske

²¹ Nina I. Hitrova, Crnogorci u Rusiji u drugoj polovini 18. vijeka; *Montenegrina*, na sajtu, str. 4.

²² Isto.

oblasti u središnjoj Ukrajini i Donjecke oblasti u istočnom dijelu Ukrajine. Ova naselja su dobila ime po naseljenim Srbima, doseljenim iz Vojvodine, iz krajeva koji su bili pod upravom Austrougarskog carstva.

Ovi podaci ukazuju da su se 1758. godine iseljavale kompletne porodice, jer je bilo više žena i dece nego muškaraca. Za relativno kratki period od 1756. do 1759. godine iz Crne Gore u na teritoriju Ruske imperije doseljeno je 1.499 Crnogoraca, i to u Ukrajinu 942, za čiji je smještaj ruska vlada potrošila 42.168 rubalja i tri četvrtine kopejke.²³

Za vrijeme vladavine Petra I Petrovića Njegoša 1804. godine iselila se jedna grupa Trebješana – 22 porodice sa 98 članova, a 1805. godine još jedna grupa od 50 porodica sa oko 400 članova i naselili se u Ukrajinu u Odeskoj oblasti. Kasnije je bilo pojedinačnih iseljavanja u manjim grupama kao na primjer 1815. godine. Engleskim trgovačkim brodovima iselilo se 16 porodica sa 90 članova koji su se takođe naselili u Odeskoj oblasti.²⁴

Za vrijeme knjaza Danila 1860. godine ruski car je potpisao odluku komiteta četiri ministarstva (unutrašnjih i inostranih poslova, finansija i državnih imanja) o mogućnosti naseljavanja 100 crnogorskih porodica koje su prethodne godine bile izrazile želju za preseljenje, i da dobiju određene količine zemlje u meli-topoljskom i hersonskom srezu, oblasti u južnoj Ukrajini, koje je trebalo odmah da nasele i da prime rusko državljanstvo.²⁵

Pored pojedinačnih iseljavanja porodica ili u manjim grupama, interesantno je napomenuti da u doba vladavine knjaza Nikole pojedini Crnogorci odlaze u Rusku imperiju na zaradu i to najviše na teritoriju današnje Ukrajine, u Odesu.

²³ Isto, str. 5.

²⁴ Vukajlo-Mišo Gluščević, *Migracija stanovništva Crne Gore u XIX vijeku*, str. 34; Đorđije-Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, str. 119.

²⁵ Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, str. 209–212.

Tako se na osnovu pasoških knjiga od 1866. do 1878. vidi da je izdato 76 pasoša za odlazak u Rusku imperiju i to uglavnom pojedincima. No, u drugoj polovini XIX vijeka tj. poslije 1878. godine masovno iseljavanje crnogorskih porodica krenulo je prema Srbiji.²⁶

Interes ruske vlade je bio da se naseljavaju Crnogorci na njenoj teritoriji jer se u toku pedesetih i početkom šezdesetih godina XVIII vijeka ruska vlada pripremala za rat sa Pruskom koja je nastavljala svoju osvajačku politiku prema istoku Evrope. Zbog toga je bilo potrebno jačanje odbrambenih snaga i borbene gotovosti ruske armije i povećanje broja boraca. U tom cilju nade za učešće u ratu polagale su i u Crnogorce kao iskusne i dobre ratnike.²⁷ Ukazom od strane ruske vlade formiran je *crnogorski eskadron* (četa konjanika specijalno obučениh i opremljenih vojnika za specijalne zadatke), o čemu je bio obaviješten mitropolit Vasilije Petrović Njegoš. U isto vrijeme on je obaviješten o tome da će, kad bude sakupljen dovoljan broj za formiranje *crnogorskog puka*, on svakako biti nazvan *crnogorski*, sa svim pravima koja uživaju stranci u Rusiji.²⁸

Jedna od oblasti Ruske imperije bila je i Malorusija ili Mala Rusija, koja je od XVIII vijeka obuhvatala uglavnom cjelokupno područje današnje Ukrajine. Nakon 1918. godine ova oblast dobija zvanični naziv Ukrajina i status nezavisne republike. Veliki broj doseljenih Crnogoraca u Malorusiji – Ukrajini u XVIII vijeku imao je plemićki status koji je najvjerovatnije dokazivan prilikom useljavanja ili su ga kasnije dobili na osnovu vojničkih zasluga, što im je omogućavalo dobijanje visokih činova u okviru ruskih vojnih formacija, kao i status u državnoj upravi. Plemićki status se potvrđivao dobijanjem grba

²⁶ Đorđije-Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, str. 209–212, 214, 215, 216, 218 i 219.

²⁷ Isto, str. 5.

²⁸ Isto.

od ruskih vlasti koji je obezbjeđivao određene privilegije i status u društvenom životu.

*Ukrajinski grbovnik*²⁹

Bez obzira kako su nastali i povodom čega, genealoški materijali sadrže značajne istinite podatke i fakta iz istorije rodova i porodica, bez obzira na odsustvo sistematičnosti u njima, moraju se tijesno povezati sa genealogijom u punom smislu ove riječi.

Imajući u vidu težnju obrazovanih ljudi u Ukrajini tokom XVIII vijeka, da istražuju porijeklo svojih predaka, ruska carica Ekaterina II je 1785. godine gramatom dala mogućnost predstavnicima i potomcima bivših ukrajinskih starješina da napišu plemenske rodoslovne knjige, što je pobudilo veliko interesovanje za prošlost predaka i izazvalo cijelu „poplavu dokaza“ o utvrđivanju prava plemenskog dostojanstva.

U takvoj atmosferi mogla su se sresti dokumenta koja su nedostupna kada je u pitanju genealogija, kao i netačnosti i greške. Međutim, značajno više je bilo onih u kojima se mogu naći precizni podaci o istoriji porodica, dati precizno i tačno, uzeti iz porodičnih arhiva, a koji su dovoljni za dokazivanje porijekla koji su interesovali dato lice koje se bavilo istorijom svoga roda uopšte.

Ipak, široka razrada genealoških materijala o istoriji rodova ukrajinskog plemstva, počela je polovinom XIX vijeka. Ovo tim prije što su predstavnici plemićkih rodova, očigledno osjećali potrebu da razjasne svoje rodovske heraldičke ambleme i samim tim da ih utvrde za sebe i za svoje potomstvo.

²⁹ *Ovakav naslov smo stavili što se odnosi na Ukrajinu iako original nosi naslov Малороссийский гербовник (Санкт Петербург, 1914), jer je u vrijeme carske Rusije, Ukrajina imala naziv Малая Россия.*

Utvrđeno je da je mali broj ukrajinskih plemićkih rodova pripadao potomcima koji su živjeli u Černigovskoj oblasti, porodica koje potiču od doseljenika iz Crne Gore i iz drugih zemalja. Radi toga je objavljen *Grbovnik ukrajinski* u kojem su grbovi razvrstani u tri grupe plemićkih rodova: potomci starinaca, potomci nižeg plemstva koje se srodilo sa kozacima i potomci emigranata, čije potomstvo je iznjedrilo osobe koje su nosile stare starješinske činove i redove (do 1782). Naravno, bilo je i mnogo onih koji su željeli da imaju pravo na plemićko dostojanstvo i da imaju grbove, u želji da dokažu da potiču od predstavnika ukrajinskih starješina. U *Ukrajinski grbovnik* ušle su, osim toga, one porodice čiji su potomci koristili grbove originalnih kompozicija.

Od velike koristi za heraldiku je sfragistika. Kao primjer može se uzeti pečat Andreja Markovića, lubenskog pukovnika, 1716. godine.

Dobitniku grba iz redova plemićkog staleža pripadalo je pravo korišćenja za potomke rodovskog amblema – grba. Grb je bio zaštićen zakonom, ali mnogi potomci plemstva nijesu znali, ili nijesi htjeli da koriste privilegije koje im daje upotreba grba.

Od XVIII vijeka predstavnicima ukrajinskog plemstva izdavane su gramate za plate, a od 1785. godine grb postaje nepromjenljiv za sve potomke roda, čime on dobija puno značenje rodovskog znaka. Senatskim ukazom propisano je bilo dostavljanje preciznih i detaljnih podataka o plemstvu i upotrebi grba. Pratili su ga rodovski podaci i objašnjenja.

Pronašli smo i dvadesetak prezimena crnogorskog porijekla, ili koja po podsećaju na crnogorsko prezime, kod plemića razvrstanih u treću grupu kao „doseljenici“. Naravno one koji su posjedovali grbove.

Ovde su dati najosnovniji podaci o tim grbovima, ličnostima koje su imale pravo da ih koriste i o instituciji će se čuvaju i nalaze. Njihova imena su data u *Grbovniku ukrajinskom* po azbučnom redu.

1) Bogdanovići (str. 11)

U grbu Bogdanovića štit je crvene boje, na kojem je okrenuta potkovica, sa krstom konjičkog puka, po bokovima su dvije strijele, a dolje su dva roga okrenuta jedan prema drugom. Iznad šljema je krunisani lav, koji drži mač.

Bogdanovići su potomci Ivana Damjanovića, koji je od 1680. godine bio sveštenik.³⁰

2) Butovići (str. 20)

U njihovom grbu štit sadrži crveno polje u obliku srca, probijenog sa dvije strijele u andrejevskom krstu, a prati ih gore zlatni konjički krst. Iznad šljema su tri plava nojeva pera.

Na grbu Stjepana Butovića iz 1693. godine predstavljene su na štitu tri odapete strijele, povezane u zvijezdu, a iznad štita slova: C.Б. tj. Stefan Butović (Stjepan Butović).

Na pečatu generalskog čina kozačke vojske Stjepana Butovića, 1716. godine, nalazi se već opisani amblem oko kojeg su slova: E, И, Б, Б, З, А, Е, С, Б tj. „njegovog carskog presvijetlog veličanstva vojske zaporoške konjičke jedinice general Stjepan Balević“ (Stjepan Balević je kasnije napisao istoriju Crne Gore).

3) Vrbic(ki)e (str. 24)

U štitu crvenog polja je panj na kome je gore konjički krst. Nad šljemom je sličan panj sa krstom između dva krila.

Potomci Šćepana Vrbice(kog) poznatog vojnog druga (1707), nasljednici su porodičnog grba.

³⁰ Mitropolit Vasilije Petrović u pismu Kolegijumu inostranih djela Rusije od 9. decembra 1758. godine piše da je poslao Stjepana Bogdanovića iz Moskve u Kijev radi primanja novodošlih Crnogoraca. Mišljenja smo da pomenuti S. Bogdanović potiče od prezimena Bogdanović.

4) Grahov(skie) (str. 36)

Na štitu, na plavom polju, postavljena je potkovica, ukrašena sa dva unutrašnja zlatna konjička krsta. Iznad šljema su tri nojeva pera.

Potomstvo Ivana Zaharovića Grahovskog, titularnog savjetnika (1784).

5) Gudovići (str. 38)

U štitu, koji je zelene boje, predstavljen je zlatni krst, dvije zlatne strijele okrenute ostrim vrhom gore u obliku krsta, a između je potkovica, zlatom optočena. Štit je ukrašen običnim plemićkim šljemom i plemićkom krunom na njemu, sa tri nojeva pera. Zastor na njemu je zelene boje, sa zlatnom podlogom.

Potomstvo Pavla Gudovića, balkanskog stotinaša (1697–1700).

6) Klimovići (str. 72)

a) Kod grba Klimovića štit je crvene boje na kojem se nalazi bijeli ovan sa okrvavljenim bokom. Iznad šljema je pet nojevih pera.

Potomci satnika komandira kozačkog eskadrona su potomci Ivana Vasiljevića Klimovića (1774).

b) U štitu na crvenom polju je ruka do lakta, okrenuta ulijevo, koja drži mač na kojem je odrubljena glava. Na šljemu su tri nojeva pera.

Potomci su Josifa Klimovića (XVIII)

7) Markovići (str. 108)

Grb i pečat Markovića je istovjetan. U štitu, na plavom polju, nalazi se srebrno uže u obliku krsta i grana sa plodovima, na

kojima je naslikano crveno srce na kome sjedi bijeli golub. Nad štitom je plemićki šlem i kruna sa nojevim perjem. Zastor na štitu je plave i crvene boje, obložen srebrom.

Na pečatu Andreja Markovića, okolo štita nalaze se slova: A, M, П, B, E, И, П, B, З, И tj. „Andrej Marković pukovnik vojske njenog carskog presvijetlog veličanstva Zaporoško Lubenskog.“

Na pečatu Teodora Markovića 1719. na štitu je naslikano srce probodeno mačem ukoso s desne strane i na njemu ptica. Na šljemu su tri nojeva pera. Oko štita su slova: Ф, M, C, П, П tj. „Teodor Marković satnik (kozačkog eskadrone) pukovnije Priluzske.“

Ovo su potomci Marka Abramovića (1712).

8) Martinovići (str. 109)

Na štitu grba je krst koji sjaji, a ispod njega je polumjesec.

Na pečatu Josifa Martinovića satnika Počepovskoga, 1693. g. su oko štita slova: И, M, C, П tj. „Josif Martinović, satnik Počepovski“.

9) Mirovići (str. 113)

U štitu je srce probijeno iskosa strijelom s lijeva. Nadšljernik ima tri nojeva pera.

Na pečatu Perejaslavskoga pukovnika Ivana Mirovića 1692. g. oko štita su slova: И, M, П, B, И, И, П, B, З, П tj. „Ivan Mirović, pukovnik vojske njenog carskog presvijetlog visočanstva Zaporoško Perejaslavskog.“

Potomstvo Ivana Mirovića, Perejaslavskoga pukovnika (1691–1706)

10) Novakovići (str. 120)

Na plavom polju njihovog grba, na štitu su strijela i sablja i uspravni krst. Nadšljernik ima krunu sa nojevim perjem.

Na pečatu Semjona Novakovića, 1725. godine u štitu je naslikano srce probijeno strijelom i mačem u andrejevskom krstu, nad njim konjanički krst. Oko štita su slova: Σ.И X.Σ.И.И tj. „Simeon Ivanović Novaković, sudija pukovnije Pereslavske.“

Potomstvo Ivana Novakovića, satnika Borispoljskog (1669–1678, s prekidima).

11) Poček (str. 141)

U grbu Počeka na štitu su dva krsta u stubu, svaki opasan s desne strane polumjesecom. Nadšljernik je sa tri nojeva pera.

Isti je i otisak porodičnog pečata.

12) Rakovići (str. 148)

U štitu njihovog grba gore je luk, napet sa strijelom, koja po bokovima ima dvije zvijezde. Dolje su dva mača u obliku andrejevskog krsta, koji po bokovima prate dvije zvijezde. Nadšljernik je ukrašen sa tri nojeva pera.

Potomstvo Simona Rakovića, Prilučkog pukovskog pisara (1672–1685).

13) Savići (str. 158)

Na zlatnom polju štita je u polju crni orao, koji izlazi iz crvenog zida, opasan sa tri kamena. Na nadšljerniku je sličan orao. Potomstvo Nikifora Savića, satnika Ponarnickoga (1693).

14) Zenovići (str. 61)

U štitu grba je konjički krst, kojega probada polustrijela.

Crtež grba 1797. g. objavljen je kod N. P. Savickog, potomka roda Zenovića.

Potomstvo Andrije Zenovića, kozaka Nježinskog puka (1667). Porodica je nestala, izumrla.

15) Ceklin(ski) (str. 197)

Štit je sa crvenim poljem u kojem je bijeli skraćeni slomljeni pojas. Nadšljernik ima sličan pojas.

Potomstvo Matije Ceklinskog, kozaka Starodubovskog puka (1730).

16) Janovići (str. 211)

U štitu je zastava ukrašena krstom, sa tri nojeva pera.

Potomstvo Josifa Janovića, načelnika kijevskog magistrata, i njegovog sina Mihaila, kozačkog atamana.

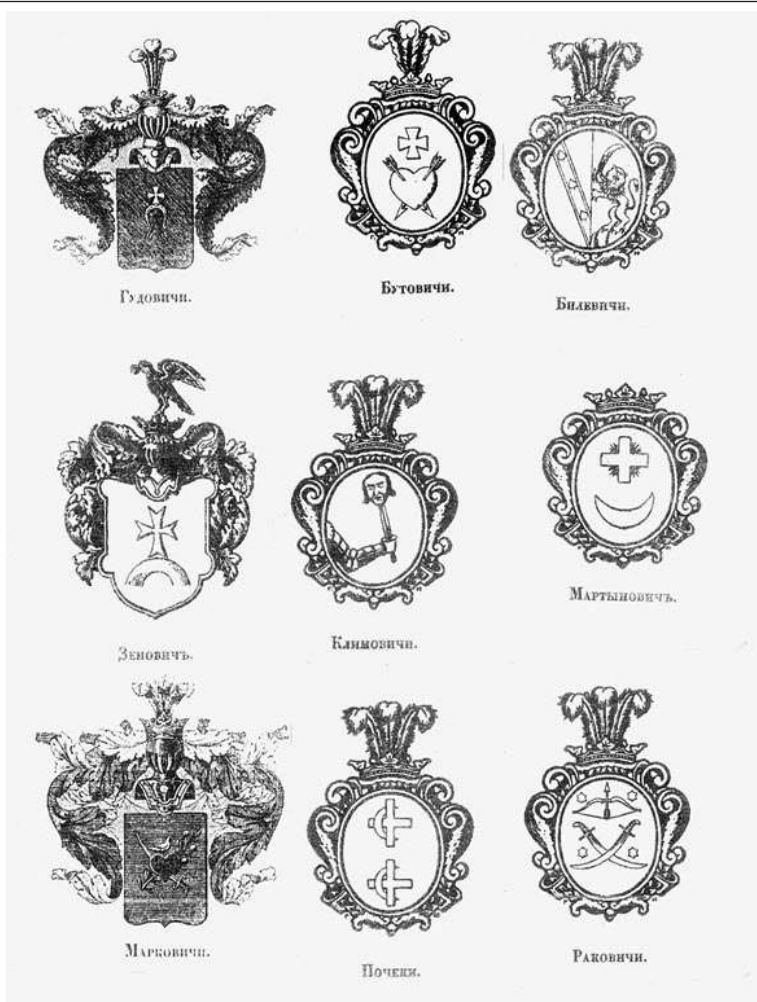
17) Dedov(ić)i (str. 50)

a) U njihovom grbu štit ima plavo polje sa srebrnom prevrnutom potkovicom, okićenom zlatnim konjičkim krstom kojega dolje prati srebrna okrenuta strijela.

b) U štitu na crvenom polju je dvojni bijeli ljiljan. Nadšljernik nosi pet paunovskih pera, opasanih odgovarajućim ljiljanom.

Potomstvo Isidora Dedovića, satnika Goljunsko-nižinskog puka (XIII v.)

18) Bilevići (str. 9)

Njihov štit je podijeljen uspravno napola. Na plavom polju s desne strane prevez je opasan sa tri brezova lista. Na crvenom polju nalazi se mač lijevo na brežuljku. Nadšljernnik ima tri nojeva pera.

Potomstvo Jevrema Gligorijevića Betulinskog, štapskog savjetnika, koji dobi diplomu plemstva 21. novembra 1838. godine.

Pored navedenih grbova koji su dodijeljeni crnogorskim porodicama kao simbol plemstva, i pojedincima za posebne zasluge, iz populacije crnogorskih iseljenika u Ruskoj imperiji iznjedrene su desetine proslavljenih admirala i generala ruske vojske. Ovom prilikom ćemo pomenuti samo nekolicinu, jer ovo zahtijeva posebnu tematsku cjelinu.

Velike zasluge za razvoj ruske ratne flote u XVIII vijeku pripadaju Crnogorcima iz Boke Kotorske koja je u to doba bila pod mletačkom upravom. Među njima se posebno ističu imena: admiralu ruske flote Matije Zmajevića (Perast, 1680–1735, Ukrajina – Tavrov) i tri admirala Vojnovića – Marko, Jovan i Aleksandar koji su učestvovali na strani Rusije u rusko-turskom ratu 1768–1774. godine. Pored ovih, u literaturi o našim pomorcima u Ruskoj vojsci pominje se još deset Vojnovića visokih oficira.³¹

Admiral Matija Zmajević³²

Admiralu ruske flote M. Zmajeviću je zbog velikih zaluga i sposobnosti povjereno mu je rukovođenje Brodogradilištem u

³¹ Nina I. Hitrova, *Crnogorci u Rusiji u drugoj polovini 18. vijeka*, str. 6; Crnogorski generali u ruskoj vojsci, na sajtu, str.11.

³² D. Martinović, *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*.

Sankt-Peterburgu 1721. godine, a naredne 1722. godine obavljao je dužnosti komandanta Ruske flote, dok je 1723. godine Zmajeviću povjerena gradnja rječne flote na Donu.

Za velike zasluge primila ga je ruska carica Katarina Velika 21. maja 1725. godine i odlikovala Ordenom Aleksandra Nevskog. Bio je on prvi stranac koji je dobio ovo visoko odlikovanje. Pri završetku karijere M. Zmajević, postavljen je 1728. godine za guvernera oblasti Tavrov – Ukrajina.³³

Poznati komandanti ruske vojske bili su generali Ivan Mihailov Podgoričanin i njegov sinovac Đorđe Petrov Podgoričanin. Ivan M. Podgoričanin kao major i poznati ratnik austrijske vojske na zahtjev ruske vlade prešao je u Rusiju 11. jula 1759. godine, zajedno sa svojim bratom Petrom i sinovcem Đorđem. Za ratne zasluge u rusko-turskom ratu 1768–1774. godine Ivan M. Podgoričanin unaprijeđen je u čin generala.³⁴ Kao simbol ratnih zasluga i plemićkog statusa Ivan M. Podgoričanin dobio je grb od ruske vlade.

Grb grofa Ivana Mihailoviča-Podgoričanina³⁵

³³ Dušan Martinović, *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, CID Podgotica, 2002, str. 49–52.

³⁴ Isto str. 6; Mašo Miljić, *Dijaspora Crne Gore*; Podgorica 2019, str. 84.

³⁵ Prof. dr B. Šekularac i A. Samardžić, *Grbovnik Crnogorski*, Cetinje 2006, str. 254; D Martinović, *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, slika grba u boji.

Porodica Mirković porijeklom iz Cne Gore dala je tri generala ruskoj vojsci i jednog pukovnika. Ova porodica se doselila u Rusku imperiju, vjerovatno sa prvom grupom crnogorskih iseljenika sredinom XVIII vijka.³⁶

Rodonačelnik porodice Mirković, Stjepan (Stevan ili Stefan) doselio se u Rusku imperiju kao što smo rekli, vjerovatno sredinom XVIII vijeka kada je je mitropolit Vasilije Petrović-Njegoš dobio odobrenje od carice Jelisavete Petrovne da može preseliti jedan broj crnogorskih porodica na teritoriju današnje Ukrajine.³⁷

Poznata istorijska ličnost bio je major ruske vojske Sava Mirković kojeg je carica Ruske imperije Katarina Druga poslala u Crnu Goru 1788. kao svog izaslanika koji je donio pismo vladici Petru Prvom Njegošu u kojem traži da Crna Gora objavi rat Turskoj. U periodu od 1787. do 1792. godine Ruska imperija ja vodila rat protiv Osmanskog Carstva, pa je ruskoj vladi bilo u interesu da Crna Gora uđe u rat sa Osmanskom imperijom kako bi oslabili njihovu borbenu snagu.³⁸

General Todor Jakovov Mirković (1789–1866) plemćkog porijekla uz redovno školovanje postao je ruski general 1835. godine. Iste godine postavljen je za direktora 2. kadetskog korpusa, na kojoj je dužnosti proveo pet godina. On bio jako skroman čovjek i odbijao da primi ovu visoku funkciju jer se plašio da je neće uspješno obavljati. Interesantan je razgovor između njega i ruskog cara Nikolaja Prvog. Car mu je na to odgovorio: „Ti si časno služio, ti si dobar otac, čovjek vrlo obrazovan, i u tebe nalazim sve kvalitete koji su neophodni za obavljanje te obaveze. Vaspitanju mladeži poklanjam veliku brigu. Siguran sam da ćeš na toj dužnosti biti veoma koristan.“ Pored bogate

³⁶ Isto, str. 122 i 126.

³⁷ Isto, str. 122.

³⁸ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Podgorica 1992, str. 273, 274.

vojničke karijere Todor J. Mirković bio je i pisac, posebno su interesantni njegovi memoarski zapisi. Todor Mirković je imao dva sina, oba generala. Zahvaljujući trojici generala Mirkovića, njihov plemićki rod je unesen u II i III dio *Rodoslova knjaževa Tulske gubernije* i tako trajno ostao zapisan u istoriji.³⁹

Sin Todora Jakovova Mirkovića, Mihailo, rođen u Petrovgradu 1836. godine, pošao je očevim stopama. Nakon završetka vojne škole u Paškom korpusu proizveden je za oficira carske konjičke garde. Na osnovu vojničkih zaluga postupno je unapređivan u više činove da bi 1877. godine bio imenovan za komandanta gardijskog Volinskog puka.⁴⁰

General Mihailo Mirković posebno se istakao kao vojskovođa i vojni strateg u rusko-turskom ratu 1877–1878. godine. O njegovim vojničkim zaslugama najbolje govori podatak da su neki toponimi na bojnopolju Balkana nosili ime Volinski vis i redut (utvrđenje prim. J.Đ.) Mirković, koje je podigao pod kišom kuršuma i karteča (artiljerijsko zrno napunjeno kuglicama olova ili željeza). Za uspješno komandovanje i hrabro držanje na bojnopolju, čemu je dva puta ranjavan, dobio je zlatno oružje, Đorđev krst IV stepena i Orden Stanislava I stepena s mačevima.

Godinu dana nakon završetka rusko-turskog rata dobio je čin general-majora carske svite, a poslije dvije godine postavljen je za načelnika štaba Volinskog vojnog okruga, a uskoro za pomoćnika načelnika Glavnog štaba. Svoju uspješnu vojničku karijeru Mihailo Mirković završava unapređenjem 1886. godine u čin general-lajtanta.⁴¹

Kao i njegov otac, Mihailo T. Mirković se zanimao za naučne teme istorijsko-etnografskog karaktera. Napisao je knjigu o ocu i jednu monografsku studiju i *Etnografsku kartu slovenskih*

³⁹ Isto, str. 123, 124, 125 i 128.

⁴⁰ Isto, str. 131 i 132.

⁴¹ Isto, str. 132.

naroda. Mihailo T. Mirković umro je 1891. godine, a sahranjen na groblju ispred Novodevičnog manastira u Sankt-Peterburg.⁴²

Drugi sin Todora J. Mirkovića, Aleksandar rođen je 1834. godine u Sankt Peterburgu. U vojsci je imao čin general-majora, i bio je komandant 15 armijskog korpusa. Sa bratom Mihailom napisao je je monografiju o ocu Todoru.⁴³

Jedan od generala ruske vojske bio je Simeon Stefanov(ič) Piščević (1731–1797) porijeklom iz Paštovića. O ovoj istorijskoj ličnosti govori crnogorski mitropolit Vasilije Petrović u pismu koje je poslao ruskom Dvoru Njenog imperatorskog Veličanstva 11. januara 1759. godine. Mitropolit Vasilije ovom prilikom obavještava carski dvor da su neki husari raznih nacija došli u rusku carevinu pod imenom crnogorskim, pa moli carski dvor da Crnogorci ne budu raspoređeni u tim odredima, već isključivo da budu u okviru crnogorskih odreda i pod crnogorskom komandom. Mitropolit između ostalog u ovoj molbi piše: „Ukoliko im po njihovoj želji bude dopušteno da budu u drugim odredima (oni koji su se lažno izjašnjavali da su Crnogorci prim. J. Đ.), onda mi molimo za pasoše radi povratka u svoje otačestvo, jer mi, u krajnjem slučaju, zbog svoje savjesti nećemo ostati ukoliko ne uđemo u Rusiju pod imenom crnogorskog naroda, a u samostalnom crnogorskom puku.“ Dalje Mitropolit Vasilije zahtijeva: „A radi najbolje kontrole u ovom odredu i njegovog dovođenja u vojničke regule, odredite za glavnog komandanta Simeona Piščevića koji se već dugo nalazi u ovdašnjoj službi, a koji je stvarno rodом iz Crne Gore od Paštovića i uglednog prezimena, a u vojnim operacijama veoma iskusan, boraveći još u česarskoj službi. Ovoga majora Piščevića crnogorski odred želi za glavnog komandanta, o čemu je u Moskvi prema njegovoj molbi od mene praviteljstvujući

⁴² Isto, str. 133.

⁴³ Isto, str. 135.

Senat izviješten...“.⁴⁴ Mislimo da ovo pismo mitropolita Vasilija najbolje oslikava ko je bio general Simeon Piščević i negov značaj na ruskom Dvoru.

O knjazu i generalu ruske vojske Antoniju Stratimiroviću istoričari nijesu otkrili puno podataka. Međutim, vrlo su interesantni podaci koje je o njemu dao arhimandrit manastira Krupe u Dalmaciji, Gerasim Zelić kada je bio u posjeti dijaspori naših sunarodnika u Novo – Mirgorodu tzv. „Novoj Srbiji“ 3. juna 1782. godine. Arhimandrit Zelić u svojim bilješkama je zapisao da je u Novoj Srbiji sreo znatnu gospodu od južnoslovenskog življa, među njima grofa i generala Ivana Podgoričanina iz Crne Gore, generala Simeona Piščevića iz Paštovića i knjaza Anta Stratimirovića, generala iz „Novog Ercega (iz Herceg Novog) od Boke Kotorske“. Prema podacima arhimandrita Zelića gener Antonije Stratimirović bio je komandant „slavjano-serbskog polka“ (slovensko-srbski puk) sa sjedištem u varoši Dimitrovci, u južnoj Rusiji, današnjoj Ukrajini, đe je imao bogato imanje. Vrlo je interesantna tvrdnja arhimandrita Zelića da Antonija Stratimirovića dovodi u rodbinsku vezu sa mitropolitom Kalovačkim Stefanom Stratimirovićem (1757–1836) i da oni obojica vode porijeklo od zetske dinastije Balšića (Stratimirović).⁴⁵

U ruskoj literaturi na spisku visokih oficira crnogorskog i srpskog porijekla u ruskoj vojsci u XVIII vijeku, pominje se Rodion Stepanovič Plamenac brigadir ruske vojske. Drugim podacima ne raspolažemo, jedino što ovaj visoki vojni čin ukazuje je mogao poticati iz plemićke porodice, što potvrđuje i porodični grb. Plamenci kao jedno od najmoćnih i najpoznatih

⁴⁴ Isto str. 64 i 76; Vladika Vasilije, *Istorija i književnost*, Priredio i preveo Božidar Šekularac, Cetinje str. 203 i 204.

⁴⁵ D. Martinović, *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, str. 91; Dr Mite Kostić, *Srpska naselja u Rusiji*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1923, str. 133.

bratstva u Crnoj Gori u arhivskoj građi javljaju se polovinom XVII vijeka. Oni su davali plejadu znamenitih ličnosti na samom vrhu crnogorske državne vlasti, bez čijeg učešća se vjekovima nije moglo ništa rješavati u Crnoj Gori. Njihovo bratstvo dalo je vladiku Arsenija (1781–1784).⁴⁶

Crnogorski iseljenici koji su imali visoke funkcije u vojsci i u državnim organima, poput dugih ruskih plemića raskošno su živjeli i imali velika bogatstva. Sa dobijanjem plemićke titule od carskog ruskog dvora dobili su i grb kao simbol plemićkog položaja.

Naučna istraživanja su pokazala da su se i admirali i generali sa tla Crne Gore u ruskoj vojsci, kao i ostali naši sunarodnici naseljeni na teritoriji Ruske imperije u naglim procesima etničkih i etnobioloških pretapanja kroz nekoliko generacija asimilovali i „utopili se“ u etnički „jednorodnu i jednovjersku“ rusku sabraću i za relativno kratko vrijeme izgubio se trag njihovog porijekla. Iako su se naši emigranti, kao prva generacija, etnički i nacionalno osjećali kao Crnogorci, njihovi potomci već u prvoj generaciji zaboravili su maternji jezik svojih predaka, pa im se docnije kao što smo rekli izgubio svaki trag.⁴⁷

Ni matična država Crna Gora nije poklanjala dovoljno pažnje održavanju veza sa svojim sunarodnicima na kulturnom planu, bilo će da su se nalazili na zemljinoj kugli. Ne treba sve pravdati materijalnim uslovima, jer kad postoji velika volja, onda materijalni uslovi više nijesu primarni.

⁴⁶ Dr M. Kostić, *Srpska naselja u Rusiji*, Srpska kraljevska akademija, str. 130; Dr Branislav Marović, *Porodični korijeni Džona Plamenca, Montenegrina istorija*, na sajtu.

⁴⁷ D. Martinović, *Crnogorski generali u ruskoj vojsci*, str.10 na sajtu.

ALEKSIJE KONTOSTEFAN VIZANTIJSKI ZAPOVJEDNIK DRAČA I OBLUN

Petar Lekić

The position of the Dioclean state within the Byzantine civilization can be described through analysing the life of the Byzantine Dux of Durres Alexius Kontostephanos. Observation of the entire context of the period allowed us to give an authentic portrayal of the zeitgeist. The paper presents the history of the archaeological site of Oblun, which can be dated based on material traces.

Vodeća sila u XI vijeka na Balkanu bila je Vizantija, koja je poslije smrti cara Vasilija II (976–1025) počela u svojoj snazi da opada. Među brojnim gubicima u teritorijama izdvaja se poraz vojske cara Romana IV Diogena od Turaka u bici kod Mancikerta 1071. godine. Vizantolog Šarl Dil je zapisao: „Nikada se Vizantija nije mogla potpuno oporaviti od ovog velikog poraza.“¹ Sve do 1081. godine ovaj proces je bio nepovratan, kada su se na vlasti smjenjivali vladari iz socijalnog sloja civilnog činovničkog plemstva, nesposobnog da se suprotstavi udarcima carstvu sa različitih strana.

Uzaludna nada oporavka imperije desila se za vrijeme vladavine dinastije Komnina (1081–1185). Uspon je započet za vrijeme cara Aleksija I (1081–1118), da bi vrhunac moći bio dosegnut u doba cara Manojla I (1143–1180). Suština ovog perioda

¹ Šarl Dil, *Istorija Vizantije*, preveo Radoslav Perović, Logos art, Beograd, 2008, str. 108.

jeste da je činovničku vlast zamijenila vojna aristokratija², koja je uz pomoć vojnih potencijala za jedan vijek odložila pad države 1204. godine u IV krstaškom ratu. Rezultati uspjeha su prikrili unutrašnju slabost carevine, a u određenim vremenskim talasima je nestajala na jednom prostoru viševjekovna civilizacija. Čitav ovaj period obuhvata nezaustavljiv proces osamostaljivanja balkanskih država. U njega su uključeni i usponi i padovi, ali je tendencija izgrađivanja novih tvorevina nezavisnih od centrale u Carigradu bila neminovna. Poseban značaj u objašnjenju političko-socijalnih odnosa kroz vrijeme u Vizantiji dao je vizantolog Georgije Ostrogorski, u svojim djelima.

Kraljevstvo Slovena predstavlja značajan istorijski izvor za istoriju južnoslovenske populacije, prije svega, s kraja X do polovine XII vijeka. Što se više približava vremenu pisanja, autorovo djelo postaje sve vjerodostojnije. Kako je ono nastalo u Baru u okviru Dukljanske arhiepiskopije, najviše podataka daje se o primorskom pojasu od Bara do Skadra i u basenu Skadarskog jezera. Poznato je da se ovaj prostor nalazio naslonjen na veliki vojni i politički centar imperije, Drač, to su rijetki ali dragocjeni podaci nalaze o odnosu ova dva prostora u okviru jedne imperije.

Dukljanska država je pri kraju XI vijeka imala najveći opseg moći uopšte u svojoj prošlosti pod vlašću kralja Bodina. On je uspio da svojoj zemlji pripoji Rašku i Bosnu i u njoj postavi svoje vazale, kako piše autor književnog-istorijskog djela. Ova situacija istovjetno se prostorno vidi u crkvenoj organizaciji u povelji antipape Klimenta III 8. januara kralju Slovena.³ Ipak, poslije Bodinove smrti došlo je do pada moći Duklje, koje je

² Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 1998, str. 335–375.

³ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, urednici Lajoš Taloci, Konstantin Jireček, Milan Šufraj, Adolf Holzhausen, Beč, 1913, str. 21.

posljedično praćeno unutarrodbinskim sukobima, a glavni vojni državni pretendenti na njenu teritoriju su bili Vizantija i Raška.

Upravo u ovo vrijeme se pojavljuje ličnost vojskovođe Aleksija Kontostefana, upravitelja grada Drača. On se direktno umiješao u dinastičke borbe u dukljanskoj državi, stajući na jednu stranu, što je dovelo do ključnog obrta u ovom sukobu. Barski autor je opisao razvoj događaja: „Kako je pak vojskovođa Pirigordi otišao u Carigrad, dođe u Drač jedan drugi vojskovođa, kir Aleksije Kondistefan. Međutim, kralj Georgije skupivši vojsku, upadne i posjedne Oblik, a Prvoš se sa svojim hrabro branio. Kad je to čuo vojskovođa kir Aleksije, sakupivši sa Gradihnom i s bratom vojsku, navale na kralja, Ali kako je kralj bio omrznuo cijelom narodu, ne nađe se nitko ko bi mu ovo javio, da nije stigao vojskovođa s Gradihnom i s vojskom. Oni napadnu njihov logor, pobiše i raniše vrlo mnoge i natjeraše ih u bijeg. Pošto ga vojskovođa natjera u bijeg, vojskovođa ostavi s vojskom Gradihnu, a sam se vrati u Drač.“⁴ Dalje se daje opis progonstva kralja Đorđa u župu Crmnicu, odakle je gledao da pobjegne da bi se dalje u unutrašnjosti sklonio i sačuvao od progonstva. U međuvremenu se pobunio Kotor, ali je Gradihna ipak uspio da osvoji južnu oblast osim ovog utvrđenja. Učestali proces htjenja Kotora da bude što manje zavisao od okolnih država, dobio je svoju potvrdu u ispričanom razvoju. Sa druge strane, Đorđa su napadali sa strane Raške. Kralj je prebjegao u kaštel Oblun, gdje su ga potjernici, predvođeni pomenutim vojskovođom Aleksijem uhvatili. Zatim je predvodnik akcije, poslao zarobljenika u Drač, odakle ga je dalje predao u Carigradu, gdje je Đorđe, sin kralja Bodina, preminuo.

Ovi događaji su isprepletani sa jasnim brojem godina vladavine na osnovu koje se poznaje okvirno vrijeme vladavine. Tako se pad kralja Đorđa, prema prethodničkom stanju, okvirno

⁴ Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950, str. 102–103.

situira u 1131. godinu. Iako je poznata značajna vjerodostojnost autora djela iz koga se crpi ovaj istorijat, nije moguće detaljno utvrditi vrijeme odigravanja događaja. Gledano u okviru šire slike vladavine vojne aristokratije, opis autora *Kraljevstva Slovena* sasvim odgovara kontekstu. Kir Aleksije se u spisu određuje samo za vojne poduhvate kako bi jednu zemlju u korist svoje imperije držao u zavisnom položaju.

Međutim, Oblun je postao poznat po pronalasku Petrovog pečata na njemu, kako je otkrio istraživanjem arheolog Mladen Zagarčanin.⁵ Naime, Zagarčanin je utvrdio grčki natpis sv. Đorđa na aversu i ponovo natpis na grčkom jeziku na reversu: „Gospode spasi slugu tvojeg Petra“. Otisak predmeta iznosi 1,7 cm širine i 0,3 mm debljine.⁶ Tokom arheoloških istraživanja 2015. godine od strane Narodnog muzeja Crne Gore pod vođstvom arheologa Mitre Cerović na lokalitetu je pronađen jedan primjerak vizantijskog novca.

U poznatoj međunarodnoj literaturi Aleksije Kontostefan se bilježi za titulu duksa Drača 1140. godine.⁷ Titula je u potpunoj saglasnosti sa prirodom aktivnosti vizantijskog lokalnog lidera. Naime, „duks je bio neprikosnoveni gospodar graničnog i zagraničnog područja, odgovoran samo i isključivo imperatoru, i na svom području u slučaju rata odluke je donosio samostalno.“⁸ Njegova umreženost sa vladajućom kućom Komnina poz-

⁵ Mladen Zagarčanin, Novi pečat arhonta Petra, *Nova antička Duklja*, br. VI, Podgorica, 2015, str. 201–207.

⁶ Isto, str. 202.

⁷ Konstantinos Varzos, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών (The Genealogy of the Komnenoi)*, Vol. A: Centre for Byzantine Studies, University of Thessaloniki, Thessaloniki, 1984, str. 295; Ferdinand Chalandon, *Les Comnènes*, 2, Picard, Paris, 1912.

⁸ *Monumenta Montenegrina III*, priredio Vojislav D. Nikčević, preveli Mile Bogeski, Ana Klikovac, Vesna Hrvatinić, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001, str. 260.

nata je za južnoslovensku javnost još 1950. godine kada je Vladimir Mošin preveo *Kraljevstvo Slovena*. Jovan Kovačević je zapisao o navedenom vojskovođi: „carski rođak i član značajne aristokratske porodice iz doba Komnena“.⁹ Vizantijski činovnik carevine Aleksije Kontostefan se evidentira na jednom sinodu 1191. godine.¹⁰ Prema francuskoj literaturi ovaj visoki dužnosnik carske nomenklature se tituliše kao *pansébate et chartulaire*.¹¹ Na saboru je učestvovalo ukupno 10 pripadnika visoke carske administracije. Međutim, ova ličnost iako istog imena i prezimena, ne može se poistovjetiti sa ličnošću spomenutog dračkog duksa, jer se može raditi o drugom licu istog imena i prezimena zato što je ovo bila praksa u vizantijskom administrativnom sistemu, usmjerenom prema povezanosti vladajućih porodica u više generacija. Svakako predstavlja interesantan zapis u stihovima vizantijskog pisca Teodora Prodroma prema Aleksiju Kontostefanu (*quattro tetrastici giambici sulla spada di Alessio Contostefano*).¹² Ovdje se na kraju postavlja jaka pretpostavka da se lice iz *Kraljevstva Slovena* poklapa sa identitetom osobe kojoj je vizantijski pjesnik Prodrom posvetio stihove. Takođe je važna činjenica u ovim teško razmrsivim relacijama, zapis Prodroma o Dukljanima i Dalmatima, koji se približno situira u 1150. godinu, u obradi Božidara Ferjančića: „Čim kopljem udariš na

⁹ Jovan Kovačević, *Istorija Crne Gore, I*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, str. 401.

¹⁰ Stiernon Lucien, Notes de tutulature et de prosographie byzanitines, *Revue des etudes byzantines*, tome 22, Paris, 1964, str. 196; https://www.persee.fr/doc/rebyz_0766-5598_1964_num_22_1_1324 (januar 2024).

¹¹ Isto.

¹² Giuseppe de Gregorio, *Teodoro Prodromo e la spada di Alessio Contostefano*, (*Carm. Hist. LII Hörandner*), Università degli Studi di Roma „Tor Vergata“, Roma, 2011, str.193.

Peonca, čim Dalmat bude strelom pogođen, odmah konac Klotin oko njegovoga vrata postane kratko uže, koje ga odvodi u ad; a što su mi Dukljani, Dačani i Dalmati prema porobljivanju Peonaca i strahovanju pred tobom.“¹³

Na osnovu dva pečata, na kojima piše ime Aleksija Kontostefana Komnina, daje se uvid u ideologiju Vizantije, gdje se uz rođačku vezu preko ženske linije isticala svoja društvena pozicija.¹⁴ U oba slučaja autor se u tekstu na pečatima poziva na svoje carsko porijeklo. Prije grčkog jezika na aversu je u gornjem dijelu utisnut krst, simbol da je carevina navodni božji zaštitnik hrišćanstva.

U literaturi je već istoričar Fran Milobar dao svoje opservacije na dešavanja u vezi bijega kralja Đorđa na utvrđenje Oblun. Milobar je išao tako daleko da je čitavu situaciju posmatrao sa međunarodnog nivoa, uključujući Normane kao dio istorijske pozadine. Naime, autor piše: „Ovdje se je hrabro branio, po svoj prilici očekujući pomoć od susjednih Normana, koji su se opet bili uhvatili sa Bizantincima u koštac. Sada napokon savladaše Bizantinci i Gradinja kralja Đuru, ali kako!“¹⁵ Kralj Đorđe je bio sin kralja Bodina i kraljice Jakvinte, porijeklom Normanke, a iz čijeg braka su se rodila još tri sina, Mihailo, Arhiriz i Toma. Negativan odnos pisca *Kraljevstva Slovena* prema ulozi kraljice

¹³ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, IV, obradili Jovanka Kalić, Božidar Ferjančić, Ninoslav Radošević-Maksimović, urednici Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić, Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1971, str- 176-177. Prema Emmanuel Miller, *Recueil des Hiroriens des Croisades, Historiens grecs*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1881.

¹⁴ <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5745> (januar 2024); <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.1099> (januar 2024) – *Dumbarton Oaks*.

¹⁵ Fran Milobar, *Dukljanska kraljevina*, HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, CKD „M – M“, Osijek, 2008, str. 231.

Jakvinte u miješanju u vođenju zemlje konstantna je tendencija.

Priča o kaštelu se ubicira na lokalitetu Oblun kod Malog blata sjeverno od Vukovaca sa nadmorskom visinom od 177 metara¹⁶, gdje se nalaze veoma vidljivi tragovi starovjekovnog i srednjovjekovnog lokaliteta. Iznad samog mjesta nalazi se uzvišenje Markova gorica.¹⁷ Između dva vrha prirodno se nadovezuje usjek koji najmanjim uglom vodi ka vrhu brda. Sjeverozapadno od utvrđenja Oblun nalazi se brdo Oblun, u blizini Sinjca, odnosno toponim iste sadržine. Ovu jezičku podudarnost prvi je uočio Risto V. Radunović u svom radu iz 1983. godine.¹⁸ Međutim, za razliku od utvrđenih istorijskih slojeva na poznatom uzvišenju, ovdje nisu pronađeni materijalni ostaci, što je siguran pokazatelj nemogućnosti poistovjećivanja ovog drugog lokaliteta sa pisanjem pisca *Kraljevstva Slovena*. Poseban dio istorijske retrospektive predstavlja pokušaj određivanja etimologije naziva tvrđave. Prva pretpostavka potiče od toga da naziv *Obolon* potiče od ilirskog završetka – *on* na kraju imena (*Rhizon*, *Meteon*, *Daorson*). Druga mogućnost se odnosi na slovenski korijen riječi koji označava naselje, mjesto uz obalu vodene površine, kao što je sa Oblunom slučaj.

Čitava priča o hvatanju kralja Đorđa na tvrđavi Oblun dobija svoju arheološku dataciju u XII vijek i preko vidljivih ostataka kaštela. Arheolog Jovan Kovačević je u navedenoj publikaciji prvi utvrdio lokaciju mjesta 1967. godine.¹⁹ Ostatke grčko-ilirske izgradnje opisao je arheolog Pavle Mijović, sa nacrtanim projektom uvida u materijalnom sloju 1975. godine.²⁰ Opis sa

¹⁶ <https://mapcarta.com/18980524> (januar 2024)

¹⁷ <https://mapcarta.com/N8492989512> (januar 2024)

¹⁸ Risto V. Radunović, Gdje su se nalazili srednjovjekovni grad „Obolon“ (Oblun) i manastir Vranjina u Zeti. U *Skadarsko jezero, Radovi sa simpozijuma*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1983, str. 616–631.

¹⁹ J. Kovačević, *Istorija Crne Gore, I*, op. cit., str. 402.

²⁰ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd, Ulcinj, 1975, str. 18–19.

fotografijama i planom srednjovjekovnog dijela realizovao je arhitekta Mirko Kovačević iste godine.²¹ Naime, prvi sloj utvrđenja predstavljaju megalitske zidine putem kojih se branila lokacija ali se isto tako ulazilo u samu utvrd. Na vrhu se nalaze ostaci srednjovjekovne crkve i zidina, sa kojih se gledalo na same puteve iz više pravaca. Uz crkvu se nalazio još jedan manji objekat, tako da sa njom čini jednu građevinsku kompoziciju. U sklopu bedema pronalaze se ostaci polukružne kule, koju je prvi zapazio novinar i istraživač Slobodan Čukić 2013. godine.²² Svakako da važan segment istraživanja predstavljaju vidljivi ostaci keramike na samom brdu gdje se ostaci utvrde nalaze. Posebno otkrivajući toponim u okruženju, ispod gomile kod sela Vukovaca, jeste Kapija, na karti Vojnogeografskog JNA u Beogradu, odnosno preko nje se ulazio u areal i životno okruženje kaštela na uzvišenju. Toponim je situiran na 104 m nadmorske visine, a put je pravo vodio na ulaz u donjem dijelu utvrde, na vrata u megalitskim zidinama. Ispod linija zidina otpale su čitave cjeline megalitskih komada, koji su nekada u cijelom kompleksu činili mnogo veću cjelinu. Same starovjekovne zidine su prema polju stepenasto postavljene, dok se prema drugoj strani od ulaza nalazi mali niz megalitskih komada. Zatim se preko ulaza uspinjalo i izlazilo na plato gdje se nalaze ostaci crkve i bedema. Sa kule se jasno, prema prostoru ispred grčko-ilirskih zidina, kontrolisao pristup posjetilaca. Debljina srednjovjekovnih bedema zavisi od lokacije a varira od 1,20 metara do 1,60 metara. Pri bedemima se nalaze ostaci manje prostorije podijeljene jednim zidom na dva dijela. Sa strane Malog blata prirodne strane litice koje se nadvijaju, stvaraju odbrambeni štit. Zasebni prostor polja između Obluna i

²¹ Mirko Kovačević. Gde se nalazio Obolon popa Dukljanina, *Starine, V*, Cetinje, 1975, str. 141–143.

²² Slobodan Čukić, *Podgorički brevijar*, Nova Pobjeda d.o.o. – Gradski sekretarijat za kulturu i sport, Podgorica, 2018, str. 66–67.

Grčko-ilirske zidine na Oblunu

Vukovaca, davalo je privredni kapital u ondašnje vrijeme, kada je zemljoradnja bila od velike važnosti za ljudsko bitisanje. Ono što je manje poznato svakako jeste hidrografsko okruženje utvrđenja, od čega je umnogome zavisio život stanovnika.

Vrlo bitno pitanje koje se postavlja jeste do kada je u medi-
avelnom periodu bio vojno upotrebljiv kaštel Oblun. Na temelju

ostataka koji se danas vide, ovdje nije moguće ponuditi konkretniji odgovor. Svakako da bi eventualna buduća istraživanja mogla dati objašnjenje ove zagonetke.

Ovim radom se htio pokazati opšti kontekst u koji je smješten događaj vezan za dračkog duksa Aleksija Kontostefana i utvrđenja Oblun. Srednjovjekovni izvori sadrže ponekad pojednostavljenu verziju prošlosti u odnosu na savremeni vokabular bitisanja, ali se priča može rekonstruisati u vidu glavnih historijskih procesa. Ukoliko se želi saznati tok događaja vrlo je bitno primijeniti multidisciplinarni pristup u istraživanju kako bi se dobila cjelokupnija predstava. Posebnu pomoć u identifikovanju vremena i mjesta događaja predstavljala bogata vizantološka literatura. Čitava događajnost koja je navedena za XII vijek prevashodno je vezana za dvije okolne države, Vizantiju i Rašku koje su imale ambiciju da u potpunosti potčine sebi vladare dukljanske države. Katkad bi im to uspjelo a katkad ne, ali je tendencija razvoja išla ka tome da njihove uloge vremenom dobijaju na većoj snazi.

Literatura:

- *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, urednici Taloci Lajoš, Jireček Konstantin, Šuflaj Milan, Adolf Holzhausen, Beč, 1913.
- Čukić Slobodan, *Podgorički brevijar*, Nova Pobjeda d.o.o. – Gradski sekretarijat za kulturu i sport, Podgorica, 2018.
- Chalandon Ferdinand, *Les Comnenes*, 2, Picard, Paris, 1912.
- *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden, Vol. I*, Siegellegenden von Alpha bis inclusive My (Open in Zotero)
- De Gregorio Giuseppe, *Teodoro Prodromo e la spade di Alessio Contostefano (Carm. Hist. LII Hörandner)*, Università degli Studi di Roma „Tor Vergata“, Roma, 2011.
- Dil Šarl, *Istorija Vizantije*, preveo Radoslav Perović, Logos art, Beograd, 2008.
- Kovačević, Jovan *Istorija Crne Gore, I*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967.
- Kovačević Mirko. Gde se nalazio Obolon popa Dukljanina, *Starine, V*, Cetinje, 1975.
- Lucien Stiernon, Notes de tutulature et de prosographie byzantines, *Revue des etudes byzantines*, tome 22, Paris, 1964.
- Mijović Pavle, Kovačević Mirko, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd, Ulcinj, 1975.
- *Monumenta Montenegrina III*, priredio Nikčević D. Vojislav, preveli Bogeski Mile, Klikovac Ana, Hrvatin Vesna, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001.
- Miller Emmanuel, *Recueil des Hiroriens des Croisades, Historiens grecs*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1881.
- Milobar Fran, *Dukljanska kraljevina*, HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, CKD „M – M“, Osijek, 2008.
- Mošin Vladimir, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.

- Ostrogorski Georgije, *Istorija Vizantije*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 1998.

- Radunović V. Risto, Gdje su se nalazili srednjovjekovni grad „Obolon“ (Oblun) i manastir Vranjina u Zeti. U *Skadarsko jezero, Radovi sa simpozijuma*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1983.

- Varzos Konstantinos, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών (The Genealogy of the Komnenoi)*, Vol. A: Centre for Byzantine Studies, University of Thessaloniki, Thessaloniki, 1984.

- *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, IV, obradili Kalić Jovanka, Ferjančić Božidar, Radošević-Maksimović Ninoslav, urednici Ostrogorski Georgije i Franjo Barišić, Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1971.

- Zagarčanin Mladen, Novi pečat arhonta Petra, *Nova antička Duklja, br. VI*, Podgorica, 2015.

Internet adrese:

- https://sr.wikipedia.org/srel/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%B%D0%B8#cite_note-FOOTNOTEVarzos1984a295-7 (januar 2024).

- https://www.academia.edu/4875637/Teodoro_Prodromo_e_la_spa_da_di_Alessio_Contostefano_Carm_Hist_LII_H%C3%B6randner_Nea_Rhome_7_2010_pp_191_295 (januar 2024)

- https://www.persee.fr/doc/rebyz_0766-5598_1964_num_22_1_1324 (januar 2024)

- https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/teod_or_prodrom.htm (januar 2024);

- <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5745> (januar 2024)

- <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.1099> (januar 2024).

- <https://mapcarta.com/18980524> (januar 2024)

- <https://mapcarta.com/N8492989512> (januar 2024)

KAPITULACIJA CRNOGORSKE VOJSKE U PRVOM SVJETSKOM RATU I SRPSKA PROPAGANDA

Jovo M. Bećir

Montenegro's participation in the First World War ended with its capitulation on 25 January 1916. Loss of freedom and independence was the price Montenegro paid for the glory of saving the Serbian army from destruction. The causes of capitulation were multiple. They were the result of previous international circumstances, inadequate adaptation to the situation and the Serbian Government's campaign against King Nikola and the Petrović dynasty. The 2 February 2016 issue of the Sarajevo newspaper *Bosnische Post* wrote about the events before and after signing of the agreement on surrender of weapons, as well as about the evaluations and polemics of Montenegrin officials of that time.

*Najprije se borimo,
kasnije ćemo se pogadati*

Vitni Voren

Crna Gora je objavila rat Austrougarskoj 6. 08. 1914. godine, na predlog Narodne skupštine kraljevskoj vladi, a dan kasnije objavila je rat Njemačkoj. Stupila je u rat na stranu Srbije prije nego je znala da li će Rusija, Engleska i Francuska ući u rat protiv Austrougarske.

Crna Gora ušla je u rat bez pritiska. Nije imala mirovne sporazume i konvencije ni sa jednom silom koja bi je mogla uplesti protiv njene volje. Osim geografskog položaja bila je isto toliko slobodna koliko i Sjedinjene Američke Države.

U trenutku vidovdanskih događaja imala je samo dvije konvencije sa Srbijom koje su bile na snazi, sklopljene u oči balkanskih ratova, ali su govorile o Turskoj i Austrougarskoj kao mogućim neprijateljima, i to Političku i Vojnu konvenciju potpisane 23. 09. 1912.¹

Vojnu konvenciju kralj nije smio potpisati sa Srbijom jer na to ga je obavezivala Crnogorsko-ruska vojna konvencija iz 1910. godine. No i pored svega toga, čak i spremnosti da se zamjeri Rusiji i izgubi njenu naklonost i subvencije za izdržavanje vojske, Crna Gora je stala na stranu Srbije bez obzira na iscrpljenost vojske i potpuno odsustvo materijalnih sredstava. Nije imala bogate resurse iz kojih je mogla crpsti sredstva.

Bez postavljanja i jednog uslova Crna Gora je ušla u rat na strani saveznika, posebno da pomogne Srbiji, izuzev preciziranja odnosa između Srbije i Crne Gore u pogledu vođenja očekivanih ratnih operacija, komandovanja, rasporeda vojnih snaga i ishrane vojnih snaga. Nije osigurala svoju budućnost, nije se obezbijedila od ratnih teškoća tražeći pomoć od saveznika u hrani i naoružanju.

Takođe je Crna Gora mogla postaviti neke stare zahtjeve u pogledu susjednih teritorija kao cijenu za svoju podršku. Nije tražila ništa, a izgubila je mnogo.

Crna Gora je mogla osigurati svoju egzistenciju da je prethodno razgovarala o uslovima sa saveznicima jer ovi, a naročito Srbija, dobro su shvatali usluge koje će učiniti Crna Gora u ratu. Crna Gora je dala sve što su jedan narod i jedna zemlja mogli dati za zajedničku stvar, a pogotovo što je vojska Crne Gore bila u potpunosti pod srbijanskim vojnim vlastima. Te činjenice učitkale su sve optužbe upućene u vezi kralja Nikole i na njegov račun.²

¹ Dr Nikola P. Škerović, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*

² Novica Radović, *Crna Gora na savezničkoj golgoti*, Podgorica 2000.

U početku prvog svjetskog rata, 1914. godine Crna Gora je mogla ostati bar privremeno neutralna jer nju Austrougarska nije okrivljavala za sarajevski atentat i nije joj objavila rat. Austrija je znala za hrabrost ovog neprijatelja i ponudila mu teritorije u zamjenu za neutralnost koja bijaše odbijena.³

Istraživači onog vremena pitanje neutralnosti Crne Gore argumentuju i tvrde da je Crna Gora mogla ostati neutralna u ratu.⁴ Austrija i Italija su pokušavale da privole kralja Nikolu na neutralnost. No, unutrašnja situacija u zemlji bila je takva da se neutralnost nije mogla prihvatiti.

Vojska i ne postoji, samo narod

Janko Vukotić

Braneći Srbiju, Crna Gora je postradala od Srbije. Srbija je uradila sve što je mogla da Crna Gora ne preživi rat. I tako i biva, Crna Gora je izvojevala sopstveno uništenje kao nezavisna država.

Predsjednik srpske vlade Nikola Pašić, uz saglasnost Rusije, odmah poslije objave rata, crnogorskoj vojsci je nametnuo srpsku Vrhovnu komandu na čelu sa srpskim generalom Božom Jankovićem, a potom i srpskim pukovnikom Petrom Pešićem i oficirima. Ova komanda nije bila čisto stručno-vojna delegacija, već je bila i politička, sa striktno utvrđenim djelovanjem u pravcu diskreditovanja kralja Nikole.

Srpski vojvoda i general Radomir Putnik angažovao je dvije trećine crnogorske vojske na hercegovačkom i sandžačkom frontu, a jednu trećinu ostavlja da brani Crnu Goru. Na taj način je projektovan slom Crne Gore. Srpska vrhovna komanda se tokom čitavog rata nekorektno odnosila prema crnogorskim vojnicima na srbijanskom ratištu. Ugovorene obaveze prema

³ Vukoman Đžaković, *Kralj Nikola u svom dobu*, str. 18, Prijepolje 1980.

⁴ Jakov Mrvaljević, *Kraj Crnogorskog Kraljevstva*, Cetinje 1989, str. 35.

vojsci se nijesu poštovale. Crnogorski vojnici su praznih torbica na srpskom ratištu jurišali na austrougarske trupe. U jeku najžešćih borbi, na Drinskom i Sandžačkom sektoru, zvanična Srbija vodi političku i propagandnu kampanju i širi monstruozne laži o kralju Nikoli i Crnoj Gori. U znak protesta, crnogorski delegat pri srpskoj Vrhovnoj komandi, general Jovo Bećir se vraća u Crnu Goru.

Nikolu I, knjaza, kralja, pjesnika, narodnog vladara, vođu naroda, Cara junaka, najbolje ostvarenje balkanske tradicije, koji je pružio u jednom vremenu, a to se svjesno zaboravlja, utočište kralju Petru i krunisao svako drugo dobročinstvo rukom svoje kćerke Zorke, obeščastile su beogradske birokrate. Optužbe na njegov račun nikad nijesu iznijeli javno da bi se pošteno mogle pobiti.

Srbija nije mogla da podnese da kralj Nikola uživa naklonost stranih sila i svog naroda. On je bio vladar koji je dvostruko uvećao teritoriju i stanovništvo svoje zemlje, predvodeći ga u ratovima i dajući svome narodu ustav, kabinet i parlament.

Potkopavanje ugleda Crne Gore kod saveznika širili su srbijanski diplomatski predstavnici, a preko crnogorskih đaka školovanih u Srbiji i Andrije Radovića sa dvora kralja Nikole i kod crnogorskog naroda. On je služio je na dvoru kralja Nikole kao vojni inženjer i ministar, a bio je autor mnogih anticrnogorskih pamfleta.

Planiranje ubistva kralja Nikole bio je uvod za izdaju njegove države.⁵

Alat je lako kupiti kad se ima novaca.⁶

Klevetanja su nastavljena i nakon austrijske okupacije. Stara laž o mirovnem sporazumu za koji se govorilo da je postignut između Austrije i Crne Gore, a koji datira iz 1907. godine, cirkulisao je među saveznicima nanoseći štetu Crnoj Gori.

⁵ *Glas Crnogorca*, 27. jula 1919, Neji kod Pariza.

⁶ Vitni Voren, *Crna Gora – Zločin i slom Crne Gore*, str. 28, Podgorica 2000.

Srbija nije nikad ponudila nikakav dokaz da je takav sporazum uopšte postojao. Ovakva propaganda Srbije, kao saveznice, uslovlila je da vojna pomoć u namirnicama i ratnom materijalu od strane saveznika, izostane kad je bila potrebna. Kralj se obratio za pomoć i ruskom caru govoreći „da bi moj narod i vojska izvršili svoju dužnost, ne traže ništa osim hljeba i municije“. Saveznici su odlučili da pomognu tek 7. januara 1916, onda kad je svaka pomoć bila izlišna.

Srpska naklonost prema Crnoj Gori trajala je samo sedam dana i to samo dotle dok Engleska nije objavila rat Austrougarskoj. Od tada je Pašić svojim radom isključivo težio uništenju Crne Gore najodanijeg saveznika Srbije.

Herbert vikont Gledston, najmlađi sin čuvenog Vilijema Gledstona, obojica prijatelji Crne Gore, iznio je svoj sud da Crna Gora nije mogla biti tretirana gore i da se borila na strani Centralnih sila. Tome se mora dodati da je Rusija, poslije 1913, zastupala stavove da je Crna Gora završila svoju državnu misiju i da je, nakon uklanjanja Osmanskog Carstva sa Balkana, treba pripojiti Srbiji. Carska Rusija je u potpunosti bila zainteresovana za ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Njene želje su bile da se ujedinjenje ostvari postepeno i na taj način izbjegnu neželjene posljedice.

Srpska vojska, vlada i kralj su, pod zaštitom crnogorske vojske, odstupili preko Albanije, dok je crnogorska vojska ostala i žestoko krvarila po Sandžaku, Potarju i Polimlju, štiteći bježaniju srpske vojske. Za crnogorsku vojsku nije postojala mogućnost odstupanja iz više razloga. Okružena sa više strana i desetkovana, crnogorska vojska je kapitulirala.

Francuski izaslanik na Cetinju izvještava svoju vladu u Parizu „da su Srbijanci napustili svoju zemlju pod zaštitom Crnogoraca. Iako su, od strane Srbije, mnogo potcjenjivani, Crnogorci su se pokazali vrijednim potomcima svojih slavnih predaka“.⁷

⁷ Budimir Dragović, „Projektovani slom Crne Gore“, *Vijesti*, 27. 05. 2005, str. 21.

Premijer Pašić i pukovnik Pešić nagovarili su kralja Nikolu 29. decembra 1915. da sklopi primirje s Austrougarskom. On je protestovao i na kraju rekao sljedeće: „Jedan od vas je odgovoran za politiku, drugi za vojsku. Ako tražite prekid neprijateljstva biće to isključivo i u potpunosti na vašu ličnu odgovornost.“⁸

Kraljevina Crna Gora nastojala je ugovoriti primirje sa Austrougarskom, no bez uspjeha, odgovor Beča bio je da u obzir dolazi samo sklapanje mira bezuslovnom kapitulacijom i potpisivanje ugovora o miru.

Po naredbi Vlade Kraljevine Srbije, Crnu Goru je napustio srpski pukovnik Petar Pešić sa oficirskim kadrom, u noći između 17. i 18. januara 1916. godine. Za njegovog nasljednika imenovan je serdar Janko Vukotić 16. 01. 1916.⁹ Kralj Nikola, dio Vlade i Dvora evakuisani su u Albaniju 19. 01. 1916, a potom preko luke Medova brodom za Italiju.

Ministri koji su ostali u zemlji (Marko Radulović, general Radomir Vešović, Risto Popović) uz saglasnost serdara Janka Vukotića i knjaza Mirka donijeli su 21. 01. 1916. odluku o raspuštanju vojske.

Na Cetinju su 25. januara 1916. oko 18 sati Odredbe o polaganju oružja potpisali brigadir Jovo Bećir i major Petar Lompar. Ispred K. und K. armije dokument su potpisali general Viktor Veber i generalštabni major Šupić. Potpisivanju su prisustvovali i majori Gustav Hubka i dr. Praunsberger.¹⁰

To je bila najtragičnija i najbolnija činjenica u tome istorijskom prelomu u životu Crne Gore. Prvi put u istoriji te male zemlje dogodilo se da se njeni sinovi svojim kućama vrate bez svog proslavljenog oružja, koje je Crnogorac vjekovima i u ratu i u miru držao uza se, kao jedino uzdanje očuvanju slobode i vođenju borbe

⁸ Vitni Voren, *Crna Gora – Zločin mirovne konferencije*, str. 24, Podgorica 2000.

⁹ Niko S. Martinović, *Janko Vukotić i kapitulacija Crne Gore 1916*, Cetinje 1957.

¹⁰ *Monitor*, 14. maj 2010, str. 57.

za oslobođenje svoje braće od tuđinskog jarma¹¹.

Kapitulacija Crne Gore i jasna slika katastrofe Crne Gore 1916. ostala je nerazjašnjena zbog nedostataka dokumentarne građe.

Petar Plamenac, bivši ministar inostranih djela, kaže da su autori crnogorskog separatnog mira sa Austrougarskom bili premijer Pašić i pukovnik Pešić vodeći crnogorsku vojsku u kapitulaciju. Crnogorsku vojsku je svjesno i prema dobijenim instrukcijama do kapitulacije doveo srbijanski đeneralštabni pukovnik g. P. Pešić. Svrha mu je bila da se Crnogorci ne nađu na Solunskom frontu uz Srbijance i da kralj Nikola ne uđe u domovinu uz srbijanskog kralja Petra.

Ocjena stručnjaka rada pukovnika Pešića, kao komandanta crnogorske vojske, upućuje da je on učinio sve što bi onemogućilo odstupanje crnogorske vojske¹².

Tako je postupao glavni organizator crnogorske vojske, nagrađivan najvišim počastima i povjerenjem koje mu je mogla dati jedna mala država koja je pet vjekova na Balkanu čuvala zublju slobode i zadivila svijet čojstvom i junaštvom. I umjesto da bude, nakon što je predao pismeni savjet kralju Nikoli o predaji Lovćena i Cetinja, osuđen za takav zločin i stavljen u okove na Cetinju, kako je tražio ministar Plamenac, unapređuje se u čin generala, a kasnije i za ministra vojnog kraljevine SHS.¹³

General Radomir Vešović, bivši ministar vojni u ratnom kabinetu u vrijeme pada Crne Gore, na sudu u Beogradu, 14. februara 1921. godine, kaže, između ostalog, da su srbijanski kralj, njegova vlada i vojska izbjegli kroz crnogorsku krv i crnogorska vojska ih nije mogla spasiti sem po cijenu svoje slobode¹⁴.

¹¹ Dr Nikola P. Škerović, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*, str. 151, Podgorica 2004.

¹² Milan Zelenika, *Rat Srbije i Crne Gore 1915*, str. 487, Beograd 1954.

¹³ Niko S. Martinović, *Janko Vukotić i kapitulacija Crne Gore 1916*, Cetinje 1957.

¹⁴ Novica Radović, *Crna Gora na savezničkoj golgoti*, Podgorica 2000, str. 127.

Jovo Nikov Bećir, bivši brigadir crnogorske vojske, komandant Hercegovačkog odreda, kaže u *Slobodnoj misli* od 14. avgusta 1938. godine, u članku „Za istorijsku istinu“, a povodom pisanja gospodina Andrije Luburića o Kapitulaciji Crne Gore, *Dokumenti*, objavljeni 1938. godine u Beogradu, sljedeće: „Danas je svakome poznato, bar u glavnim linijama, kako se taktiziralo i kakve su sve mahinacije činjene da Crna Gora kapitulira na ovaj način. Nama je danas, kad ono žalosno i bolno vrijeme gledamo u presjeku iz istorijske perspektive, isuviše poznato da je ličnost Petra Pešića bila centralna i izvorna jedne unaprijed smišljene igre i da je njegov rad dopunjavala defetistička akcija na frontu, koja je bila živa i bezobzirna i koju su uslovljavale mnoge nedaće, a naročito glad, golotinja i težak život crnogorskih vojnika.

Nažalost mnogi komandanti odreda, među kojima sam bio i ja, bili su u nemogućnosti, jer se to od njih sa najvećom pažnjom krilo, da naslute, a kamoli saznadu i vide one sramne i razorne niti koje su prepredeno, nevojnički i nesrpski izvirale iz jednog vrela, iz Vrhovne komande.

Taj razorni rad je najzad urodio uspjehom i veliki majstor je mogao vrlo zadovoljno da opere svoje prljave ruke.

Crnogorska vojska je dezorganizovana i došao je slom njene moralne snage, u njoj je nastupila pometnja i revolucionarna psihoza se nevjerovatno brzo širila. Onaj ko je umio da gleda vidio je u tim sudbonosnim danima duboku tragediju i nesrećni udes neustrašivog i ponosnog crnogorskog vojnika.

Kada su preletjele zlokobne vijesti o padu Lovćena, o pregorima, o primirju i najzad o kapitulaciji, gledali smo nevjerovadne prizore:

- na jednoj strani hrabri i čestiti ratnici očajno plaču i bacaju svoje časno oružje i kunu krivca i izdajnike

- na drugoj strani drugi, zavedeni i prevareni odriču poslušnost, zavode anarhično stanje, lišavaju slobode svoje starješine, pa čak i ubijaju (slučaj u Danilovom gradu, ubistvo majora Lekića).

Revolucionarna psihoza, dok je neprijatelj nadirao, bila je prešla u punu akciju.

Tada sam i ja, kao i drugi, postao nemoćan i moje naredbe da ostupimo, a poslije da damo odlučnu bitku, ostale su bez uspjeha.

Razorni i neodgovorni elementi su potpuno iskoristili zabunu i uspjeli su da i meni za neko vrijeme onemoguće slobodno kretanje

Ali buntovnicima je i to malo bilo pa su svu ratnu arhivu unistili, gdje je bilo 17.000 dokumenata, koja bi danas dragocjeno poslužila da se dođe do prave istine.

Vjerovatno da je g. Luburiću to drago, jer njegova mašta sada može da bude slobodna i svojim pisanjem pokuša da podkrijepi akciju koja je pod maskom borbe protiv rada kralja Nikole u stvari negirala istorijsku ulogu crnogorskog ratnika i pokušala da na njegovo oružje baci prljavu i kukavičku sjenku.

I danas mislim ono što sam govorio mojim vojnicima u najtežim i najmučnijim časovima da Crna Gora pripada narodu, Crnogorcima, a ne kralju Nikoli i njegovim sinovima“.¹⁵

¹⁵ *Slobodna misao*, 14. 08. 1938.

Događaji u Crnoj Gori prije i poslije 25. 01. 1916. prema izvještaju austrijskog specijalnog izaslanika sa Cetinja

Od našeg specijalnog izaslanika koji se nalazi u Crnoj Gori, sa zakašnjenjem smo putem telegrafskih izvještaja saznali o dešavanjima u Crnoj Gori.

General Jovo Bećir o kapitulaciji Crne Gore

Danas u 5 časova poslije podne, u nekadašnjoj bilijar sobi hotela Grand, obje delegacije potpisale su Sporazum o sprovođenju obustave oružane borbe. Jedna mala, obična soba, u kojoj se nalazi dugački drveni sto sa nekoliko stolica i u pozadini jedan dječiji krevet koji se Bog zna odkuda tu stvorio, je mjesto na kojem se dogodio istorijski akt o potpisivanju ugovora, koji je od strane jednog vojnog fotografa ovjekovječen. Nakon potpisivanja sporazuma sam pričao sa crnogorskim delegatom, generalom Jovom Bećirom, koji već danas putuje za Podgoricu da dokument preda državnim organima. Generala Jova Bećira poznajem jos kao mlađeg oficira i poslednji put smo razgovarali godine 1913. u Skadru, gdje je on bio komandant tamošnje crnogorske vojske i bio upoznat sa posledicama povlačenja Crnogoraca, predajom grada komandantu odreda velesila. General Bećir, relativno mlad čovjek, negdje između 44–45 godina starosti, sa plavim očima i plavom kosom, bio je u veoma potisnutom raspoloženju. „Pogledajte“, rekao je, „kakva se nesreća nad nama nadvila. U mnogo čemu sam u životu učestvovao i mnogo gorkih sati proživio i sjećate se u kakvom sam raspoloženju bio kad sam nakon teških borbi i toliko stravičnih gubitaka morao da predam osvojeni grad

Skadar i da se sa mojim trupama vratim, ali ovako nesrećno kao u ovom momentu se nikad nijesam osjećao i kad bi mi neko sada oduzeo život, mislim da bih mu bio zahvalan za to. Šta se desilo sa mojom otadžbinom i šta će tek sa njom da se desi?“

Pokušao sam da smirim generala rekavši mu da su crnogorski gospodar i oficiri ispunili svoju dužnost i hrabro branili svoju zemlju, da pobjeda nad Crnom Gorom je u stvari poraz Antante ostavivši na cjedilu ovu malu zemlju, koja nikad nije mogla zamisliti da samostalno vodi rat protiv Austrougarske.

„To je u suštini tačno. Ali znate, ova čitava stvar sa Lovćenom mi nekako nije u redu. Naravno ne mogu o tome puno da pričam, ali je jedno sigurno, Lovćen je previše slabo branjen.“

„Može biti, ali, vjerujete li vi gospodine generale da je bilo mogće Lovćen odbraniti? Uzevši u obzir da odbrane nije bilo dovoljno, ali i jača odbrana bi takođe imala iste rezultate, to je zauzimanje Lovćena od strane naših trupa bilo bi neminovno jer našoj teškoj artiljeriji ne biste mogli da se suprotstavite.“

„Moguće, ali bismo u svakom slučaju vašim trupama otežali posao i kapitulacija bi bila časnija nego što je pod ovim okolnostima. Morate da znate, da je crnogorski vojnik spreman da pogine za svoju domovinu i da je spreman puno da podnese. Navesti ću vam jedan primjer, stajao sam sa svojom brigadom na jednom frontu, na očajnom terenu i moje trupe su već neko vrijeme bile doslovce gladne. Moji vojnici su prošle godine u oktobru mjesecu bili punih 21 dan bez hleba. U novembru je bilo nešto bolje, zato je u decembru bilo ponovo gore. Tada je vladala hladnoća i manjak uniformi. Crnogorski vojnik je izdržao, kao ni jedan vojnik na svijetu i uprkos svemu ljudi su se borili, ni jedan jedini slučaj se nije dogodio da je neko odstupio. Ti ljudi su bili spremni do posljednjeg da brane Lovćen.“

„Kako to, gospodine generale, da su vaši vojnici gladovali? Zar nijeste od vaših saveznika Antante bar hranu dobili?“

„Ništa nam nije poslato, ni moderno oružje, ni municija, a

kamo li hrana. Jednostavno smo ostavljeni na cjedilu.“

„Ali nešto ste morali dobiti, jer sam vidio crnogorske vojnike koji su se vraćali nazad na Cetinje nosivši svakakve moguće uniforme.“

„Da“, reče general Bećir sa glasnim osmijehom, „to je sve što smo dobili od naših saveznika. Molili smo da nam pošalju moderne uniforme, a Francuzi su nam poslali odbačene vatrogasne uniforme i ostale maskirne kostime. Što se tiče engleskih uniformi, koje ste ponegdje vidjeli, one dolaze iz kanadskih vojnih lagera, gdje su ih crnogorski vojnici, koji su se vratili iz Amerike, dobili. Naša nesreća je bila da smo mi potpuno nepripremljeni ušli u rat koji smo 18 mjeseci morali da vodimo. Mi smo se pri izbijanju rata nalazili u stravično teškoj situaciji. Da se nismo ujedinili sa Antantom, nije postojala samo opasnost da od vas budemo samljeveni, nego je postojala opasnost i od revolucije. Srpska propaganda je kod nas nakon balkanskih ratova učvrstila svoje mjesto i zatrovala veliki broj populacije. Vi znate šta bi to značilo, kad bismo postali izdajnici na takozvanoj srpskoj strani. Sa druge strane smo znali da pobjeda Antante nad nama znači uništenje Crne Gore, a pobjedom Antante je bez dvoumice stvaranje velikosrpskog rajha postignuto. Između dva zla smo morali izabrati manje i tako se priključiti Antanti. Ja sam na početku rata bio u srpskom Vrhovnom štabu, ali sam se poslije tri mjeseca vratio u Crnu Goru, jer sam svakog dana sve jasnije vidio kakav su plan Srbi imali sa nama i nijesam više želio da ostanem tamo.“

Postavio sam pitanje generalu da li je znao gdje se trenutno nalazi kralj Nikola i kako sebi objašnjava iznenadni odlazak kralja, na što mi je odgovorio:

„Za mene je odlazak kralja takođe bio iznenadan kao i za sve ostale. Gdje se kralj trenutno nalazi mi je nepoznato, samo sam čuo da je, poslije Skadra odakle je trebao da se vrati, otputovao ka

San Đovaniju di Medua, ukrcaвши se na italijanski torpedni brod. Što ga je natjeralo da napusti zemlju ne znam, mogu samo da pretpostavim da je brinuo za svoj život, jer poslije kapitulacije je u vojsci nastupila potpuna anarhija, koja je srpskim agentima, kao i slučaj sa Lovćenom, pošla za rukom da agituju protiv kralja.“

General je na kraju izrazio zabrinutost za Crnu Goru izjavivši: „Najveću brigu mi stvara skorašnja budućnost našeg naroda jer ukoliko uskoro od strane Uprave ne bude snabdjeven hranom, predstoji nam najgora i najsmrtonosnija smrt, smrt glada.“

Stoga sam mu skrenuo pažnju da se Vojna uprava, koliko je meni poznato, pobrinula za snabdijevanje stanovništva najbitnijim stvarima, za što je general kazao da mu je poznato, ali ga je strah da zbog problema i poteškoća u saobraćaju to se neće desiti tako brzo.

J. Steinhart

*

Razgovor sa Mitropolitom Mitrofanom Banom

Prezir prema Italijanima

Cetinje, 26. januara

Posjetio sam jednog popodneva Mitropolita Mitrofana Bana u njegovom domu, u živopisnom 200 godina starom Cetinjskom manastiru. Ovaj crkveni knez, nizak i blag sa prijateljskim licem sa kojeg se dobrota može pročitati i čiji inteligentni izraz još više podstiče bijela brada i naočare zelene boje, je uprkos 75 godina starosti vrlo živahan i temperamentan čovjek. Srdačno me je dočeka u njegovoj skromnoj radnoj sobi, podsjetivši me na moju posjetu povodom proglašenja Kraljevine Crne Gore i reče: Tada vas je mnogo ljepša prilika dovela do Cetinja nego

danas. Ali nadam se da će sve opet biti u redu, jer se oslanjam na velikodušnost vašeg uzvišenog Cara koju je često pokazao našem Kralju i našoj zemlji, kao i na viteštvo velike i moćne Monarhije u susjedstvu kojoj puno toga zahvaljujemo, pogotovo naših pet stotina godina nezavisnosti i samostalnosti.“

Pomenuo sam da je Mitropolit mnogo doprinio očuvanju mira, tako što je umirio narod prije dolaska naših trupa.

Crkveni poglavar odgovori na to:

„Kad je nakon pada Lovćena uslijedila evakuacija Cetinja, smatrao sam da je moja dužnost da ostanem ovdje i da smirim stanovništvo. Okupio sam narod i rekao da ničega ne treba da se plaše ako se mirno ponašaju i ako ne pokažu neprijateljski stav. Iako Austrougarske trupe dolaze kao neprijatelj, ipak je riječ o vojnicima jednog mudrog i blagonaklonog cara iz kulturne države, a to je garant da nikome neće faliti dlaka sa glave. Kada su trupe ušle u grad pozdravio sam komandanta i zamolio ga da zaštiti miroljubivo stanovništvo, što je on onda obećao. Moram priznati da je ponašanje vojnika prema stanovništvu bilo besprekorno, da se niko nije žalio i da nijesam zabilježio neprijatnosti.“

Mitropolit je izjavio da je Crna Gora nespremna ušla u rat, pod pritiskom i sticajem okolnosti. Crnogorci, kao dio srpskog plemena nijesu htjeli biti izdajnici, što bi sada trebali da urade.

Raspitao sam se kod Mitropolita o raspoloženju u zemlji, posebno o mišljenju oko sporazuma i on odgovori: „U čitavoj zemlji vlada mir i ratno primirje se odvija bez incidenata.

Naš narod je iscrpljen i premoren od četvorogodišnjeg rata i želi mir. Raspoloženje povodom sporazuma zbog kojeg smo ostavljeni na cjedilu naravno nije najbolje.

Naročito je velika mržnja prema Italiji koja zbog svoje blizine je bila u obavezi pomoći nam, u najmanju ruku pošiljkom hrane, što nije uradila.

Kod nas Italijani nijesu bili omiljeni, a naročito poslije izdaje

Italije prema Austrougarskoj, zabivši joj nož u leđa (dugogodišnjim saveznicima) kao najsramotnijom izdajom koju historija poznaje.

Moj Crnogorski narod koji je jedan viteški narod, za Italijane samo prezir može imati. Kad bi danas Crnogorce pozvali protiv Italije da podignu oružje to bi radili sa ushićenjem.“

J. Steinhardt

*

Događaji u Crnoj Gori pred kapitulacijom

Crna Gora i Sporazum

Cetinje, 27. 01. 1916.

O događajima u Crnoj Gori tokom zadnjih sedmica informisan sam preko jednog bivšeg ministra koji mi je dao ime jedne osobe na visokoj funkciji u državnoj službi. Pratio sam sljedeće interesantne izjave, naročito neobičan stav prema Crnoj Gori, zbog sporazuma.

Kad je nastupio raspad Srbije i ostatak srpske vojske odstupao preko Skadra, kralj Nikola pozvao je sve viđene ljude u Dvor i mene. Kralja je interesovalo naše mišljenje.

Kralj je održao govor, ali se nije izjasnio tačno što misli. Svi smo se zalagali za mirovni sporazum jer nas je Atanta i Srbija ostavila na cjedilu i ništa za nas ne preduzima. Međutim, kralj je udario rukom o sto i rekao: „Ne, što god da se desi mi moramo i hoćemo izdržati.“ Vrlo brzo saziva tajnu sjednicu Skupštine i Vlada je održala Expose o situaciji. Vlada je od Skupštine tražila odriježene ruke za sve eventualne odluke. Tražili smo da nam objasne da li traže odriježene ruke za uspostavljanje mirovnog sporazuma i pod kojim uslovima bi to uslijedilo ili će odlučiti da se rat ne

obustavlja. U tom slučaju nas interesuje da li je Crna Gora uopšte u stanju da dalje ratuje. Na tom zasijedanju je bivši ministar spoljnih poslova Vojvoda Gavro Vuković održao govor u kojem je energično zahtijevao mirovni sporazum. Apelovao je na Vladu da spase Dinastiju i narod od propasti koja je neizbježna ako se ratovanje nastavi. Kralja je taj govor razljutio. Pozvao je Vukovića kod sebe i otpustio ga je sledećim riječima: „Tvoj otac je bio bolji od Pešićevog oca, a ti si gori od Pešića jer nemaš hrabrosti.“

Odlukom Skupštine, Vladi generala Janka Vukotića izglasano je nepovjerenje i Vlada je dala ostavku. Poslije osmodnevne krize saziva se novi kabinet pod vođstvom Lazara Mijuškovića. Sada se kralj telegrafskim putem obraća vladama Atante s pitanjem šta Crna Gora treba da radi i sa molbom da je podrže sa municijom i hranom. Odgovor je bio da Crna Gora mora istrajati i da će pomoć pristići. Istovremeno stiže telegram Evgenija Popovića crnogorskom predstavniku u Rimu koji kaže kako je Sonnino Saveznicima rekao da Crna Gora uživa u izobilju svega i da joj pomoć nije potrebna. Sonnino je dodao da kralj Nikola već ima pripremljen mirovni sporazum s Austrougarskom i da takođe zbog toga nema prava na pomoć. Kada je telegram stigao, srpski pukovnik Pešić koji je bio načelnik Generalštaba, je savjetovao da kralj sklopi mirovni sporazum jer ne postoji drugi izlaz. Popovićev telegram i Pešićev savjet su izazvali veliko uzbuđenje. Tada je premijer Mijušković u Skupštini iznio opis situacije i Skupština je donijela odluku o rezoluciji da se istraje u borbi do krajnjih granica.

Kralj se obradovao odluci i pomoći koja mu je obećana na njegov zahtjev.

Uskoro po tom došlo je do ofanzive Austrougarske, pripreme za evakuaciju Cetinja i pada Lovćena.

Dogovorena pomoć nije došla.

Što je dalje bilo svi znamo.

O držanju oko sprazuma prema Crnoj Gori mi je rečeno iz pouzdanih izvora: „U istinu sporazumi nas nikada nijesu mazili. Dočekani smo sa nepovjerenjem. Poslije zauzimanja Skadra od strane naših trupa bili smo sa pažnjom praćeni.“

Našli smo se pred problemima bez hrane, bez ikakvog uvoza. Do tada su barem naši trgovci mogli u Engleskoj kupovati namirnice i ostale potrepštine.

Poslije zauzimanja Skadra od naših trupa Engleska nam je dala do znanja da je godišnja kvota ispunjena i da su crnogorski trgovci prevarili Englesku tako što su jedan dio robe prodavali neprijatelju.

Nas je zadesila velika nemaština i skupoća.

Da bude još gore, Srbi dok su se povlačili uzimali su i ono malo što je ostalo.

Sve u svemu, moram priznati da nepovjerenje oko držanja sporazuma vlade Vukotića je bilo neosnovano.

Kada su naše trupe marširale na Skadar, italijanska vlada je pitala što to treba da znači i dala do znanja da Italija nikad zauzimanje Skadra od strane Crne Gore neće odobriti.

Ministar spoljnih poslova Petar Plamenac dao je Italijanima časnu riječ i uvjerenje da Crna Gora i ne razmišlja da zauzme Skadar. Prethodnica naših trupa je poslata i kad su deset kilometara pred Skadar stali, bila je poslata izvidnica.

Ministar Plamenac je još jednom časnom riječju osigurao da Crnogorci Skadar nikad neće napasti. U sledećim danima Crnogorske trupe su umarširale u Skadar. Odmah potom u Londonu naš delegat govoreći i obraćajući se za pomoć kao i mnogo puta ranije i ministar Radović kod Sir-a Edwarda Greja našu se zatečeni.

Grej ih je oštro prekorio zbog Skadra, đe Radović pokuša da objasni da Crna Gora i ne pomišlja da zauzme Skadar.

Grej izvadi telegram iz dzepa i daje ga Radoviću.

U telegramu je pisalo kako je Crna Gora upravo zauzela Skadar. Naravno morao je ministar Plamenac snositi konsenkvence i dati ostavku, sa njim je smijenjen i ministar unutrašnjih poslova Risto Popović.

Mi imamo danas jednu zaduženost od sto miliona. Mi trebamo ovoj siromašnoj zemlji tako ekonomski dug otplatiti. Mali zajam koji smo uspjeli dobiti od naših saveznika dosta je brzo potrošen, tako da smo ubrzo uzeli jedan unutrašnji vid pozajmice u vidu bonova bez pokrića, koji se kad tad moramo riješiti. Što god da dođe jedno je sigurno:

Ekonomski rat nas je do temelja uništio.

J. Steinhardt

*

Kralj Nikola i mirovni pregovori

Izjave ministara Radulovića i Popovića

Podgorica, 28. januara

Gdje se nalazi kralj Nikola i što je bio povod da napusti zemlju? To je pitanje koje danima zaokuplja sve ljude u Crnoj Gori. Sva lica na Cetinju za koja se moglo pretpostaviti da su morala biti o tome informisana, na moje pitanje u vezi sa tim su samo slijegala ramenima i odgovarala da kraljev iznenadni odlazak i za njih predstavlja zagonetku kao i za sav ostali svijet.

Oni su samo u saznanju da je kralj 20. januara rano ujutru iz Dvorca Kruševac iznenada oputovao za Skadar, ali iz njihovih izjava se moglo pretpostaviti da će se uskoro vratiti. Zašto je onda napustio zemlju? Neki su mišljenja da se usljed nereda koji se u zemlji pojavio nakon kapitulacije nije više osjećao sigurnim

u zemlji, a drugi pak vjeruju da su ga njegove kćerke potaknule da napusti Crnu Goru. Bilo je i onih, a među njima i vrlo ozbiljnih ljudi, koji su izrazili bojazan da kralj Nikola igra dvostruku igru i da je pod uticajem Antante u zadnjem momentu napustio zemlju, da bi onemogućio pregovore, jer prema Ustavu samo kralj može da donosi odluku o ratu i miru.

S tim u vezi sam danas u Podgorici bio u prilici da ispitam ministre Marka Radulovića i Rista Popovića koji su ostali ovdje i oni su mi saopštili sljedeće:

Kralj Nikola je napustio zemlju po našem savjetu. Mi smo mu u više navrata predlagali da ide iz zemlje, ali se on protivio da to uradi, ali je na kraju ipak morao popustiti pod našim pritiscima. Kada smo uputili molbu za primirje, što je komanda austrougarskih trupa odbila i zahtijevala bezuslovnu predaju oružja, vijećali smo smo se što da se čini. Austrougarski zahtjev je bio izuzetno težak ali nas je položaj u kojem smo se nalazili primorao da mu se povinujemo. Iskreno priznajemo da nijesmo tačno ni znali što se podrazumijeva pod bezuslovnom predajom oružja, ali s obzirom da smo pretpostavili da nam ne vjeruju, savjetovali smo kralju da moli za mir i on se s tim složio. Onda smo austrougarskoj vladi uputili molbu koja se odnosila na to a kralj Nikola je poslao telegram caru Francu Jozefu na čiju velikodušnost je apelovao. Teško nam je pao uslov da svi srpski vojnici koji su se tada nalazili u Crnoj Gori moraju biti izručeni i odvedeni kao zarobljenici, ali smo se ipak s tim morali pomiriti, jer je većina srpskih vojnika već bila napustila zemlju. Moramo priznati da je njihova vlada odgovorila na viteški način, tj. da njima nije ni u primisli da ponize hrabri crnogorski narod. U međuvremenu su austrougarske trupe sa jedne strane krenule sa Cetinja prema Podgorici, a sa druge strane su napredovale preko Nikšića i Bara, tako da je ostao otvoren samo put preko Skadra i San Giovanni di Medua (Medove). Ove okolnosti kao i još uvijek nejasni položaj doveli su do to-

ga da je izgledalo da je kralj ugrožen i morali smo računati na mogućnost da bude zarobljen. Stoga smo mu savjetovali da napusti zemlju što je on i učinio. Da se to desilo u zadnjem momentu pokazuje i činjenica da su sluge i kraljev prtljag morali ostati, jer su neposredno nakon kraljevog odlaska austrougarske trupe zaspobile obalu Bojane sa ove (crnogorske) strane, tako da sluge nijesu više mogle proći. Gdje se kralj trenutno nalazi, to ne znamo, jer smo u potpunosti odsječeni od inostranstva i ne možemo da stupimo u kontakt sa njim. Znamo samo da se u San Giovanni di Medua (Medovi) ukrcao na jedan italijanski torpedni brod.

Nakon ovoga sam im postavio pitanje da li su pod ovakvim okolnostima mogući mirovni pregovori, s obzirom da samo kralj može da odluči o ratu i miru. Ministri su odgovorili: kao prvo smo naše delegate Jovana Matanovića i Jova Popovića poslali na Cetinje sa zadatkom da regulišu pitanje povratka Vlade na Cetinje, jer odavde nijesmo u mogućnosti da stupimo u konatkt sa Cetinjem, pošto su telegraf i telefon zaposjele vojne vlasti. Ukoliko bismo bili na Cetinju, onda bismo mogli uvijek odmah da damo sva potrebna pojašnjenja.

Što se tiče zaključenja mira, mi tu imamo potpuna ovlaštenja, jer član šesnaest našeg Ustava kaže da, kada je kralj izvan zemlje, vlast prelazi na princa prestolonasljednika, a ukoliko je on spriječen da vrši vlast, ona prelazi na Ministarski savjet koji je dužan da radi po kraljevim instrukcijama. Dakle mi smo ovlašteni da sklopimo mir.

Onda sam postavio pitanje kako je došlo do toga da se Vlada sastoji od samo tri ministra i da li, pošto se ministar predsjednik (predsjenik Vlade) Lazar Mijušković i ministar Andrija Radović takođe nalaze izvan zemlje, jedna takva krnja vlada može da odlučuje o tako značajnom pitanju kao što je sklapanje mira.

Ministar Radulović je odgovorio: predsjednik Vlade, Mijušković je dan prije nego što je otišao kralj, otputovao za

Skadar, kuda su se uputili i izaslanici Antante nakon zauzimanja Cetinja, i onda je pratio kralja u inostranstvo u svojstvu ministra vanjskih poslova. Andrija Radović se u vrijeme kapitulacije uopšte nije ni nalazio u zemlji. Nas trojica ministara koji smo ostali u zemlji smo onda uz saglasnost kralja i na osnovu odredaba Ustava preuzeli vlast, i to tako što sam ja pored portfelja pravde preuzeo i mjesto ministra predsjednika (predsjednika Vlade) i ministarstvo prosvjete, Risto Popović je uz ministarstvo unutrašnjih poslova preuzeo i ministarstvo vanjskih poslova, a general Vešović je zadržao vojni portfelj.

O kraljevom putovanju sam od jednog gospodina iz njegove pratnje, koji se morao vratiti sa puta od Skadra do San Giovanni di Medua (Medove), saznao sljedeće: kralj se sa princom Petrom 20. januara automobilom odvezao od Kruševca do Plavnice, odatle je otputovao brodom do Skadra i dalje na konjima do Medove, gdje se ukrcao na italijanski torpedni brod. Kralj je izjavio da putuje za južnu Francusku, a odatle eventualno za Švajcarsku. U Italiji nije želio ostati ni u kom slučaju jer u Italiju, koja je izdala Austrougarsku, a Srbe je u Crnoj Gori ostavila na cjedilu, nije imao nikakvo povjerenje. Sa kraljem su putovali princ Petar, predsjednik Vlade Lazar Mijušković, raniji ministar vanjskih poslova Petar Plamenac, kraljev privatni sekretar Miloš Živković i nekoliko oficira koji pripadaju njegovoj pratnji. Moj doušnik nije mogao da ih stigne sa slugama i prtljagom i morao je, pošto su naše (austrougarske) trupe u međuvremenu zauzele obalu Bojane sa ove (crnogorske strane) da se vrati u Kruševac.

J. Steinhardt

*

Balkanski pohod

Mirovne aktivnosti naših trupa u Crnoj Gori

Beč, 2. februara

Ratna štampa javlja:

U današnjem izvještaju iz generalštaba saopšteno je da je situacija u Crnoj Gori i dalje mirna i da držanje stanovništva ne bi moglo biti bolje.

Kao ilustracija te vijesti može poslužiti činjenica da su posljednjih dana mnogobrojni Crnogorci molili da budu angažovani kao ratni dobrovoljci protiv Italije. Takvi zahtjevi naravno moraju biti odbijeni iz razloga poštovanja ljudskih prava, ali su pokazatelj za simpatije koje uživa (tj. ne uživa) Italija i kod stanovnika istočne obale „gorkog Jadrana“ a koji nisu Austrijanci i Mađari. Veoma mnogo Crnogoraca je takođe izrazilo molbu da im se odobri da traže posao unutar Monarhije, pošto im je dugogodišnji rat oduzeo svaku mogućnost stvaranja egzistencije u domovini. Ovim željama će se na adekvatan način izaći u susret.

Podrazumijeva se da naše trupe imaju zadatak da u ovoj ratom teško pogođenoj zemlji vrše i značajne kulturne aktivnosti, osim toga i da dopremaju hranu i da rade na poboljšanju sanitarnih uslova za stanovništvo. Onaj ko se sjeća kako su naši vojnici nakon okupacije Bosne i Hercegovine sjajno obavili ovakve zadatke, biće sigurno u uvjerenju, da se sudbina Crnogoraca nalazi u pravim rukama

*

KRALJ NIKOLA ŽELI DA NAPUSTI FRANCUSKU

(Privatni telegram „Bosanske pošte“)

Cirih, 2. februara

Francuski reporteri u Švajcarskoj su u saznanju da kralj Nikola želi da napusti Lion. Kralj želi da se oporavi u nekoj zemlji koja nije zahvaćena ratom.

*

KRALJ NIKOLA I MINISTAR PREDSJEDNIK (PREDSJEDNIK VLADE) MIJUŠKOVIĆ KAO PRIVATNA LICA U LIONU

(Privatni telegram „Bosanske pošte“)

Ženeva, 2. februara

Crnogorska vlada u Lionu neće stupiti na funkciju. Crnogorski ministar predsjednik (predsjednik Vlade) Mijušković saopštio je novinarima, da kralj Nikola i on na tlu Francuske borave privremeno kao privatna lica.

*

MIJUŠKOVIĆ U POTRAZI ZA STANOM
ZA KRALJA NIKOLU

(Privatni telegram „Bosanske pošte“)

Lion, 2. februara

Crnogorski ministar predsjednik (predsjednik Vlade) Mijušković i konzul Brune (Brunet) su otputovali za Pariz gdje su iznajmili stan za kraljevsku porodicu.

Prevod sa njemačkog jezika iz „Bosnische Post“ (Bosanska pošta) br. 25, str. 1, 2 i 3; Sarajevo, srijeda, 2. februar 1916.

VEZE AMERIKE I CRNE GORE NA STRANICAMA GLASA CRNOGORCA 1873–1914.

Ivan Tepavčević

In the Montenegrin newspaper Glas Crnogorca, from 1873 to 1914, we found 596 texts related to America including all countries between Canada and Argentina. Most published texts were focused on the United States of America, its internal situation, political and economic conditions, everyday matters, and sensational news. Additionally, Montenegrins could read about conflicts among different countries, dispatches appearing in the newspaper, and other advertisements. We also learned about Montenegrin emigrants, specific societies they formed, their assistance to the homeland, and notable individuals from the Balkan region who lived and worked in America.

U drugoj polovini XIX vijeka novine postaju proizvod koji se masovno i svakodnevno kupuje. Čitalačke navike koje je stanovništvo tada steklo duboko su se ukorijenile, da su se oduprle svim kasnijim mogućim promjenama. Stepenn razvijenosti štampe ostao je neposredno zavisn od ekonomskih i socijalnih prilika. Ovo je vrijeme za koje se može reći da je pravo zlatno doba novina. Tada se štampa nije morala pribojavati bilo kakvog suparništva, jer je bila jedino sredstvo kolektivnog informisanja.¹ Novine nose pečat i boju događaja i stremljenja onih čijim je interesima služila. Ona prati pojedine

¹ Ivan Tepavčević, „Crnogorska slika neprijatelja u listu „Crnogorac“ 1871–1872“, *Tokovi*, Berane, 2010, 223.

značajne događaje i bilježi brojna zbivanja, zapisuje datume, mjesta, ličnosti. Ti napisi u štampi nekad mogu biti tendenciozni, pa je u njenom korišćenju potrebna opreznost i kritičnost.

U crnogorskim novinama *Glas Crnogorca* u periodu od 1873. do 1914. godine pronašli smo 596 tekstova koji se odnose na Ameriku, i sam pojam Amerike, od Kanade do Argentine. Najveći broj tekstova, koji je objavljen u štampi, odnosio se na Sjedinjene Američke Države, situaciju u zemlji, političke i ekonomske prilike, ali i na svakodnevne stvari, fantastične vijesti. Takođe, mogli smo pročitati i vijesti o sukobima među pojedinim zemljama, depešama koje su izlazile na stranicama novina, kao i raznim oglasima. Tu nailazimo i na informacije o crnogorskim iseljenicima, određenim društvima koje su stvarali i njihovo pomaganje otadžbini, poznatim ljudima sa balkanskih prostora koji su živjeli i djelovali u Americi.

„Društveni ambijent, dodir sa ljudima raznih narodnosti, posjećivanje društva i bolje uređenih javnih lokala, svakdašnja upotreba alkoholnog pića i mrsne hrane, otmjenija nošnja, političke i socijalne slobode i uopšte sasvim različit način života, izazvao je duševnu revoluciju u našem skromnom i malo zadovoljnom seljaku. Kad se vrati u domovinu, ne može više u njoj da se snađe, omrzla mu je motika, težački mu je rad nesan, više se ne zadovoljava kačamakom i krtolom, ne nalazi u svom selu američanskih salona, smatra se obrazovanijim od svojih plemenika, te život mu je u otadžbini težak i nemoguć.“² Tako su izvještavale crnogorske novine aprila 1907. godine o životu u Americi i povratku naših ljudi, kao i njihovom teškom navikavanju u otadžbini.

Prvi telegram iz Amerike, koji je objavljen u *Glasi Crnogorca*, bio je 21. februara 1889. godine iz mjesta „Uašington“. U njemu se govorilo o proglasu novog predsjedni-

² *Glas Crnogorca*, 17, 7. april 1907, 3.

ka Sjedinjenih Država, gdje je rečeno „kako bi najbolje bilo da diplomacija i ‘dobri ljudi’ (arbitrage) otklanjaju sve međunarodne zaplete“.³ Zanimljivo je pomenuti da se grad Vašington u štampi naziva Uašington,⁴ a SAD se zovu Ujedinjene države Sjedinjene Amerike. Bijela kuća je u crnogorskoj štampi imala naziv „Bijeli dom“. U jednom tekstu iz 1887. godine se navodi da poziv u Bijeli dom smatraju u Americi kao najveću počast kojoj nema pogovora. „Najviša i najbogatija lica otimaju se za tim odlikovanjem“.⁵ Grad San Francisko se zove San Frančisko⁶, a Rio de Žaneiro naziva se Rio de Žanjero.⁷ Džordža Vašingtona novine zovu Đuro Vašington.⁸

Prva vijest koja se odnosila na čovjeka sa naših prostora bila je 1874. godine, a riječ je o sahrani Sava Jovovića u San Francisku.⁹ Vijesti iz Amerika su tada bile interesantne za crnogorske čitaoce jer stižu prva obavještenja o stvaranju *Dobrotvornog Društva Slavjana* i vijorenje zastave društva.¹⁰ Da je Hercegovački ustanak bio interesantan i novinama u Americi, potvrdu nalazimo u oktobru 1875. godine. Čak je ustanovljen *Slavjanski odbor za korist Hercegovaca* i skupljan je prilog u zlatu.¹¹ Američki list *D. Correspod*, koji je izlazio u Baltimoru, pisao je o progonu hrišćana u Turskoj. Između ostalog, izvještavao je na osnovu informacije Vasilija Sekulića¹² i o nevoljama u kojima se našlo stanovništvo u Zeti od strane

³ *Glas Crnogorca*, 9, 26. februar 1889, 1.

⁴ *Glas Crnogorca*, 26, 28. jun 1881, 2; *Glas Crnogorca*, 16, 18. april 1882, 4.

⁵ *Glas Crnogorca*, 13, 29. mart 1887, 4.

⁶ *Glas Crnogorca*, 12, 18. mart 1890, 3.

⁷ *Glas Crnogorca*, 28, 9. jul 1889, 4.

⁸ *Glas Crnogorca*, 31, 30. jul 1894, 2.

⁹ *Glas Crnogorca*, 9, 9. mart 1874, 4.

¹⁰ *Glas Crnogorca*, 19, 25. avgust 1873, 4.

¹¹ *Glas Crnogorca*, 47, 25. oktobar 1875, 4.

¹² *Glas Crnogorca*, 22, 15. septembar 1873, 4.

skadarskog zapovjednika Šefket-paše. Dakle, novine koje su izlazile u Americi, obavještavaju stanovnike koji su porijeklom sa ovih prostora o stanju u Zeti! Zanimljiva je i priča o jednoj varošici, veličine Cetinja, koja je brojala 2.800 stanovnika – Ford Siti. U njoj nije bilo „alkohola, kockarnica, duše žive, zdravo se hrane, rade u fabrici ogledala, ovom društvu pripadaju zdanja u kojima su pošta, čitaonice, dućani i prodavnice.¹³ Navodi se da bi to bio dobar model života i za Crnu Goru. Crnogorska društva u Americi u tom periodu su blisko sarađivala sa srpskim udruženjima. Srpsko-crnogorsko literarno i dobrotvorno društvo se pominje tokom 1889. godine.¹⁴ Srpsko-crnogorsko dobrovoljno literarno društvo u San Francisku tri godine kasnije već je imalo 150 članova.¹⁵ Čitaoci u Crnoj Gori bili su upoznati i o izlaženju listova u Americi, koji su bili na našem jeziku. Tako, 1892. godine izlazi tekst da u Čikagu počinje da se štampa list na našem jeziku po imenu *Chicago*.¹⁶ Sljedeće godine novi list pokrenuo je K. M. Gončević u San Francisku. Zvao se *Srbin Amerikanac*. U prvom broju bila je slika Petra II Petrovića Njegoša.¹⁷ Novine Srba u Americi *Sloboda* u San Francisku donijele su članak o 40-godišnjoj vladavini Nikole I.¹⁸ Godine 1901. izlazio je novi list u Sjevernoj Americi, list *Srbin*, u Pittsburgu pod uredništvom Ljubotinjanina Mitra Šabana.¹⁹ Interesantno je pomenuti da je *Srbobran* iz Pittsburga poslao Društvu za potpomaganje zanata i trgovine u Crnoj Gori 100 kruna kao dobrotvorni ulog za svog vrsnog člana pok. Mitra M. Šabana, dugovremenog urednika

¹³ *Glas Crnogorca*, 22, 3. jun 1900, 3.

¹⁴ *Glas Crnogorca*, 34, 20. avgust 1889, 4.

¹⁵ *Glas Crnogorca*, 33, 15. avgust 1892, 4.

¹⁶ *Glas Crnogorca*, 47, 21. novembar 1892, 4.

¹⁷ *Glas Crnogorca*, 25, 19. jun 1893, 2.

¹⁸ *Glas Crnogorca*, 44, 4. novembar 1900, 1.

¹⁹ *Glas Crnogorca*, 45, 3. novembar 1901, 4.

Srbobrana.²⁰ *Glas Crnogorca* je obavještavao javnost da je u Pensilvaniji 1901. godine pokrenuto udruženje pod imenom *Srpski Pravoslavni Savez Srbobran*. U svom okrilju imao je 30 organizacija i društava sa 2.000 članova.²¹ Od početka 1905. godine počeo je u Americi (Daglas, Aljaska) da izlazi list pod uredništvom Boža M. Bećira pod imenom *Srbin Crnogorac*.²² Donose se, čak, i vijesti o tamburaškim društvima u Čikagu.²³ U Pitsburgu je ustanovljen Slovensko-američki biro, čiji je cilj da obavještava američke listove o događajima u slovenskim zemljama. Na čelu je bio Jovo Tomanović.²⁴ Jedan od članaka iz 1910. godine *Crna Gora i naša štampa u Americi* izašao je povodom tekstova protiv knjaza Nikole, oko političkih borbi i ustava.²⁵ Novine *Materinska riječ*, izlazile su u *Rosa rio de Santa fe*, iz Argentine. Pisale su o crnogorskim temama, „cijena lista bila je 1 lira šterlinga“. U njima ste mogli pročitati o dočeku francuske flote u Baru, pogrebu arcibiskupa Milinovića, pripremama za proslavu 50-godišnjice vladanja Gospodara, vijesti o stanju u Crnoj Gori.²⁶ Ove novine pozdravljale su proglašenje Crne Gore za kraljevinu.²⁷ *Srpski rodoljub* u Pitsburgu avgusta 1910. godine donosio je na naslovnoj stranici slike kralja i kraljice.²⁸ Srbi iz Čikaga poslali su kralju Nikoli I, za pedesetogodišnju vladavinu, srebrni vijenac od lovorovog lišća sa pismom.²⁹ Čak je i argentinski list *El Debate* pisao o

²⁰ *Glas Crnogorca*, 54, 23. decembar 1906, 6.

²¹ *Glas Crnogorca*, 38, 21. septembar 1902, 1.

²² *Glas Crnogorca*, 5, 5. februar 1905, 2.

²³ *Glas Crnogorca*, 46, 19. novembar 1905, 2.

²⁴ *Glas Crnogorca*, 34, 6. jun 1911, 4.

²⁵ *Glas Crnogorca*, 33, 31. jul 1910, 3.

²⁶ *Glas Crnogorca*, 24, 29. maj 1910, 2.

²⁷ *Glas Crnogorca*, 43, 18. septembar 1910, 2.

²⁸ *Glas Crnogorca*, 39, 30. avgust 1910, 1.

²⁹ *Glas Crnogorca*, 36, 22. avgust 1909, 3.

jubilarnim svečanostima.³⁰ Listovi u Americi pisali su o Balkanskom ratu, među njima i *Narodni list* iz Njujorka.³¹ Sokolska društva iz SAD pozdravljala su Crnu Goru i sakupljala novčani prilog u iznosu od 500 kruna.³² Prilozi Crvenom krstu su bili u stvarima, a među njima pomoć je poslao i srpski narodni odbor Njujork.³³ U Buenos Ajresu je tokom 1913. godine izlazio novi list *Sloven*.³⁴ Od strane narodne odbrane u San Francisku, odbor za skupljanje priloga radi pomoći siromašnim porodicama crnogorskih ratnika na Cetinju dobio je 10.000 perpera.³⁵ Srpska narodna odbrana u San Francisku slala je pomoć odboru siromašnih porodica na Cetinju 750 dolara ili 3.750 kruna.³⁶ Imamo vijesti da su i Banjani iz Amerike, 15 priložnika, kao članovi čitaonice Banjansko-Vučedolske (osnovane 15. 11. 1903. godine na Velimlju), poslali 112 kruna.³⁷

Novine su nam prenosile i dosta vijesti koje se odnose na novčane priloge, koje su Crnogorci slali u domovinu radi podizanja, obnavljanja i zahvalnosti crnogorskim crkvama i manastirima.³⁸ Kao pomoć postradalima u poplavama iz 1897.

³⁰ *Glas Crnogorca*, 44, 25. septembar 1910, 1.

³¹ *Glas Crnogorca*, 55, 8. decembar 1912, 4.

³² *Glas Crnogorca*, 1, 5. januar 1913, 4.

³³ *Glas Crnogorca*, 6, 9. februar 1913, 4.

³⁴ *Glas Crnogorca*, 34, 3. avgust 1913, 2.

³⁵ *Glas Crnogorca*, 12, 16. mart 1913, 4. 2000 dolara = 10.000 perpera, 1 dolar = 5 perpera

³⁶ *Glas Crnogorca*, 39, 24. avgust 1913, 3.

³⁷ *Glas Crnogorca*, 41, 15. oktobar 1905, 4.

³⁸ Jedna od njih je i vijest da su Crnogorci poslali hramu Svete Gospode u selu Zavrh kod Nikšića vrlo obilan prilog. Zahvaljuje im se Novak Ramov Jovović, Nikola Pekov Pavlović i Krsto Stanov Radulović – *Glas Crnogorca*, 14, 24. mart 1907, 4. Isto tako Crnogorci iz Amerike, iz Sinsinatija, uputili su pismo Mitropolitu Mitrofanu Banu i novčani dar (prilog) od 26 ljudi koji je posvećen Sv. Vasiliju Ostroškom – *Glas Crnogorca*, 35, 4. avgust 1907, 3. Milan I. Dobrković iz Amerike priložio je hramu Sv. Jovana u Sotonićima 10

godine, došla je materijalna pomoć iz Amerike, 156,50 dolara sa spiskom priložnika.³⁹

dolara – *Glas Crnogorca*, 40, 8. septembar 1907, 4, a Živko Nikčević, rodом iz Stubice, koji se tada nalazio u Bizbe – Arizona, poslao je za hram Sv. Đorđija na Bogetićima jedan polijeley u vrijednosti 175 kruna – *Glas Crnogorca*, 34, 14. jun 1908, 8. Bilježimo i javnu zahvalnost za Crnogorce iz Sjeverne Amerike koji su poslali po Milu Stanišinu Pešikanu prilog od 563 perpera za obnоvljenje crkve na Trešnjеvo u Cucama. U tekstu se navodi 51 priložnik. Vaso F. Tomašević poslao je iz Amerike 126,65 perpera da se podijeli manastirima: Cetinjskom, Ostroškom, Kosijerevu, Čeliji Piperskoj i Sv. Špiridonu na Krfu. Petar Glušac i Luka Barbaros, Ličani, iz Amerike poslali su 48 perpera prilog manastiru Ostrogu – *Glas Crnogorca*, 46, 31. oktobar 1909, 3. Đuro Mitrov Jovović iz Gluhog dola poslao je iz Amerike 200 perpera: 100 Cetinjskom i 100 manastiru Ostrogu. Marko S. Avramović iz Čikaga uputio je 20 perpera Cetinjskom, 20 Ostrogu, 4 perpera sabornoj Nikšičkoj crkvi i 4 perpera crkvi Lukovskoj – *Glas Crnogorca*, 7, 6. februar 1910, 3. Takođe, imamo vijesti tokom 1888. godine o navodnoj gradnji pravoslavne crkve u Čikagu i donacijama koje bi trebale da dolaze iz Evrope – *Glas Crnogorca*, 50, 11. decembar 1888, 4. Jedan od tekstova odnosio se i na priču o zvonu u Ruskoj crkvi u San Francisku – *Glas Crnogorca*, 12, 18. mart 1890, 3. Pop Đoka Mijušković javljao je 1905. godine da je društvo Crnogoraca u Van Houtenu Novoj Meksici – Americi, priložilo u obnovljeni hram svetog Nikole u Gornjem Polju 682 krunе sa kojim bi dobio 2 zvona. Tu se nalazio spisak od 90 priložnika – *Glas Crnogorca*, 8, 26. februar 1905, 4. Grahovljani su te godine dali prilog iz Amerike za crkvu u Balosave, i to 19 priložnika – *Glas Crnogorca*, 38, 24. septembar 1905, 4. Trinaest Novoseljana iz Južne Amerike su 1910. godine poslali cetinjskoj konzistoriji 214 perpera i 40 para; da se nabavi srebrni krst, kao njihov prilog Crkvi Svetog Evangeliste Marka u Novom Sadu – *Glas Crnogorca*, 42, 11. septembar 1910, 3. Sljedeće godine došla je pomoć za crkvu u Seocima u iznosu 1.045 perpera od Crnogoraca, koje je donio Lazar Milov Ivić – *Glas Crnogorca*, 45, 15. oktobar 1911, 6. Crnogorci su pomogli Crkvu Sv. Đorđija na Komarno. Spisak priložnika je bio veliki i to iz tri mjesta: Anakonde Montana, Globe Arizona i Đerome Arizona – *Glas Crnogorca*, 22, 28. maj 1912, 6.

³⁹ *Glas Crnogorca*, 5, 1. februar 1897, 3. I u narednim brojevima novina izlazili su spiskovi priložnika, kao i pomoć iz Amerike. Spisak je bio od 1 do

Osim vijesti o pomaganju i novčanim priložima iz inostranstva za crkve i manastire, mogli ste pročitati i razne vijesti koje se tiču religije, crkvenih odnosa. Novine su donosile vijest o jednom katoličkom popu koji je prešao u pravoslavlje.⁴⁰ Tu je bio i tekst o Sevastijanu Daboviću, prvom pravoslavnom svešteniku rođenom u Americi, koji se tamo zamonašio. Imao je 29 godina. Njegovi roditelji su bili iz Herceg Novog, došli su u Ameriku 1860. godine. U okolini je bilo oko 3.000 pravoslavaca.⁴¹ Na stogodišnjicu pravoslavnog misionarstva u Americi, knjaz Nikola je odlikovao Danilovim ordenom Nikolaja, Apostola pravoslavne crkve u Novom svijetu, koji je stupio u vezu sa Mitrofanom, od kako je došao na aleutsku episkopsku stolicu.⁴² U novinama su izlazili tekstovi o pravoslavlju u Sjevernoj Americi. Navodilo se da je tada bilo 13 pravoslavnih bratstava sa više od 2.000 članova.⁴³

Novine toga vremena donose i tekstove o društvu *Dobrotvorno rusko bratstvo Presvete Bogorodice* iz 1893. godine u kojem su Rusi i Srbi.⁴⁴ Zatim o pravoslavlju u Americi, i to Rusima većinom. O izgradnji Ruske pravoslavne crkve u Njujorku, i da je to jedina građevina u Njujorku u vizantijskom stilu.⁴⁵ U Americi se nalazilo 29 ruskih misija sa 30 crkava i kapela (podaci iz 1897. godine). Na čelu im je bio episkop u San Francisku. Pravoslavnih hrišćana bilo je oko 50.000.⁴⁶

12 dolara. Svega 69,55 dolara i 416,16 dinara – *Glas Crnogorca*, 10, 8. mart 1897, 2. Ceklinjani, njih 39, koji su se nalazili u Sjevernoj Americi u mjestu Roslin, poslali su 1.100 kruna da se razdjeli na 15 najsiromašnjijih porodica u Ceklinu. To je i urađeno u maju 1908. godine na Rijeci – *Glas Crnogorca*, 23, 17. maj 1908, 4.

⁴⁰ *Glas Crnogorca*, 15, 6. april 1891, 3.

⁴¹ *Glas Crnogorca*, 41, 10. oktobar 1892, 4.

⁴² *Glas Crnogorca*, 41, 8. oktobar 1894, 3.

⁴³ *Glas Crnogorca*, 30, 22. jul 1895, 3.

⁴⁴ *Glas Crnogorca*, 8, 24. februar 1896, 1.

⁴⁵ *Glas Crnogorca*, 11, 15. mart 1902, 2.

⁴⁶ *Glas Crnogorca*, 13, 30. mart 1902, 2.

Prva pravoslavna crkva u Južnoj Americi bila je u Buenos Ajresu (Crkva Svete Trojice). Tu je bilo naroda iz Boke.⁴⁷ Među vijestima o Pitsburgu nalazi se i spomen o crkvi i dobijanju jednog sveštenika iz Evrope – Ilije Komatine. Tu se navodi da je na Bogojavljenje savez *Srbobran* osvetio zastave uz nošenje liti-je i osvećenje vodice na rijeci Ohajo. Nošene su srpska i američka zastava, a pjevale se crnogorska, srpska i ruska himna.⁴⁸ Tokom 1903. godine osnovan je u Chiaholmu srpsko-pravoslavno bratstvo Svetog Vasilija Ostroškog, za uzajamnu potporu u svakoj nuždi i nevolji. Ovo bratstvo se obratilo Mitrofanu za blagoslov i ikonu Sv. Vasilija. U Ostrog su poslali 41 dolar dobrovoljnog priloga, da se sveštenstvo pomoli kad oni tamo nemaju ni svete pravoslavne crkve niti pravoslavnog sveštenika. Dalje ide spisak priložnika sa 42 imena.⁴⁹ Novine su donosile i vijest o proslavi Sv. Save u Pitsburgu. U programu je opšte dopadanje izazvala deklamacija „pozdrav crnogorskom jataganu“ od vojvode Šaka Petrovića.⁵⁰ U novinama se bilježe i vijesti o Božiću u Americi i o Crnogorcima i Hercegovcima u Los Anđelesu.⁵¹

Početkom 1910. godine prekinuta je uputnička služba između Crne Gore i SAD. Slanje novca iz Amerike pomoću poštanskih uputnica bilo je sigurnije, nego slanje posredstvom čekova i novčanih zavoda. Od 1. oktobra te godine opet se ustanovljava uputnička služba.⁵² I tokom 1911. godine bila su dva oglasa koja su se odnosila na uputničku službu.⁵³

⁴⁷ *Glas Crnogorca*, 45, 3. novembar 1901, 3, 4.

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, 8, 15. februar 1903, 2.

⁴⁹ *Glas Crnogorca*, 21, 17. maj 1903, 3.

⁵⁰ *Glas Crnogorca*, 7, 14. februar 1904, 3.

⁵¹ *Glas Crnogorca*, 3, 22. januar 1905, 4.

⁵² *Glas Crnogorca*, 40, 10. septembar 1911, 5.

⁵³ *Glas Crnogorca*, 43, 1. oktobar 1911, 4; *Glas Crnogorca*, 49, 12. novembar 1911, 4.

Pošto su prevare bile česta pojava, javljalo se crnogorskim podanicima iz Amerike, da svoj ušteđeni novac ne šalju u domovinu preko tamošnjih manjih novčanih zavoda. Da se čuvaju ljudi koji su im pod vidom bratstva i patriotizma nudili svoje usluge.⁵⁴ Jedan od oglasa je navodio da svi koji preko Obrena Nikovića, okružnog kapetana u penziji, iz Amerike šalju novac, pisma i novine kući, od 1. oktobra 1909. godine neće ničije primati.⁵⁵ Jedan od oglasa srpsko-crnogorskog saveza u *Sjedinjenim Državama Sjeverne Amerike* sa sjedištem u Čikagu, govorio je o osiguranju članova: za izgubljeni prst 500, palac 750, ruku 3.000 perpera. Kad umre član, nasljednicima se davalo 4.000, a ako umre bračni drug 1.500 perpera.⁵⁶ Ministarstvo inostranih djela javljalo je da je „Prva Narodna banka” u Pittsburgu otišla pod stečaj i da je ministarstvo preduzelo korake za zaštitu crnogorskih uloga u banci.⁵⁷

U rubrikama „oglasi” mogli ste da pročitate da otac traži sina koji je u Americi. „Jovan Radov Vučković (Vuković) s Ljubotinja otputovao je prije 15 godina iz Erceg Novog. Mole se zemljaci u Americi kojih ima na sve strane“. U potpisu – njegov otac Rade Vučković.⁵⁸ Godinama će biti aktuelni ovakvi oglasi. Tako, bilježimo da je do 1914. godine objavljen 21 ovakav oglas.⁵⁹

⁵⁴ *Glas Crnogorca*, 11, 7. mart 1909, 4.

⁵⁵ *Glas Crnogorca*, 41, 26. septembar 1909, 8.

⁵⁶ *Glas Crnogorca*, 56, 18. decembar 1910, 6.

⁵⁷ *Glas Crnogorca*, 40, 31. avgust 1913, 4.

⁵⁸ *Glas Crnogorca*, 17, 25. april 1882, 4.

⁵⁹ Boro Mićov Dragutinović tražio je sina Draga koji je otišao u Ameriku i pet godina se nije javljao. Javio se u martu 1905. iz San Franciska – *Glas Crnogorca*, 50, 2. decembar 1906, 4. Isto tako se tražio Milan A. Leković – Prekotarac, koji je nazad 8 godina otišao u Sjevernu Ameriku, do prije 4 godine javljao se iz Kalifornije. Njegove sestre su molile za bilo kakvu informaciju – *Glas Crnogorca*, 14, 24. mart 1907, 4. Tokom 1907. godine se tražio preko novina Minjo Mijatov Čepić iz Gornje Morače. On je pošao u Ameriku prije 4 i po godine. U posljednje 3 i po se nije javljao. Ko bi znao nešto o njemu, trebalo je

Ljudi su prilikom odlaska u Ameriku znali da prodaju imanja, ili se zaduže, kako bi platili put i imali za sve neophodne

da javi ministarstvu – *Glas Crnogorca*, 57, 15. decembar 1907, 3; *Glas Crnogorca*, 59, 29. decembar 1907, 4. Jagoš Božov Pavličić 2 godine se nije javljao. Molili su se svi da jave Ministarstvu, ako znaju što o njemu – *Glas Crnogorca*, 36, 22. avgust 1909, 5. Vukajlo Todorov Dašić iz Šekulara javio se svojoj familiji posljednji put 1906. Takođe se tražilo da se za bilo kakvu informaciju o njemu javi MID-u – *Glas Crnogorca*, 45, 24. oktobar 1909, 4; *Glas Crnogorca*, 47, 14. novembar 1909, 2; *Glas Crnogorca*, 49, 21. novembar 1909, 3; *Glas Crnogorca*, 16, 3. april 1910, 5. Tražio se i Špiro Stevov Delja iz Cetinja, koji je prije 6 godina otišao u Ameriku – *Glas Crnogorca*, 27, 27. jun 1911, 3; ili Spaso Bogdanović iz Kolašina. Posljednji put se javio porodici prije 4 godine iz Los Anđelesa – *Glas Crnogorca*, 40, 10. septembar 1911, 5. Takođe se tražio Rako Šantanović iz Bara, koji je prije 14 godina iz Marselja otputovao za Južnu Ameriku – Bonzaero. Tražio se Andrija Markov Ražnatović iz Zete, javio se posljednji put prije tri godine iz Buenos Ajresa – *Glas Crnogorca*, 2, 17. januar 1912, 5; kao i Marko Vukov Jablan iz Dobrskog sela, otišao prije 7 godina, javio se avgusta 1911 – *Glas Crnogorca*, 2, 12. januar 1913, 4. Zabilježeno je da se traži Jevrem Zeljov Vujović iz Lijeve Rijeke, otputovao ima nekog vremena za Južnu Ameriku – *Glas Crnogorca*, 23, 25. maj 1913, 4; kao i Milo Markov Čelebić sa Cetinja. Posljednji put javio se iz Čikaga prije tri godine – *Glas Crnogorca*, 44, 28. septembar 1913, 5. Tokom 1913. i 1914. godine u *Glasi Crnogorca* bili su oglasi u kojima su članovi porodica tražili svoje najbliže. *Glas Crnogorca*, 45, 2. oktobar 1913, 4. (Traži se Nikola Mikov Vlahović iz Rovaca, otputovao prije 8, a javio se prije 3 godine). *Glas Crnogorca*, 49, 19. oktobar 1913, 4. (Traži se Savo Minjin Nedić. Otišao i Ameriku prije 10, a javio se iz Alabame prije 4). *Glas Crnogorca*, 52, 9. novembra 1913, 6. (Traži se Marko Vujović iz Mikulića, otišao prije 8 godina u Južnu Ameriku. Posljednji put se javio u oktobru iz Argentine). *Glas Crnogorca*, 60, 28. decembar 1913, 4; *Glas Crnogorca*, 1, 4. januar 1914, 4. (Traži se Stevo B. Martinović sa Cetinja, pošao u Ameriku prije 7 godina. Posljednji put se javio prije 4 godine iz Rosindela). *Glas Crnogorca*, 30, 4. jun 1914, 2. (Traži se Jevrem Bošković iz Lijeve Rijeke, otišao prije 7 godina u Južnu Ameriku. Posljednji put se javio iz Urugvaja). *Glas Crnogorca*, 35, 8. jul 1914, 4. (Traži se Arso S. Prelević iz Podgorice, otišao ima 8 godina u SAD. Samo se 2 puta javio ženi i djetetu).

troškove. Jedna od vijesti je bila i da je Rade Niković iz Pivskih Crkvice zadužio svoje imanje i otišao u Ameriku. Pozivali su se njegovi dužitelji da na određeni dan dođu u Crkvice i donesu čiste račune.⁶⁰ Bilo je više slučajeva da roditelji nijesu htjeli da priznaju dugovanja svoje djece, koja su se zadužila u Americi. Tako u aprilu 1909. godine otac piše o sinu Mirku Stanišiću koji je pošao u Ameriku i odao se kocki. Ljudi traže od oca da plati sinovljeve dugove, ali on odbija.⁶¹ Ili slučaj Miloša Čopića u Americi koji se odao raskalašnom životu i zaduživanju. Porodica nije htjela da odgovara za dugove.⁶²

Bilo je više oglasa za ljude koji su se pozivali da se vrate iz Amerike, kako bi razjasnili određene stvari u sudskim postupcima. Tako se 1911. godine potraživao Svetozar Kadović iz Šobajića, koji je 5 godina ranije otišao u Ameriku da za 4 mjeseca dođe u konzistoriju radi bračne parnice koju je podigla njegova supruga zbog odsustva.⁶³ Isto tako se pozivao Perko J.

⁶⁰ *Glas Crnogorca*, 22, 26. maj 1901, 4. *Glas Crnogorca*, 23, 2. jun 1901, 4.

⁶¹ *Glas Crnogorca*, 16, 19. april 1909, 4.

⁶² *Glas Crnogorca*, 19, 26. april 1910, 5. Miloš Abramović u Americi je bio već 4 godine. Odao se raskalašnom životu. Njegov otac, Spasoje iz Velestova, nije priznavao njegove dugove, pozivajući se na član 696 Opšteg imovinskog zakonika – *Glas Crnogorca*, 24, 29. maj 1910, 4. Anto Mićunović je pisao za svog brata Gaja, koji već 7 godina boravi u Americi, da njegova kućna zajednica ne priznaje njegove dugove – *Glas Crnogorca*, 26, 17. maj 1914, 8. Isto tako je Mitar Radović javljao da ne odgovara za dugove svog sina Đorđija, koji je prije pet godina protiv njegove volje pobjegao u Ameriku – *Glas Crnogorca*, 56, 24. decembar 1911, 6. Marko Dobrković nije htio da odgovara više za dugove svog sina Nika iz Mačuga, koji se tada nalazio u Bisbee Arizona. „Jedino ako bi se vratio doma, te bi pozajmio za povratak, onda bi porodica taj trošak priznala“ – *Glas Crnogorca*, 8, 25. februar 1912, 6. Tomo Bajović više nije garantovao za svoga brata Mašana iz Gornjeg Polja, jer se „lakomisleno zaduživao, a kuću ni čim ne pomaže“ – *Glas Crnogorca*, 36, 12. jul 1914, 8.

⁶³ *Glas Crnogorca*, 8, 19. februar 1911, 4.

Blagojević, koji se tada nalazio na Aljasci, da dođe 16. oktobra 1910. godine u sud zbog javne rasprave po optužbi Joke Krejović iz Jezera, zbog vanbračnog prijestupa. Ako ne dođe, pretres bi se svakako održao i presuda izrekla.⁶⁴ Pozivao se i Bajo P. Nikčević, pisar kapetanskog suda na Trubjeli, koji se tada nalazio u Americi, da dođe do 20. avgusta 1912. godine zbog zloupotrebe učinjene u zvaničnoj dužnosti.⁶⁵ Jelica rođena Delić podnijela je tužbu za razvod braka od svog supruga Stevana Tripkovića s Pišča, koji se 9 godina nalazio u Americi. Ako se ne vrati da sa njom nastavi bračnu zajednicu do 1. novembra 1914. godine, Jelica je prijetila razvodom.⁶⁶ U jednom od oglasa piše da je Pavle Pavićević iz Kočana podnio žalbu protiv svoje supruge Vidne, rođene Šćepanović iz Bijele. Vidna je više godina bila nastanjena u Sjevernoj Americi „South Saint Paul Mini”, a po riječima njenog muža „zlonamjerno je otumarala“. Muž je davao rok od 6 mjeseci da dođe u Konzistoriju.⁶⁷ U julu 1914. godine izašla je presuda za Baja Nikčevića, koji se tada nalazio u Americi. On je bio pisar u kapetanskom sudu rudinskog, a kažnjen je na novčanu kaznu.⁶⁸ Imamo nekoliko oglasa u kojima se objavljuje stečaj nad imovinom dužnika.⁶⁹

Pored ovakvih oglasa bilježimo i izraze javne zahvalnosti, zbog učinjenih djela naših ljudi u Americi. Tako, na primjer, 1910. godine Radivoje Raković iz Kolašina zahvaljuje

⁶⁴ *Glas Crnogorca*, 33, 31. jul 1910, 5.

⁶⁵ *Glas Crnogorca*, 20, 19. maj 1912, 4.

⁶⁶ *Glas Crnogorca*, 26, 17. maj 1914, 7.

⁶⁷ *Glas Crnogorca*, 34, 1. jul 1914, 7.

⁶⁸ *Glas Crnogorca*, 38, 22. jul 1914, 4.

⁶⁹ *Glas Crnogorca*, 16, 16. april 1911, 5. (Đuro Đokov Tomašević moli Crnogorce njegove dužnike iz Amerike da mu isplate dug u najkraćem roku). *Glas Crnogorca*, 21, 8. maj 1910, 4; *Glas Crnogorca*, 22, 15. maj 1910, 5. (Stečaj nad imovinom Đura Šćepčevića iz Podgori, sada u Americi). *Glas Crnogorca*, 22, 15. maj 1910, 5. (Stečaj nad imovinom Marka Nikolina Jovetića, sada u Kaliforniji iz Orahova – Crmnica).

Crnogorcima u Americi što su mu novčano pomogli poslije smrti sina i poslali mu 305 perpera. Ili zahvala Crnogorcima koji su svojim novčanim priložima pomogli Tijodoru Jankovu Šćepanoviću i oslobodili ga teške robije zbog ubistva jednog nasilnika, koji je htio da otme Tijodoru zaradu.⁷⁰ Janko Nikić zahvaljivao se društvima *Prestolonasljednika Danila* i *Sv. Ilija* na pomoći pri sahrani njegovog sina Marka poginulog pri radu u Chisholm Mim America.⁷¹ Radosav Popović izražavao je zahvalnost Crnogorcima iz Južne Amerike koji su ga novčano pomogli i vratili u Crnu Goru. On navodi 41 priložnika.⁷² Ljudi su pomagali novčano i zbog bolesti, kao u slučaju Mijajla Radovića.⁷³ Andrija Mrčarica, sekretar oblasne uprave Kolašin, iskazivao je zahvalnost osiguravajućem društvu *The Mutual* iz Njujorka, koje je isplatilo svotu od 5.000 perpera, na koju je njegov pokojni otac Jovan bio osiguran.⁷⁴ Andrija Andrić, krojač sa Cetinja, zahvaljivao je osiguravajućoj kući *The Mutual* iz Njujorka, koja je isplatila 5.000 perpera za njegovu preminulu suprugu.⁷⁵ Čitajući *Glas Crnogorca* u Bizbee u Arizoni i vidjevši vijest da je Andriji i Mitru Nikoliću iz Podgora izgorjela kuća, Crnogorci su se odlučili da im upute pomoć, a novine su objavile spisak priložnika.⁷⁶ Imamo i vijest o zahvalnosti doktoru Stanku Matanoviću, upravniku bolnice Danilo I, jer je operisao čovjeka, koji je već dva puta operisan od žuči u SAD, a tada ga je spasio.⁷⁷ Tu imamo i pozdrave iz Amerike za

⁷⁰ *Glas Crnogorca*, 33, 31. jul 1910, 6.

⁷¹ *Glas Crnogorca*, 22, 26. april 1914, 9. (Janko Nikić zahvaljuje društvima „Prestolonasljednika Danilo” i „Sv. Ilija” na pomoći pri sahrani njegovog sina Marka poginulog pri radu u Chisholm Mim America).

⁷² *Glas Crnogorca*, 45, 2. oktobar 1910, 4.

⁷³ *Glas Crnogorca*, 14, 2. april 1911, 4.

⁷⁴ *Glas Crnogorca*, 12, 24. mart 1912, 4.

⁷⁵ *Glas Crnogorca*, 24, 1. jun 1913, 4.

⁷⁶ *Glas Crnogorca*, 22, 28. maj 1912, 6.

⁷⁷ *Glas Crnogorca*, 37, 17. avgust 1913, 6.

Mitrofana Bana,⁷⁸ kao i obavještenje da je *Balkanska carica* u Njujorku.⁷⁹

Zabilježena je 1888. godine i vijest o dolasku na Cetinje jedne „družine amerikanaca od osam druga, sve mornari sa ubojnog broda ujedinjenih država Sjeverne Amerike ‘Kini boj (U.S.S. QUINNABANY)’”. Brod je pristao u Boku iz Trsta. Kapetan

⁷⁸ *Glas Crnogorca*, 54, 1. decembar 1912, 2.

⁷⁹ *Glas Crnogorca*, 36, 16. avgust 1911, 3.

broda bio je komodor V. M. Foldžes. Ovo američko društvo primila je knjeginja Milena.⁸⁰ Isto tako, mogli ste pročitati da je u Americi osnovano A. D. društvo pod imenom „First Hungarian Oil and Mining Co“, koje je pozivalo ljude da kupuju akcije. Poslanstvo na Cetinju obavještavalo je Ministarstvo inostranih djela da je sadržaj ovih oglasa neistinit, jer društvo ne uživa nikakve pomoći od ugarske države.⁸¹

Glas Crnogorca je informisao svoje čitaoce koliko je bilo stranaca na Cetinju, a ponekad je posebno navodio i broj stranaca iz Amerike. Taj trend je prisutan od 1902. godine za pridošlice iz Amerike.⁸² Iz uprave varoši Cetinje imamo vijest da je u periodu od 1. januara 1901. do 1. januara 1902. godine na Cetinju bilo 4.651 stranaca, a iz Amerike 11.⁸³ Spisak stranaca na Cetinju u maju 1908. godine pokazuje da su 4 čovjeka iz Kalifornije u Americi, tada boravila u glavnom gradu. Stranci na Cetinju za period 18–28. jun iste godine – 6 iz Bostona i Njujorka.⁸⁴ Novine su često donosile napise o strancima na Cetinju i Crnoj Gori, koji su stigli iz Amerike.⁸⁵ 1910. godine na

⁸⁰ *Glas Crnogorca*, 27, 3. jul 1888, 3.

⁸¹ *Glas Crnogorca*, 39, 1. septembar 1907, 3.

⁸² *Glas Crnogorca*, 19, 11. maj 1902, 3. Na Cetinje došlo 12 stranaca iz Amerike. *Glas Crnogorca*, 30, 27. jul 1902, 3, Ponovo jedan došao iz Amerike na Cetinje.

⁸³ *Glas Crnogorca*, 1. januar 1903, 2.

⁸⁴ *Glas Crnogorca*, 39, 28. jun 1908, 5.

⁸⁵ *Glas Crnogorca*, 39, 28. jun 1908, 3. *Glas Crnogorca*, 45, 2. avgust 1908, 3. *Glas Crnogorca*, 46, 11. avgust 1908, 4. *Glas Crnogorca*, 47, 16. avgust 1908, 4. *Glas Crnogorca*, 49, 30. avgust 1908, 4. *Glas Crnogorca*, 50, 6. septembar 1908, 3. *Glas Crnogorca*, 56, 4. oktobar 1908, 3. *Glas Crnogorca*, 40, 19. septembar 1909, 3. *Glas Crnogorca*, 39, 12. septembar 1909, 3. *Glas Crnogorca*, 41, 26. septembar 1909, 7. *Glas Crnogorca*, 42, 3. oktobar 1909, 4. *Glas Crnogorca*, 43, 10. oktobar 1909, 3. *Glas Crnogorca*, 49, 21. novembar 1909, 3. *Glas Crnogorca*, 17, 10. april 1910, 4. *Glas Crnogorca*, 18, 17. april 1910, 3. *Glas Crnogorca*, 19, 26. april 1910, 6. *Glas*

Cetinju je bilo 236 ljudi iz Amerike.⁸⁶

Još 1906. godine novine su obavještavale kako američki predsjednici vide politiku prema državama na Balkanskom poluostrvu. Tako je, na primjer, Ruzveltu predat memorandum radi rješavanja balkanskog pitanja.⁸⁷ U oktobru 1907. godine „Nj. Pr. Džakson, izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar Sjedinjenih Sjevero – Amerikanskijeh Država“ bio je u privatnoj audijenciji kod knjaza i predao mu opozivna pisma. Umjesto njega dolazi Rišmon Pearson, dosadašnji poslanik u Teheranu, javljale su novine.⁸⁸ G. R. Pirson, izvanredni poslanik Saveznih Država Sjeverne Amerike pri Knjaževskom Dvoru, predao je u maju 1908. godine svoja akreditivna pisma.⁸⁹ Jedna od vijesti, koju nalazimo u novinama, bila je da je predsjednik Vilson, tokom 1914. godine, primio ostavku poslanika na Cetinju i Atini Viliamsa.⁹⁰ Od nekoliko Crnogoraca iz Buenos Ajresa imamo izvještaj da je ruski car imenovao za ruskog generalnog konzula u Buenos Ajresu Miloša Vukasovića iz Boke Kotorske. Njegova kuća je bila otvorena za svakog Crnogorca.⁹¹

Iz godine u godinu davala se statistika doseljavanja u Ameriku. Tako imamo podatak da se 1898. godine doselilo 311 hiljada ljudi, iako nema još precizne statistike koliko je bilo Crnogoraca.⁹² Kako bi upoznali naše ljude koji su bili zainteresovani

Crnogorca, 19, 26. april 1910, 4. *Glas Crnogorca*, 20, 1. maj 1910, 8. *Glas Crnogorca*, 25, 5. jun 1910, 3. *Glas Crnogorca*, 27, 19. jun 1910, 4. *Glas Crnogorca*, 29, 3. jul 1910, 3. *Glas Crnogorca*, 33, 31. jul 1910, 4. *Glas Crnogorca*, 52, 20. oktobar 1910, 3. *Glas Crnogorca*, 25, 11. jun 1911, 3. *Glas Crnogorca*, 25, 11. jun 1911, 3.

⁸⁶ *Glas Crnogorca*, 9, 26. februar 1911, 5.

⁸⁷ *Glas Crnogorca*, 2, 14. januar 1906, 3.

⁸⁸ *Glas Crnogorca*, 46, 20. oktobar 1907, 1.

⁸⁹ *Glas Crnogorca*, 20, 10. maj 1908, 2.

⁹⁰ *Glas Crnogorca*, 34, 1. jul 1914, 5.

⁹¹ *Glas Crnogorca*, 43, 29. oktobar 1905, 4.

⁹² *Glas Crnogorca*, 45, 30. oktobar 1899, 4.

za putovanje iz Evrope u Ameriku, novine su donosile članke o načinu odlaska. Tada je bilo aktuelno Habsburško-amerikansko društvo za direktan prevoz putnika i robe između Hamburga i Njujorka. Jedno mjesto je koštalo 165, dva 100, a tri 45 talijera. Za Crnu Goru je bila otvorena agencija na Cetinju.⁹³ Iz Boke su se mnogi iseljavali u Ameriku, posebno pomorci.⁹⁴ Grupa Crnogoraca (Mićo Golubov Živković, Stevan Bulajić, Trivko Vujačić, Đuro Vujačić sa društvom) pisali su novinama o prevarama prilikom putovanja Crnogoraca u Ameriku.⁹⁵

U člancima su se nalazile vijesti o iseljeničkom pitanju u Austrougarskoj,⁹⁶ kao i štetnim posljedicama iseljavanja. Navodilo se da 1912. godine američka industrija godišnje proguta 33.000 austrougarskih iseljenika. Useljenici su bili mahom iz najnižih društvenih redova, ukupno useljenika iznad 14. godina bilo je 760.750 od toga 122.735 muških i 59.538 ženskih analfabeta.⁹⁷

Ministarstvo inostranih djela je 1903. godine davalo oglase za putovanje u Ameriku, u kojima je preporučivalo agenciju F. Kukulić i N. Avramović iz Rijeke da prodaju karte za Ameriku, Australiju, Afriku, Aziju. Za Sjevernu Ameriku putovalo se parobrodima francuskog „tranzatlantijskog društva koji dolaze u 6 dana iz Havra u Nev-Jork“. Putovanje od Rijeke do Njujorka trajalo je deset dana. Cijena karte iz Rijeke do Buenos Ajresa ili Montevidea bila je 82 fiorina, a od Rijeke do Njujorka 91 fiorin. Odlazak iz Rijeke bio je utorkom ujutru u 5:30 h. Zbog sigurnosti preporučivalo

⁹³ *Glas Crnogorca*, 25, 1. jul 1874, 4.

⁹⁴ *Glas Crnogorca*, 22, 9. jun 1875, 4.

⁹⁵ *Glas Crnogorca*, 4, 18. januar 1903, 3. „U Trstu kod Mila Stanišića tražili su putne karte francuskom linijom do Meksika. On im u agenciji Pirela rekao da koštaju 220 fr. U drugoj agenciji Kočevara spuste im po 2 fr. Lazar Jovanović činovnik agencije Vinćenca Lebana povede ih u tu agenciju i naplati po 36 fr po osobi. Pišu da se čuvaju Stanišića jer vara narod.“

⁹⁶ *Glas Crnogorca*, 25, 11. jun 1912, 2. *Glas Crnogorca*, 6, 11. februar 1906, 2.

⁹⁷ *Glas Crnogorca*, 37, 1. septembar 1912, 3.

se da se novac daje na Cetinje Ministarstvu inostranih djela.⁹⁸

Austrijsko pomorsko parobrodarsko društvo javljalo je da je od 15. avgusta 1907. godine pored linija „Trst – Nju Jork, Trst – Buenos Zaires“ otvorilo i treću najnoviju liniju Trst – Nev – Orleans. Ova linija otvorena je iz razloga što putnici koji idu za Kaliforniju, Arizonu, Nevadu, Vašington, Meksiko uštede na taj način velike sume novca. Putovanje je bilo organizovano svakih osam dana. Za putne karte bilo je potrebno obratiti se generalnoj agenciji Austrijskog pomorskog društva u Kotoru.⁹⁹ U aprilu 1912. godine bilježimo objavu o putu za Njujork iz Trsta. Par dana poslije pomorske nesreće sa Titanikom. Najnoviji parobrod Kajzer Franc Jozef I, prevezio je putnike za 12 dana. Cijena je bila 240 kruna, zajedno sa hranom i konačenjem u Trstu.¹⁰⁰

Dešavalo se da tokom 1906. godine američke vlasti vrata sa pristaništa preko 1.000 radnika koji su doputovali iz Crne Gore, Grčke, Bugarske i Srbije. Nijesu imali uredne putne isprave. To je trebalo da služi „za nauk svima onima koji putuju bez pasoša“. Novine su navodile da naši podanici treba da imaju na umu, da oni koji misle da bez pasoša ili valjanih dokumenata neće moći preći u Ameriku, ne treba da se izlažu velikim neprijatnostima, jer Amerika ograničava useljavanje iz Evrope u SAD.¹⁰¹ Tako je u maju 1906. godine iz Amerike vraćeno 200 Crnogoraca, i u novinama je izašao njihov spisak. Neki od njih su došli preko Ankone, neki preko Trsta.¹⁰² Tokom 1908. godine takođe su ljudi vraćani iz Amerike. Tako je izašao spisak ljudi vraćenih iz Amerike – 12 ih je bilo iz Pive.¹⁰³ I poslije balkanskih ratova je bilo prisutno iseljavanje. Glavni motiv – sirotinja.¹⁰⁴

⁹⁸ *Glas Crnogorca*, 49, 22. novembar 1903, 6.

⁹⁹ *Glas Crnogorca*, 42, 22. septembar 1907, 4.

¹⁰⁰ *Glas Crnogorca*, 15, 16. april 1912, 8.

¹⁰¹ *Glas Crnogorca*, 15, 15. april 1906, 3, 4.

¹⁰² *Glas Crnogorca*, 18, 6. maj 1906, 3.

¹⁰³ *Glas Crnogorca*, 3, 19. januar 1908, 3.

¹⁰⁴ *Glas Crnogorca*, 20, 12. april 1914, 3.

Masovni odlazak Crnogoraca na rad u inostranstvo slabio je i vojničku moć Crne Gore. Veliko iseljavanje koje je bilo karakteristično krajem XIX i početkom XX vijeka zabrinjavalo je crnogorske vlasti, pa su one preduzimane mjere za zaustavljanje odliva radne snage i vojno sposobnih muškaraca. Vojni obveznici nijesu mogli ići u inostranstvo, sve dok im nadležne vlasti ne daju dozvolu, i dok ne predaju sve državno oružje i opremu svom četnom komandiru.¹⁰⁵ Da bi se stalo na put velikom odlivu stanovništva, u novinama su počeli da izlaze članci, koji su trebali da razuvjere stanovništvo o odlasku u Ameriku. Naslovi su bili „Ne u Ameriku! posao stao“. Govorilo se da je bolje da budu strpljivi nego da pođu u ledenu tuđinu, gdje vrebja glad i smrt.¹⁰⁶ Članci su donosili vijesti da je odlaženje naših radnika u Ameriku na rad štetno, i da Amerika više nije obećana zemlja. Vijesti su takve da bi se dvije trećine naših vratilo. Zbog toga je knjaz odlučio da pošalje državnog savjetnika ministra Marka Đukanovića, koji bi na licu mjesta proučio stanje naših radnika.¹⁰⁷ Tokom 1906. godine izlazili su i članci koji su navodili kakve su sve nevolje u Americi, na osnovu američkih pisama.¹⁰⁸ Kampanja se nastavljala, o neodlasku u Ameriku.¹⁰⁹ *Ne idite u Ameriku!* naslov je jednog članka koji je izašao u *Glasu Crnogorca* 1907. godine. Joko Vukašević iz Ceklina koji je živio u Globe Arizoni, pisao je da je stupio novi zakon da svako pri ulasku u SAD mora da plati taksu 20 kruna, a djeca ispod 16 godina mogu biti puštena samo u pratnji oca ili majke. Zabranjen je ulaz nemoralnim ljudima i ženama, umobolnima.¹¹⁰ Tu se pisalo i o nevoljama naših ljudi u

¹⁰⁵ *Ministarstvo vojno 1879–1916*, Zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 446.

¹⁰⁶ *Glas Crnogorca*, 22, 26. april 1914, 8.

¹⁰⁷ *Glas Crnogorca*, 7, 18. februar 1906, 3.

¹⁰⁸ *Glas Crnogorca*, 11, 18. mart 1906, 4.

¹⁰⁹ *Glas Crnogorca*, 35, 2. septembar 1906, 3.

¹¹⁰ *Glas Crnogorca*, 24, 26. maj 1907, 3.

Americi,¹¹¹ kao i o iseljavanju i iseljeničkim kvotama. Navodi se da je „Kanada grozna zemlja, zemlja hladna, ledena, vrlo jadna“. Oko fabrika „stvari nemaju dobre cijene, kad ih je mnogo na prodaju.“¹¹² Brojni su proglasi od 1907. godine da se ostane na svojim ognjištima. Jedan od razloga je i veliki odliv stanovništva, prije svega radno i vojno sposobnog. U novinskim člancima se navodi da je u Americi velika kriza. Tu su vijesti o obustavi radova i padanju nadnica. „Godine argatovanja u Americi, to su za našeg radnika godine moralnog i fizičkog stradanja. Ono što je iz Amerike vratilo se živo i čitavo, to je sigurno moralno slomljeno.“¹¹³ Prema pisanju zvanične crnogorske štampe „odlaze naši i u Ameriku od nazad godinu dana i to odlaze sve imućniji, kojima nije ništa reskirati u onaj putni trošak“.¹¹⁴

Kampanja da se ne ide nastavljala se i tokom 1908. godine. Tvrdilo se da je tamo veliki broj nezaposlenih, da je zatvoreno dosta trgovina, navodio se i broj od 75.000 Srba sa Balkana koji su otišli. Ipak „naši ljudi trče u Ameriku. Trči i srlja u svoju sopstvenu propast, ne vjerujući još da je ovo sve ovako, već hoće da se sam uvjeri, koje mu uvjerenje donese dosta jada, gorčine i nevolje“.¹¹⁵ Crnogorske novine su obavještavale zainteresovanu javnost da je na snazi novi zakon za useljavanje. Uprkos

¹¹¹ *Glas Crnogorca*, 32, 12. avgust 1906, 3.

¹¹² *Glas Crnogorca*, 19, 21. april 1907, 3.

¹¹³ *Glas Crnogorca*, 56, 8. decembar 1907, 3.

¹¹⁴ *Glas Crnogorca*, 15. IX 1907. godine, broj 45, strana 3. „Okolina im se čudi pa ipak iz te okoline odlazi jedan po jedan za onima, koji su prokrcili put preko okejana. Neki su otuda i poslali pogdješto para, ali je sve to neznatno prema onom što su Zećani odnijeli kao putni trošak put Amerike, te se očito vidi ogromna šteta u tom što se uopšte iz ovog bogatog kraja, gdje se zalijeću radne ruke, tamo odlazi, jer se u tome ništa ne dobija, a gubi se mnogo. To ljudi vide, ali ipak idu u Ameriku iz neke – mode!“

¹¹⁵ *Glas Crnogorca*, 17, 19. april 1908, 3.

tome što je bila kampanja za neodlazak u Ameriku, novine su donosile odredbe ovoga zakona. Komisija predlaže da svaki doseljenik zna da čita, piše na svom maternjem jeziku, da nije krivično kažnjava. Dalje se navode kvote, da se iz jedne države ne propušta više od 50.000 u 12 mjeseci. Najviše se odnosilo na Italiju i Austrougarsku jer je godinu ranije iz njih po 400.000 otišlo.¹¹⁶

Osim ovakvih pesimističnih vijesti o odlasku u Ameriku, imamo sa druge strane i dopise o tome kako su se naši ljudi snašli preko okeana i koje su sve uspjehe ostvarili. Tako su, na primjer, Rade S. Pavićević iz Nikšića i Đuro Srdov Sekulić sa Cetinja otvorili Prvu crnogorsku putničku agenciju u Njujorku. Prodavali su parobrodske i željezničke karte za sva mjesta svijeta. Posjedovali su i fabriku duvana pod firmom *America Evropa Tobacco Manufactory Co.*¹¹⁷ Da su ljudi sa ovih prostora mogli uspjeti u Americi, svjedoči i senator u državi Nevada, kada je pričao o Jovu Gregoviću iz Paštovića, koji je došao u ovu zemlju 1878. godine. On je bio izabran za predstavnika okružja Eureka.¹¹⁸ Vidak Rakov Pejović, bivši podoficir iz Komana, koji se 1909. godine nalazio u Južnoj Americi, proslavio je rođendan u svojoj kafani „crnogorska gostionica Cetinje“ Avenida Espana 504 Tandil u Tandilu. Tada je pozvao na ručak sve Crnogorce i Hrvate koji su se u Tandilu nalazili. Na ručku je bilo trista osoba, a novine su donosile spisak društva koje je proslavljalo, po plemenima.¹¹⁹

Za posmatrani period od 41 godine u *Glasu Crnogorca* izašlo je 47 obavještenja o smrti, čitulja ljudi koji su bili u Americi.¹²⁰

¹¹⁶ *Glas Crnogorca*, 58, 22. decembar 1907, 3.

¹¹⁷ *Glas Crnogorca*, 39, 12. septembar 1909, 4.

¹¹⁸ *Glas Crnogorca*, 3, 14. januar 1895, 4.

¹¹⁹ *Glas Crnogorca*, 33, 1. avgust 1909, 6.

¹²⁰ Tokom 1889. godine imamo saopštenje o smrti 3 člana kuće Martinovića u San Francisku – *Glas Crnogorca*, 16, 16. april 1889, 2. O smrti Martinovića nalazimo dvije vijesti u kojima se navode i njihova imena (Mato

Porodice su se obično zahvaljivale prijateljima na pomoći prilikom sahrane njihovih najbližih u tuđini. Tako je bilo za Spasoja S. Vujanovića, koji je umro u Kaliforniji u 22. godini,¹²¹ ili povodom smrti Đura, koji je stradao u 22. godini u Južnoj Americi, gdje se daje i spisak priložnika koji su pomogli,¹²² kao i za Savu Nikolina Savovića.¹²³ Isto tako je vijest o smrti Miloša Ilijinog Roganovića u Rosariju u svojoj 22.

Savov, Savo Nikov i Đuro Savov) – *Glas Crnogorca*, 16, 16. april 1889, 4. Jedna od vijesti je i obavještenje da je 1889. godine umro Špiro Popović, član srpsko-crnogorskog društva u San Francisku 22. jula rodod iz Risna, 18 godina star – *Glas Crnogorca*, 35, 27. avgust 1889, 3. „Treba znati da svaki ostavi svoje rodno mjesto, oca i majku i dođe u ovaj daleki svijet, nepoznajući jezika i neimajući nekoga živa da ga izuču, šta mu treba raditi da život i zdravlje čuva, no se mora potucati od nemila do ne draga i da se private ma kojeg rada, pa bio taj i škodljiv zdravlju bud samo da koru hljeba zasluži.“ Isto tako novine donose vijest 1899. godine o smrti Lazara Jovovića u San Francisku, rođenog u Boki. Bio je pet godina predsjednik srpsko-crnogorskog društva, a pomagao je mnogima – *Glas Crnogorca*, 45, 30. oktobar 1899, 1. U maju 1906. godine bilježi se vijest da je u Americi umro Niko Savov Martinović. Dešavalo se da prijatelji pokojnika skupe određenu pomoć i pošalju je njegovoj porodici u Crnoj Gori. Jovo Martinović je poslao Savovoj majci pomoć od njegovih prijatelja u iznosu 75 ½ dolara – *Glas Crnogorca*, 18, 6. maj 1906, 3. Ili kad su 23 druga poslali 210 kruna prijatelju koji je bez noge. Luka Vranić se javno zahvaljivao na tome – *Glas Crnogorca*, 30, 29. jul 1906, 4. Crnogorci iz Arizone poslali su familiji pokojnog Steva Matova Popovića iz Sonića pomoć u novcu – *Glas Crnogorca*, 13, 17. mart 1907, 4; kao i Crnogorci iz Južne Amerike, koji su pomogli novčano, poslije smrti Pipa Radonjića (umro u rodnom mjestu Frutak) – *Glas Crnogorca*, 28, 23. jun 1907, 4. Novine donose javnu zahvalnost Crnogorcima iz Porter Vašingtona, koji su uputili veću novčanu pomoć porodici Nova Jovanovog Božanovića iz Crnaca. Tu je bio veliki broj donatora – *Glas Crnogorca*, 40, 8. septembar 1907, 4.

¹²¹ *Glas Crnogorca*, 47, 16. avgust 1908, 4.

¹²² *Glas Crnogorca*, 47, 16. avgust 1908, 4.

¹²³ *Glas Crnogorca*, 52, 20. septembra 1908, 4.

godini,¹²⁴ ili Alekse Kadića, koji je imao 18 godina, a umro je u Lima Ohajo.¹²⁵

Od 1908. godine broj čitulja u novinama se povećavao, sve do 1913. godine. U njima primjećujemo i takve vijesti da je na jednoj sahrani u Sijetlu generalni sekretar J. K. Duletić napravio inicijativu da dođu *Društvo Balkan*, *Vojvoda Marko Miljanov*, *Crnogorsko kolo* i *Glasovita Crna Gora*, i u društvenim uniformama uveličaju sprovod.¹²⁶ Isto tako, slična je jedna čitulja za Nika S. Martinovića, koji je poginuo u Globe Arizona, i *Društvo vojvoda S. Sindelić* ispratilo je pokojnika s muzikom do vječne kuće.¹²⁷ Novine donose obavještenja o smrti pojedinih Crnogoraca koji su se vratili u domovinu, a određeno vrijeme su boravili u Americi, ili su umrli u inostranstvu, a živjeli su izvjesno vrijeme u Americi.¹²⁸ Brojne su i čitulje i obavještenja o

¹²⁴ *Glas Crnogorca*, 2, 17. januar 1912, 6.

¹²⁵ *Glas Crnogorca*, 30, 13. jul 1913, 4.

¹²⁶ *Glas Crnogorca*, 58, 17. oktobar 1908, 3.

¹²⁷ *Glas Crnogorca*, 20, 4. maj 1913, 4. (Čitulja za Nika S. Martinovića poginuo u Globe Arizona. Društvo vojvoda S. Sindelić, koja je pokojnika s muzikom do vječne kuće ispratila).

¹²⁸ *Glas Crnogorca*, 60, 1. novembar 1908, 4. (Čitulja za Đura I. Srdanovića iz Drobnjaka koji je umro u 25. godini, bio 2 godine u Americi pa kad je osjetio slabost vratio se!). *Glas Crnogorca*, 4, 26. januar 1913, 6. (Umro Mihajo Milošev Radonjić u Sijetlu u 36. godini – htio da dođe u Crnu Goru. Zahvalnost prijateljima). *Glas Crnogorca*, 27, 22. jun 1913, 4. (Umro Milija Miljević, 22 godine, zahvalnost braći u Sjevernoj Americi koji su pomogli da se Milija vrati. Umro od bolesti, a otac žali što nije poginuo kao braća mu i stric na Bardanjoltu). *Glas Crnogorca*, 43, 18. septembar 1910, 4. (Čitulja za Iliju Đurova Drecuna, Andu i Joku. U roku od 3 nedelje umrli otac, majka i sestra koji su najviše ožalostili njihovog sina i brata koji stiže iz Amerike). *Glas Crnogorca*, 37, 17. avgust 1913, 6. (Smrt Jola Gavrilova Pavićevića u Crnoj Gori, bio 6 godina u Sjevernoj Americi, vratio se u rat). *Glas Crnogorca*, 49, 19. oktobar 1913, 4. (Umrlica za Spasoja Petrova Đurovića, poginulog 27.1. na Bardanjoltu. Došao iz Amerike, nije kući svratio da odmori ni jednu noć već pošao u svoju četu da nađe oca od 70 godina). *Glas*

smrti Crnogoraca, kao i zahvalnosti njihovim prijateljima i drugovima na pomoći.¹²⁹ Dešavalo se da Crnogorci u Americi *Crnogorca*, 1, 4. januar 1914, 4. (Smrt Pavla V. Pavićevića (29), čisteći revolver. U početku rata bio u Americi pa se vratio. *Glas Crnogorca*, 35, 8. jul 1914, 6. (Smrt Vidaka Rakova Pajovića (30) u Boliviji. Htio da dođe u Crnu Goru uoči rata). *Glas Crnogorca*, 59, 25. oktobar 1908, 3. (O smrti Sava Nikolina Savovića (barjaktar garde) borio se sa Rusima na Dalekom istoku protiv Japanaca.). *Glas Crnogorca*, 18, 17. april 1910, 3. (U Taškentu umro Savo Božov Martinović, koji je još 1906. u Sjevernoj Americi izgubio sina).

¹²⁹ *Glas Crnogorca*, 34, 14. jun 1908, 8. (Čitulja i javna blagodarnost za Đura koji se u Vajomiku preselio u vječnost, a njegovi prijatelji pomogli porodicu sa novčanim prilozima). *Glas Crnogorca*, 63, 22. novembar 1908, 4. (Vijest da je Milo Srdanov Bojanić, nišicki pješak, umro u Americi i zahvalnost drugovima u Minesoti). *Glas Crnogorca*, 39, 12. septembar 1909, 4. (Čitulja za Novicu koji je umro u južnoj Americi i zahvalnost Crnogorcima na pomoći. Spisak priložnika dug). *Glas Crnogorca*, 34, 8. avgust 1909, 4. (Čitulja za Sava Bogdanovog Šaletića, koji je imao 17 godina i umro u Buenos Ajresu. Zahvalnost Crnogorcima koji su pomogli novčano. Veliki broj priložnika.). *Glas Crnogorca*, 40, 19. septembar 1909, 4. (Umro Dušan Mićanov Kaluđerović u južnoj Americi. Zahvalnost Crnogorcima na pomoći; umro Veko G. Stojanović u Bakeru (Amerika) spisak priložnika koji su pomogli). *Glas Crnogorca*, 48, 14. novembar 1909, 4. (Čitulja za Mitra Pajovića iz Južne Amerike u 22. godini. Zahvalnost Crnogorcima). *Glas Crnogorca*, 48, 14. novembar 1909, 4. (Čitulja za Sava M. Špadijera, koji je poginuo u rudokopu „Maini“ u 25. godini. Zahvalnost Crnogorcima, Ličanima, Hercegovcima, Slovenima). *Glas Crnogorca*, 32, 24. jul 1910, 8. (Čitulja za Đoka Pajova Vučića i zahvalnost Crnogorcima. Đoko je umro u Saut Čikago! u 26. godini Zahvaljuje Društvu bratske ljubavi Crnogoraca posvećeno Svetom Vasiliju Ostroškom). *Glas Crnogorca*, 46, 9. oktobar 1910, 4. (Čitulja za Mila Plamenca, umro u 30. godini. Zahvalnost Crnogorcima koji su ga novčano pomogli da se vrati u domovinu). *Glas Crnogorca*, 2, 8. januar 1911, 4. (Čitulja za Miloša Vujisića, koji je umro u 25. godini u Portlandu, Oregon. Zahvalnost tamošnjim Crnogorcima koji su pomogli novčanim prilozima). *Glas Crnogorca*, 32, 23. jul 1911, 4. (Čitulja za Arsa koji je poginuo u Urugvaju. Zahvalnost Crnogorcima koji su poslali 360 perpera pomoći). *Glas Crnogorca*, 8, 25. februar 1912, 6. (Umro Marko Lukin Martinović, zahvalnost Crnogorcima iz Eureka (Kalifornija) koji svojim priloz-

stradaju kao žrtve razbojništva ili u rudokopima, o čemu svjedoče neke vijesti.¹³⁰

Glas Crnogorca nam svjedoči na koji način su bili povezani Crna Gora i Novi svijet, u jednom dosta turbulentnom vremenu. Na stranicama crnogorskih novina širok je dijapazon tema kojim su se bavili novinari, kako bi prikazali Ameriku, nekad u boljem, nekad u ne tako sjajnom svijetlu. Preko novina su se povezivale dvije strane preko okeana, a ljudi u Crnoj Gori su često jedva čekali da saznaju nešto novo o svojim najmilijim koji su se nalazili na drugom kontinentu. Može se reći da su novine bile spona, koja je uspijevala da prenese sve ono što je mučilo stanovnike, ali i da ohrabri i donese neke značajne vijesti.

ima uputiše Marka kući na liječenje). *Glas Crnogorca*, 41, 17. septembar 1911, 6. (Čitulja za Janka Krkeljića, koji je umro u Princ Rupertu u Americi i zahvalnost Crnogorcima). *Glas Crnogorca*, 41, 17. septembar 1911, 6. (Čitulja za Sava i zahvalnost Crnogorcima na novčanoj pomoći). *Glas Crnogorca*, 39, 15. septembar 1912, 6. (Umro Goran Simov Damjanović u Bizbe Arizona u 26. godini. Zahvalnost Crnogorcima). *Glas Crnogorca*, 50, 25. oktobra 1913, 4. (Umrlica za Đura Vučevića, poginulog u Americi 22.2. Zahvalnost prijateljima). *Glas Crnogorca*, 13, 1. april 1906, 4. (Usljed gubitaka sina Miloša u Južnoj Americi, njegovom ocu su poslali novac iz društva. On (Lazo Nikolić sa Čeva) izražava javnu zahvalu).

¹³⁰ *Glas Crnogorca*, 67, 20. decembar 1908, 6. (Čitulja za Iliju Lukina Kažića, koji je umro u Južnoj Americi (Poginuo sa još 2 druga, napadnut od crnaca) Poginuo je još 23. jula. Tek sad saznali). *Glas Crnogorca*, 53, 27. novembar 1910, 2. (Žrtve u ugljenokopu Delagua Kolorado. Prema izvještaju poginulo 7 Crnogoraca. Poginuli: Milan i Ilija Goranović, Lale Međedović, Nedeljko Borotović, Blagoje Bošnjak, Mileta Terić i sin mu Nikola. Nesreća se desila zbog zapaljenja plina). *Glas Crnogorca*, 38, 27. avgust 1911, 4. (Čitulja za Đura Ivaniševića koji je poginuo u rudokopu u Sijetlu u 29. godini). *Glas Crnogorca*, 16, 21. april 1912, 6. (Jovan umro u 23. godini u rudokopu u Arizoni. Zahvalnost tamošnjim Crnogorcima).

TAJNA KRŠTENJA ZA VRIJEME KOMUNIZMA

Ivo Mišur

SFR Yugoslavia was a strictly secular state. Communists believed that it was not possible to combine Marx's ideals with Christianity. Moreover, they viewed every form of organized religion as ideological competition and were afraid of foreign influences that usually worked through them. For this reason, the Yugoslav authorities tried to completely secularize society. Part of the population continued to attend religious ceremonies in public. Religion was pushed out of the public into the private and secret lives of Yugoslav citizens.

Vjerski progon je pojam kojim se označavaju pokušaji demografskog brisanja jedne vjerske zajednice s određenog geografskog područja. Progon može biti fizički nasilan, osobito tijekom ratova. Također može biti u obliku lišavanja slobode kada netko završi u zatvoru zbog svojih vjerskih uvjerenja. Postoje i suptilni načini pritiska (psihološki) na ciljanu zajednicu kojima se izazivaju strah i nesigurnost. Ovo se suvremenim pravnim rječnikom naziva diskriminacija. Država, odnosno vlast, može u diskriminaciji sudjelovati aktivno kada donošenjem akata svoje građane izravno dovodi u nepovoljniju poziciju zbog njihova religioznog opredjeljenja. Drugi način državne diskriminacije je pasivni, kada vlast propušta djelovati kako bi zaštitila ugrožene. S obzirom na razine vlasti, državnu, regionalnu i lokalnu, i diskriminacija može imati različite razine. Za razliku od suvremenog

doba gdje se sve zemlje kunu u vjerske slobode, progoni i diskriminacija su u prošlosti bila uobičajena praksa. Tako su, na primjer, tijekom osmanskog perioda nemuslimani morali plaćati veće poreze od susjeda muslimana.

U komunističkoj Jugoslaviji nije bilo masovnog javnog progona. Posrijedi su bili „tihi“, neformalni pritisci koji se mogu sažeti u citat iz članka u časopisu *Tina* 1976. godine: „Miješati se u ‘privatnost’, dakle, moramo, ali ne nasilno, ne zabranama. Osmišljenom društvenom akcijom trebalo bi pridobiti mlade ljude i ne dopustiti im da budu prepušteni sami sebi i svojoj ‘privatnosti’“.

Zaposleni u državnim uredima ili tvrtkama, policija, učitelji i sve osobe koje rade s djecom i mladima nisu smjeli javno izražavati svoju vjeru. Posljedica nečinjenja bila je mogućnost gubitka posla. Kako svjedoči jedna Ličanka: „Drugo su bili policajci, nastavnici, vojska, učitelji, u nekim službama se nije smjelo ići u crkvu, svi ostali su smjeli. To je bio takav sistem. Zapravo, nabrojani su krstili djecu po noći. Jako malo hrvatske djece je i tada bilo nekršteno. Ali da je netko išao u zatvor, zato što je krstio dijete – pa baš i nije.“

Neki su se za skrivanje svoje vjere odlučili radi poslovnih ambicija: „Bila sam u Partiji, jer sam željela napredovati na poslu. To je normalna želja, svi želimo bolje za sebe i svoju djecu. Pa nisam se školovala da bih bila radnica na traci. Radila sam u strogo kontroliranoj službi i nisam željela ugroziti ni sebe ni svoju obitelj. Krštenje je bilo organizirano u jednoj privatnoj kući, nisam željela da bude u crkvi. Bilo je u potpunosti tajno. Kasnije, kad je Jugoslavija nestala, mogla sam bez straha govoriti o tome. Dugo mi je trebalo da se priviknem na tu slobodu. Sve se negdje zapisivalo, ljudi su se pozivali da tajno svjedoče protiv svojih najbližih.“

Obiteljska prošlost autora ovog članka također sadrži zanimljivu priču o tajnom krštenju njegova oca. Kad se dijete rodilo njegovi roditelji ga nisu planirali krstiti, unatoč protestiranju bake. Nekoliko mjeseci nakon rođenja u gradu je bila proslava

dana mladosti 25. svibnja, te se na nogometnom igralištu održavao slet. Mladi roditelji su ništa ne sluteći otišli na proslavu, a dijete su dali na čuvanje baki koja je pak iskoristila situaciju. Ona je zajedno s djetetovim ujakom odnijela unuka u crkvu, te je toga dana kršten. Nije jasno iz obiteljskih priča kad su roditelji saznali za bakinu „nepodopštinu“, ali krštenik je poslije znao za ovaj događaj.

Što je pak značilo javno manifestiranje religije za vrijeme Jugoslavije? Vjerski simboli kao što su križevi (obično oko vrata) ili krunice ili brojanice nisu bili poželjni. Pohađanje nedjeljne mise, liturgije ili pohod džamije petkom bilo je javno iskazivanje vjere i nije bilo dobro biti viđen na tim događajima. Božić, Uskrs, Bajram i drugi vjerski praznici bili su redovni radni dani. Ljudi ne bi bili pogubljeni, uhićeni ili zatvarani zbog nepoštivanja jednog od gore navedenih „nepisanih pravila“, ali je to bilo društveno neprihvatljivo i nepoželjno za državnu i medijsku propagandu. „Religioznost je jedan oblik otuđenja (neslobode) čovjeka, a to je ono protiv čega se naše društvo bori. A boriti se treba ne napadajući ljude koji vjeruju, već mijenjajući uvjete koji dovode do toga da netko poprimi religiozan pogled na svijet je daleke 1976. godine pisao omladinski časopis *Tina*.“

Nekad je bilo bolje ili gore

Granice nekadašnjih vjerskih sloboda u Jugoslaviji nisu bile strogo definirane, a i danas se vode rasprave o njihovom opsegu u znanstvenim i drugim krugovima. S vremena na vrijeme u javnosti se postavlja pitanje o tome „što se smjelo, a što nije smjelo“ u tom razdoblju. Svi argumenti temelje se na individualnom iskustvu jer nije bilo znanstvenog istraživanja ovog fenomena.

„Redovito smo išli u crkvu, cijela obitelj. Sve se slavilo. Djecu smo svu krstili. Ali nije se na to gledalo baš kao na neki plus. Ja sam bila obična radnica u pogonu, a muž je bio radnik u drugom

poduzeću. Radili smo i poljoprivredu. Znači, nama nisu mogli s ničim naškoditi jer nismo bili na nekoj šefovskoj ili partijskoj poziciji, već smo bili obični mali ljudi koji su teško radili da bi imali normalan život“, prisjeća se Marija (84).

Ličanka Marina (76) sina je krstila 1974. godine: „Nisam znala kako se to organizira pa sam zamolila buduću kumu svoga sina da to učini. Župnik se nećkao, s obzirom da nisam išla u crkvu, ali je na kraju pristao. Nije to bilo tajno krštenje kao što su to činile neke moje prijateljice. Svi u poduzeću su znali da sam obavila krštenje i nisam imala problema zbog toga.“

Nema sumnje da je organizirana religija bila ideološki suparnik socijalističkom sekularizmu. Katolička crkva bila je snažan protivnik komunizma još od 19. stoljeća. Jugoslavenski partizani su tijekom rata razvili neprijateljstvo prema svećenicima jer su neki od njih podupirali njihove protivnike. Nakon uspostave nove Federativne Narodne Republike Jugoslavije jedni od najglasnijih kritičara nove vlasti bili su biskupi i svećenici. Istini za volju, glavni razlog tome leži u gorčini izazvanoj oduzimanjem crkvene imovine, te ubojstvima i gušenju vjerskih sloboda. U drugoj polovici 1940-ih katolički je kler krenuo u ideološki rat koji nije mogao dobiti jer je protivnik držao vlast. Crkva je izgubila imovinu, moć, utjecaj i bogatstvo u Jugoslaviji. Često se kaže da je u to vrijeme Crkva bila bliža ljudima nego ikad.

Valja istaknuti da su se odnosi Vatikana i jugoslavenskih vlasti postupno mijenjali, pa su se granice vjerskih izričaja širile i sužavale ovisno o komplikacijama između dviju država, Jugoslavije i Vatikana. Papa Pio XII ekskomunicirao je Tita i sve katolike koji su sudjelovali u procesu zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepinu 1946. Papa je također izdao Dekret protiv komunizma 1. srpnja 1949. Određeno je da tko je član komunističke partije ili joj je naklonjen, ne smije pristupiti sakramentima. Zabranjen je i onaj tko izdaje, širi ili čita knjige, časopise, novine ili letke koji podupiru učenje ili djelovanje komunista ili u njima piše. U Istri,

1940-ih neki svećenici zabranjuju komunistima da budu kumovi i kume na krizmama. To nisu bili dobro promišljeni niti diplomatski dobronamjerni potezi Katoličke crkve jer su poremetili ionako slabe odnose s komunističkim vladama. Ovi crkveni akti natjerali su katolike da biraju između svoje vjere i političke ideologije. Dekret iz 1949. godine *de iure* je ekskomunicirao mnoge jugoslavenske katolike i „otjerao“ ih iz Crkve.

Novi ustav FNRJ jasno je razdvojio Crkvu i državu. Katolički vjeronauk ukinut je tek 1951. godine. Sabor je izglasao zakon o matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih koje su postale obvezne 1. travnja 1946. Knjige krštenih, vjenčanih i umrlih koje su vodili svećenici zaplijenjene su 1947. godine i predane državnom arhivu. Došao je novi zakon o crkvenim knjigama koje su bile zapečaćene. Taj je čin izazvao proteste katoličkog klera. I danas crkveni službenici to smatraju nepravdom iako je bilo potrebno i primjereno stare matične knjige pohraniti u arhive koji imaju uvjete za njihovo uredno čuvanje.

Komunisti su htjeli istisnuti slavljenje vjerskih praznika zamenivši ih svojima. U Jugoslaviji je Božić bio redovni radni dan. Komunisti su pak isticali Novu godinu kao praznik u kojem Djed Mraz daruje djecu. Bilo je čak i novogodišnje drvce koje je bilo okićeno na isti način kao Božićno drvce. Partijski dužnosnici su bili fokusirani na mlade: „Mladi čovjek sebe ne dokazuje ‘vjerovanjem’ već jedino javnom, djelatnom akcijom, bilo da se radi o ostvarivanju nekih zadataka, bilo da se radi o korisnim aktivnostima i akcijama. To mora i treba da bude kriterij vrednovanja mladog čovjeka. Ako se on na tom iskaže, onda se nas ne mora ticati njegovo vjerovanje u natprirodna bića i sile. S te strane, svaki omladinac ili omladinka može, bez obzira na vjerovanje, biti ne samo aktivan član SSO nego i biran u rukovodstva omladinske organizacije.“ *Borba* je 1975. godine pisala da su „čak i djeca čiji su roditelji bili članovi Saveza komunista Jugoslavije krštena u crkvi bez znanja svojih roditelja“.

U javnosti komunist, u tajnosti kršćanin

Kad je u tijeku progon, zabranjena javna stvar istiskuje se iz javnosti, te postaje privatna i tajna. Bitno je, međutim, kako netko tu svoju religioznost manifestira. Kršćani koji svoju vjeru prakticiraju skriveni od očiju javnosti nazivaju se kriptokršćani. Ovo kriptokršćanstvo tijekom komunizma uglavnom se sastojalo od tajnog obavljanja katoličkih sakramenata. Ljudi koji bi tajno obavljali sakramente nisu „išli u Crkvu nedjeljom“ jer je to nešto što se nije moglo sakriti. Tajnost je bila moguća prilikom krštenja i vjenčanja. Brojni su primjeri ta dva sakramenta. Nije poznat slučaj obavljenog tajnog vjerskog sprovoda. Prva pričest i krizma također su javni sakramenti koje je vrlo teško sakriti jer se obavljaju pred velikim brojem ljudi. Posljedica toga je da postoje mnogi pojedinci koji su rođeni za vrijeme Jugoslavije i koji nisu bili praktični vjernici imaju samo jedan sakrament – krštenje.

Krštenje je bilo specifično jer nije bilo profane, ideološke zamjene za ovaj čin. Crkveni su pak brakovi imali zamjenu u građanskim brakovima koji su se sklapali u državnim uredima. Vjerski par vjenčao bi se dva puta. Isti dan sklapan je građanski brak u državnom uredu, a vjerski u Crkvi. Ali to se također može učiniti u crkvi neki drugi dan. Bilo je važno ne vjenčati se u crkvi prije službene ceremonije jer je to bilo kažnjivo novčanom kaznom. Zanimljivo je da se ovaj stavak o kazni zadržao u demokratskoj i vjerski slobodnoj Hrvatskoj sve do 1998. Novi Obiteljski zakon na snazi je od 2003. i dopušta svećenicima Katoličke crkve, pravoslavne, muslimanske zajednice i nekih drugih vjerskih zajednica da sklapaju zakonski priznate brakove.

Najpoznatiji bivši kriptokršćanin Sovjetskog Saveza je današnji predsjednik Ruske Federacije, Vladimir Putin. Bio je šef komunističke tajne policije KGB-a pa je ova priča još zanimljivija. Njegova priča je tipična za to doba: „Kad sam imao nekoliko

mjeseci mama i njezina susjeda iz zajedničkog stana u kojem smo živjeli odvele su me u crkvu a da nisu rekle mom ocu, on je bio član Komunističke partije, i krstile me.“ Događaj se zbio u pravoslavnoj katedrali Preobraženja u tadašnjem Lenjingradu. Svećenik koji je izvodio obred bio je Mihail Gundjajev čiji će sin Kiril kasnije postati patrijarh Ruske pravoslavne crkve. Putin kaže da je svećenik predložio njegovoj majci da ga nazove Mihail u čast svećenikovog vlastitog sveca zaštitnika. Ali Marija Ivanovna Putina bila je ustrajna u odluci da svog sina nazove Vladimir u čast njegova oca.

Tajnik SSSR-a koji je započeo demokratizaciju zemlje, Mihail Gorbačov, također je bio tajno kršten, ali ne od strane svećenika. Njegova baka je bila ta koja je izvela ritual. Ako su visokorangirani članovi partije bili kršteni, možemo samo zamisliti koliko je među nižerangiranim članovima komunističke partije bilo tajnih kršćana.

Slovenka Melania Trump, supruga američkog predsjednika također je krštena u tajnosti u svojoj domovini. Otac joj je bio član Komunističke partije i dao ju je krstiti u Raki, rodnom gradu njezine majke, iako su živjeli u Sevnici. Ona je najpoznatija tajna katolkinja s prostora bivše Jugoslavije. Dugogodišnji predsjednik Jugoslavije Tito odgajan je kao katolik. Kasnije se deklarirao kao ateist. Nakon njegove smrti u Ljubljani 1980. godine pojavile su se priče da se ispovjedio katoličkom svećeniku.

Postoji i priča o bračnom paru iz Sovjetskog Saveza, oboma članovima partije. Supruga je jednog dana bez muževa znanja dovela dijete svećeniku i rekla da ga želi krstiti. Svećenik je rekao da to nije moguće. Kad je djetetova majka upitala za razlog, svećenik je rekao da je to dijete krstio prošli tjedan kada ga je doveo otac. Žena je bila šokirana. Oboje supružnika čuvali su istu tajnu jedno od drugoga, želju za krštenjem djeteta. Nije poznat ostatak priče, je li se žena naljutila na muža jer joj nije rekao ili je bila sretna jer su oboje slično razmišljali. Zanimljivo je da

je u većini ovih priča postojala ženska ruka i inicijativa u tajnim krštenjima. Obično su majka ili baka odvele dijete svećeniku. Žene su bile čuvarice vjere u ovim teškim vremenima.

Natjecanje Crkve i Partije

Prema Kanonu 868 §1 Katoličke crkve „da bi se dijete krstilo, barem jedan roditelj ili osoba koja ih zakonito zamjenjuje mora jamčiti tj. mora postojati utemeljena nada da će dijete biti odgojeno u katoličkoj vjeri“. Ako takva nada u potpunosti izostane, krštenje treba odgoditi prema odredbama posebnog zakona nakon što su roditelji obaviješteni o razlogu.

Ovo su svećenici često zaobilazili u doba komunizma. No, crkvena kanonska stega nije bila ovako labava u svim segmentima u ovim teškim vremenima za katolike u Jugoslaviji. Pričest i ispovijed su bili uskraćeni katolicima u mješovitim ateističko-katoličkim brakovima koji se nisu vjenčali po crkvenom pravu već samo „u općini“. Ubrzo nakon rata nova vlast je proglasila novi Zakon o braku. Od tada se valjanim brakom smatrao samo onaj sklopljen pred predstavnicima vlasti. Također su se bračne parnice trebale održavati na državnim sudovima umjesto do tada uobičajenog crkvenog suda. Crkva je tako tumačila da ako netko nije kanonski vjenčan, on je automatski pod suspenzijom i ne može dobiti odrješenje grijeha u ispovijedi. Gledište Crkve je da osoba koja nije crkveno vjenčana živi u nezakonitoj zajednici i aktivni je preljubnik. On ili ona ustrajno žive u grijehu pa im svećenik ne može dati odrješenje jer nema pokajanja. Ova osoba također ne može primiti pričest. Papa Franjo danas pokušava dati novi smjer crkvenoj praksi kod pastorala ovakvih parova, zagovarajući novi pristup i razvedenim parovima. Prije nekoliko godina osobno je krstio dijete čiji roditelji nisu bili kanonski vjenčani. To je izazvalo proteste konzervativnih biskupa i medija.

Komunisti i njihovi simpatizeri katkad su svoju ideološku potporu željeli iskazati davanjem vlastitoj djeci ideologiziranih imena poput Sovjetka, Komsomolka, Sutjeska, Petoljetka, Titovka i dr. Prije razlaza Staljin – Tito popularna su bila čak i ruska imena poput Volge, Nadežde ili Sibirke. Jugoslavenska onomastika je u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata bila vrlo progresivna. U Jugoslaviju je došla velika navala novih imena koja se nikada prije nisu tako često koristila. Simptomatično je da ta imena nisu bila kršćanska. U to je vrijeme bilo uobičajeno da dijete na krštenju dobije drugo kršćansko ime. Ovo ime često je birao svećenik, a ne roditelji. Danas katolički svećenici u Hrvatskoj odvrćaju roditelje da na krštenju daju drugačije ime od onog u službenim dokumentima. Tvrde da to može uzrokovati poteškoće kasnije u životu kada bi dijete moralo obavljati druge sakramente, a ime na krštenju je drugačije od građanskog.

Međutim, tajnost nije bila moguća na pogrebnim slučajevima. Mogla je postojati samo jedna izvedba polaganja lijesa u grob. Tako se u ovim posljednjim ispraćajima od pokojnika obitelj morala odlučiti hoće li to učiniti sa ili bez svećenika. Neka javno nereligiozna obitelj pozvala bi svećenika i rekla široj javnosti da je to „pokojnikova zadnja želja“. To bi ublažilo obično ostru osudu okoline. I partijski dužnosnici su bili svjesni slabosti i nedostatka ceremonijalnosti ateističkih pogreba: „Obični ateistički član Partije pokapa se bez ceremonije i bez službenih predstavnika osim onih koji nabacuju zemlju na njegov lijes, zabilježeno je na nedavnom partijskom skupu. Nasuprot tome, pogrebi uglednika imaju govore i limenu glazbu. Crkva, rekao je govornik na skupu, stvara poseban događaj od ukopa čak i najobičnijeg čovjeka, a ‘mi iz stranke moramo učiniti više za takve ceremonije’.“

Također treba povući jasnu razliku između tajne i polutajne izvedbe. Razlika između tajne i polutajne je u broju uključenih osoba i vremenu ceremonije. Potpuno tajno obavljanje sakra-

menta uključuje prisutnost svećenika i ljudi koji su dužni biti prisutni kako bi sakrament bio valjan. U slučaju krštenja – dijete i kum. Prilikom vjenčanja obvezna je prisutnost mladenke, mlađoženje i dva svjedoka. Obred se održavao u noćnim satima. Polutajna je kada su prisutni ljudi koji nisu obvezni za valjanost sakramenta.

Tajna vjerska praksa

Pitanje je mogu li se ovi tajno izvedeni sakramenti prepoznati u crkvenim knjigama desetljećima nakon njihova obavljanja? Postoji nekoliko načina za to. Velik protok vremena, obično više od godinu dana, između rođenja i krštenja pokazatelj je da je dijete kršteno u tajnosti. Također, ukoliko se u crkvenim knjigama spominje jedna osoba kao kum krštenoj djeci sumnjivo velik broj puta (serijski kum), onda je ta osoba bila nekakav crkveni pomoćnik i ta su krštenja obavljena tajno.

Kanonski status braka roditelja djece također je pokazatelj tajnog krštenja. Ako nisu kanonski vjenčani, u krštenici bi pisalo da im je dijete izvanbračno. Ponekad bi župnik napisao da su roditelji u građanskom braku, a dijete proglasio zakonitim. Indikator za tajna vjenčanja je i serijski svjedok na više vjenčanja kao i čudno vrijeme vjenčanja obično u kasnim noćnim satima.

Teško je istražiti statistiku ovakvih krštenja i vjenčanja i broja kriptokršćana u Jugoslaviji. Međutim, za pretpostaviti je da je najveći broj polutajnih krštenja obavljen krajem 1980-ih i početkom 1990-ih kada religioznost više nije bila tabu tema. Štoviše, postalo je društveno poželjno imati neke sakramente. Godinama kasnije rečeno je da su neki bivši komunisti mislili da će krštenica zamijeniti člansku iskaznicu Komunističke partije. Ali ta se teza pokazala pogrešnom. Religioznost zapravo nikada nije bila ključni čimbenik profesionalnog razvoja u državnom ili privatnom

sektoru. Međutim, krštenje, prva pričest, sveta potvrda i crkvena vjenčanja postali su društveni standard za potpunu integraciju u društvo. Redovito pohađanje mise i izražavanje religioznosti nije dio suvremenog društvenog pritiska.

Kriptokršćanstvo u Jugoslaviji u doba komunizma još nije istraženo. Postoje dva načina na koja se može provesti istraživanje. Prvo je istraživanje crkvenih knjiga krštenja i vjenčanja u vrijeme komunizma. Na taj način istraživač bi prvenstveno mogao dobiti statističke podatke poput postotka tajnih vjenčanja među javnima. Pater Bono Zvonimir Šagi dao je intervju u kojem je rekao da su za vrijeme komunizma u jednoj župi imali posebnu knjigu tajnih krštenja u koju su upisivana ovakva krštenja.

Drugi način istraživanja je prikupljanje osobnih svjedočanstava tj. pisanje usmene povijesti. Na taj način bi se mogle rasvijetliti okolnosti izvedbe i bitne činjenice o poslovima uključenih osoba i drugi detalji. Proučavanjem svjedočanstava istraživač bi mogao provjeriti hipotezu da su sakramente tajno obavljali samo oni koji bi zbog javnog izražavanja religioznosti mogli ostati bez posla. Obje metode istraživanja mogle bi biti provedene samo na lokalnoj razini jer bi istraživanje na nacionalnoj razini bilo vrlo teško i zahtijevalo bi puno vremena.

* * *

Poslijeratno razdoblje, posebno 1960-e i 1970-e, bile su godine rastuće sekularizacije europskih društava i pada religioznosti koje nije zaustavljen do naših dana. Teško je reći u kojoj je mjeri aktivna religioznost vidljiva kroz posjećivanje mise/liturgije bila niska kao posljedica trenda koji se odvijao u zapadnom svijetu, a u kojoj kao posljedica komunističkog pritiska i promicanja ateizma. Tajna i polutajna krštenja nastavila su se i nakon pada komunizma jer je bilo društveno poželjno krstiti se, pa su roditelji svoju djecu krstili i deset godina nakon rođenja. Tada je naglo, preko noći postalo nepoželjno ne biti kršten.

Nakon propasti europskog komunizma 1991. godine vjerskim zajednicama se na području bivše komunističke Jugoslavije vraća, ne samo potpuna sloboda i društveni ugled, već se i materijalno obeštećuju za imovinu konfisciranu nakon Drugog svjetskog rata. Na ovaj su način visokorangirani crkveni dužnosnici postali dio novog političkog establišmenta tj. dio društvene elite. Obični ljudi kažu da je to iskvarilo Crkvu i odvojilo svećenike od poteškoća svakodnevnog života, odnosno, od samog naroda. Ovakvo stanje uglavnom traje i danas.

Društvena prihvatljivost organizirane religije – katoličanstvo, islam i pravoslavlje – je naglo porasla padom komunizma, ali ne zbog iskrenih vjerskih osjećanja, već je ovo bio izraz nacionalne identifikacije u nekim bivšim republikama SFRJ i antikomunističkih osjećaja izraženih formulom „komunist jednako ateist“. Na ovaj način se razvila društveno nezdrava simbioza religije i nacionalnog koja zakida i nagriza oba identiteta.

Literatura:

- Tilen Lana, *Javna i tajna katolička krštenja u Jugoslaviji, Partija je sve bilježila*, <https://www.mojevrijeme.hr/magazin/2023/05/svjedocenja-javna-i-tajna-krstenja-u-jugoslaviji>

- Jugoslavija 1975, *Božić i krštenja nisu dobrodošli, a stranci i svećenici se zatvaraju, Crkva je proglašena oporbom*, <https://www.mojevrijeme.hr/magazin/2022/10/jugoslavija-1975-bozic-i-krstenja-nisu-dobrodosli-a-stranci-i-svecenici-se-zatvaraju-crkva-je-proglasena-oporbom/>

- Omladinski tisak ('76), *Bolje da mladi ne idu u crkvu*, <https://www.mojevrijeme.hr/magazin/2017/12/omladinski-tisak-religioznost-je-privatna-ali-bolje-da-mladi-ne-idu-u-crkve/>

- Mišur, Ivo, "Crypto-Christianity in Yugoslavia during Communism", *Nova prisutnost*, vol. XVIII, br. 2, 2020, str. 414–418.

DONJOKRAJSKO BRATSTVO ČERANIĆI

Milorad Čeranić

The topic of this work is the history of the Čeranić clan from Donji kraj in Cetinje until 2024, including every member who lived, created and left a mark in their own time. This genealogy is based on original documents, largely on the records of Krsto Milov Čeranić and Vladimir (Rade) Mašov Čeranić, as well as Jovan F. Ivanišević.

Originalno porijeklo prezimena Čeranić, potiče iz stare Hercegovine iz Popovog Polja . Dokazano je da se Čeranići iz Stare Hercegovine dijele na tri roda. Genetičko porijeklo tih rodova je različito i oni se dijele na:

- Rod Drobnjaka – Novljana,
- Rod Čedovića – Čardana,
- Rod Čeranića – Bobovština.

Njihov odlazak i raseljavanje je bio motivisan čestim turskim upadima u te krajeve, boljom ekonomskom situacijom, krvnom osvetom itd.

Rodovi

Rod Drobnjaka – Novljana

Ćeranići iz Drobnjaka pripadaju rodu Drobnjaka – Novljana. Takođe u ovaj rod spadaju i prezimena Adamović, Andesilić, Aškračić, Baković, Bošković, Brašnjović, Varaklić, Vemić, Vuković, Gađza, Grbović, Davidović, Drobnjak, Drčelić, Dutina, Đurišić, Žugić, Jokić, Janković, Jasika, Jauković, Jegdić, Kapetanović, Kardum, Kasalica, Krstajić, Lozo, Lučić, Magazin, Maksimović, Milanović, Miličević, Minić, Mosurović, Nenezić, Nestorović, Novosel, Odović, Ostojić, Pejović, Perović, Popadić, Puškić, Pušonja, Radović, Radoš, Ratković, Reljić, Slijepčević, Sredanović, Starović, Tomić, Ćeranić, Ćorović, Ćuković, Cerović, Ćupić, Šljivančanin i Šušić.

Haplogrupa roda: I1-M253>Z2336>P109>FGC33034

Krsna slava Ćeranića koji pripadaju Rodu Drobnjaka – Novljana je Savindan ili Sveti Sava.

Rod Ćedovića – Čarađana

U ovaj rod spadaju Ćeranići iz Miholača kod Gacka, Ćeranići i Mrdakovići iz Malinskog.

Haplogrupa roda: R1a-Z283>M458>L260

Krsna slava Ćeranića koji pripadaju Rodu Ćedovića – Čarađana je Jovanjdan ili Sveti Jovan Krstitelj.

Rod Ćeranića – Bobovština

U rod spadaju Ćeranići iz Bobovština, iz Sokolovića, sa Oblja, iz Dalmacije i Like, Bosanske Krajine, iz Mokrina kod Hercega

Novog – sa Cetinja, zatim porodice Perović i Kujundžić iz Bobovština i Cerovići od Gračaca.

Haplogrupa roda: I2-M423>Y3120

Krsna slava ovoga roda je mnogobrojna. Ćeranići iz Mokrina kod Herceg Novoga slave Nikoljdan ili Svetoga Nikolu, dok Ćeranići iz Donjeg Kraja tj. Cetinja koji su ogranak Ćeranića iz Mokrina slave Vasiljevdan ili Svetog Vasilija Velikoga, dok ostali Ćeranići iz ovoga roda slave Đurđevdan.

Rod Ćeranića – Bobovština je najbliži rodu Pilatovaca od kojih se po haplotipu razlikuje jedino po povišenoj vrijednosti markera DYS448=21.

Kao i Ćeranići, Pilatovci slave Đurđevdan i nije isključena dalja veza ova dva hercegovačka roda.

Valja napomenuti da autor Ivan Vukičević u svom radu „Rodovi starobalkanskog porekla u Crnoj Gori“ piše da Ćeranići iz Vinicke, spadaju u rod Vasojevića, slave Arandjelovdan, i da imaju haplogrupu: E-V13>Z1057>PH1246>BY 14151.¹

Ćeranići bratstvo u Donjem Kraju (Cetinje)

U vrijeme kada se rodonačelnik Vukan, prije oko 350 godina doselio iz Mokrina kod Herceg Hovog u Cetinje (Donji Kraj) u Cetinjskom polju su bila tri plemena i to:

- Pleme Donji Kraj u koje spadaju: Ivaniševići, Ivanovići, Špadijari, Marinovići, Boškovići, Delje, Umci, Počeci, kasije Ćeranići, Jabučani i Zečevi, kojima je Kralj Nikola dao prezime Ivanović².

- Pleme Bajice, u koje spadaju Musulinovići, Jovanovići, Tomaševići, Batrićevići, Markovići, Ivanovići, Vulovići svi oni se prezivaju i potpisuju Martinovići. U ovo pleme spadaju i

¹ *Genetičko porijeklo Srba stare Hercegovine*, više autora, 2022.

² Po kazivanju i bilješama Balše Ivaniševića i drugih.

Borilovići i Dubovičani³.

- Pleme Konak, koje je sastavljeno iz mnogo manjih bratstava, a dijele se u tri sela Ugnje, Očiniće i Bjeloše.

Donjokrajci su zauzimali najbolje i najljepše mjesto, tri četvrtine Cetinjskog polja su posjedovali. Donji Kraj se prostirao od planine Inogor pa do Sandinog vrha, zatim prema Humcima koji su bili donjokrajsko selo⁴, pa sve do Pod Granicom đe su nastajeni Popovići – Jabučani⁵.

Vukan Čeranić se prvobitno naselio u Košaricama na mjestu zvanom Jasenov do⁶. Tu se i oženio i zasnovaio potomstvo. Imao je sinove Marka i Jovana, kao i kćerku Mariju. Jovan, mlađi sin Vukanov je poginuo u ratu⁷, i od njega nema potomstva.

Marko je imao sinove Nikolu koji se nije ženio, što je inače urođeno Čeranićima da u bratstvu uvijek imaju po nekoliko neženja⁸, i sina Stanoja koji je imao tri sina: Pera, Jova i Markišu.

Pero Stanojev imao je sinove Vuka, Đuka, Mitra, Stevana i Iva. Najmlađi sin Ivo poginuo je na Kuli Đurišića kod Perasta, i od njega nema potomstva.

Vuko je imao sinove Vasa, Iva i Mila. Vaso je bio oženjen i imao je ženski porod. Ivo je imao sina Blaža, koji je umro 1918. godine od Španjolske groznice⁹ u 24. godini života. Valja napomenuti da

³ Iz mjesta Dubovik, koji je u to vrijeme bio bajičko selo.

⁴ Jovan F. Ivanišević, Podlovcensko Cetinje, *Javorak*, br. 5, str. 74.

⁵ Koji su potomci popa Lazara Jabučanina.

⁶ Na pomenutom mjestu se nalazi kuća i okućnica koja je do '80 godina prošlog vijeka bila u vlasništvu Čeranića.

⁷ Crnogorci su u svojoj viševjekovnoj borbi za očuvanje slobode istu plaćali krvlju i životima.

⁸ Osoba koja se nikad nije oženila/udala.

⁹ Pandemija Španskog gripa ili Španske groznice je bila jedna od najsmrtonosnijih pandemija u istoriji čovječanstva. Pojavila se krajem Prvog svjetskog rata, 1918. godine. U tri talasa se širila planetom. Prvi talas pandemije je započeo u proljeće 1918. godine, drugi pandemijski talas je započeo u jesen 1918.

je Ivo imao dvije kćerke Jošu i Ljubicu – koja je imala sina Blaža koji je od majčinog imena napravio prezime Ljubičić. Blažo se smatra rodonačelnikom ovog prezimena. Tako da je prezime Ljubičić ogranak Čeranića iz Donjeg Kraja. Blažo je nastanjen u Novome Sadu i ima kćerku.

Milo je imao sina Krsta, a Krsto sinove Ivana i Petra (Zorana). Ivan ima sina Nikolu, a ovaj ima sina Andriju¹⁰.

Đuko Perov imao je sinove Bogdana i Pera.

Bogdan je imao sina Milutina kojeg su Italijani strijeljali 25. 07. 1941. godine, odmah nakon izbijanja ustanka. On je prvi Cetinjanin koji je pao kao žrtva fašističkog terora. Nije imao potomstva.

Đuro, mlađi sin Bogdanov, emigrirao je početkom 1925. godine u Sjedinjene Američke Države u saveznu državu Kaliforniju i tamo ostao do svoje smrti 1984. godine. On je imao sinove Petra i Bogdana (Bora), obojica imaju muškog potomstva i nastanjeni su u Kaliforniji.

Pero Đukov je imao šest sinova; Rada koji se nije ženio; Sima koji je umro kao dječak od 15 godina, Špira koji je imao dva sina, Voja koji je bio oženjen i Novaka oženjenog, ali sa ženskim potomstvom, živi u Beogradu; Nikolu koji se nije ženio; Maksima koji se utopio u Dunavu nesrećnim slučajem 1930. godine i šestog sina Mališu koji je umro kao dječak od 6 godina.

godine, dok je zadnji, treći, započeo u zimi 1919. godine. Geografsko porijeklo virusa nije poznato, a postoji mišljenje da je bolest nazvana Španskom, zbog toga što Španija nije bila učesnik rata, te se o bolesti od samoga početka otvoreno pisalo u štampi, za razliku od drugih zemalja gdje je bila prisutna jaka cenzura.

Prema novijim procjenama, trećina svjetske populacije je bila inficirana i imala je ispoljenu bolest (oko petsto miliona ljudi), a umrlo je oko pedeset miliona ljudi. Dakle, Španski grip je odnio pet puta više života nego Prvi svjetski rat. Njen uzročnik je bio virus influence A (H1N1).

¹⁰ Petar, Nikola i Andrija žive u NYC, NY u Sjedinjenim Američkim Državama.

Mitar Perov je imao sina Filipa, a ovaj Nika. Niko je imao sinove Dragana koji je umro u 18. godini života i Vasa koji se nije ženio.

Stevan Perov imao je četiri sina: Bogdana, Pera, Maša i Joša.

Bogdan je imao četiri sina: Iliju, koji je umro kao dječak sa 15 godina, Dušana (Dragišu) koji je bio oženjen, ali bez potomstva, Vida koji je imao sina Milanka koji se nije ženio, umro je u Kanadi, i najmlađeg sina Nikolu – Nika koji je poginuo u Trnovu u Bosni u borbi sa Njemcima.

Pero Stevov se nije ženio.

Mašo Stevov imao je sinove Mihajla – Miša, koji je bio oženjen ali bez potomstva, i sina Jovana – Jozu. Jovan je imao sinove Vaska, koji ima sina Filipa, i Dragana oženjenog, sa ženskim potomstvom.

Jošo Stevov imao je sinove Marka, a ovaj Vlada, koji ima sina Branka; i Andriju Jošova koji ima sina Steva koji je imao sina Mirka koji je nastradao u 21 godini života.

Jovo Stanojev je imao sina Goluba, a ovaj sinove Đura, Marka i Nika.

Đuro je umro u Istanbulu, gdje je bio otišao u pečalbu¹¹, on se nije ženio. Marko se oženio, ali nije imao potomstva.

Niko Golubov je imao sinove Maša i Sava. Mašo je imao sinove Vladimira – Rada, i Aleksu.

Vladimir je imao četiri sina Pavla, Goluba, Đura i Sava. Pavle (Pajo) imao je sinove Zorana, Budimira i Vladimira koji ima sinove Darka i Dejana.

Radov sin Golub je poginuo u saobraćajnoj nesreći 1968. godine na dan Božića između 11. i 10. krivine niz Kotorske serpentine.

Đuro ima sinove Goluba i Gorana, koji je oženjen, i ima žensko potomstvo.

Najmlađi sin Savo ima sina Milorada – Miloša.

¹¹ Emigracija radi posla.

Vladimirova kćerka Stanka, imala je sina Vasilija koji je uzeo majčino prezime, i on ima dva sina: Luku i Petra¹² koji ima dva sina.

Aleksa Mašov imao je sinove Đoka koji se oženio i ima žensko potomstvo, Sreta koji je bio oženjen, ali bez potomstva, i sina Stojana koji je imao sina Aleksu koji ima sina Stojana.¹³

Savo Nikov je umro u dubokoj starosti i nije se ženio.

Markiša Stanojev imao je sina Mila koji je poginuo u borbi na Grahovcu 1858. godine¹⁴. Milo je imao sina Luku koji je imao sinove Đura i Marka koji se nijesu ženili. Sa njima se ugasio ovaj ogranak.

O naselju i imovini Čeranića

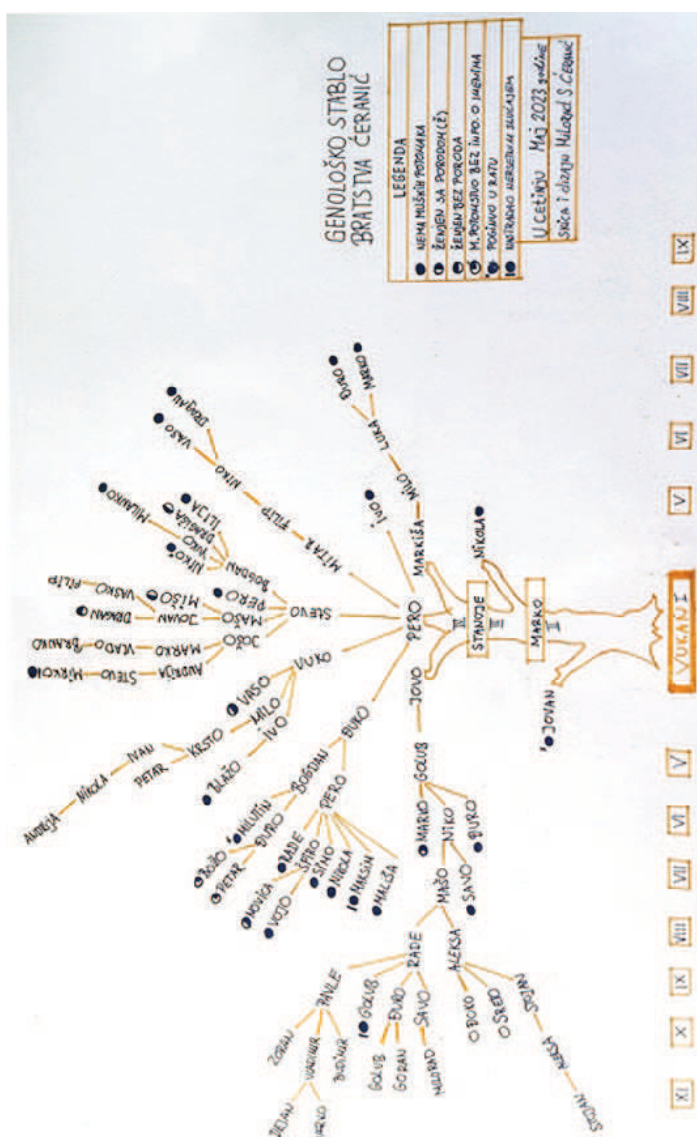
Kao što sam napomenuo Vukan se prvo nastanio u Košaricama tačnije u mjestu Jasenov do, đe se dan danas nalazi kuća i okućnica sa velikim imanjem koja je u 80-im godinama prošlog vijeka prodana porodici Katnić koja je u ove krajeve došla iz mjesta Velestovo.

Košarice su bile komunice donjokrajске, i prema narodnom predanju Donjokrajci su Košarice kupili od Bjelica nakon dolaska Vukana Čeranića u ove krajeve. Vukan je počeo kupovati zemlju i goru u mjestima Gnjiževi do, Grmanov do, Dugi do, za Vrbicom. To je išlo dosta teško, sporo i uz negodovanje od strane starosjedilaca.

¹² Luka se nalazi u NYC, NY, SAD, dok se Petar nalazi u Švedskoj.

¹³ Oni se nalaze u Vojvodini Lovćencu i Vrbasu đe podoše u kolonizaciju 50-ih godina prošlog vijeka.

¹⁴ Bitka na Grahovcu se odigrala od 28. aprila do 1. maja 1858. godine između Crne Gore koja je imala oko 7.000 vojnika i Osmanskog carstva koje je imalo od 9.000 do 13.000 vojnika. Ova bitka je jedna od najznačajnijih crnogorskih pobjeda u 19. vijeku koja je imala velikog uticaja na dalja politička dešavanja. Ovom pobjedom Crna Gora je dobila veliko teritorijalno proširenje, a Evropa je sve ozbiljnije gledala na Crnu Goru i njenu borbu za nezavisnost.

Geneza rodoslova bratstva Čeranića

Ipak su njegovi potomci (praunučad) Pero, Jovo i Markiša uspjeli da kupe zemlju i da podignu kuću u Donjem Kraju¹⁵. To mjesto se nalazilo na prostoru između Delja i Vladislavljevića. Često je dolazilo do svađa i nasrtaja, ali su Čeranići i ako malobrojni, bili su uporni i davali su otpora, tako su se i održali tu.

Na istome mjestu se danas nalaze kuće i imanja Čeranića.

Interesantno je spomenuti da se u mjestu đe se nalaze pomenuta imanja, nalaze i dvije komune i to gumno Brastva Čeranića,¹⁶ i Draganova strana.

Komuni (komunice) kao zajedničko zemljište bratstava, ranije su bili mnogo veći. Ali sa narastanjem stanovništva podizala su se naselja, a komuni sužavali.

Stanoje je svojem sinu Jovu ostavio ogromno imanje u Draganovoj strani da bude komunica njegovome potomstvu. Prema plemenskome pravu¹⁷ niko nije mogao prodati svoje pravo na upotrebu komunice, osim kad ostavlja za navijek kraj u kojem je živio (npr. Đuro Golubov i Aleksa Mašov, koji su napuštili svoja ognjišta). Ranije se nije dopuštalo da to drugi uzme, nego bi to sami bratstvenici otplatili tj. uzeli bi zemlju odignutoga¹⁸ da se ne bi ko drugi useljavao u bratstveni komun.

Gumno je ostalo braći Peru i Markiši kao i njihovim potomcima (muškim).

Gumno je uvijek podignuto na otvorenome mjestu, đe se osjeća jače strujanje vjetra da se može vijati pšenica. Ono je ograđeno od domaćeg otesanog kamena i može biti raznih veličina.

Gumno bratstva Čeranića ima prečnik od 8,5 m, kolomat (zid unaokolo) mu je visok 75 cm, a širok 40 cm. U gumno se ulazi

¹⁵ Jovan F. Ivanišević, „Podlovcensko Cetinje“, *Javorak*, br. 5, str. 73, br. 24, str. 378.

¹⁶ KATASTAR LN 119 u K.O Cetinje I i popisna komisija rešenje br UP I 05-119 od 11. 08. 1995.

¹⁷ Običajno pravo predstavlja skup nepisanih pravila.

¹⁸ Osoba koja napušta svoje ognjište, motivisano raznim razlozima.

kroz vrata u kolomatu široka 95 cm, a visoka od praga 30 cm. Unutar gumna su ploče u obliku kocke – razne veličine, osrednje su 40cm sa 35cm. Najveća je ploča u sredini gumna prečnika 68cm, u kojoj je stožer (drveni ili gvozdeni kolac).

Karakterne osobine

Što se tiče karakternih osobina bratstva Ćeranića može se reći da su bili skromni, vrijedni, nenasrtljivi, postojani, istinoljubivi, glavarstvo nijesu nikada tražili, niti su trčali za njim, osjetljivi, vrlo naopaki i tvrdoglavi. Ako bi bili napadnuti riječju, postupkom ili nepravdom, tako nešto nikada nikome nijesu zaboravljali ili opraštali.¹⁹

U svojem radu „Podlovcnsko Cetinje“ koji je objavljen u časopisu *Javorak* 1892. godine, autor Jovan F . Ivanišević ističe da je predak koji je došao na Cetinje bio vješt zidati kuće i druge objekte po Cetinju, takođe navodi da ga u tome dosta dobro zanatom naslijediše potomci²⁰. Takođe u knjizi *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori* navodi se da su Mašo i Bogdan Ćeranić bili angažovani za klesarske radove na zgradi Ruskog poslanstva.²¹

¹⁹ Rodoslov bratstva Ćeranića Krsto M. Ćeranić 6. januar 1984. godine, Cetinje.

²⁰ Jovan F. Ivanišević, „Podlovcnsko Cetinje“, *Javorak*, br. 24, str. 378, 1892. godina.

²¹ Tatjana Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, 2010, str. 44.

Običaji

Sakralni objekti

Crkve bratstava i plemena nijesu bile samo sakralni objekti za vršenje religioznih obreda, već i centri sveukupnog društvenog života. Sakralni objekti Donjokrajaca, pa samim time i bratstva Čeranića su dvije crkve i to: Vlaška crkva i grobska crkva Voždenstva Presvete Bogorodice.

Vlaška crkva nalazi se u centralnom dijelu grada i sa spomenikom Lovćenska vila i Vojnim stanom (današnjim sportskim centrom), čini veoma značajan segment historijskog jezgra Cetinja. Crkva je podignuta polovinom XV vijeka kao usamljeni objekat u tadašnjem Podlovćenskom dolcu, kuda je proticala rijeka Cetina. Pitanjem Vlaške crkve bavio se i dr. Jovan Erdeljanović, koji kao najstariji dokument o Vlaškoj crkvi navodi Povelju Ivana Crnojevića, u kojoj stoji: „niže Vlaške crkve i mimo Vlaške crkve“. I danas je crkva poznata pod tim imenom. Prvobitno je bila sagrađena od ploti i kočeva. Bila je opletena prućem i oblijepljena blatom, zatim je tri puta prepravljana, prvo kao suhomedža, zatim od klasičnog zida, da bi na kraju tj. 1864. godine, dobila svoj sadašnji izgled²². Erdeljanović navodi i dodatne podatke. On kaže da o postanku Vlaške crkve ima narodno predanje²³ koje je i sam slušao na više mjesta, od bratstava Ivanovića i Ivaniševića u Donjem Kraju, zatim u plemenu Bjelice (selo Tomići). To predanje je u cjelosti očuvano i kod bratstva Šabana u Riječkoj nahiji, koji imaju zajedničke pretke sa gore pomenutim donjokrajskim bratstvima. Unutrašnjost

²² O tome svjedoči i natpis utisnut iznad crkvenih vrata: „Hram ovi Roždestva presvete Bogorodice sagrađiše Donjokrajci prviput 1450. godine, poslije prepraviše ga tri puta, posljednji put podigoše ga oko 1864. godine.“

²³ Ljubomir Kapisoda, *Vlaška crkva*, Cetinje 1990, str. 10–16.

crkve je podijeljena s četiri para pilastera na pet traveja. Pilasteri formiraju polukružno zasvedene niše iznad kojih je horizontalni vijenac kao osnovica polukružnog svoda. Oltarski prostor i naos odvojeni su ikonostasom koje je radio Vasilije Đinovski zograf iz Makedonije 1878. godine²⁴. Vlaška Crkva je bila i grobska crkva sve do zabrane sahranjivanja 1894. godine.²⁵

Kapelica (hram Roždestva presvete Bogorodice) odluka o lokaciji za podizanje novog groblja donijeta je 1894. godine, kada je i podignuta grobljanska crkva poznatija kao Kpelica. Iznad crkvenih vrata je utisnut natpis: „Ovaj sveti hram Roždestva presvete Bogorodice sazida se po visokoj naredbi Njegovog Veličanstva Gospodara Knjaza Nikole I Petrovića Njegoša 1894.“ Od ulaza, lijeva strana pripada grobskim mjestima Donjokrajaca, grobska mjesta bratstva Ćeranića su odmah uz Crkvu, dok je desna strana pripala svim drugim stanovnicima Cetinja.

Vjerski praznici i običaji

U vjerske praznike koje obilježava bratstvo Ćeranića, možemo ubrojati: Badnji dan, Božić, krsnu slavu Vasiljevdan²⁶, Cvijeti, Veliki Petak, Vaskrs.

Badnji dan

Ovoga dana se ide rano u badnjake. Posiječe se toliko badnjaka koliko ima muške djece u kući. Običaj je da se odsječak ili treska od prvog badnjaka zadrži. Za badnjak se bere drvo hrast. Badnjak sječe obično starješina, domaćin kuće i sa njim idu mlađi muškarci. Kad dođe pred izabrano drvo, domaćin se najprije

²⁴ Jakov Marković, „Likovna analiza ikonostasa Vlaške crkve na Cetinju – Rad braće Đinovski“, *Lingva Montenegrina* br. 31, str. 279–291, Cetinje 2023.

²⁵ *Glas Crnogoraca*, br. 29 od 1897. godine.

²⁶ U narodu poznato kao Mali Božić ili Pravoslavna Nova godina.

okrene prema istoku prekrsti i pomoli Bogu (U ime Boga i za sreću doma), pa onda siječe, po stablu. Pri tome se pazi da se badnjak siječe s jedne strane i to iz jednog zamaha.

Badnjak se nosi na ramenu. Kad se dolazi pred kuću, izlazi domaćica i svi ostali ukućani da ga sretnu sa dobrodošlicom. Badnjaci se zatim uspravljaju uz kuću i na svaki badnjak se stavlja lovorika, jabuka i pomorandža.

Poslije odmora, domaćin ili ko od starijih u kući uzme prvo ubrani badnjak iscijepa u cjepanice²⁷, zatim ih stavlja pred kuću. Domaćica se zatim daje na posao, mijesi kolače, sprema što treba za naveče i sutra za Božić. Ostali pomažu. Trpeza koja se sprema za predstojeći praznik treba da bude puna svega, toga dana se ne štedi već se prinosi i nudi dovoljno. Otuda i potiče izreka „Ima svega kao na Božić“.

Uveče, kada prvi mrak padne, unosi se cjepanica badnjaka. Badnjak prvo unosi domaćin kuće i govori: „Dobro veče i srećno/nazdravlje vam Badnje veče“, zatim i ostale muške glave iz kuće, govoreći isto, ostali govore: „Amin, Bože!“ Poslije toga članovi toga domaćinstva ne napuštaju kuću i ne primaju goste do dolaska polaznika na Božić.

Božić

Ispred zore se puca iz puške ili revolvera, to je pozdrav Božiću i znak praznične radosti u kući. Zatim se očekuje polaznik. Polazničke posjete čine se ujutro, pošto se ukućani spremaju u kuća pripremi. Polaznik pri ulasku u kuću uzme cjepanicu badnjaka uz komade lista hrasta i lovorike i zatim ih stavlja u vatru. Pri tome govoreći iste riječi koje je i domaćin govorio na Badnji dan. Zatim polaznik ukućanima čestita Božić uz riječi: „Hristos se rodi“, dok ukućani odgovaraju: „Vaistinu se rodi“. Zatim se sjedne za trpezu, te se jede, pije i razgovara.

²⁷ U manje komade na odgovarajuću dužinu.

Kada polaznik odlazi daruje se jednim čarapama i peškirom, komadom voća, zatim i drugim darovima.²⁸

Krsna slava

Svi Ćeranići iz Donjeg kraja imaju zajedničku slavu sv. Vasilija Velikog²⁹ ili Vasiljev dan. Iako su ogranak Ćeranića iz

²⁸ Po kazivanju i bilješkama starijih članova bratstva i sveštenika.

²⁹ Sveti Vasilije Veliki (grč. Ἀγίος Βασίλειος ὁ Μέγας; oko 329–379), poznat kao Vasilije iz Cezareje, je bio uticajni teolog i episkop Cezareje (Kesarije) u Kapadokiji (Mala Azija). Smatra se osnivačem opštežiteljne monaške tradicije u istočnom hrišćanstvu. Ubrzo nakon smrti proglašen je za svetitelja: pravoslavna crkva ga slavi 14. januara, a rimokatolička 2. januara. Vasilije Veliki, njegov brat Grigorije Niski i prijatelj Grigorije Bogoslov se nazivaju kapadokijskim crkvenim ocima. Njihova majka se slavi kao Sveta Emilija.

Rođen je oko 329. godine, u uglednoj porodici u Cezareji, glavnom gradu Kapadokije, od oca Vasilija, i majke Emilije. Njegova porodica je imala hrišćansku tradiciju – jedan deda mu je bio mučenik iz doba progona, a ujak mu je bio episkop. Kao mlad napustio je rodni grad otišavši da se školuje u Atini u periodu između 351. i 356. godine, gde je učio filozofiju, gramatiku, retoriku, astrologiju, fiziku i ostale nauke toga vremena, kod čuvenog učitelja Evula. Pored njega je imao i druge učitelje: Himerija i Proeresija. Školski drugovi su mu bili Grigorije Bogoslov, Julijan, kasnije car otpadnik i Livanije sofist. Vrativši se kući oko 356. godine, započeo je karijeru pravnika i retora. Ali godinu dana kasnije, susret sa velikim asketom i episkopom Jevstacijem Sevastejskim mu je iz korena promenio život. Vasilije uskoro napušta svoju pravničku profesiju da bi posvetio svoj život Bogu. Nakon primanja krštenja, godine 357. obilazio je manastire u Palestini, Egiptu, Siriji i Mesopotamiji, učeći se podvižništvu i monaštvu. U Egiptu je kod arhimandrita Porfirija proveo godinu dana u asketizmu, hraneći se samo povrćem i voćem[3]. Nakon toga je otišao na hodočašće u Jerusalim. Ubrzo je i sam postao asketa, okupljajući oko sebe grupu monaha uključujući i njegovog brata Petra, na porodičnom imanju blizu gradića Anesija na crnomorskoj obali.

Mokrina, promijenili su krsnu slavu iz kojeg razloga i koje godine ostaje nepoznato.

Ponosni su lijepim imenom svoga svetitelja. I zaista dan krsne slave praznuje se u bratstvu sa osjećajem osobitog pijeteta i poštovanja. Na više dana ispred krsne slave počinje opšte spremanje. Peru se i čiste kuće, i vrše se potrebne nabavke. Za slavu se uzima samo ono što je najbolje. Domaćini se počnu spremati kako će bolje i ljepše proslaviti slavu u zajednici sa prijateljima, kumovima i rođacima. Najprije dođe sveštenik te obavi prekadu tj. vjerski obred. Domaćin ne poziva prijatelje i ostalu svojtu već oni sami dolaze, jer je tako uobičajeno.

Na sami dan krsne slave pali se slavska svijeća, nedugo zatim reže se slavska pogača. Nakon toga, dolaze gosti koje domaćin

Vasilija je uznemirilo opšte prihvatanje arijanskog simbola vere na saboru u Riminiju koji je bio održan 359. godine, a posebno to da je njegov vlastiti arhiepiskop, Dijanije iz Cezareje, podržao arijanstvo. On se vraća u grad, gde ga je episkop Cezareje Ermogen oko 364. godine rukopoložio za sveštenika. U gradu Cezareji gradi dobrotvorne ustanove za opštu pomoć: azile, bolnice i narodne kuhinje, poznate pod imenom „Vasilijade“. Nakon smrti Ermogena za arhiepiskopa bi postavljen Jevsevije, nenaklonjen Vasiliju. Vasilije se zbog toga ponovo povlači u Anesi, gde privuče i Grigorija Nazijanzina. Tu zajednički sabraše mnoštvo monaha i napisashe ustave monaškog života. U takvom ih životu pomagase i sveta Emilija, majka Vasilijeva, koja je nedaleko od njih živela i starala se o njihovoj hrani. Međutim, episkop Jevsevije se obrati Vasiliju pismom pomirenja, da se vrati i pomogne crkvi protiv arijanaca. Posle smrti episkopa Jevsevija (370. god.) izabran je za episkopa Cezareje i tu službu je vršio narednih deset godina, do svoje smrti 14. januara 379. godine. U to vreme je car bio Valens (364–378), pristalica arijanstva, sa kojim je Vasilije imao problema zbog svog zastupanja Nikejskog simbola vere. Kada je Valens 371. prošao kroz Cezareju, Vasilije se dramatično odupro carevom zahtevu da mu se pokori. Vasilije je umro ubrzo nakon što je Valensova pogibija u bici kod Hadrijanopolja otvorila put pobjedi Vasilijeve teologije. Njegova smrt bila je naširoko oplakivana.

srijeta sa zdravicom, a oni njemu čestitaju. On ih uvodi u kuću i sijeda za trpezu, na kojoj je hljeb, piće i meza (trpeza je bogata). Gosti u razgovoru pijući i mezeći se provode do podne. Na podne se donosi ručak, prije početka jela domaćin izgovori molitvu (oče naš ili neku drugu).

Poslije ispraćaja gostiju, kada pada prvi mrak običaj je u bratstvu Ćeranića da se crnim vinom gasi slavska svijeća.

Bratstvo Ćeranića iz Cetinja nema tj. ne slavi prislužbe.

Društveni običaji

Kada su u pitanju društveni običaji kao što su rođenje, krštenje, prosidba, vjeridba, uglava, svadba, pobratimstvo i posestrinstvo, smrt i sahrana, treće jutro, četrdesnica, parastos i godišnjica, običaji vezani za iste su gotovo identični kao i u ostalim krajevima Katunske nahije.

Grb bratstva Čeranića

Grb bratstva Čeranića
(vektorski prikaz Milorada S. Čeranića)

Jedno od bitnih obilježja država, vladara, naroda, grupacija i pojedinaca jesu grbovi i zastave. Tu simboliku možemo pratiti još od V milenijuma. Ovi simboli su atributi snage i dostojanstva, a istovremeno i znaci raspoznavanja. Prije ovoga bilo je više pokušaja da se napravi grb bratstva Čeranića, ali uglavnom su se završavali neuspješno. Usudio sam se napraviti grb bratstva fokusirajući se na prošlost, i na karakteristike koje bratstvo čine specifičnim. Grb Čeranića je zvanični heraldički³⁰ simbol ovoga bratstva. Grb se sastoji od plašta koji je plave, žute i bijele boje sa crnim tačkicama. Okružen je lovorovim vijencem, koji predstavlja simbol mira i pacifizma koje ovo bratstvo praktikuje i promovise. Unutar plašta nalazi se štit iznad kojeg se nalazi

³⁰ Heraldika je širok pojam, koji obuhvata dizajn, prikaz i proučavanje grbnog znamenja, kao i srodnih disciplina, poput veksilologije, zajedno sa proučavanjem ceremonije, čina i pedigre. Heraldika je u užem smislu nauka o grbovima, koja je kao pomoćna istorijska nauka, nastala u 11. veku.

kaciga, i ona označava vlastelski status nosioca grba. U samome štitu koji je podijeljen na dva polja nalaze se četiri figure i to: pravoslavni krst – simbol čvrste vjere bratstva; vitez na konju koji predstavlja hrabrost koju su pripadnici bratstva ispoljavali tokom viševjekovnih borbi; grumen žita ima dvostruko značenje. Prvo predstavlja simbol vječitog života, dok se drugo odnosi na sami opstanak bratstva, jer su poljoprivreda i stočarstvo, prije svega kozarstvo, održali bratstvo u ovim krajevima; zadnji simbol u štitu – kula, predstavlja zidarske sposobnosti većine člnova bratstva. Naime, ostalo je zabilježeno da su kroz istoriju Cetinja, nakon njihovog dolaska učestvovali u građenju gotovo svih značajnih objekata koji su se u to vrijeme nalazili u Cetinjskome polju.

Ćeranići u ratovima, odlikovanja i ostale zanimljivosti

Ćeranići kao i ostala bratstva i plemena učestvovali su u borbama kao plemenske jedinice koje je predvodio plemenski stariješina. Tokom 1854. godine knjaz Danilo je izvršio reformu crnogorske vojske, iako je ostala njena plemenska osnova, ali je vojska bila podijeljena na stotine i desetine. Ćeranići su ratovali uvijek zajedno sa ostalim Cetinjanima (Bajicama, Bjelošima, Ugnjanima, Očinićima, a nešto kasnije i sa varošanima) u sastavu jednog odreda.

Tokom Crnogorsko-turskog rata koji je vođen u maju 1858. godine na Grahovcu, okosnicu crnogorske vojske predstavljao je Cetinjski odred u čijem sastavu se nalazio i Donji Kraj. Od bratstva u ovom ratu je učestvovao i Milo Markišin Ćeranić koji je poginuo u navedenome ratu.

Ostalo je u sjećanju starijih članova bratstva iz priča koje su se prenosile sa generacije na generaciju, da je Jovan, sin rodonačelnika Vukana, poginuo u sukobu na samom početku 18. vijeka (1707), kada se u Crnoj Gori desio događaj tzv. istraga

poturica (islamizirani hrišćani) što će postati velika tema i narodnog predanja i čuvenog Njegoševog spjeva *Gorski vijenac*.

U Prvom svjetskom ratu od predstavnika bratstva u vojsci su bili Mašo Nikov, Niko Golubov i Filip Mitrov. Takođe je ostalo zapamćeno u sjećanjima starijih generacija da je nakon ulaska okupacionih austrougarskih vlasti u Cetinje iz istog grada u logore u Mađarskoj odveden veliki broj Cetinjanja i Cetinjanki, među kojima je bio i Dušan (Dragiša) Bogdanov, odveden kao dječak sa šesnaest godina, u logoru je proveo dvije godine, nakon kapitulacije Austrougarske i napuštanja logora naselio se u Beogradu i nikad nije došao u rodni kraj.

Nije ostalo zabilježeno da su predstavnici bratstva bili učesnici u Božićnom ustanku 1919. godine.

U Drugom svjetskom ratu od ovoga bratstva su učestvovali Vladimir (Rade) Mašov i Niko Bogdanov kao i Milutin Bogdanov³¹. Ovdje valja napomenuti da je Milutin Bogdanov strijeljan 25. 07. 1941. godine, od strane okupacionih vlasti, odmah nakon izbijanja ustanka. On je prvi Cetinjanin koji je pao kao žrtva fašističkog terora. Niko Bogdanov je poginuo u Trnovu³² u Bosni u borbi sa Njemcima i saradnicima okupatora u borbama za istočnu Bosnu 1942. godine.

Vladimir (Rade) Mašov učesnik je Drugog svjetskog rata, bio u je u sastavu partizanskih jedinica, jedini je preživjeli učesnik rata iz bratstva. Nosilac je brojnih najvećih jugoslovenskih odlikovanja među kojima su: Partizanska spomenica³³ 1941. godine; Orden zasluga za narod sa srebrenim zracima³⁴; Orden za

³¹ Bogdan Đukov – vidi rodoslov.

³² Opština Trnovo je opština u Federaciji BiH.

³³ Ona je u javnosti zauzimala visoko mesto, odmah posle Ordena narodnog heroja, a razlog toga je u činjenici da su njeni nosioci, jedini uz narodne heroje, dobijali određene materijalne povlastice, a kolokvijalno su nazivani — prvoborci i spomeničari.

³⁴ Odlikovanje se dodjeljivalo za „naročite zasluge u izgradnji socijalizma

hrabrost³⁵; Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, kao i Orden rada sa crvenom zastavom³⁶ (ordenom prvog reda) to je ujedno i zadnji orden koji mu je dodijeljen ukazom tadašnjeg predsjednika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita od 17. aprila 1979. godine. Poslije završetka rata, od 1947. godine obavljao je funkciju Upravnika zatvora u Bogdanovome kraju u Cetinju. Bio je član brojnih komisija i član SUBNOR-a. Umro je u Cetinju 1986. godine.

U toku političkog sukoba između rukovodstva FNRJ i SSSR, koji je trajao od 1949. do 1956. godine dio stanovništva FNRJ je bio pristalica Staljina, pa su tadašnje vlasti da bi spriječile rast broja pristalica Informbiroa i Sovjetskog Saveza, osnovali zatvor Goli otok koji se nalazio na ostrvima Goli otok (muški zatvor) i Sveti Grgur (ženski zatvor) u Jadranskom moru, zatvor je bio u nadležnosti federacije i služio je kao politički zatvor. Od ukupno 16.101 zatvorenika, Crnogorci su činili 21,58% ili 3.486 zatvorenika.

i socijalističkih samoupravnih odnosa, za organiziranje i učvršćivanje općenarodne obrane, sigurnosti i nezavisnosti zemlje, kao i za zasluge u oblasti prirede, nauke i kulture“.

³⁵ Ustanovio ga je Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, 15. avgusta 1943. godine Ukazom o odlikovanjima u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, zajedno sa Medaljom za hrabrost. Orden za hrabrost se dodeljivao pripadnicima oružanih snaga SFRJ koji su u borbi protiv neprijatelja učinili dela u kojima je došla do snažnog izražaja njihova lična hrabrost ili koji su se na bojnopolju posebno istakli ličnom hrabrošću“.

Prema sačuvanoj dokumentaciji, od 7. septembra 1944. do 31. decembra 1985. godine, državljanima Jugoslavije i stranim državljanima dodeljeno je 120,636 Ordena za hrabrost. Njihov je broj zasigurno veći, jer je deo naredaba o odlikovanju izgubljen za vreme rata.

³⁶ Dodeljivanje Ordena rada počelo je u julu 1945. godine. Od osnivanja do kraja 1985. godine, dodeljeno je 7,096 Ordena rada sa crvenom zastavom.

Među zatvorenicima zatvora Goli otok nalazila su se i tri pripadnika bratstva Čeranića i to: Vaso Nikov Čeranić, rođen 12. 05. 1922. godine. Vaso je u zatvoru proveo 48 mjeseci i to od svoga hapšenja 25. 12. 1948. godine do puštanja na slobodu 23. 04. 1953. godine; Mihajlo (Mišo) Mašov Čeranić rođen je 1914. godine, na Goli otok je odveden 03. 10. 1949. godine i osuđen na 24 mjeseca teške robije, na slobodu je pušten 20. 09. 1950 godine; Vladimir Markov Čeranić rođen 14. 06. 1930. godine. Na Goli otok je odveden 02. 04. 1950. godine, osuđen na 32 mjeseca robije, a na slobodu je pušten 03. 02. 1953. godine.

Literatura

- Dokumenta Državni arhiv Crne Gore (DACG).
- Dragičević Risto, „Podizanje zgrade ruskog poslanstva na Cetinju“, *Starine Crne Gore*, knjiga V, Cetinje 1975.
- *Glas Crnogorca*, br. 29 od 1897.
- Ivanišević F. Jovan, „Podlovcensko Cetinje“, *Javor*, 1892.
- Jović Tatjana, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, 2010.
- Kapisoda Ljubomir, *Vlaška Crkva*, Cetinje, 1990.
- Marković Jakov, „Likovna analiza ikonostasa Vlaške crkve na Cetinju – Rad braće Đinovski“, *Lingva Montenegrina*, Cetinje 2023, br. 31, str. 279.
- Ministarstvo vojno (MV).
- Nikiforov. A, „Prva ruska predstavništva u Crnoj Gori i Srbiji“, *Istorijski zapisi*, knjiga 1–2, Titograd 1991.
- Popis zatvorenika Golog otoka, N-3975, 21.07.1963.
- Uprava varoši Cetinja.

-
- Uprava opštine Donjokrajske.
 - Više autora, *Genetičko porijeklo Srba stare Hercegovine*, 2022.
 - Zapisi Krsta Milovog Čeranića, porodična arhiva.
 - Zapisi Vladimira (Rada) Mašovog Čeranića, porodična arhiva.

EVROPSKA MODA NA CRNOGORSKOM DVORU KRAJEM XIX VIJEKA

Marina Šoć

European fashion became increasingly present at the Montenegrin court with the marriage of Prince Danilo Petrović to Princess Darinka. The wife of Montenegrin crown prince Danilo, Jutta of Mecklenburg, and the wife of prince Mirko Petrović-Njegoš, Natalija Konstantinović can be considered "promoters" of the European culture and ways of dressing in the capital and at the Montenegrin court. The preserved collection of gowns, which belonged to the members of the Petrović ruling family, testifies to the fashion, style, fashion details of the time in which they lived, bringing the luxury, opulence and splendour of European metropolises to the smallest European capital.

Crnogorska narodna nošnja, kao dio nacionalnog i kulturnog identiteta¹ uspjela je da odoli viševjekovnim iskušenjima i postala značajan simbol narodne identifikacije i homogenizacije. Nastaje² sredinom XV vijeka. Kao takva, imala je dug razvojni put kroz vjekove od Crnojevića do Petrovića. Uz manje i veće

¹ M. Šoć, „Od tradicionalnog do modernog – Komplet knjaginje Natalije-Lili Petrović“, *Bibliografski vjesnik*, god. XLVII, Cetinje, 2018. broj 1, 2 i 3.

² Pretpostavlja se da su Iliri i Grci uticali na njen razvoj, ali se takođe vjeruje da predstavlja autentičan proizvod naroda sa ovih prostora.

promjene i brojne uticaje uspjela je da sačuva nit koja povezuje i prati našu istoriju kroz duži vremenski period. Svoj konačni oblik dobija u XIX vijeku. Predstavlja posebnu vrijednost kulturnog nasljeđa i tradicije uopšte, ne samo zbog ljepote i bogatstva, već prvenstveno zbog društvenog značaja koji je imala tokom viševjekovnog opstajanja.

Crnogorska narodna nošnja – Etnografski muzej Crne Gore

U Crnoj Gori danas, postoji veliki broj narodnih nošnji, najčešće sa lokalnim specifičnostima koje su se ogledale kako u vrsti materijala od kojih su izrađivane, u kroju i ornamentici, tehnici izrade, što je uslovljeno istorijskim prilikama i kulturnim uticajima koji su se preplitali kroz vjekove na ovim prostorima. Kao značajan segment kulturne baštine, one nose u sebi određenu simboliku i posebnost.

Korijeni našeg kulturnog nasljeđa sežu u daleku prošlost kada je Crna Gora bila meta brojnih osvajača³ (koji su sa sobom donosili svoje običaje, kulturu odijevanja,...), tako da su se u njoj stapali različiti uticaji koji su bili manje ili više prihvaćeni na ovim prostorima i adaptirani crnogorskim shvatanjima, tradiciji i načinu življenja.

Ženska narodna nošnja (detalj zlatovez) – Etnografski muzej Crne Gore

Brojni materijalni dokazi, arhivski izvori i narodna predanja veoma slikovito ukazuju na njen razvojni put, posebnost i dragocjenost. Interesantni su testamenti, kupoprodajni ugovori,

³ U vrijeme turske dominacije na ovim prostorima, predstavljala je izvanredan dokaz suprotstavljanja turskim propisima o oblačenju potlačenog naroda, koji je preko nošnje dokazivao svoje nacionalno dostojanstvo, nezavisnost i prkos.

povelje u kojima se pominju djelovi svečane crnogorske nošnje, gdje figuriraju kao veoma značajni predmeti. Razlozi takvoga uvažavanja proizlaze iz njene istorijske uloge i visokih estetskih kvaliteta. U pitanju je u stvari, širi društveno-kulturni, pa i psihološki kontekst koji se odnosi na dugu, viševjekovnu borbu za opstanak crnogorskog naroda, u kojoj je svečana nošnja odigrala izvanredno značajnu ulogu tokom sticanja samostalnosti i samobitnosti i na neki način bila sinonim njegovog slobodarskog duha.

Crnogorska narodna nošnja vremenom se mijenjala. Ta modifikacija bila je uslovljena društveno-političkim, ekonomskim i socijalnim promjenama u društvu i državi. Čuvala se sa posebnom pažnjom, upotrebljavala (posebno svitna nošnja), u najbitnijim i najsvečanijim životnim prilikama (vjenčanjima, sahranama), čuvala se kao porodična dragocjenost i nasljeđivala generacijama.

Crnogorska ženska svitna nošnja
Dvor kralja Nikole – Narodni muzej Crne Gore

Pored kulturno-istorijskih činilaca i geografski uslovi imali su jak uticaj na odabir vrste materijala od kojeg se nošnja izrađivala i ukrašavala. Najčešće upotrebljavani materijali bili su: vuna, konoplja, lan, u manjim količinama proizvodila se i upotrebljavala svila.

Crnogorsku nošnju karakteriše sofisticirani kolorit i zlatovez kojim je bogato ukrašavana. Izvanredna estetska harmonija, postignuta elegantnim krojem, posebno je uočljiva kod ženske narodne nošnje. Kao takva dominirala je na ovim prostorima do početka XX vijeka.

* * *

Društveno-politička previranja koja su zahvatila Evropu krajem XIX vijeka⁴, nijesu zaobišla ni Crnu Goru. Evropeizacija Balkana, koja je ekspandirala posebno poslije Berlinskog kongresa (1878. godine), imala je odjeka na ovim prostorima.

Industrijalizacija i emancipacija uslovile su promjene na svim poljima, koje su se osjetile u novoj kulturi življenja i odijevanja.

U vrijeme opšte modernizacije svijeta ženska moda pretrpjela je brojne promjene, razvijala se kroz mješavinu više stilova i umjetničkih pravaca. Njome se isticao društveni i materijalni status, odnosno klasna pripadnost.

Moda i modni uticaji kao jedan od fenomena savremenog razvoja društva, nijesu mimoišli ni Crnu Goru, koja je krajem devetnaestog vijeka, uprkos svojoj patrijarhalnosti, počela da živi u ritmu intenzivnijih kulturnih i društvenih događaja prigrlivši „duh novog vremena“.

* * *

U prvoj polovini XIX vijeka, u odnosu na muškarce, žene u Cnoj Gori su bile znatno konzervativnije, što je bila logična

⁴ M. Šoć, „Od tradicionalnog do modernog – Komplet knjaginje Natalije-Lili Petrović“, *Bibliografski vjesnik*, god. XLVII, Cetinje, 2018. broj 1, 2 i 3.

posljedica razmišljanja i pravila ponašanja zatvorenog patrijarhalnog društva u kome su imale poziciju „temelja kuće“. Zbog brojnih obaveza koje je podrazumijevao takav položaj, nijesu imale ni materijalnih mogućnosti ni dovoljno novca za dotjerivanje, osim toga to nijesu ni željele, svjesne činjenice da bi svaki pokušaj u tom pravcu izazvao negodovanje i osudu sredine u kojoj su živjele. Koliko je tradicija bila dominantna na ovim prostorima, ilustruje primjer učenica Djevojačkog instituta, koje su van ove institucije za vrijeme raspusta oblačile narodnu nošnju umjesto uniforme, koju su smatrali „neukusnom, tamnom, evropskom.“

Ustaljeni kriterijumi i estetski standardi postepeno su se počeli mijenjati krajem XIX vijeka.

Stil odijevanja u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka, autentično je svjedočanstvo opštih političkih, istorijskih, ekonomskih a samim tim i kulturnih promjena u zemlji, kao i materijalnih mogućnosti svakog pojedinca, moralnih i estetskih shvatanja koja su, prema ličnim afinitetima, zagovarali crnogorski vladari.

Evropska moda počinje da biva sve više prisutna na crnogorskom dvoru ženidbom knjaza Danila Petrovića, knjaginjom Darinkom (djevojačko prezime Kvekić, 1838–1892). Svjesna činjenice da odjeća njene nove domovine nije samo odraz njenog vrijednosnog sistema već, znak patriotizma i nacionalne pripadnosti, Darinka je odlučila da luksuzna varijanta crnogorske nošnje bude njen zvanični – vladarski kostim.

Van granica Crne Gore, u inostranstvu oblačila je moderne toalete, tj. odjeću koja se uklapala u onovremene modne trendove. Potpuno je transformisala crnogorski dvor i život na njemu, uvodeći mnoge evropske običaje u tradicionalnu i patrijarhalnu sredinu. U tome je imala veliku podršku svoga supruga, odlučnog da pravnim aktom iz 1855. nastavi reforme državne uprave i sprovede nove norme društvenog života i ponašanja.

Portret knjaza Danila Petrovića i knjaginje Darinke
Dvor kralja Nikole

Supruga crnogorskog prijestolonasljednika Danila, Juta od Meklenburga⁵ (njem. Jutta von Mecklenburg-Strelitz; 1880–1946), supruga knjaza Mirka Petrovića-Njegoša, Natalija Konstantinović; (1882–1950), takođe se mogu smatrati „promoterima“ evropske kulture i načina ponašanja u prijestonici i na crnogorskom dvoru.

Kralj Nikola bio je tradicionalista u načinu odijevanja, što je u potpunosti podržavala njegova supruga, kraljica Milena koja je bila više sklona tradicionalnoj crnogorskoj nošnji. Jedini nestandardni dio kraljičinog kostima bile su kratke pelerine od finih vunenih i pamučnih tkanina ukrašene bogatim vezom i krznom. U poznijim godinama kraljica je nosila građanske ogrtače – kapute i jakne umjesto koreta.

⁵ Novi trend odijevanja tj. intenzivniji uticaj evropske mode na crnogorskom dvoru sa sobom donosi kasnije, knjaginja Milica (hesenska princeza Juta od Meklenburga – Strelitz), supruga prestolonasljednika Danila Petrovića.

Milan Jovičević, *Vjenčanja na crnogorskom dvoru*, Cetinje, 1988, 226.

Supruga
crnogorskog
prijestolonasljednika Danila,
Juta od Meklenburga
(1880–1946)

Inovacije u odijevanju, ponašanju, uređenju dvora, koje je uveo knjaz Danilo i njegova supruga postepeno su počeli prihvatati bogatiji Crnogorci i visoki državni funkcioneri. Uz standardne predmete narodne nošnje počeli su oblačiti nove „moderne“ odjevne predmete, nabavljane u zanatskim radionicama Kotora i drugim primorskim gradovima.

* * *

Odjeća koja je bila svojevrsni vizuelni simbol, lični stav, odraz visokog statusa i poimanja lijepog i modernog ima dugu tradiciju u Crnoj Gori i o tome svjedoče bilješke savremenika koje daju opise vladika Petra I i Petra II, knjaževa Danila i Nikole Petrovića, kao i članova vladajuće porodice.

Izuzimajući period dječastva, muški članovi porodice Petrovića, u svakodnevnom životu najčešće su oblačili građansko odijelo. Shodno svom statusu obavezno su nosili nacionalni kostim (u svečanim prilikama, svadbama, krštenjima i sl).

Henrih Lejard za Crnogorce piše da su: „...naoružani do zuba i odjeveni u šareno i bogato izvezeno dijelo“⁶. Slobodu izbora imali su samo prilikom privatnih posjeta inostranstvu. Nakon uvođenja civilne službene odjeće 1903, počeli su je nositi i na privatnim zabavama u crnogorskoj prijestonici.

Crnogorske princeze u potpunosti su slijedile trendove evropske mode⁷. Godine provedene u inostranstvu⁸ na školovanju u Rusiji, doprinijele su njihovoj emancipaciji u svakom pogledu. U Rusiji, imale su privilegiju da prisustvuju značajnim

⁶ Lj. Durković, *Englezi u Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd, 1963, str. 81–178.

⁷ Duh evropske mode, tj. novi stil odijevanja bio je sve više prisutan na crnogorskom dvoru krajem XIX i početkom XX vijeka, nastao kao posljedica opštih društveno-ekonomskih, političkih, kulturno-istorijskih i kulturoloških promjena u zemlji, o čemu svjedoči bogata kolekcija svečanih haljina (i ne samo kolekcija balskih haljina, već i drugi odjevni predmeti crnogorskih princeza koje su koristile u svakodnevnom životu), koje su pripadale članovima kraljevske porodice Petrovića. Kada je u pitanju vizuelni utisak ono što ga određuje jeste kvalitetan materijal od kojeg su izrađivane, smjelo komponovanje boja i bogati zlatovez kojim su ukrašavane. Moda kao jedan od fenomena savremenog razvoja društvenih zajednica, može se pratiti kroz vjekove, sa posebnim osvrtom na njen nagli uspon početkom prve polovine XX vijeka. Želja za lijepim, iskazana kroz ukrašavanje na najrazličitije moguće načine (vezovi, aplikacije, bojani dezeni, utkane ili upletene šare i drugo), veoma je stara i teško ju je sa sigurnošću datirati. Odijevanje, kao jedan od najvidljivijih djelova ljudskog stvaranja, bilo je tokom minulih vremena dosta podložno najrazličitijim uticajima čiji je doprinos bio sveopšti razvoj kulture i društva. Modni uticaji su nerazdvojni dio čovjekovog bića i prate ga još od antičkih vremena, stoga ne treba da čudi, da modni tokovi koji su sve više uzimali maha u zemljama Zapadne Evrope, nijesu mimoilazili ni ove prostore.

M. Šoč, „Suknja (dio nacionalnog kostima) kraljice Milene sa jubilarne svetkovine 1910. godine“, *Bibliografski vjesnik*, god. XLIV, Cetinje, 2015, broj 1, 2 i 3.

⁸ Tatjana Jović, *Evropska moda na crnogorskom dvoru*, Cetinje, 2015, 30.

državnim svetkovinama i zabavama, organizovanim od strane članova ruske carske porodice. Oblačile su se u stilu odijevanja visokih slojeva ruskog plemićkog društva. To potvrđuje izvještaj petrogradskih novina u kome se navodi da su crnogorske knjaginjice Milica i Stane, na balu u dvoru Nj. Imp. Visočanstva Sergija Aleksandroviča 23. 02. 1888. bile obučene u evropske toalete i da je čast da odigra „prvu kadrilju sa Carevićem“, imala mlađa crnogorska princeza⁹.

Balske haljine crnogorskih princeza (iz dvorske kolekcije)

Dvor kralja Nikole – Narodni muzej Crne Gore

Dnevnu garderobu, haljine za balove, putničke kostime, najčešće su kupovale u Rimu, Beču, Petrogradu. Prilikom da u modnim

⁹ T. Jović, *Evropska moda na crnogorskom dvoru*, Narodni muzej, Cetinje, 2015, str. 30.

salonima upotpune svoju garderobu princeze su koristile tokom boravka u gradovima na francuskoj rivijeri i u Italiji.

Najmlađe crnogorske princeze Ksenija i Vjera (koje su ostale da žive na Cetinju), nosile su evropsku odjeću u svim prilikama. Na njihov ukus i odabir modnih noviteta nesumnjivo su uveliko uticale starije sestre Ana i Jelena, koje su nekoliko godina po završetku školovanja u inostranstvu, provele na crnogorskom dvoru. S obzirom da su sve više bile prisutne i pozivane na evropske dvorove i zabavama bogatog plemstva, pratile su onovremene modne trendove, o čemu svjedoči veliki broj sačuvanih haljina koje se danas nalaze u muzejskoj zbirci.

U odijevanju i odabiru toaleta osjećao se jak uticaj zapadnih metropola. Zakonodavac ženske mode u Evropi i dalje je Francuska, a kasnije i drugih modni centari Europe (Beč, Rim), koji su snabdijevali svojim proizvodima crnogorski dvor. Luksuzna garderoba¹⁰ naručivana je u renomiranim modnim salonima Beča – „E. & G. Spitzer“ i Pariza – Christoph Drecoll, Jacques Doucet i Paul Poiret, dok su jednostavnije djelove svakodnevne odjeće i obuće izrađivale cetinjske zanatlije.

Uz prateće detalje: nakit, rukavice, lepeze, ogrlice, narukvice, crnogorske princeze su večernje haljine nosile na raznim balovima, svetkovinama organizovanim na Dvoru, rezidencijama crnogorskih prinčeva i balovima predviđenim u središtima diplomatskih poslanstava. Treba istaći posebno elegantnu i skupocjenu odjeću koju su članice vladarske familije nosile na jubilarnoj svetkovini 1910. Izuzimajući kraljicu Milenu (koja je ostala vjerna tradicionalnoj crnogorskoj nošnji), njene kćerke i snahe odabirom toaleta sa naglašenim strukom, karakteristične za *La Belle époque* (aktuelne ravne linije haljina sa blago istaknutim visokim strukom), bile su najbolji reprezenti modnih kretanja u evropskim centrima mode početkom XX vijeka.

¹⁰ M. Šoć, „Od tradicionalnog do modernog – Komplet knjaginje Natalije-Lili Petrović“, *Bibliografski vjesnik*, god. XLVII, Cetinje, 2018, broj 1, 2 i 3.

Princeza Vjera Petrović
(1887–1927)

Najveći dio muzejske kolekcije danas, čine primjerci iz garderobe crnogorskih princeza Ksenije i Vjere i snahâ, knjaginja Milice-Jute i Natalije-Lili Petrović. Interesantan dio kolekcije, svakako su sačuvani primjerci maskenbalskih kostima.

Naime, u prijestoničkim krugovima početkom XX vijeka, sve popularnija vrsta večernje zabave bili su „kostimirani“ balovi, odnosno maskembali za koje su članovi vladarske porodice naručivali posebne modele uglavnom iz inostranstva. Jedan takav maskenbal priređen je 1911. godine, u „Zetskom domu“ Najveći dio ovih kostima izrađivan je u specijalizovanim radnjama umjetničkih kostima *Caramba Casa* u Milanu, koja je radila za italijanska i strana tržišta¹¹.

Različita estetska shvatanja članova vladarske familije u izboru garderobe, oslikava kolekcija njihove odjeće koja je dokumentovana na fotografijama u muzejskoj zbirci i brojnim podacima iz periodike, arhivske građe, putopisne i memoarske literature. Ona su dragocjeno svjedočanstvo novih standarda i promjena u kulturi odijevanja crnogorskog društva druge polovine XIX i početka XX vijeka.

¹¹ Isto, str. 48.

* * *

Izrada kvalitetnih i luksuznih predmeta, rublja, upotrebnog tekstila, odjeće, haljina uglavnom je vezana za evropske modne centre (Beč, Rim i Pariz), koji su snabdijevali svojim proizvodima evropske dvorove, aristokratske kuće i bogate pojedince. Usluge takve vrste koristile su se i na crnogorskom dvoru Petrovića.

Ustaljeni vrijedonosni kriterijumi i standardi postepeno su se počeli mijenjati početkom XX vijeka, kada se razvojem trgovine i zanatstva otvara sve veći broj radionica i trgovinskih radnji i ujedno intenzivira trgovina sa primorskim gradovima.

Ženska moda u Evropi početkom XX vijeka, pretrpjela je radikalne promjene, postajala je šarenija, višeslojnija, neobičnog kroja sa više ukrasa, inspirisana antičkom umjetnošću uz srednjovjekovne i barokne ukrase i detalje. Njome se isticao društveni i materijalni status. Žene u Crnoj Gori iako su živjele u patrijarhalnoj sredini¹² i lošim materijalnim uslovima, težile su u skladu sa svojim mogućnostima, da odjevne predmete ukrase što je moguće ljepše, bilo da se radilo o grubom pamučnom platnu, bijelom bojenom suknu ili jednostavnoj tkanini od konoplje. Tako je Crna Gora, uprkos svojoj patrijarhalnosti, počela je da živi u ritmu intenzivnijih kulturnih i društvenih događaja prigrlivši duh „novog vremena“.

Izbori i literatura:

- Andrijašević, M. Ž.: „1878. godina kao granica epoha“, *Matica*, Jesen 2009, str. 283–298.
- Dokumentacija Narodnog muzeja Crne Gore.
- Jović, T.: *Evropska moda na crnogorskom dvoru – katalog*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2015.

¹² Marina Šoć, Ana Abramović-Orlandić, „Konzervacija balske haljine“, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, Cetinje, 2008, 225.

- Koljević, N., Šoć, M.: (pripremile i prevele knjigu, Karen Finch and Greta Putnam, *Caring for textiles*, Barrie & Jenkins, London 1977), *Zaštita i čuvanje tekstila*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2015.

- Mrvaljević, Z.: *Crnogorska narodna nošnja*, JU Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica, 2006.

- *Od niti niti do tkanine – katalog*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje – Etnografski muzej, 2005.

- Petrović, J. M.: *Memoari jedne njemačke princeze*, Narodni muzej Crne Gore, Podgorica, 2019.

- Šoć, M., Abramović Orlandić, A.,: „Konzervacija balske haljine“, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knjiga IV, Cetinje, 2008, br. 4, str. 225–230.

- Šoć, M.,: „Suknja (dio nacionalnog kostima) kraljice Milene sa jubilarne svetkovine 1910. godine“, *Bibliografski vjesnik*, god. XLIV, Cetinje, 2015. broj 1, 2 i 3 str. 483–488.

- Šoć, M.,: „Od tradicionalnog do modernog – komplet knjaginje Natalije-Lili Petrović“, *Bibliografski vjesnik*, god. XLVII, Cetinje, 2018, broj 1, 2 i 3 str. 401–409.

Web reference:

- <https://wannabemagazine.com/osvrt-na-modu-19-veka/>, stranici pristupljeno 9. 6. 2023. u 16.00.

- <https://modanekadisaad.wordpress.com/istorija-kostima-u-slikama/moda-xix-veka>, stranici pristupljeno 11. 6. 2023. u 18.00.

- <https://bs.tierient.com/moda-19-veka/ttps://bs.tierient.com/moda-19-veka/>, stranici pristupljeno 19. 6. 2023. u 13.00.

- <https://bs.tierient.com/moda-19-veka/>, stranici pristupljeno 28. 6. 2023. u 19.00.

- <https://shtreber.com/crna-gora-kao-nezavisna-drzava>, stranici pristupljeno 5. 7. 2023. u 21.00.

- <https://montenegrina.net/crna-gora-na-berlinskom-kongresu-novak-raznatovic/>, stranici pristupljeno 9 7. 2023. u 16.00.

CRNOGORSKI MUZIČKI FOLKLOR — OD DRAGULJA DO SUROGATA

Slobodan Jerkov

Montenegrin musical folklore is specific in many ways, and therefore requires special treatment aimed at preserving and further nurturing its original form. However, Montenegro has no adequate institutions nor teams of experts who would constantly work on it. This has caused various distortions that occur more and more often during the reproduction of Montenegrin folklore inserting elements of foreign national musical creativity. If this continues, the authentic Montenegrin folk creativity will soon disappear.

Odnos naroda koji žive u Crnoj Gori prema viševjekovnom nasljeđu dosta je uslovljen kontekstom političkih zbivanja, a posebno posljednjih godina. U javnom diskursu sve je dominantnija teza o promociji navodnog suživota sa okruženjem dok se bilo kakva crnogorska tradicija po pravilu vezuje za nacionalizam. Pritom se ne koriste davno potvrđeni naučni dokazi kako domaćih tako i stranih autora već se javno iznose „nova naučna otkrića“ koja opovrgavaju ono što je u svijetu nauke odavno priznato. U većini evropskih država smatra se da kulturna politika jača kada je narodno kulturno stvaralaštvo integrisano u šire planove kao jedan od značajnih sadržaja koji unapređuje kreativnost, raznolikost, socijalnu koheziju i privredni razvoj. Takođe, sve se radi pod stalnim nadzorom (domaćih) stručnjaka koji su već dugi niz godina dokazani, sa objavljenim i

potvrđenim rezultatima rada, bez obzira na lični animozitet pojedinih političara prema pojedinim stvaraocima. Narodnoj kulturi ne treba pristupati kao izolovanom sektoru, već kao integralnom dijelu kulturne politike u cjelini. Stoga je opšta tendencija i preporuka u evropskim okvirima koja se svakako može iskoristiti i u našem slučaju da se narodno stvaralaštvo najprije prepozna kao posebno legitimno polje prilikom definisanja, planiranja i realizacije ukupne kulturne politike. Neophodno je mijenjati postojeći dominantni odnos negacije prema tom segmentu društvenog života i promovisati pozitivan odnos prema crnogorskom kulturnom nasljeđu i postojećoj kulturi kao osnovi za dalji razvoj autentične savremene prakse.

Davno je poznata činjenica da u prirodnim uslovima narodna umjetnost i stvaralaštvo egzistiraju kroz brojne formirane varijante. U tom semantičkom polju rada najčešće se kod ponovne reprodukcije nailazi na manja ili veća odstupanja u odnosu na ranije viđeno ili saslušano, što nas navodi da sa ovog aspekta improvizaciji, kao suštinskom obliku ispoljavanja folklora, pridamo poseban značaj u stvaralačkom procesu. Reprodukujuci folklor, narodni stvaralac polazi od poznatog, bilo da se radi o pjesmi, vezu, igri, narodnom lijeku ili kakvom drugom produktu narodnog stvaralaštva ili iskustvu, pa se u toku igre (pjevanja, priče i slično) dolazi do varijabiliteta koji su sve uspjeliji u narednim reprodukovanjima. U daljem radu oni su polazna osnova za dodatne izmjene na oblikovanju novih, zaokruženih, relativno samostalnih ili savršenih cjelina. Na taj način reprodukcija u prirodnim uslovima, ili prirodna reprodukcija folklora po svojoj stvaralačkoj suštini predstavlja formu proizvodnje odnosno jedan od vidova narodnog stvaralaštva. Uzajamna zavisanost i uslovljenost su koherentni faktori produkcije i reprodukcije, a istovremeno improvizaciju, u smislu stvaralačke forme, čine elementarno značajnijom. Prirodnom reprodukcijom folklora šire se razne vrste proizvoda narodnog stvaralaštva koji

obostrano utiču jedni na druge, a u svrhu neprekidno povezujućih spona i predstavljaju različite stepene razvijenosti. Tako je, na primjer, folklor grada i sela, često iz udaljenih enklava, uticao na ukupni društveni razvoj istovremeno obilježavajući činjenično stanje i obezbjeđujući kontinuitet u napredovanju do najsloženijih produkata. Iako slabe privredne komunikativnosti na relaciji selo – grad kroz nekadašnja istorijska razdoblja, stvarani su i lako uočljivi kulturni uticaji osobito u nekim granama. Kontakti talentovanih seoskih izvođača narodnih pjesama čije je pjevanje imalo za podlogu rijetke primjere sa stilskim odlikama dvoglasnog pjevanja čobana i gradskih interpretatora koji su predstavljali nosioce razvijenih melodijskih obrisa, bili su izvori za pojavu novih mogućnosti u razvitku narodne muzike. Na ovaj način prirodna reprodukcija je još jednom pokazala svoju mnogostranost. Služeći dugo kao jedina veza kroz koju su se prožimale umjetnost grada i sela, učinila je da smisao umjetnički lijepog i iskustvenog, provjerenog njenim posredstvom uobičaji opštenarodnim mjerilima koji su rezultirali iz stvaralačkih impulsa i ukusa obje sredine. Jedino su kroz minula stoljeća, posredstvom prirodne reprodukcije, narodi i narodnosti, kod povremenih ili stalnih kontakata, uticali jedni na druge bez obzira da li se radi o primitivnim ili razvijenim kulturama. Značaj ovih susreta ili stalnog kontakta je od neprocjenjive važnosti, jer je bogateći se novim sadržajem i formama razvijao kulturu naroda i istovremeno, na najprirodniji način zbližavao.

Tako je bilo u prethodnom vremenu, a kako je sada? Koliko je poznato, nikada se u posljednjih pola vijeka nije toliko mnogo pjevalo crnogorskih pjesama i igralo crnogorskih kola; razni skupovi, koncerti, radio i TV stanice, takmičenja narodnih pjevača, guslara i plesača i drugi reprezentanti narodnog stvaralaštva mogu se skoro svakodnevno čuti i vidjeti. Svakako da bi ta događanja trebalo pohvaliti, ali činjenice govore da moramo biti oprezni. Dovoljno je da tekst o Crnoj Gori bude rodoljubiv i da

se kroz napjev provuče nekakva melodija koja je „u crnogorskom stilu“. Nažalost, nedovoljno poznavanje osnovnih karakteristika crnogorskog narodnog pjevanja dovelo do toga da slušamo melodiju koja je karakteristična za folklor Kosova, Srbije, Makedonije, ili neke udaljenije mediteranske zemlje itd. Da je situacija alarmantna, u prilog toj tvrdnji, je činjenica da su tvorci takvih pjesama poznati crnogorski kompozitori. To posebno dolazi do izražaja kada je riječ o novim aranžmanima starih narodnih napjeva ili u stvaranju novokomponovanih pjesmama. Za pojedine narodne pjesme, koje nijesu poznate širem auditorijumu može se naći opravdanje, ali ako se himna Crne Gore izvodi jednoglasno a posljednjem tonu se dodaje donja kvinta (?), onda se pitamo gdje su profesionalni muzičari da daju (stručno) mišljenje koje bi svakako bilo negativno na ovakvu i slične pojave. Crnogorske narodne pjesme pa i „Oj, svijetla majska zoro“ mogu završiti na jednom tonu (unisono), a ako je dvoglasno pjevanje u sekundnom odnosu (velika sekunda), nešto rjeđe, a najčešće – unisono. Svakako, ako je riječ o horskom izvođenju himne onda i tu postoje pravila, ali ne može se improvizovati. Pozdravljamo svaku želju da se narodne pjesme i pjevanje mijenjaju, što je neminovno, jer su se vršile promjene i prethodnih vijekova, ali ne smije se zarad ostvarenja želja za inovacijom otići u kičeraž. Odavno se ne vodi računa o čistoti vokalnog narodnog stvaralaštva, pa smo došli u situaciju da za pjesme iz Pive tvrdimo da su nastale u Kolašinu, a one u Boki Kotorskoj da su prenešene iz Grblja itd. Normalno je da se pjesme iz jednog kraja Crne Gore pjevaju u drugoj enklavi, ali to ne znači da su tu nastale i nema razloga da se to ne zapamti i čuva od zaborava.

Posljednju deceniju crnogorska kulturno-umjetnička društva koja njeguju igre i plesove iz Crne Gore „niču kao pečurke“; samo u Podgorici ima ih oko desetak. Istini za volju, neka društva su radila, pa prestajala i opet ih možemo vidjeti na sceni, ali

sada sa podmlađenim igračkim sastavom. Divno je vidjeti ozarena lica roditelja koji uživaju gledajući djecu kako igraju „po crnogorski“, a pritom ne znaju da skoro ništa nije crnogorsko. Ovakav stav ne znači plediranje za koreografiju koju izvode odrasli igrači, već jednostavne pokrete adekvatne djeci mlađeg uzrasta. S druge strane, kostimografi folklornih društava zamjenjuju skupu crnogorsku svitnu odjeću jeftinim materijalima, na glavu stavljaju hercegovačku kapu, a na noge srpske opanke. Razlog zašto sve navedeno ističemo je podsjećanje na definiciju kiča – skup različitih materijala, cjelina ili dijelova, tvorevina i dr. na silu spojenih u jednu „zaokruženu cjelinu“ koja zapravo to nije, jeste – šund. Kada se ovoj odjeći dodaju koraci koji su evidentna neuspjela kopija hercegovačkih igara, jer, kao što je već naglašeno, u želji za predstavljanjem nečeg „originalnog i novog“, poseže se za stranim folklornim stvaralaštvom. Nije problem u djeci i omladini koja nespretno skakuću po bini, već u „koreografima“ koji su nakon kratke površne obuke dobili mogućnost da rade sa novim generacijama u oblikovanju crnogorskih igara. Tokom viševjekovnog razvoja igara cilj je za djecu uvijek bio isti – vaspitna uloga igara i plesova gdje nije primarno da djeca izađu na scenu i besciljno skaču, već da ovladaju određenim pokretima koji su važni za njihov tjelesni razvoj. Organizatori obuka igrača i igračica pravdaju se činjenicom da dovode poznata imena iz drugih sredina koji ih uče igrama. Ali, iz svoje države. Dakle, dobro je da se kod nas igraju plesovi iz raznih zermalja, ali nije dobro da strani koreografi daju uputstva kako se igra u Crnoj Gori pod izgovorom da imaju visoko akademsko zvanje i duži radni vijek. Davno su Miodrag Vasiljević i dr Dušan Nedeljković, stvarni poznavaoци folkloru na balkanskom prosotru, zaključili da je „Naopako kolo“ koje su pronašli u Grblju jedina oblast gdje se igralo, da bi u posljednjih nekoliko godina crnogorski koreografi tvrdili kako je „ta igra iz istočne Srbije“ (!). Nema razloga

da se ne igra i u Srbiji, ali kada se analizira postanak te igre i istorijska povezanost Crnogoraca sa Ilirima, Grcima i Rimljanima onda se precizno zna zašto su gore pomenuti naučnici tvrdili da je na Balkanu postojbina ove igra baš u Grblju. Poseban problem je instrumentalna pratnja tokom trajanja igre. Naime, crnogorske igre se izvode uz pjevanje igrača i igračica, ili se izvode kao „Nijemo kolo“ (bez bilo kakve instrumentalne ili vokalne pratnje). Sada crnogorske igre uglavnom prati orkestar sastavljen od klasičnih instrumenata (kamerni ansambl), a sve češće se igra uz snimljenu instrumentalnu pratnju. Situacija se još više komplikuje, ili preciznije rečeno – karikira, uvođenjem električnih i elektronskih instrumenata. Nije poznato, ako se već žele uvesti instrumenti zašto se ne koriste narodni kojih u Crnoj Gori ima na desetine samo što se toj oblasti ne pridaje nikakva pažnja. Za takvo stanje su česti izgovori da nema dovoljno sredstava za instrumente. Međutim, korišćenjem crnogorskih muzičkih instrumenata dobija se na originalnosti i inovativnosti, a da se pritom ne izdvajaju neka materijalna sredstva.

Nekada se govorilo za crnogorskog guslara da je „posljednji rapsod u Evropi“ prastarog homerovskog stila, a njegovu junačku epiku nigdje se više ne njeguje u tako originalnoj i staroj formi kao u Crnoj Gori. Vijekovima su svi domaći i strani stručnjaci govorili da su crnogorski guslari daleko najbolji iako je bilo dosta guslara na čitavom Balkanu (Srbija, Albanija, Bosna itd.). Stilovi pjevanja uz gusle uglavnom zavise od mogućnosti guslara da nauči i odabere od drugih guslara ono što je najbolje. Ali, za tehniku sviranja je sam odgovoran i sve zavisi od njegovog istrajavanja na dobrom sviranju. Nažalost, u posljednjoj deceniji preovladali su primjeri gdje je bitno da se plasira neki politički, intrigantni tekst, a gusle pritom služe da se tokom prestanka pjevanja odsvira neki najjednostavniji motiv koji se stalno ponavlja tokom čitavog guslanja jedne pjesme. Kontrapunktski pristup guslanju koji se nekada pretežno mogao

čuti u ravničarskom dijelu Crne Gore praktično je iščezao a sa njim i epitet „najboljeg guslara“. Na takmičenjima guslara jedino možemo da čujemo surogat nekada izuzetnih izvođenja epike uz pratnju gusala koje su pritom izvodile najtananija melodijska kretanja i dopunjavala sve ono što ljudski glas nije mogao da izvede. Dobra pjesma nije obezbjeđivala pažnju slušalaca ako pjevač nije bio dobar. Prema tome, pjesnik koji je riješio da stvori pjesmu, ili da preradi neku koju je čuo, morao je da pazi da dužina ne prelazi standardan prosjek. Ovo ne treba shvatati da melodija gusala nema svoje posebno mjesto u ukupnom doživljaju guslanja. Riječ je o dvije samostalne melodije, pjevača i gusala, koje se stalno prepliću obogaćujući tako guslarsku pjesmu i dovodeći je do savršenstva. Dakle, nije se moglo desiti (kao u posljednje vrijeme) da se stalno ponavlja jedan motiv, već da postoji i takozvana „razrada motiva“ koju mogu da prepoznaju samo izuzetni poznavaoци guslanja. Nekad bilo sada se spominjalo...

Za našu etnomuzikološku nauku i praksu može se reći da ne postoji, pa samim tim ni razvoj, za razliku od zemalja iz okruženja, a i šire, koje imaju institute, timove naučnika, materijalnu i logističku podršku svoje države. Razvoj se uglavnom doživljava kroz izobličavanje i kvarenje izvorne arhaične prakse i favorizovanje novokomponovane muzike. Osnovna preporuka je da se od takvog pristupa mora odustati posebno u kulturnim i obrazovnim institucijama. U Crnoj Gori preovladava ideološka matrica da je arhaično muzičko stvaralaštvo nešto čega se treba što prije osloboditi i izbrisati iz sjećanja, jer će nam tako „porasti ugled“ u svijetu i zbog čega će nas oni posmatrati kao „savremeni narod“ koji stvara i izvodi pop, rok, džez i drugu vrstu muzičkih žanrova zapadnog tipa. U državnim medijima prezentovanjem narodnog stvaralaštva i njegovim tumačenjem bave se uglavnom laici, a u privatnim medijima originalan folklor je definitivno izbrisan iz programske

sheme. Za to vrijeme, u Crnu Goru dolaze etnomuzikolozi koji nakon kratkog boravka (tokom ljetovanja ili vikendom) pišu tomove o crnogorskom narodnom muzičkom stvaralaštvu što je jedinstveno u svijetu. I ne samo to, već se ti radovi potom nagrađuju, jer je riječ o „velikom doprinosu crnogorskoj kulturi“. Zato je neophodna aktivna uloga države, javnog servisa, izdavačkih kuća i medija u pravcu usmjeravanja rada i razvoja, odnosno podsticanja modernizacije hibridizacije i osavremenjivanja stvaralaštva, njegovih prezentacija i plasmana s jedne strane, ali i kanalisanje pravca modela koji služe za ugled drugim stvaralocima, kao i za predstavljanje države, odnosno kulturne diplomatije.

Na kraju, i u školama je uočeno da se narodno stvaralaštvo proučava kao arhivirana, konzervirana građa, a ne kao razvojna kategorija. Čudno je da se rezultati novijih istraživanja u oblasti etnomuzikologije u Crnoj Gori ne primjenjuju u nastavi muzičke kulture. I dalje se „preskaču“ činjenice koje govore o dugoj i neprekidnoj crnogorskoj tradiciji narodnog muzičkog stvaralaštva. I dalje se pominju crnogorski napjevi „na tri tona“ (!), a ne pominju bogato razvijene melodijske linije. O bogatstvu i različitosti stvaralaštva u krajevima koji su u okviru sadašnje teritorije Crne Gore nema govora iako je to jedna od najbitnijih činjenica crnogorskog muzičkog folklora. Ne treba se čuditi što mlade generacije sve više teže novokomponovanom kiču jer ne posjeduju nikakvo znanje o sopstvenom muzičkom stvaralaštvu. Na školskim proslavama radije se pjevaju (samo) zabavne pjesme umjesto da se predstavljaju narodne pjesme i kola koja su već zaboravljena.

O TONSKIM ZAPISIMA SERGEJA RAHMANJINOVA

Kosana Radojević

The development of technology in the 19th century led to the discovery of the first sound recording devices, which changed the attitude towards musical art and its reception, and also led to a change in the direction and meaning of performing. One of the important composers and pianists who, thanks to the development of sound recording techniques, got the opportunity to record their interpretations, was Sergei Rachmaninov. Despite the attempt to offer conceptually "completed" performances of his works on mechanical piano records, only a comparative analysis of multiple Rachmaninoff's interpretations recorded with gramophone technology, provides a deeper insight into his musical ideas.

U literaturi o umjetnosti pijanizma mogu se naći opisi uloge klavirskog izvođača, od toga da je njegov zadatak da prodiere do zamisli kompozitora držeći se strogo oznaka u notama, do toga da se može udaljavati od notnog zapisa u procesu izgradnje sopstvenog stila. Međutim, opšta je ocjena da interpretacija muzičkog djela nikada ne može potpuno dostići kompozitorovu zamisao, kao što je svaka ideja u svojoj realizaciji nužno izmijenjena. Neki pijanisti, u potrazi za osobenim stilom, daju sebi slobodu da mijenjaju koncepciju i udaraju pečat svoga karaktera djelima koja izvode. Na taj način oni sebe stavljaju u ulogu korektora, iako je jasno da samo rijetki umjetnici mogu dostići vrhunski stvaralački čin.

Tokom istorije pijanizma mijenjao se odnos prema izvođačima, a u interpretacijama iskršavalo je uvijek nešto novo. U 18. vijeku društveni status muzičara bio je na nivou sluge, on je imao obavezu da zadovolji feudalca, poput njegovog kuvara, ali je, s druge strane, imao punu slobodu da improvizuje pa je taj vijek označen i kao stoljeće kompozitora-izvođača improvizatora. Izvođači toga doba su kompozicijama dodavali ili mijenjali melodijske ukrase, slobodno koristili znakove za repetaciju, prilikom ponavljanja dodavali nove elemente, odnosno kreativne nadogradnje djela, izvodili drugačiju figuraciju u pratećem glasu i dr. Vrhunac improvizatorskog karaktera izvođaštva 18. vijeka predstavljala je *solistička kadenca*. U *kadenci* izvođač je davao sebi potpunu slobodu i pokazivao svoje umijeće, što konačno prestaje kad je Ludvig van Betoven u svoj *Peti koncert za klavir i orkestar* u Es-duru (1810), *kadence* uklopio u partituru. Inače, Betoven je bio prvi romantičarski virtuoz-pijanista poznat kao izvrstan improvizator, ali je težio da djela koja komponuje precizno formira zahtijevajući da se izvode onako kako ih je napisao.

U 19. vijeku sve više nastaju muzička djela sa detaljnim oznakama u notama koje ne ostavljaju prostor odstupanjima i slobodnim tumačenjima. Međutim duh romantizma isticao je interpretativne slobode pa su, uporedo sa razvojem klavira kao instrumenta, izvođači dostizali virtuoziitet koji je u svojoj krajnosti postajao sebi svrha. Tada je pri izvođenju često mijenjan tekst, na primjer u nekim Betovenovim kompozicijama izjednačavane su ekspozicija i repriza¹, što je posljedica stava da on nije svoje djelo doradio pa ga treba prepraviti. Nastavljena je i ranija praksa da pijanisti-kompozitori na koncertima sviraju isključivo sopstvena djela, kao što su to radili Frederik Šopen i Franc List. Međutim, List, koji je, kao profesionalni pijanista, prvi pravio javne solističke koncerte, počeo je da interpretira i djela drugih

¹ Ekspozicija i repriza dijelovi su sonatnog muzičkog oblika.

kompozitora, kao i Klara Šuman koja je, kao romantičarski virtuoza, uvela praksu sviranja bez nota.

Feručo Buzoni koji je, zajedno sa Ignjacom Paderevskim² i Oleksandrom Zilotijem³, spadao u jezgro romantičarskih pijanista rođenih 60-ih godina 19. vijeka, bio je začetnik modernog pijanizma. On je odbacio mnoge pretjeranosti romantičarskog stila i tako pripremio teren za školu Jozefa Hofmana⁴, Sergeja Rahmanjinova i Artura Šnabela. Bio je zagovornik neophodnosti poštovanja kompozitorove zamisli, poput docnije Hofmana i Rahmanjinova koji su zastupali moderno shvatanje da za pijanistu treba da su najvažniji notni tekst i njegova tačna interpretacija. Tako nestaju stare tradicije improvizacije, ukrašavanja i virtuoza-heroja, kompozitori postaju važniji od izvođača čiji zadatak ostaje scensko oživljavanje djela. Pijanisti prve polovine 20. vijeka sve više su samo to, a među onima koji su istovremeno bili i kompozitori su: Sergej Rahmanjinov, Sergej Prokofjev, Klod Debisi, Moris Ravel, Aleksandar Skrjabin, Bela Bartok. Posljednji kompozitor-pijanista bio je Dmitrij Šostakovič koji je živio do 1975. godine.

Zahtjev da se kompozicije precizno izvode onako kako su napisane u skladu je i sa duhom egzaktnosti 20. vijeka. Od interpretatora se očekuje da svoju ličnost podredi kompozitorovoj, da se sa njim identifikuje i prodre do njegove muzičke zamisli. Veća odgovornost prema notnom tekstu dovela je do toga da pijanisti sve više sebe vide samo kao posrednike koji imaju obavezu da publici vjerno prenose kompozitorove ideje. Novo shvatanje zadatka interpretatora pratila je težnja da se utvrđuje

² I. Paderevski bio je pravi romantični pijanista i pri sviranju često je koristio *arpeggiato*.

³ O. Ziloti, učenik Franca Lista, bio je pijanista prefinjenog stila i vitalnosti. S. Rahmanjinov je bio njegov student na moskovskom konzervatorijumu.

⁴ J. Hofman, veliki kolorista i spontani pijanista, bio je najpoznatiji učenik Antona Rubinštajna.

urtext – izvorni tekst muzičkog djela. Tome je doprinio stav da problemi u tumačenju djela nastaju nakon smrti kompozitora, a što otežava i vremenska distanca, promjena estetskih kriterija, te različit pristup tekstu, naročito na mjestima gdje je nepotpuna zabilješka ili približna oznaka onoga što je kompozitor htio da kaže. Artur Šnabel je, na primjer, izdao autentični Betovenov tekst Sonata za klavir, koji je izašao iz štampe 1927. godine. To je neke pijaniste, kao što je Vanda Landovska, odvelo u krajnost, do specifičnog racionalno-muzejskog pristupa izvođenju, sa osjećajem idolopoklonstva prema notnom tekstu. Sredinom 20. vijeka ponovo se shvata da se preko *urtexta* ne dolazi do autentičnog tumačenja, da se na taj način ne pronalazi dublji smisao djela pa je taj pristup odbačen, što je bila reakcija na definiciju izvođača samo kao posrednika između kompozitora i publike. Danas su kompozitor i izvođač gotovo potpuno razdvojeni. Pijanisti skraćuju svoj koncertni repertoar da bi postigli viši nivo, pa se programi uvježbavaju do perfekcije, uz insistiranje na osobenom izrazu interpretacije.

* * *

Razvoj tehnologije, koji je otpočeo idustrijskom revolucijom, tokom 19. vijeka doveo je do velikih otkrića. Između ostalog konstruisani su prvi aparati za bilježenje zvuka, što je u velikoj mjeri promijenilo odnos prema muzičkoj umjetnosti i njenoj recepciji, a došlo je i do promjene smjera i smisla umjetničkog izvođaštva. Pijanisti-virtuozi, s kraja 19. i početka 20. vijeka, među kojima i Feručo Buzoni, naviknuti na tumačenje kompozitorovih zamisli koje „proleti“ na koncertu kao živom izvođenju muzike, osjećali su sputanost i tjeskobu pri snimanju zbog same činjenice da je svaki odsvirani ton zabilježen. Veliki problem ranog akustičkog gramofona bio je to što na jednoj strani ploče nije mogao da se napravi duži zapis zvuka od pet minuta i što je tehnika snimanja još uvijek bila inferiorna. Buzoni, opi-

sujući kako je izgledalo njegovo prvo snimanje za gramofonsku ploču, ostavio je zanimljivo iskustvo u jednom pismu: „Tražili su mi da *Faustov valcer* (Guno-List), koji traje dobrih 10 minuta, skratim na četiri, tako da sam brzo morao da napravim skraćanja, da krpim i improvizujem i pritom da sve zadrži svoj smisao, zatim da obratim pažnju na pedal zato što loše zvuči, da upamtim da neke tonove treba uzeti jače, neke tiše, kako bih udovoljio ovoj đavolskoj mašini, da se, u cilju čistoće, ne prepustim trenutku i da sve vrijeme budem svjestan činjenice da svaki odsvirani ton ostaje za sva vremena. Kako se onda mogu javiti inspiracija, sloboda, zanos i poezija“.⁵

Jedan od mehanizama za snimanje i reprodukciju tona bio je tzv. mehanički klavir (eng. *recording and player piano*) koji je doživio svoj procvat 20-ih godina 20. vijeka.⁶ Tada je godišnje proizvedeno 250.000 primjeraka, da bi već krajem treće decenije masovna proizvodnja opala zbog pojave električnih tehnika snimanja i reprodukovanja muzike sa pojačalima (gramofon, radio). Ovaj uređaj za snimanje i reprodukciju klavirske muzike počeo je značajnije da se razvija krajem 19. vijeka, kada je, 1887. godine, firma „Welte Mignon“ iz Njemačke napravila pneumatski mehanizam pokretan pedalama koji je kačen za klavir. Snimanje je vršeno tako što bi, dok pijanista svira, na papir-

⁵ Cit. po: D. Šobajić, *Klavirska muzika*, Beograd 2018, str. 42.

⁶ Mehanički klavir spada u mehaničke instrumente, naprave namijenjene reprodukovanju muzičkih djela bez učešća muzičara-izvođača. Segmenti mehaničkih instrumenata su: (1) *matrica* (metalni valjak sa utisnutim klinovima ili perforirana traka), koja po programiranom redu aktivira (2) *sistem zvuknih tijela* (metalni češalj, žice, svirale, udaraljke) i (3) *pogon mehanizma* (ručni, hidraulični, pneumatski, električni). Kad je u pitanju mehanički klavir (instrument sa žicama), *matrica* je duga traka čvrstog papira sa perforacijama, najčešće široka 40 cm. Mehanika za automatsko sviranje na instrumentima sa žicama datira još iz 16. vijeka, kada je Leonardo da Vinči konstruisao mehanički spinet (*Muzička enciklopedija 2*, Zagreb 1974, str. 556).

noj traci nastajale perforacije, a zatim je mehanički klavir po tim perforacijama sam reprodukovao muziku. Rolna trake odmotavala bi se ravnomjernim tempom preko ventila kojih ima po jedan za svaki ton. Pošto probušeni dio trake naiđe na ventil, vazduh bi pod pritiskom iz mehanizma prodirao kroz perforaciju što je preko sistema cijevi i poluga pokretalo odgovarajući čekić, odnosno dirku na klaviru. Što je perforacija duža, ton traje duže. Već od 1896. godine pojavili su se složeniji oblici mehaničkog klavira. Američki inženjer Edwin Votey izumio je „pianolu“, a nešto kasnije proizveden je i „reproducing piano“, tehnički značajno unaprijeđena verzija. Ovaj uređaj mogao je da sa priličnom preciznošću prenese mnoge nijanse muziciranja, od varijacija tempa i dinamike do upotrebe oba pedala. Na taj način ostali su vrijedni snimci tadašnjih pijanista koji su u značajnom stepenu prenijeli originalna živa izvođenja. Važnost pojave mehaničkog klavira ogledala se tada i u širenju pijanističke umjetnosti i uopšte muzike. Prvi put su se u kućnim uslovima mogla slušati snimljena muzička dijela u cjelini i bez izvođača kao posrednika. Velike firme koje su tada proizvodile mehaničke klavire bile su: „Welte Mignon“ (Frajburg), „American Piano Company“ (Ampico), „Aeolian Company“ (Duo-Art), „Triphonola“ (Hupfeld) itd. U nizu kompozitora i pijanista koji su ostvarili snimke na mehaničkom klaviru bili su, između ostalih: Sergej Rahmanjinov, Ignjac Paderevski, Feručo Buzoni, Alfred Korto, Edvard Grig, Klod Debisi, Aleksandar Skrjabin, Gustav Maler i dr. A kako su svoja djela svirali veliki kompozitori-pijanisti 19. vijeka, u vrijeme kada nije postojala mogućnost bilježenja tona, možemo sticati približan uvid na osnovu snimaka na mehaničkom klaviru njihovih učenika, kao što, na primjer, njemački pijanista Bernhard Stavenhagen (1905) svira *Dvanaestu mađarsku rapsodiju* svoga učitelja Franca Lista. Zanimljivo je pomenuti i to da je jedan broj kompozitora 20. vijeka posvetio mehaničkom klaviru nekoliko svojih djela, kao

što je Igor Stravinski, 1917. godine, napisao *Etude pour pianola* specijalno za ovaj uređaj jer živo izvođenje te kompozicije tehnički nije moguće jednom klaviristi zbog karakteristika notnog teksta.⁷

Pianola

Slično kao i danas audio-snimci, zapisi na papirnim trakama mogli su se uređivati, što znači da su se tonovi mogli modifikovati, dodavati ili uklanjati po volji izvođača ili urednika. Urednik je to činio delikatnim procesom manjih ili većih pomjeranja perforacija na papirnoj traci, pa su tako pogrešno odsvirane note ispravljane, taktovi ujednačavani do metronomske konzistencije, i dr. Na naprednijim tzv. „reproducirajućim“ mehaničkim klavirima, urednici su mogli podešavati i finije dinamičke i ritmičke nijanse, do nivoa koji je dopuštao pneumatski sistem instrumenta.

⁷ Ostalo je zabilježeno da je pijanista A. Korto, jednom prilikom u Londonu, početkom 20. vijeka, da bi u reklamne svrhe demonstrirao kvalitet mehaničkog klavira, izveo Listovu *Rapsodiju*, a onda pustio aparat da sam reprodukuje snimak njegovog izvođenja. Tada su kritičari, koji su bili prisutni i koji su mogli da slušaju ali ne i da gledaju, izveli zaključak da nije moguće utvrditi koje je od dva izvođenja živa interpretacija, a koje reprodukcija mehaničkog klavira (D. Šobajić, *op. cit.*, str. 49).

Treba reći i to da je mehanički klavir bilo moguće „zloupotrijebiti“. Pijanista je prepravkama na snimku eventualno mogao prevariti publiku i predstaviti da je to njegovo autentično živo izvođenje. Ignjac Fridman⁸, na primjer, snimao je za kompaniju „Duo Art“. Njegov zapis na papirnoj traci Šopenovog *Minutnog valcera* (1924) demonstrira kako je bilo moguće koristiti ovaj instrument prilikom naknadne obrade snimka.⁹ U posljednjim taktovima silazni pasaž u desnoj ruci, u odnosu na iste taktove na sačuvanom gramofonskom snimku njegovog izvođenja (1923), Fridman pretvara u klizeći terčni niz koji podsjeća na terčni *glissando*. Profesionalnom muzičaru bilo bi jasno da izvođenje terci jednom rukom u tako brzom tempu tehnički nije moguće, a laike ovaj dorađeni snimak može dovesti u zabludu.

Nakon prestanka proizvodnje mehaničkih klavira, 30-ih godina 20. vijeka, jer je tako složen i skup uređaj izgubio tržišnu bitku sa radiom i gramofonom, 60-ih godina počelo je oživljavanje riznice starih snimaka na papirnim rolnama restauracijom instrumenata. Docnije je razvijena i tehnika prenošenja tonских zapisa s papirnih rolni u digitalni snimak.¹⁰

⁸ I. Fridman (1882–1948) izdanak kasnog romantizma, spada među slobodne klavirske interpretatore koji se ne pridržavaju strogo notnog zapisa. Njegova izvođenja su ocijenjena kao smjela i maštovita.

⁹ D. Šobajić, *op. cit.*, str. 47.

¹⁰ Amerikanac Wayne Stahnke, elektroinženjer i izumitelj, dizajner elektronskih klavira za reprodukciju, razvio je tehnologiju digitalne akustičke restauracije tonских zapisa sa papirnih rolni. On je to učinio uz pomoć klavira opremljenog elektronskim mehanizmom koji je sam izumio. Glavni problem reprodukcije snimaka sa papirnih rolni na mehaničkom klaviru bio je u tome što je postojala određena kompresija jačine zvuka. Zbog toga je Stahnke učinio restauraciju tako što je vratio puni volumen zvuka klavira proširivši dinamički opseg, odnosno napravio je tonsku dekompresiju. Po sopstvenom svjedočenju, Stahnke je ponekad vršio i dodatnu reviziju detalja, zasnovanu na svojim i estetskim sudovima muzičkog savjetnika Gavina Martina (B. Jepson: *Inching*

Početak razvoja gramofona vezuje se za pariškog pronalazača Eduar Leon Skota koji je 1857. godine izumio *fonoautograf* za snimanje ali ne i za reprodukciju zvuka. Tomas Edison prvi je, 20 godina kasnije, uspio *fonografom* da reprodukuje ljudski glas, a Emil Berliner je, oko 1888. godine, umjesto voštanog valjka izmislilo ploču od šelaka za bilježenje i reprodukciju zvuka i aparat nazvao *gramofonom*. Na Edisonovom fonografu napravljen je, 1889. godine, tonski zapis od dva minuta, lošeg kvaliteta ali istorijske vrijednosti, Johanesa Bramsa koji je svirao dio svoje *Prve mađarske igre*. Akustički gramofon, budući da je koristio limeni lijevak za skupljanje zvuka, imao je veoma ograničene mogućnosti za snimanje instrumentalnih ansambala. Zbog toga je najviše ranih snimaka koji su zabilježili ljudski glas.¹¹ Sredinom 20-ih godina dvadesetog vijeka, otkrićem električnog gramofona i mikrofona, znatno je podignut nivo snimanja i reprodukovanja, a samim tim jasnoće i jačine zvuka.¹² Zbog toga je u to vrijeme urađeno mnogo tonskih zapisa na gramofonskim pločama iz svjetskih orkestarskih repertoara.¹³

closer to the impact of Rachmaninoff, *The New York Times*, sec. 2, p. 22, July 4, 1999). Međutim, komparirajući Stahnkeovu digitalnu akustičku restauraciju sa originalnim snimcima na mehaničkom klaviru, stiče se utisak da je on dorađivao Rahmanjinovljeve izvedbe tragajući za idealno dovršenim stilom u usporedbi sa gramofonskim snimcima istih djela.

¹¹ U vrijeme akustičkih gramofona instrumentalna muzika je rijetko snimana iz tehničkih razloga. Samo su violinski snimci bili zadovoljavajući jer se violina mogla lako postaviti uz samu cijev trube za snimanje što je bilo neophodno, a što nije bilo moguće učiniti sa klavirom, još manje sa čitavim orkestrom. Ma koliko značajni sa kulturno-istorijskog stanovišta, akustični snimci nijesu mogli zadovoljiti mnoge osnovne muzičke i tehničke zahtjeve, kao što su plastičnost linija, dinamika, tonovi niskog registra, itd. što je riješeno tek pronalaskom električnog gramofona (*Muz. encikl.*, 2, Zagreb 1974, str. 9).

¹² Igle gramofona su na početku bile čelične, zatim od safira, a na kraju od dijamanta. Brzina gramofonskih ploča oko 1915. bila je 78 obrtaja u minutu.

¹³ Zanimljivo je da je firma „Viktor“ tada uspjela da snimi ploče visokog

Victor orkestar na snimanju akustičkim gramofonom

Među značajnim umjetnicima pijanizma koji su, zahvaljujući razvoju tehnike snimanja i reprodukovanja zvuka, dobili priliku da zabilježe svoje interpretacije i da ih tako ostave narednim generacijama, a koji su ujedno i kompozitori bio je i Sergej Rahmanjinov. Prilikom prvog pokušaja da postigne dogovor za snimanje ploče sa kompanijom „Edison Records“, 1919 godine, Rahmanjinov je bio odbijen. Utisak koji je ostavio na vlasnika kompanije Tomasa Edisona nije bio zadovoljavajući jer je on smatrao da je Rahmanjinov „mlatač“ po klaviru.¹⁴ Stručnjaci u Edisonovom studiju u Njujorku, svjesni da je on imao oštećen sluh i da nema osjećaja za muziku, uspjeli su Edisona nagovoriti da se predomisli i da potpiše ugovor sa Rahmanjinovim. Međutim, već sljedeće godine, pošto Edison nije htio da nastavi saradnju, Rahmanjinov potpisuje ugovor sa kompanijom „Viktor Talking Machine“, sa kojom uspješno radi na snimanju svojih interpretacija sve do 1942. godine.

tehničkog kvaliteta, koje su mogle da se mjere sa Hi Fi (haj fideliti) pločama iz 60-ih godina 20. vijeka.

¹⁴ G. Ziemann, *Thomas Edison, intellectual property and the recording industry*, 2003; Edison je na prvom sastanku za Rahmanjinova rekao da je „pounder“ (eng. *pound*: udarati, mlatiti, drobiti).

Edisonov studio za snimanje u New Jersey-u

Kada je, 1919. godine, Rahmanjinov bio počeo da snima za „Amerikan Piano Company“ (Ampico) na mehaničkom klaviru, ostalo je zabilježeno da je tome pristupio sa dozom nepovjerenja. Iako je od ranije bio upoznat sa mehaničkim klavirom, nije mogao prihvatiti činjenicu da se sa papirne trake sa perforacijama može vjerno reprodukovati interpretacija. Zato mu je bilo ponuđeno da čuje svoj prvi snimak u studiju, nakon čega je ipak izrazio oduševljenje. Docnije je Rahmanjinov, naprotiv, bio jedan od onih umjetnika koji su cijenili mehanički klavir jer mu je taj način bilježenja pružao dodatnu opciju popravljavanja snimka. U produkciji kompanije Ampico Rahmanjinov je, od 1919. do 1929. godine, snimio 35 klavirskih rolni. Od toga ostalo je zabilježeno izvođenje 12 njegovih kompozicija.¹⁵ Urednici kompanije Ampico, kojoj je Rahmanjinov postao najznačajniji saradnik, dorađivali su snimke njegovih interpretacija sa neobičnom pažnjom, u želji da budu što je moguće više nalik originalnoj izvedbi. Jedan od njih, Edgar Fairchild,¹⁶ bio je prisutan na

¹⁵ E. Obenchain: *The complete catalog of Ampico reproducing piano rolls*, 1977. Od djela koja je Rahmanjinov snimio na mehaničkom klaviru, 29 je zabilježio i na gramofonskoj ploči.

¹⁶ E. Fairchild, pijanista i urednik kompanije „Ampico“ od 1917. do 1925.

snimanju, a zatim je nosio snimljene rolne u Rahmanjinovljevdom na Long Islandu i oni bi ih zajedno preslušavali i ispravljali. Ako se Rahmanjinovu nešto ne bi dopalo, Fairchild bi intervenisao na rolni lijepeći perforacije gumiranim papirom i praveći nove, sve dok Rahmanjinov ne odobri.¹⁷

Nastojanja kompozitora da interpretatore što detaljnije upute kako treba izvoditi njihova djela nijesu nova. Počev od Betovena, stvaraoci su to činili sve preciznijim oznakama, što svjedoči o stalnoj borbi njihovoj sa suviše slobodnim čitanjem notnog teksta od strane izvođača. Kompozitori su na taj način insistirali da se dođe do dubljeg razumijevanja onoga što su zamislili. S druge strane, pijanistima koji su u potrazi za svojim osobenim stilom, ne moraju uvijek biti po volji snimci na kojima sami kompozitori izvide svoja djela.

* * *

Iako uglavnom dosljedan u svojim interpretacijama, u nekim slučajevima zanimljivo je komparirati Rahmanjinovljeve kompozicije koje je on snimio na mehaničkom klaviru, sa njegovim izvođenjima istih kompozicija koja su zabilježena na gramofonskoj ploči.¹⁸ To nam može otkriti koje je detalje Rahmanjinov dorađivao.¹⁹

Sergej Rahmanjinov,²⁰ neoromantičar i pjesnik klavira, izda-

¹⁷ B. Jepson, *op. cit.*

¹⁸ O konceptualnoj dosljednosti interpretacija S. Rahmanjinova koju potvrđuju komparacije njegovih izvođenja, vidi u: B. Martyn, *op. cit.*, p. 499.

¹⁹ Za komparaciju korišćeni su snimci dostupni na *YouTube-u*.

²⁰ Sergej Rahmanjinov potiče iz muzički obrazovane ruske spahijske porodice. Rođen je u Nižnjem Novgorodu 1873. godine. Učio je klavir na petrogradskom (1883) i moskovskom konzervatorijum (1885) kod N. Zvereva i O. Zilotija. Komponovanje je učio kod A. Tanjejeva i A. Arenskog. Kao pijanista izvodio je isključivo svoja djela do 1917. godine, kada počinje da u koncertni repertoar uvršćuje i kompozicije drugih autora. Nakon revolucije, 1917. godine, porodično imanje Ivanovka, na kojem je Rahmanjinov najviše stvarao, komuni-

nak je bogate epohe romantizma, počev od Šopena i Lista, a u ruskoj muzici nastavlja kasnoromantičarski smjer Čajkovskog,

stička vlast je konfiskovala i ono je ubrzo bilo zapušteno. Rezigniran, Rahmanjinov je odlučio da se tamo više nikada ne vrati. Od 1918. nastanio se u Sjedinjenim Američkim Državama đe je i umro za vrijeme Drugog svjetskog rata, 1943. godine, u Beverli Hillsu u Kaliforniji. Primijećeno je da je odlazak iz Rusije oborio njegovu motivaciju da komponuje pa je u posljednjim decenijama napisao samo šest djela. Život u egzilu ostavio je dubok trag na Rahmanjinova. Jednom prilikom je izjavio: „Otišavši iz Rusije izgubio sam želju za komponovanjem. Napustivši domovinu ja sam izgubio samog sebe“ (B. Martyn, *op. cit.*, p. 26). Od 1918. godine, Rahmanjinov se pretežno bavio pijanističkim radom što je u korijenu promijenilo njegov život jer je bio u naporu da usavrši veliki reper-toar za koncertne nastupe u četrdesetim godinama života. Vrhunac pijanističke karijere postigao je 20-ih godina 20. stoljeća. U sezoni 1922–23. imao je izuzetno gust raspored nastupa (71 koncert u 5 mjeseci), što je značilo da je svirao na svaka dva dana pa je, kako bi uštedio na vremenu, zakupio vagon sa klavirom i ostalim stvarima. U svom eseju s kraja šezdesetih godina 20. vijeka, Dušan Plavša primjećuje da savremena muzikologija „još nije dala serioznije istorijsko-estetske sudove“ o Sergeju Rahmanjinovu. Plavša posebno upire prstom u „zapadne“ istoričare koji su, po njegovom mišljenju, „bili dužni da sakupe građu“ o ovom velikom umjetniku koji je „najplodnije godine svoje stvaralačke djelatnosti proveo u Evropi i Americi“. Za sovjetske muzikologe kaže da su u par radnji o „velikom ruskom kompozitoru“ konstatovali sa tugom da je „izgubljena emigrantska ovca... umrla u tuđini“, te da se morala vratiti u „svoje stado“ (D. Plavša: *Muzički portreti i profili*, Zagreb 1968, str. 191). Rahmanjinovljev život od 1918. godine u SAD „ne može se smatrati političkom emigracijom“, konstatuje Josip Andreis, jer je bio upoznat sa dešavanjima u ruskoj muzičkoj literaturi, a u vrijeme Drugog svjetskog rata održavao je humanitarne koncerte i skupljao pomoć za ranjene vojnike Crvene armije (J. Andreis: *Historija muzike III*, Zagreb 1954, str. 79). Međutim, Rahmanjinov je postao disident nakon što je, sa nekoliko drugih, potpisao članak objavljen u *The New York Times-u* (1931), u kome se napada kulturna politika sovjetskog režima, pa je njegova muzika pretrpjela bojkot, bila je „zabranjena u Rusiji do 1933. godine“ (M. Kenedi: *The concise Oxford dictionary of music*, Oxford 1985, p. 516; A. Wehrmeyer: *Rakhmaninov*, London 2004, p. 126).

ali bez tragičkih elemenata. Kao svestrani umjetnik ostvarivao se jednakim žarom i prodornošću na više polja: kompozitorskom, dirigentskom i pijanističkom.²¹ Anton Rubinštajn²² bio mu je pijanistički uzor. Sabirajući u sebi kompozitorski i pijanistički dar, bio je u poziciji da iskoristi te prednosti, a to je značilo da je mogao lakše i više saosjećati i dublje razumjeti kreativni čin drugih stvaralaca, što je njegove interpretacije uzdizalo na najviši nivo – „re-kreativni“. Rahmanjinov je, pored svojih kompozicija, u koncertnom repertoaru imao djela romantičara, kao i J. S. Baha, V. A. Mozarta i L. van Betovena. U svojim interpretacijama posebno je obraćao pažnju na *tembr*, odnosno boju, koja, kako je sam isticao, oživljava muziku.²³ Njegov prepoznatljiv stil sviranja, jasan, impulsivan i čvrstog ritma ogleda se u isticanju bogatog spleta unutrašnjih glasova polifonog klavirskog sloga, kroz karakteristično smjenjivanje čežnijvih, elegičnih dionica i dramskih, zgusnute snage i emocije. Njegov iskaz, slobodan i sugestivan u umjetničkom zamahu, bogaćen je lijevom rukom koja je stvarala višeslojnost i dubinu muzičkog tkiva djela. Uz to, njegove interpretacije ispunjene su dinamičkim i harmonskim kontrastima i iznenađujućim efektima.

Svakom djelu koje je interpretirao Rahmanjinov je prilazio i kao kompozitor, analizirajući njegovu strukturu i tok muzičkih misli. Bilo je glasova kritike koji nijesu mogli da ga potpuno prihvate zbog diskontinuiteta sa dotadašnjim superromantičnim pijanistima koji se nijesu strogo držali notnog teksta i

²¹ Među najznačajnijim pijanistima savremenicima Rahmanjinova bili su: Leopold Godovski, Ignjac Fridman, Moric Rozentel, Jozef Levin, Feručo Buzoni, Jozef Hofman.

²² A. Rubinštajn (1830–1894) smatra se najvećim pijanistom poslije Franca Lista. Poznat je po sedam dugih uzastopnih resitala na kojima je prezentovao najširu klavirsku literaturu, ali iza njega nije ostao ni jedan tonski zapis.

²³ B. Mayne: *Conversations with Rachmaninoff*, Musical opinion, 60, p. 14–15, october 1936.

Sergej Rahmanjinov

zalazili su u pretjerane emocionalne izlive. Za te kritičare starije generacije Rahmanjinovljevo sviranje bilo je „hladnokrvno analiziranje“ i „intelektualni prilaz muzičkoj ideji“ pa je za njih on bio „cerebralni, a ne emotivni umjetnik“.²⁴ Zbog takvog pristupa i vrhunske tehnike Rahmanjinov je bio u stanju da jedno djelo svira svaki put na skoro isti način, što je ukazivalo na konceptualnu dovršenost njegovih interpretacija. Kao predstavnik *psiko-tehničke* škole pijanizma Rahmanjinov je u svakom muzičkom djelu tragao za „poentom“ odnosno *kulminacijom*. Tako je činio i kao kompozitor, do poente je stizao postupno, osmišljeno i planski. Strukturu kompozicije pažljivo je gradio da bi ona u jednom trenutku mogla zvučati oslobađajuće, slično književnoj katarzi, bez obzira da li je *kulminacija* u sredini ili pri kraju komada, u *forte* ili *piano* dinamici. A ako bi pijanista bio neuspješan u pronalaženju poente djela, onda bi se, po njegovom mišljenju, cijela tonska konstrukcija raspala. Bio je na stanovištu da promašena koncepcija interpretacije komada neminovno dovodi do dezintegracije muzičke misli i njegovog rušenja kao cjeline.²⁵ Neke njegove izvedbe mogle

²⁴ H. Šonberg, *Veliki pijanisti*, Beograd 1983, str. 351.

²⁵ S. Sadie: *The new grove dictionary of music and musicians*, London, pp. 707–718.

su biti prividno improvizatorske prirode, međutim jasno iskazane strukturne pojedinosti govorele su suprotno – o strogoj definisanosti, interpretativnoj domišljenosti i dosljednosti u tumačenju konstrukcije i karaktera djela.

Stil Sergeja Rahmanjinova kompozitora, sa prepoznatljivim hromatskim kontrapunktom, od 1900. godine uglavnom formiran, nije se kasnije značajnije transformisao. Najizrazitije je ispoljen kroz klavirske kompozicije, čemu je doprinijelo njegovo pijanističko umijeće. Iako je stvarao u okvirima već postojećih muzičkih formi, duhovno bogatstvo očitovalo se u tematskoj raznolikosti i inventivnosti njegovih djela, koja plemenitošću melodija doprinose izražajnosti klavira kao instrumenta. Rahmanjinov u svojim klavirskim djelima koristi razvijenu figuraciju u lijevoj ruci i nonakorde. Kompozicije su u neoromantičarskom harmonskom stilu, a obojene su melanholičnim ugođajem u molskom tonskom rodu što ostavlja dubok utisak i donosi novi senzibilitet.²⁶ D. Plavša konstatuje da je „misaono-emocionalni svijet koji je našao odraza u delima Rahmanjinova, bio blizak ideološkoj nadgradnji onog društvenog sloja kome je veliki kompozitor, pijanista i dirigent, kao sin spahije iz Nižnjeg Novgoroda, pripadao“.²⁷

Manji klavirski komadi, kao što su *Preludijumi* op. 23 (1903), op. 32 (1910), *Muzički momenti* i *Etide* imaju posebno mjesto u stvaralačkom opusu Rahmanjinova, a takođe i klavirski komadi iz op. 3 i 10. *Preludijumi* su lirske, epske i dramske prirode i reflektuju bogatu maštu i duhovni svijet stvaraoca. Ove osobite zbirke pokazuju da Rahmanjinov različitim slikama i igračkim ritmovima nije bio usmjeren isključivo na „čistu muziku“ kao cilj samoj sebi.²⁸ *Preludijum* u g-mollu, br. 5, dio je ciklusa od 10 *Preludijuma*, op. 23, komad je trodjelne

²⁶ E. Hajek, *Muz. encikl.*, 3, Zagreb 1977, str. 160.

²⁷ D. Plavša, *op. cit.*, str. 192.

²⁸ J. Andreis, *op. cit.*, str. 80.

forme. Uvodni i završni segment je u *tempo ala marcia*, a središnji (*poco meno mosso*) izlaže melanholičnu akordsku melodiju preko široke i nježne figuracije u pratećem glasu lijeve ruke. *Preludijum* obiluje kontrastima i gustim tonskim bojama, a emotivni lirski glasovi u srednjem dijelu uklapaju se sa čvrstim i robusnim ritmom marša.²⁹ Rahmanjinov je ovaj *Preludijum* zabilježio na papirnoj rolni (1919) i na gramofonskoj ploči (1920). Preslušavanjem tih snimaka mogu se primijetiti veće neujednačenosti tempa na gramofonskom zapisu. Može se pretpostaviti da je na mehaničkom klaviru Rahmanjinov napravio korekcije koje se tiču akcentovanja i odnosa tonova, jasnije artikulacije i ustrojavanja ritma. Međutim, jasno je da obje interpretacije ovog *Preludijuma* potiču od istoga umjetnika jer se dinamičko-agogička kretanja, kao i jedinstveni *rubato* na oba snimka uglavnom poklapaju. To znači da Rahmanjinov nije odstupio od svoje koncepcije i kompariranje pokazuje da razlika umjetničko-konceptualne prirode nema. Ipak treba primijetiti da se na gramofonskom snimku, iako na nekim mjestima izvedba nije precizna, osjeća prisutnost živog izvođača, cijelog čovjeka sa dušom, pa tonovi imaju topliju boju što je najočitije u segmentu *un poco meno mosso* (t. 35). Akordska melodija u desnoj ruci u *pianissimo* sa *tenuto* artikulacijom u petom prstu, a od takta 42. kroz dijalog gornjih i srednjih glasova, na papirnoj traci zvuče blijedo, pa središnji dio može slušaoca ostaviti ravnodušnim.³⁰ Razlike u nekim detaljima snimka na mehaničkom klaviru u odnosu na gramofonski, a koje su, moguće je, rezultat Rahmanjinovljevih

²⁹ Pijanista Emil Gilels svirao je ovaj *Preludijum* na frontu, tokom Drugog svjetskog rata, kako bi podržao sovjetsku armiju u borbama protiv njemačkog okupatora.

³⁰ Sličan zaključak možemo izvesti kada je u pitanju Rahmanjinovljevo izvođenje *Preludijuma* u cis-mollu, op. 3, br. 2 („Ampico“, 1919), što govori o izvjesnim ograničenjima ove tehnike snimanja.

dorada, daju se uočiti. Tako u taktovima 7 i 8 on ne svira *un poco piu mosso* što odgovara notnom tekstu, a u taktu 34 *diminuendo* je izveo kao *diminuendo e ritenuto molto*. Od oznake *poco a poco accelerando al tempo primo* (52. i 53. takt) Rahmanjinov posebnu pažnju obraća na postupni *accelerando* i *crescendo*, zatežući više tempo u osminskim notama ispred trećeg dijela 52. takta i prvog dijela 53. takta. Povratak u *tempo primo*, u taktu 58, na taj način dobija u kretanju 16-tinskih akorada napetost i ekspresivnost. Dorađujući svoju interpretaciju na mehaničkom klaviru, Rahmanjinov je težio da tempo bude dosljedan, bez čestih agogičkih kolebanja usljed dinamičkih nijansi i fraziranja. Izvođenje je tehnički čisto, sa ujednačenom jačinom tonova u različitim registrima (*bas, diskant*).

Etide-slike op. 39 zbirka je od devet klavirskih komada programskog karaktera (1917). Ovim svojim etidama ekstrovertnog karaktera Rahmanjinov je postavio visoke tehničke i umjetničke zahtjeve pred izvođača. *Etida-slika* br. 6, u a-mollu (*tempo allegro*),³¹ počinje mračnim hromatskim nizovima tonova u basu, koji se smjenjuju u dijalogu sa brzim šesnaestinama u diskantu. Taj dijalog postepeno prelazi u *tempo presto*. *Etida* je prvobitno bila komponovana za zbirku op. 33 pa se pretpostavlja da je Rahmanjinov preradio prije nego što je uvrstio u zbirku *Etida-slika* op. 39. Snimak njegove interpretacije ove *Etide-slike*, zabilježen na papirnoj rolni mehaničkog klavira (1921), zbog izostanka pozadinskog šuma i načina snimanja ističe jasno sitno tonsko tkanje što je prednost ovoga zapisa. Međutim, dosljedna izvođačka koncepcija i agogičko-dinamička kretanja na gramo-

³¹ Jednom prilikom (1929) Rahmanjinov je sarađivao sa italijanskim kompozitorom Otorinom Respigijem na orkestriranju nekoliko svojih *Etida-slika* iz op. 33 i 39 i davao mu sugestije otkrivajući svoju primarnu inspiraciju. Tako je ova *Etida-slika* dobila naslov *Crvenkapa i vuk* (S. Bertensson; J. Leyda: *Sergei Rachmaninoff - A lifetime in music*, New York 1956, p. 262).

fonskom snimku (1925) odišu živim umjetničkim nadahnućem i virtuožnošću, pa je šteta što šumovi, koji se javljaju pri reprodukciji, značajno prekrivaju složenu fakturu djela. Poređenjem ova dva zapisa može se pretpostaviti da su na papirnoj rolni vršene naknadne ispravke neprecizno izvedenih tonova od oznake *tempo presto* (takt 59).

Rahmanjinov je, od februara do aprila 1929, na mehaničkom klaviru i na električnom gramofonu snimio izvođenje svoje transkripcije za klavir instrumentalnog odlomka „Bumbarov let“ iz opere Nikolaja Rimskog Korsakova *Bajka o caru Saltanu* prema A. Puškinu. Ova je interpretacija jedinstven primjer njegovog virtuoziteta, a čistota 16-tina u *tempo presto* dolazi posebno do izražaja na gramofonskom snimku. U izvođenju snimljenom na papirnoj rolni izostali su fini metrički akcenti, fraziranje u skladu sa notnim lukovima i sugestivna *staccato* artikulacija u lijevoj ruci pod oznakom *marcato*.

I svoju transkripciju za klavir odlomka „Hopak“ iz komične opere Modesta Musorgskog *Soročinski sajam* prema N. Gogolju, u kojoj je korišćen ukrajinski folklor, Rahmanjinov je snimio na mehaničkom klaviru (1921) i na gramofonskoj ploči (1925). Interpretacija na gramofonskom zapisu je furiozna i nadahnuta, a istaknute su agogičke modifikacije tempa i rubato. Rahmanjinovljeva priroda je u stvaralačkom zanosu primjetno goropadna i olujna što se zapaža u značajnijim unutrašnjim kolebanjima *tempo vivace*. Pojedini tonovi u *diskantu* ostali su nedovoljno jasno odsvirani, kao što su 16-tine od takta 39 i hitre 32-ine od takta 48. Zapis na papirnoj rolni otkriva strogo kontrolisan ritam i akcente. Tehnička preciznost izvođenja ukazuje na moguće dodatno popravljjanje zapisa. Rahmanjinov se trudio da obuzda svoju rastrzanu prirodu pa se doradom od nje djelimično i odvojio udaljavajući se od snažnog kreativnog impulsa koji je ispoljavao kroz živa izvođenja. To je postizao tako što je odustajao i od nekih svojih notnih

oznaka, kao što je *tempo primo* u 26. taktu i *tempo piu mosso* u taktu 88.

Solo pjesmu *Jorgovani* br. 5 (*Lilacs*), jednu od 12 *Romansi* op. 21, Rahmanjinov je komponovao 1902, na stihove ruske pjesnikinje Ekaterine Beketove iz 19. vijeka. Lirski stihovi o grozdovima jorgovana simbolizuju radost, sunce i zadovoljstvo. Tu solo pjesmu Rahmanjinov je preradio za klavir 1914. i bila je čest dio njegovog koncertnog repertoara, što takođe govori o afinitetima ovog umjetnika. Osminske *triole* u desnoj ruci u početnim taktovima uvode *tenuto* melodiju u srednjem glasu koja se izvodi palcem. U četvrtom taktu eteričnu atmosferu dopunjava basova dionica. Zahtjevana tri zvučna nivoa, a naročito srednji, sa dvoglasom u desnoj ruci, djeluju blagošću i spokojem. Na gramofonskom snimku Rahmanjinovljevog izvođenja ove kompozicije („Victor“, decembar 1923), za razliku od zapisa na mehaničkom klaviru („Ampico“, april 1923), izražena je, osim šumova, i neujednačenost jačine tonova u različitim registrima klavira. Tako su basovi tonovi u *velikoj oktavi* i *kontra oktavi* skoro nečujni, a note u diskantu zvučno i tembrovski preeksponirane. Zbog toga je *legato* artikulacija melodije u oktavama istaknuta (od takta 10), ali ona ostaje djelimično uskraćena za nužnu basovu podlogu koja pruža dubinu i registarsku širinu harmonije. Jasno je da doživljaj delikatnog tonskog tkanja lirskoga komada ne može biti kompletan bez pune čujnosti cijele palete zvukova jer nedostatni niski registri krnje sveukupni tembrovski ugođaj djela. Zapis na mehaničkom klaviru otkriva jasnu i laku izvedbu pasaža. Precizno odsvirani *arpeggio* akordi u lijevoj ruci upotpunjuju konzistentnost i sređenost kompozicije.³²

U nizu kratkih djela za klavir Rahmanjinov je napisao komad pod nazivom *Polišinel* (fr. lakrdijaš, pajac), u sklopu

³² Rahmanjinov je napravio još jedan gramofonski snimak *Jorgovana* 1942, koji pokazuje slične nedostatke, već opisane u izvođenju iz 1923. godine.

Pet fantastičnih komada za klavir (Morceaux de fantaisie) op. 3, iz 1892. godine. *Polišinel*, u *tempo allegro vivace*, trodjelnog je oblika, sa kontrastnim središnjim lirskim odjeljkom (*agitato*). Ovaj „karakterni“ komad vješto odslikava gorku sudbinu zabavljača koja je kamuflirana prirodom posla, zbog čega ga niko ne shvata ozbiljno. Rahmanjinov je ostavio snimke svojih izvođenja ove kompozicije na mehaničkom klaviru (1919) i gramofonu (1923). Njihovim preslušavanjem otkriva se koje je delikatne tehničke ispravke umjetnik mogao učiniti na papirnoj traci mehaničkog klavira. Furiozan tempo *allegro vivace* zahtijeva savršenu interpretaciju pa je čisto i jasno izvođenje na mehaničkom klaviru donijelo sugestivnost i energiju grotesknoj prirodi djela. To je posebno uočljivo u 16-inskim akordima u trećem odjeljku i u zgušnjavanju posljednjih taktova (*stringendo*), u kojima naglašene osmine vode u neočekivani završetak kompozicije. Na gramofonskom snimku virtuozni pasaži u desnoj ruci (taktovi 30-35) nemaju nužnu čujnost zbog neujednačene jačine tonova u *basu* i *diskantu*. U istim taktovima Rahmanjinov postiže dinamička talasanja (*crescendo-decrescendo*) na mehaničkom klaviru. Najveći nedostatak predstavlja izostanak ekspresivnosti i pjevljivosti u kontrastnom segmentu *agitato*. Emotivni naboj *tenuto* melodije u srednjem glasu, koja se izvodi palcem desne ruke, najbolje otkriva gramofonski snimak. I pored tehničkih prednosti doradenog zapisa na mehaničkom klaviru, ovo djelo na gramofonskom snimku prirodnije teče, a dinamika živo i svježije prelijeva duševna stanja. Razlika u interpretacijama u velikom stepenu nastala je zbog načina snimanja na papirnim rolnama kojim nije bilo moguće uhvatiti finije tonske nijanse.

Popularnost mehaničkog klavira trajala je kratko, ali je njegova pojava posebno zanimljiva jer su umjetnici klavira toga perioda uspjeli ostvariti kvalitetne snimke koji se reprodukuju bez šuma karakterističnog za gramofonsku ploču, zbog čega

papirne rolne sa tonskim zapisima predstavljaju dragocjene izvore muzikolozima, preko kojih je moguće dolaziti do kompletnijeg utiska o detaljima interpretacija iz vremena prije pojave moderne tehnike snimanja. Kao primjer koji potvrđuje važnost snimaka na mehaničkom klaviru može poslužiti i Rahmanjinovljevo izvođenje njegove *Barkarole* op. 10 br. 3 u g-mollu iz *7 Morceaux de salon*. Razlika između tonskih zapisa ovoga djela na mehaničkom klaviru („Ampico“, mart 1919) i na akustičkom gramofonu („Edison“, april 1919) je značajna i ona je tehničke prirode jer jaki pozadinski šum na gramofonskom snimku predstavlja veliku smetnju pri recepciji.

Notni zapis nikad ne nudi iscrpnu informaciju, odnosno i pored brojnih oznaka on ne može iskazati sve nijanse dinamike i tempa. Rahmanjinov je doradama na papirnoj traci mehaničkog klavira pokušao da premosti tu nedorečenost, a u nekim slučajevima i nedovoljnu moć svojih ruku. Međutim, ovdje je potrebno naglasiti da većina kompozicija snimljenih na mehaničkom klaviru, pri reprodukciji gubi punoću, pa slušalac biva uskraćen za dio emocija koje ih obilježavaju. I pored pokušaja da ponudi konceptualno „dovršena“ izvođenja svojih djela na zapisima mehaničkog klavira, tek uporedna analiza više njegovih interpretacija snimljenih i gramofonskom tehnikom, ostaje jedini put dubljeg otkrivanja poetike i kompozitorskih zamisli Rahmanjinova. Kompozicije u kojima je bitniji umjetnički zamah i nadahnuće, ostavljaju bolji utisak na gramofonskom snimku, a ono što pokreće slušaoca upravo je opšti utisak, odnosno iskazani karakter i smisao djela, a ne toliko sama jasnoća i preciznost izvođenja. Imajući u vidu interpretacije snimljene na gramofonskoj ploči, koje su slobodnije jer Rahmanjinov nije mogao obuzdati svoju hirovitu stvaralačku prirodu, otkriva se i njegova izvjesna ambivalentnost.³³

³³ Interesantno je uporediti ocjene koje je Rahmanjinov dobijao kao dirigent. Bio je veoma suzdržan u dirigovanju, a prema A. Goldenweiseru

Raznovrsnost pristupa govori o složenosti i osebnosti njegove stvaralačke ličnosti koja izmiče svakom generalizovanju postupaka prilikom snimanja.

Zanimljivo je napraviti paralelu između Sergeja Rahmanjinova, koji je od 1919. do 1929. godine snimao svoje interpretacije na tada dostupnom mehaničkom klaviru i naknadnim intervencijama doradivao zapise, i pijaniste Glenu Gulda, koji je 60-ih i 70-ih godina 20. vijeka u studiju više puta snimao svoja izvođenja raznih kompozicija, a zatim odabrane segmenate montirao na magnetofonskoj tehnici (mikseru).³⁴ Guld je, dok je to činio, tragao za idealom sopstvenog interpretatorskog stila, a Rahmanjinov je, kao kompozitor, težio podudaranju svojih interpretacija sa muzičkom zamisli djela.

Rahmanjinovljeve dirigentske izvedbe bile su mnogo strožije i manje ritmički slobodne od njegovih nastupa na klaviru (B. Martyn, *Rachmaninoff: Composer, pianist, conductor*, Aldershot scholar press, 1990, p. 518–519).

³⁴ Prvi aparat za magnetno snimanje i reprodukciju zvuka – *magnetofon*, izrađen je tek oko 1930. godine.

Literatura:

- Bertensson, Sergei; Leyda, Jay: *Sergei Rachmaninoff - A life time in music*, New York 1956.
- Martyn, Barrie: *Rachmaninoff: Composer, pianist, conductor*, Aldershot scholar press, 1990.
- Wehrmeyer, Andreas: *Rakhmaninov*, London 2004.
- Šonberg, Harold: *Veliki pijanisti*, Beograd 1983 (prev. G. Trbojević).
- Plavša, Dušan: *Muzički portreti i profili*, Zagreb 1968.
- Šobajić, Dragan: *Klavirska muzika. O stvaralaštvu, izvođaštvu i pedagoškom radu istaknutih muzičara*, Beograd 2018.

MEĐUNARODNI SAJMOVI I IZLOŽBE (1867–1908) SA CRNOGORSKIM POLJOPRIVREDNIM ARTIKLIMA

Svetozar Savić

Fairs (commodity, financial) have evolved over the centuries. Fairs provided opportunities for each participating state, region or city to affirm its potential in a certain economic branch. In the period 1867–1908, Montenegro received invitations to participate in fairs and exhibitions all over Europe: Moscow (1867), Vienna 1873, Prague (1891), Paris (1900), Liège (1905), London (1907). In that period, the Montenegrin ruling family or their representatives visited a number of exhibitions, and Montenegrin exhibitors participated in several international ones where the quality of their agricultural and other products was evaluated.

Brodel pojašnjava da su trgovački gradovi u srednjem vijeku bili presudni pokretači ekonomskog života. U takvim okolnostima nastajale su i druge – u prvom redu aktivnosti sajmov¹. Iako su sajmovi (robni, finansijski) kroz vjekove evoluirali, oni su odlična prilika da svaka država, regija, grad ili pojedinac–učesnik afirmiše svoje potencijale, proizvode i umijeće u određenoj privrednoj grani. Izložba koja prikazuje

¹ Brodel, F. (2001): *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II, I*, 365–366. Samo u Novoj Kastilji oko 1575–1580. imamo 22 aktivna sajma, kao i dvadesetak u Portugaliji.

napredak na polju tehnologije, kulture i ekonomije na nacionalnom nivou prvi put je organizovana u Francuskoj krajem XVIII vijeka. Tokom održavanja sajмова i izložbi na domaćem i na međunarodnom nivou, vrednovana je i konkurentnost i kompetentnost poljoprivrednih proizvoda Crne Gore.

U Crnoj Gori takve smotre do 1914. nijesu postojale. Crnogorski pazari su, međutim, bili jedna vrsta lokalne rudimentirane forme sajma. To su bile smotre seljakove djelatnosti, ogledalo njegove težnje za napretkom. Na pazarima, crnogorski seljak je pokazivao s koliko ljubavi i volje može da prikaže svoje poljoprivredne proizvode. Pazari su, takođe, bili važni za unapređenje poljoprivrede, procjenu raznovrsnosti poljoprivrednih artikala (onoga čega nema na pazaru – nema ni u poljoprivrednoj proizvodnji), za procjenu razvijenosti poljoprivrede izlagača, ujedno i kao dobra propaganda poljoprivrede i utakmica gdje se sastaju i dolaze u kontakt proizvođač i kupac².

Kao primjer navodimo ponudu na domaćim pazarima iz aprila 1887. godine. Na riječkom pazaru u ponudi je bio: rumetin, pšenica, sir, svinjsko meso, krtola, riba (krap, skobalj), volovi, krave, koze, jarići, ovce, jagnjad, svinje, vuna, duvan, maske (sic!), magarad. U Danilovgradu je bila slična ponuda kao u Rijeci uz druge artikle (maslo, suvo meso, koža, rječna riba). U Nikšiću je bila jako bogata ponuda. Dominiralo je brašno različitih žitarica (rumetinovo, ražano, heljdino, ječmeno, pšenično), zatim pasulj, krtola (ruska i naša), sitni luk za sađenje, duvan (dogram, rezani, u listove), slanina, pršuta, loj, skorup, sir, mala vuna. U Baru su dominirali: žito rumetinovo, pšenica, sir, riba (krap, kubla, ukljeva), goveda, bravi, drva, ćumur, vuna, duvan u listove, jarad, prasad, jaja. U Ocincu (sic!) rumetinovo brašno, sir, maslo, duvan, riba (jegulja, krap), jaja,

² *Glas Crnogorca* često je donosio podatke o poljoprivrednim i stočarskim artiklima i cijenama na crnogorskim pazarima. Vino je artikal koji je jako rijetko bio u ponudi na pazarima.

sture, jareća koža, jagnjeća koža, lisičija koža, krave s teladima, volovi, ovce s jagnjićima, koze s jarićima, sijeno, drva, ćumur, klak, suve smokve, pasulj, vuna. U Viru volovi, ovce, koze, svinje, rumetin, suvo meso, slanina, duvan³. Crna Gora je bila prepoznatljiva i na austrijskom tržištu. Kotor je bio najvažnija izvozna destinacija. Do samih kotorskih zidina nalazio se – crnogorski pazar. Crnogorci su na njemu plasirali svoje proizvode. Pazar je održavan tri puta nedjeljno. Iako je taj *izvoz* bio kvantitativno minoran donosio je seljaku kakve-takve prihode.

Generalno gledano, afirmacija konkurentnosti tadašnje crnogorske privrede najviše se ogledala kroz stočarstvo i stočarske proizvode i poluproizvode. Kasnije je izvoz stoke organizovan na državnom nivou, pa su izvozne serije upućivane prema Italiji i Francuskoj.

Međunarodni sajmovi i izložbe u periodu 1867–1908

Na međunarodnim sajmovima i izložbama crnogorski proizvođači su pored različite etnografske građe izlagali i predmete iz domaćinstva, poljoprivredne alate i proizvode. Pozivi su uobičajeno stizali preko crnogorske vlade, ali je mogućnost učestvovanja uvijek bila vezana s mnogo opstipacija, najčešće političkim, finansijskim ili organizacionim problemima, pa se dešavalo da Crna Gora u zadnji čas otkáže učestvovanje.

Za tadašnju nerazvijenu Crnu Goru najvažniji razlozi za učestvovanje na sajmovima i izložbama bili su prije svega politički i društveni: pojavljivanje na smotrama velikih evropskih država i pokušaji približavanja i održavanja kontakata sa velikim silama, posebno Rusijom, a tek onda upoznavanje potrošača i trgovaca sa domaćom poljoprivrednom ponudom, stimulisanje izvoza, stvaranje trgovačkih kontakata. Često je

³ Glas Crnogorca, XVI, 1887, 19, 3–4.

sajmove i izložbe posjećivao i knjaz Nikola, koji je takve prilike koristio za jačanje političkog i društvenog uticaja.

Do Prvog svjetskog rata glede afirmacije poljoprivredne proizvodnje postojali su permanentni pozivi Crnoj Gori da učestvuje na sajmovima i izložbama u Evropi: Moskva, (1867), Beč (1873), Prag (1891), Pariz (1900), Liež (1905), London (1907). U tom periodu crnogorska vladajuća kuća ili njeni predstavnici posjetili su jedan broj izložbi (Beč, 1873), a na nekoliko međunarodnih učestvovali su crnogorski izlagači (Moskva, 1867, Liež, 1905, London, 1907)⁴.

Moskovsku izložbu koja je trajala dva mjeseca (maj-jun 1867.) posjetilo je preko 80 000 posjetilaca. Izložba je, pored ostalog (narodne nošnje, fotografije), obuhvatila i predmete iz domaćinstva, posuđe i alate slovenskih naroda⁵. Izložba je, međutim, korišćena za unapređenje slovenske ideologije i jačanje ideje o Balkanskoj uniji, što nije pogodovalo vladi Austrougarske. Ova izložba uticala je da u Rusiji nastanu, pored Moskovskog slovenskog dobrotvornog komiteta, i druga društva za pomoć Slovenima. Tako 1868. godine nastaje peterburški ogranak Slovenskog komiteta, 1869. godine u Kijevu se pojavljuje Slovenski komitet, a 1870. godine – u Odesi⁶. Naime, na izložbi su učestvovali predstavnici naroda ruskog carstva i predstavnici Slovena koji su živjeli u okviru Austrougarskog i Osmanskog carstva (Bugari, Crnogorci, Česi, Poljaci, Rusini, Slovenci, Srbi). Iz Crne Gore izložbu su posjetili

⁴ Koprivica, T. (2011): Montenegro and international exhibitions in the second half of 19th and early 20th century, *130 years of established diplomatic relations between Montenegro and Great Powers after it gained independence in 1878*, Paper collection, Historical Institute of Montenegro, 245.

⁵ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Этнографическая_выставка_\(1867\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Этнографическая_выставка_(1867))
(Preuzeto 10. 02. 2024. 13:45)

⁶ И. В. Чуркина (2008): *Этнографическая выставка и Славянский съезд в Москве в 1867 г.*, Открѣтая наука, Москва, 73.

tast knjaza Nikole, senator i starješina crnogorske garde, Petar Vukotić i vojvoda Ilija Plamenac⁷.

Međunarodna izložba u Beču trajala je od 1. maja do 2. novembra 1873. godine. Čini se da je ova izložba, prije svega, bila odgovor porukama sa izložbe iz Moskve i trebalo je da potvrdi moć i snagu Austrougarske. Na izložbi je učestvovalo 36 država i 19 kolonija sa 53.000 izlagača⁸. Na njoj je bilo 26 različitih grupa i 174 sekcije. Po pitanju poljoprivrede postojala je sekcija – Poljoprivredne mašine i Opšta poljoprivreda (Foto 1). Na samom sajmu postojala je i sala za degustaciju vina, italijanski vinski salon i druge vinske kuće⁹.

Foto 1.
Poljoprivredi paviljon
– zapad (1873, Beč)

Đurović navodi nekoliko podataka o pripremi za ovu izložbu, koje su u političkom smislu tekle jako teško. Knjaz Nikola je kod organizatora insistirao da Crna Gora jedino može da nastupa samostalno, a nikako u okviru Osmanskog carstva. Ovaj Nikolin zahtjev je u konačnom odobren od strane organizatora¹⁰.

Crne Gore, međutim, nije bilo među sudionicima ove izložbe¹¹. Na drugoj strani, okupljanje u Beču bilo je značajno

⁷ Ibid, 56-58.

⁸ https://sh.wikipedia.org/wiki/Svjetska_izlo%C5%BEba,_Be%C4%8D_1873 (Preuzeto 19. 06. 2020. 9:28)

⁹ *Reports of Viena Universal Exhibition of 1873*, Part II, 1873,

¹⁰ Đurović, M. (1958), *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 83.

¹¹ <http://jdpecon.com/expo/wfvienna1873.html> Germany, Belgium,

za knjaza Nikolu koji se tokom njenog trajanja susreo sa evropskim establišmentom. Kako izvještava *Wiener Zeitung*, tokom šest mjeseci održavanja izložbe 33 vladajuća kneza, 13 nasljednika prestola i 20 prinčeva posjetili su bečki dvor, među kojima je bio i princ Nikola¹². Knjaz, knjeginja i knjeginice pristigli su preko Italije u Beč, 12. maja 1873, a već sjutradan knjaz Nikola susreo se sa austrijskim carem¹³. Nekoliko dana kasnije (14. maja) knjaz je posjetio izložbu¹⁴.

Dvije decenije kasnije (1891) Česi su prilikom organizovanja stogodišnje jubilarne izložbe (Lepold II, austrijski car krunisan je u Pragu za kralja češkog 1791.) pozvali na proslavu u Prag sve slovenske narode, među kojima *na prvo mjesto* i crnogorske predstavnike. Ni tada, crnogorski predstavnici nijesu uspjeli učestvovati na izložbi, ali je priređivački odbor za doček gostiju

Denmark, Spain, France, Greece, Netherlands, Hungary, Italy, Monaco, Portugal, Roumania, United Kingdom, Russia, Switzerland, Sweden and Norway, Egypt, Morocco, Tunisia, Canada, United States, Argentina, Brazil, Chili, Salvador, Guatemala, Paraguay, Uruguay, Venezuela, China, Ottoman Empire (Turkey), Japan, Persia, Siam, Hawaii, Austria.

Colonial Possessions – Spanish colonies, French Colonies, Russian colonies, Portugal colonies, Netherlands colonies, UK colonies (British India, Queensland, Victoria, New Zealand, Bahamas, Jamaica, Cape of Good Hope, NSW, Mauritius, Ceylon, Trinidad, West African Settlements, South Australia, Fiji (British possession in 1874).

¹² *Wiener Zeitung*, 1873 , 101, 546. Castellamare, 29. April. Der Fürst und die Fürstin von Montenegro sind hier eingetroffen und sofort nach Sorrento weitergereist.

¹³ *Glas Crnogorca*, I, 1873, 4–5, 6, Najnovije. U Nedjelju predstavila se Nj. Svijetlost Nj. V. caru austrijskom, a u Ponedjeljak vratilo mu je Nj. Veličanstvo posjetu.

¹⁴ *Glas Crnogorca*, I, 1873, 6, 2–3. O putu i bavljenju Nj. Nj. Sv. Sv. Kneza i Knjeginje. 14. o. m. (...) po podne pohodiće u svome narodnom odjelu sa cjelom svitom svojom, svjetsku izložbu.

iz Crne Gore prikupio novac i osnovao fond za potpomaganje crnogorskih mladića koji bi se posvetili poljoprivrednoj, odnosno zanatlijskoj struci. Tako je Petar Plamenac, kao pitomac ovog fonda, završio školu u Mjelniku. Kasnije, kao stipendist ovoga fonda nastavio je školovanje u južnoj Francuskoj, gdje se nalazio i 1895. godine. Za tadašnju Crnu Goru značajno je da još pet pitomaca ovog fonda izučavalo zanate u Češkoj¹⁵.

Sedam godina kasnije (1898), na poziv vlade Francuske Republike da učestvuje na Međunarodnoj svjetskoj izložbi, koja je planirana 1900. godine u Parizu, crnogorska vlada potvrdno je odgovorila¹⁶. Poziv je sa Cetinja obznanjen u februaru 1898. godine i upućen Crnogorcima „koji se bave lijepim vještinama, zanatima, industrijom, trgovinom i privredom, da prirede za veliku francusku izložbu sve najbolje svoje proizvode“. Formiran je i Odbor za učestvovanje Crne Gore na ovoj izložbi. Odbor je izabrao povjerenike iz svih krajeva Crne Gore: Rijeke, Podgorice, Kolašina, Andrijevice, Danilovgrada, Nikšića, Grahova, Vira, Bara i Ulcinja¹⁷. Zvanični izvještaj sa izložbe, međutim, bilježi da je osam država, među kojima je bila i Crna Gora, naknadno povuklo potvrdu o učešću¹⁸. Pored

¹⁵ Glas Crnogorca, XXV, 1896, 2, 3. Milutin Popović iz Lijeve Rijeke koji uči kovački zanat, Tomo Kovačević koji uči drvorezački zanat, Nikola Perašić i Milo Radulović sa Cetinja, koji uče stolarstvo i Milo Gazivoda iz Rijeke koji uči puškarski zanat kod prvog češkog puškara u Kolinu.

¹⁶ Glas Crnogorca, XXVII, 1898, 9, 4. „Knjaževska Vlada rado se odazvala tome pozivu prijateljskog francuskog naroda i da bi svijet što bolje upoznala sa svojom domaćom kulturom i privredom i da bi tijem izazvala što življu utakmicu za unapređenjem i usavršavanjem naših proizvoda.“

¹⁷ Ibid, 4.

¹⁸ Rapport General Administratif et Technique, tome premier, 1900, Paris, 248. En revanche huit etats qui avaient envoye une reponse affirmative se retirèrent ulterieurement.

predstavnik ambasada, legacija, predstavnik vlada, na Svjetskoj izložbi zabilježeno je prisustvo crnogorskog konzula u Parizu M. P. Melona¹⁹. Izložba je trajala od 15. aprila do 12. novembra 1900. sa 76 000 izlagača (42 nacije i 25 kolonija). Izložbu je obišlo više od 50 miliona posjetitelja²⁰.

Izložba u Liježu (Exposition Universelle et Internationale de Liège) 1905. godine organizovana je u čast proslave 75 godina belgijske nezavisnosti. U Crnoj Gori formiran je organizacioni komitet, koji je imao jedan broj članova stranaca. Na ovoj izložbi Crna Gora je imala svoj paviljon²¹. Na izložbi u Liježu Crna Gora je osvojila osam nagrada, uključujući tri velike nagrade i tri zlatne medalje²². Zlatna medalja dobijena je za obični kaloper (*Tanacetum vulgare*), srebrna za vunu i bronzana za ruj (*Rhus coriaria*)²³. U crnogorskom paviljonu u Liježu su pored narodnog odijela i bogate kolekcije raznog oružja bili izloženi svi predmeti koji su sačinjavali tadašnju izvoznu trgovinu, a naročito razne vrste duvana crnogorskog monopola²⁴. Nekoliko godina kasnije (1907) pariski list *Les*

¹⁹ Paris Exposition 1900, Hachette & Cie, 30.

²⁰ https://hr.wikipedia.org/wiki/Exposition_Universelle,_Pariz_1900. (12. 2. 2020. 8:19)

²¹ *Glas Crnogoraca*, XXXIV, 1905, 20. „Na izložbi u Liježu u Belgiji zastupljena je i naša otadžbina. Prema odzivima belgijskih listova, koji su i sliku našeg paviljona na izložbi donijeli, taj paviljon ako se ne odlikuje ogromnim razmjerima i veličinom, odlikuje se elegantnošću i ukusom.“

²² https://archive.org/stream/lelivredordelexp01dr/lelivredordelexp01dr_djvu.txt (13. 2. 2020. 8:19) (...) Il a obtenu 8 récompenses, dont 3 grands prix et 3 médailles d'or.

²³ Koprivica, T. (2011), Montenegro and international exhibitions in the second half of 19th and early 20th century, *130 years of established diplomatic relations between Montenegro and Great Powers after it gained independence in 1878, Paper collection, Historical Institute of Montenegro*, 255.

²⁴ *Glas Crnogoraca*, XXXIV, 1905, 20, 3. „Crna Gora na belgijskoj izložbi. U crnogorskom paviljonu izloženi su, pored narodnog odijela i bogate

Actualités Diplomatiques et Coloniales je u junskom broju objavio fotografiju (Foto. 2) crnogorskog paviljona, koji je izgrađen na obali Meze²⁵.

Foto 2.
Crnogorski paviljon, 1905.
Lijež

Značajna internacionalna nagrada za crnogorsko vino dobijena je 1907. u Londonu na Balkanskoj izložbi. Godine 1905. započele su pripreme za ovu izložbu. Ideja o Balkanskoj izložbi potekla je od Balkanskog komiteta, čiji su članovi bili bliski sa svim balkanskim zemljama. Ideja je toplo prihvaćena od predsjedavajućeg i direktora Earl's Court-a, a istovremeno podržana od vlada u Cetinju, Sofiji i Beogradu²⁶.

Izložba je održana pod istaknutim dobrotvorstvom princa Crne Gore, princa Bugarske i kralja Srbije, kao i pod pokroviteljstvom vlade Crne Gore, Srbije, Bugarske i Odbora za balkansku izložbu u Londonu, Međunarodne komercijalne asocijacije grada Londona i upravljanjem kompanije Londonske izložbe²⁷.

Značaj Balkanske izložbe (Blakan-States Exhibition) za Crnu Goru bio je velik, prije svega kao politički, kulturni, privredni,

kolekcije raznog oružja, svi predmeti, koji sačinjavaju našu današnju izveznu trgovinu, a naročito razne vrste duvana crnogorskog monopola.“

²⁵ *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1907, 30, 3. „Svi su se posjetioci liješke izložbe, privučeni sjenastim hladom parka de la Bovere mogli diviti ljupkom paviljonu što ga je Crna Gora dala sagraditi na obali Meze.“

²⁶ *Balkan States Exhibition*, Earl's Court, Gale & Polden Ltd., London, 16.

²⁷ *Ibid*, 7.

ali i finansijski događaj. Početak priprema najavljen je u *Trgovinskom glasniku* (London) od strane Čeda Mijatovića, a koji prenosi *Glas Crnogorca*. Već na početku samih priprema Rumunija je zauzela negativan stav po pitanju organizovanja ove izložbe²⁸.

Inače, na grofovskom dvoru Earl's Court u Londonu tradicionalno su organizovane (preko trideset godina) različite izložbe. Ovaj put Balkanska izložba je okupila Crnu Goru, Srbiju, Bugarsku, a bili su pripremljeni i paviljoni za Hercegovinu, Dalmaciju, Makedoniju i Albaniju. Svi predstavnici imali su mogućnost da predstve kulturnu istoriju i privredne potencijale koji reprezentuju njihovu zemlju. Po pitanju izložbe povjerenik Odbora izložbe u Londonu, Herold Harti, posjetio je Cetinje (1906) s namjerom da stupi u kontakt s ovlaštenim organima radi učešća Crne Gore na izložbi i prihvatanja pokroviteljstva²⁹.

Za datum otvaranja izložbe određen je 18. aprila 1907. Trajanje izložbe planirano je na pet mjeseci, a predmeti za izložbu trebalo je da budu upućeni sa Cetinja najkasnije do 15. marta 1907. godine. Iz čitave Crne Gore upućen je veliki broj

²⁸ *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 29, 3. „Balkanska izložba u Londonu, ‘Balkanski komitet’ u Londonu živo želi da se u godini 1907. priredi u Londonu ‘Balkanska izložba’. Njegov sekretar, g. Mur, polazi ovih dana za Biograd, Sofiju i Bukurešt da lično nastojava kod dotičnih vlada, ne bi li se saglasile na izvjesne novčane žrtve, te da se takva izložba omogući. (...) Meni se čini da bi ‘balkanska izložba’ mogla biti od ekonomne, a još gotovo više od političke koristi, samo ako svijetu ne budemo i dalje izlagali naš glavni specijalitet ‘Balkansku Neslogu’. Ja sam lično odsudan partizan ideje, da se ovdje u Londonu priredi balkanska izložba, pa ma to bilo i bez saučešća Rumunije, koja joj je protivna.“

²⁹ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 52, 3. Na molbu londonskog generalnog odbora, Njegovo Kralj. Visočanstvo Gospodar primio se pokroviteljstva izložbe.

uzoraka na Cetinje gdje je vršena evidencija i plaćanje eksponata³⁰. Predmeti namijenjeni izložbi klasifikovani su u četiri grupe: 1. prosvjeta i umjetnost, 2. zemljoradnja, stočarstvo i šumarstvo, 3. zanatlijska i industrijska proizvodnja i proizvodi domaće radinosti, i 4. rudarstvo. Za izlagače nije naplaćivan trošak transporta predmeta, ali je bilo potrebno poslati i dva čuvara koji bi se brinuli o izložbenim predmetima. Svi oni, koji su željeli da sa svojim proizvodima učestvuju na izložbi, trebalo je da najdalje do 15. januara izvijeste komitet za Balkansku izložbu³¹ u Odjejenju za narodnu privredu. Crnogorski izložbeni predmeti bili su smješteni u vojvodskoj dvorani na glavnom ulazu Balkanske izložbe u Londonu³².

Po prihvatanju poziva od strane Crne Gore u Odjeljenju narodne privrede formiran je odbor za Balkansku izložbu. Predsjednik privremenog odbora bio Andrija Radović, a kad je formiran stalni odbor izabran je Vuko Vuletić³³. I u *Glasu Crnogorca* od 1907.³⁴ navedeno je da je predsjednik odbora Vuko Vuletić, trgovac i bivši predsjednik varoši Cetinja³⁵. U

³⁰ Dragičević, J. R. (1951), Učešće Crne Gore na Balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine, *Istoriski zapisi*, IV, VII, 1–3, 52 (...) „nekoliko noževa bili su procijenjeni od 10 pa čak do 200 kruna (...) razni ćemeri bili su procijenjeni od 80 do 400 kruna (...) zlatne jakete po 40, 65 i 100 pa i po 200 kruna“.

³¹ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 53, 2. „Predsjednik A. Radović, sekretar Petar Plamenac, članovi: Vuko Vuletić, Filip Jergović, Miloš Kovačević, Milo Tatar.“

³² Ibid, 2. „U drugu grupu bila su: razna žita, variva, baštenski proizvodi i trgovinske biljke, proizvodi i prerađevine iz svih grana stočarstva, voćarski i vinogradarski proizvodi, razni primjerci šumskog drveća u oblicama, u kojima bi se najbolje pokazala njihova vrijednost za raznu tehničku upotrebu, lov i ribilov.“

³³ Dragičević, J. R. (1951), Učešće Crne Gore na Balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine, *Istoriski zapisi*, IV, VII, 1–3, 50.

³⁴ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 8, 3.

³⁵ Ibid, 3.

zvaničnom izvještaju sa izložbe u Londonu, međutim, kao predsjednik odbora naveden je Filip Jergović, a kao članovi: Filip Kovačević, Mitar Đurović, Ilija Šobajić, Milo Tatar, Ilija Hajduković, Petar Plamenac i Vuko Vuletić³⁶. Da li se radi o greškama prilikom korespondencije ili je u posljednji čas došlo do izmjene, nije poznato. Postoji mogućnost da je odbor za pripremu izložbe mijenjan i dopunjavan novim članovima. Zajedno sa kolegama iz Srbije i Bugarske, za počasnog potpredsjednika Balkanske izložbe izabran je Andrija Radović.

U cilju priprema za izložbu Odbor je organizovao u Vojnom stanu na Cetinju probnu izložbu, gdje su dijelom prikazani eksponati pripremljeni za Balkansku izložbu³⁷. Angažovan je i jedan fotograf, koji je sačinio album crnogorskih znamenitosti koji su u manjem formatu prodavani na izložbi³⁸. A radi ekspeditivnosti i što bolje organizacije izložbe Odbor je još jednom proširen³⁹. Na izložbu u Londonu upućeni su dva Crnogorci i tri Crnogorke⁴⁰, koji su u nacionalnim nošnjama,

³⁶ *Balkan States Exhibition*, Earl's Court, Gale & Polden Ltd., London, 103.

³⁷ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 12, 3. „Stvari koje će Crna Gora na ovu izložbu uputiti, već su višim dijelom stigle na Cetinje, a što još nije, prispijeće ovih dana. Prije nego se predmeti u London upute Odbor je odlučio da za koji dan od svega priredi izložbu u Vojnom Stanu, kako bi se na taj način svakom dala mogućnost da vidi, kako i u čem će Crna Gora u Londonu zastupljena biti.“

³⁸ Dragičević, J. R. (1951), Učešće Crne Gore na Balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine, *Istoriski zapisi*, IV, VII, 1–3, 50.

³⁹ *Ibid*, 3. „Odbor za Balkansku izložbu proširio se i izabrao za članove još i ovu gospodu: Slava Ramadanovića, Rada Medenicu, Mihaila Popovića, Andriju Raičevića, Dimitriju Kontića, Marka Martinovića, Radovana Radovića, Damjana Marinovića i Pera Šoća.“

⁴⁰ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 17, 3. „Balkanska izložba u Londonu. U četvrtak otputovali su za London dva Crnogorca i tri Crnogorke, koje će za svo vrijeme dok Balkanska izložba bude trajala baviti se u našoj izložbi. Oni

bili pristupni tokom cijelog trajanja izložbe⁴¹. Troškovi izložbe u Londonu zvanično su zavedeni i u crnogorskom budžetu za 1907. pod stavkom – vanredni rashodi i iznosili su 10.000 kruna⁴².

Od predviđenog roka izložba u Londonu kasnila je s otvaranjem nekoliko dana. Svečano je otvorena 4. maja. Predstavnik Crne Gore bio je Petar Plamenac⁴³. Za posjetioce, izložba je bila otvorena od 11 h ujutru do 11 h uveče⁴⁴. Trajala je pet i po mjeseci. Kako izvještava *Glas Crnogoraca*⁴⁵ izložba je imala „sve više i više posjetilaca, a posjetu su učinile i kraljevske ličnosti“⁴⁶.

Izložba je zvanično zatvorena 6. oktobra, ali je za ocjenjivačku komisiju i one koji su se zanimali za kupovinu nekih od eksponata, bila otvorena i nakon 20. oktobra. Na predlog Vlade knjaževine Crne Gore, na sjednici Odbora za

su sada krenuli u Biograd, a odatle će se uputiti za London u društvu sa Srbijancima, koji su s istim zadatkom određeni za izložbu Srbije. Naši putnici su ovi: Kosto Nešov Milić iz Spuža, Mašan Gošov Ćupić iz Duge, gđa Vidna Memedović, učiteljica u ovd. radničkoj školi i s njom Petruša Stevanova Ušćumlić iz Nikšića i Milena Mišurova Delibašić iz Spuža.“

⁴¹ *Glas Crnogoraca*, XXXVI, 1907, 15, 3. „Crnogorci i Crnogorke, koji će stalno stojati u našoj izložbi, otputovaće takođe ovijeh, te tako će, nadamo se, sva crnogorska izložba stići na vrijeme u London.“

⁴² Predlog budžeta Državnih prihoda i rashoda Crne Gore za 1907, 124.

⁴³ *Glas Crnogoraca*, XXXVI, 1907, 18, 3. „Balkanska izložba u Londonu. Knj. Vlada odredila je g. Petra Plamenca, sekretara ministarstva unutrašnjih djela, da kao izaslanik Crne Gore pođe u London i bude prisutan svečanom otvaranju Balkanske izložbe, koje će biti 4. maja ov. god.“

⁴⁴ *The Standard*, 1907, London, No 25, 964.

⁴⁵ *Glas Crnogoraca*, XXXVI, 1907, 32, 4.

⁴⁶ *Glas Crnogoraca*, XXXVI, 1907, 34, 3. „Balkansku izložbu u Londonu posjetile su ove Kraljevske ličnosti: Vojvoda i Vojvotkinja Konao (Conaught), princeza Hanri Batenberga i princ Leopold Batenberg, princ i princeza Kristijan Šlezvig Holštajn, princeza Viktorija Šlezvig Holštajn (...)“

Balkansku izložbu, koja je održana 20. septembra 1907. godine na Cetinju, odlučeno je da Slavo Ramadanović putuje u London i prisustvuje zatvaranju izložbe⁴⁷. *Glas Crnogorca*⁴⁸, međutim, izvještava da je Petar Plamenac knjaževski konzul u Skadru, otputovao u London, da kao vladin izaslanik bude prisutan na zatvaranju Balkanske izložbe.

Za vrijeme zvaničnog trajanja izložbu je vidjelo 1.285.000 posjetilaca⁴⁹.

Na izložbi je prikazan i desetominutni film *Through The Balkans in 10 Minutes*⁵⁰ poznatog putopisca Windta⁵¹. Film započinje predstavljanjem Crne Gore. Predavanje o Balkanu održao je g. Moore, koji citirao balkansku legendu o Crnoj Gori⁵². U katalogu Balkanske izložbe, uvodni tekst o Crnoj Gori na desetak strana potpisuju Edith Mary Durham i Petar Plamenac⁵³. Crnogorsko odjeljenje bilo je smješteno u dvorani Ducal Hall⁵⁴ i bilo izuzetno lijepo uređeno⁵⁵.

Pored vezenih nošnji (odjeljak B) jatagana, handžara, sablji, pušaka i pištolja, koji su okovani tankim srebrom i ponegdje

⁴⁷ Dragičević, J. R. (1951), Učešće Crne Gore na Balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine, *Istoriski zapisi*, IV, VII, 1–3, 59.

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 43, 3.

⁴⁹ *Balkan States Exhibition*, Earl's Court, Gale & Polden Ltd., London, 7.

⁵⁰ *Balkanom u 10 minuta (Prim. aut.)*

⁵¹ *Balkan States Exhibition*, Earl's Court, Gale & Polden Ltd., London, 5.

⁵² Ibid, 15. „When God made the world” runs the Balkan legend, “and was distributing stones over the earth, the bag that held them burst and let them all fall on Montenegro.”

⁵³ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 48, 3. (...) „napisala je u izložbenom katalogu i lijep članak o Crnoj Gori zajedno sa g. Plamencom koji je od strane crnogorske vlade prisustvovao svečanom otvaranju izložbe“.

⁵⁴ *The Standard*, 1907, London, No 25, 964.

⁵⁵ *Cetinjski vjesnik*, I, 1908, 20, 4. „Zato su odjeljenja Crne Gore i Bugarske snabdjevena dosta, potpuno i tako raznovrsno da je nemoguće ne pokloniti ozbiljnu pažnju.”

dragim kamenjem (odjeljak C), u odjeljku D bili su prikazane mreže za pecanje, kuke, zamke, drvene posude, košare i korpe koje koriste seljaci u svakodnevnim poljoprivrednim aktivnostima. U odjeljku E bili su izloženi srebrni filigranski pojasevi, kaiševi, kopče i dr. U odjeljku I izloženi su primjerci faune (krzna lisice, vuka, medveda, divokoze, raznih ptica i dr.)⁵⁶, dok su u drugim odjeljcima prikazani modeli stanova, crkava, mlinova, zatim predmeti od drveta za kućnu upotrebu, crnogorska nošnja, filigranski i kovani ženski ukrasi od metala.

U Odjeljku Z crnogorska poljoprivreda bila je predstavljena vinom i rakijom iz svih vinogradarskih krajeva Crne Gore⁵⁷. Tu su bili izloženi: crno i bijelo vino, šljivovica⁵⁸, voćni gusti sok i pčelinji vosak⁵⁹.

Utiske sa Balkanske izložbe prenosi i *Novo vreme* u Rusiji, koje pokušava da minorizuje značaj izložbe naglašavajući da neke od zemalja Balkana nijesu željele da prisustvuju izložbi (Rumunija, Grčka), a da je posjeta izložbi uobičajena⁶⁰.

⁵⁶ Balkan States Exhibition, Earl's Court, Gale & Polden Ltd., London, 112–114.

⁵⁷ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 48, 3. „Crna Gora na balkanskoj izložbi (...) Vidjeli smo tu sve vrste žita, duvana, drugih korisnih biljaka, kudjelje lana, vrlo bogatu zbirku vina, rakije iz svih vinogradarskih oblasti (...)“

⁵⁸ Da li je riječ o šljivovici iz sjevernih krajeva Crne Gore ili se ovdje potkrala greška organizatora. Vjerovatno se radi o lozovoj rakiji, koja se posebno proizvodila u centralnom i južnom dijelu Crne Gore. Ovdje u prilog ide i *grand prix* koji je za rakiju dobio Petar Plamenac iz Crmnice, gdje su proizvodili isključivo lozovu rakiju. (*Prim. aut.*)

⁵⁹ *Balkan States Exhibition*, Earl's Court, Gale & Polden Ltd., 114.

⁶⁰ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 38, 3. „Balkanska izložba zove se službeno Balkan States Exhibition, ali nju sačinjavaju samo tri države: Crna Gora, Srbija i Bugarska. (...) Iako je ovo ljeto bilo dosta kišovito i hladno, broj posjetiaca nije bio manji, ako ne i veći nego na austrijskoj izložbi prošle godine.“

Dopisnik italijanskog lista *L' Italia all' Estero* potvrđuje da je izložba morala biti „stjecište svih balkanskih naroda“ i da od svega toga „nema na žalost gotovo ni traga na takozvanoj ‘Balkanskoj izložbi’“. Dopisnik sa razočaranjem dodaje da među balkanskim narodima nijesu zastupljeni Bosna i Hercegovina, Grčka, Rumunija, Albanija i Turska⁶¹.

Na sjednici održanoj 15. novembra 1907. Glavni odbor za Balkansku izložbu⁶², saopštio je listu izlagača koji su okićeni medaljama i diplomama. Lista odlikovanih objavljena je 1. januara. 1908. godine⁶³. Komesar izložbe za Crnu Goru, Edith Mary Durham⁶⁴ za svoj angažman nagrađena je od knjaza Nikole ordenom⁶⁵. Ujedno, u čast Edit Durham, ministar prosvjete i crkvenih poslova J. S. Plamenac organizovao je banket u hotelu Grand na Cetinju⁶⁶.

Informacija o listi nagrađenih pojavila se u *Glasu Crnogorca* tek 28. marta 1909. Grand prix za vino i rakiju dobio je Petar

⁶¹ Ibid, 3.

⁶² *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 56, 3. „U londonskoj trgovačkoj komori pod predsjedništvom Ser Alberta Rolita, ocjenjivački sud Balkanske izložbe u Londonu imao je svoju sjednicu tek 15. novembra.“

⁶³ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 54, 3. Balkanska izložba u Londonu.

⁶⁴ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 48, 3. „Crna Gora na balkanskoj izložbi. Za namještenje i uređenje crnogorskog paviljona pripada glavna zasluga go-spođici Editi Durham, Engleskinji, velikoj prijateljici Crnogoraca (...) Ona je za svo vrijeme trajanja izložbe bila stvarni glavni komesar crnogorske izložbe (...)“

⁶⁵ http://www.montenegrina.net/pages/pages1/likovna_umjetnost/strani_fotografije_u_cg_pocetkom_20vijeka_m_djuric.html Engleskinja Edith Mary Durham (Meri Edit Daram 1863-1944) je od 1900. do 1903. godine boravila prvi put u Crnoj Gori. Gospođica Daram je 1904. godine izdala knjigu putopisa ilustrovanu njenim crtežima i akvarelima. (...) Za posao kojeg se prihvatila dobija visoki orden od knjaza Nikole. (Preuzeo 14. 3. 2020. 9:19)

⁶⁶ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 64, 3. (...) „na kojem su uzeli učešća engleski otpravnik poslova O'Reli sa gospođom, gospođe naših ministara i mnogi viši činovnici“.

Plamenac iz Crmnice. I drugi izlagači iz Crne Gore dobili su počasne diplome, zlatne, srebrne i bronzane medalje⁶⁷.

Među današnjim stanovnicima Crmnice postoji još nekoliko informacija o vinskim nagradama na različitim evropskim izložbama. Bez obzira na vjerodostojnost takvih informacija vrijedno ih je zabilježiti. Tako Leković⁶⁸ naglašava da je 1905. godine u Parizu⁶⁹ Đuro Krstov Leković dobio zlatnu medalju za vino „Vranac“ iz Godinja, dok je u Parizu 1927. godine nagradu za kvalitet crmničkog vina iz Godinja dobio Jakov Ilijin Leković⁷⁰. Među takvim informacijama postoji i da je Đuro Krstov Leković, takođe iz Godinja, 1912. u Marselju (Francuska) dobio zlatnu medalju za visok kvalitet pića, njegovu boju i ukus. Vino iz Godinja su izložili Joko Ilijin Leković, Andrija Nikov Perazić, Đuro Krstov Leković. Njima je pripala visoka novčana nagrada za koju su, svaki od njih, mogli da kupe po tri vola⁷¹.

⁶⁷ *Glas Crnogorca*, XXXVIII, 1909, 14, 3–4. „Od naših izlagača koji su u godini 1906. poslali na Balkansku izložbu svoje predmete, nagrađeni su od izložbenog ocjenjivačkog suda u Londonu raznim odlikovanjima ova lica: *Gran pri*: Kaplan Bibezić s Cetinja, Anđe Kustudić iz Nikšića, Tripo Prnjatović s Cetinja, Petar Plamenac iz Crmnice (jednu nagradu za rakiju, a drugu za vino), Talijansko-Crnogorski sindikat iz Venecije i Uprava Monopola Duvana iz Podgorice.“

⁶⁸ <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:213429-Leto-iz-crmnickog-podruma> (Preuzeto 16. 2. 2020. 13:10)

⁶⁹ Ove informacije su nedovoljno pouzdane. Ako je i bila medalja onda je ovdje vjerovatno riječ o Liježu, gdje je 1905. održana velika izložba na kojoj su učestvovali crnogorski predstavnici sa svojim eksponatima. Isto važi za medalju i izložbu koja je održana u Parizu 1937. a ne 1927. godine.

⁷⁰ Ovi podaci su vjerovatno netačni, makar u dijelu datuma održavanja izložbi. Pariska izložba vina održana je 1937. godine.

⁷¹ Kolonijalne izložbe u Marselju održane su 1906. i 1922. godine, na kojima nije bilo moguće izložiti crnogorsko vino. Moguće da je riječ o drugoj izložbi. (*Prim. aut.*)

Literatura:

- *Balkan States Exhibition*, Earl's Court, Gale & Polden Ltd., London.
- Brodel, F. (2001), *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II, I.*
- *Cetinjski vjesnik*, I, 1908, 20, 4.
- Dragičević, J. R. (1951), *Učešće Crne Gore na Balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine*, Istoriski zapisi, IV, VII, 1–3.
- Đurović, M. (1958), *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje.
- *Glas Crnogorca*, I, 1873, 4–5, 6.
- *Glas Crnogorca*, I, 1873, 6, 2–3.
- *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 19, 3–4.
- *Glas Crnogorca*, XXV, 1896, 2, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXVII, 1898, 9, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 20.
- *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 29, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 52, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 53, 2.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 8, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 12, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 48, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 12, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 15, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 18, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 32, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 34, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 38, 3.

- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 43, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 48, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 54, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 56, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 64, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1907, 30, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVIII, 1909, 14, 3-4.
- Koprivica, T. (2011), Montenegro and international exhibitions in the second half of 19th and early 20th century, *130 years of established diplomatic relations between Montenegro and Great Powers after it gained independence in 1878*, Paper collection, Historical Institute of Montenegro.
- Paris Exposition 1900, Hachette & Cie.
- Predlog budžeta Državnih prihoda i rashoda Crne Gore za 1907, 124.
- Rapport General Administratif et Technique, tome premier, 1900, Paris, 248.
- Reports of Viena Universal Exhibition of 1873, Part II, 1873,
- *The Standard*, 1907, London, No 25, 964
- *Wiener Zeitung*, 1873, 101, 546. Castellamare, 29. April. Der Fürst und die Fürstin von Montenegro sind hier eingetroffen und sofort nach Sorrento weitergereist.
- И. В. Чуркина (2008): *Этнографическая выставка и Славянский съезд в Москве в 1867 г.*, Открытая наука, Москва.
- <http://jdpecon.com/expo/wfvienna1873.html>
- <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:213429-Leto-iz-crmnickog-podruma>
- https://archive.org/stream/lelivredordelexp01dr/lelivredordelexp01dr_djvu.txt
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Exposition_Universelle,_Pariz_1900.
- [https://ru.wikipedia.org/wiki/Этнографическая_выставка_\(1867\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Этнографическая_выставка_(1867))

-
- https://sh.wikipedia.org/wiki/Svjetska_izlo%C5%BEba,_Be%C4%8D_1873
 - http://www.montenegrina.net/pages/pages1/likovna_umjetnost/strani_fotografije_u_cg_pocetkom_20vijeka_m_djuric.html

GOSPODAR PRSTENOVA: TOLKINOVA MITOPOEZA NA VELIKOM EKRANU

Žarko Martinović

This article presents a comparative study of Tolkien's masterwork *The Lord of the Rings* and its cinematic adaptation, on the occasion of two important jubilees – 70th anniversary of the novel and two decades of the film premiere. Based on linguistics and mythology, Tolkien's magnum opus is best characterized as a great fantasy novel, the epic mythopoesis. However, in Jackson's cinematic adaptation, *The Lord of the Rings* trilogy was transformed into heroic action movies conveying the novel's plot with considerable consistency but also omitting several of its multiple meanings. Jackson's cinematic version received many mixed critical responses. The reception of public was very favourable, mainly due to the innovative cinematography. With a revolutionary computer technology that impressed young viewers it not only created fandom, but also increased the interests for reading the Tolkien's novel and stimulated debates about the relationships of two media – literature and cinema.

Ove godine se obilježava sedam decenija od početka objavljivanja romana *Gospodar prstenova* britanskog pisca Džona Ronalda Rejela Tolkina (1892–1973), osnivača moderne fantastične fikcije i „autora vijeka“ (Shippey, 2000). Tolkinovo monumentalno djelo je na zahtjev izdavača prvobitno objavljeno u tri toma naslovljena *Družina prstena*, *Dve kule* i *Povratak kralja* (Tolkien, 1954–1955). U stvari, u svakom od tri toma su bile štampane po dvije Tolkinove knjige, a autorova želja da

svih šest knjiga *Gospodara prstenova* objavi zajedno, na preko 1200 stranica, ostvarena je 1966 godine. Ubrzo je taj roman postao popularno i kultno djelo, objavljivano u džepnom formatu, kao i u izdanju sa kolor-ilustracijama Alena Lija (Allan Lee) (Tolkien, 1991). Poslije početnih neslaganja književnih kritičara o vrijednosti romana, prevladalo je mišljenje da je Tolkinov *magnum opus* jedan od najvećih i najznačajnijih romana XX vijeka.

Gospodar prstenova je preveden na 158 jezika i postao jedan od najvećih bestselera. Stoga je prirodno što su sineasti obletali Tolkina sa ponudama za ekranizaciju *Gospodara prstenova*. Tolkin je smatrao da je njegov roman „sasvim nepodesan za dramsko [...] prikazivanje“ (Carpenter, 1981). Poslije realizacije neuspješnog crtanog filma, posao adaptacije, u vrijeme kad je razvoj filmske tehnologije dosegao zavidni nivo, preuzeo je novozelandski režiser Piter Džekson (Peter Jackson), poznat kao majstor horor-žanra. Još u toku rada na adaptaciji, Džeksonov *Gospodar prstenova* postao je značajan događaj. Njegova trilogija (*Družina prstena*, 2001; *Dve kule*, 2002; *Povratak kralja*, 2003) je, i poslije dvije decenije od premijere, najveći filmski događaj u XXI vijeku o čemu svjedoče njen veliki finansijski uspjeh i rekord uspješnosti po broju od 30 nominacija i osvajanja ukupno 17 Oskara. *Povratak kralja*, najuspješniji od tri filma, osvojio je 11 Oskara, uključujući i nagradu za najbolji film i režiju 2003 godine.¹ Otada su roman i film *Gospodar prstenova* bili predmet brojnih studija. Ovdje ćemo prvo izložiti strukturu Tolkinovog romana a potom i njegove glavne transformacije nastale u istoimenoj filmskoj trilogiji da bismo na kraju sagledali oba djela iz perspektiva kritike i gledaštva.

¹ Vidjeti: [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Lord_of_the_Rings_\(film_series\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Lord_of_the_Rings_(film_series)) pristupljeno 7. 10. 2023.

Mitopoeza u Tolkinovom Gospodaru prstenova

Za nastanak Tolkinovih književnih djela bili su bitni, kako autorova izvanredno bujna mašta i obdarenost za pripovijedanje i poeziju, tako i njegovo poznavanje starih jezika (staroengleskog, srednjeengleskog, velškog, staronordijskog, keltskog, gotskog), proučavanje mitologije i najranijih književnih djela i rukopisa napisanih na tim jezicima, kao i lično izumjevanje novih jezika. Ako usvojimo tezu da autobiografski elementi nalaze svoj odraz i u najfantastičnijoj fikciji, onda treba navesti mogući uticaj ključnih događaja i iskustava u Tolkinovom životu. Ronaldova majka Mejbel je kod svog sina vrlo rano uočila izvanrednu obdarenost za jezike i intenzivno ga podučavala; Ronald je sa četiri godine znao da čita i piše engleski i počeo učiti latinski. Pomenimo putovanje Ronaldove majke sa njim i njegovim jednogodišnjim bratom iz Južne Afrike u Englesku 1895. godine, iznenadnu očevu smrt naredne godine; idilično rano djetinjstvo provedeno u engleskom selu; majčino preobraćenje u katoličanstvo, religiju koju je Ronald rano i zdušno prihvatio; školovanje i druženje sa drugovima koji su bili srodne umjetničke duše; zaljubljivanje sa šesnaest godina u osamnaestogodišnju djevojku Edit Brat koja će mu 1916. godine postati životna saputnica; strahote Prvog svjetskog rata u kome je u bici na Somi 1917. izgubio svoja dva najbolja prijatelja i razbolio se od rovovske groznice od koje se dugo oporavljao (Kristofer, 2012). Najduži dio svog života Tolkin je proveo sa svojom porodicom (Edit Brat i njihovo četvoro djece), prvo u Lidsu, a zatim u Oksfordu gdje je bio profesor Univerziteta na katedri za anglosaksonski (staroengleski) jezik. Poslije niza objavljenih filoloških radova i poema, svoje monumentalno djelo *Gospodar prstenova* stvorio je nastavljanjem i razvijanjem fantastične naracije započete u *Hobitu* (1937), svom romanu za djecu.

Radeći na *Gospodaru prstenova* od 1937. do 1952. godine, Tolkin je uporišta i građu za to djelo nalazio u svim svojim prethodno objavljenim filološkim spisima i poemama, kao i u prevodima starih pjesama, a ponajviše u svojim rukopisima, nedovršenom romanu *Silmarilion* (Tolkien, 1977) i dvanaestotomnoj *Istoriji Srednje Zemlje* (Tolkien, 1983–1996). Oba djela je posthumno za štampu priredio Tolkinov sin Kristofer (Shippey, 2000).

Tolkin je svojim remek-djelom *Gospodar prstenova* obnovio fantastiku XX vijeka, odnosno zasnovao žanr mitopoeze koja u stvari znači stvaranje mita. U svojoj poemi *Mitopeja* (1931), prema starogrčkoj riječi μυθοποιία, sebe nazvao *philomythus* (latinski: ljubitelj mitova)² naglasivši važnost mitologije i mitopoeze kao „stvaralačkog čina“ u kojem pripovijedanjem otkrivamo najdublje istine o čovječanstvu.³ On je svoj imaginarni mitski svijet nazvao *Srednja zemlja* (*Middle-Earth*), prema nordijskom mitu *Midhgardh*, „zemlja između raja i pakla“ (Lodigiani, 1982: 64).

Mitopoetska radnja *Gospodara prstenova* najvećma se odvija od aprila 3018. godine do marta 3019. godine Trećeg razdoblja *Srednje zemlje* (Tolkin, III, 487–493), u vrijeme koje je autor nazvao „Velike godine“ jer ih karakterišu ključni istorijski događaji. Njihovo razumijevanje zahtijeva često vraćanje u prošlost kako bi se razjasnili uzroci koji su to vrijeme učinili prelomnim za budućnost *Srednje zemlje*. Uloga razjašnjavanja tih složenih uzroka je dugotrajan posao za koji su sposobni najstariji stanovnici, mudri Čarobnjaci i besmrtni Vilovnjaci čija sjećanja sežu do drevne prošlosti obilježene herojskim podvizima i tragičnim događajima.

² Vidjeti: <https://www.tolkien.ro/text/JRR%20Tolkien%20-%20Mythopoeia.pdf> pristupljeno 3. 12. 2023.

³ <https://en.wikipedia.org/wiki/Mythopoeia> pristupljeno 3. 12. 2023.

Za razliku od našeg stvarnog svijeta, u Tolkinovom fantastičnom svijetu, sposobnost govora i stvaranja jezika i vlastite istorije nemaju samo ljudi, već i Vilovnjaci, Čarobnjaci, Hobiti, Orci, Patuljci i Enti. Tolkin je u svom remek-djelu samo ukratko opisao bitne osobine tih naroda koji nastanjuju *Srednju zemlju*. Enti su najstarija govorna bića u filmu; oni imaju oblik velikog antropomorfnog drveća koje čuva ogromnu šumu Fangorn. Hobiti, narod koji živi u Okrug u kome je bujno zelenilo prirode najbližnje engleskim selima prije industrijskog razdoblja, opisani su u prologu romana:

„Hobiti su jedan skroman ali veoma drevan narod, brojniji nekada nego danas; jer oni vole mir i tišinu i dobro obdelavanu zemlju: lepo uređen i valjano obrađen seoski predeo je njihovo najmilije boravište. Oni ne shvataju, i nisu shvatali niti voleli, mašine složenije od kakvog kovačkog meha, vodenice ili ručnog razboja, premda su umešni s alatima. [...] oni su jedan mali narod, manji od Patuljaka: ne tako čvrsti i zdepasti, u stvari, mada nisu zaista znatno niži.“ (Prolog, I, 43–44)⁴

Porijeklo svih naroda opisano je u *Silmarilionu*, sagi o kosmogoniji u Prvom razdoblju *Srednje Zemlje*. Radi vjerodostojnog predstavljanja ljudi i svih govornih bića u *Srednjoj zemlji* Tolkin je izumio razne jezike sa njihovim gramatičkim osobenostima i imenovao ne samo sve likove koji nastanjuju *Srednju zemlju*, već i geografska mjesta i istorijske događaje u njoj. Stoga je „Tolkinova fikcija ukorijenjena u filologiji ... [jer su] *književno i lingvističko proučavanje nerazdvojivi*.“ (Shippey, 2000: xii–xiii, kurziv u originalu). Tolkin je za svoj mitski svijet izradio precizne geografske mape i u Dodacima na kraju *Gospodara*

⁴ U ovom i narednim navodima iz *Gospodara prstenova* u prevodu Lazara Stojanovića, brojevi u zagradama označavaju tom knjige i brojeve stranica.

prstenova opisao genealogiju glavnih likova i hronologiju svih događaja. Njegova književna simbologija i način pripovijedanja imaju uvjerljivost „činjeničnog istorijskog diskursa“ (Selling, 2003: 51). Tolkin je kasnije svoj stvaralački cilj ovako opisao: „Jednostavno sam želeo da čitaoci uđu u priču i u nju se uključe kao da je (u izvesnom smislu) stvarna istorija.“ (Carpenter, 1981: 198–9).

U namjeri da tok pripovijedanja učini zanimljivijim, Tolkin je događaje opisao hronološki samo u prve dvije knjige koje čine *Družinu prstena*. Od treće knjige, dramatični događaji dovode do razdvajanja četvorice Hobita o čemu oni pripovijedaju u narednim knjigama. U drugom tomu *Dve kule*, priča o Pipinu i Veselom ispričana je u Tolkinovoj knjizi 3 a o Frodu i Semu u knjizi 4. Knjiga 5 sadrži pomiješane pustolovine Pipina u Gondoru i Veselog u Rohanu. Čitaoci se ponovo sreću sa Frodom u knjizi 6. Niz drugih likova, pozitivnih i negativnih, prije svih Aragorn, Gandalf, Sauron, Saruman i Golum povezuju svih šest knjiga velikim brojem isprepletanih niti. Glavni likovi su okarakterisani tako da je Aragorn antagonist Sauronu, a Gandalf Sarumanu.

Struktura pripovijedanja u *Gospodaru prstenova* može se objasniti teorijom pohoda koju je definisao Hju Vistan Odn (Auden, 1968). Četiri bitna elementa pohoda čine: traganje za objektom, putovanje, junak i iskušenja. Ishod pohoda u fikciji može biti uspješan sa srećnim završetkom, kao u bajkama i optimističnim romanima, ili neuspješan, kao u Kafkinim romanima *Proces* i *Zamak*. Motivi pohoda se značajno razlikuju, skoro beskrajno, od pozitivnih (zadobijanje ljubavi, sticanje znanja, ili samo ljepota pustolovina) do negativnih (kao što su mržnja i osvetoljubivost u Melvilovom *Mobi Diku*).

Pohod u Tolkinovim romanima ima tradicionalnu *kružnu strukturu* koju u *Hobitu* čine: polazak – iskušenja– dostizanje cilja – povratak na početno polazište (Lodigiani, 1982).

Struktura *Gospodaru prstenova* je složenija i čine je *dva različita pohoda* koja se odvijaju u istom vremenskom razdoblju i imaju jedan isti spoljni motiv – borbu dobra protiv zla. Iza tog motiva kriju se dublji uzroci zla, prije svega iskvarenost i različiti odnos likova prema mogućnosti korupcije. Na taj način, Tolkinovo djelo transcendiraju pojednostavljeni sukob ‘naših dobrih i njihovih loših’ i postaje borba usmjerena protiv apsolutne moći čije prihvatanje znači život u ropstvu. Nasuprot tome, prevlast dobra donosi slobodu i trijumf humanih vrijednosti.

Tolkin je u cilju prikazivanja tako složenih motiva izgradio epsku fantastiku. U prvom dijelu romana, prije no što kod junaka romana sazri saznanje o potrebi dva pohoda, obrazovana je devetočlana *Družina prstena* koju čine predstavnici svih naroda *Srednje zemlje*: uz Aragorna i četvoricu Hobita, tu su Čarobnjak Gandalf, Vilovnjak Legolas, Patuljak Gimli i Boromir, sin Denetora, domostrojitelja prijestonog kraljevskog grada Gondora. Njihov cilj je čuvanje jedinstvenog Prstena od neprijatelja.

U toku zapleta romana, Družina se raspada: pod udarima neprijatelja, Boromir gine braneći dvojicu Hobita, Pipina i Veselog koje zarobe Orci. Glavni junak romana, Frodo, sinovac i nasljednik Bilba, junaka romana *Hobit*, i njegov baštovan Sem u *pohodu unutrašnje prirode* sami nastavljaju put radi uništenja jedinstvenog Prstena zla. Aragorn uz Gandalfove savjete predvodi drugi, *spoljašnji pohod* čiji je cilj oružana odbrana naroda *Srednje zemlje* od armija moćnog gospodara zla Saurona. U tom pohodu u kome se oko junaka Aragorna, budućeg kralja, okuplja i organizovano bori sve veći broj ljudi i naroda *Srednje zemlje* učestvuju i Hobiti Pipin i Veseli.

Sauron, vladar zemlje Mordor, mogao bi porobiti sve narode *Srednje zemlje* ako ponovo zadobije svoj Prsten, epitom zla. U Tolkinovoj poetici, Sauronovo moćno oko koje neprestano traga za Prstenom je sinegdoha zla. Pogled u to oko obuzima užasom skoro većinu ljudi i sve Hobite. Spazivši to oko, mada u bezb-

jednom okruženju u zemlji Vilovnjaka, Frodo je „[...] stajao kao ukopan, nesposoban da krikne ili odvrati pogled. Oko je bilo oivičeno vatrom, ali ono samo bilo je staklasto, žuto kao mačje, pažljivo i ozbiljno, a crni prorez zenice otvarao se prema ambisu, prozoru u ništa.“(I, 533).

Svojevrsna tolkinovska oličenja zla su i razna čudovišta: varge (krvoločni džinovski vukovi), ogromna pećinska čudovišta kao što su Balrog i džinovski pauk Šeloba. Najmoćnija oličenja zla su devet Nazgula, nekadašnjih kraljeva ljudi koje su njihovi „prstenovi izopacili i preobrazili u aveti“ (Lodigiani, 1982: 100) tako da te utvare, u dugim crnim ogrtačima, po noći izgledaju „kao crne rupe u dubokoj tmini“ (I, 303). Oni svuda šire strah i trepet jer ih nijedan muškarac ne može ubiti a otkrivaju i napadaju svakog ko stavi Sauronov prsten. Premda moćna oličenja zla, Nazguli, kao i čarobnjak Saruman, jesu ne-bića poslije čijeg ubistva ostaje samo praznina odnosno „siva izmaglica [koja] iščezne u ništa“ (III, 387).

Ustvari, najrašireniji izraz zla i korupcije odnosno moralnog kvarenja su ogromne sjenke koje bića koja postanu zla šire oko sebe. Te sjenke povezane sa korupcijom dovode do gubitka realnosti a često i identiteta svake osobe koja popusti iskušenjima zla. U motu Tolkinovog romana se poetski naslućuje uloga prstenova moći i sjenki zla:

„Tri prstena za prste kraljeva vilin vrste pod nebesima što sjaju
Sedam za vladare patuljaka u dvoru njihovom kamnom
Devet za smrtno ljude koje smrt čeka na kraju.
Jedan za mračnog gospodara na njegovom prestolu tamnom
U zemlji Mordor gde senke traju.
Jedan prsten da svima gospodari. Jedan za svima seže
Jedan prsten da sve okupi i u tami ih sveže
U zemlji Mordor gde senke traju.“

(Tolkien, 1954, preveo Lazar Stojanović)

Prstenovi su prije svega simboli vezivanja (zbog oblika u kome nema ni početka ni kraja) ali i jedinstva i moći raznih naroda. U Tolkinovoj fantastičnoj sagi, prstene moći je u ranijem razdoblju *Srednje Zemlje* skovao Sauron koji je sebi namijenio najmoćniji prsten kao sredstvo za vezivanje svih naroda u lanac ropstva. Taj njegov *jedinstveni Prsten* ima sljedeća svojstva: zlokobnu moć koja se razlikuje zavisno od lične moći koju ima njegov nosilac; produžavanje trajanja života njegovom nosiocu zaustavljajući proticanja vremena za njega; onaj koji ga stavi na prst postaje nevidljiv jer za njega nestaje dimenzija prostornosti; česta upotreba, poslije faze nevidljivosti, čini njegovog nosioca sjenkom koja gubi identitet (Lodigiani, 1982: 87).

Prsten nema nikakav uticaj i ne čini nevidljivim Toma Bombadila, najdrevnijeg živog stanovnika *Srednje Zemlje*, najvećeg u hijerarhiji moći. Gandalf, u hijerarhiji moći niži od Toma Bombadila i Saurona, kao i Galadrijela i Elrond, vladari Vilovnjaka, mogu da se odupru želji za posjedovanjem prstena. Galadrijela je svjesna moći koju bi stekla posjedovanjem Prstena: „[...] neću biti mračna nego lepa i strašna kao Jutro i Noć! Užasna kao Oluja i Munja! Snažnija od temelja zemlje. Svi će me voleti i očajavati!“ (I, 533–4). Odbivši takvu moć, ona ostaje plemenita i autentična.

Neobično stvorenje koje je, poslije Saurona i kralja Isildura, posjedovalo Sauronov prsten čitavih 500 godina i često postajalo nevidljivo je Golum, nekadašnji Hobit Smeagol. Opčinjen Prstenom, Golum je ubio svog najboljeg prijatelja. Postavši zarobljenik Prstena, taj mračni stvor se povremeno koleba između pripadnosti dobru i zlu. On često zaboravlja svoje vlastito ime, a njegov gubitak identiteta je vidan na lingvističkom nivou: o sebi govori u trećem licu jednine, a o sebi i Prstenu, koga naziva „moj prekrasni“, u prvom licu množine. Iako je Golumov život izgubio smisao, dugotrajno nošenje Prstena mu je dalo dugovječnost. No svojstva *vremenitosti* u Tolkinovom romanu nijesu

vezana samo za Prsten. Doživljaj proticanja vremena se znatno razlikuje u svijetu smrtnih bića od onog u kraljevstvu besmrtnih Vilovnjaka gdje vrijeme protiče veoma sporo. U cijeloj *Srednjoj Zemlji* moguće je razlikovati svakodnevno (*profano* ili svjetovno) vrijeme koje linearno protiče u nepovrat i *mitsko vrijeme* koje ima povratnu, *kružnu strukturu*. Obredi, legende i pjesme koje krase Tolkinovo remek-djelo označavaju mitsko vrijeme. Isto tako, na vraćanje i ispunjenje mitskog vremena podsjećaju proročanstva događaja koji se ispunjavaju u sadašnjem vremenu. To mitsko vrijeme je „povratak u izvorno sveto Vreme“ koje, kako naglašava proučavalac mitova Mirča Elijade, nije „odbacivanje stvarnog sveta i bekstvo u san i uobrazilju. Naprotiv, čak i ovde probija *ontološka opsednutost*“. To mitsko sveto vrijeme koje ima kružnu strukturu u arhaičnim društvima je označavalo *odgovornost na kosmičkom planu* dok „[s]a gledišta profane egzistencije čovek priznaje odgovornost samo u odnosu na sebe ili društvo“. (Elijade, 1986: 102, kurziv u originalu)

Tolkinov svijet fantastike je i svojevrsna engleska mitologija odnosno imaginarijum (Gičić-Puslojić, 2015) u kome uzrok događaja nije samo voljni izbor, već su jednako važni i slučajnost i providenje. Takva priroda uzročnosti, posebno uloga pripisana providenju, ukazuje na uticaj religije i Boetijeve teološke filozofije (Boethius, 475–524) na Tolkinovo djelo (Marenbon, 2021). Važnost slučajnosti, odnosno kontingentnosti, najviše je istaknuta tek u filozofiji XX vijeka, u djelu Žan-Pola Sartra (Sartre, 1943). Sreća koja pomaže Družini takođe ima božansku prirodu koja se protivi razaranju Srednje Zemlje. Naprot tome, sile zla se, prema Boetiju, uopšteno tumače kao odsustvo Boga. Sreća je dosezanje dobra, te zli sebe lišavaju sreće (Marenbon, 2021: V, np) i svojom zlobom sami sebe kažnjavaju; to u romanu primjećuje Teoden, kralj Rohana, navodeći staru izreku: „Zlo će često zlome nauditi“ (III, 259).

Zlo često obitava u samoći, bez komunikacije sa drugima, u visokim, mračnim utvrđenjima: kula Ortank čarobnjaka Sarumana, Denetorov Minas Tirit, Sauronov Barad-dur. Na tim mestima, njihovi gospodari, utonuli u mutne misli, žive u zabludi da vladaju svijetom a u stvari gube kontakt sa realnošću. Njihove kule su „transpozicija alegorijskih figura srednjovjekovne drame – znanje, htijenje i moć“ (Lodigiani, 1982: 97). Očito, Saruman upada u zamku znanja, a Sauron u zamku moći i vlasti. Denetor je bio epski junak koji se hrabro borio za nezavisnost ali pred strašnom prijetnjom koju predstavlja Sauron zapada u očajanje i u svojoj sumanutosti pravi lomaču na kojoj će okončati svoj život.

Sile zla su najjače u Frodovom usamljeničkom pohodu do Planine Usuda gdje je Sauron u svojim talionicima skovao Prsten zla koji je moguće uništiti jedino na tom mjestu. Frodo uz pomoć svog vjernog prijatelja Sema prolazi kroz samotne predjele u kojima su sile zla oličene u čudovištima i Sauronovim slugama – Nazuglima i Orcima, narodu pod Sauronovom vlašću. Uprkos napadima i ranjavanju, prijateljstvo sa Semom i savjeti mudrih vode Froda do prihvatanja odgovornosti na putu odricanja od moći. Međutim, odricanje od Prstena i njegovo uništenje je bio nesavladiv zadatak i za kralja Isildura, Goluma i Bilba koji ga daje Frodu tek na Gandalfov nagovor. Moć Prstena, blizu mjesta na kome je „uobličen i skovan“ postaje „neukrotiva“ (III, 222), pa je za njegovo uništenje potrebno žrtvovanje u složenoj interakciji tri bića – Froda, Sema i Goluma.

Za razliku od Frodovog unutrašnjeg pohoda, Aragornov pohod kao spoljašnji put borbe je opsežno vizualizovan u Džeksonovoj filmskoj trilogiji, kao što će biti evidentno iz njene naredne komparacije sa Tolkinovim romanom.

Transformacije Tolkinove mitopoeze u Džeksonovoj adaptaciji

Sinematično pripovijedanje je audio-vizuelno, a istorija kinematografije nas uči da je doslovna adaptacija književnog djela unaprijed osuđena na propast. Književnost prenosi unutrašnja previranja likova, dok film ne može direktno prenijeti ono što je duboko zapretano intrapsihički, već unutrašnje konflikte eksternalizuje kao spoljašnje sukobe. Prema očekivanjima publike, dramska tenzija i zanimljivost treba da krasi sve sekvence filma.

Imajući sve to u vidu, režiser i producent Piter Džekson (Peter Jackson) i njegovi ko-scenaristi Filipa Bojens (Philippa Boyens) i Fren Volš (Fran Walsh) sa konsultantima Alenom Lijem i Tomom Šipijem, izvršnim poznavateljima Tolkinovog djela su u toku rada na adaptaciji težili ka dosljednosti originalnom tekstu. Međutim, kako je filmsko stvaralaštvo kolektivno, i pored toga što su i samo bili ljubitelji Tolkinovog romana, morali su uvažavati zahtjeve producenata i komentare velikih zvijezda u glavnim rolama. Uza sve to, težili su da prilagode film savremenom shvatanju uloge heroja, kao i ukusu sadašnjih generacija gledalaca, uključujući i one koji nijesu čitali knjigu (Selling, 2003: 57–58).

Srednja Zemlja na velikom ekranu – Džekson je za lokaciju snimanja *Gospodara prstenova* odabrao Novi Zeland, zemlju koja obiluje neobičnim i raznovrsnim prirodnim ljepotama: zelenim brežuljcima (u koje je situiran Okrug), rijekama, planinama, okeanom, vulkanima i drugim mjestima koja mogu izvršno predstavljati predjele Tolkinove mašte. Da bi publici olakšali praćenje filmskih događaja, posebno Frodovo putovanje u Mordor, sineasti su prikazali i mape koje razjašnjavaju geografiju *Srednje Zemlje*. Država Novi Zeland je sa svojom vladom, nacionalnom aviokompanijom i turističkim agencijama oduševljeno prihvatila reklamiranje svoje zemlje kao mjesta sni-

manja blokbaftera *Gospodar prstenova*, „trans-nacionalnog proizvoda“ (Margolis et al, 2008).

‘Prevođenje’ narativnih tokova Tolkinove knjige u audiovizualni medijum, poslije izbora lokacije za snimanje, bilo je dugotrajno, možda i glavni posao Džeksona i saradnika (Selling, 2003: 58). Oni su težili da održe narativni integritet i široku tematiku romana (smrt, životni izbori, dobro *versus* zlo, borba za slobodu ili prihvatanje ropstva, kao i prikazivanje vrlina nevinosti, odanosti, junaštva, odgovornosti, prijateljstva). Komunikacija između filmskih junaka je često bila ista kao u romanu a povremeno su neke rečenice iz romana, dodjeljivane drugim likovima i transponovane u različite scene (Albrecht, 2020: 29). Svaki od tri Džeksonova filma za prikazivanje u bioskopskoj sali traje tri sata ili malo duže (sva tri zajedno ukupno 560 minuta) a proširena DVD verzija u svakom od tri filma ima još po 50 minuta dodatnog materijala ali nas samo približava vizijama romana bez mogućnosti sveukupnog sagledavanja Tolkinove epske fantastike (Beranek, 2013). Stoga su neki kritičari skloni zaključku da „nije uvijek tačno da slike prenose informaciju brže od riječi“ (Margolis et al, 2008: 197). Ovdje ćemo navesti samo glavne promjene koje je Džekson sa saradnicima napravio u odnosu na roman.

Raspored poglavlja romana – Naslovi tri Džeksonova filma isti su kao u prvom trotomnom izdanju Tolkinovog romana. Džekson je nastojao da svaki od tri filma ima upečatljivost ekspozicije i kulminacije, kao i efektan završetak. Analogno Tolkinovom početku prvog toma uvodom, a ostala dva sinopsism prethodnih djelova, Džekson je svaki od tri filma započeo prologom. U prvom prologu, dok je ekran u prvoj sceni filma potpuno crn, vilin-kraljica Galadrijela (Cate Blanchett / Kejt Blančēt) izgovara glasom preko: “Svijet se promijenio.” Džeksonova namjera je bila da gledaocē brzo uvede u glavnu temu filma – crni ekran simbolizuje dolazak zla. Odmah slijede

upečatljive scene bitke u kojoj su uvedeni likovi važni za porijeklo prstena – kralj Isildur, Aragornov predak, odsjeca Sauronu prst na kome je nosio prsten. Time su autori filma nagovijestili glavni sukob koji simbolizuje borbu dobra i zla i pojačali interesovanje gledalaca za film (Margolis et al, 2008).

Poslije prologa, filmska priča se nastavlja od trenutka u kome je Prsten u Okrugu, u vlasništvu Bilba Baginsa gdje s dolaskom Gandalfa postaje jasno porijeklo Prstena i njegova koruptivna moć. Po analogiji sa Tolkinovim sinopsisima kojim započinju *Dve kule* i *Povratak kralja*, Džeksonov drugi i treći film takođe imaju prolog. U *Dve kule*, Gandalfov pad u Moriji oživljen je u Frodovoj sekvenci sna. U *Povratku kralja*, publika se u prologu upoznaje sa Golumovom prošlošću tako što joj je prvo prikazan njegov preobražaj iz Hobita u čudovišno stvorenje. Nastojeći da priču prekine na mjestu koje je najlogičnije za strukturu filma, Džekson je sekvencu u kojoj Orci zarobe Pipina i Veselog, kao i Boromirovu pogibiju i pogrebni obred, umjesto u *Dve kule*, prikazao na kraju prvog dijela filma.⁵

Književna verzija *Dve kule* je po Džeksonovom mišljenju bila najteži dio za filmsku adaptaciju jer su joj nedostajali dramatičan početak i završni klimaks.⁶ U tom filmu, Džekson je naglasio važnost Gandalfa (Jan Mekkelen / Ian McKellan) koji je poslije pobjede nad Balrogom postao najmoćniji čarobnjak i zaslužio naziv Gandalf Bijeli dok je Saruman (Kristifer Li / Christopher Lee) zbog svoje prevrtljivosti i korupcije nazvan Raznobojni.

⁵ Te promjene pokrenule su bezbroj rasprava između ljubitelja Džeksonovog filma i Tolkinovog romana koji obrazlažu svoja gledišta na internet portalima: https://www.reddit.com/r/tolkienfans/comments/c65j6v/borimirs_death_movie_vs_book/ https://www.reddit.com/r/lotr/comments/fs1a4o/boromirs_death/ pristupljeno 26. 12. 2023.

⁶ *Appendices of Two Towers, From Book to Script* 00:02. Special extended DVD edition (2002)

Za klimaks drugog filma je odabrana pobjeda junaka *Srednje Zemlje* nad Sauronomovom vojskom u bici kod Helmovog Ponora. Enti uništavaju Sarumanov industrijski kompleks čija izgradnja je dovela do uništavanja šuma i prirode. Međutim, konačan obračun sa Sarumanom, poslije razaranja njegovog središta Izengarda, Frodova borba sa Šelobom i njegovo zarobljavanje, premješteni su u treći dio filma. Tako je za gledaoce poslije gledanja *Dve kule* ostalo mnogo nepoznanica za čije razjašnjenje su morali čekati treći, završni film *Povratak kralja* u kome su prikazani i događaji iz dvanaest poglavlja drugog toma romana. Među njima je scena u kojoj Crvjezik, Sauronov sluga, ubija Sarumana; time je i u filmu potvrđena izreka „Zlo će često zlome nauditi“. Posljednja rečenica u trećem, završnom dijelu filma je ista kao u romanu i izgovara je isti lik, Hobit Sem kad se, nakon ispraćaja Froda u Sive luke, vrati kući: „Pa, eto me nazad“ (III, 403).

Naratori filma

Za razliku od romana, Galadrijela je pripovjedač u prvom i u trećem filmu. Na kraju svakog dijela filma, data je poruka koja „određuje ton sljedećeg dijela“ (Beranek, 2013). Još važnije, iz romana je preuzeta Tolkinova ideja da filmski junaci Bilbo (Ian Holm) i Frodo (Ilajdža Vud / Elijah Wood) pišu *Gospodara prstenova* kao svoju životnu priču. Brojni ljubitelji filma dugo vremena nijesu znali da je Tolkin sebe naveo samo kao prevođioca zaboravljenog djela *Crvena knjiga Vestmarča* / “The Red Book of Westmarch”, Bilbovih i Frodovih memoara koji sadrže i djelo *Gospodar prstenova*.⁷

Vremenitost u filmu je nužno drugačija nego u romanu. Čitajući roman doživljavamo dugotrajnost vremena na osnovu

⁷ Vidjeti: <https://screenrant.com/lotr-return-king-ending-explained/#:~:text=Frodo%20managed%20to%20stop%20the,return%20to%20a%20simple%20life.> pristupljeno 9. 11. 2023.

Tolkinovog sporog ritma pripovijedanja koji oslikava trajanje višedecenijskih razdoblja dok je u filmu od početka vidno „zgušnjavanje vremena“ radnje (Hutcheon, 2006: 71). Frodo je u romanu od Bilba naslijedio Prsten sa svojih tridesetsedam godina, a na svoje putovanje se otiskuje na svoj pedeseti rođendan. Tako dug vremenski interval, u iznosu od čitavih sedamnaest godina, Džekson je u filmu izrazito skratio prikazujući Gandalfovo otkriće tajne prstena odmah poslije scene Bilbovog nestajanja tokom njegove rođendanske zabave. Filmski Frodo hitno napušta Okrug iste večeri poslije te zabave, za razliku od romana u kome njegova priprema za odlazak traje čitavih šest mjeseci. Režiser je time ukinuo prekid u kontinuitetu filmskog vremena i povećao dramatičnost akcije. Uz to, filmski Frodo je postao znatno mlađi od Froda u romanu što je povećalo mogućnost poistovjećivanja mlađih gledalaca s njim.

Prikazivanje likova

Frodo – Džekson je najviše promjena unio u Frodov lik. Sa velikim okruglim očima, filmski Frodo djeluje radoznalo ali i anksiozno. Suprotno Tolkinovoj karakterizaciji, u filmu je naglašena Frodova ranjivost, kao i pravljenje grešaka, što je objašnjeno uticajem Prstena. Stoga je u velikom istraživanju mišljenja gledalaštva, Frodo rijetko bio omiljeni filmski lik, naročito kod onih koji nijesu čitali knjigu (Barker, 2005: 364; 369–370). Frodu je u romanu, kao nosiocu Prstena, odata počast da pri krunisanju Aragorna doda krunu Gandalfu. U filmu, tu ulogu obavlja Patuljak Gimli. Džekson je tu promjenu pravdao odlukom filmskih autora da ukažu jednaku pažnju svim članovima Družine Prstena.

U posljednjem poglavlju romana, Frodo je bolestan od neizlječivih rana zadobijenih u toku svog opasnog pohoda. On u pretposljednjoj sekvenci trećeg filma *Povratak kralja* putuje u Sive

Luke, zajedno sa besmrtnicima – Vilovnjacima, Gandalfom i Bilbom. Scena njegovog opraštanja od Hobita ispunjena je nostalgijom, emocijom koja je u romanu povezana sa dubokim meditacijama, naročito u razgovorima Gandalfa sa Elrondom i Teodenom.

Semova karakterizacija u filmu se uglavnom poklapa sa onom u romanu. Sem je kao baštovan ljubitelj prirode što ga čini posebno motivisanim za borbu protiv sila zla koje uništavaju prirodu sredinu. On je u filmu krupniji od Froda. Uz to je čvršći i grublji nego u romanu i često je nepotrebno verbalno i fizički nasilan prema Golumu. Sem spašava Froda od Šelobe pomoću Galadrijelinog dara, kristalne bočice, u kojoj je uhvaćena svjetlost zvijezde Earendil.⁸ Najveća razlika u odnosu na roman je izostavljanje poglavlja „Izbor majstora Semvajsa“ u kome Sem zamjenjuje zarobljenog Froda u nošenju Prstena, u kritičnom trenutku njihovog pohoda. Iako spašava Froda, filmski Sem uopšte nije nosilac Prstena. Zauzvrat, Džekson je oslobodio Sema zvanja Frodovog slugu. Tako su sva četiri Hobita u filmu postali međusobno sličniji nego u romanu što je gledalaštvu u početku otežavalo praćenje filma (Barker, 2009; Beranek, 2013). Kasnije, Hobiti su razdvojeni, pa ih je u različitim akcijama lako razlikovati.

Aragorn (Vigo Mortensen) je klasičan heroj koji je uz Hobite jedan od najvažnijih likova. Džekson je iz romana vjerno prenio Aragornov lik i njegove podvige. U filmu i u romanu, Aragorn zbog ljubavi prema besmrtnoj Arueni izbjegava odluku da postane kralj. Kao potomak Isildura, kralja koji nije imao snage da uništi Prsten zla, nije siguran da zaslužuje preuzimanje

⁸ Naziv „Earendil“ je 2021. godine dobila najranija i najudaljenija zvijezda u svemiru (WHL0137-LS), otkrivena Hablovim (Hubble) teleskopom na kosmološkom rastojanju od 28 milijardi svjetlosnih godina. Videti: <https://science.nasa.gov/missions/hubble/record-broken-hubble-spots-farthest-star-ever-seen> pristupljeno 9. 1. 2024.

zapovjedništva. Za razliku od romana, njegova odluka da postane kralj vezana je za ključni trenutak u kome umirućem Boromiru (Šon Ostin / Sean Austin) obećava da će braniti „Bijeli grad“ Gondor. Već u sljedećoj sceni, Aragornova čvrstina u borbi protiv Orka potvrđuju njegovo preuzimanje uloge vođe. U filmu *Dve kule*, bitka kod Helmovog ponora mnogo je dramatičnija nego u knjizi; u njoj učestvuju čudovišta varge; za razliku od romana, Džekson tu dodaje i vojsku Vilovnjaka koji se žrtvuju za Aragorna. U toj borbi, Aragornov pad u rijeku koja odnosi njegovo tijelo djeluje kao metafora smrti. Međutim, ta scena je dvosmislena jer Aragorna prati lik besmrtna Aruene koja pruža nadu u njegov povratak. Odistu, u trećem filmu, Aragorn prolazi stazom smrti i ponovo se vraća u život.

Aragorn je uvijek zaštitnik slabijih, posebno Hobita i lako odoljeva iskušenju Prstena. U jednoj sceni, on sklanja Pipina od užasa koji u njemu izaziva pogled u kamen *palantir* u kome se vidi Sauronovo zlo oko, „opasan poziv na upoznavanje gledanjem“. (Harl, 2007). Aragorn neustrašivo gleda u palantir i izaziva Saurona. Time postiže dvostruki cilj: prvo, pokreće oholog Saurona da u bijesu započne rat protiv naroda *Srednje Zemlje* prije nego što je njegova armija potpuno spremna i, drugo, odvraća pažnju Sauronovih straža od Froda na njegovom putu ka uništenju Prstena. Aragorn se dokazuje kao ratni vođa i strateg koji svojom odlučnošću osvaja srca ljudi. U posljednjem filmu Džeksonove trilogije, on je pobjednik nad Sauronom armijom i pokazuje u romanu opisanu kraljevsku sposobnost iscjelitelja izliječivši Jovajnu, Faramira i Veselog, junake ranjene u bici Pelenorskih Polja. Aragornovim krunisanjem započinje obnova društvenog poretka i razdoblje ljudi.

Karakterizacija ženskih likova – Džekson je još više nego u romanu istakao vrline Galadrijele, Aruene i Jovajne. Galadrijela je vilin-kraljica koju krasi ljepota, plemenitost i mudrost. Kao i

Elrond, ona posjeduje jedan od vilovnjačkih prstena moći, a snagu svog moćnog, sveznajućeg pogleda koristi u cilju dobra i za odbranu svog naroda od Saurona.

Džekson je najviše promjena unio u lik Aruene Undomijel, Večernje Zvijezde, Elrondove ćerke. Ona je u romanu prikazana diskretno i suptilno i rijetko se pominje u tekstu; tek u jednom od dodataka trećoj knjizi ona postaje važan lik kad svojim vjenčanjem za Aragorna postane kraljica. Tom udajom za smrtnog čovjeka ona žrtvuje svoju besmrtnost. Džekson je istakao veličinu njene žrtve dodijelivši joj ulogu u sva tri dijela svoje trilogije. Aruena u filmu je Aragornova muza i nadahnuće u teškim borbama i životnim iskušenjima. Štoviše, ona u filmu *Družina prstena* ispoljava veliku hrabrost u jednoj dramatičnoj sekvenci kada koristi svoje čarobnjačke sposobnosti i spašava Froda od devetorice Nazgula. U romanu, tu ulogu ima Vilovnjak Glorfindel, koji je kao epizodni lik izostavljen iz filma. Jedna od najpoetskijih scena trećeg filma je njena vizija svog budućeg života sa Aragornom koja učvršćuje njenu riješenost za rastanak od svog vilin-naroda. Na kraju, ona ustupa Frodu svoje mjesto među besmrtnicima.

Jovajna je mlada plemkinja iz Rohana. Njena uloga u filmu takođe je proširena u odnosu na roman. Iako se u romanu obraća Aragornu sa svega pet riječi, filmski autori su režirali scenu u kojoj se ona zaljubljuje u Aragorna i stvorili privid ljubavnog trougla između Aragorna, nje i Aruene. U trećem dijelu filma, Jovajna je najveći heroj u Bici Pelenorskih Polja. Prerušena u muškarca, ona u odsudnom trenutku hrabro zariva mač u lice samouvjerenog kralja-gospodara Nazgula. Na kraju, Jovajna se udaje za Faramira. U filmu su izostavljeni epizodni ženski likovi koji obogaćuju roman, posebno lik mudre starice Loret.

Stvaranje filmske napetosti (suspensa) – Džekson je promijenio spori tok Tolkinove priče. Umjesto romanesknog preplitanja narativnih tokova iz tački gledanja četiri Hobita (Froda, Sema,

Pipina i Veselog), filmska priča zaustavlja tok pripovijedanja u najuzbudljivijim scenama kako bi bio povećan saspens. Stoga se sekvence Frodovog puta za Mordor prekidaju kad se on nađe u opasnim situacijama, a audiovizuelna naracija nastavlja prelazom na prikazivanje drugih likova. Takav postupak nosi opasnost od diskontinuiteta što je u filmu vješto izbjegnuto pojavljivanjem većine glavnih likova u svakom od tri filma, ili bar u dva filma za redom. Za razliku od Tolkina u čijem romanu nijedan lik, pa ni Gandalf ni Galadrijela, nije sveznalica odmah i u svakoj situaciji, Džekson je u velikom broju scena pružao gledaocima koji nijesu čitali roman potpuni uvid u sva zbivanja u Ratu za Prsten. Tim postupkom obznane ciljeva zlih (Sarumana, kralja Nazgula i drugih) težio je da stvori saspens učinivši da gledaoci znaju više od filmskih likova Froda i Aragorna i u narednim opasnim situacijama strepe za njih.

Značajan način za stvaranje saspensa su sekvence bitaka i scene s elementima horora. Džekson je u svojoj adaptaciji prikazao niz fantazmagoričnih scena dodajući nove odbojne scene kojih nema u romanu. Takve scene kod nekih gledalaca izazivaju užasnutost, posebno odvratan izgled ogromnih Sarumanovih krvoločnih Orka. Sve horor scene, kako piše Harl (2007), snimane su iz perspektive tih odvratnih čudovišta, suprotno od opisa u romanu. Takvo uopštavanje je pretjerano jer je sekvenca sa Šelobom u romanu data i iz Frodove i iz Semove perspektive. Međutim, filmske slike akcija su predugo trajale ne ostavljajući mogućnost za opuštanje i duboko promišljanje prošlih događaja koje je bitno za Tolkinov roman.

Zvuk i muzika – Muzika u prosječnom trajanju 72 minuta po filmu (ukupno 224 minuta i 19 sekundi) je djelo kompozitora Hauarda Šora (Howard Shore).⁹ Zvuk i muzika u kombinaciji sa slikom daju emotivnu snagu adaptaciji, razvijajući i potenciraju-

⁹ Vidjeti: https://en.wikipedia.org/wiki/Recordings_of_the_music_for_The_Lord_of_the_Rings_film_series pristupljeno 18. 12. 2023.

ći teme i ideje iznijete u romanu. Poslije vagnerovskog lajtmotiva Prstena, Šore je razvio razne varijante na teme Okruga, Družine, Vilovnjaka i Rohana.¹⁰ Muzika djeluje i kao komentar akcije i kao tumačenje inače dvosmislenih vizuelnih slika prenoseći emocionalnu dubinu „višeslojnog narativnog koncepta za minimum vremena“ (Selling, 2003: 59). Jedna varijanta muzičke teme vilinske sage prati scenu moljca koji se svojim bezmalo nečujnim letom neopaženo provlači i doziva orla koji doleće i omogućava Gandalfovo bjekstvo iz Sarumanovog ropstva sa vrha kule Ortank. Način snimanja i muzika su bili svojevrsna zamjena za naratora u toj sceni koja ima poseban značaj jer je povezana sa jednom od glavnih poenti romana, sposobnošću malih da se odupru velikom zlu. Ta ideja nalazi najsnažniji izraz u skromnim Hobitima Frodu i Semu koji svojim pohodom dovode do propasti moćnog Saurona.

Proizvodnja filmskog zvuka ima poseban značaj u masovnim scenama, posebno u sceni bitke izvan crnih vrata Mordora u kojoj se Aragorn obraća svojim trupama dok jaše između postrojenih trupa konjice i pješadije. Uloga zvuka je u prvom dijelu filma bila značajna u scenama prolaska kroz rudnike Morije, kako bi bile dočarane ogromne dimenzije tog mjesta skrivenog u mraku (Bernanke, 2008: 172).

Uloga kompjuterske tehnologije – Savremena filmska kritika podvlači važnost kontinuiteta filmske naracije koja je na filmu prvenstveno izražena slikama, umjesto riječima kao u romanu. Radi vizualizacije fantastičnih slika i događaja u Tolkinovom romanu, Džekson je koristio inovativnu kompjutersku tehnologiju. Jedno od vrhunskih dostignuća kompjuterske animacije je bilo stvaranje novih likova – Goluma, Enta Drvobradog i Šelobe. Tehnika snimanja interakcija tih kompjuterskih generisanih likova, tzv. sintetskog plana (engl. *synthespian*) sa glum-

¹⁰ Vidjeti: Eric Rawlins. (2006) Musical themes in “The Lord of The Rings”. <https://www.woodzie.org/lotr/index.html> pristupljeno 18. 12. 2023.

cima bila je veoma zahtjevna. Jedna od najimpresivnijih takvih scena je Golumova tuča sa Frodom i njihovo otimanje oko Prstena na Planini Usuda. Filmski Golum je zadržao karakterističan govor i izgled opisan u romanu zahvaljujući izvanrednoj glasovnoj interpretaciji glumca Endija (Andy) Serkisa. Drugo izvanredno ostvarenje kompjuterske animacije je izrada vojske mrtvih, palih u Isildurovom ratu protiv Saurona. Aragorn predvodi tu vojsku kao nepobjedivu silu i sa njom odnosi konačnu pobjedu u završnoj borbi protiv Sauronovih armija. Sinhronizacija kretanja Aragorna i drugih glumaca sa animiranim likovima u toku čitave sekvence bitke bila je veliko postignuće prikazano na takođe digitalnom terenu Pelenorskih Polja. (Margolis et al, 2008: 146).

Kompjuterska tehnika je omogućila i promjenu veličine glumaca. Taj efekat je najočitiji u likovima Hobita koji su na filmu umanjeni na polovinu od svoje stvarne veličine. Tako je tehnologija omogućila uspješnu vizualizaciju niza oneobičenja prisutnih u Tolkinovom djelu, počev od jezika kojim govore pripadnici raznih naroda, pa do slika čudovišta i čudnovatih odnosno čudesnih događaja.

Izostavljanje likova romana – U filmu *Družina prstenova* nema Toma Bombadila koji je u Tolkinovom djelu jedan od najstarijih žitelja *Srednje zemlje*, mudrac srođen s prirodom koji spašava Hobite kad se izgube u Staroj šumi, na putu za grad Bri. Takva Džeksonova odluka naišla je na neodobravanje književnih kritičara koji argumentuju da je Tom, kao snažan lik na koga Prsten nema nikakvo koruptivno dejstvo, bitan za Tolkinovo izlaganje pacifizma kao religioznog stava ali i za jednu dimenziju Tolkinove filozofske meditacije o vlasti i kontroli, kao i autorove neutralnosti u odnosu na sukob u *Srednjoj zemlji*.

U trećem filmu *Povratak kralja*, poglavlje „Kvarenje Okruga“ potpuno je izostavljeno iz filma čime je stvoren pogrešan utisak da svo zlo biva potpuno iskorijenjeno uništenjem Prstena i pora-

zom Saurona. Iako je pobjeda nad Sauronom od ogromnog značaja i uklanja zlo na duže vrijeme, sagledano iz široke istorijske perspektive, ona je samo jedan momenat u stalnom istorijskom ciklusu nasilja koji se nikad ne završava. Prema Selingovoj argumentaciji, izostavljanje „Kvarenje Okruga“ iz filma predstavlja neoprostivo nepoštovanje Tolkinovog djela jer u romanu Okrug za Tolkina ima ključno lično značenje. Na to ukazuju mape u Tolkinovom romanu u kojima je Okrug nacrtan na istoj lokaciji na kojoj je Engleska, na crtežima prikazana kao seoski pejzaž Tolkinovog detinjstva. Takvim postupkom, filmski autori su ignorisali činjenicu da je Tolkin želio da i svoj lični život uključi u svoje djelo.

Pažljivo posmatranje filma otkriva da je „Kvarenje Okruga“ u filmu bilo vremenski izmješteno i zloupotrebjeno. Pri gledanju u Galadrijelino čarobno ogledalo, filmskom Frodu će se ukazati vizija onog što čeka Okrug ako ne uništi Prsten. U romanu, Frodu se ukazuju Sauronovo oko i vizije strahota na njegovom putu do Planine Usuda, a Semu kvarenje Okruga pod uticajem Sarumana koji oličava horor industrijskog razvoja. Ta vizija motiviše Sema za završnu borbu u poglavlju „Kvarenje Okruga“. Bez te sekvence, filmski autori su se priklonili nerealno optimističkom shvatanju po kome uspjeh Frodovog pohoda označava trajnu „pobjedu u ratu za Prsten“ u čitavoj *Srednjoj Zemlji*.

Dodavanje novih scena je trebalo da održi integritet zapleta sinematične sage izbjegavanjem nerazriješenih elemenata. Stoga je u trećem filmu morala biti dodata scena u kojoj Aragorn od Elronda prima ponovo iskovani Isildurov mač čije su krhotine dugo čuvane u zemlji Vilovnjaka. Dodavanje scene u kojoj Saruman stvara džinovske Orke, čudovišna bića poput Frankenštajna, trebalo je da osnaži Džeksonovu osudu Sarumana zbog podražavanja Boga. Ta scena aludira na Melkora, Sauronovog prethodnika, koji je u *Silmarilion* osuđen

zbog pogrešnog stvaranja, nastalog pri nadmenom podražavanju Iluvatarove božanske muzike kojom su stvoreni Vilovnjaci i ljudi u prvom razdoblju *Srednje Zemlje*.

Gospodar prstenova
iz perspektiva kritike i gledaštva

Gledaoci i stručnjaci (fimski i književni kritičari) većinom su bili jednodušni u pohvalama filmskoj vizualizaciji *Srednje Zemlje*. Džekson je uvjerljivo prikazao čitav svijet Tolkinovog romana, vizuelno i tematski, što je bitno doprinijelo vjerodostojnosti priče (Selling, 2003: 61; Harl, 2007). Bilo je i kritičara koji su hvalili i modernizaciju Tolkinovog jezika u dijalozima pripadnika raznih naroda (Alleva 2004). Ipak, Barker (2006) je smatrao da su duge scene bitaka neprimjerene za Tolkinovo djelo i ispuštaju mirnije, humane momente romana. Uz to, kritikovano je i Džeksonovo pojednostavljeno i nedovoljno jasno prikazivanje prirode Vilovnjaka (Alleva, 2004: 21). Seling je istakao da filmska verzija *Gospodar prstenova* nije u stanju da obuhvati svu suptilnost Tolkinovog teksta, njegovu dvosmislenost i igre riječima, niti njegovu ogromnu složenost i tematsko bogatstvo (Selling, 2003). Posvećujući previše vremena scenama velikih bitaka i demonizaciji nitkova, filmska trilogija je istisnula Tolkinovo poimanje ratova koji su u njegovom djelu uzrok ogromnih stradanja ljudi i drugih živih bića i uništavanja prirode. Izostala je i Tolkinova nostalgичna vizija ratova poslije kojih sve biva nepovratno gore. Ipak, situaciju su prilično popravili DVD dodaci bioskopskoj trilogiji.

Rodžer Ebert (2001) je kritikovao *Družinu Prstena* zbog čestog priklanjanja najnižem žanru fantastike zvanom „ep mača i čarobnjaštva“ (engl. *sword and sorcery epic*). Takva ocjena bi bila nepravdična za drugi i treći deo Džeksonove trilogije jer oni sadrže i složene elemente Tolkinovih vizija jasno ističući da

pobjeda u ratu ne zavisi samo od moći mačeva i sjekira, već i od „mekih“ etičkih vrijednosti kao što su ljubav, prijateljstvo i hrabrost. Uz to, niz scena u kojima Aragorn, Gandalf i drugi vitezovi brinu o Hobitima i čuvaju ih ukazuje na mogućnost razumijevanja čitavog filma kao parabole odrastanja djece, odnosno mladih koji prihvataju odgovornosti odraslih. Uz to, bavljenje individuacijom likova, koje je bilo privlačno za mlade gledaoce, doprinijelo je filmskom sužavanju epske širine Tolkinovog djela na roman o odrastanju (*Bildungsroman*). S druge strane, zanezarene su metafizičke dimenzije romana zbog čega je Tolkinov sin Kristofer, nezadovoljan Džeksonovom adaptacijom izjavio: „Komercijalizacija je estetski i filozofski naboj [književnog] djela redukovala do ništavila... Oni [filmski autori] su izvadili utrobu knjige praveći od nje akcioni film za mlade od 15 to 25 godina.“ (citirano prema Selling, 2003).

Velika popularnost Džeksonovog filma i Tolkinovog djela kod mladih je vezana i za etičke vrline sadržane u djelu i zadovoljava dubinsku potrebu za vjerovanjem u duhovne vrijednosti koja raste sa starenjem (Kristeva, 2007). Trebicki (2020: 462) u svom filozofskom eseju zaključuje da žanr fantastike, naročito Tolkinov *Gospodar prstenova* „u savremenu kulturu vraća davno zaboravljene arhaične elemente i aksiologeme koje ispunjavaju čovjekove najdublje psihičke i religiozne potrebe“.

Pored filozofskih, u raznim tumačenjima *Gospodara prstenova* korišćeni su religijski, alegorijski, feministički i psihoanalitički pristup. Tolkin se oštro protivio alegorizaciji svog djela smatrajući takav pristup suprotan mitologizaciji i uvođenju dijahronijskog mitskog obrasca koji „transcendira svakodnevno, dakle istorijsko“ težeći ka obnovi „svetog vremena“ (Gičić-Puslojić, 2015: 92; Eljajade, 1986). Međutim, brojni književni i filmski kritičari su krenuli tim putem. Često su pravljeni analogije između mitskog vremena Tolkinovog romana i našeg doba. U vrijeme hladnog rata, mnogi su u SSSR-u vidjeli zlokobnu

vlast Mordora. Problem sa alegorijskim tumačenjem je njegova proizvoljna primjenljivost na svaku asocijaciju koja u datom društvenom periodu nalazi paralelizam sa romanom/filmom.

Kritičari su uočili religijske momente u Frodovom milosrđu i humanom tretmanu Goluma. Religiozna obilježja u romanu ne favorizuju nijednu posebnu religiju a u filmu je svaki „religiozni element uronjen u priču i simbolizam“ (Margolis et al, 2008). Ponegdje je religiozni simbolizam u filmu neprikriven, kao u prikazivanju Gandalfa kao figure Hrista, posebno u momentu kad od Sivog čarobnjaka u prvom dijelu, poslije nestajanja u borbi sa Balrogom, u drugom dijelu vaskrsne kao Gandalf Bijeli. Primjetne su i paralele sa dolinom smrti, drugim dolaškom Hrista i vječitom porukom da će nada uvijek prevladati.

Feministički kritičari su iz savremene perspektive kritikovali Tolkinov konzervativizam, posebno umanjenu ulogu žena i mizoginiju (Mendleson, 2008), pa čak i rasizam (ili barem rasizizam, kao „vjerovanje da rasa određuje ljudske crte i sposobnosti“).¹¹ Marksistička materijalistička kritika je sa svog filozofskog stanovišta optužila Tolkina i tvorce filma za „konzervativizam“ i „sprečavanje reforme društvenog života“ (Trebicki, 2020: 463). Po našem mišljenju, takva feminističko-marksistička kritika je promašena u odnosu na kontekst romana i filma kao fantastike o razdoblju koje upućuje na rani srednjovjekovni društveni poredak i civilizaciju. Štoviše, umjesto umanjene uloge žena, savremena kritika je uočila ne samo očitu idealizaciju već i modernizaciju njihove društvene uloge u Tolkinovom romanu, koja je još evidentnija u Džeksonovom filmu (Darga, 2014).

U svakom fantastičnom svijetu kao što je Tolkinova *Srednja zemlja*, pripovijedanje koje vodi u predjele mašte i snolikog

¹¹ Vidjeti: [https://www.merriam-webster.com/dictionary/racism#:~:text=%3A%20a%20belief%20that%20race%20\(see,also%20%3A%20racism](https://www.merriam-webster.com/dictionary/racism#:~:text=%3A%20a%20belief%20that%20race%20(see,also%20%3A%20racism) pristupljeno 29. 12. 2023.

koristi mehanizam pomjeranja u kojem važnu ulogu igra psihička realnost kao realnost nesvjesnog. Stoga je psihoanalitički pristup često upotrebljavan u tumačenju Tolkinovog djela i Džeksonove trilogije. U tome su prednjačile pristalice jungovske analitičke psihologije koji su nalazili arhetipske junake u većini glavnih likova romana/filma. Očito, Gandalf je bio oličenje arhetipa mudrog starca. Međutim, tu se jungovsko tumačenje zaustavljalo bez dublje karakterizacije Gandalfa u kontekstu romana/filma. Najviše je zloupotrebljavan proces individuacije koji je pripisivan Gandalfovim poduhvatima bez razmatranja njihovog značaja za sudbinu *Srednje Zemlje*.

Pokušaj jungovskog tumačenja Frodovog lika kroz proces individuacije, pri čemu Golum predstavlja njegovu sjenku, bio je najkontroverzniji. Kako je u svojoj kritici jungovskog pristupa napisao Honeger (2012), Tolkinova koncepcija sjenke nije podudarna sa tim konceptom individualne psihologije, već ima mnogo šire, sociološko značenje. U Tolkinovom romanu, sjenka je i metaforičan i stvaran znak koruptivnog dejstva odnosno Sauronovog uticaja od koga zaziru neiskvarena bića, naročito Hobiti. U prologu romana je opisana njihova kolektivna seoba iz predjela koje je počela zahvatati sjenka. Shodno tome, tumačenje Goluma kao Frodove sjenke ne pogađa suštinu tog kompleksnog, autonomnog lika. Golum je „obilježen povratkom [Prstena] kao traumom“ (Margolis et al, 2008: 219), i podleže mehanizmu odbrane cijepanjem. On je dvostruka ličnost, povremeno Frodov dvojnik a povremeno i antipod. Iako voli Froda, u kritičnim momentima Golum će ga izdati i fizički napasti u borbi za Prsten, čime će, paradoksalno, omogućiti uspjeh unutrašnjeg pohoda.

Odnovska karakterizacija književnih junaka prema osobinama koje lik sa natprosječnim autoritetom posjeduje (Auden, 1967) mnogo je prihvatljivija i primjenljivija na Tolkinov roman. Aragorn bi ispunjavao Odnove kriterijume *estetskog* heroja koji

ima izvanredne prirodne darove što ga u odnosu na druge čini natprosječno lijepim, mudrim ili moćnim. Gandalf bi bio etički junak „koji u svakom trenutku zna više od drugih“ (Fritsch, 2009). Međutim, Gandalfove riječi imaju duboka značenja, slična onima u mitološkim pričama, a njegovo predviđanje događaja je bitno za izvršenje oba pohoda. Vjеровanjem u Frodov pohod i u pobjedu nad Sauronom, on podiže moral družine. Otjelovljujući vrline mudrosti, hrabrosti, strpljenja i samopožrtvovanja, njegov lik nadilazi sve vrste uobičajenih tipizacija književnog arhetipskog heroja. Dodajmo i da bi skoro svi članovi Družine prstena mogli biti ubrojani u odnovske religiozne junake „koji [su] svemu posvećeni sa apsolutnom strašću“ (Auden, 1967: 92). Uspjeh oba pohoda bitno zavisi i od njihovih etičkih vrlina. Vilovnjak Legolas i Patuljak Gimli su u Družini predstavnici antagonističkih naroda, ali u borbi za ostvarenje zajedničkog cilja ispoljavaju međusobnu toleranciju koja prerasta u prijateljstvo.

Tolkin je u svojim pismima kao glavne teme *Gospodara prstenova* naveo „[...] smrt i želju za besmrtnošću. [...] i ‘izmicanja’ [od smrti]: dugovječnošću i gomilanjem pamćenja.“ (Carpenter and Tolkien, 1981). Besmrtnost sama po sebi ne donosi sreću kao što pokazuje život Vilovnjaka koji usljed „gomilanja pamćenja“ i nemogućnosti zaboravljanja pate zbog nestajanja ljepote i smrtnih ljudi, njihovih prijatelja (Bronson, 2003). S druge strane, dugovječnost čini hobite i Toma Bombadila srećnim jer poštuju sljedeća tolkinovska uputstva za sreću: oduševljavanje jednostavnim stvarima, osvjetljavanje svojih nevolja, gajenje prijateljstva i povezanosti (kao u Aristotelovoj *Nikomahovoj etici*), kultivisanje dobrog karaktera, stvaranje ljepote i otkrivanje čuda (Bassham, 2003). Upućivanjem na takve životne vrijednosti Tolkinovi mitološki narativi upućuju na popunjavanje egzistencijalne praznine koju sve jače osjećaju ljudi u današnjim anomičnim, većinom autokratskim i/ili neoliberalnim, ponedgje

i diktatorskim, društvenim sistemima. Iako se imaginacija i snovi, bitna sastavnica Tolkinove fantastike, često tumače isključivo kao eskapizam i bjekstvo od društvenih problema, ne smijemo zaboraviti njihovu važnost za kreativnost i očuvanje stabilne psihološke ravnoteže u svakodnevnom životu svakog pojedinca.

Premda ne sadrži višeznačnost Tolkinovog romana, Džeksonov *Gospodar prstenova* ostvario je značajan uticaj na kinematografiju XXI vijeka. Smatra se da je pokrenuo novu seriju filmova *Ratovi zvezda* i produkciju filmova na teme koje je ranije izgledalo nemoguće prenijeti na film. Tako su nastale adaptacije *Pijev život*/Life of Pi, *Atlas oblaka*/Cloud Atlas i niz drugih filmova i TV serija. Uz to, Džeksonova trilogija je postala standard za proširena DVD izdanja filmova i pojačala vezu između filmskih autora i ljubitelja filma.¹²

U naše vrijeme, aktuelnost Tolkinovog *Gospodara prstenova* i Džeksonove adaptacije se povećava, prije svega zbog etičkih dimenzija, mada su neke od njih, kao što je pacifističko odricanje od moći i vlasti, manje primjetne u filmu nego u romanu. I roman i film zastupaju poštovanje prirode i svih živih bića što je u XXI vijeku postala važna tema književne i filmske naučne fantastike. Sarumanova iskvarenost ima paralele u našem korumpiranom svijetu u kome se (zlo)upotrebom tehnologije u ratovima i u mirnodopskim situacijama stalno nastavlja sa uništavanjem životne sredine što sve više ugrožava opstanak naše planete.¹³ Podvucimo i aktuelnost Tolkinovog shvatanja nastanka zla pogrešnim

¹² Vidjeti: <https://www.ign.com/articles/2012/11/22/how-the-lord-of-the-rings-trilogy-changed-movies-forever> pristupljeno 29. 12. 2023.

¹³ Prema najnovijem izvještaju organizacije Oxfam, 1% najbogatijeg svjetskog stanovništva svojim avionima i jahtama, i na druge načine emituje zagrijavanje koje zagađuje planetu koliko 66% čovječanstva. <https://www.oxfam.org/en/press-releases/richest-1-emit-much-planet-heating-pollution-two-thirds-humanity> pristupljeno 28. 12. 2023.

stvaranjem, tačnije upotrebom (atomska bomba), ili zbog raznih vidova korupcije. Ovdje se danas nameće i problem stvaranja vještačke inteligencije bez međunarodne etičke saglasnosti u odnosu na rizike od njene višestruke maliciozne upotrebe (Blauth et al, 2022).

Mišljenja gledalaca filma su analizirana u jednom velikom istraživanju naslovljenom „Projekt *Gospodar prstenova*“ u kojem je anketirano preko 24000 gledalaca o preferenciji likova i mogućnosti poistovjećivanja s njima (Barker, 2009). Gledaoci koji nijesu čitali roman ocijenili su filmskog Froda kao manje značajan lik. Od ženskih likova, Jovajna je u Džeksonovoj verziji, modernizovana u snažan ženski lik, pobudila „veliku naklonost gledalaca“. U poređenju sa Aruenom, gledateljke filma su se značajno češće identifikovale sa Jovajnom, djevojkom koja se hrabro bori za svoj narod (Barker, 2005: 363). Većina gledateljki koje nijesu čitale knjigu smatrale su da je Legolas sasvim hladnokrvan, po njihovom izrazu ‘kul’ tip. U Barkerovom projektu su filmski Vilovnjaci za gledaoce bili zabavni i privlačni zbog uključivanja u bitke. Način prikazivanja Patuljka Gimlija svidio se mladićima koji su film smatrali previše složenim za razumijevanje bez dodatnih objašnjenja.

Gledaoci filma su bili radosni što su mogli da sebi priušte postere, slagalice, figure i užive se u kompjuterske igre sa likovima iz *Gospodara prstenova*. Najveći dio njihovih aktivnosti danas se odvija u virtuelnom svijetu preko internet portala posvećenih Tolkinovom romanu i Džeksonovom filmu.¹⁴ U neobičnoj savremenoj tehnološkoj simbiozi postmoderne kulture, prelaz sa filma na roman i obrnuto postao je čest i prirodan proces. Korisnici tih internet portala sve češće povezuju Tolkinova djela i Džeksonovu trilogiju sa velikim brojem drugih knjiga, eseja, magistarskih i doktorskih teza posvećenih toj tematici.

¹⁴ Vidjeti: <https://tolkiengateway.net/wiki/>; “TheOneRing.net”; https://lotr.fandom.com/wiki/Main_Page pristupljeno 18. 12. 2023.

Tolkinovo djelo je zahvaljujući popularnosti Džeksonove trilogije nadahnulo i „televiziju blokastera“ čija je era nedavno započela sa povremeno haotičnim sadržajem *Igre prestola/The Game of Throne* i *Kuće zmajeva/The House of Dragons*. Za razliku od njih, po mišljenju kritičara mnogo promišljenija TV serija *Prstenovi moći/The Rings of Power* (2022), prikazuje Drugo razdoblje *Srednje Zemlje* čiju hronologiju je Tolkin naveo u Dodacima *Gospodaru prstenova* ali je nije posebno opisao u svom književnom opusu.¹⁵ Unuk velikog pisca, romanopisac Sajmon Tolkin je stručni savjetnik tvoraca te serije.

Možemo zaključiti da je, posmatrano u cjelini, Džekson bio uspješan u svojoj adaptaciji jer je izostavljanjima, dodavanjima i zamjenama likova i akcija pojačao intenzitet zapleta prenijetog na veliki ekran (Selling, 2003). Međutim, u njegovoj trilogiji je povećan broj herojskih podviga likova uz ispuštanje složene strukture romana i važnosti religijskih vjerovanja i mitologije čime je pojednostavljeno pitanje porijekla svih prstena. Stoga je od Tolkinove epske mitopoeze, nastala filmska herojska fantastika koja je imala pozitivnu recepciju kod gledalaca. Majstorstvo inovativne kinematografije sa revolucionarnom kompjuterskom tehnologijom generisalo je vizuelne maštarije koje su zaokupile maštu gledalaca i podstakle ih, ne samo na ulaganje u film (Harl, 2007), već i na čitanje romana i dugotrajno interesovanje za odnose književnosti i filma. U tome je i najveća zasluga Džeksona i njegovih koautora.

¹⁵ Vidjeti: <https://www.nytimes.com/2022/09/01/arts/television/lotr-the-rings-of-power-reviews.html> pristupljeno 18. 12. 2023.

Literatura:

Primarni izvori:

- Tolkien, J. R. R. (1954) *The Lord of The Rings. Vol. 1.* London: Allen and Unwin (Tolkin, Dž. R. R. Družina Prstena, prev. Zoran Stanojević. Beograd: Nolit)

- Tolkien, J. R. R. (1954) *The Lord of The Rings. Vol. 2.* London: Allen and Unwin (Tolkin, Dž. R. R. Dve kule, prev. Zoran Stanojević. Beograd: Nolit)

- Tolkien, J. R. R. (1955) *The Lord of The Rings. Vol. 3.* London: Allen and Unwin (Tolkin, Dž. R. R. Povratak kralja, prev. Zoran Stanojević. Beograd: Nolit)

- Tolkien, J. R. R. (1991) *The Lord of The Rings.* London: Harper Collins.

- Tolkien, J. R. R. (1977) *Silmarilion.* Editor Tolkien, Ch. London: Allen and Unwin, Boston: Houghton Mifflin.

- *The Lord of the Rings: The Fellowship of the Ring.* Screenplay by Peter Jackson, Fran Walsh, Philippa Boyens. Dir. Peter Jackson. Prod. Peter Jackson, Fran Walsh. Special extended DVD edition. New Line Productions, Inc., 2001.

- *The Lord of the Rings: The Two Towers.* Screenplay by Peter Jackson, Fran Walsh, Philippa Boyens. Dir. Peter Jackson. Prod. Peter Jackson, Fran Walsh. Special extended DVD edition. New Line Productions, Inc., 2002.

- *The Lord of the Rings: The Return of The King.* Screenplay by Peter Jackson, Fran Walsh, Philippa Boyens. Dir. Peter Jackson. Prod.

Peter Jackson, Fran Walsh. Special extended DVD edition. New Line Productions, Inc., 2003.

Sekundarni izvori:

- Albrecht, Jiří. (2020) *J. R. R. Tolkien and Peter Jackson*. Bachelor's Diploma Thesis. Masaryk University
- Faculty of Arts. Department of English and American Studies.
- Alleva, Richard. *Peter Jackson's Sorcery: The Lord of the Rings Trilogy*. *Commonweal* 131.2 (2004): 20–22.
- Auden, H. W. (1967) *The Enchafèd Flood or the Romantic Iconography of the Sea* (New York: Random House, Vintage Books.
- Auden WH. (1968) *The quest hero*. In: Isaacs ND, Zimbardo RA, eds. *Tolkien and the Critics: Essays on J. R. R. Tolkien's The Lord of the Rings*. 1st ed. South Bend, IN: University of Notre Dame Press, p. 40–61.
- Barker, Martin J. (2005) *The Lord of the Rings and 'Identification': A Critical Encounter*. *European Journal of Communication*. 20: 353–378. DOI: 10.1177/0267323105055262
- Barker, M. (2006). *Envisaging 'visualisation': Some challenges from the international lord of the rings audience project*. *Film-Philosophy*, (10)3, 1–25.
- Barker, M. (2009) "Changing Lives, Challenging Concepts: Some Findings and Lessons from the Lord of the Rings Project". *International Journal of Cultural Studies* 12: 375–393.
- Bassham, G. (2003) *Tolkien's six keys to happiness*. In Bassham, G, Bronson, E. *The Lord of the Rings and Philosophy: One Book to Rule Them All*. Open Court: Chicago and La Salle, Illinois. p. 49–60.

- Beranek, Birgit-Ann. (2013) “‘One Ring to Rule Them All’: Tolkien on Screen. An Analysis of Peter Jackson’s Adaptation of The Lord of the Rings”. Diplomarbeit angestrebter akademischer Grad Magistra der Philosophie (Mag. phil.). Universität Wien.

- Bernanke, J. (2008) “Howard Shore’s Ring Cycle: The Film Score and Operatic Strategy.” In *Studying the Event Film: The Lord of the Rings*. Ed. Margolis, H.E., et al. (Manchester: Manchester University Press. p. 174–186.

- Blauth, T. F., Gstrein, O. J., Zwitter, A. (2022) Artificial Intelligence Crime: An Overview of Malicious Use and Abuse of AI. *IEEE* 10: 77110–77122.

- Bronson, E. Farewell to Lorien. In Bassham, G, Bronson, E. *The Lord of the Rings and Philosophy: One Book to Rule Them All*. Open Court: Chicago and La Salle, Illinois. p. 72–84.

- Carpenter, H. (1977) J. R. R. Tolkien: A Biography (London and Sydney: Allen and Unwin. (Karpenter, Hamfri. (2012) *Dž. R. R. Tolkien. Biografija*. Beograd: Albion Books.)

- Carpenter, H., Tolkien, C. (Ed.). (1981) Letters of J.R.R. Tolkien. London: Allen & Unwin.

- Darga, J. M. (2014) Tolkien’s Women: The Medieval Modern in The Lord of the Rings. A thesis presented for the B.A. degree with Honors in The Department of English University of Michigan.

- Ebert, R. (2001) Lord of the Rings: The Fellowship of the Ring. December 19, 2001 <https://www.rogerebert.com/reviews/lord-of-the-rings-the-fellowship-of-the-ring-2001> pristupljeno 12.12.2023

- Elijade, M. (1986). *Sveto i profano*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

- Fritsch, W. H. (2009) *One Ring to Bind them All: The Mythological Appeal in Tolkien's The Lord of the Rings*. Porto Alegre : UFRGS, Instituto de Letras.
- Gičić Puslojić, M. (2015) *Mythopoetic Imaginarium of J. R. R. Tolkien*. Doctoral Thesis. University of Belgrade, Faculty of Filology.
- Harl, A. (2007) "The Monstrosity of the Gaze: Critical Problems with a Film Adaptation of The Lord of the Rings", *Mythlore: A Journal of J. R. R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoetic Literature*: Vol. 25: No. 3, Article 7.
- Hutcheon, Linda. (2006) *A Theory of Adaptation*. New York: Routledge.
- Honegger, Thomas (2012) *More light than shadow? Jungian approaches to Tolkien and the archetypal image of the Shadow*. https://www.tolkiendil.com/essais/tolkien_1892-2012/thomas_honegger pristupljeno 6. 12. 2023.
- Kristeva, J. (2007) *Cet incroyable besoin de croire*. Paris: Bayard. (*Neverovatna potreba da verujemo*. Preveo Zoran Minderović. Beograd: Službeni glasnik, 2010)
- Lodigiani, E. (1982) *Invito alla lettura di J. R. R. Tolkien*. Milano: Mursia.
- Marenbon, J. (2021) *Anicius Manlius Severinus Boethius*. <https://plato.stanford.edu/entries/boethius/> pristupljeno 12. 12. 2023.
- Margolis, H. E., Cubitt, S., King, B., Jutel T. (2008) *Studying the Event Film: The Lord of the Rings*. Manchester: Manchester University Press.
- Mendlesohn, F. (2008) *Rhetorics of Fantasy*. Middletown: Connecticut.

- Sartre, J-P. (1943) *L'être et le néant*. Paris; Gallimard. (Bitak i Ništo. Sv. 1 i Sv. 2. Preveo Daniel Bučan. Zagreb: Demetra, (2006–2007).

- Selling, K. (2003) J. R. R. Tolkien's *The Lord of the Rings*: The Book, the Film, and Genre Criticism. *Sydney Open Journal* 29: 39–56. <https://openjournals.library.sydney.edu.au/SSE/article/view/572> 26. 11. 2023.

- Shippey, T. (2000) *J. R. R. Tolkien: Author of the Century*. New York: Harper Collins.

- Trebicki, Grzegorz (2020) Middle-Earth under Attack, Again: The Axiological Debate on the Lord of the Rings. 453–464. *Studia Filologiczne UJK*.

<https://studiafilologiczne.ujk.edu.p> › download DOI: 10.25951/4287 pristupljeno 9. 11. 2023.

PRINCEZA NA BURETU BARUTA

Petar Milatović

A petite, 156 centimetres tall princess Mafalda of Savoy, was the favourite of her father, the Italian King Vittorio Emanuele III. He never dreamed that some of his decisions would lead to her tragic end.

Pratnja je bila više nego iznenađena. Umjesto predviđenih nedjelju dana odmora na Montekristu, italijanski kralj Vitorio Emanuele III je 18. novembra 1902. godine, četvrtog dana boravka na ostrvu naseljenom svakojakim pticama selicama, zbog kojih je ovdje i dolazio u lov, naredio kapetanu jahte Jela – nazvanoj tako po kraljici Jeleni Savojskoj – da se spremi za povratak. Žurilo mu se u Rim, kod kraljice, koja se nalazila pred drugim porođajem. Možda poslije prvorodene kćeri Jolande na svijet dođe nasljednik krune Savoja?

Nikada se neće saznati da li je kralja na iznenadni prekid odmora navelo predosjećanje preuranjenog porođaja njegove žene ili, pak, osjećanje krivice što prvi put nije bila pored njega na tom ostrvu, mjestu oboma tako dragom, gdje su proveli najbezbržižnije dane dugovjekog braka. Tako je u svojim istraživačkim knjigama – *Život i smrt Mafalde di Savoja u Buhenvaldu* i *Jelena Savojska* – utvrdio poznati italijanski novinar i publicista Renato Barneski. Tek, kralj je neočekivano stigao u palatu Kvirinale, u isto vrijeme kada je tamo, zadihan,

ulazio profesor Mirisani koga je, telefonom, iz Napulja dozvao doktor Kviriko s viješću da se kraljica porađa.

Nekoliko sati kasnije, u jedan i trideset ujutro, 19. novembra, Vitorio Emanuele III postao je otac još jedne djevojčice koja je, ovoga puta, ličila na njega. Ime Mafalda našao je u hiljadugodišnjem genealoškom stablu Savoja i bilo je jedino, a nosila ga je kći Alfonsa Burgonjskog, prvog portugalskog kralja, polovinom 12. vijeka. Možda je i njena neobična sudbina naglala italijanskog vladara da svojoj kćeri nadjene to ime. Naime, princeza Burgonjska bila je obećana Alfonsu II Aragonskom, ali se iznenada odlučila za manastir, za spokoj, i umrla u monaškoj odori.

U sličnoj odjeći umrijeće i Mafalda Savojska, u četrdeset drugoj godini. Nimalo spokojna, naprotiv.

Specijalno vaspitanje

Mafaldino rođenje izazvaće, pak, neskriveno razočaranje kraljice-majke Margarete koja je nestrpljivo očekivala muškog potomka u dinastiji Savoja. Tek dvije godine kasnije svijet će ugledati Umberto II, posljednji italijanski kralj koji zapravo nije ni kraljevao jer su se Italijani izjasnili za republiku. Poslije njega, Vitorio Emanuele III i Jelena Savojska dobiće još dvije djevojčice: Đovanu i Mariju.

Na taj način kraljevski par zapušio je usta novinarnma koji su ih podrugljivo nazivali „suva smokva“, zamjerajući im što nemaju djece. Naime, brak koji je 1896. godine sklopljen između prijestolonasljednika italijanske krune i pete kćerke crnogorskog knjaza Nikole pet godina neće čuti djetinji plač. To je postalo posebno zabrinjavajuće kada je, poslije stradanja svog oca Umberta I od ruke atentatora, krajem jula 1900. godine, princ Vitorio u trideset prvoj godini postao kralj Vitorio Emanuele III.

Djetinjstvo četiri kćeri i sina kraljevskog para najmanje će ličiti na kraljevsko. O vaspitanju je brinula kraljica Jelena na svoj, sasvim neobičan način. Ostala je zabilježena priča koja je prerasla u anegdotu. Jednom je kraljica-majka Margareta, koja je uvijek i svugdje držala do kraljevske etikecije, morala da presuđuje u sporu između svoje tri unuke. Jolanda. Mafalda i Đovana – a nijedna od njih još nije bila napunila desetu godinu – sporečkale su se oko toga koja je od njih najspretnija u šivenju. „A kada će vas vaša majka“, propratila je njihovu svađu obeshrabrena Margareta, „naučiti da budete princeze?

Mnogo kasnije, kraljica Jelena, sad već u izbjeglištvu, ovako će svjedočiti o vaspitavanju svojih kćeri:

„Jolanda je već sa šest godina imala jednu malu, ali savršenu šivaću mašinu, napravljenu tako da nije bila opasna za njene prstiće, i odonda je počela svakog dana da pravi porube na dvanaest pelena za siromašnu djecu. Ona je bila čvrsto ubijedena da sve bogate djevojčice to rade i da se, kao što se jede i spava, u određeni sat prave dvadeset četiri poruba, svakodneвно...“

Jedno drugo svjedočenje kazuje da su tokom cijele sedmice, osim nedjelje, princeze i princ uvijek bili zauzeti učenjem i da su svi još od djetinjstva odlično govorili engleski i francuski. Disciplina je bila stroga, raspored bespogovorno poštovan, a iznenađujuća je bila i njihova poslušnost prema učiteljima, guvernantama i vaspitačima. Bio je dovoljan samo jedan njihov mig, pogled ili riječ i da se zahtijevano odmah učini. Prema roditeljima su, kažu svjedočanstva, gajili nježno poštovanje.

Princeza Mafalda – koju su u porodici zvali Muti, Mutilini a ponajčešće Mov – bila je slika i prilika svog oca: visoka kao i on – 156 centimetara, uglavnom ozbiljnog i namrštenog lica. Kralj se smijao jedino u njenom društvu i, ne skrivajući od druge djece, jasno pokazivao da mu je ona ljubimica. Iako je bio ponosan na Jolandinu neuporedivu fizičku ljepotu i narav, njegove

simpatije pripadale su Mafaldi koja je, premda nježne građe, imala neobuzdanu životnu snagu i zaraznu veselost.

Prevara u laganjoj marami

Kraljica Jelena imala je sa svojim drugim djetetom prilično muke još od djetinjstva i nju je najteže odgajila. Naime, zbog nedostatka apetita patila je od avitaminoze i hronične anemije i uvijek bila premršava za svoj uzrast. Prava princeza na zrnju graška. Mogla je da jede samo ono što bi sama pripremila ili je dolazilo iz porodične kuhinje. A s obzirom da je kao princeza, a zatim kao landgrofica od Hesena, često morala da prisustvuje zvaničnim objedima, prethodno bi kod kuće nešto prezalogajila i kasnije se zvanicama ljupko pravdala da baš tog dana nešto nema apetita.

Sa dvadeset tri godine, u punom sjaju mladosti, Mafalda je bila teška samo četrdeset tri kilograma, desetak manje od uobičajenih mjerila. Ostalo je zabilježeno da je od njenih malih nogu svaki dan majke i kćerke počinjao mjerenjem, pa i sam dan vjenčanja kad se, 23. septembra 1925. godine, udala za njemačkog princa Filipa od Hesena. Kraljica je vidno patila zbog onoga što je pokazivala nepodmitljiva vaga.

Da bi obradovala majku, Mafalda se jednog dana na mjerenju pojavila s laganom maramom u koju je sakrila srebrni novčić. Kraljica nije vjerovala očima i radosno je uzviknula:

„Pedeset grama više!? Nova kura profesora Pendea očigledno počinje da donosi rezultate!“

Sjutradan je u maramu skriven još jedan novčić i vaga je pokazala novih pedeset grama više. I tako sve do jednog jutra kad je marama popustila, a prosuti novčići zazvečali pred nogama razočarane kraljice.

Nesvakidašnja vezanost kraljevskog para za Mafaldu pokazala se i njihovim vjenčanim poklonom: darovali su joj kuću u

Mafalda Savojska

1902–1944

Rimu, nedaleko od Kvirinala. Bio je to, u stvari, koliko pažljiv toliko i sebičan dar jer su vjerovali da će im tako češće dolaziti iz hladne Njemačke, ocu uveseljavati rijetke trenutke opuštanja, a majci omogućavati da i dalje vodi računa o njenom više nego nježnom zdravlju.

Kobni odlazak u Sofiju

I zaista, Mafalda je sa svoje četvoro djece često boravila u Rimu, u vili stotinak metara udaljenoj od roditeljskog doma, mada je kraljica Jelena nerijetko putovala u Njemačku.

Godine do Drugog svjetskog rata Mafalda je provodila između Njemačke i Italije, povremeno odlazeći i u Bugarsku gdje je njena mlađa sestra Đovana bila udata za bugarskog cara Borisa. I upravo jedan takav put zapečatio je njenu sudbinu na najužasniji način.

Na poziv sestre kojoj je umirao muž, Mafalda je 28. avgusta 1943. godine krenula vozom za Bugarsku i stigla u Sofiju taman na vrijeme da prisustvuje sahrani cara Borisa. Desetak dana kasnije, 7. septembra, krenula je natrag, vozom do Budimpešte. Prethodno je u Sofiji dobila pismo svog muža Filipa, koji se tih dana nalazio u Hitlerovom glavnom štabu u Rastenburgu, sa zahtjevom da se vrati u Rim i potom, zajedno s djecom (Hajnrinom, Otom i Elizabetom), pođe u njihovu kuću u Kronberg.

Dva dana kasnije, 9. septembra, vanrednim avionom iz Budimpešte stigla je u Peskaru i saznala da su njeni roditelji i brat napustili Rim i sklonili se na jug. Dan ranije, naime, Italija je sklopila primirje sa saveznicima, praktično potpisujući kapitulaciju.

Sudbina se ponovo poigrala Mafaldom. Samo dva sata prije nego što je avion iz Budimpešte sletio u Peskaru, u maloj aerodromskoj zgradi kralj Vitorio, njen otac, predsjedavao je jednom sastanku. Vjerovao je da mu je druga kći i dalje u Sofiji, na koliko-toliko bezbjednom mjestu. Posljednju priliku da se pridruži roditeljima i bratu Mafalda je propustila odbijajući da se ukrca u avion koji je iz Peskare odlazio nekoliko minuta prije nego što će Njemci, bijesni zbog izdaje svojih dojučerašnjih saveznika Italijana, zauzeti aerodrom.

Nadajući se da joj, kao njemačkoj državljanke, ne prijete opasnost, odlučila je da ode u Rim po djecu i odvede ih u Kronberg. U Rimu se smjestila u neuglednom hotelu Sole di Kjeti moleći osoblje da o njenom prisustvu ne izuste ni riječ.

Smrt na krevetu prostitutke

Istražujući mnogo kasnije život i smrt Mafalde Savojske, Renato Barneski je od sobarice hotela Sole di Kjeti čuo ovo:

„Princezi je dodijeljena soba 19, na prvom spratu. Bila je bez

nusprostorija, kao i ostale u hotelu. Kad sam ušla, steglo mi se srce. Mršava, blijeda, obučena u crno, Mafalda mi se učinila kao preplašena lutkica, ptičica koja se već osjećala u kavezu... Pokazala mi je fotografiju djece i počela da o njima govori tužnim glasom. ‘Ostavila sam ih u Rimu’ – govorila je kršeći prste – ‘ali sada ne znam gdje se nalaze, nijesam sigurna ni da li su živi. Moram da im se pridružim u prijestonici, ali u ovom trenutku to je tako teško... Iznenađni odlazak mog oca iz Rima sve nas je uvalio u nevolju. Nije smio to da uradi. Nije smio.’ Tada je princeza briznula u plač, skrivajući lice rukama. I ja sam bila pogođena. Pomilovala sam je po kosi. Povrativši se, ispričala mi je da su joj u Peskari ponudili da se sakrije u jednoj vili. ‘Možda sam to morala da uradim, kako bih izbjegla najgore, ali šta će se desiti mojoj djeci, mom mužu, mom prvorodnom djetetu koje je u Njemačkoj?’“

Mafalda nije ni sanjala da je njemački pukovnik Kapler uporno traži još od 8. septembra. Ipak, prije nego što je, 22. septembra, uhapšena, uspjela je da u neutralnom Vatikanu nađe djecu koju je tu ranije sklonila njena majka, kraljica Jelena, i posljednji put ih zagrlila. Prema ličnoj Hitlerovoj naredbi koji je nju izabrao kao žrtvu za svoju osvetu kralju Vitoriju Emanuelu III, krivom za izdaju italijansko-njemačkog saveza, za hapšenje Musolinija i traženje primirja sa Saveznicima. Mafalda je odmah deportovana u Njemačku, u koncentracini logor Buchenwald.

Ranjena u savezničkom bombardovanju ratnih ciljeva vezanih za konc-logor, kasno i loše operisana – učinio je to ljekar koga će, 1948. godine, saveznici objesiti kao ratnog zločinca jer je izvodio „nehumane oglede“ nad zatvorencima – princeza je iskrvarila na krevetu logorske prostitutke, 28. avgusta 1944, tačno godinu dana poslije njenog odlaska u Sofiju. To što je rođena kao kraljeva kći, vrijedilo joj je tada taman toliko da umre kao ničija kći. Pošto su je esesovci sahranili na njihovom

groblju u Vajmaru, na grob je stavljen natpis *Eine unbekannte Frau (Nepoznata žena)*.

Muž uz Hitlera

Teško je imenovati krivca za smrt Mafalde Savojske, udajom – landgrofice od Hesena. Zna se da je četiri godine, koliko je nadživio, njen otac optuživao samog sebe što joj je u tim trenucima dopustio da ode iz Rima, iz kruga porodice, i nađe se pri ruci svojoj sestri Đovani u Sofiji.

Naime, hapšenje Musolinija i odluka da se sa Saveznicima zaključi primirje morali su da budu najstrože čuvana državna tajna. Pokušaj da se Mafalda odvrati od puta za Sofiju bio je velika opasnost zato što bi detaljno morao da joj se objasni razlog. Mogučno je da bi ona o tome mogla, nesmotreno, da obavijesti muža i teško da bi tajna ostala tajna u koju je bio upućen samo najuži krug italijanskog vrha.

Njen muž, princ Filip od Hesena, koga je Hitler imenovao za prefekta Hesena-Nasaua, tih dana kad se odlučivalo o Mafaldinoj sudbini bio je uz firera, u njegovom Vrhovnom štabu. Po svojoj prilici, Hitler ga je ucjenjivao, a poslije rata njegov ministar Albert Šper svjedočio je da je vođa Trećeg rajha onemogućavao sve telefonske razgovore između Filipa i Mafalde.

Bilo kako bilo, povijest o Mafaldi Savojskoj, koja se sa zrna graška našla na buretu baruta, nalik je kakvoj antičkoj drami u kojoj je želji da se bude dobar kralj neophodan preduslov da se, ponekad, bude loš otac. Jer, sasvim je očigledno da je Vitorio Emanuele III, da bi spasio državu od opasnosti, svjesno, teška srca, prihvatio da svoju kći izloži opasnosti. Ne sluteći, naravno, da će njegova mezimica doživjeti takav kraj.

OPERACIJSKI DNEVNIK PRINCA PETRA

We are presenting a first-class historical source, the operational journal of Prince Peter of Montenegro, the commander of the Lovćen detachment in the First World War. The journal contains numerous facts about the events on the Lovćen front and in Montenegro, including some interesting records of the Prince that partially reveal details from his own life.

Pred nama je prvorazredni istorijski izvor Operacijski dnevnik princa Petra od Crne Gore, komandanta Lovćenskog odreda u Prvom svjetskom ratu. Dnevnik sadrži brojne podatke o dešavanjima na Lovćenskom frontu, ali i niz drugih detalja o dešavanjima u Crnoj Gori. Riječ je o zanimljivim zapisima jednog princa koji djelimično otkrivaju i njegovu biografsku stranu.

Na samim koricama nalazi se naziv „Operacijski dnevnik“ na crnogorskom jeziku ispisan rukom, dok se ispod na njemačkom jeziku nalazi pojašnjenje da je riječ o dnevniku princa Petra od Crne Gore i da se odnosi na period 17/30. juli 1914. do 16/29. april 1915. Pretpostavlja se da je dnevnik u ovom formatu pao u ruke austrougarskih komandanata i da su ova kratka pojašnjenja unešena naknadno crvenom hemijskom olovkom, uključujući i podatke na posljednjem listu dnevnika na njemačkom jeziku, a koji upućuju na operaciju Lovćen, biblioteku itd. Dnevnik je pisan u maloj svesci, tvrdih korica, karakterističnih za taj period. Pisan je na karo papiru rukom, pisanim ćiriličnim pismom.

Rukopis je ujednačen. Iako se se na samim koricama navodi na njemačkom jeziku da su strane od 1 do 82, tako su i ručno numerisane, međutim ovo ne odgovara činjenicama jer dnevnik ima znatno više strana od navedenog i označenog. Pretpostavlja se da je oznaka strana naknadno unešena jer su brojevi ispisani grafitnom olovkom u donjem desnom uglu pojedinih strana. Dnevnik je koncizan, pisan vojničkim stilom, bez mnogo pažnje za stil i redosljed riječi u rečenici. Pisan je gotovo dan za danom, osim nekoliko dana pauze. U njemu se može naći dosta preciznih podataka o mnogim dešavanjima na Lovčenskom frontu ali i šire. Detaljno izvještava o dejstvu austrougarske flote, artiljerije i aeroplana. Naročito su zanimljivi opisi pojedinih operacija, ali i problema sa kojim se susrijetao komandni kadar ovog odreda. Sastavni dio dnevnika su i detaljni pregledi rasporeda tj. formacija Lovčenskog odreda, podaci o broju vojnika, topova, mitraljeza, različitih vrsta konja itd. U samom dnevniku se napominje da se u njegovom prilogu daju pojedina važna akta Vrhovne komande sa tačnim brojem, međutim takvih dokumenata, osim jednog upita iz Budve upućenog komandi odreda preko poručnika Raka Kusovca, nijesmo našli u Dnevniku. Dnevnik donosi detaljne podatke o dolasku savezničke pomoći transportima preko Jadranskog mora praćeni francuskom flotom, a donosi i detalje o dejstvu francuskog detašmana na Lovčenu, njegovim gubicima i odluci da se povrati u Francusku. Posebno su zanimljivi podaci o radu bataljona Vojne žandarmerije o kojemu se do sada veoma malo znalo kao i sudbini kraljeve jahte „Rumije“ što do sada u historiografiji nije u potpunosti bilo razjašnjeno. Široj čitačkoj publici biće sigurno zanimljiv opis ulaska knjaza Petra u Budvu i njegov doček od strane građanstva. Vojni historičari moći će naći podatke o povjerljivim poslovima, prodoru u neprijateljsku teritoriju kao i mjerama protiv špijunskih aktivnosti protivničke strane. Gotovo svakog dana Dnevnik donosi i podatke o savezničkim snagama i situaciji na evropskom frontu.

Osim vojne dimenzije, ovaj dnevnik ima i primarnu vrijednost jer je pripadao najmlađem članovu kraljevske kuće Petrović Njegoš o kome se znalo prilično malo biografskih podataka. Bez namjere za isticanjem, ali najdetaljniju biografiju ovog crnogorskog princa sa detaljnim podacima o školovanju, činovima i napredovanju u vojnoj karijeri napisali smo u knjizi *Generali Knjaževine i Kraljevine Crne Gore* koja je objavljena 2016. godine. Činjenica da ovaj Dnevnik pripada princu koji je ujedno imao čin brigadira (general) i nalazio se na najvišoj komandnoj dužnosti zavređuje pažnju i stručne i laičke javnosti. Takođe, on je i vrijedan prilog proučavanju same ličnosti princa Petra i crnogorske dinastije uopšte. Vodio je Dnevnik sam ili uz asistenciju svojih saradnika iz Štaba iako je morao biti upućen da se već vodi detaljan Dnevnik o radu Lovćenskog odreda od strane štabnih oficira. To upućuje da postojanje njegove svijesti i potrebe, i vojne i društvene, o tome da se uradi nešto takvo, što samo afirmiše princa kao ličnost. Iz Dnevnika saznajemo da ovaj komandant plave krvi uprkos mladim godinama kad-kad nije slijepo slušao naredbe Vrhovne komande crnogorske vojske, već je na neke odgovarao pokušavajući dati i svoj ugao gledanja, predlažući izmjene ili dopune, a sve u granicama poštovanja vojne hijerarhije. Vidimo njegovu odlučnost u održavanju reda prilikom neposlušnosti Bjeloške čete i njenog komandira Luke Jovanovića. Iz navedenog bismo mogli zaključiti da knjaz nije osvetnik, niti samoljubac. Ne napušta front osim izuzetno, često je sa vojskom, obilazi položaje, ne skriva se, sigurno se kreće položajima kojima prijeti artiljerijska vatra sa neprijateljskih utvrđenja i flote ali i avioni koji u Lovćenskoj operaciji iz dana u dan postaju sve efikasnije oružje u borbi. Vidimo i način i intenzitet korespondencije Lovćenskog odreda sa Vrhovnom komandom ali i komandama podređenih kolona. Reklo bi se da Dnevnik ne sakriva kritike koje upućuje Vrhovna komanda ali ni sopstvene propuste Lovćenskog odreda. Lična

zapažanja, komentari i ocjene su svedene na minimum u ovome Dnevniku što ova vrsta zapisa, po prirodi, i ne treba da sadrži. Jasno se vidi dominantnost neprijateljskih snaga i u brojnosti i u opremi. Pred nadlijetanjem aviona crnogorske snage su nemoćne, isti je slučaj i sa flotom. Crnogorski vojnik hronično pati od strahovite oskudice i u opremi, naoružanju, a naročito artiljeriji i hrani. Često jede suvi hljeb ako ga i ima. Ne može, a da se ne pomene da je primjetan i nedostatak školovanih oficira i starješinskog kadra, naročito na sektorskom i bataljonskom nivou. Nedostaje kadra iz inženjerije, fortifikacija, intendanture, štabnih poslova, izviđanja itd. Rad u štabu, na dugačkom frontu na kojem djeluje ne samo pješadija, već i artiljerija, pomorske snage, aeroplani, đe se djeluje i sa kopna, vazduha i mora u jednom opštem ratu bio je nešto za što Crna Gora nije imala dovoljno spremnih oficira naučenih na taj opseg vođenja strateških operacija. Najveći dio starješinskog kadra i dalje je bio podoficirske spreme ili bez ikakve vojne škole, što se moralo odraziti i na stanje na terenu. Ipak, ne treba smetnuti sa uma da je Štab Lovćenskog odreda po vojnom obrazovanju bio najškolovaniji štab crnogorske vojske, na kojem bi mu mogle pozavideti i mnogobrojnije oružane snage. Naime, šef Štaba, komandir Petar Lompar je bio bugarski akademik, prvi ađutant Štaba, komandir Marko Martinović – bugarski i ruski akademik; oficiri na službi u Štabu – Rako Kusovac i Radosav Vuksanović – ruski đaci; Niko Jovičević i Ivo Radonjić – italijanski đaci, dok je Rako Đurković bio rumunski đak. Možemo reći da se radilo o školovanim oficirima, doduše osim Petra Lompara i Marka Martinovića koji su bili komandiri, ostali su svi bili mlađi oficiri. Komandanti sve tri kolone bili su italijanski đaci – brigadiri Ivo Đurović i Niko Pejanović, dok je brigadir Milutin Vukotić bio francuski i austrijski akademik.¹ Princ

¹ U tekstu nećemo davati podatke o oficirima koji se pominju u Dnevniku jer se radi o manjem broju lica, a čije smo kratke biografske podatke već izni-

Petar školovao se pretežno u Njemačkoj pod tutorstvom svoje starije sestre njemačke knjaginje Ane Batenberg. U njegovo obrazovanje bili su uključeni i privatni nastavnici. Službu u vojsci otpočeo je dosta rano kao gardijski potporučnik. Nakon 1910. godine u vojsci je ozbiljnije angažovan na obukama vojnika, ali i na komandnim dužnostima. Iako, prema vojnim propisima članovi dinastije nijesu morali da čekaju da prođe vremenski period od jednog do dobijanja drugog čina, polagali su ispite za više činove kao i ostali oficiri. Princ Petar je polagao takve ispite radi sticanja viših činova. U Prvom balkanskom ratu 1912–1913. komandovao je Zetskom brigadom (jačine pet bataljona) koja je bila u sastavu Zetskog odreda kojim je komandovao njegov stariji brat prijestolonasljednik Danilo. Princ Petar shodno mladim godinama za sobom je već imao prilično uspješnu vojnu karijeru, kao i jedan pobjednički rat, a komandovao je i većim vojnim jedinicama kakva je u to vrijeme, zasigurno, bila brigada. Tako da ne možemo nipošto reći da je bio bez određenog vojničkog i ratnog iskustva, iako je bio u izuzetno mladim godinama. Tragajući za arhivom Lovćenskog odreda, tragovi su nas vodili do podatka da je najvažnija i najveći broj dokumenata princ Petar odnio sa sobom iz Crne Gore janaura 1916. godine i da bi se ta arhiva mogla tražiti u zaostavštini njegove žene Ljubice (Violete) Vagner.

Uprkos brojnim problemima i svemu sa čim se susrijetao, crnogorski vojnik, ali i oficir, u ekstremno teškim okolnostima uradio je ono što je mogao u datom trenutku. Na njegovom mjestu niti jedan drugi vojnik ne bi mogao uraditi više. Princ nam iz dana u dan ove podatke slaže sažeto i pouzdano. Držimo da dnevnik svjedoči o svijesti oficirske dužnosti princa da vodi jednu ovakvu vrstu pisanog dokumenta. O istrajnosti da se ne propusti niti jedan dan, a da se ne prepušti zapisati išta iole važno. Ima dnevnik i manjkavosti, u prvom smislu jer nema

jeli u ranijim dnevnicima koje smo pripremali za publikovanje.

konzistentan način izvještavanja niti ujednačeno korišćenje pojedinih vojnih termina, već preovladavaju domaći nazivi za pojedine stručno vojne termine, ali treba imati u vidu da je to bila karakteristika vremena u kojem je ovaj zapis nastao. Na pojedinim mjestima, možda netačno, ali stiče se utisak da ga ne piše isto lice zbog pojedinih izraza koji se koriste ali nesumnjivo je rukopis identičan. Kod nekih dana vidi se zamor, vjerovatno i nedostatak vremena i otežani ratni uslovi, pa se pojedine riječi skraćuju, ponavljaju čak su i nečitke, a ponekad i nerazumljive čitave rečenice. Ali to je sve razumljivo s obzirom na okolnosti i uslove u kojima je nastajao. Primjetno je da ovaj dnevnik nema previše ličnih imena, osim par najviših komandanata tj. komandanata kolona i par sporednih imena.

Ne isključuje se mogućnost da je postojao i nastavak dnevnika, jer ne postoje objektivni razlozi da se on naprasno prekida u aprilu 1915. godine kada je stanje frontovima još uvijek nepromijenjeno i stabilno, kao i da nije bilo promjene u komandnom sastavu odreda. Do promjene će doći znatno kasnije, tek početkom naredne, 1916. godine. Međutim, na samom dnevniku nema vidljivih tragova o cijepanju njegovih djelova i slično. Kako smo za štampu spremili dnevnik komandira Petra Lompара o radu dijela Lovčenskog odreda kao i veoma obimni i detaljni ratni dnevnik komandira Marka Martinovića o cjelokupnom radu ovog odreda, možemo zaključiti da se i dnevnik Petra Lompара naprasno završava bez opravdanog razloga u drugoj polovini 1915. godine, dok je dnevnik komandira Marka Martinovića koji se nalazio u privatnom vlasništvu sačuvan u cjelosti, ali ne i njegov lični dnevnik.

Intervencije u tekstu su minimalne u cilju očuvanja vjerodostojnosti. Koriste se često neujednačene skraćenice poput k-t (komandant), k-da (komanda), nepri. (neprijateljski), Vrh. komanda itd. Važno je napomenuti kod označavanja datuma da se koristi t.m. (tekući mjesec) ili t.g. (tekuća godina), zatim p.m.

(prošli mjesec) itd. Kod označavanja akata koriste se skraćenice v. (viđi), dol. (dolazni), izl. (izlazni), nar. (naredba), brzo. (brzopisno), pov (povjerljivo) itd. Slično je i kod označavanja pojedinih artiljerijskih izraza, poput brd. (brdski top), polj. (poljski top), brz. (brzometni), nebrz. (nebrzometni), dal. boj. (dalekobojni), mor. (Mortira vrsta topa), krup. (Krupov top), sulej. (Sulejman, kolokvijalni crnogorski naziv za vrstu topa), haub. (haubice) itd. Slična je situacija i kod vojnih jedinica, pa tako bat. (bataljon), brig. (brigadir ili brigada), sek. (sektor) itd. Nazivi bataljona naročito nijesu konzistentni nekad se koristi bat. Mrkojevički/Mrkojevički bataljon sa skraćenicama ili bez, kao i različitog redoslijeda i slično. Često se koriste velika slova za označavanje činova i funkcija. Upotreba zareza na mjestima na kojima očigledno postoji potreba je veoma rijetka itd. Upotrebljavaju se danas arhaični izrazi, koji su bili karakteristični za taj period poput – izvješće, uljegli, smok, aeroplan itd. što daje mogućnost i izučavanja jezika. Međutim, kako smo već naveli, svrha vođenja ove vrste dnevnika nije ljepota izraza i stila već preciznost podataka i to ovaj Dnevnik opravdava. Primjedbe autora su takođe minimalne i date isključivo kad je bilo neophodno zbog boljeg razumijevanja. Bilo je ponešto nečitkih riječi što smo naveli u primjedbama ali one nijesu uticale na shvatanje konteksta i smisla riječi.

Ovakvi zapisi, naročito kada se odnose na najviše vojne komandante, dodatno na članove vladajuće kuće, ne mogu i ne smiju ostati neobjavljeni. Pred nama je Dnevnik najmlađeg princa sa kojim se javnost prvi put upoznaje i svesrdno ga preporučujemo za publikovanje.

S. M.

Biografija brigadira knjaza Petra Petrovića-Njegoša

Princ Petar Petrović Njegoš rođen je 12. jula 1889. godine² na Cetinju kao najmlađe dijete kralja Nikole i kraljice Milene kćerke vojvode Petra Stevanova Vukotića. Prvo obrazovanje stekao je na crnogorskom Dvoru od strane dvorskih vaspitača. Jedan od njegovih glavnih vaspitača bio je Zore Luko³, koji je preuzeo vaspitavanje knjaza Petra u jesen 1902. godine⁴. Tokom juna i jula 1903. godine boravio je u Kisingenu sa sestrom princezom Ksenijom⁵. Kasnije obrazovanje nastavio je u Njemačkoj, kada je u novembru 1903. godine⁶ upućen na školovanje u Hajdelbergu u pratnji Luke Marinkvoića. Dalju brigu o njemu preuzela je sestra Ana Batenberška, koja je živjela u Darmštatu. Tokom školovanja ljetnje odmore provodio je na Cetinju nakon kojih se ponovo vraćao u Hajdelberg⁷. U čin artiljerijskog potporučnika unaprijeđen je 25. juna 1906. godine⁸ dok je bio na Cetinju na

² N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica – Moskva, str. 196–197. Prema drugim podacima rođen je 10. oktobra: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga V, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 1018.

³ Zore Liko (1846–1906) završio slavističke studije u Beču, profesor i direktor gimnazije u Kotoru i Cetinju, vaspitač na crnogorskom dvoru: N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica – Moskva, str. 5.

⁴ N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica – Moskva, str. 25.

⁵ *Glas Crnogorca*, godina XXXII, br. 20 od 5. jula 1903. godine, str. 1.

⁶ N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica – Moskva, str. 25–26. Prema drugim podacima princ Petar je prvo obrazovanje stekao u Hajdelbergu u koji je upućen upućen 1893. godine: Rastoder, Šerbo, *Crna Gora u egzilu*, knjiga I, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 403.

⁷ *Glas Crnogorca*, godina XXXIII, br. 23 od 5. juna 1904. godine, str. 1.

⁸ N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne

Princ Petar Petrović Njegoš
1889–1932

odmoru kao đak posljednjeg razreda gimnazije. U julu 1906. godine otišao je u Hajdelberg kako bi okončao školovanje⁹. Gimnaziju je završio u Hajdelbergu 1907. godine. Po povratku u Crnu Goru počeo je službu kao artiljerijski potporučnik u artiljeriji Stajaće vojske crnogorske vojske, a kasnije u Gardi. Kao član dinastije, u vojnoj karijeri je napredovao po posebnom članu zakona o vojsci, tako da je za svega nekoliko godina prešao put od potporučnika do kapetana. Knjaz Petar je kao komandir baterije u činu artiljerijskog poručnika učestvovao na artiljerijskom gađanju u martu 1910. godine¹⁰. Prilikom svečanosti proglašenja Kraljevine Crne Gore, avgusta 1910. godine, ruski car Nikolaj II Romanov proizveo je knjaza Petra

Gore, Podgorica – Moskva, str. 172.

⁹ N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica – Moskva, str. 196–197.

¹⁰ *Cetinjski vjesnik*, broj 20, godina III, od 20. marta 1910, str. 3.

za poručnika ruske carske vojske. U čin artiljerijskog komandira proizveden je uoči balkanskih ratova. Po nasljednoj liniji nosio je titulu Veliki Vojvoda Zahumski¹¹.

Učesnik je Prvog balkanskog rata 1912–1913. godine u činu artiljerijskog komandira kao komandant Zetske brigade u sastavu Zetskog odreda pod komandom njegovog brata knjaza Danila Petrovića. Sa Zetskim odredom učestvovao je u operacijama na Tarabošu i ka Skadru. Na skadarskom ratištu u ime vojske predao je, 18. novembra 1912. godine raport kralju Nikoli prilikom posjete ratištu¹². Njegove jedinice bombardovale su Skadar novembra 1912. godine¹³. Nakon balkanskih ratova proizveden je u čin brigadira. Za brigadira crnogorske vojske proizveden je 14. novembra 1913. godine sa rangom i pravima od 10. aprila 1913. godine¹⁴. Knjaz Petar je kao brigadir postavljen 10. januara 1914. godine za komandanta Prve divizije, kojoj je šef štaba bio Risto Lekić¹⁵. Prema pojednim podacima, jedno vrijeme krajem 1914. godine figurirao je za mogućeg nasljednika¹⁶ jer je knjaz Danilo imao namjeru da abdicira, a knjaz Mirko je u tom periodu bio u nemilosti kralja Nikole. Učesnik je Prvog svjetskog rata 1914–1916. godine. Ubrzo po početku Prvog svjetskog rata 1914. godine kao brigadir¹⁷ crnogorske vojske postavljen je za komandanta

¹¹ *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga V, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 1018.

¹² *Glas Crnogorca*, godina XLI, broj 53 od 24. novembar 1912. godine, Cetinje, str. 1.

¹³ N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica – Moskva, str. 489.

¹⁴ *Glas Crnogorca*, godina XLII, broj 53 od 16. novembar 1913. godine, str. 1.

¹⁵ *Glas Crnogorca*, godina XLIII, broj 2 od 11. januar 1914. godine, str. 1.

¹⁶ N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica – Moskva, str. 587–588.

¹⁷ *Glas Crnogorca*, godina XLIII, broj 53 od 29. septembar 1914. godine,

Lovćenskog odreda¹⁸. Lovćenski odred formirana je od Prve divizije sa sjedištem na Cetinju, sastojao se od 3 brigade jačine 18 bataljona. Ukupno je imala 9.000 vojnika, 16 mitraljeza i 32 topa. Ljevokrilna kolona jačine četiri bataljona pod komandom brigadira Iva Đurovića, Srednje kolone jačine sedam bataljona pod komandom brigadira Nika Pejanovića i Desnekrilne kolone jačine dva bataljona pod komandom brigadira Milutina Vukotića i opadne artiljerije na sektorima Kuk i Krstac i francuske artiljerije¹⁹. Sjedište štaba prvobitno je bilo u Budvi, a potom na Njeguše²⁰. Prvi top na austrougarske položaje opaljen je sa Lovćena iz baterije kojom je komandovao²¹. Sa mjesta komandanta Lovćenskog odreda smijenjen je januara 1916. godine²². Napuštio Crnu Goru, januara 1916. godine sa kraljem Nikolom. Preko Skadra, Medove, Drača stigao je 22. januara 1916. godine u Brindizi. Id Brindizija sa kraljem je otišao u Rim, a nakon kratkog zadržavanja otišao je za Francusku²³. Princ Petar se u egzilu nije se puno miješao u političke aktivnosti. Živio je na raznim lokacijama u Italiji i Francuskoj²⁴, provodeći najviše vremena u Italiji. Po završetku Prvog svjetskog rata 1918. godine bio je u dobrim odnosima sa rođakom i kraljevskom kućom Karađorđevića²⁵. Sa vlastima Kraljevine

Cetinje, str. 1.

¹⁸ Ministarstvo vojno, CID, Podgorica, 2010, str. 522.

¹⁹ Ministarstvo vojno, CID, Podgorica, 2010, str. 522.

²⁰ N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica – Moskva, str. 646.

²¹ Rastoder, Šerbo, *Crna Gora u egzilu*, knjiga II, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 587.

²² Martinović, Dušan, *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998, str. 106.

²³ Rastoder, Šerbo, *Crna Gora u egzilu*, knjiga I, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 44.

²⁴ Isto, str. 403.

²⁵ Isto, str. 403.

SHS održavao je prepisku kao i sa kraljem Aleksandrom Karađorđevićem u vezi isplaćivanja apanaže koja mu je regulisana 1924. godine. Dolazio je 1924. godine iz Pariza u Beograd u cilju regulisanja tog pitanja. Tokom avgusta 1925. godine knjaz Petar sa suprugom Violetom boravio je na Bledu kao gost kralja Aleksandra i kraljice Marije²⁶. Ovakvi njegovi postupci naišli su na osudu ostatka Dinastije Petrović-Njegoš²⁷. Međutim, smatramo da ovakve ocjene ne stoje do kraja, jer je potrebno ukupno sagledavanje njegove ličnosti za šta još uvijek nema dovoljno podataka. Štaviše, neki novi podaci o njegovom životu mogli bi upućivati da je on ipak radio na crnogorskoj stvari, makar prvih godina emigracije. Živio je u hotelu Majestic do kraja 1926. godine ili početka 1927. godine kada se preselio u Vila la Victoire²⁸. Oženio se 29. aprila 1924. Violetom Vagner (1887–1960), koja nije bila aristokratskog porijekla, već ćerka policijskog činovnika. Nakon prelaska u pravoslavlje dobila je ime Ljubica. Nije imao potomstva. Knjaz i brigadir Petar Petrović umro je 7. maja 1932. i sahranjen u Meranu u Italiji²⁹. Njegova grobnica je očuvana i mnogo bolje obilježena od grobnica njegove braće u Beču. Odlikovan je bugarskim Ordenom Svetog Aleksandra (avgust 1910), Ordenom Gvozdene krune, Ordenom Legije časti (avgust 1910), Ordenom Aleksandra Nevskog, Ordenom Belog orla, grčkom Medaljom spomenicom za balkanske ratove³⁰.

²⁶ Isto, str. 161.

²⁷ Isto, str. 160.

²⁸ Isto, str. 161.

²⁹ *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga V, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 1018.

³⁰ Vujačić, Velimir, *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečano-sti 1910*, Državni arhiv Crne Gore, str. 238.

Operacijski dnevnik princa Petra od Crne Gore

JULI

17-og 1914 Usljed vanrednog stanja koje se stvorilo u Austro-ugarskoj monarhiji smrću (pogibijom) Prestolonasljednika Franca Ferdrinanda i ultimatima koji je Austrija dala Srbiji stvorilo se vanredno stanje i u Srbiji i u Crnoj Gori. Pošto su svi izgledi bili da se stvar neće svršiti mirnim putem, te da nebi bilo neželjelih slučajnosti počela se uporedo sa Srbijom pripremati za eventualni rat i Crna Gora.

Iz Kralj. Ministarstva Vojnog izdate su razne naredbe, koje se mogu vidjeti u djelovodnom protokolu povjerljivih pisama () istog.

Naredbom Vrhovnog komandata od ... objavljena je opšta mobilizacija naše vojske i obrađena je docnije pojedinim naredbama koncentracija iste.

Naredbom Vrhovne komande br. 1 naša vojska podijeljena je u dva operišuća odreda –

Lovčenski s rejonom od trnovačkog ždrijela do granice Crnogorsko-Austrijske do Bara i

Hercegovački odred s rejonom od Trnovačkog ždrijela pa k sjeveru do stare tromede

Austrijsko-Tursko-Crnogorske u Sandžaku. Na rejonu od gornje tromede do Austrijsko-Tursko-Crnogorske djelovaće jedna kolona.

U sastavu Lovčenskog odreda ulaze:

A a) Katunska brigada (6 bat) b) Riječko-lješanska (4 bat) Crmničko-primorska (5 bataljona)

Spuška (3 bat) brigada Muhamedanaca (3 bataljona).

B Artiljerija poljskih topova 7,5 cm = 4; 8 cm = 8; 15 cm haubica lakih = 3; 21 cm haubica teških = 3; opsadnih mortira lakih 15 cm = 2; opsadnih teških mortira 24 cm = 2; opsadnih dalekobojskih 12 cm = 2; brdskih 7, ¹/₂ cm = 4; poljskih brzometnih 7, ¹/₂ cm = 4.

V Mitraljeza 16

Pionira 1 četa

Četa dobrovoljaca (Majine, Pobori, Brajići, Grbljani i Crnogorci iz Boke) reformirana u 3 bataljona.

U sastavu Hercegovačkog odreda:

A. Pješadija: III divizija (brigade: Nikšićka, Vučedolska i Durmitorska); II divizija (Zetska i Bjelopavlička); IV divizija (brigade: Kolašinska, Donjovasojevićka i Ljevorečki bata).

B. Artiljerija: 4 poljska brzometna topa; 4 poljska 9 cm nebrz. topa; 2 brdska brz. Topa; 4 brdska 7, ¹/₂ cm nebrz. Topa i 4 15 cm haubice.

Pljevaljska kolona:

A. Pješadija: Pljevaljska brigada, Bejlopoljska brigada; Jezersko-šaranski bataljon i Poljski bataljon.

B Artiljerija: 4 7,5 cm brdska nebrz. Topa.

V. Mitraljeza 4.

Za odbranu ostale su posade u Sandžaku Plavsko-gusinjskom okrugu i Skadarska Malesija.

Od gornjih jedinica Gornjo-kučki bataljon ostao za odbranu pila... bata. Kraljski,

Andrijevački, Polimski, Velički, Trepačko-
šekularski i dio Donjo-vasjevičke brigade pri
VI diviziji.

Sastav štabova

Komandant operišuće vojske NJ.K.V.K.

Prestlonasljednika, šef Štaba divizijar Janko
Vukotić

Lovčenski odred

Viđi naredbu od Komande Lovčenskog odreda
od 18. juli p. br. 43 sa dodatkom: Vojni sud
odreda sa sjedištem na Cetinje. Predsjednik
komandir serdar Joko Jovičević, članovi
komandir Petar Gvozdrenović, kom. P. Raičević
i Milovan Bošković član Ob. suda i sekretar
Marko Jovović.

Lovčenski odred je podijeljen u dva sektora:
Lovčenski pod komandom NJ.K.V. Knjaza
Petra i Primorski pod komandom brig. Iva
Đurovića.

Danas komandant odreda sazvao osoblje u jednoj
od soba Ministarstva Vojnog i dao razna uputstva
i naređenja (viđi djelovodni protokol za Lovč.
odred br. 1-23). Dolazećih akata nije bilo.
Štab odreda je na Cetinje.

18-og 1914.

Komandant odreda sa svojim šefom štaba otpu-
tovao da pregleda pozicije u Cuce, a
Komandant artiljerije da pregleda položaj na
Krstac. U toku dana dobiveni su razni izvještaji
o koncentraciji vojske, o intendantni, o oslobo-
đivanju vojnika. Kolski put austrijski za Golu
vrh nije gotov. (viđi dol. Protokol 1 do 17). U
gonjem smislu izdate su shodne naredbe.
Štab odreda je još na Cetinju i sa svojim jedini-
cama stoji u vezu šiljenjem pisama, telegrafskim

- i telefonskim linijama Cetinje – Kuk, Cetinje – Njeguši i Cetinje – Sutorman. Radi se linija Cetinje – Obzovica i Cetinje – Bata.
- 19-og 1914. Slijede pripreme vojske, pristupanje, uređenje intendance, snabdijevanje municije i dr. Pripremaju se položaji za artiljeriju. Vrš se izviđanja neprijateljske teritorije i vojske. Udešen je i reflektor na Krstac. Sa neprijateljske strane novo nema ništa. Borba između Srbije i Austrije vodi se oko Biograda. Austrija bombarduje Biograd. U srpsku teritoriju još nije prešla. Njemačka objavila rat Rusiji. Drugih izvještaja nema.
- U toku dana izdata su razna naređenja i pripremi vojske, o municiji, pripremi telegrafskih linija i dr. (v. br. 50–55).
- Štab se nalazi na Cetinju.
- 20-og 1914. Novo nema ništa. Pripreme se približavaju kraju. Štab Hercegovačkog odreda otputovao je za Nikšić. Postavljena je telegrafska i telefonska veza sa Obzovicom, a ubrzo će biti postavljena i na Ivanova Korita i Batu. (vidi dol. br. 31–54) (vidi izl. br. 86–116).
- Glavno previjalište uređeno na Lovćenu gotov za dejstvo.
- 21-og 1914. Štab Lovćenskog odreda premješten sa Cetinja na Lovćen kod Dvorca Gospodareva. Štab je sa kancelarijom smješten pod veliki šator bolnički. Komandant odreda bio da pregleda granične položaje. Stanica telegrafska i telefonska otvorena na Lovćen. Ima vezu sa Cetinjem, Njegušima, Kukom preko Cetinja i sa Batom i Obzovicom. Sa austrijske strane s mora se uzdiže aeroplan (hidro) i penje se do iznad položaja krećući se

duž istih. Gađanje iz pušaka protiv istog ostalo je bez rezultata.

Zbog odricanja poslušnosti sprovedena su na suđenje vojnom sudu četiri vojnika iz Spuške brigade.

Preduzete su potrebne mjere za čuvanje granica oko Bojane od upada Arbanasa.

22-og. 1914.

Komandant odreda sa Šefom štaba pošao put Obzovice zbog pregleda granice i položaja i davanje shodnih naređenja i uputstava.

O neprijatelju osobitih podataka nema.

Mjesta po primorju napuštena od vojske koja se nalaze oko tvrđava i put Grahova. Ratna flota krstari primorjem i u zalivu. Aeroplani čine izviđanja. Italija je izjavila neutralnost.

Francuska u neprijateljstvo sa Njemačkom.

Izdaju se iz štaba razna naređenja (v. br. 134–156).

Tajin vojnički određen je na: 750 gr. hljeba, 500 gr. mesa, 100 gr. oriza ili 150 gr. fadžole i 20 gr. soli.

23-og. 1914. Komandant odreda bio u izviđanje i radi izdavanja potrebnih naredaba i upustava.

Čine se brze pripreme otklanjanja neprijateljskih dejstava osobito sa artiljerijom, koja se priprema na položajima Krsca, Laništa i Kuka.

Osobitih podataka o neprijatelju nema.

Rejon primorja do blizu utvrđenja napušten od strane neprijatelja. Naši već počeli zauzimati djelove gorepomenutog dijela neprijateljske teritorije, premda primorjem krstari do samog Bara neprij. ratno brodovlje.

Protiv upada kačaka o kojima dolaze ... (nečitka riječ prim. S. M.) i zvještaji i preduzete su

- potrebne mjere ali do sada nema ništa ste strane. Diviz. Vukotić izvještava da se nekoliko vojske iz Hercegovine kreće za Primorje. Rat između Rusije, Njemačke, Austrije, Francuske, Engleske, Belgije i Srbije produžuje. Srbi potukli Austrijance na r. Drini. Diplomatski odnosi Crne Gore s Austrijom prekinuti u 6 sati uveče. Glas primljen oduševljeno. Bri. I. Đuroviću naređeno da posjedne Širočki vis.
- 24-1914 Na Lovćen dolazio Nj. V. Kralj. Kojom prilikom je ostao na Lovćen Nj. K.V. Knjaz Petar kao komandant Lovćenskog sektora t.j. desno-krilne i srednjekolone.
- 24-1914 Nj.V. Kralj se povratio na Cetinje. Neprijateljstva još nijesu započela. Austrijanci prema izvještajima rade na utvrđivanju Veljeg Brda. Flota krstari pokraj obala. Po cijelom frontu sve je kao i do sada. Kom. odreda izdao je naredbu komandama, a tiče se sve područne mu vojske u kojoj naredbi ističe da se važnost Lovćena i njegova veza sa naredbom Crnogorcima. Daju se savjeti i naredbe vojci o ponašanju za vrijeme rata, koliko što se tiče strojnog dijela tako i moralnog. Naredba štampana i razaslata (br. 19i 23 –III). Izdata je dispozicija odredu i upućena Komandantima brigada i Kom. Lovć. odreda i Vrhovnoj Komandi (v. akt br. 1) Izdata je dispozicija artiljeriji i upućena Kom. Artiljerije Kuk i Krstac. Inglezi zarobili u sjevernom moru podmornice njemačke i dvije uto pili.

25-1914. Na frontu nema ništa novo. Tačnijeh podataka o saveznicima nema. Sjutraće se poslati parlamentar u Kotor da izvijesti o skorom započinjanju neprijateljstva. U središnjem moru 2–3 ratne lađe Njemačke potopljene. Saveznička flota goni dva drendota Geben i Breslac.

26-1914 Jutros u 5 ½ sati otputovao parlamentar por. Kusovac s pismom Komandanta odreda za Nj. Kr. vojnog Komandanta u Kotoru s kojim mu se napominje da će poslje 6 sati od prijema pisma otpočeti neprijateljstva. Napominje mu se da skloni nejač, žene i starce i da istakne znakove na vjerska i humanitarna zdanja da se sačuvaju od bombardovanja.

Poručnik Kusovac bio do »Trojice« predao pismo oficiru iz štaba koji mu je dao priznanicu i izvijestio svog komandatna, koje mu je štab u Novi.

Paljba se mogla otpočeti na 1.s. popodne još ranije kom. odreda sa šefom štaba i ađutantom otputovao na osmatračku tačku na Kuk. Sve je bilo spremno za gađanje. Posmatranju je prisustvovao i NJ. Kr. Vel. Knjaz Petar.

Nj. V. Kralj dolazio je malo prije počinjanja naredbe do odmarališta na Kuk đe su ga Knjaz i kom. odreda sreli i ispratili.

Paljba je tek oko 3 ½ - 4 sata otpočela, ranije se usljed magle nije moglo. Paljba je otpočela sa 21 cm haubicama s Kuka, a nekoliko docinije sa 15 cm mortirima isto s Kuka. S prvim protiv Vrmca, a s drugima protiv Goražde.

Da se ne bi brkalo u dešavanje paljbe sa Krsca i Laništa nije bilo paljbe već docnije, kad su

haubice i mortire bile već udesile paljbu.

Neprijatelj je malo poslije nas otpočeo paljbu sa Vrmackih kupola (Najprvi metak neprijatelj je opalio iz ambrozije sa Vrmca na naše baterije na Krstac).

(n) protiv našeg položaja granatama, a tako isto protiv Krsca i Laništa kako šrapnelom tako i granatom, s Vrmca i paljba uopšte s obje strane bila je umjerena.

S naše strane ispaljeno je 17 haubičnih metaka i 17 mortirnih. Dva haubična zrna udarila su u tvrđavu Vrmac pri kraju blizu rovova. Dva mortira u Goraždu blizu kupole. Rezultat ovih neznan a prvih je teško odrediti. Paljba sa Krsca Laništa bila je slaba, bilo je nepravilnosti u gađanju, osobito baterije, koja je gađala Vrmac đe su se stalno dobijala preturanja i to veoma znatna koja prema dovoljnog broja metaka ispale nijesu bila popravljena te je komandant odreda naredio da se paljba onamo opet puno obustavi do sutra, kojom prilikom će sam komandat odreda poći na Krstac da prisustvuje udešavanju paljbe haubičnog voda i sto je teško išlo jer izgleda da neki (nečitka riječ prim. S. M.) nijesu mogli biti potpuno primljeni za obadvije haubice. Bilo je potrebno da se iz štaba uzme učešća u udešavanju paljbe, što je donijelo bolje rezultate. Udešavanje s mortirima isto je teško išlo, sve su se dobijali (nečitka riječ prim. S.M.) teke posljednji metci dali dobar rezultat. Osmatrači su malo pojma imali o načinu i uzrocima kako treba bateriju izvještavati te su s tim mogli samo ometati

komandantu (.....) (u zagradi nečitka riječ prim. S. M)

Neprijateljska artiljerija dejstvovala iz kupola s Vrmca protiv haubice na Kuka ambrazura s Vrmca, Goražde i Markova dola protiv Krsca i Laništa. Dejstvo sa ovim slabo prskavanjem šrapnela sasvim (nečitka riječ prim. S. M) granate većinom udarale u stranu ispred pozicija. Protiv Kuka dejstvo nikakvo. Naša paljba se prekratila uveče gubitaka nema.

27-og 1914 Komandant sa šefom štaba i njegovim pomoćnikom oputovao za Krstac da prisustvuje udešavanju paljbe sanomašnjih baterija. Usljed jakog i promjenjivog vjetra paljba se nije mogla otpočeti već tek poslijepodne. Dejstvo naše artiljerije nije bilo baš najbolje neprijateljski posa kao juče. Gubitaka nema. Pješadija stoji na svojim mjestima vis-avis (nečitke dvije riječi prim. S. M) je zauzela naša pješadija sa jednim brdskim 7 ½ cm vodom.

V. juče je austrijska flota oko 9 sati izjutra (sastav 3 parabroda) prišla na jedan kilometar daljine od vojnog pristaništa i bombardovala Markonijevu stanicu na Volujici, Pristan i Zaljevo izbačeno je oko 100 metaka rezultat nepoznat. Slaba paljba Ruske haubice juče bila je usled nemogućnosti poprave ugla dizanja zbog (nečitka riječ prim. S. M) ispred baterije. Neprijatelj se sprema i prevozi materijal na Goli Vrh. U Budvu je postavljen obl. Upravitelj. Naša vojska zauzima primorje od Grblja do riječke željeznice. Otpora nije bilo nikakvog. Stanovništvo dobro raspoloženo prema našoj vojsci a osobito Paštrovići.

Prilikom³¹ današnje paljbe s davanjem metka torpednom granatom pogodila se jedna platforma 21 cm haubice te je do popravke prestala da djeluje to je bilo već dockan po podne. 15 cm haubica već je na položaju prema Golom Vrh.

29-1914

Osobito nema ništa. Artiljerijski duel. Između naše i neprijatelj. Artiljerije produžuje. Baterije s Lovćena i Njeguša bombardovale su Vrmac u kojem je bilo nekoliko uspješnih metaka od kojih je jedan pokvario jednu pancir kutiju koja više nije djelovala. S naše strane bilo je dva vojnika lakše ranjeni. Naš odred broji prema dnevnom stanu:

a) Lovčenski odsjek pješadija of. 148 vojnika
5880; neboraca 528 konja 382

b) Primorski odsjek of. 65 vojnika boraca 2548;
neboraca 169; konja 82;

v) spuška brigada; of. 41 vojnika boraca 1733;
neboraca 161; i konja 75

g) Artiljerija na Kuk 8, 161 - , 30 – i 25 » »

Krstac 14 – 269-, 6 – i 44

Svega: 276.10591-,894-, 608

Odred zauzmišlje položaje od r. Željeznice obalom
morskom na vrhovima Pespalje, Obalje,
Veligrad, Ostrovica, Babac i Jevo u Paštroviće.

³¹ Prekrižen broj 28 ispred riječi Prilikom (prim. S. M).

- 29-og 1914 Gornje zauzimlje Primorski odsjek 27 – te. Riječko lješańska brigada zauzimlje položaje grebenom duž obale morske do varoši Budve. Varoš je u našim rukama 27-t mj. Bataljon Cetinjski pošao je (na) položaje sjevero istočno od Grblja. Prema današnjem izvidnice ovoga bataljona stigle su u s. Višnjevo i Zagora. Na ostalom frontu nema novo ništa. Podaci o borbi saveznika naših su u opšte povoljni. Pri današnjem gađanju pokvarena je podignjuta i druga platforma 21 cm haubice te je ostalo da se obadvije poprave.
- 30-og 1914 jutros komandant odreda otputovao za Cetinje, a možda dalje do Nikšića zbog savjetovanja zbog operacija. U dužnosti a za puta K.t. Lovćenskog odreda Nj. V. Knjaz Petar. Naša artiljerija danas nije dještovala već je počivala i uređivala se. Neprijateljska artiljerija dejstvuje ali malo čuje se o velikom uspjehu Engliške flote nad Njemačkom prilikom jedne velike bitke. Francuska flota dočekuje Englišku u Krf.
- 31-og 1914 Komandant osustvuje. Novosti nema nikakvih. Danas dan odmora za artiljeriju. Čula se iz daleka topovska paljba – sigurno sa strane Grahova. Dio austrijske flote skoncentrisan u boku oko Tivta i Novoga.

Avgust-.

- 1-1914 Okolo 10 sati izjutra komandant sa šefom štaba i Ađutantima pošao na osmatračku tačku (V. Komandat se povratio sa puta jutros oko 8 ½ satu i preduzeo svoju dužnost) Paljba je

- otpočeta kako sa položaja Kuka tako i sa Krsca. Palja 21 cm haubicama sa Kuka mortirnom granatom bila je gotovo ništava – ispaljeno je 10–12 metaka. Prešlo se na običnu granatu i paljba je odmah bila udešena na Vrmcu đe se dobila velika dobrih pogodaka.³²
- Paljba iz 15 cm mortira s Kuka a po Goraždu bila je srednje vrste, jedan je metak udario navrh kupole, ali joj nije počinio kvara. Jedan je metak udario u ambrozuru i proizveo eksploziju u unutrašnjosti tvrđave.
- 1-og 1914 mora da je bilo gubitaka. U isto vrijeme vrišila se paljba s Krsca protiv sve tri tvrđave. Jedan je metak pao ispred ambrozure na Goraždu i učinio eksploziju u istoj – dim je kuljao za dugo vremena iz tvrđave. Sa Goražda povlje toga metka, koji je bio za jedan minut prije gorepomenutog s Kuka, nije se gađalo u toku više od jednog sata osim samo s Kupole. Bilo je još dobrih metaka po Goraždu, Paljba po Markovu dolu bila je izvrsna. Tvrđava je bila jako obasuta metcima osobito njeno lijevo krilo. Jasno se vide porušeni djelovi. Kraj ambrazore kuljao je dim izgledalo je da je bila probjena. Paljba po Vrmcu s Krsca isto tako bila je odlična. Mogućnost granata se moglo dobro primiti pri svakom udaru a ovi su bili česti. Uopšte paljba je bila odlučna i komandant je častio sve vojnike rakijom.
- 1-og 1914 Sa Markova dola artiljerija je dosta rano prekinula dejstvo sigurno zbog povreda i priprema.

³² Kao u originalu nejasna rečenica (prim. S. M)

U toku borbe sa Taraboša (i s njega gađu dva topa) se podizao u dva put vezani balon duguljaste forme. Protiv njega gađao je polj. brzom. top sa Krsca šrapnelom. Udešavanje paljbe bilo je sporo, i slabo, ali ipak pošlje nekoliko metaka balon je bio prinuđen da se спушти. Pri ponovnom dizanju nije bio gađan samo što je otputovala ona krstarica koja nas je iskraj Krtola gađala. Mjesto nje se nalazila jedna oklopnjača starog tipa kao »Wien - Vidaresel« a blizu Tivta druga istog tipa. Osim ovih nalaze se oko osam torpednjača i nekoliko običnih parabroda. Paljbu je vršila oklopnjača na kraj Krtola ali izgleda bezuspješno metuk nijesu mogli biti primijećeni kao sto su one prvi.

1-1914

Stanje naše vojske kao i do sada, Hercegovački odred imao je borbe na Bijelu goru na koju su Austrijanci bili napali, neprijatelj je bio sa gubicima odbiven, s naše strane bilo je 40 mrtvih i ranjenih.

Očekuje se saveznička flota.

2-1914

Komandant sa šefom štaba otputovao na osmatračku tačku.

Od Štaba osobito nema ništa. Prema tačnom izvješću naš Cetinjski bataljon zauzeo je bez otpora položaj Prčja glava na ostojanju od 5 km od tvrđave Grabovca.

Kažu da je bio na tom položaju jedan bataljon pješadije, 8 mitraljeza i 2 brdsko brz. topa. Neprijatelj je otputovao za Grabovac. Prema izvještajima ima dosta vojske kod Bigove. Spuškoj brigadi koja je bila rezerva odreda naređeno je da otputuje preko Čeva do Nikšića

3-1914

te tako ona izlazi iz sastava Lovćenskog odreda. Izjutra se čula jaka topovska paljba s mora – sigurni smo bili da se pojavila saveznička flota. Došli su izvještaji o boju koji je bio u blizini Kašćela. Izgleda da je jedan parabrod utopljen zasigurno, a govori se za još dva-tri. Kada se dobije tačniji izvještaj imaće se o svemu znati. K večeri je došao izvještaj da već ima dosta spašenih sa utopljene krstarice i da se nalaze na Kastio. Naređeno je brig. Pejanoviću da uputi dr Lopičića, da ukaže potrebnu pomoć postradalim sa pomenutog ratnog borda. O saveznicima dolaze povoljni izvještaji. Hercegovački odred imao je bojeve oko Bijele Gore i Lisca sa Austrijancima, koji su bili potisnuti sa 200 mrtvih i ranjenih.

Sandžački odred je potisnut i vojska prema izvještajima dosta preplašena.

Svakog dana dolaze Primorci iz raznih zauzetih od naše vojske mjesta, primaju puške i idu kućama, daju im se »berdanke« jer su prije nekoliko dana mauzerke nestale.

Neprijateljski aeroplan je počeo bačati bombe na naše položaje ali za sad bez ikakvog rezultata. Bombe su u vidu črtvrtaste prizme sa kapislom pri vrhu, vezane na jedna, po dvoje ili četiri pri drvenom štapu radi davanja pravca. Prizme su teške po jedan kilogram izrada istih sa nađene bombe znak 1909. god. Veći broj pao nepravilno i ne iksplodirao. Danas je naša art. vatra bila malo slabija od jučerašnje.

4-1914

Jučerašnji boj desio se ovako. Oko ponoći izašle su iskraj Novog krstarice »Zenda« sa dvije

manje izvidnice i jednom torpednjačom radi izvidničke službe do Bojane. Kad su pošle od Bojane »Zenda« da znak da se bježi pokraj obale jer je opazila nečiju veliku flotu. Nastižu ih francuska i ingleska flota i kod Kašćela daje boj, u kratko vrijeme »Zenda« potopljena tone. Druga krstarica utopljena je kod Trašta. Komandant »Zente« potpukovnik Paul Tehner sa 14 oficira i 132 vojnika spašeni su na barskome sa Kašćela. Među gornjim 16 ranjenih i 4 bolesni. Uopšte većina vojnika su Dalmatinci. Dužnost gornje eskadre je bila da navuče neprijateljsku francusku i englesku flotu blizu tvrđave nebili joj kvara nanijeli. Glavni dio austrijske flote nalazi se kod Visa. Još jedna dužnost bila je ovoj floti da uništi Budvu i Kastio ako u njih nađe Crnogoraca. Komandant odreda sa šefom štaba bio na osma tračku tačku.

Izdata je odredu dispozicija broj 2. Prema naredbi Vrhovne komande u sastav odreda desile su se sljedeće izmjene: Naređeno da Lješanski bataljon ide put Cetinja, a odatle za Nikšić, isto Komansko-zagarački bat. i Pješivački. Takođe naređeno odjeljenima mitralješkim Njeguško-Ćeklićkog, Pješivačkog i Čevsko-bjeličkog bataljona da se prema idu sjutra za Nikšić. Pošlo jedno odjeljenje sa Koman-zagaračkim bataljonom i ostalim mitraljezima. Ostalo je samo dva mitraljeza.

5-1914

Usljed magle naša artiljerija počela dejstvovati poslije podna. Protiv Kuka dosta gađu i oklop-njače iz Tivta, a također i protiv Krsca i sa svih

tvrdava, prema nađenoj neeksplodiranoj granati na Kuk vidi se da je kalibar topa sa oklopnjače 24 cm dužine zrna 1 m 10 cm, težine 142 kg. Protiv Krsca djeluje i artiljerija sa Taraboša. Danas je ista uparila u ćošak od magazina, ali štete nije bilo.

Naredbom Vrhovne komande, komandant određuje diviz. Martinović naznačava se za komandanta Hercegovačkog odreda, a za kom. Lovć. Odreda naznačava se Nj.K.V. Knjaz Petar, za šefa štaba ostao je kom. P. Lompar, za pomoćnika N. Jovičević, za I ađutanta M. Martinović, II ađ. Por. R. Đurković, šef ordonansa I. Radonjić, na raspoloženje ppor. M. Dragović, kom. Straže kap. A. Jovičević ako ovo knjz odobri koji je na Cetinje (pozvati s Cetinja). Divizijar Martinović s kom. Rašovićem i por. Kusovcem otputovao. Naređeno da ide i Čevsko-bjelički bat. za Nikšić. Sastav odreda vodi se prema dispozicijama.

Fran. odred je skraćen (v. dispozicije). Zbog kretanja iz odreda pomenutih ranije jedinica izdata naredba da Intendanci Herc. Odreda da pripremi hranu za 39 of. i 3000 nižih činova. Naša prestražna linija dopire blizu utvrđenja da sa istih neprijatelj gađe protiv njih. Danas su iz iza.... bat. poginula dva vojnika, a jedan je ranjen. Komandant odreda Nj.K.V. Knjaz Petar povratio se sa Cetinja i odobrio sastav Štaba. Izdata naređenja da se razmještaj bataljona izvrši što prije kako bi se položaji bili zauzeti i određeni bataljoni kako bi mogli otputovati na mjesto naznačeno.

6-1914

Vrhovna komanda izvještava da su 5 neprijateljskih bataleona otputovali za Risan. Na frontu Komansko-zagaračkog bat. na Goli Vrh u sastavu 300 druga napao i bio odbiven s gubicima, s naše strane bio je jedan samo ranjen i jedan poginuo.

Dva bataliona Crmnička poslata su da pojačaju Srednje-krilnu kolonu i od danas stupaju u sastav iste. Hercegovački odred u okolini Grahova poslije prije 9 sati borbe odnio je pobjedu nad protivnikom koji je ostavio mnogo mrtvih i ranjenih. S naše strane gubici nijesu veliki. Borba je bila očajna. Neprijatelj je ostupio j. zapadno od Dvrsnika.

7-1914

Osobito nema ništa. Na ovom frontu sve je uredno. Naša artiljerija produžila je dosta uspješno bombardovanje neprijat. utvrđenja. Od Herceg. odreda novo nema ništa. Komanda Sandžačkog odreda nalazi se između Pljevalja i Prijepolja u Mihošlovici.

8-1914

Artiljerci su razrušili most na potoku od Zverinjaka na kolskom kuputu Cetinje-Kotor blizu Goražde. S naše strane danas nije ostvarena art. paljba. S neprijateljske strane poslijepodne bilo je paljbe dosta u rijetko. Šef štaba ađutant s puk Masalovićem izlazili su na položaj Kuk. U pristaništvu Boke Kotorske koliko se vidi nalaze se 3 ratna broda – kako izgleda »Wien«, »Monarch« i »Vidarezd« (5600 T) koji i djeluju protiv naših položaja, tri male krstarice »Leopard« i 7-10 manjih i većih torpednjača. O saveznicima ima malo podataka ali su dobri. Neprijatelj niđe nije nastupio već ostupio. U

- srpskoj vojsci došao izvještaj da su potukli Austrijance oduzevši im 40 topova i mnogo drugog materijala.
- 9-1914 Osobito nema ništa. Izdata naredba kom. M. Martinoviću da u zajednici sa por. R. Đurkovićem izvrši pregled prestražnog raspore da od Mora do Goliša, kojim rejon zauzimlju dva crmnička bataliona Donji i Gornji. Neprijateljska artiljerija je tukla sela Pelinovo, Šišiće i Radanoviće pa je stanovništvo ta sela napuštilo.
- 10-1914 Artiljerijske paljbe nije bilo. Zvanično se saopštava komandi odreda za načelnika Štaba Vrhovne komande naznačen srbijanski general Božo Janković. Za saveznike dolaze povoljni izvještaji. Saopštava se vojsci o ruskoj pobjedi nad Njemcima kod Gumbenema. Na frontu nema novo ništa. Naređuje se komandi Srednje kolone da organizuje dobrovoljačke čete Primoraca i da im dade oficire i podoficire.
- 11-1914 Na ovom frontu vlada red. Raku Martinoviću dato je da izvrši pregled nad stražama Srednje kolone. Sa neprijateljske strane danas nije ostvarena paljba.
- 12-1914 Prema izvještaju Srednje kolone, austrijska izvidnica je dolazila do Prčije Glave ispalila nekoliko metaka i povratila, poslije čega je slijedila artilj. paljba ali bez uspjeha. Naša artiljerija dosta uspješno sprovodi paljbu protiv neprijateljskih utvrđenja. Danas oko ½ sata poslje podne izašle su iz zaliva Boke Kotorske 6 ratnih lađa manje vrste. Jedna je bila upućena (torpednjača) S.3 radi izviđanja, a ostale su uzele

- pravać južno od ovih se odvojila jedna mala torpednjača i jedna mala krstarica i produžili su put ka Budvi, ostale su zastale. Pri prolasku ispalila je krstarica oba metka u pravcu Donjeg Grblja i kad je došla na slobodan pogled Budve ispalila je još 3 metka ali nije u varoš i onda su se obadvije povratile nazad. Prema izvješću izgleda da je krstarica bila »Sigeđvar«.
- 13-1914 Danas je bio na artiljerijskoj poziciji na Kuk šef Vrhovnog štaba gen. Janković sa dva srbijanska oficira.
- Artiljerijska paljba bila je uspješna. Neprijatelj obasipa naše položaje kako šrapnelskim tako i granatama s tvrđava i (nećitko, prim. S. M). Jedna granata pala je ispod Jezerskog Vrh.
- 14-1914 Novo na frontu nema ništa. Naša artiljerija sa Krsca uspjela je da išćera malu krstaricu ispred Perasta i pogodila je granatom iz prvog metka. Današnje gađanje izvršeno je protiv tvrđave sa 70-80% pogodaka. Danas je sproveden jedan golub na kojeg se posumljalo da je vojni te su ga ranili i tako uhvatili. Na desnoj nozi imao aluminijev prsten sa natpisom Io..M.H.C. 12.108.
- 15-1914 Zorom oko 5 sati čula se artilj. paljba sa svih artiljerijskih utvrđenja, a također i s mora. Izgledi su bili da će pješadija stupiti u dejstvo jer još do sad artiljerija nije počinjala tako rano. Kako se docnije doznalo stvar je tekla ovako. U 5 sati izjutra utvrđenja su otvorila artilj. paljbu kako protiv Kuka tako i Krsca. Dvije manje ratne lađe bile su izašle iz zaliva, a ostale prema Strekanici i s. Zagore i počele paljbu protiv naših odjeljenja u Gornji i Donji Grbalj. tj. u

sela Šišići, Pelinovo, Radanovići, Glavatičići i na visu Prčje glave. Frontu su potpomogle i tvrđave Grabovac i Goražde ovome pravcu. Neprijatelj je u ovo doba otpočeo napad u oba pravca – Grabovac, Prčja glava – Pozđe i Tivat, Donja Sutvara – Radanovići. Sastav oko 2000 ljudi. Neprijatelj je imao mitraljeze i artiljerijske topove (3) starog tipa. Koristio se aeroplanom, koji je nad vojskom letio i bombe baćao. Borba je počela zorom i stišala se oko Radanovića oko 11.30 pr. podne, a oko Prčje glave oko 3 s. popodne.

Izgleda da su naši početkom ostupili borbom pridržavajući se dispozicije broj 3 ostupajući pravcem Prčja glava – Glavati – Topliš. Gornjo-crmnički bataljon prišao je borbi kod s.

Radanovići. Borba je bila dosta živa.

Neprijatelj je u neredu ostupio imajući dosta mrtvih i ranjenih. Glavno nastupanje izvršeno je pravcem kolski put Budva – Kotor.

Neprijatelj je ostavio dva topa koje je naša vojska zarobila. O ovim topovima nije bilo ni riječi u prvim izvještajima o ovoj borbi već sjutridan, što je dosta čudnovato, a navodi na misao da isti nijesu zarobljeni za vrijeme borbi. Sa topovima je zarobljen i tovar municije.

Dobrovoljci su zarobili 7 neprijat. vojnika, od kojih je jedan Mađar, a ostali Rumuni. S naše strane bio je jedan mrtav, a 16 ranjeni, od kojih dva teško. Ranjeni su prenešeni u vojnu bolnicu u Budvu.

Odbijanju neprijatelja potpomogao je i naš nimski (nejasno, prim. S. M.) brz. Krupov vod sa

Kolužijskih kosa, čime ovaj nije mogao ipak željeni rezultat postići usljed neurednosti šrap upaljača. Kao što rekoh Donjo-crmnički bat. ostupio je ka Toplišu i na istom mjestu zanoćio ne zauzevši ostale položanje Stremanice – kolski put. Front je bio otvoren ali se s tim na sreću neprijatelj nije koristio, izgleda da je kod istog bila slaba moralna snaga. Gornjo-crmnički batalio je zakonačio na položajima koje je držao uoči samog boja.

Izdata je naredba kojom se batal. Donjo-crmničkom naređuje da zauzme stari položaj koji je ovaj nećkanja i mnogo rezonovanja i kritike ponovo zauzeo poslije 17-t. M. Zorom, poslavši izvidnicu od 50 ljudi. Prema ovome izgleda da je lijevi front bio slobodan i bez straže cijelu noć između 15. i 16-t. i dan 16-t.m. i polučuvan noću između 16. i 17-t.m. Zbog iste stvari poslat je kap. N. Jovičević i por. R. Đurković da izvide ovu stvar i izvijeste o toku ovog. Zarobljenici (7) sprovedeni su do Cetinja. Izdata je naredba da se plijeni topovi pošlju ka Lovćenu. Izdata naredba da se komanda srednje kolone o ukupu mrtvih i docnije se dobilo izvješće da je među ovima nađeno i 2 oficira, ima i ranjenika. U Pljevlja je ponovo ušla naša vojska. U blizini Budve nađena je u more jedna morska mina što potvrđuje da je minirana i na drugim mjestima osobito vojnim zalivima. Poslije borbe do sada na cijelom frontu sve je mirno.

Neprijatelj nije činio nikakvog pokušaja za ponovni napad. Izviđanja neprijat. vrši pomoću

- okruglog privezanog balona, koji se izdiže visoko pod Tarabošem. U pomenutom boju učestvovala su torpednjače.
- 16-17-1914 U toku 16. nije bilo paljbe ni s jedne strane. 17. bilo je paljbe s obje strane. Naša artiljerija uspješno bombarduje utvrđenja. Danas su dvije (nečitko prim. S. M) na Markov do zauzete od naših topova. Naših na Krstac ranjeno tri. Naredba je da s Cetinja uputi do ovamo jedna turska haubica s municijom. Ova bi se haubica dodala vodu kap. Blagote Martinovića. Za ojačanje rezerve lijevog krila kolone brigadira Pejanovića naređeno je da se oduzme jedna bat. iz odsjeka brigadira Iva Đurovića. Prema naredbi Vrhovnog komandanta određuje se dio vojske pod komandom divizijar. J. Vukotića sa nazivom »Sandžačka vojska«, a takođe se obrazuje novi odred pod komandom diviz. Mitra Martinovića iz Zetske i Durmitorske brigade, a pod nazivom »Drinski odred«. Na Male Zalaze jedna austrijska izvidnica pokušala je da čini izviđanje malo dalje, ali je bila odbijena od naše pješadije. Englezi su dobili novu pomorsku bazu u Sjevernom moru.
- 18-1914 Donešeni su oba brdska topa koji su 15. m. uzeti, oni su bronzani 7 cm starog tipa 1887. izrada 1898. Šrapneli su im čelični, a ne olovni. Baruti dimnu. Šrapnel je udešen do 25000 m. Nišan za granatu do 3000 m. Paljbe nije bilo danas ni s jedne strane. Danas uveče naši su odnjeli nad Austrijancima pobjedu na Vučjem dolu.
- 19-1914 Jutros rano otpočeo je neprijatelj paljbu sa

utvrđenja i držao je u toku cijelog dana bezuspješno. Naša artiljerija nije odgovarala. Oko 7½-8 sati pojavila se s pravca Italije velika flota. Pošto se unekoliko primakla vidio sam da je francuska po sistemu rasporeda dimnjaka. Flota se sastojala koliko se moglo primijetiti od 34 lađe od kojih je bilo 14 velikih oklopnjaka i ostalih raznih lađa manje vrste. Najprije su se primakle šest lađa možda na jedno 10 km ostale možda i dalje od 15 km i otvorile su paljbu protiv tvrđava na Oštru pontu. Paljba je sasredatička ali neuspješna jer su zrna koja nijesu pala u more udarala u spoljašnjem dijelu Oštre ponte s sjeveru od tvrđave. Ispaljeno je do 30 metaka bez da sam mogao primijetiti ijedan pogodak u tvrđavu. Flota je bila uzela hrđava mjesta za gađanje Oštre ponte jer su s mjesta gađanja front tvrđave bio mali – trebalo je da (nečitko prim. S. M) južnije da joj cio for tvrđave bude na videlo. Osmatranju je prisustvovao k-t odre da sa osobljem štaba. Poslije ovog kratkog bombardovanja flota se uputila u otvoreno more i kako izgleda prema izvještajima otplovila je u naše vode kod Bara.

Izlazak flote učinio je jak utisak, gađanje slab. Noću između 18–19. dolazio je kod komande Srednje kolone austr. parlamentar sa jednim tumačem, signalistom i trubačem s molbom za dozvolu, a na osnovu Ženevske konvencije da pokupi mrtve koji su ostali 15. m.

Komandant odreda im je otkazao iz razloga što je taj korak već sama naša vojska ranije preuzela, a za parlamentare se naredilo da se povrate tek

- ujutro iz razloga da ne bi bilo kakvih iznenađenja noćnih po njegovu povrtaku. Komandi odreda prikomandovane su tri novoformirane čete Majinska, Šiševska i Brajićka i pridodate su u sastav Srednje kolone brig. Pejanovića. Artiljerija na Kuk, osim ranije dovedene 10. m opsadne 24 cm martira pojačava se sa jednom turskom 12 cm haubicom koja se dodaje vodu kap. B. Martinovića na Koložujske kose. Položaj iste je dobar s istog može obasuti vatrom Grbaljsko polje put Radanovića i Tivat.
- 20-1914 Rano izjutra počela je artiljerijska paljba sa strane neprijatelja i trajala je u toku cijelog dana. S naše strane nije se gađalo. Na Kuk je poginuo jedan pješadijski vojnik krećući i polazeći za svoj (Cetinjski) batal. U daljini se čula topovska paljba izgleda da je s Grahova. Preuzeli su se ozbiljniji koraci zbog sprečavanja špijunaže, koja je kako izgleda dosta rasprostranjena većinom od strane žena. Naređeno je da se stanovništvo iz sela u rejonu naših predstraža da rezerva preseli pozadi vojske. Zbog špijuni-ranja danas je strijeljan Vuko Ivov Lazarević iz Grblja (Z.dan 1184, 20-VIII-914) u Kovača.
- 21-1914 Osobito na frontu nema niša. Paljbe nije bilo ni s naše ni s neprijateljske strane. Neprijateljske tri torpedne lađe izašle su iz zaliva i išle do Budve, ispalile nekoliko metaka i brzim hodom povratile se u zaliv. Štete nije bilo. Francuzi su dovezli materijal na Lovćen za otvaranje radio-telegrafske stanice na Vjetreni mlin. Ova će biti postavljena ove 2-3 dana. Sve četiri dana divizija Vučinića se bori s austrijskom

- vojskom kod Vučjeg dola. Za sad prema izvještajima rezultat dosta priličan.
- 22-1914 Na frontu sve mirno. U razmješčaju trupa nije bilo promjena.
- O saveznicima dolaze povoljni izvještai. Rusi su razbili Austrijance kod Lavova zarobivši ogromni dio vojske (do 200.000) i 140 poljskih topova količinu opsadnih i raznog materijala. Njemci unekoliko oslobađaju zapadnu granicu da bi pojačali istočni front kome prijeti velika opasnost od ruske navale. Belgijanci se drže kao i do sada. Francuzi kao da su m... (nečitko prim. S. M) popuštali lijevom krilu ali itekako suzbijaju Njemce.
- Neprijatelj gađa kao obično i izviše sa Goražda put Goliša i visova oko Jarišta. Poljska haubica 12 cm gađala je sa 5-6 metaka u Grbaljsko polje kuću đe svraće austr. Vojska t.j. Sušiča bustinu. Padanje zrna bilo udesno.
- 23-1914 Osobito ništa. Neprijatelj gađao popodne kao obično. Služi se za gađanje okruglo vezanim balonom. Kom. odreda sa štabom bio na Vjetreni mlin, đe se odrađuje radio-telegrafska stanica koja će sjutra, najbolje preksjutra proraditi. Paljba turske haubice protiv Ušća bije bez rezultata. Pet ispaljenih metaka bez ikakve eksplozije. Broj granata od turskih.
- 24-1914 Osobito nema ništa. Mrkojevički batalion ušao u sastav Srednje kolone.
- 25-1914 Sinoć na ponoći otvorena je radio stanica na Vjetreni mlin. Stupila je u vezu s Ajfelovom kulom od koje može primiti depeše-
Paljbe je bilo i neprijatelj je spalio neke dvije kuće u Grbalj.

- Izdana je naredba vojsci o važnosti telegrafske i telefonske veze, a s tim u vezi i o štetama usljed kidanja žice itd.
- 26-1914 Osobito nema ništa. Naši su zauzeli Foču, o saveznicima dolaze povoljni izvještaji samo što su Njemci dosta duboko ušli u Francusku i primakli se Bordou. Neprijatelj je gađao prestraže Srednje kolone kojom prilikom su ranjena dva naša vojnika. Bilo je paljbe artiljerijske kao obično.
- 27-1914 Ponovo su izlazila iz zaliva 4 neprijat. ratne lađe i došli do prema Budvi ispalili u pravcu iste nekoliko metaka ali bez ozbiljnog rezultata. Saveznička flota se nije pojavljivala. Neprijatelj se počeo služiti bačanjem lažnih izvještaja iz aeroplana o tobožnjim uspjesima austrijske i njemačke vojske. Naša vojska poslala je naprijed u Primorje i zauzela s. Nalježiće i Sutvaru. Neprijat. stoji u utvrđenjima. O saveznicima dolaze povoljni izvještaji. Situacija u Francuskoj primijenjena. Njemci bježe od savezničke francuske i engleske vojske svojoj staroj granici. Naši su zauzeli Foču. Na frontu Lovć. Odreda novo nema ništa. Radio-telegrafska stanica na Vjetreni mlin počela je raditi juče. Ima vezu sa Ajfelovom kulom i flotom. Predavati depeše usljed slabog ... (nečitko prim. S. M), snage i daljine ne može.
- 28-1914 Noću između 27. i 28. mj. Oko 11 ½ sati pa do oko 3 sata na Kuk je s Vrmca ispaljeno oko 10 metaka bez rezultata. Osobito na ovom frontu ništa. Poljski vod sa Bojane premješten u Murićane. Srbijanci su zauzeli Zemun.

- 30-1914 Na frontu ništa osobito. Razmještaj trupa ostaje nepromijenjen. Očekuje se pod Bar dolazak francuskog transporta sa opsadnim topovima određenim za Kuk i Krstac za dejstvovanje kako protiv tvrđava tako i protiv flote u zalivu. Za popravku puta Lovćen-Kuk preduzete su potrebne mjere.
- 31-1914 Paljbe danas uopšte nije bilo ali je prošle noći neprijatelj otvorio paljbu protiv položaja na Krstac. Osobito nema ništa. Preduzete su mjere radi ispravnog držanja oružja i nabavke materijala za čišćenje istog.

Septembar

- 1-1914 Osobito ništa nema značajnije. Od 2 neprijateljska šrapnelska metka ispaljena na Krstac poginuo je od prvog jedan artiljerijski vojnik. Od početka rata u Lovć. Odredu bilo je 5 poginulih i 6 teška ranjenika i 24 lako ranjena. Izlazile su ratne lađe iz zaliva, posljedica nema nikakvih.
- 2-1914 Vojsci su razdati opanci, od odjeće za sad nije ništa davano. Stanje odjeće kod vojnika slabo, od šatora isto tako. S naše strane paljbe nije bilo, ali neprijatelj tukao naše položaje bez uspjeha. Neprijatelj se stalno služi aeroplanom i povezanim balonom, koji čine osmatranja, Četiri ratne lađe izišle su iz zaliva i kako je izgledalo mećale su mine u more. Na Pračištima neprijatelj je pokušao da opkoli jednu našu izvidnici ali je bio odbijen. S naše strane su trojica lako ranjena.

- 3-1914 Kom. Odreda sa Prijestolonasljednikom posjetili su Markonijevu stanicu na Vjetreni mlin i iz blizine istoga osmatrali padanje nekoliko metaka ispaljenih sa Kuka.
Neprijatelj je s Kupola s Vrmca otpočeo paljbu protiv Kuka oko 9 s. pr. podne koju je pojačavao sve do 1 sat popodne koristeći za osmatranje privezani balon. Naši tom prilikom nijesu odgovarali. Neprijateljski aeroplan leti iznad Spiča i bača bombe. Posljednica nije bilo. Iz S krstarice iskraj Risna neprijatelj gađa Kuk 15 cm kalibrom o čem svjedoči šrapnelska čaša na rejonu baterije kap. Blagote Martinovića.
- 4-1914 Ranom zorom našle su se ispred Bara nekoliko austrijskih ratnih lađa koje su ispalile okolo oko 100 metaka ali bez ikakvog rezultata. Malo je povrijeđena Markonijeva stanica i ništa više. Zatim se flota povratila pokraj Kašćela i ispalila na isti 2-3 metka pa onda oko Budve i povratila se u zaliv. Izgleda da je u sastav bila jedna oklopnjača tipa »Monarch« i jedna krstarica tipa Zenda i nekoliko torpiljara. Francuska flota nije se pojavljivala. Kom. odreda službenim poslom odio na Cetinje i istog se dana povratio. Na Prčjoj glavi bilo je prepucavanja prestraža bez čega ozbiljnijeg.
- 5-1914 Jutros se pojavila saveznička flota kod Bara, koja je sasvim lagano pristupila sigurno bojeći se podvodnih mina. Sa flotom je stigao pod Bar transport sa ratnim materijalom – topovima koji će se odmah prevući na Kuk i Krstac. Na frontu odreda nema ništa novo.
- 6-1914 Izjutra se čula učestala ponovna paljba s mora, tačnijeh podataka nema.

- Desno krilo naše kod Velike gore pojačano je s jednom četom Njeguško-Ćeklićkog bataliona. Preduzete su potrebne mjere radi nadzora nad parabrodima koji cirkulišu Bojanom put Skadra i obratno da ne bi nosili vojnu kontrabandu. Izdato je naređenje kroz državu da se ženske ne propuštaju na ratište (dol. 1712). Ratni materijal iz Francuske iskrcaje se pod Bar i upućuje se za Cetinje.
- 7-1914 Ovoj Komandi sprovedenom od Cetinjskog bat. vojnik-bjegunac 98. pješ. Puka Jan Ludviček. Isti zna o dolasku francuskih topova u Crnu Gou. Kaže da se usljed toga komande iz Tivta prenose u Novi. Kroz vojsku se šire lažni glasovi o uspjesima austr. vojske. U blizini Pračišta su se pojavile neprijat. patrole. Posljedica nije bilo. U sastav Štaba izmjenjena je – dr Radovića koji je upućen za Nikšić zamijenio je sanit. N. Kešeljević. Neprijatelj je cijelo prijedodne obasipao paljbom položaj Krstac, gubitaka nije bilo.
- 8-1914 Komanda dobija izvještaj od Vrhovne komande da se u rejonu Kotor – Mostar nalaze dvije neprijateljske brigade.
- 9-1914 Komandant odreda pozvan službenim poslom na Cetinje. Na frontu odreda nema novo ništa.
- 10-1914 Osobito nema ništa. Komandu je posjetio Nj. V. Kralj Gospodar koji je izlazio do Vjetrenog mlina, a poslijed i Nj. K. Vis. Prijestolonasljednik s francuskim oficirima koji su došli radi pregle da položaja i izabiranja baterijskog mjesta. Danas je stigla još jedna 24 cm mortira koja je

- usljed naše mekosti puta zastala u blizini Dvorca. Dio francuskih topova stigao je na Cetinje.
- 11-1914 Po cijelom frontu sve je uredi. Neprijateljska artiljerija tek da se čuje nekoliko metaka na Krstac krstaricom sa Perasta. Iz Albanije dolaze izvještaji da je počela revolucija. Muhamedanci zauzeli V... (nečitko S. M) i postavili svoje činovništvo.
- 12-1914 Uopšte sve je uredi. Primjećuje se slabo držanje naših vojnika prema imanju stanovništva u Grbalj. Zbog pljačkanja obično zbog slabog nadzora smijenjen je kom. Crmničkog bataljona Niko Plamenac s dužnosti, toga je u tome zastupao kom. Gvozdrenović. Paljbe nije bilo. Sektor Kuk pojačava se s jednom 24 cm teškom mortirima koja će skoro biti na svom mjestu jer je već stigla na Lovćen, a uskoro će biti pojačana sa još nekoliko dalekoboynih topova – francuskih. Svi ovi topovi stigli su na Cetinje i ima ih 8 i to 4 – 12 cm i 15 ½ od kojih će jedan dio biti na Krstac, a jedan dio na Kuk.
- 13-1914 Danas nije bilo. Uopšte sve je uredi. Naša vojska »Sandžačka« nalazi se u Foči, Goraždu i Rogatici, a prestražama ispred ovih u pravcu neprijatelja. O saveznicima dolaze povoljni izvještaji. Sa svih frontova. U Srbiji stanje je povoljno premda su napuštali zauzeta mjesta u Slavoniji. Od Pi.... (nečitko prim. S. M) još se ne nalazi austrijska vojska koju srpska postepeno suzbija.
- 15-1914 Na frontu sve je uredi.
U rejonu Gornjo-crmničkog bataliona stigao je

austrijski parlamentar s zapečaćenim pismom za Vrhovnu komandu, koje je pismo upućeno za Cetinje. U pismu je od strane austrijskog komandanta Balkanske vojske Potčoreka traženo da se razmjene zarobljenici na što je s naše strane odgovoreno da tome sad nije vrijeme već će to biti tek poslije rata.

Rusi su kod »Ulka« (Mađarska) razbili austrijsku vojsku koja je ostupila od Pše... (nečitko prim. S. M) Rusi su već u Mađarskoj.

Na njemačkom frontu saveznici takođe suzbijaju neprijatelja.

N. komandant u Novome je podmaršal Veber od Vebeu.

Od flote komandant Ko..... (nečitko prim. S. M.) Verru.

17-1914

Na cijelom frontu nema osobitih promjena. Sa naših položaja se uopšte ne otvara paljba. Usljed dovođenja i izvođenja na položaje francuskih dalekoboynih topova koji sad idu na Kuk. Artiljerija na Krstac povećana je sa jednim poljskim brzometnim topom.

Francuska artiljerija još se prevozi. Neprijatelj većinom gađe protiv Kuka u razne periode vremena – gađe i preko dan i noću.

18-1914

Neprijateljska izvidnica dolazila je u blizini Prče glave. Frezultata kakvih god nema. Inače na frontu sve je uredi.

19-1914

Pri punjenju granata u laništa dogodio se nesrećan slučaj. Eksplozijom jedne granate ubivena su na mjesto 4 naša vojnika, 5 teško ranjeni među kojima i kapet. Blažo Marićević. Naređeno je da se izvrši isljeđenje po toj stvari. Prilikom

- prevoženja francuskih topova na položaj
(nečitko prim. S. M) artiljerijskom posadom sa
voljom i radom koji je većinom na njih legao i
zaslužili priznanje koje im je dato od strane
k-data odreda i data im je napojnica. O savezni-
cima dolaze povoljni izvještaji.
- Rusi su zauzeli Mađarsku.
- 20-1914 Na frontu odreda sve je uredu. Pozicije na Kuku
uređuju.
- 21-1914 Na moru se pojavila francuska flota koja je
doprtila u Bar dva transporta jedan sa jedan sa
pšenicom, a drugi s materijalom za veliku
Markonijevu stanicu u Podgoricu. Neprijatelj se
odmah poslužio sa jednim monoplan³³ radi
izviđanja koji je letio do iznad Pristana. Pri
svom povratku art. sa Kuka (dva mala francuska
topa) gađala ga je i kako izvještaji glase aero
plan je bio pokvaren jer je (nečitko prim. S.
M.) u zalivu odakle ga je povukla jedna torpe-
dnjača. Na Kuk je ranjen jedan francuski vojnik.
- 22-1914 Na frontu je sve kao obično. Neprijatelj stalno
gađa pozicije na Kuk. Danas je adut. Štaba bio
s Kovače u Grbalj radi izviđanja nekih nespo-
zuma između kom. brigade kom. M. Lekića i
kom. Donjo-crmničkog bat. kap. N. Plamenca.
Letio je u pravcu Bara neprijateljski aeroplan
(balon) ne kao oni jučerašnji što koliko toliko
potvrđuju izvještaji o kvaru jučerašnjeg.
- 23-1914 Juče je na Kuk poginuo franc. vojnik Vat koji je
danas na svečan način sahranjen uz vojničke
počasti i pucanje pušaka kod crkvice u blizini
našeg logora. Sprovodu je prisustvovao kom.

³³ Misli se na aeroplan (prim. S. M).

odreda s oficirima našim i francuskim, Na položaj Kuka izvedeni su svi francuski topovi te tako sada imamo na Kuk i neposrednoj mi blizini t.j. Koložijske kose: 2 topa 15 cm; 2 topa 24 cm mortire; 2 teške 24 cm haubice; 2 dalekobojna 12 cm italijanska topa; 4 francuska 12 cm dalekobojna topa; 4 francuska 15 ½ cm dalek. topa; 2 polj. 7 ½ cm brz. Kr. Topa; 1 top 12 cm turska haubica i odviše za upotrebu za aeroplanse nalaze se 2 brd. Francuska topa 6½ cm, svega = 21 top.

Na Krstac: 2 laka 15 cm opsadne haubice; 1 teška 21 cm haubica; 2 teške 24 mortire; 1 laka 15 cm mortira; 2 87 cm polj. turska i 1 polj. 7 ½ cm brz. top, svega = 9 topova. Srednja kolona 2 brdska 7 ½ nebrz. topa (Krup) i 2 8.7 cm polj. ner. topa, svega = 21 topa. Ljevokrilna kolona: 4 topa 7 ½ cm nebrz. Topa; 4 polj. 8.7 cm nebrz. Topa i 15 cm laka haubica, svega = 9 topova.

SVEGA 43 topa

24-1914

Osobito ništa nema.

25-1914

Rođendan NJ.V. Kralja osluženo je blagodarenje u maloj crkvi kod Dvora i ispaljen 21 metak t.j. u osustvu topova bačene su 21 bombe. Naređeno je da se 2 brdska nebrz. topa 7½ cm postave na Prčju glavu.

Komandant odreda otputovao za Cetinje. Juče je ranjen još jedan francuski vojnik na Kuk.

26-1914

Stanje nepromijenjeno.

O saveznicima dolaze povoljni izvještai. Rusi su u Marmartu – Segetu (Mađarskoj). U Albaniji stanje uzbunjeno, Esad paša stigao u

- Drač dočekan dobro. Muhamedanci uzeli vlast u ruke.
- Došao je admiral de Bon na Kuk radi pregleda položaja, učinio je pregled na Krstac.
- 27-1914 Neprijatelj produžuje paljbu protiv Kuka. Zapalio je jednu kuću do oficirskog stana u kojoj su isto tako živjeli oficiri. Štete osim paljevine nije bilo. Komanda odreda da se živalj iz s. Kuka, Bostura i Dolova iseli. O isljeđenju u Grbalj t.j. ponovo 15 avg; 4 sata odnosno iznenada austr. Izvidnice na Prčju glavu i šišnjarenja u rejonu bat. Donjo-crmničkog. Kom. M. Martinović ponovio je svoj referat koji je zaveo u dr. od 2312.
- Osobito nema ništa na našem frontu. Umro je kralj Karlo Rumunski (prirodnom smrću?) koji je bio pristalica mira sa Habzburgovcima i Hoencolernima. S njegovom smrću možda će se izmijeniti situacija Rumuniji.
- 28-1914 Novo sa fronta nema ništa. Vojska je raspoređena na istim položajima. Nastupajuća studena i hrđava vremena te se misli o raspoloženju vojske na kontaimanima, ona u Grbalj već tako je raspoređena. Već je na Lovćenu i okolini bilo dva put mećave i kiša osobito ove 4-5 dana dosta ... (nečitko prim. S. M) življenje u malim šatorskim siromašnim baračicama.
- Misli se o premještanju štaba u Primorje. Naša vojska kod Sarajeva bila je napadnuta od neprijatelja koji je kontranapadom odbiven i gonjen. Neprijatelj je imao mnogo gubitaka, o našim i srbijanskim (ove dvije vojske zajedno učestvovala) nema još opširnog podatka.

29-1914 Uspjeh postigla i naša vojska »Drinski odred«. Na cijelom frontu nema novo ništa. Pozicije na Kuk se pripremaju za otpočinjanje paljbe protiv neprijateljskih utvrđenja.

U dopunu dana 23. m. – Na Kuk je dodato još 2 mala brdska topčića, a na Krstac 1 ruska 15 cm haubica, a u rejonu Srednje kolone još 2 7 ½ cm brd. nebr. topa (Krupova).

I tako svega topova 48

30-1914 Na frontu nema ništa osobito. Neprijatelj produžuje rijetku topovsku paljbu protiv Irvana. Čine se neke popravke na bateriji Markov do – Vrmac je potpuno zakrpljen. Neđe u blizini Vrmca udešena je kako izgleda baterija 15 cm haubica koja se još nije (nečitko prim. S. M) mjesto.

Oktobar

1-1914 Osobito nema ništa.

2-1914 Usljed krvavih vremena koja nastupaju i studova učinjene su neke promjene u razmještanju trupa kako bi im se omogućilo stanovanje po kućama. Naređeno je da se živalj iz sela Bostura, Kuk i Dolovi preseli na svoje zimnje stanovanje, a u njihove kuće da se usele vojnici te tako: Cetinjski batalion kvartuje na Bostur i Kuk s prestražama na Ljesice i Zverinjak; Ceklinski na Dolove sa prestražama na Solar – Pravnicgoci; Njeguško-čeklički nepromijenjeno (Žanjev do sa prestražama od Pračišta do Visoke gore – Cuce). Komanda k-at brigade Desnokrilne kolone na Njeguše; Ceklinsko-riječka (kao

- rezerva) između Gorovića i Bratešića. Ljubotinjski od s. Radanovići-Pelinovo-Mirac. Gornjo-crmnički i Donjo-crmnički od kolskog puta Budva-Kotor do mora sa prestražama na liniji Pobrđe – Prčja glava i Lazarevići. U rezervi se nalaze bat. Mrkojevići i Barski. Osim gornjih jedinica učestvuju i Dobrovoljačke čete sa rejonima naznačenim u posadi, prestraži i rezervi. Stanje Ljkevokrilne kolone isto osim što su oduzeti bat-. Mrkojevički i Barski. Štab Srednje kolone u s. Bratešiće.
- 3-1914 Štab komande Lovć. odreda danas premješten u d. Prijedor. Nastanjeni u prihvatnim kućama. Na frontu odreda nema novo ništa. O saveznicima dolaze povoljni izvještaji ali važnih promjena u situaciji nema. Belgija je gotova sva njemačkim rukama. Austrijske vojske ima još na srpskoj teritoriji i to na malom rejonu južno od Loznice.
- 4-1914 Ranom zorom pored našim primorjem pojavila se saveznička flota sa okolo 40 komada brodova koliko se moglo primijetiti. Pred istim se dio isticao croiseir classe »Valdek Raissean«. Iz zaliva Kotorskog bio je izašao neki mali broj lađa. Gornji brod počerao je jednu torpiljarku lijevo je gađujući s plotunima od 5-6 metaka, ova u njavećem bježanju udaljila. »Raissean« je bio napadan od podvodnih lađa od koji je kako je došao izvještaj jednu utopio, a on sam zdrav iz borbe izašao. Flota se do nekog doba popodne mogla vidjeti na pučini pa se postepeno udaljila i iz pogleda izgubila.
- 5-1914 Saveznička flota se uveče toliko odmarala te je dala mogućnost austrijskoj floti te je ova još

prije osvitka pošla put Bara i tamo bombardovala Pristan zapalivši dvije bačve i odatle se povratila u zaliv. Zatim je odletio austro. aeroplan i bačio bombu u blizini Pristana i povratio se. Danas je artiljerija i naša na Kuk gotova da iz svih oruđa otvori paljbu. Koju će kako izgleda sutra otpočet. Neprijatelj se služi noću reflektorima i svjetlećim raketama. Najbolji reflektor izgleda da je na Tarabošu jer jačina farova dopire do nas i u Prijedor, a to znači na daljinu od 16-18 km. Naša Komanda i selo u koji je postavljena potpuno je izložena noću i lako može biti s mora iz ratnih brodova tučen.

6-1916

Rano izjutra oko 6 sati otpočela je naša artiljerija s Kuka i s Krsca paljbu protiv neprij. utvrđenja osobito protiv Vrmca. Paljba iz francuskih topova bila je ubrzo udešena. Granate su pogodile Vrmca te je svaki čas izgledalo kao da je vas zapaljen. Gađana je u Goražda i Taraboš. Neprijatelj je odgovarao ali mu je vatra slabija od naše. Osmatračka tačka nam je bila blizu sela, a poslije podne na putu Donji Grbalj pri vrhu strane. Gubitaka s naše strane nije bilo osim jedan vojnik što je bio lako ranjen. Danas se neprijatelj sasvim slabo koristio balonom, kojeg je dva put dizao i gotovo istovremeno spuštao, drugi put se primijetilo da je slabo gazom napunjen. Danas je ispaljeno protiv Taraboša 42 metka. Protiv Vrmca naših 106; francuskih 122 cm = 290 155 cm = 160. Protiv Markovog dola na Žive určeve 28; protiv grada Kotorskog 42, protiv Goražde 103 i protiv balona 3, svega 774. U toku paljbe na Krstac zapela

- 7-1914 je u cijev 24 cm mortire marhitna granata. Cijev je ... (nečitko prim. S. M) i izvedena iz stroja. Paljba protiv neprijatelj. utvrđenja produžice se sistematski i danju i noću.
- Danas je vrijeme kišovito i maglovito te se ne može onako paljba vršiti kao juče ali ipak prema pravcu (nečitko – prim. S. M) kako bi se smetnuo neprijatelj da čini popravke na utvrđenjima. Paljba je rijetka.
- Rezultat jučerašnjeg gađanja vrlo dobar procenat gađanja 80%. Vrmac je dobro oštećen odobito njihova desna strana (gledajući s Kuka).
- Komanda Desnokrilne kolone izvještava da se u toku noći prevezao materijal na Goražde, s koje je neprija. gađao puščanom paljbom naše onamošnje predstraže.
- 8-1914 Na frontu odreda nema ništa osobito. Iz Vrhovne komande izvještavaju da je ova (nečitko – prim. S. M) energično i sa velikom vojskom napala Sandžačku vojsku i Drinski odred bio je s velikim gubicima odbiven. Neprijatelj je htio da razbije naše desno krilo. Borba bila kratka. Jedna baterija za dva dana ispalila 1780 metaka. Kom. Drinskog odreda izvršio je vješt napad na pozadinu i lijevi bok neprijatelja (pravac rejon Kalinovik-Foča) i prinudio ga da pobjegne ka Dobrom polju. Plijen jedan brdski brz. top, raznog materijala. Na frontovima saveznika nema osobitih promjena.
- 9-1914 Osobito na frontu odreda nema ništa.
- Neprijateljska flota pojačana pod Tivat sa jednim drandotom »Franz Ferdinand« glavno naoružanje kojeg – 4 topa 305 cm; 8 od 248 cm; 20 topova

- 10-1914 razne vrste, 8 lakih i 4 mala 14.500 T koji je već otpočeo paljbu protiv Kuka, sa kojeg je jaka arti. paljba bila protiv Vrmca koje dosta prilično načet. Usljed magle i oblaka bombardovanje je vođeno vrlo uspješno. Jedan Francuz ranjen. Na frontovima saveznika nema važnih promjena. S tri oklopnjače vodnim plotunima gađe neprijatelj iz Tivta naše položaje na Kuk. Do sad nema osobitih rezultata. Vrmac je jako poštećen, kako izgleda dvije kupole iz upotrebe i neke ambrazura sa pravcem ka Krscu. Pravac tj. for u pravcu Tivat – Dražin do dobro je sačuvan jer nije izložen našim mecima. Od saveznika su došli sasvim povoljni izvještaji. Rusi su potukli Njemce i Austrijance na cijeloj liniji Bal. More – Pšelims. Francuzi su ih takođe potukli.
- 11-1914 Šef Štaba, I ađutant, pobočnik šefa štaba i of. pri štabu por. Dragović bili su na izviđanje do na Prčju glavu odakle su u blizini tvrđave Grabovice i malo dalje Radovići. Paljba je jaka bila, danas iz Tivta gađa oklopnjača. Na Kuku smo danas imali štete u ljudima i u materijalu. Jedan 120 cm top francuski pogođen granatom potpuno izdvojen iz stroja, 2 topa od 155 cm polomljenih točkova (po jedan točak) ali će se isti odmah uvesti u dejstvo ishanjem novih rezervnih točkova. Jedan Francuz poginuo, jedan tek što je živ i 6 su ranjeni. Na ostalom frontu našem sve je po starom. Naša Sandžačka vojska i Drinski odred imali su žestokih bojeva protiv 3 put nadmoćnijeg neprijatelja i odbili su ga. Usljed strateškog razloga

- Sandžačka vojska je odstupila u Goražde, a Drinski odred u Foču.
- 12-1914 Parabrod za koji je zapisano da je »Franz Ferdinand« ustvari je »Radedzku«.
- Usljed prskavanja granate u cijev 21 cm haubice cijev je izvedena iz stroja, ista će se zamijeniti sa drugom, koja je u ratu sa Turskom ostala bez lafeta. Paljba se vodi uspješno protiv neprijateljskih utvrđenja. Neprijatelj odgovara osobito sa flote. Inače na frontu odreda nema osobitih izmjena.
- 13-1914 Jedan 12 cm francuski dalekobojni top na Kuk pogođen zrnem s flote od 30.5 cm prekidan i potpuno izveden iz upotrebe. Gubitaka nije bilo jer su ljudi bili na objed. U Crmničko-primorskoj brigadi je formirana izvidnička četa od 60 ljudi. Hercegovački odred zauzeo Kobilju glavu zarobio jedan top, 1 mitraljez i 20 konja.
- 14-1914 Osobitih događaja nema. Prilikom izlaženja na Prčju glavu 14. m. u Komandi brigade našli smo jednu bombu bačenu sa aeroplana koja je modernijeg tipa negoli prve koje su s aeroplana bačane. Ova je kruškovidna i pri vrhu trošeni propeler. Teška je do 7-8 kilograma ako ne više. Od neprij. haubične granate koja je prodrila u nišan francu. dalekometne topove poginula su 3 francuska vojnika.
- 15-1914 Juče je jedna neprijat. patrola pod komandom jednog vojnika (sastav 18 druga) bila napadnuta od naših kod Vranovića. Docnije je bila potpomognuta od druge patrola. Prilikom boja poginula su 2 neprij. vojnika, a 4 su zarobljena među kojima vojnik koji je ranjen. Od zarobljenika

- ranjen je i jedan vojnik. Jedan naš ranjen. Osobitih podataka nijesu dali.
- Kom. Prelije obustavio paljbu sa Kuka usljed promjene pozicije za franc. topove. S Krsca se gađe osim u slučaju hrđava vremena. Inače na frontu stanje kao i do sada.
- 16-1914 Osobito nema ništa na frontu. Komandi se prijavio brg. Đurović sa štabom koji se sa istim prenmosi u Kovači. Pod komandom su stoje stara komanda i četiri bat. u Donji Grbalj – Donjo i Gornjo-crmnički, Mrkojevički i Barski.
- 17-1914 Osobito na frontu nema ništa. Stanje nepromijenjeno.
- 18-1914 Sektor Krstac pojačan sa dvije čete Cetinjskog bat. koji u isto doba pojačavaju front Njegovćekličkom bat. Paljba i sa sektora Krstac obustavljena. S dogovorom da se dnevno može ispaliti 4-5 metaka zbog držanja morala u vojsci. Turska objavila rat Rusiji bombardovanjem Teodesije na Crnom moru.
- 19-1914 Dolazak franc. flote u naše more, krstarenje u blizini aust. obale. Čim je flota stigla uputila su se 3 aeroplana neprijateljska i bačala bombe (18) u Bar bez hrđavih posljedica. Povratili se uredno nad glavala francuskih ratnih lađa. Dolazak flote skopčan s dolaskom jednog transporta i obilaska engleskog poslanika sa jednim oficirom. Kom. odreda otputovao za Cetinje do povratka će ga zastupati brig. I. Đurović.
- 20-1914 Na frontu odreda nema ništa novo. Dvijema bombama koje danas bačene iz aeroplana otkrivena je kuća – kancelarije Barskog društva koju je bomba u krov udarila. Pokvaren je vagon na

- željezničkoj stanici. Bombe su jakog dejstva. Francuska flota se više ne vidi na horizontu vjerovatno je otputovala u Krf.
- 21-1914 Naređenje da se baterija s Dobre vode premjesti na Volujicu. Naređenje da se artiljeristi na Volujici naoružaju puškama. Art. paljba bila sa obje strane. S naše strane gubitaka nije bilo. Nepr. Aeroplan na Goliš, a takođe da je isti i flota gađala, gubitaka nema (zrna su pala preko Goliša put Stanjevića).
- 22-1914 Sinoć je bilo borbe između jedne nrp. izvidnice i prestraže Njeg-ćekličkog bata. Napadaju pot pomognut vatrom s bedema kotorskog i s jedne torpednjače do 10 sati. Kad je napala pješadija sa Špiljara i Škaljara u pravcu Pračišta i Vranjina. Mišljenje je da je bilo 150-200 nep. vojnika. Naša straža zadržala je neprijatelja dok joj je došlo jedno pojačanje sa Žanjeva dola. Neprijatelj je bio odbiven. Gubitaka nemamo. Okolo ponoći paljba je prekinuta. Danas na frontu ništa novo nema.
- 23-1914 Osobito nema ništa. Na frontu sve po starom. Neprijatelj vrši sasvim slabu art. vatru na koju se slabo sa naše strane odgovara.
- 24-1914 Brig. Đurović predložio da mu se odobri da izvrši jedan mali napad s ojačanim izvidnicama u pravcu Goražde da smetne ogradu nekih šančeva na neprij. prestražnoj liniji. Prijedlog mu je taj odobren s tim da se taj napad izvrši u svitanje dana 27. O ovome izvještena i Komanda Lijev. Kolone da bude radi svakog slučaja gotova.
- 25-1914 Na frontu odreda nema ništa novo. Stanje trupa nepromijenjeno.

- 26-1914 Napad koji se mislio izvršiti sutra zorom odložen je usljed kiše koja je pala za docnije tj. do druge naredbe.
- 27-1914 Izvještaji o Rusiji sasvim povoljni kako na austrijskom tako i na njemačkom frontu.
- 27-1914 Osobito nema ništa s fronta odreda. Kom. francuske artiljerije na Kuk g. Prilije premiče većinu detašmana s Kuka na Cetinje zbog zdravstvenih prilika 50 vojnika kao posadu kod topova. Kom. Prilije smatra sebe odriješenih ruka da radi kako zna najbolje nađe na što je opunomoćen od strane francuske vlade koja ga je u Crnu Goru poslala. Vrhovna komanda mu je samo dala dozvolu za premještaj artiljerije s položaja i ništa više, a da prijedloge ako ih upućuje preko komande Lovć, odreda. Detašman je otputovao i ostavio svega 39 vojnika.
- 27-1914 U naoružanje trupa ušle su i srpske ručne granate s kapsulom na vrhu istog koje se nalazi fitilj koji je u vezi sa eksplozivom. Granate se uzimaju u ruku kucne se s kapislom otvorom predmotku da pukne i bači se. Kapisla dotakne fitilj, a fitilj eksploziv pomoću druge kapisle koja se u unutrašnjost bolbe nalazi.
- 27-1914 Pri nošenju kapsula se čuva bakarnom kapicom koja čuva kapislu od udara.
- 28-1914 Usljed bojeva na Grahovcu naredila je Vrhovna komanda da se onamošnjoj vojsci pošlju u pomoć dvije čete Cetinjskog bat. a koje su u rezervu Njeg-ćeklićkog bataliona. Po su čete Konadžijska i Bjeloška. Čim su dobile naredbu četa Konadžijska pod komandom vojnika otputovala je, a četa Bjeloška podbodena od kom

- čete por. L. Jovanovića otkazala je poslušnost i nije htjela oputovati jer joj je kom. čete kako je doznato izmamio riječ da neće hoditi. Kom. odreda je naredio da četa odmah krene ili u protivno da dođe u Komandu na Prijedor pri čemu knjaz im je dao riječ da će ih razoružati i poslati u zatvor. Dok kretanje na Grahovac određuje na 10 ura uveče of. čete por. Jovanović, barjakat i 15 vojnika izjavili su da će ići na Grahovo i ostali. Na frontu nema novo ništa osobito. Neprijatelj gađa ali mi mirujemo.
- 29-1914 28 vojnika stigli su jutros pred komandu i izjavili da su odrekli ali da nijesu htjeli ići jer im je kriv oficir koji ih je podbuvario na neposlušnost. Knez je naredio da se odmah preda oružje i municija i onako razoružane poslati u zatvor u Budvu odakle će se uputiti za Bar, a četvorica od njih koje oni izaberu ostaju u Budvu da daju odgovore na pitanja o toku rečenog događaja. Naređeno je da se por. Jovanović i četni barjaktar Bjeloške čete prijave Komandi odreda. Uopšte osobito nema ništa. Saveznička flota pojavila se u našim vodama u ubrzo ischezla. Neprijateljski aeroplan leteći nad primorjem bačio je letke preko kojih poziva stanovnike od 17 do 40 god da se prijave na službu u svoju državu i da je brane jer brane i ostala njihova braća Srbi i Sloveni uopšte, hrabro boreći se za svoju domovinu.
- 30-1914 Zbog aeroplana i flote metnuta je jedna ruska 15 cm haubica na Kurilo. Oblasnoj upravi u Bar naređeno je da učini zapisnik s vojnicima čete Bjeloške i da ih pošlje.

31-1914 Danas u blizini Grabovca padala su i eksplodirala nekoliko zrna (granate) ali izvještaja tačnih nijesmo dobili ko je gađao. Mi nijesmo, a flotu francusku nijesmo naodili ni videli.

Novembar

1-1914 Na frontu nema promjena. Artiljerijska paljba dosta je slaba. Mi gađamo s Krsca zbog ... (nečitko – prim. S. M.) i opravke Vrmca.

2-1914 Ponovo se zabranjuje da žene i deca idu po logorima. Danas su prošle u blizini obale 2 neprij. torpednače i pošle put Bara. Približivajući se gađala ih je naša artiljerijska posada sa Kuka te se odmah udaljila. Osobito na frontu nema ništa. Saveznicima osobito Rusima ide baš dobro na sva tri fronta. Srbijanci su ostupili do Kraljeva usljed velikog napada neprijatelja.

3-1914 Osobito na frontu nema ništa. Čuje se da su se Francuzi iskrcali kod Dubrovnika samo što se to ne potvrđuje. Osobitih promjena na frontu nema.

Naše trupe odbile su napad oko Grahovca, ostale trupe nalaze se s desne strane Drine đe im se lakše držati protiv čestih napada neprijatelja koji ih u tome mnogo ne žali.

29. pret. mj, izdat je poziv Vrhovnog komandanta vojsci zbog neposlušnosti pljačkanja koji jedan primjerak se prilaže ovom dnevniku.

4-1914 Zbog neposlušnosti kažnjeni su vojnici Bjeloške čete sa 30 dana zatvora u Baru, a por. Jovanović 30 dana zatvora u Budvi. U toku ovog vremena videće se da li će se isti predati vojnom sudu ili

će se s tom kaznom ograničiti. Juče oko podna čula se jaka paljba u pravcu Dubrovnika.

Izvjestaja nemamo tačnog, takođe se čula paljba učestala i pred oko 5½ sata. Sa tačnijih podataka mislim da neprijatelj gradi kakvo utvrđenje i da su ono pucnji mina i današnji.

5-1914

Nastupaju hrđava vremena po vrhovima okolnih vrhova počeo je snijeg bijeliti. Pošto bi isti mogao i jače pripremiti i otežati saobraćaj.

Naređeno je komandama da se pobrinu o izradi drvenih lopata u slučaju potrebe valjale. Dvije čete tj. Konadžijske i Bjeloške naređeno je da se povrate na svoja stara mjesta.

Osobito na frontu odreda nema ništa. Raspored trupa isti. Artiljerijska paljba se vodi sasvim malo su obje strane. Krstac gađe toplje tek toliko da ometa rad na opravci utvrđenja Vrmac na koji je neprijatelj učinio slabe opravke u smislu betoniranja.

Oko 4 sata pojavila se na otvoreno more jedna jedrenjača sa 3 jedra, odmag su se k njoj uputile iz zaliva 2 neprit. torpednjače i ubrzo su je nastigle. Najprije je bio ispaljen jedan metak, koji je u blizini pao poslije čega je jedrenjača spustila jedra. Zatim slijedi pregled jedrenjaka iza čega je jedrenjača ostala na slobodi, a torpednjače su se povratile. Čiji je bio brod ne zna se sigurno italijanski ali arbanaški i bez kontra-bande.

6-1914

Na frontu odreda novo nema ništa.

7-1914

Oficir Bjeloške čete por. Jovanović sa 32 vojnika iste koji su odrekli poslušnost predati su vojnom sudu odreda na suđenje. Sektor Krstac pojačava

- se sa 1 poljskom 15 cm mortinom ruskom. Na otvorenom moru vis-avis Kašćela pojavio se jedan brod sa 2 jedra. Odmah je izašla jedna kontratopovnjača iz zaliva nastigla je i povukla u zaliv. Koliko se videlo brod je bio natovaren. Čiji je još se ne zna.
- 8-1914 Usljed toga što je danas trebao da stigne jedan transport francuski pod Bar namješten je na Volujicu jedan brdski top i 2 mitraljeza da gađaju protiv neprijat. aeroplana ako bi se ovi pojavili. Poslije podna pojavili su se 10 francuskih kontratorpiljera sa jednim transportom i došle su pod Bar. Neprijat. aeroplani se nijesu pojavljivali zbog hrđavog vremena kiše i vjetra. Transport je donio benzina, ... (nečitko – prim. S. M), nafte, biskvita, sapuna – vidi se da smo sa svačijm bili slabo snadbjeveni pred rat. Kako bi bilo da nije franc. flote lako se može predstaviti. O saveznicima dolaze povoljni izvještaji osim o Srbiji čija vojska već je evakuisala Valjevo. Austrijanci nastupaju u Srbiju s velikim količinama vojske. Rusi su na liniji (nečitko – prim. S. M). Na frontu s Turskom operacije idu dobro.
- 9-1914 Na našim ostalim frontovima sve je po starom. Na svim frontovima novo nema ništa osim što se na Bojanskom sektoru desio slučaj na naš parabrod pod Vranjinu pucali su Arbanasi iz Široka i smrtno ranili krmonošu istog. Arbanasi dosađuju još ... (nečitko – prim. S. M) do boljih prilika.
- 10-1914 Dan je prošao u miru na svim frontovima. Evo već nekoliko dana neprekidno kiša pada što

- otežava stražarsku službu jedinicama.
K-t odreda dobio dozvolu da može poći sjutra za Cetinje.
- 11-1914 Komandant odreda otputovao je za Cetinje. Na frontu odreda nema izmjena. Oko Višegrada vode se bojevi uspjehom za naše. U dolini Kolubare bori se srpska i austr. vojska.
- 12-1914 Osobito nema na frontu odreda ništa-
- 13-1914 Na frontu odreda stanje je nepromijenjeno. Danas popodne dolazile su u zaliv u »Gaj« i Trsteno dvije torpednjače austrijske i kako je docnije saopšteno mjerili su dubinu možda je tako izgledalo jer one imaju morske kante na kojima su ove dubine označene.
K večeri je izvijestio kom. Srednje kolone brog. Pejanović da je dobio izvještaj da je danas Vrmac gađao Goraždu, a Goražda Grabovac. To je moglo biti samo u smislu vježbanja u gađanju i kontrolisanja daljine premda u izvještaju se to ozbiljnije smatra.
- 14-1914 Dan je prošao u miru na cijelom frontu.
- 15-1914 Novo na frontu odreda nema ništa i sjedne i s druge strane se miruje osim što artiljerija ispali po koji metak, na Taraboš se vidi da se vrše radovi, vidi se vojska koju ponekad gađa naša artiljerija.
Francuski art. detašman opozvan je u Francusku i materijal predan je našoj artiljerij. komandi na Kuk. Nepoznat mi je uzrok opozivanja ovog detašmana ali primjećujem neku zapetost između Vrhovne komande i kom. detašmana. Kom. Prelije koje mu nije prijatno bilo da mu se mnogo u posu miješa Vrh. Komanda, jer je on

- sebe smatrao odriješenih ruku u smislu dejstva artiljerije. Poslije nekoliko dana kišnjavog nepovoljnog vremena za koje se nijesu pojavljivali aeroplani danas se pojavio jedan koji je letio koliko se primijetilo iznad Kuka, Kakovira i Majstora i isčezao iz vidika.
- 16-1914 Na frontu odreda novo nema ništa. K-t odreda izvijestio je sa Cetinja da će Štab premjestiti u Budvu radi čega su se počele činjeti pripreme.
- 17-1914 K-t odreda povratio se da Cetinja na Prijedor. K večeri oko 10 sati čulo se jako puškanje u pravcu kolskog puta Njeguši-Kotor popraćeno art. paljbom sa austr. utvrđenja. Srela se austr. izvidnica od 65 druga (o tome priča zarobljeni cuksoficir) kojoj je bilo dato u zadaću da učini izviđanje po mogućnosti što dalje u našu granicu ali prije naše granice srela ih je naša prestraža i odbila. Naših je bilo tri mrtva i dva ranjena, na austr. strani samo tri ranjena je prebio ovaj podoficir za ostale ne zna jer je bio zarobljen kako veli, kada je trećeg tek što je bio previo. Borba je trajala oko 1 ½ sat.
- Austrijska izvidnica krenula je iz Kotora na znak uzbune na 5 sati. Boj je bio oko Mokrica i put našeg fronta. Artiljerijski vojnici služe se sa svjetlećim fišecima da bi dali znak svojoj art. ljeriji dokle su nastupili i dokle se nalaze.
- Cuksoficir kaže da u rejonu Boke Kotorske s okolinom ima do 25.000 ljudi i da još pridolazi. Izvještaje koje dobijaju o njihovim i njemačkim uspjesima kaže da su dobri za njih. Po porijeklu je Slovenac Jusuf Fašing. Kada se čula paljba k-t. odreda sa štabom bio je kod telef. aparata i

- 18-1914 izdavao potrebite naredbe k-tima koliko radi gotovosti pri jednom napadu na cijelom frontu. Danas u štabu čine se pripreme za prenos u Budvu. Prenosjenje materijala već je otpočelo. Popodne oko 3 ure naše selo će je štab bio je atakirao od 2 nerpija. aeroplana (hidroplana) koji su krstarili nad selom i gađali su iz mitraljeza i baćali bombe. Baćili su osam bombi od koji dvije nijesu raspale. Bombe su padale u blizini kuća ali nesreće nijesu učinili osim slomile jedno staklo kuće komandantove. Mi smo bili u kući, a neko izvan. Vojnici su gađali iz ... a takođe gađali smo iz jednog i mitraljeza (od turskih razobljenih). Sve bombe baćene su u toku jednog sata, izgleda da je neprijatelj doznao za stanovanje štaba na Prijedor. Uveče noću smo se nadali da će se ponovo pojaviti kako aeroplani tako i flota ali nijesu. Bombe baćene su na formu kruške od bakrene obojke pune »sorvori-da« sa propilarom prvi vrhu i upaljačem. Baćau bombe i od livenog govžđa od kojih je donešen primjerak. U ovim prvim nalaze se i čelična zrna kao šrapnellska od kojih smo nalazili nekoliko komada. Bombe imaju podosta prilično dejstvo na lakom terenu prečnik dejstva je oko 1 ½ metra.
- 19-1914 Danas je Knjaz k.t odreda svečano ušao u Budvu na čelo štaba i vojske koja je bila pri štabu (četa straže, ordonansi itd) s barjakom. Dočekan je bio svečano od strane građanstva i činovništva pri gradskim vratima. Presjednik opštine dočekaao je k-ta dobrodošlicom ističući dolazak Knjažev kao potomka onih kojih se

barjak nekad vio na zidinama grada Budve i radost građana da vide Knjaza u svojoj sredini. Knjaz se zahvalio govorom u kome je istakao što je zadovoljan što dolazi pružajući bratsku slobodu izražava želju za bolju budućnost potpaćene braće. Knjaza je pozdravila jedna đevojčica podnoseći mu buket cvijeća. Knjaz je zatim ušao u grad po putu su mu bačali cvijeće. Čim je došao uputio se u crkvu đe je bilo služeno blagodarenje. Pri kraju blagodarenja držao je pop Mitrović prigodan govor pozdravivši Knjaza s prvim ulaskom u sv. hram prvo osnivanje kojeg bili su njegovi preci. Poslije blagodarenja Knjaz je primio povjereništvo obojeg pola. Prilikom ovog dolaska svirala je vojna miuzika, a varoš je cio dan okićena zastavama. Tek kad je bilo pri svršetku ovo veselje pojaviše se neprij. aeroplan i bačio nekoliko bomba u rejonu Grblja i rejonu na more na lađu Budva i Šćepan-Grada. Na Budvu nije baćao. Naš mitraljez s Koštanjice gađao ga je ali je ovaj danas bio kako izgleda višojice nego juče. Računam da bi bilo nesreće da se pojavio 20-40 minuta ranije jer bi vidio masu naroda, a da je letio za vrijeme putovanja štaba od Prijevora do Budve sigurno bi mu se dala lijepa prilika za jedan atak kako s mitraljezom i s bombama. O svim saveznicima dolazi povoljan izvještaj, osim o Srbiji koja je duboko ostupila pred jakim napadima neprijatelja 450.000 ljudi i priprema se za odbranu na liniji Ovčar-Kablar-Rudnik-Torlak.

Osobito nema ništa.

20-1914

Pri štabu radi vršenja stražarske službe formirana je jedna četa ljudi od svakog bataliona odreda. Četa je držala stražu kod stana komandantova i prestraže na visovima više Seoca i više mora. Vojnici su tražili smjenu iz svojih bataliona za koju im je rečeno da će ista biti ako naredi k-t inače da stoje i poslušaju. Oni su činili davije. Kad se juče kretalo ponovo su došli njih 7-8 na daviju. Podavijali se sa šefom štaba koje je došlo do toga je morao šef štaba da se otimlje za pušku od jednog vojnika od te grupe. Vojnici su od Crmničkog bat. i Ceklinskog (Vujanović i Donović, Crmnica i dr). Tome vojniku oduzeta je puška, a zatim i ostalim, ovaj je zadržan, a ostali poslati u zatvor u Budvu. No ovde kažu da neće hodati dok im se sa njima ne dadne njihov drug, na ovo su slijedile ozbiljne mjere vojnici su bili povezani i poslati u zatvor. Ovo se navodi kao primjer reda i discipline.

Današnji povj. brzojav od Vrh. komade naređuje se k-tu odreda 1) da pošalje za pojačanje Desno krilo kolone Donjo-crmnički bat, Gornjio-crmnički i Ljubotinjski isto po jedan bat. za pojačanje odsjeka Kuk i Krstac, a jedan bat. u rezervu na Željev do; 2) Da se sa ostatkom Srednje kolone osigura dosadašnja prostorija, a ako bi neprijatelj napao sa jačom snagom da se trupe povuku ka liniji Kalovir Tatilj radi uporne odbrane putova i preko Majstora Grabovog dola za Bjeloše i preko Obzovice za Cetinje; 3) Pošto je desno krilo postalo najvažnije tako da se komanda prenese na Njeguše; 4) Izvlačenje pomenutih bataliona za pojačanje

desno krilne kolone da se izvrši noću između 2 sata 22. ovog mj, u tajnosti i neprimjetno za neprijatelja; 5) Da se osmotri detaljno sektor Krstac i Kuk i preduzmu mjere za odbranu u slučaju neprijateljskog napada; 6) Traži se izvještaj o izvršenju naredbe.

Zatim je tj. po dobivanju ove naredbe komandant tražio pojačanje od vojske iz Nikšića i protivio se takvom slabljenju naše snage u Donjem Grblju, a takođe premještanju štaba na Njeguše. Nalazeći kao razložito da štab ostaje u Budvu navodeći kao jedan od razloga i moralnu potporu koja se stanovništvu čini stajanjem štaba u Budvi (v. dan 21 t.m.).

Snage na frontu odreda nema izmjenjena. Neprij. pođe kad gađe na našu prestražnu liniju bez rezultata štetnog za nas.

Boj Rusa sa Njemcima oko Larza produžuje se još. Srbijanci su imali nekih manjih uspjeha. Dobiven odgovor od Vrh. komande (po V. nalogu) da se od bataliona iz Nikšića ne može dati, da bi dobro bilo pojačati Krstac i Kuk sa 2 bataliona i da bi dobro bilo da štab pređe onamo đe je naređeno. (v. dan 23).

22-1914

Dan je prošao u miru na cijelom frontu oko 10 ½ sati uveče učinjen je uzbunjen u varoši, vojska je bila izvedena na položaj u blizinu Budve, materijal koncentrisan, utovaren i odat, uopšte sve opreme za boj oko varoši i osiguranje arhive i dr. Okupljanje je dosta bilo brzo i takođe je bio brz izlazak na položaj. Telegraf i telefon bio je smaknut i pri povratku brzo je veza uspostavljena. Data su ovom

- prilikom razna upustva radi upravljanja u slučaju zbilje. U nekim bombama sa aeroplana nalazi se sastav sličan kizilgurskom dinamitu.
- 23-1914 Na frontu odreda dan prošao brz promjene. Produženje od 21 t.m. k-t javio u Vrh komandu Nikšić da se protivi naređenju od 20. kako on tako i kom. kolone traži 500 ljudi, a trupe će se razmjestiti kako će sa još 1 bat. i oko 350 artiljerista ako im se imaju odakle dati puške (tj. oni koje ne rade oko topova) za Budvu i okolinu se kaže da nije izložena iskrcavanju nepr. trupa osim bombardovanju kao što sad što je bila ali se nada tome jer je do sad neprijatelj prema ovim krajevima bio obazriv. Za podatke koje pominje Vrh. komanda kaže se da su suviše uveličani. Naređenje da se pošlju naročita izviđanja u Boku (v. dan 24 t.m.).
- 24-1914 Kom. Bojanskog sektora naređeno je da nikako ne bi napadao i zauzimao Taraboš već samo da otpočne borbu ako bi bio napadnut. Of. Lazar Mašanović iz Gornje-crmničkog bat. učinio jedno izviđanje neprijate. Prestražnoj liniji, predložio je da mu se dade jedna jača izvidnica da napane malu izvidnicu kod S. Đorđa i da je zarobi lako jer kako je vidio ova je 7-40 i nema u blizini zastave. Kom. brig. M. Lekić saglasio se na ovaj prijedlog i preporučio ovo pred kom. Kolone brig. I. Đurovićem. Kom. Kolone nije odmah odobrio ovo jer kako kaže on je znao položaj kao jak nije zbog toga prijedlog učinio s razjašnjenjem kom. odreda odbijeno. Šefu štaba koji mu je iz strane komandantove naredio da se ovaj napad

izvrši, a docnije i sam k-t je tu naredbu potvrio brig. Đurović je naredio da of. Mašanović uzme 50 vojnika i da u najvećoj opreznosti izvrši napad. Izvidnica u najvećoj tajnosti izvrši napad. Izvidnica je krenula oko 8 sati i kretala se preko Pobrđa i Franovića. U pravcu straže Sv. Đorđa i primakla se istoj oko 11 sati. Noć je bila mjesečna. Borba je otpočela odmah, mala straža nije se htjela predati. Svi vojnici te male straže su pobijeni i oružje im donešeno u naš logor. S naše strane poginuo je sam of. Mašanović i još jedan vopjnik, jedan je teško ranjen, a 5 lako. Ranjeni su donešeni u bolnicu budvansku. Prema kazivanju napad je izvršen na jedno 100 koraka s vikom »Živio Gospodar«. Nastao je boj u kojem su se Austrijanci dobro tukli, a naši jedan drugome priskakali u pomoć. Oficir je bio ranjen sa dva metka i ubio dvojicu revolverom koji mu je tada ispao iz ruke, on se mašio sablje ali je više nije mogao izvući nego je pao i izdahnuo. Mrtvi su bili odmah iznešeni. U ovo doba su naši bili napadnuti i od austri. zastave što svjedoči da of. Mašanović nije bio izvidio položaj kad je kazao da zastave u blizini te male straže nema. Napad je bio noću izvršen svako ... (nečitko – prim. S. M) što se ne preporučuje te se može zaključiti da k-ti nijesu dali pravično upustvo of. Mašanoviću ali su ih dali pa ih pokojnik nije umio ispuniti, već je htio junački da napane i pogine, a cilj je bio ne samo junaštvo već vještina tj. bez štete da se zarobi jedna mala straža. Istu večer su stigle pod Bar neke ratne lađe francuske, izgleda da su prihvatile

25-1914

arti. Detašman, za kojega sam ranije pisao da napušta Crnu Goru. Odmah je pošao predveče jedan aeroplan, a takođe i oko ponoći te je bačio 4-5 bomba ali štete nije nanio nikakve.

U izmjenу naredbe od strane Vrh. komande iz 20 t.m. k-d odreda je dobio naknadnu naredbu da: 1) da izdvoji od brojno jačih bat iz Sr. kolo ne jedan s kojim da se pojača pogranična posada na potrebnim mjestima na prestražama kota 1023 do Marijanička zadržavajući jedan dio u rezervi označena bat. i Sred. Kolone, da se izvrši na noć 25 i 26 t.m. u svemu ostalome naređenje ostaje u snazi (v. dan 2. dec t.g.) Štab do druge naredbe ostaje u Budvu, radi sporazuma sutra kreće za Cetinje šef štaba kom. Lompar. Dan je prošao u miru. Neprij. aeroplan bačio je plakate od kojih se jedan prilaže u njemu se ističe o pobjedama Njemaca i austrijske vojske. U izvršenju povj. Naredbe Vrh. komande od 20. i 24 t.m. broj 2123 određeno da bri. M. Vukotić sa Nje-čekličkom bat. obezbijedili položaje od i sa Krsca do kote 1023 i Cetinjski od Krca do Zverinjaka da ovaj batalion drži vezu s desnim krilom Cekl. Bataliona – naređeno brig. N. Pejanovića da bat. Ceklinski obezbijedi položaje od Zverinjaka, Kuka do i sa Mircem i da ovaj bat. drži vezu sa batal. Ljubotinjskim na Lijevom krilu.

Batal. Njeg-čeklički držaće vezu sa Herc. odredom. Poslati su naročiti ljudi da učine pregled predstražnoj liniji i to kap. A. Jovićević, sud J. Sredanović, kap M. Nikolić i perjanik M. Vukmirović i potkom. Vretenčić. Na predstražama

- sve je uredu. Naredbom Vrh. komande oduzeto je svim batal. Po 8 dobrih vojnika i upućeni u Nikšić radi formiranja žandarmerijskog bataliona.
- 26-1914 Naređena je kontrola Obl. uprave i carinarnicu budvansku. Referat o Obl. Upravi iznosi. Primjećuju se nepravilnosti rada od samog početka nepravilnost u rashodovanju novca i (nečitko – prim. S. M) nemarnost. Primjećuje se poboljšanje rada od kad je došao u upravu A. Jovanović i vojvoda Vojvodić. Riješenja po ovoj stvari nema još. Referati su sprovedeni Min. vojnom na dalje postupanje.
- 27-1914 Naređena je kontrola k-di mjesta upravo vojnog slagališta i opštinskoj upravi. Na frontu odreda nema promjena. Srbijanci su zauzeli Valjevo i Užice. Zauzeli su plijen u materijalu i ljudima. Vrh. komanda izvještava za dan 24 da je naša izvidnica pobila 30 nepr. vojnika među Rusima i Njemcima. Vode se krvavi bojevi oko Larze i ima već 24 dana.
- 28-1914 Dan je prošao u miru na cijelom frontu. Preduzete su mjere za opravku puta Brajiće-Cetinje.
- 29-1914 Osobito nema ništa. Stanje obično- Neprij. gađe pođe klad sa Goražde i Grabovca ali rezultata štetnih nije bilo. Flota izlazi iz zaliva pođekad i to torpednjače veći brodovi pristaju obično u pristanište.
- 30-1914 Osobito nema ništa. Od sutra vojnički tain u hljebu računaće se po 500 grama, a u mesu 750 grama.

Decembar

- 1-1914 Stanje na frontu odreda nepromijenjeno. Raspored trupa vidi se iz povjerljivog akta iz. Br. 12. Naređeno je komandama kolona i art. odsjeka da se pripreme, ušanče, prikupe na zgodnim položajima. Komanda i dr štabovi se na neprojetelja mogu bačiti u slučaju napada da se iskopaju fukale isplete žica itd.
- 2-1914 Srpska vojska očistila zemljište od austr. vojske i svečano ušla u Beograd. Operacije saveznika idu uspješno. Usljed velikog mora počele su se kidati podvodne mine jedna je eksplodirala u rejonu obale Donji Grbalj. Naredbom Vrh. komande od danas štab optputovao u Budvu do dalje naredbe.
- 3-1914 ?³⁴
- 4-1914 Osobito nema ništa na frontu odreda. Na frontovima drugih naših odreda novo nema ništa. Sandžačka vojska zauzela Višegrad odmah po zauzeću Beograda. Komisija koja je pregledala rad pri vojnim magazinima podnijela je referat u kome se slabo karakteriše rad upr. slagališta por. M. Vujovića i k-ma mjesta Rista Hajdukovića. Prvom je nađen veliki nedostatak u raznoj vrsti odjeće. Drugome takođe se našla neurednost. Otvoreni sreda vojnički sanduci, a u (nečitko – prim. S. M) viđeno važnijih stvari, pri komisiji otvoreno 60 sanduka nađen 20 sastava, 20 britava i 20 pari crevalja. Interesantno kako se u

³⁴ Ovako u original (prim. S. M)

- ovim drugim nije našlo sličnih stvari. Neurednost se velika primijetila i pri otvaranju oficirskih sanduka u vojnoj kazremlji. Još po ovome nije donešeno nikakvo rješenje.
- Referat o opštini budvanskoj je podnešen s dobrim mišljenjem o radu u Opšt. Upravi kako za vrijeme austrijsko tako za vrijeme našeg vremena. Sproveden minist. vojnom na postupak.
- 5 i 6-1914 Na frontu odreda novo nema ništa. Nikoljdan proslavljen na svečan način.
- 7-8-1914 Osobitih promjena nema. Stanje trupa redovno.
- 9 i 10-1914 Bez izmjena.
- 11 i 12-1914 Osobitih novosti nema. Na frontu Bojanskog sektora ima to što su Arbanasi gađali parabrod »Drim«. Neprijatelj se u rejonu Boke utvrđuje gradi šančeve i postavlja žicu ispred njih. K-t sa nekoliko of. iz štaba otputovao služ. poslom za Cetinje.
- 13 i 14-1914 Bez izmjena.
- 15-1914 Usljed poboljšanja vremena dala se mogućnost nept. aeroplanima da prođe do Bara i vrati. Bombe nije bačao. Na frontu odreda stanje nepromijenjeno.
- Do 10. dece t. g.
- Rusi su Njemaca oficira 1140 voj. 131.797
Austrijanaca oficira 3186 voj. 221.447
Svega of 4326 voj 353-284
- Vrhovna komanda brojem 02623 od danas javlja da prema izvjesnim znacima može se suditi da će neprijatelj preduzeti ozbiljnu akciju protiv Herceg. i Lovć. odreda. Predlaže se obazrivost. Preporučuje se prikupljanje podataka o neprijatelju kako u blizini tako i u dubljoj

- pozadini. Pažnja da se sačuva od iznenadnog napada. Po izvršenju ovog odmah su preduzete potrebne mjere. Pozvati su k-t kolona i art. sektora na telefon i obraćena im je pažnja na ovo. Vrh. komanda izvješćava da je neprijatelj svom žestinom napao Herc. odred i obraća se pažnja da bude odred u pripravnosti.
- 16-1914 Novo nema ništa. Jutros su se pokazivale neke izvidnice na Kozmaču u blizini Grabovca. Neprijateljske patrole dolazile su do naših tajnih straža, sukoba nije bilo. Sukob na frontu Herc. odreda svršio se povoljno za nas. K-t odreda povratio se u Budvu sa Cetinja.
- 17-1914 Radi pregleda položaja triju kolona poslate su tri grupe, k-t odreda ide na front Ljevakrilne kolone, kom. Lompar ide na front Srednje kolone, a kom. Martinović na front Desnokrilne kolone. Gornje je preduzeto radi izlaska u susret naredbe Vrhovne komande, a koja traži osiguranje granice, a ne šalje nikakvo pojačanje. Uostalom na frontu odreda nema važnih promjena. Neprijatelj opali pođe koji metak i to je sve.
- 18-1914 Novo nema ništa. Grupe su jutros otputovale radi pregleda položaja. Za božićni dar poslato je svim crnogorskim vojnicima po 4 perpera.
- 19-1914 Na frontu odreda nema ništa novo ništa.
- 20-1914 Danas su odreda predana na suđenje vojnom sudu okolo 40 lica.
- 21-1914 Na frontu odreda nema novo ništa.
- 22-1914 Na frontu odreda sve po starome.
- 23-1914³⁵
- 24-1914 Osobite novosti na frontu odreda nema.

³⁵ Kao u originalu bez teksta (prim. S. M).

25-1914

Pođekad izađe koja ratna lađa iz Bokokotorskog zaliva i preleti neprij. aeroplan koji je danas letio Cetinjem i bačio dvije bombe.

Danas oko 3 sata popodne neprijatelj je počeo gađati naše položaje u Donjem Grblju kako s flote tako sa Grabovca i odmah iza toga vidjela su se neka neprij. odjeljenja u pravcu Kosmača i Franovića. Bilo je malo puškaranja i art. paljbe produžila je do mraka. Gubitaka nema. Na Kosmaču se vidi oko 1 četa ljudi pored crkve Sv. Đorđa izvidnica od 10-15 ljudi. U blizini videlo se nekoliko konja što je navodilo na misao da su tu brdski topovi ili mitraljezi. Naše su predstraže ojačane i dovedena je rezerva, a ostatak je bataliona u pripravnosti.

Neprijatelj se povukao noću sa položaja na koji- ma je bio sinoć zamrkao u pravcu Grabovca. Naše izvidnice nijesu se niđe s neprijateljem susrele. Trupe Ljevokrilne kolone i Srednje kolone su u pripravnosti za u slučaj jednog neprijateljskog napada. Neprijatelj oko 5 ½ sati popodne gađao art. položaj na Koložujskim kosama đe se je namještao 12 cm dal. bojni francuski top. Jedan vojnik je poginuo, a jedan je teško ranjen. Neprijatelj je sa utvrđenja oba sipao vatrom položaje V. Zalazi i do Viništa. Čula se jaka puščana i mitralješka vatra.

Usljed jučerašnjeg izlaska neprijatelj danas 26 t.m. k-t odreda otputovao u Cetinje izjutra i s. Trešnjev do i tu očekivao da li će biti kakvog događaja oko 10 s. pošao je u batalion I Crmnički i tu se zadržao 1 ½ sati i povratio se u s. Kovači. Tu je čekao do 4 sata popodne i pošto

nije bilo nikakvih napada ni pokušaja k-t se
povratio u Komandu u Budvu.

Oko 8 sati uveče čula se puščana paljba oko
Dobrote i Škaljara. Na V. Zalazima jedan vojnik
teško ranjen od šrap. metka. Oko 10 sati sve je
bilo mirno.

Kom. Martinović s por. Vuksanovićem³⁶ podni-
jeli su raport o rezultatu pregleda fronta
Desnokrilne kolone i dali mišljenje o šančenju
(da je slabo ili bolje reći nikako osmišljeno) o
mjestima đe mitraljeze treba postaviti itd, a oso-
bito o potrebi jedne rezerve na Njegušima (dok.
br. 5984). Naoružanje artiljerijom isto, sa polo-
žaja Kuk uzeta su 2- 12cm dal. bojna francuska
topa i premještena su na položaj Koluž. kosa
kod br. polj. voda.

27-1914

Odred je pojačan sa dva bataliona Donjo-zetskim
i Lješkopoljskim pod komandom kom.
Raičevića sa dva mitraljeza »maksim« i dva
brd. Nrz. Krupova topa koji su stigli na
Njeguše. Naređeno brig. Vukotiću i Pejanoviću
da traže bodljikave žice i da njom vojnici pro-
plijeću ispred položaja u sastav Des. kolone.
Neprijatelj je kao što je prije rečeno minirao
obalu mećući podvodne mine. Davno je bilo
kad je jedna izbačena na suho eksplodirala.
Danas je jedna eksplodirala sa strašnim stresom
u neposrednoj blizini Budve. Jedna je izbačena
na suho blizu Budvanskog zaliva ali nije
eksplodirala ni od makaritnog upaljača ni od
mitraljeza. Sastav iz nje već je izvađen. Jedna

³⁶ Radosav Vuksanović (1877–1941), završio vojnu školu u Rusiji, potom
adutant kralja Nikole u egzilu, a kasnije general (prim. S. M).

mina se vidi na površinu mora nedaleko od Šćepangrada u Budva – Praskavica. Jedna je izbačena u blizini Kaščela i prevezena je da je ne bi more opet prihvatilo.

Izbačivanje ovih mina desilo se usljed sasvim hrđavog vremena i vjetra koji vlada ovih dana. U ostalom na frontu odreda novo ništa, a takođe ni na frontu drugih odreda.

O saveznicima dolaze povoljni izvještaji.

U Srbiji nema više neprijat. vojske osim zarobljenika. Francuzi centimetar po centimetar idu naprijed pođekad i nazad. Rusi na Mlavenom pravcu tuku Njemce ali u okolini Larze stanje nepromijenjeno premda se vode bojevi oko pojedinih (nečitka riječ, prim. S. M). U Galiciji i Bukovini nastupanje Rusa se postepeno produžuje. Na Kavkaskom frontu Rusi su razbili tursku vojsku, razbivši potpuno 9 korpus, zaroblivši mu komandanta Hasan pašu i tri divizijara, štab 10-og korpusa zarobljen krenuo u neuredno ostupanje. Uopšte potpun poraz triju korpusa. Neprijatelj otvara paljbu sa fortova Grabovica i Stepen (art. položaj).

28-1914

Sve po starom.

29-1914

Naređeno da jedan od bat. iz brigade Raičevića zauzme položaj Cetinjskog bataljona, a ovaj da zauzme položaj Ceklinskog, a ovaj da pređe u Gorovíce. Dva topa iz pete brigade naređeno da se ustupe mojoj k-di i dva mitraljeza »maksim« koji su bili poslati na Njeguše isto da se ovamo upute. Brig. Vukotiću naređeno da pojača front Njeg-ćekl. bataliona sa sva mitraljeza »Getling«.

- 30-1914 Nikakvih izmjena. Vrh. komanda traži da joj se ubuduće šalju tačniji izvještaji o sukobima sa neprijateljem da je primjedbu na upotrebu riječi »jako prepucavanje« »ogromne neprijateljske mase« »ogorčena i očajna borba« »silna vatra« i u prilikama kad poslije borbe vidi da nije neprijatelj napadao ogromnim masama niti da su bile očajne borbe ni velike žrtve. Situacija je bila predstavljena u težim i jačim bojama nego što je bila (dok. pošta br. 5485). Traže se tačni izvještaji inače neistiniti izvještaji mogu imati hrđavih posljedica.
- 31-1914 Osobitih promjena nema. Neprijatelj ne pokazuje nikakvu aktivnost više no obično.

Januar 1915.

- 1-1915 Bez promjena od važnosti. Neprijatelj gađe položaje na Kolužijske kose đe se namještaju dal. boj. Francuski topovi.
- 2-1915 Brzometni brdski vod, koji je s Njeguša spuštió ovđe upućuje se k-di srednje kolone da ih upotrijebi na svoju uviđajnost. Neprijatelj ispalio nekoliko metaka sa Grabovca u pravcu Šišića.
- 3-1915 Vrh. komanda izdala je naredbu svoj vojsci đe se obraća pažnja na neposlušnost, omalovažavanje i buntove itd. i nemarno, nedopustljivo i neodlučno komandovanje od strane pojedinih starješina (naredba od 9. dec. 914 broj. povj. 02845) s napomenama citiranjem zakonskih odredaba koje se tiču neposlušnosti, buntova, naredaba itd. Naredba razaslata vojsci.

- 4-1915 Juče je bila izašla jedna nep. izvidnica koja se srela s našima. Ovom prilikom zarobljena tri neprijat. vojnika od kojih su dva ranjena. Vojnici su od flote.
- 5-1915 K-t odreda sa nekoliko oficira iz štaba otputovao da pregleda vojnički sektor. Drugo nema ništa.
- 6-1915 Sinoć je stigao jedan transport pod Bar sa pšenicom u pratnji francuske flote. Transport se zadržao do uveče do 6 sati ujutro i umakao. Iskrcano oko 500.000 kila pšenice. Tajin u hljebu već (nečtika riječ, prim. S. M) je biosmanjen na 300 grama pa je slaba bila preša da se daje rumetinov hljeb, koji nije bio baš dobrog kvaliteta. Sa ovim transportom da se mogućnost intedanci da ako će za kratko ali da poboljša kvalitet hljeba. Inače osobito nema ništa.
- 8-1915³⁷ Neprijatelj je juče učinio napad u pravcu Vel. zalaze sa jednim odjeljenjem od 100-120 ljudi. Napad je bio potpomognut artiljerijom. Napad je bio odbiven. Gubitaka nemamo. k-t Desnokrilne kolone izvještava da je izvrše na smjena bataliona za koji je naređeno da se izvrši poslije polaska brigade A. Raičevića na Njeguše (v. dan 29. dec 1914).
- 9-1915 Osobitih izmjena nema.
- 10-1915 Osobitih izmjena nema. Radi poboljšanja saobraćaja između Cetinja i Budve naređeno je da se izvrši popravka puta od Braića k Cetinju koja opravka već je otpočela. Od saveznika dolaze povoljni izvještai ali značajnijih uspjeha nije bilo.

³⁷ U originalu nema 7. januara 1915. (prim. S. M).

11-1915³⁸

- 12-1915 Juče se povratio k-t odreda u komandu. Opširan pregled Bojanskog sektora nije se mogao izvršiti velikog nadvodnjenja koje sprečava kretanje pa se i tain mora barkama prenositi. K-t pozvao je brig. M. Đuraškovića i dao mu potrebna uputstva na licu mjesta. Učinjen je pregled na Kurilo i Šušanj dato je mišljenje k-tu da ne bi bilo zgorega prenijeti haubicu s Kurila na St. Ratac u sredini župe između Spiča i Topolice.
- 13-1915 Min vojno izdalo je naredbu o kupljenju regruta u Podgoricu i Đakovicu. Neki broj redova iz odeda moraće zbog gornjeg napuštitu redove i poći na regrutska vježbanja, a također šilju se iz odreda 5 oficira radi vršenja vježbanja s regrutima.
- 14-1915 Na frontu odreda nema važnih izmjena. Neprijatelj pođe kad gađe sa utvrđenja naše položaje – naša art. većinom ćuti.
- 15-1915 Sve po starom. Na frontu od drugih odreda naših nema važnih izmjena.
- 16-1915 Radi lakšeg saobraćaja naređeno je da se popravi put Budva – Kastio. Front Desnokrilne kolone je oslabljen za 10 dana otputovanjem na dopust vojnika iz Donjo-Zetskog bat. a usljed poplave u njihovim selima zbog velikih kiša koje se evo čitav mjesec izlivaju.
- 17-1915 Bez promjena od važnosti. Neprijatelj gađe naše položaje na Kolužijske kose, a tako i pre stražnu liniju na Prčju glavu u dr. ali nije jakom art. vatrom već kad-kad.

³⁸ Kao u originalu bez teksta (prim. S. M).

- 18-1915 Sve po starom.
- 19-1915 Usljed velikih kiša i vjetrova nije se pojavljivao nepr. aeroplan ali danas, premda je bilo vjetra (manje nego prošlih dana) ipak se aeroplan podizao i čak do Cetinja i onamo bačio 5 bomba koje su eksplodirale ali štete nije bilo. Aeroplan je podne odio morem do vis-a -vis malo se odižući iznad mora. Bomba nije bačao-
Neprijatelj je gađao položaje na Kuk, ali bez rezultata. Neprijateljsko nastupanje na front odreda osim ovog u Grbalj otežano je ili bolje reći onemogućava usljed velikog snijega koji je napado po planinama iznad primorja.
Temperatura je niska.
- 20-1915 Bez važnijih promjena.
- 21-1915 Bez važnijih promjena.
- 22-1915 Važnih izmjena i događaja nema. Neprijatelj gađa malo naše položaje tako np. protiv sektora Kuk ispalio je oko 30 metaka. Na horizontu su se pojavili desetak francuskih brodova među kojima je bilo podmorskih. Dopratili su dva transporta sa pšenicom, žitom i orizom, odjećom za vojsku crevlje itd. Odmah je nep. počeo izviđanja iznad na transport koji je preko noći vršen. Aeroplani su baćali oko 20 bomba, štete nije bilo/jedna bomba pala u podrum parabroda eksplodirala. Iskrcano je preko 100.000 kg hrane za vojsku.
- 23-1915 Neprij. aeroplani ponovo su napadali u Bar ali bez hrđavih posljedica, pogođena je telegrafska veza koja je odmah uspostavljena. Na kosi Kolužijskoj izveden je jedan franc. dal. boj. top 120 cm s kojim je danas radi udešena paljba,

- gađano je protiv Grabovca i crkve Sv. Đorđa sa 20 metaka. Gađanje je izvršeno dobro, k-t odre da sa štabom bio je da posmatra paljbu. Neprijateljske lađe izlaze iz zaliva, a to većinom torpednjače. Usljed današnje paljbe i neprijatelj je pojačao paljbu i gađao s flote i s položaja Vrmca i otvorenih baterija Na našem položaju Koluž. kose ranjen je jedan naš vojnik, ma jedan poginuo.
- 24-1915 Bez važnijih izmjena.
- 25-1915 Tokom rata došlo je iz Amerike u odred 399 vojnika.
- 26-1915 Neprijatelj gađe pomalo naše položaje. Ratne lađe izlaze na otvoreno more, jedna je dolazila do rta Platomuna u blizini Budve.
- 27-1915 Vojna muzika koja je bila pri K-di odreda otputovala je, a prema naredbi Vrh. komande za Podgoricu će su skupljeni regruti za vježbanje, ovu je zamijenila Barska muzika muzikanti koje već su stigli.
- 28-1915 Bez važnih izmjena kako na našem tako i na neprij. frontu. Neprij. lađe izlaze iz zaliva ali pri svemu tome jedan grčki transport (napabrod) uspio je da sam dođe bez ikakve flote pod Bar da istovari robu i da otplovi obratno. O saveznicima dolaze povoljni izvještaji na Karpatima i u mlavskom pravcu i na Kavkazu. Francuzi se kreću naprijed ped po ped. Na frontu Srbijanskom novo nema ništa.
- 29-1915 Bez važnijih izmjena. Dozvoljeno je k-tima da mogu naizmjenice davati vojnicima po 5 dana osustva kod njihovih kuća.
- Učinjen izvod i izvještaj Vrh. komandi od danas

br. 3551 o uređenju komore. Divizijskog komorskog bat. nema, a njegovu funkciju vrši karivodena ili željeznička prevozna sredstva. Po kolonama: a) U Desnokrilnoj koloni svaki batalion ima svoju komorsku četvu od kojih su neke od vojnika II klase, a u nekim se vrši služba od vojnika I i II klase.

Na svaki batalion i na svaku četvu predviđeno je po 9 konja ali ni jedan batalion nema teg. komplet konja za štab batal. 1 konj u Njeg-čeklički batl. (5 četa) nedostaje 39 konja u Cetinjskom (5 četa) 45 i u Zetski (9 četa) i m81 za štab k-ta brigade nedostaje 5 tov. i 4 jahaća konja.

Svega nedostaje 220 konja

Računa se na svaku četvu po 9 konja od kojih su 6 municijska 2 tajinska i 1 prtljažni

c) U Srednju kolonu

Bat. Ceklinski (7 četa) treba 36 nema 32

Bat. Ljubotinjski treba 36 nema 20

Bat. Cekl-dobrski treba 30 nema 31³⁹

Gornjo-grbaljska četa ima 4 konja nema 1

Braićka četa slaba 3 nema 5

Brd. brz. vod slaba 23 nema 42

Mitralješko odj. slaba 23 nema 8

Poljs. krup. batl ima 3 dobra nema 93

Brd. nebrz. dobra 18 nema 81

Brigadni štab dobra 1 nema 3

(ima konja 86, slabašnih 52) nedostaje konja 315

Računa se po 5 konja na četvu i to 1 prtljažni 2 tajinska i dva municijska.

³⁹ Ovako u originalu (prim. S. M).

v) Ljevokrilna kolona

Gornjo-crmnički bat (7 č.) treba 18 nema 23

Donjo-crmnički bat (6 č.) treba 30 nema 25

Barski bat. (4 č.) treba 20 nema 17

Mrkojevički bat. (4 č-) treba 21 nema 00

U 2 mitr. odjeljenja treba 9 nema 9

Posadu u Budvu (2 čete) nema konja

Posadu Spič Paštroviće (1 ½ čete) ima 4 konja

U Komandu kolone 3 jah 6 tovarnih

Pri komandi Barskog seklotra ima 3 jah, 2 tov.

trebaju jah. 1 t.

Selačko-šest. Bat. ima 1 jah 24 tov. trebaju 12

Bjelogorski bat. ima 1 jah 26 tov. trebaju 18

Ulcinjski bat. (6 č.) imaju 2 jah. 5 tov. trebaju 49

Na intendantskoj stanici Bar Vladimir ima

1 jah. 16 tov.

Za art. jedinice i to polj. vod Šušanj; polj. vod

Petrove ponte i za laku rusku haubicu Kurilo

ima 3 jah. 9 ostalo nedostaje. Ova kolona raspo

laže sa 42 jah. i 203 tovarna konja, nedostaje

konja 155 i izviše za art. jed. Šušanj, P. Ponta i

Kurilo.

30-1915

slijedi produženje od 29

U sektor Kuk za 1 poljs. bateriju od 2 poljs. Brz.

topa 1 poljs. Nebrz. haubica raspolaže sa

5 tovarnih konja.

Treba 12 teg. 72 tov. i 1 jah.

Opsadna artiljerija nema ni jednog konja.

Sektor Krstac

Raspolaže sa 3 teg. 5 tov 5 jahaćih, a treba da ima

za dva Krupova nebrz. topa 8 tegl. i 48 tovarnih

za dva Krupova brz. ruska topa 4 tegl. 24 tovarnih

za dvije mortire 4 tegl. 48 tovarnih

Opsadna artiljerija nema konja

Za oba sektora treba još 28 teglećih 192 tovarna
i 2 jahaća

Pošto je Min. vojno uređivalo komorske jedinice preko k-de brigada divizija i oblasne uprave i plem. Kapetana te se desila zbrka o uređenju komore neke su jedinice imale višak, a neke manje konja na raspoloženju. Kod nekih brigada se sačuvala formacija i brigadnog komorskog bataliona. Usljed nemanja (nečitke dvije riječi – prim. S. M) te je bilo konja po kućama i u pozadini.

Opsadna artiljerija nije imala svojih konja već su se topovi vukli od strane vojske i s upotrebom konja od kara koji su na (nečitke dvije riječi – S. M) ćerali. I tako prema gornjem nedostaje odredu konja svih vrata 912 artilj. Ljevokrilne kolone.

U ostalom osobito nema ništa.

31-1915

Danas su izašle iz zaliva 3 neprijat. ratna torpeda lađe (1 mala, 1 viša, 1 razarač) i uputile se u pravcu Bara. Svratili u Spič tj. u blizini istog uputile su se k Volujici i bombardovale su sa nekoliko metkova Pristan i jednu talijansku jedrilicu. Štete nije bilo ovo je bilo prije podne, a oko podne lađe su se povratile u Kot. Zaliv. U isto vrijeme kad i lađe letjeli su dva aeroplana nad Cetinjem i Rijekom kod Rijeke su gađali mitraljezom i bačali bombe ali kvara nijesu nanijeli. Nad Cetinjem nijesu bačali bombe. Nepr. lađe gađali su naši topovi iznad Bara.

Gornje prenijeti za februar.

Danas je dobiven izvještaj da su Rusi uzeli Larz gubici oko 100.000 mrtvih očekuje se podrob nije izvješće. Biva slučaja prebjegavanja naših podajnika u Arbaniju. 10 vojnika Bjelogorskog bat. prebjegli u Arbaniju. Neprijatelj je gađao Kuk ali bez uspjeha ikakvog. Dozvoljeno dvojici of. artiljerijskih da snimaju položaje Kuk. K-t odreda oputovao za Cetinje. Neprijatelj pleo još jednu vrstu bodljikave žice oko Grabovca.

Februar

1-1915	(Vidi od juče). Inače sve kao obično.
2-1915	Stanje je nepromijenjeno.
3-1915	Važnijih izmjena nema. Po naredbi k-data odreda šef štaba oputovao za Bar. K-ta zastu pa brig. I. Đurović k-t Ljevokrilne kolone. Vrhovna komanda uputila je naredbu tj. prepis naredbe k.ta IV austr. korpusa vojsci odnosno opažanja sa fronta za vrijeme dosadašnjih borbi. Jedan primjerak ovđe se prilaže.
4-1915	Osobitih izmjena nema novosti nema. Vijest o zauzeću Larza s strane Rusa još se ne potvrđuje. K-t povratio se sa Cetinja.
5-1915	Od važnijih izmjena danas došao k vojsci nač. Štaba Vrh. komande gen. Janković s ministrom R. Popovićem i potp. Marašlovićem. S Cetinja došao pukovnik Nešić ⁴⁰ i franc. major.
6-1915	K-t odreda sa gen. Jankovićem i većinom oficira

⁴⁰ Borivoje Nešić, inženjerijski pukovnik srpske vojske, na službi u crnogorskoj vojsci (prim. S. M).

- iz štaba osim kap. N. Jovićeвиća i junkera Radifkovića bili su radi izviđanja i pregleda na Prčja glava i povratili se pri mraku u Komandu. Pukovnik Nešić franc. major bio rejonom Gornjeg Grblja prema Radanovića povratio se već u Budvu. Govori se o dovozu franc. topova većeg kalibra.
- Jutros dvije torpednjače bombardovale s Glavata i povrijedile 2-3 kuće. Inače na frontu nema ništa novo.
- 7-1915 Osobitih promjena nema. Gen. Janković i del. Ministarstva vojnog otputovali za Cetinje. General je izjavio pohvalu k-t za rad u odredu itd. Nešić otputovao preko Bara.
- 8-1915 Bez osobitih promjena.
9. i 10-1915 Bez važnih promjena.
- 11-1915 Na frontu odreda novo nema ništa. Rusi su se povukli iz Istočne Pruske i zauzeli položaje dolinom Njemena. Došao jedan transport pod Bar praćen od franc. flote. Jedna kontratorpiljerka naišla je na minu i utonula. Ekipaž je bio oko 780 ljudi od kojih je pola spašeno.
- 12-1915 Bez osobitih izmjena.
- 13-1915 Bez osobitih izmjena.
- 14-1915 K-t odreda sa štabom bio u Donji Grbalj. Naređeno je da naši dva topa francuski 12 cm i italijanski 12 cm otvore paljbu zorom protiv Grabavca i drugih položaja nepri. Neće li se primijetiti mjesto đe se neprijat. opsadna mortira koja gađe naše položaje na Kuk. Koliko se moglo primijetiti ista se nalazi za jednim kukom između Markova dola i Vrmca.

- Neprijatelj je gađao i gađe obično naše položaje ovih dana smo imali 3-4 ranjena vojnika. K-t ostao i prenoćio u Lazareviće.
- 15-1915 Jutros su otvorili ponovo paljbu naši dva topa koja su juče gađala. Pri prvom metku prskao je zatvarač od Italij. Dalekobojnog topa i ranio dva naša vojnika.
- Zatvarač će biti zamijenjen sa drugim od istih topova koji su izišli iz upotrebe prošlog rata sa Turskom. Komandant se povratio k večeri. O saveznicima dolaze povoljni izvještaji. Na Karpatima Rusi doboro stoje, a takođe i u Kavkaskom rejonu. Francusko Engleska flota bombarduje Dardanele đe već razrušila neka utvrđenja forsiranje se (nečitka riječ–prim. S.M).
- 16-1915 Od važnijih promjena na svim frontovima.⁴¹
- 17-1915 Ujutro oko 4 sata pristigle su pod Bar 5 austr. malih ratnih lađa. Prilikom prilaženja naša art. nije ih opazila niti ih gađala ne mogavši tačno odrediti da li su savezničke ili neprijateljske. Lađe su se primakle na 2-3 km i otpočele paljbu sa artiljerijom protiv Pristana i našeg art. položaja izviše Volujice osvjetljavajući Pristan i položaj reflektorima primaknuvši se neke lađe (sigurno dvije male torpednjače) otvorile su mitralješku paljbu protiv pristanskog (nečitka riječ, prim. S. M) đe su naši magazini i protiv art. položaja. Tek poslije ovoga otvorila je naša artiljerija sa Volujice paljbu ispalivši u toku cijelog vremena 40-50 metaka iz Kurila 8-9 metaka i art. sa Šušanja 100 metaka. Na straži na drvenom mostu u blizini poručene

⁴¹ Kao u original, prim. S. M.

parabrodske stanice na Pristanu nalazio se samo jedan stražar koji je tu smrtno ranjen i docnije preminuo. Drugih straža nije bilo u blizini niti su u toku 1 ½ sata stizale što pokazuje veliku revnost Mrkojevićkog bat. koji je u okolini tj. na samom Pristanu kvartirovao. Žandarmi Obl. Uprave pošli su kod art. da nju čuvaju kao da se ona nije mogla zaštitovati. U svakom slučaju Pristan je bio tučen i niko nije sprečavao posao austr. mornarima o čemu svjedoči sljedeće: ušavši u porat dvije torpednjače su se primakle i iskrcale neki dio vojnika i zapalili magazine sa žitom i pšenicom odvezali su i kraljev jaht »Rumija« koji je bio pri bentu i počeli da ga remorkiraju ovome poslu nije niko sprečavao. Odvezavši hat mislili su da su ga uspjeli remorkirati u sam zaliv Kotorski kao ratni plijen ali čim je torpednjača koja je vukla stigla prema posljednjem fenjeru na malom pristanu dogodila se neka eksplozija i jaht je počeo da tone i utonuo je većim dijelom jedan dio katarke vidi se i sad. Izvještaj k-ta polj. voda kap. P. M.... (nečitko, prim. S. M) navodi na rješenje da je metak naše artiljerije pogodio jaht i utopio ga poslije čega su ga ostavile torpednjače i otplovili. Ratne lađe su se zadržale u pristanu 1 ½ sati i otputovale. Vrijeme je bilo dosta tamno i maglovito. Napomenuti ima da je sinoć letio nepr. aerona u pravcu Bara radi izviđanja poslije čega je slijedilo bombardovanje, kada se flota uvjerila da nema u blizini savezničke flote. Magazini su bili izspunjeni i nije bilo ozbiljne štete. Sami

dogadaj pokazuje otvorenost naše vojske iz Pristana hitrost k-ta i oficira Mrkojevićkog bat. rad Ob. Uprave a koja je ostavila Pristan i okolna imanja pod stražom jednog stražara, nesposobnost naših oficira onamo da raspoznaju neprijatelja od prijat. Lađa razumije se ukoliko je to moguće usljed noćne tame. Artiljeristi s Volujice i žandarmi ispalili su do 2000 pušćanih metaka. Kakvih je i je li imao gubitaka neprij. ne zna se. U toku dana izlazila je ponovo flota ali nije niđe dejstvovala. Preduzete su mjere da se stvar gornja bolje islijedi i izgleda da je stvar tekla kako je rečeno.

Prema izvještaju sekr. Nikčević 5 torpednjača su pošle na 3 ure po ponoći i iskrcalo se oko 40 vojnika koji su palili magazini. Artiljerija s Volujice počela je paljbu sa Volujice oko $\frac{3}{4}$ od dolaska torpiljera, a haubica počela je pucati poslje ove. Artilj. kom. R. Lakić imao je da pita Obl. upravu da pita da li je flota neprijateljska i tek onda počeo paljbu. Mrkojevički bat. stigao je dockan i gledao prizor ne opalivši ni jedan metak. Na straži iste večeri bili su na porat 6 vojnika vojne policije 1 razvodnik 1 polic. žandarm i 3 vojnika Mrkojevićkog bat. sa jednim razvodnikom svega 17 lica. Na stalnu službu na Volujici bilo je 6 vojnika vojni žandarm prije napuštili porat (nečitka riječ, prim. S. M) Volujice pazili kod stalne straže na Volujici od Mrkoj. bat. umakli su u pravcu Prstana pri kojem bježanju ranjen je jedan vojnik i panuo pred jednom ... (nečitka riječ, prim. S. M) galerijom đe su bili (nečitka

riječ prim. S.M.) mornari s jahta koji su ranije umakli. Kad su se sastavile straže na Volujici pošli su kod franc. topova i otvorili paljbu o čemu je ranije rečeno.

Bat. Ulcinjski logorovao je u Str. Baru i tako brzo stigao sa komandrom i oficirima da ne bi mogli brže pa da su svi onog momenta kad je počelo pucati bili gotovi da krenu, stigli su na pristan hitno ali su torpednjače već bile otputo-vale i da nijesu stvar se već nije mogla popra-viti. Bat. Ulcinjski broji oko 142 vojnika, a Mrkojevički oko 1670. Torpiljari su nse zadr-žali oko 1 ¼ - 1 ½ sat.

18-1915

Na frontu odreda nema važnijih izmjena. Nepr.tuče naše položaje u Grbalj, kod kod Mirca, Žanjev do, gubitaka nema. Neprijat. aeroplani lete pouzdano i bačaju bombe iznad položaja većinski u Grbalj i nad Barom tj. Pristanom pa čak su bačali kod dvora Prijestolonašljenika na Topolicu. Počeli su upotrebljavati novu vrstu bomba od kojih ću docnije dati nacrt.

Radi bolje zaštite barskog Pristana 22 t. m. dolazi onamo batalion Gornjo-zetski za kojeg je naređeno k-tu Ljevokrilne kolone brig. Đuroviću da mu odredi položaj, 2 brdska topa 75 nebrz. topa iz Srednje kolone podijeljeni su na rt Platamuna (zaliv Trsteno) privremeno radi neprij. torpednjača koji do sad često onamo Pristaju, ovi topovi su Srednje kolone.

19-1915

Naređeno k-tu Desnokrilne kolone da uputi K-di odreda 40 vojnika; Srednje 26 S podoficirom Ljevokrilne 34 sa 2 podoficira od ovih će se sastaviti četa pri Komandi radi

vršenja stražarske službe u Budvi. Haubica 15 cm ruska iz Kurila Premještena je na položaj ispod Šušnja (vidi o istoj dan 12. jan t.g.) a u pravcu rta Ratac. Kod Pristana na rijeci željeznici izbačilo je more jednu barku sa austr. Torpednjače (izv: M. Martinovića dol. nr. br. 7898) moglo bi tumačiti da su imali utopljenika ali da su barku u smetnji postupanja ostavili u pristan te je more izbačilo na suho. Od Vrhovne komande stigao je izvještaj o napadu austr. flote na Pristan 17 t.m. i sprovodi se izvještaj sekretara Obl. uprave Ž. Nikčevića (vidi n. n. od 17 t. m.). Načelnik štaba da je napomenu o slabim mjerama koji su bile preduzete itd. (vidi pov. dol. akta broj 43). Radi išljeđenja događaja odašilje se ppuk Paligorić srbijanski oficir sa Milovanom Boškovićem da 23 t.m. otpočnu išljeđenje.

20-1915 Osobitih izmjena nema. Paljbe kao obično. Aeroplani kao obično. U mrak je izviještena komanda da su se videli nekakvi bljeskovi lampa u rejonu između Prče glave i Grabovca. K-da je priduprijedila sve k-te kolona da priпаze da ne bi bili čime iznenađeni. Brdsko brzom. Vodu naređeno da se povrati u Srednju kolonu na svoje staro mjesto i to je izvršeno (v, o ovom u dan 18 t.m.).

21-1915 Izgleda da je sinotnje svjetlucanje činjela izvidnica koja je vjerovatno nosila lampice radi pomrčine jer neprijatelj nije nikakve aktivnosti pokazao prošle noći. Popodne su došle u zaliv Kotorski tri nove

- ratne lađe kako je Komanda izviještena one su srednjeg tipa što ništa ne pokazuje. Pitaće se o tome da se tačnije o tim lađama dade. O saveznicima povoljni izvještaji.
- 22-1915 Osobitih izmjena na frontu odreda nema. Neprij. otvara art. vatru protiv naših položaja kao i do sada. Danas su ranjena dva naša oficira M. Šaban i Mitar Vučković oba iz bataliona Ljubotinjskog. K-da Srednje kolone naredila da se poljska Krupova baterija prenese na novi položaj ovaj je položaj izabrao kom. artiljerije kom. J. Martinović.⁴²
- 23-1915 Osobitih promjena nema. Neprijat. je danas i sa artilj. mirovao, možda usljed hrđavog kišovitoг vremena koje je smetalo pravilnom gađanju i osmatranju. Sada pojačana artilj. naređenja brig. L. Gojnić da uputi 90 regruta u Lovć. odred od regruta će se raspodijeliti i to: sektor Krstac 20, Kuk 30, Srednjoj koloni 20 i Ljevokrilnoj 20.
- 24-1915 Brojno stanje Lovć. odereda poslje dolaska brigade A. Raičevića i Gornjo-Zetskog bataliona Štab odreda
 Oficira viših 4
 Oficira nižih 7
 Vodnika 8 moskovke 130 konja
 Redova 185 mauzerke 35 jahaćih 20
 Konjovođa 63 berdanke 20 tovarnih 9
 Svega 267 185 39

⁴² Komandir Joko Martinović (1866–1933), kasnije brigadir (prim. S. M)

Ljevokrilna kolona

		Viših ofic.	Nižih ofic.	Nare- dnika	Pod- nare- dnika	Dese- čara	Redo- va	Konjo- voda	Svega	Topo- va	Pišto- lja	konja
Štab kolo- ne	Pješ.	1	2				5	7	15		5	9
	Art.											
Št. brig. Crm- pri.	pješ	1	2				6	2	11		5	5
Gor- njo Crm. bat	Pješ.	1	9	29		39	525	48	651		570	41
	Art.						2		2			
	Pion.						6		6			
Don- crm. bat.	Pješ.		10	25		34	453	31	553		601	30
	Pion.											
Bar- ski bat.	Pješ.		4	16		15	190	32	257		325	40
	Pion.											
I mitr. odjelj.			1	2			27	2	32	2	30	9
II mitr. odjelj.			1	4			18	2	21	2	18	7
Polici. u poza.			1				7		8		7	1
Brdski vod			1	2			21		24	2		
Št. Boj. sek.		1	1				4	1	7		3	3
Št. Muri. odjelj.		1					4		5		4	1

Sela- šes. bat.		2	4	20		24	239	46	335		326	25
Bjelog. bat.		1	4	24		30	275	26	360		437	28
		8	40	118		142	1789	197	2294	2-4	2331	199
Ulcinj. bat			7				218		225		305	3
Mrko. bat			6	9			141	5	167		180	13
Bar. Muha.			1	2			481		52		54	2
S. Bar i Voluj.			1	1			91		33		2	6
Straža Galf			1	1		1	12		15		5	
Polj. bat.			4	22			140	2	168	3	40	6
Polj. bat. Voluj.			2	17		5	32	2	58	2	20	4
Polj. bat. P. Ponta			1	4			30		35	2	20	
Haub. polvod			1	1		6	15	1	24	1	1	1
Posad. Spič			1				3	22	36		37	1
Posad. Paštro			1	1			73	2	77		79	4
Posad. Budva			2	3			125	27	147		126	

Policija Budva		2	1		21	9	33		22	
Gornj- ze. bat.	1	7	21	38	267		333		325	1
Svega	10	77	199	192	2824	289	3691	10-4	3584	242

Osutnih oficira 2, nižih činova I klase 326, II klase 27

Srednja kolona

	Viših ofic.	Nižih ofic.	Nare- dnika	Pod- nare- dnika	Deseč ara	Re- dova	Ko- njo- vođa	Svega	To- pova	Piš- tolja	konja
Št. kolone	2	1			8	8	13	24		14	3
Ceklin. bat.		10	27		48	375 (44)	50	510		499	6
Ljubot. bat.	2	23	23		25	449 (38)	55	567		570	25
Cek- do. bat.	1	8	22		35	226 (59)	33	325		308	20
I vod poljski		2	1			1		28 (4)	2	38	4
II vod poljski		1	1			1		26	2	36	3
Vod. br. krup.		2	1			28 (5)	21	52	2	17	14
Vod. brd.brz.		2	3		1	62		68	2	1	22
Mitr. odjelj.			3			34		37	2	32	1
Svega	5	40	81		111	1387	186	1810	8-2	1400	98

161 151
1554 1961⁴³

Potpisati su u dopustu privremenom, u Ljevokrilnoj koloni osutne treba dati opšte tačan broj.

⁴³ Kao u originalu van tabela (prim. S. M).

Desno krilna kolona

	Viših ofic.	Nižih ofic.	Nare- dnika	Pod- nare- dnika	Deseč ara	Re- dova	Ko- njo- vođa	Svega	To- pova	Piš- tolja	konja
Št. kolone	1	1				12	11	25		11	2
Nje- ček.bat.		12	18		38	432	47	54		478	6
Cetinj. bat.		8	16		32	322		378		372	
Št. Njeguš brigade ⁴⁴		5	1		1	8		15		8	
Lješan bat.		5	19		40	313		377		371	
Zetsk. bat.		10	25		41	540		616		596	
Svega	1	41	79		152	1627	58	1958		1836	8
Na odsus.						115					

Artiljerija Kuk

	Viših ofic.	Nižih ofic.	Nare- dnika	Pod- nare- dnika	Deseč ara	Re- dova	Ko- njo- vođa	Svega	To- pova	Piš- tolja	konja
	1	7	11		8	137		164	16	6	5
Na odsus.						11					

⁴⁴ Ukoliko je riječ o Njeguškoj brigadi, do sada postojanje ove jedinice nije poznato, postojao je Njeguško-čeklički bataljon, Katunska brigada itd. Vjerovatno se radi o nekom *ad hoc* nazivu zbog lakše prikazivanja u tabeli (prim. S. M).

Artiljerija Krstac

	Viših ofic.	Nižih ofic.	Nare- dnika	Pod- nare- dnika	Deseč ara	Re- dova	Ko- njo- voda	Svega	To- pova	Piš- tolja	konja
	1	7	1	1	21	116	14	149	10		13
Na odsus.						25					

I tako⁴⁵

	Viših ofic.	Nižih ofic.	Nare- dnika	Pod- nare- dnika	Deseč ara	Re- dova	Ko- njo- voda	Svega	To- pova	Piš- tolja	konja
Koman. odreda	4	7	8			185	63	267	1	185	29
Ljevo- krilna kolona	10	79	199		192	3177	189	3946	10-4	3581	242
Srednja kolona	5	40	81		111	1538	186	1961	8-2	1400	98
Desno- krilna kolona	1	44	79		152	1742	58	2076		1836	8
Artilje- rija Kuk	1	7	11		8	148		175	16	6	5
Artilje- rija Krstac	1	7	1	1	21	141	4	176	11		
Svega	22	184	379	1	484	6931	600	8061	447	7008	395

⁴⁵ Kao u originalu. Takođe pojedini podaci u ljudstvu variraju zbog gubitaka i dopusta (prim. S. M).

Vrhovna komanda izvještava br. 3869 da neprijatelj koncentriše jaču snagu da izvrši napad da se dočepa važnijih graničnih položaja. Izvještaj Vrh. komande tvrdi da je ova snaga namijenjena najviše Lovčenskom i Hercegovačkom odredu da bi se zauzeli Lovčenski položaji tj. u Boki Kotorskoj stvorila jaka morska baza produžilo bi se naprijed. Vrh. komanda traži da se gornji izvještaji povjere za čem da se preduzmu najenergičnije mjere. Istog dana br. 3874 Vrh. komanda naređuje da se obustavi dalje davanje dopusta (koji su jedinice davale) da se obrati pažnja na odbranu na stražu, šančeve, tel-telegrafske veze, noćna dejstva na kojima bi neprijatelj mogao pribjeći uopšte da se preduzmu sve mjere za sigurnu stražu i eventualnu ofanzivu. Na gornje slijedilo je istog dana pov. pismo br. 20 br. M. Vukotića da je našao pouzdanih ljudi koji bi s rizikom pošli u primorje neprijateljsko i izviđali kako onamo stvari stoje. Ljudima u slučaju pogibije garantujemo osiguranje moralno i materijalno na njihovim porodicama. K-dama kolona naređeno je da se prekinu dopusti do druge naredbe. Naredba ova za one vojnike koji su u dopustu važi od dana njihovog povratka u jedinicu. Br. 28 od kojih mjera sigurnosti daje se odgovor Vrh. komandi da se preduzimlju ali da su komandi vezane uveliko ruke usljed slučaja sa medic. Vukovićem koja stvar je krivo shvaćena i ubiven rešpekt stanovništva prema oficirima i vojnim vlastima.

- Traže se detektivi, traži se veza i uzajamni rad sa Min. unutrašnjih djela nadzor nad Primorcima koji na Cetinje dolaze i strana za razne poslove koji se prenose o vojsci uopšte. Predlaže da se od regruta formiraju naročita tel-telefonska odjeljenja koja bi bili kao čuvari na stanicama, a koja bi odjeljenja bila upoznata s gornjom službom. Da se vidi što stoji kod koga aparata telef. Ili telegrafa s kojima bi mogli dotične hvatati razne depeše i izvještaje (vidi iz. br. 26 i 24.)
- 25-1915 Osobitih izmjena nema.
- 26-1915 Osobito nema ništa. Stanje na frontovima naše vojske nepromijenjeno. Saveznička flota uspješno bombarduje Dardanele i polako se primiće unutrašnjosti moreuza. Na ostalim frontovima isto tako vode se operacije.
- 27-1915 Vrh. komanda izvještava da je ista od jednog dosta obaviještenog lica da je ovih dana u Novi stiglo 12.000 vojske željeznicom i nekoliko topova 305 cm. Traži se da se gornji izvještaj provjeri (br. 3930) i da se vidi će se uputiti ta neprijateljska snaga. Na frontu odreda stanje normalno. Neprijatelj ispali pođe kod po koji metak s utvrđenja na naše položaje. Po koja lađa izađe iz zaliva i povrati se. Usljed hrđava vremena aeroplan se nije pojavljivao.
- 28-1915 U vezi sa jučerašnjim brzojavom Vrh. komanda izvješćava da je danas 12.000 što su stiglo u Novi 6.000 upućeno u pravcu Grahovca, a one druge 6.000 da su još u Novi. Od ta topova

da je jedan namješten na Oštru pontu, drugi na Radoviće, treći na Grabovac, a za četvrti se misli da je na jedan for na Gomile. Traži se povjerenje⁴⁶ gornjeg izvještaja (viđi broj. 3954).

Na gornje komanda je povjerljivim pismo od 29 izvijestila k-te kolona o sadržaju Rečenog brzjava i preporučila k-tima da porade najhitnije e da bi se izvještaj povjerio ukoliko je istinit i na koje frontove je upućena rečena neprij. vojska. U smislu osiguranja fronta itd. k. t je izdao naredbu komandantima kolona će se: 1) zabranjuje prolazak raznim licima kroz prestražnu liniju pa ako je potreba da učini prijedlog o određivanju mjesta koja spadaju na liniju naših predstraža, 2) naređuje se da se vodi strogi nadzor nad radom i prestražama. Drugih novosti nema. Stanje redovno. Neprijatelj gađa naše prestraže. Teško je Ranjen vojnik Čeklićkog bataliona.

Mart

1-1915	Bez osobitih izmjena.
2-1915	Bez osobitih izmjena. Neprijatelj otvara art. paljbu protiv naših prestražnih položaja ali kvara nije prčinio.
3-1915	Danas oko podne pojavio se nrp. Aeroplan nad Budvom bačivši tri bombe od kojih je jedna pala u varoš i eksplodirala s malim efektom. U blizini iste našlo se metalnih zrna oštih

⁴⁶ Očigledno se umjesto riječi provjeravanje koristi povjerenje, tako i u narednom tekstu (prim. S. M).

puščanih zrna crvenim dodatkom dužine 9 cm prečnika 8 cm, težina samog zrna 18 gr. razred sličan

Ova zrna lete sopstvenom težinom i daju jake udare o čem svjedoče izmjene forme istih zrna pri udaru. Aeroplani bačajući bombe učinio nekoliko krugova dosta je blizu bio.

Paljbe s naše strane nije bilo.

Flota saveznička uspješno djeluje u Dardanele. Svi uopšte izvještaji povoljni.

4-1915 Razaslate su knjige upustava o suzbijanju pojava tifa svim jedinicama. Poslata je tj. čeka se količina benzina radi čišćenja i upotrebe u smislu gornjeg suzbijanja. Pjegavi tif bijesni u srbijanskoj vojsci prijeti i našoj te se usljed toga i čine gornje pripreme. Inače na frontu odreda sve kao obično.

5-1915 Bez osobitih izmjena. Usljed hrđavog vremena ne pojavljuju se neprijateljske ratne lađe ni aeroplani.

6-1915 U vezu sa danom 24 pr. m. (v. povj. Iz. br. 25) brig. M. Vukotić uputio je 10 vojnika iz bat. Njeguš-čekličkog i 2 iz Cetinskog. Vojnicima je dato upustvo, povraćeni su 4 t. m. brig. Vukotiću radi odašiljanja (v. brz. br. akta 31). Prema jednom izvještaju od zanatlije iz D. Grblja Mila Jovanovića (v. dol. pov. 48) u rejonu Boke nalazi se 6.000 austr. vojnika dobijaju tain 250 gr. mesa i 200 gr. hljeba. Ispred Grabovca pomakli su žicu još naprijed, deru žito ostalo od prošle godine. Pripremaju se za napad preko Grahova za Nikšić. O ovome izviještena Vrh. komanda s brzo. 32 i

- traženo je da drži 2 bat vojnika na Cetinje jer je moguće da je neprij. naložen protivudar, gonji glas, a da možda misli napasti Lovć. odred te da bi se istoj našla ta 2 bat. na ruku i u pomoć.
- 7-1915 Bez osobitih promjena.
- 8-1915 Nema osobitih promjena. Neprij. gađe naše prestraže sa pokojim metkom.
- 9-1915 na frontu odreda nema osobitih izmjena. Aeroplani bačaju bombe, danas u bačali na D. Grbalj 10 bombi ali štete nije bilo, bačali su bombe i na Krstac. Neprij. ratne lađe krstare Primorjem. Jedna podvodna lađa odvezla je dva trazna broda i uvela u Kot. Zaliv. Došao Izvještaj o padu Pišemsela (? prim. S.M.) činjeno veselje.
- 10-1915 Jutros oko 10 sati digla su se 4 neprija. aeroplana i pošla za Pristan đe su bačali bombe i povrijedili monopol duhana izgleda da im je bila svrha da unište sva prevozna srestva jer su gađali most kod monopola preko kojeg prolazi željezn. pruga odatle su pošli dva aeroplana preko Sutormana za Vir đe su na stanicu bačali bombe. Kad i aeroplani izišla je u pratnju jedna torpednjača koja se povratkom aeroplana povratila u zaliv.
- 11-1915 Bez osobitih promjena. Izvještaj iz Pšemisla glasi da se Rusima predala 9 generala, 2500 oficira, 187.000 vojnika i preko 100 topova.
- 12-1915 Radi pregleda šančenja na prestražnoj liniji u Grbalj poslati su oficiri iz Komande. Uopšte šančenje je slabo i poslate a i alata nema, a vojnici nijesu za takve radove.

- 13-1915 Osobito novo nema ništa. Danas vojska nije primila tain u mesu prima samo 600 gr. hljeba, 100 gr. oriza i toliko soli.
- 14-1915 Izvještava Vrh. komanda da vojska škreljska Prelj Hota namjerava napasti na Bojanski sektor K-t sektora brig. Đurašković se naređuje da odbije i najstrožije postupi. Taina kao i juče.
- 15-1915 bez osobitih izmjena. Zbog oskudice u mesnoj hrani učinjeni su koraci kod Vrh. komande. Naređeno je da se rekvirira slatko ulje radi davanja vojsci u vidu smoka s hranom. Sa svih frontova dolaze povoljni izvještaji i Rusi napreduju, Austrijanc. ostupaju na cijelom Kavaskom frontu. Savez se drži tako da Njemci su počeli dizati točkove. Tain jučeranji. Usljed maglovitog vremena aeroplana nema.
- 16-1915 Bez važnih izmjena. Prema izvještaju k-ta Ljevokrilne kolone brig. I. Đurovića Arbanasi misle napasti naš pransport i momedu s. Široka i s. Klačine. Za ovo pitana je Vrh. komanda, a ona je odgovorila pošto Klačina otpada izvan granice naše države te da se ne čini nikakv napad na Arbanase kako se ne bi vrije đala današnja politička situacija i kako se ne bi stvarale komplikacije. Ako Arbanasi preduzmu što protiv naših prestraža onda ih energično obijte i strogo kaznite. Ako bi bilo uopšte ispada treba izvijestiti Vrh. komandu radi daljih diplomatskih postupaka (b. Br. dol. 53 i 54, a nar. 37).
- 17-1915 Na frontu odreda bez promjena od važnosti. Iza oko 1 sati poponoći letio je nepr. aeroplan nad Cetinjem i bačio 7 bombi većinski duž glavne ulice, štete nije učinio dosta u materijalnom žrtava nije bilo.

- 18-1915 Bez važnih izmjena. Neprij. torpednjače oteža vaju saobraćaj hvatajući hranu koju brodovi koji hranu prevode od Bara za Budvu. Sada su uhvatili 5 naših ... (nečitka riječ, prim. S. M) brodova. Neprijatelj. se većinom služi podvodnim lađama.
- 19-1915 Ni mi ni neprijatelji ne produžujemo nikakvih akcija na drugim našim frontovima isto tako dani prolaze dosta mirno. Rusi prodiru naprijed na svakom frontu. Vojsci je dat tain za 1 dan i do Uskrsa se neće davati jer su posti.
- 20-1915 Prema najnovijem Orde de batallie
- a) Lovćenski odred ima svega
 - 1) vojnika 8970 2) topova 45 mitraljeza 11
 - b) Hercegovački odred ima
 - 1) vojnika 8887 2) topova 20 mitraljeza 12
 - c) Drinski odred ima
 - 1) vojnika 2761 2) topova 6 mitraljeza 4
 - d) Vojna žandarmerija ima jedan batalion
 - e) Sandžačka vojska ima
 - 1) vojnika 14.140 2) topova 32 mitraljeza 22
 - f) Starosrbijanski odred ima
 - 1) 5562 2) topova 19 mitraljeza 10
- Svega boraca 3828⁴⁷ neboraca 2586 topova 122 mitraljeza 59
- Donjovasojevička brigada vos IV brdske Debaž. Bat. i 2 mitraljeza ulaze u sastav Užičke Vojske.

⁴⁷ Očito se radi o grešci jer nedostaje još jedan broj, ukupan broj boraca i neboraca iznosio je 40.320 (prim. S. M).

Posebno Lovčenski odred

Ljevokrilna kolona k-t brig. I. Đurovića, šef

Štaba kap. R. Stojanović

1)Bat. Gornjo-crmnički	Art. kolone
2) Donjo-crmnički	3 7 ½ Krup polj. nebrd. topa
3) Barski	4 8.7 cm Krup polj. nebrd. topa
4) Mrkojevički	1 15 cm laka opsad. haubica
5) Bat. Dobrovoljaca	2 7 ½ cm brdska nebrz. topa
6) Selačko-šestanski	Mitraljeza 2
7) Bjelogorski	
8) Ulcinjski	
9) Muhamedanski/barski	
10) Gornjo-zetski	

Srednja kolona k.t brig. N. Pejanović, šef

Štaba kom. Veljko Đurašković

1) Bat. Ljubotinjski	Artiljerija
2) Ceklinsko-dobrski	2 7 ½ brd. nebrz. topa Kr.
3) Ceklinski	4 8.7 cm polj. nebrz. topa Kr.
	2 7 ½ cm brd. brz. Krupova topa Mitraljeza 2

Desnokrilna kolona k-t brig. M. Vukotić, šef

Štaba por. Vlado Vrbica.

1) Bat Njeguško-čeklički	
2) Cetinjski	Mitraljeza 4
3) Zetski	
4) Lješkopoljski	

Opsadna artiljerija

a) Sektor Kuk

2 24 cm opsadne teške mortire

2 15 cm opsadne lake mortire

2 21 cm opsadne teške haubice

1 12 cm opsadna poljska haubica

2 12 cm opsadna dalek. haubica

2 7 ½ opsadna polj. brz. topa

4 15-5 cm dalekobojna franc. topa

2 12 cm dalekobojna franc topa

b) Sektor Krstac

3 15 cm opsad. teške haubice

1 24 cm opsad. teška mortira

1 21 cm opsad. teška haubica

1 15 cm laka mort (ital⁴⁸)

2 8.7cm polj.krup.nebrz. topa

1 7 ½ cm polj. brd. top

1 15 cm polj. mortira ruska

Svega vojnika 8910,⁴⁹ topova 45, mitraljeza 11 (vidi 15.IV-16.IV i 20.IV)

21-1915 Bez osobitih promjena. Neprija. aeroplan baćio 3 bombe u St. Bar štete nema.

22-1915 Rano zorom neprij. je otvorio topovsku paljbu protiv Bratešića s tvrđava Goražde i Grabovca ispalivši oko 100 metaka. Neke kuće su povrijeđene ima i lica povrijeđenih paljba je vršena i protiv položaja Ljevokrilne kolone u Donjem Grblju. Neprijateljski aeroplan baćio je u Bar 17 bombi ali štete nije bilo.

23-1915 Bez osobitih izmjena. Neprijatelj gađe naše položaje. Austrij. ratne lađe izlaze kao obično iz zaliva Kotorskog. Naša art. sa Šušnja gađala je jednu podvodnu lađu ali bez uspjeha. Neprijate. aeroplani lete kao obično samo što su sad počeli gađati selo Bratešiće koje je do sad bilo čuvato i nije na nišan uzimato. Izgleda da je nepr. doznao da je Štab kolone u Bratešićima.

⁴⁸ Italijanska (prim. S. M)

⁴⁹ Na prethodnoj strani u brojnom stanju Lovčenskog odreda navodi se 60 vojnika više tj. 8970 (prim. S. M).

- 24-1915 Danas je oko 4 ½ sata preletio neprijatelj. aeroplan iznad Koštanjice i putio se u pravcu Podgorice. Onamo su se kupili regruti poslije uskršnjih praznika. Mora da je narod (nečitka riječ, prim. S. M). Aeroplan je bačio 5 bomba na pjacu kod spomenika i ranio 74
- 25-1915 Jutros k-t otputovao na 4-dnevno osustvo na Cetinje. K-tu Ljevokrilne kolone savio se dužnosti da pojača rejon ušća Bojane Murićani dijelom ili cijelim bat. Ulcinjskim. da se obrati pažnja za susret austrijskog prepada u rejonu ušća Bojane pa morskom obalom ako neđe za potrebno može pojačati Bojanski sektor dijelom Gornjo-zetski batalion to u krajnjem slučaju (gornje na osnovu nar. Vrh. komande br. 0.4304)-
Vrhovna komanda radi pojačanje pravca Đurđevo ždrijelo šalje na Braiče žandarmerijski Bat. koji onamo stiže 30 t.m. (v. dol. broj 57: 1.4304).
- 26-1915 Bez ikakvih izmjena od važnosti.
- 27-1915 Bez izmjena. O saveznicima dolaze povoljni izvještaji. Rusi nastupaju preko svih prelaza na Karpatima, a Austrijanci ostupaju i pale i ruše sve pored sebe (izuvj. Vrh. k de).
- 28-1915 Bez izmjena. Stanje na frontu odreda kao obično. Neprijatelj otvara u rijetko art. paljbu na naše položaje iz kraj Goražda otvorio je mitralješku paljbu prema Mircu.
- 29-1915 Bez izmjena. Flote iz zaliva krstare izlazi u zaliv i putuje Primorjem.
- 30-1915 Bez izmjena.
- 31-1915 bez osobitih promjena na cijelom frontu i

također i na frontu ostalih odreda. U Srbiji takođe bez važnijih izmjena. Na zapadnom frontu evropskog bojišta produžuju se borbe s pojedinačnim francuskim interesima. Ruska ofanziva produžuje se. Na Karpatima idu ... (nečitka riječ, prim. S. M) da bi Austrija ovim (nečitka riječ, prim. S. M) bila zaključiti mir nezavisno od Njemačke pri svemu tome kaže se da 7 osvarski korpus putuje na Karpate da dade pomoć Austrijancima.

April

1-1915	Na frontu odreda bez izmjena. K-t se povratio sa svog osustva pregledavši prilikom povratka odjeljenja u Baru i duž Primorja. Žandarmerijski bat. stigao je 30. pr. mj. Na Braiče.
2-1915	Bez osobitih promjena.
3-1915	Bez osobitih izmjena dvije čete Žandarmerijskog bat. drže liniju od Zavale do Sv. Šćepana. Od početka rata do danas odred je imao gubitaka 120 ljudi i to poginulih, lako i teško ranjenih i umrlih što čini 14%.
4-1915	Bez izmjena.
5-1915	Bez izmjena. Usljed oblačnog i maglovitog vremena od poodavno nije se viđao nepr. aeroplan osim tek danas on je letio nad položajima i nad Cetinjem i pucao iz mitraljeza Štete nije bilo.
6-1915	Bez osobitih izmjena. Jedan neprij. aeroplan pao je na more vis-a-vis crkve Sv. Ilije bio je pokvaren ali je doplovila jedna ratna lađa odvezla ga u zaliv.
7-1915	Bez važnijih izmjena. Radi se na popravku puta

Kastio-Spič i puta Ulcinj-Porto Milena.

Neprij. je gađao k-du u Bratešićima sa nekoliko metaka i sa nekoliko naše prestraže.

Gađao je Grabovac.

8-1915

Bez osobitih izmjena. Dan je prošao u miru opaža se manje kretanje neprij. ratnih lađa u pravcu Bara koje ranije svaki dan događalo takođe se manje ovih dana pojavljuju aeroplani i to ako se pojavi i to po jedan, a ranije i po dva i po 3 da se pojave odjednom.

Vrh. komanda svojom depešom od v. t.m. izvještava da srbijanska Vrh. komanda ima

Podatke da u Boki Kotorskoj ima vojnika 6000, u Bileći 4000, u Trebinju 7000, Nevesinje

i Gacko 6000, Rogaticu 20.000 i Sarajevo

20.000, u Foči i Goraždu 2000. Naknadni

izvještaj istog dana: da Split ima 1000 vojnika, Šibenik 6000, Zadar i Dubrovnik nešto malo.

Da se od nekoliko dana opaža u Sarajevo, Tuzli,

Mostaru, Doboj i Kladnju jako zgomilavanje

vojske. Glavni štab da je u Kladnju. Vrh.

komanda traži da se povjere ovi podaci, radi

čega joj je traženo 2000m perpera u austr. bonovima radi isplate troškova oko ovakvih poslova,

a u rejonu nepr. teritorije. Inače su preduzeti

koraci radi prikupljanja podataka preko izvjesnih povjerljivih lica, a tako preko naših vojnika

koji će dobrovoljno slaziti u neprijateljsko zemljište (v. izl. 3125 dol. 58).

9-1915

Bez osobitih izmjena na frontu odreda. Neprij.

flota od 5 manjih jedinica krstarila je u pravcu

Bara ali se brzo povratila usljed pojave na horizontu francuske flote koja je dovezla pod Ulcinj

2 mitraljeza i 2 topa za gađanje, nešto drugog materijala transportom »Namidia«.

Neprijatelj je gađao Vališta sa nekoliko topovskih metaka. Gubitaka nije bilo.

Oko 10 sati uveče (noć je bila mjesečna) k-t je s nekoliko ljudi iz Štaba otputovao na front odreda kojom prilikom je obišao s. Radanoviće, Pelinovo (k-da Ljbotinjskog bat), Šišiće (komanda Ceklin.doborskog bat) povrativši se uz Pobrđe pokraj Prčije glave u s. Lazareviće (bat. Donjo-crmnički), Trešnjicu (bat. Gornjo-crmni) i Komandu kolone u Kovači odakle se sjutridan popodne povratio u Komandu. Ovom prilikom dao je k-t potrebne primjedbe i upustva – Neprijateljski aeroplani lećeli su izviđanje i iznad mora i položaja. U blizini Budve na Zavalu aeroplan je bačio dvije bombe od koji je jedna pala u more u blizini Zavale. Dejstvo je bilo dobro. Aeroplan je bačio bombe i iznad Bara i bačio bombe⁵⁰ ali štete nije bilo.

10-1915 Bez osobitih izmjena. Danas popodne k-t odreda povratio se iz inspekcije o kojoj je riječ u dnevniku od jula.

11-1915

51

12-1915

Osobitih izmjena na frontu odreda nema. Aeroplani su baćali bombe na Plavnicu, pod (nečitka riječ, prim. S. M) Sutorman. Štete nema.

13-1915

Usljed raznih oskudica pojavilo se potraživanje vojnika za davanje dopusta kako bi svojim familijama mogli davati nekakvog god načina.

⁵⁰ Dva put se ponavlja kao u originalu (prim. S. M).

⁵¹ Kao u originalu (prim. S. M).

Davanje dopusta je skraćeno naredbom Vrh. komande od 24-II (v. dan 45).

Vrhovna komanda od sinoć svojim aktom broj. povj. O br. 4616 dozvoljava dopust od po 10 dana samo najsiromašnijima to da se svrši u dvije partije.

14-1915 Naknadno pak brig. Pejanović svojom depešom br. 2620 da ima više od 450 vojnika koji traže dopust i misli da bi se ili se moglo dati u dvije špartije. Da bi se omogućilo više pitana je Vrh. komanda (v. izl br. povj. 45) da dozvoli puštanje u više partija, a ne samo u dvije kao što je juče javila.

15-1915 Front Ljevokrilne kolone sa jednim sulejmanovim polj. topom koji je poslat u Bojanski sektor. Vrh. komanda svojim brzojavom od danas dozvoljava puštanje vojnika u više partija koje je traženo juče s ciljem da bi se po partijama moglo izređivati više vojnika, a s manjim slabljenjem fronta.

Ordre Batille Lovčenskog odreda

Komandant brigadir Knjaz Petar Petrović

Šef Štaba kom. Petar Lompar

Komandant artiljerije kom. J. Martinović

Ljevokrilna kolona

Kom. brig. Ivo Đurović

Šef Štaba kap. Risto Stojanović

Odsjek u D. Grbalj

Odsjek Barski

Odsjek Bojanski

Kom. kom. M. Lekić

Kom. kom. N. Popović

kom. brig. M. Đurašković

4 ½ bataliona

2 ½ bat.

3 bat.

Donjo-crmnjički

Gornjo-zetski

Selačko-šestanski

Gornjo-crmnički

Mrkojevički

Bjelogorski

Barski	1 četa barskih Muhameda.	Ulcinjski
4 čete dobrovoljaca	1 četa posade u Spič	
2 čete formirane		
Artiljerija	Artiljerija	Artiljerija
2 brd. 7 ½ cm nebrz.	2 8.7 cm polj. krup. topa	2 8.7 cm krup. nebrz.
topa Krupa		topa
Mitraljeza 4	2 7.5 cm polj. krup. top	1 m7 ½ cm sulejmanov
	2 15 cm lake ops. haubice	1 polj. 7 ½ cm krup.
		nebrz. top

Srednja kolona

Kom. brig.
Niko Pejanović

Šef Štaba kom.
Veljko Đurašković

3 ½ bat.	Artiljerija
Ceklinsko-dobrski	4 8.7 cm polj. krupova
	nebrz. topa
Ljubotinjski	2 7 ½ cm brdska krupova
	nebz. topa
2 čete dobrovoljaca	2 7 ½ cm brdska brz. topa
	Mitraljeza 2

Desnokrilna kolona

Kom. brig.
Milutin Vukotić

Zastup. Šefa Štaba
Vlado Vrbica

Katunska brigada

Kom. brig.
M. Vukotić

2 bat.

Cetinjski

Njeguško-čeklički

Mitraljeza 2

Spuška brigada

kom. kom. Andrija

Raičević

2 bat.

Lješkopolski

Zetski

Obrana Budvanskog zaliva

Kom. V. Božović

1 bat.

Batalion Vojne žandarmerije

Opsadna artiljerija

Kao što je pomenuto u dnevniku 20-III-915

Svega vojnika⁵²

Topova 47

Mitraljeza 10

16-1915

Osobitih izmjena na frontu odreda nema. (viđi 20-IV-16-IV i 30 IV)

Naredbom od 16. marta broj 4111 Vrh. koman da naređuje da se pojača front od ušća Bojane do Murićana. Da se pojača posada na Sv. Nikolu i da se pooštri oprez za odbranu prolaska brodova Bojanom razumije se i ušća Bojane, a drugi na Širočki Vis radi odbrane na ovu stranu. Da se na Sv. Nikolu drži stalno po jedan vod pješadije. Da se preduzmu sve mjere u ovom kraju. Uspostavlja se telefonska veza na Murićane i Sv. Nikolu.

Na ovaj akt odgovoreno je 20-III broj. 4313 da je komandantu dosta teško osigurati pomenuti gornji front, a da ne oslabi front u Primorje Vrh. komanda 24-III br. 0. 4304 (naš dol. 57) odgovara da nema ozbiljne opasnosti od njihove jače neprijateljske akcije u Rejonu od Bojane do Spiča i Kastela Lastve osim ako bi to mali

⁵² Kao u originalu ne navodi se broj (prim. S. M).

prepad ili (nečitka Riječ, prim. S. M) iskr-
cavanje za to može komandant osigurati
pomenuti bojanski front Mrkoj. batalionom
Ulcinjskim ili čak dijelom bat. Gornjo-zetskog.
Na prijedlog ove komande broj 4312 Vrhovna
komanda šalje jednu rusku 15 cm haubicu i
jedan poljski Sulejmanov top. Prvu sa 100
metaka, a top sa 150 metaka. Broj 4345

21-III. Naređeno je brig. Ivu Đuroviću da se
haubica metne da čuva obalu morsku od
Volujice do Ulcinja od neprijateljskih torped-
njača i podvodnih lađa ovo isto važi i za
Sulejmanov top.

Brig. Ivu Đuroviću aktom od 14-IV 3372
odgovara da su topovi namješteni i to haubica
na Dobru vodu da brani obalu od isto do
Mrkojevića do ponte od Mavrijana, top 12 cm
(mjesto kojeg je poslat onaj Sulejmanov)
metnut je na pontu od Đerana da brani i
Ulcinj.

Dva topa sa Petrove ponte prenešena su ranije
i postavljeni jedan na Širočki Vis, a drugi

Na Sv. Nikolu.⁵³

⁵³ Nakon ovog slijedi posljednja strana na njemačkom jeziku.

Dce Lovćenaktion

Nit einer Skiizze

Corce.

K. und K. Kriegsarchir

Bibliothek

Linteiling P XIII g 53

Fait a

Sarajevo

Vin November 1916.

Priredio: **Srda Martinović**

ZAPISANO JE (19)

Branislav Borilović

In the nineteenth issue of this column, the author has collected various interesting records on historical and other phenomena related to Montenegro in the past, using written sources that are consistently catalogued. These contributions have become a valuable archive of various data on history, nature, phenomena, people, events that can serve as education, information and a short reminder in the form of an answer to the question „did you know?“.

Razni zapisi X

Da je poznata srpska književnica i akademik Isidora Sekulić govoreći o Cetinju zapisala: „Cetinje, majušno, stoji u kamenitoj areni. Ono nije ni naselje, nego istorijski spomenik od granita i od istorijske istine.“

Život za život, Cetinje, 1997, str. 1.

Da je Vilijam Gledston (1809–1898, britanski političar koji je četiri puta biran za premijera, veliki prijatelj Crne Gore, prim. aut) zapisao: „Ova štamparija (misli se na Crnojevića štampariju, prim. aut) se pojavila sedam godina poslije londonske. U to vrijeme nije postojala štamparija na Oksfordu, Kembridžu ili Edinburgu. Šesnaest godina nakon što je Rim, prijestonica

hrišćanstva, osnovao svoju prvu štampariju, Crna Gora je imala svoju, odnosno dvadeset osam godina od pojave prve štampane knjige“.

Da su neke beogradske novine tek poslije četiri godine obavijestile svoje čitaoce o svim zločinima koje je učinila njihova vojska prema nedužnom stanovništvu Crne Gore. Tako je beogradski dnevni list *Balkan* u broju od 23. avgusta 1922. godine obavijestio svoje čitaoce da „Ni pet odsto crnogorskih kuća i imanja u ovoj zemlji nije izbjeglo požar i pljačku“. Takođe i *Tribuna* u četiri broja piše o tim zločinima i to u brojevima 16, 19 i 20 od septembra 1923. godine. U tekstu se pored ostalog kaže da „pet hiljada kuća u Crnoj Gori se pretvorilo u pepeo“.

Ovi podaci se mogu naći u knjizi:

Čubranović, Jovan: *Najveći zločin u istoriji*, Cetinje, 1923, str. 23.

Da je poznati crnogorski ljekar Jovan Kujačić mapirao sva malarična mjesta u Crnoj Gori. Počeo je sa mjestima duž crnogorske obale a završio sa Nikšićem.

Najprije je opisao Ulcinj i ulcinjsko polje đe je sa sigurnošću utvrdio da su komarci prenosioci ove opake bolesti i to poglavito preko stoke. Poslije Ulcinja opisao je Bar i barsko polje kao jedno od žarišta bolesti. U zoni koja je u opasnosti pominje Čanj i Luško polje, zatim grbaljsku župu, krtoljsko polje i Tivat. Posebno je obradio okolinu Skadarskog jezera kojeg po njegovom mišljenju treba ozdraviti brzim tretmanom prostora poslije povlačenja velikih voda. Takođe se predlaže da se viškovi voda odvedu u Jadransko more. Razmatrana je ideja kopanja kanala od jezera uz rijeku Crmnicu do sela Gluhi Do. Kanal bi bio dugačak oko 6,5 km. Odatle bi išao tunelom u čanjsku luku u jednom ili do u Luško Polje i Popove Njive u drugom pravcu. Tunnel bi bio dug u jednom i u drugom pravcu

oko 6,5 do 7 kilometara. Tako bi put kojim bi se ustanovila vodena veza između Jadranskog mora i Skadarskog jezera bio dugačak 13,5 do 14 kilometara računajući tu i onaj kanal od 500 metara koji bi se imao izraditi dalje tunelom do mora. Razmatra se i varijanta Vir – Gluhi Do – Čanj, kao i Vir – Gluhi Do – Popove Njive – more. U knjizi pominje i malarične tačke u Zetskoj ravnici. Takođe mapira mjesta i u granicama Stare Crne Gore. Po njegovom mišljenju malarija je najrasprostranjenija u granicama bjelopavličke ravnice uz ušće rijeke Zete pa do pod Ostrog planinom i sela Bogetića će ima baš zgodnih mjesta za leženje komaraca. Naposljetku govori i o Nikšiću će su male razmjere malarije.

Kujačić, Jovan St., *Malarična mjesta u Crnoj Gori*, Zemun, 1925.

Da je Andrija Jovičević pišući o fizičkim osobinama ljudi iz Riječke nahije rekao da neki ljudi rade teške fizičke poslove, a da nijesu umorni. Kaže da ima takvih koji oru po cio dan „pa uveče, kad dovrše oranje, zaletе se i preskoče oba vola“. Kad je u pitanju izgled čovjeka ovog podneblja kaže da ljudi „brivaju“ bradu, a brke nikad. Smatra da je sramota češljati se muškarcu „ko se češlja, takvog su smatrali ženom, jer su se onda samo žene češljale“.

Jovičević, Andrija, *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Beograd, 1910, str. 662–665.

Da „patrijarh u Beogradu do danas nije pokazao pod kojim imenom je crkva kojom on upravlja imenovana po tomosu: da li kao Srpska pravoslavna crkva ili Pravoslavna crkva Srbije ili Pravoslavna crkva u Kraljevini SHS. Ovo drugo po redu je možda izvjesnije jer tomos mora odreditи teritoriju nadležstva crkve radi razgraničenja sa drugim pravoslavnim crkvama, a kraljevina SHS je zbog Crne Gore i Vojvodine nejasno područje za drugačiju odluku vaseljenskog patrijarha. Imamo u vidu da

vaseljenski patrijarsi Crnogorsku mitropoliju priznaju za autokefalnu a Vojvođansku Sremsko-Karlovačku mitropoliju ne samo za autokefalnu već i kao patrijarhat“.

Veselinov, Dragan, *Moj Bog – Pitajte popa*, Podgorica, 2022, str. 125.

Da je Jozef Holeček (češki pisac i novinar) zapisao da su se učenici jedne crnogorske škole požalili Gospodaru da slabo rade u školi i da nijesu naučili „ni da’ola, pa smo ka bravi“. Te riječi je Gospodar provjerio „telegrafski“ i utvrio da su đaci bili u pravu.

Stevović, Nenad; Stevović, Momir, *150 godina škole u Trešnjevu*, Cetinje, 2021, str. 12.

Da je Sigfrid Kaper (češki i njemački pisac) boraveći u Crnoj Gori zapisao da je posjetio jednu školu u Crnoj Gori i bio ne malo iznenađen opštim znanjem učenika koji su jako dobro znali svoju ali i češku istoriju. Na profesorovo pitanje da nešto kaže o Libuši (češka princeza, prema legendi osnovala je grad Prag u 8 v. prim. aut) rekao je „mene je ostalo da se čudim lije-pom odgovoru“.

Stevović, Nenad; Stevović, Momir, *150 godina škole u Trešnjevu*, Cetinje, 2022, str. 14.

Da je Pavel Apolonovič Rovinski (ruski naučnik) jednom zapisao da u periodu 1862–1875. godine kada je knjaz Nikola sve posvetio obrazovanju svoga naroda taj isti narod mu je uzvratio „tako da je o svom trošku svuda gdje je trebalo izgradio škole koje bi činile čast i mnogo razvijenoj državi“.

Stevović, Nenad; Stevović, Momir, *150 godina škole u Trešnjevu*, Cetinje, 2022, str. 15.

Da je Frilej (francuski ljekar na dvoru kralja Nikole) 1878 zapisao da „u cijeloj Crnoj Gori neće biti mladića koji ne umije da čita i piše, i s pravom će tada Crna Gora sažaljivo da gleda neke velike sile, koje se hvališe svojom naukom, književnošću i industrijom a trećina vojnika potpuno im je nepismena“.

Stevović, Nenad; Stevović, Momir, *150 godina škole u Trešnjevu*, Cetinje, 2022, str. 17.

Da je Bernhard Švarc (njemački književnik) rekao „da od svih segmenata ove države najveću pohvalu zaslužuje školstvo“. Dalje kaže da se u školama izučava: religija, maternji jezik, istorija otadžbine, račun, geometrija, geografija, proučavanje prirode, fizika, pisanje, crtanje, pjevanje i gimnastika...

Stevović, Nenad; Stevović, Momir, *150 godina škole u Trešnjevu*, Cetinje, 2022, str. 17.

Da je knjaz Nikola bio lično hrabar čovjek. Na Vučjem dolu opazivši ga turska vojska „zasula ga je puščanom vatrom, tanad su probijala njegovo odijelo i konja mu ranjavali. On je i u tim uslovima prkosio neprijatelju stajao je nepomično, posred borbe rukovodeći njome“.

Da je Bilov (Princ Bernhard Heeinrich Karl Martin von Bulov, 1849–1929, docnije kancelar Njemačke, prim. aut) u svojim memoarima zapisao da je u Grčkoj 1877. godine razgovarao sa ruskim diplomatom o Crnoj Gori i Srbiji, Na pitanje u čemu se Nikola knjaz Crne Gore razlikuje od Milana kralja Srbije – odgovorio je: „da je prvi orao, a drugi jastreb“.

Da je kralj Nikola prilikom susreta i rukovanja sa Klemansoom (Žorž Benžamen Klemanso, 1841–1929, predsjednikom francuske vlade, prim. aut) kojeg su zbog njegovog temperameta zvali „Tigar“ „postisnuo“ njegovu ruku i rekao: „Pa Vaše kandže nijesu tako opasne“.

Da su zvaničnici francuske republike garantovali kralju Nikoli povratak u zemlju „čim nastupi pogodan čas“ a da će dotle biti poštovan suverenitet Crne Gore i njene ustavne institucije. Najveći zagovornik tog obećanja bio je predsjednik francuske vlade Poenkare. Pošto se to nije desilo kralj je u velikom razočarenju rekao: „Kakav čovjek, takva i garancija!“.

Da je poznati venecuelski pjesnik Sergio Karbahal Vial pročitao u Parizu 1899. godine pjesmu knjaza Nikole „Pjesnik i vila“. Impresioniran kraljevom pjesmom i sam je napisao pjesmu na španskom jeziku sa istom temom.

Da je Šarl Loazo u svojoj knjizi koja je izašla u Parizu 1889. godine zastupao pravedno rešenje pitanja ujedinjenja Južnih Slovena. Knjigu je započeo „motom“ iz Balkanske carice knjaza Nikole će se kaže da male zemlje nijesu moneta za potkusurivanje u obračunu velikih. Isti moto istakao je i na korica knjige.

Da je knjaz Danilo I engleskom predstavniku, uoči bitke na Grahovcu 1858. godine rekao: „Naša zemlja nije torina raje koja traži čobana no u njoj živi slobodan narod koji se ne moli nikome za milost dok može džeferdar da drži u sigurnoj ruci“.

Da je jedan Crnogorac na pitanje što mu je uvijek punano u kući rekao? Nikad ništa osim puške, i u rijetko vagan krtole!

Da je jedan Crnogorski junak nalažući badnjak rekao: „Crnogorski badnjače! Tvoj će dim u nebo da se diže, i kada sjutra kod sunca bude, neka mu kaže: da se i ono, u svojoj borbi sa pomrčinom svake noći odmara, a Crna Gora u svojoj borbi za slobodu – nikad!“.

Da je Andrija Radović bio podlegao srbijanskoj propagandi već je poznato, ali da je išao toliko daleko manje se zna. Radović kao blizak saradnik knjaza/kralja Nikole bio je upućen u sve njegove poslove kao i njegovu kompletnu prepisku. Sve papire koje je gospodar odbacivao on je sakupljao i slao Stojanu Protiću premijeru vlade SHS. U jednom dopisu se čak i hvali pa kaže da mu šalje „fotografije šest pisama od velikog značaja“. U drugom pismu koje šalje iz Pariza 17. jula 1919. godine kaže „mi ćemo ovđe izraditi jednu malu brošuru u kojoj će se iznijeti prigodni dio faksimila s objašnjenjem radi propagande u našem narodu. Kad bude gotova poslaćemo je tamo. Tako isto izradićemo jednu na francuski i engleski jezik“.

Da su kralja Nikolu optuživali da nije htio dati svoju šćer Kseniju za srpskog kralja Aleksandra Obrenovića. Govorili su mu da ne želi bliže odnose sa Srbijom. Njegovi veliki kritičari su mu zamjerali i to što je najstariju šćer Zorku dao za Petra Karađorđevića. Sve mu to nije smetalo jer je obadvije dinastije znao dobro, zato je jednom za Obrenoviće rekao: „Teška bi mi bila takva udadba za kralja Obrenovića, pa da mi se unučad između sebe kolju oko prestola...“.

Da je Jovan Pavlović (Sremski Karlovci, 1843 – Cetinje, 1892, urednik *Glasa Crnogorca*, direktor Cetinjske gimnazije, ministar prosvete Crne Gore itd, prim. aut) jednom rekao o srbijanskoj propagandi prema Crnoj Gori: „Ovakve pogane generacije, kao što je sad u Srbiji, ja niti pamtim, niti sam gde čitao. Sve je to otrovno i opoganjeno od česti birokracijom, od česti cincarlukom, sada opet komunstvom. U narodu nema trave od one svete Srpske, koja bi mu podizala krila, nema u njega ni jedne ideje, koja bi ga – raspaljivala na veća dela. Sitni su to ljudi svi iz reda, pa zato ne mogu krupna dela da ograde.“ Na

kraju kaže da,, Ja bih slagao, kad ne bih rekao da Srbijanci o njoj (Crnoj Gori) nikad s ljubavlju ne govore, no sad je već zagrdilo...“

Svi gore navedeni podaci mogu se naći u zaostavštini Pera Šoća i to u kutiji 18.

Da je na Rijeci Crnojevića proslavljena tridesetogodišnjica Obodske vojne radionice. Proslavi su prisustvovali mnogi gosti kako iz unutrašnjosti tako i iz svih kancelarija sa Cetinja. Sve te godine radionica je sa velikim uspjehom radila.

Luča, književni list, Cetinje, 1896, str. 46.

Da je gos. Aleksa R. Šantić poslao Cetinjskom pjevačkom društvu komponovanu pjesmu knjaza pjesnika „Pijmo vino, pijmo, životu je blizu kraj!“ Šantić je pjesmu poslao uredniku društva i rekao da je inspirisan upravo stvaralaštvom autora pjesme „Pjesnik i Vila“ (kralja Nikole). Društvo je s blagodarnošću primilo komponovanu pjesmu uz obećanje da će je „uzeti u obuci“.

Luča, književni list, Cetinje, 1898, str. 511.

Da je kralj Nikola naredio svojoj vladi da se od „sada ima davati našem velikom pjesniku Zmaj Jovanu Jovanoviću 5.000 dinara do god je živ“. Tom mjesečnom nadoknadom Zmaj je dobio potrebnu sigurnost kako u egzistencijalnom smislu, tako i u daljnjem stvaralačkom radu.

Bosanska vila, Sarajevo, 1891, str. 111.

Da je lik Petra II Petrovića Njegoša poznat ponajviše preko dvije slike koje su nastale daleko van granica Crne Gore i to u Beču i Napulju. Jedna ga prikazuje s kalpakom na glavi, a druga sa crnogorskom kapom. Ona s kalpakom rađena je u Beču, a s crnogorskom kapom, u Napulju. Kapu sa kalpakom Njegoš je

nosio u izuzetnim prilikama i to isključivo kada je bio van svoje države. Kako se kaže u tekstu, napuljska slika se razlikuje od bečke jer je vjerodostojnija a i zbog vještije ruke napuljskog slikara. Ova slika je dugo bila kod Nj. Kr. Visočanstva prestolonasljednika Danila u njegovoj vili u Kap Martenu u Francuskoj kada joj se gubi svaki trag. U doba kralja Nikole nastala je još jedna slika i to iz ateljea glasovitog italijanskog majstora Spiridona. Rađena je po opisu prestolonasljednika Danila koji je lično „protumačio“ umjetničku veličinu i značaj vladike Rada. Spiridonova slika nije kopija ove napuljske već je izraz „čitave studije života i veličanstvenih ideja genijalnog pjesnika“.

Državni kalendar kraljevine Crne Gore za 1918, Pariz 1918, str. 78–79.

Da je kralj Nikola dobio pismo od „slavnoga Pastera (Luj Paster, 1822–1895, mikrobiolog i hemičar, pronašao metodu za zaštitu namirnica poznata kao pasterizacija, prim. aut) tog ne samo Francuske, no i svega naučnog svijeta“. Paster ga u pismu obavještava da je formirao društvo pod njegovim predsjedništvom koje pored ostalih aktivnosti ima za cilj da „učini francuske više naučne zavode pristupnijima stranim učenicima“. Ujedno ga obavještava da su članovi društva „prvaci francuske knjige i prosvjeti, sve sami članovi Fran. Akademije“. Takođe ga obavještava da je na put ka Balkanu krenuo uglednik Fran. Akademije g. Meloni koji će posjetiti Cetinje, i da su im odobrene „dvije stipendije za crnogorske đetiće, pri vinogradskoj školi u Monpeliju“.

Glas Crnogorca, Cetinje, br. 42, 13. X 1890, str. 94.

Da je u Crnoj Gori prvi javni spomenik podignut 17. jula 1861. godine u blizinu Vlaške crkve na Cetinju. Spomenik je napravljen u znak sjećanja na pohod Vasojevića na Srbiju. Zahvaljujući prof. Ristu Dragičeviću koji je nacrt istog našao u

zaostavštini Milana Jovanović Batuta, danas imamo mogućnost sagledati izgled spomenika. Motiv za podizanje spomenika leži po svoj prilici u sukobu i dinastičkim borbama Petrovića i Obrenovića. Spomenik je doživio sudbinu mnogih spomenika koji su iz raznoraznih razloga rušeni. Ovaj je porušen zahvaljujući kralju Nikoli, čovjeku, u čije vrijeme je i nastao i postavljen na Cetinju. Bilo je to 1896. godine neđe uoči posjete kralja Aleksandra Obrenovića Cetinju.

Malbaša, Predrag: *Spomenici Petra II Petrovića Njegoša*, Cetinje, 2019, str. 11.

Da je po svoj prilici prvu Njegoševu bistu uradio ugledni crnogorski skulptor Janko Brajović. Brajović je kao crnogorski patriota rano napuštio Crnu Goru ne slažući se sa položajem Crne Gore u Aleksandrovoj Jugoslaviji. Preselio se u Ameriku đe je kao vrstan umjetnik doživio veliki ugled. O postojanju Njegoševe biste koju je uradio Brajović svjedoči razglednica koja je nastala na Cetinju i to u ateljeu Marka Vujovića. Razglednica je nastala za potrebe manifestacije „Dječiji dani“ koja je održana na Cetinju 20. juna 1921. godine. Po svoj prilici bista je nastala prije 1916. godine što će reći prije Brajovićeva napuštanja Crne Gore. Nažalost, njoj se gubi svaki trag ali sa velikom sigurnošću se može reći da je ovo „najstarija poznata Njegoševa bista“. Kada su u pitanju spomenici mora se reći da je „najstariji Njegošev spomenik nastao 1934. godine i to u Trebinju“. Spomenik je svom gradu poklonio književnik, diplomata i akademik Jovan Dučić. Bronzani kip uradio je Toma Rosandić (poznati vajar i rektor Umjetničke škole u Beogradu, prim. aut). Rosandić je skulpturu izlio u Mađarskoj od starog austrougarskog trofejnog topa. Sudbina i ovog spomenika je bila više nego čudna. Naime, nju su „1941. godine ustaške jedinice najprije oštetile, a zatim kamionima odvojile od postolja“. No, zahvaljujući uglednim muslimanskim prvacima iz ovog grada prije svega tadašnjeg gradonačelnika

Trebinja Ilijaz-bega Resulbegovića ona je smještena u podrum opštinske zgrade i tako spašena. Spomenik je ponovo postavljen na isto mjesto 1945. godine đe se i danas nalazi.

Malbaša, Predrag, *Spomenici Petra II Petrovića Njegoša*, Cetinje, 2019, str. 29–30; 52–53.

Da je 1913. godine u Geteborgu izašao *Gorski vijenac* na švedskom jeziku. Prevodilac i izdavač bio je Alfred Jensen. U napomeni uz izdanje, sekretar švedske Akademije dr K. D. Virsen naziva prevod „lijepim i da se odlikuje vjernošću, erudicijom i ukusom“. Po autoru novinskog teksta Pavlu Popoviću izdanje je elegantno i vjerovatno jedno od najljepših do sad objavljenih.

Glas Crnogorca, Cetinje, 14. januar 1914, str. 2.

Da muzej kralja Nikole koji je osnovan 1926. godine pored velikog broja eksponata čuva i veliki broj predmeta islamske provenijencije. Najviše je „etnografskog materijala, prije svega odjeće, a posjeduje i veoma finih komada nakita“. U muzeju se mogu naći i predmeti koji su bili u svakodnevnoj upotrebi kao što su ibrici, šolje, posude, čibuci itd.

Luna podno Lovćena, Cetinje, 2023, str. 25.

Da je knjaz Nikola prilikom proslave 25-godišnjice osnivanja đevojačkog instituta na Cetinju, 21. novembra 1895. godine pozdravio goste i izgovorio sljedeće riječi. „U cijelom Južnom Slovenstvu, po sudu znalaca, ovaj Institut prednjači pred svojom braćom, na veliku korist Crne Gore i ponos Rusije. A što čini, te mu pripada to prvjenstvo? To je veliko, plemenito rusko srce, što u njemu bije!“ Dalje je rekao: „To je rusko srce učinilo i ovo čudo, te je u ovim krševima procvetao najmirisniji cvijet na Balkanu...“.

Bosanska vila, Sarajevo, br. 1. januar, 1898, str. 3.

Da je na Cetinju osnovan „Fond za pomaganje i vaspitanje trgovačkog i zanatlijskog podmlatka. Na taj način Crnogorci će lakše slati decu da uče korisne zanate...“.

Bosanska vila, 15. mart 1903, str. 118.

Da je na Cetinju 5. decembra 1902. godine umro dvorski apotekar Jovo Dreč. Dreč se školovao u Mostaru i Petrogradu đe je studirao medicinu. Potom se vratio u svoj rodni grad Mostar đe je otvorio apoteku da bi 1875. došao u Crnu Goru i tu otvorio apoteku (današnja cetinjska apoteka nosi ime Jovana Dreča, prim. aut)

Bosanska vila, 15. januar 1903, str. 19.

Da je knjaz Nikola svojim šarmom očaravao i strance. Tako je ruski državni savjetnik K. D. Antonov 1872. godine uputio knjazu Nikoli pismo u kojem se kaže: „da je njegova jaka vjera da ni milion Turaka ne mogu slomiti moralnu i političku nezavisnost Crne Gore“. Na kraju pisma Antonov kaže da ima sablju koja nije natopljena krvlju i da je poklanja knjazu Nikoli uz poruku: „da je primete i da je trgnete iz korica kad nastupi vrijeme, koje tako dugo očekuju Hrišćanski narodi“.

Zapisi, Cetinje, april 1941, str. 237–238.

Da je kralj Nikola preko ministra pravde tražio da se ukine smrtna kazna u Crnoj Gori.

Narodna riječ, Nikšić, br. 6, god. 1907.

Da je Crnogorska Državna biblioteka preko svog bibliotekara G. Mijuškovića zamolila sve urednike i pisce da šalju po jedan primjerak svih svojih izdanja besplatno biblioteci. Takođe mole i sve one koje imaju starih knjiga a „naročito knjiga koje govore o Crnoj Gori...“ da šalju na adresu biblioteke.

Kutija, 18 / Fascikla, I – 16/12

Da je jedna beogradska dnevna novina objavila tekst o crnogorskim studentima u Beogradu, o njihovom studiranju i uslovima života. Kažu da u Beogradu studira: „173 đaka, a od toga 3 su pitomci knjaževi sa Cetinja, 5 njih izdržavaju iz kuće, 7 njih su stipendisti Srpske države ili kakvog humanog društva iz Srbije, a 158 poslužuju“. Detaljno opisuju uslove njihovog studiranja. Kažu da bi preživjeli rade teške fizičke poslove ali im to ne smeta da postižu dobre rezultate.

Kutija, 18 / Fascikla, 58/7

Da je kralj Nikola sačekao u Baru odred Crnogoraca koji su proveli tačno 2 godine i 54 dana u mirovnoj misiji na Kritu. „Očinski im je zahvalio na istrajnoj i usrdnoj službi“. Sve vojnike odlikovao je srebrnom medaljom za revnost.

Kutija 18. / Fascikla 58/7

Da je između Crne Gore i Rusije potpisan 17. novembra 1910. godine a u Petrogradu 2. decembra iste godine sporazum o saradnji. Istog 17. XI 1910. godine ruski poslanik sa Cetinja po naredbi ministra spoljnih poslova prenio je zahtjev Rusije sa prijetnjom da će uskratiti pomoć Crne Gore ako Crna Gora ne vrati albanske izbjeglice u Tursku. Kralj se o taj zahtjev oglušio, nastavio je da pomaže Albanski ustanak i dozvoljava izbjeglicama da prelaze na teritoriju Crne Gore. Uporedo je radio na stvaranju Balkanskog saveza i stvaranju jakog fronta protiv Turske. U arhivu kraljevom, Šoć je pronašao odgovor ruskom diplomati. U odgovoru se kaže: „Ne, gospodine ministre, krv crnogorska se ne prodaje! Zapamtite ovo što ću vam reći: ‘Neka Rusija prekine davati pomoć Crnoj Gori ili ne prekine, ova će još jednako ostati vjerna i odana.’“ Dalje je nastavio „Prijeteci nam ukidanjem subvencije ministar spoljnih poslova povjerovao je može biti da se obraća ljudima koji se mogu kupiti – on se prevario. Mi smo siromašni ali slobodni, naša nepokolebiva odanos Rusiji ima za

cilj nešto drugo a ne novac... Kuku ti Crna Goro, a kuku i meni istome ako smo došli dotle da se kupuju rubljama naša stara vjernost i odanost Rusiji“.

Kutija, 18. / Fascikla I–61/1

Da je kralj Nikola sve važnije diplomatske poslove sam obavljao. Svojim ministrima pravio je koncepte za razna akta koja su donosili.

Kutija, 18. / Fascikla, 70/326

Da je kralj Nikola bio „baš“ taj koji je prvi pokrenuo misao o Ustavu u Crnoj Gori. Tu misao je saopštio prilikom reforme 1868. godine. O ideji je obavijestio čak i srbijanskog diplomatu Jovana Ristića.

Kutija, 18 / Fascikla, 70/326

Da se kralj Nikola često žalio da su mu saradnici nepouzdati i da zloupotrebljavaju njegovo povjerenje. Tako da su mu i spise odnosili i prodavali van Crne Gore. Kaže da su iste probleme imali i njegovi preci. „Eto, reče, i vladici Radu odnijeli su testament svetog Petra cetinjskog“. Testament je mnogo godina kasnije pronađen u Beogradu.

Kutija, 18. / Fascikla, 70/326

Da je pisac G. Raš svoje djelo o Crnoj Gori (1877) posvetio knjazu Nikoli kao „prosvetitelju svojega naroda, predstavniku petstogodišnje pobjedonosne borbe s azijskim varvarima u Evropi“.

Kutija, 18. / Fascikla, 70/326

Da se vladar Crne Gore kralj Nikola uspješno rvaao sa velikim silama. Jednom prilikom je rekao: „Šteta što ne postoji Venecija,

da se i sa njom poigram politički...“.

Kutija, 18. / Fascikla, 70/326

Da je kralj Nikola „razmišljao krajem prošlog i početkom ovog vijeka da na Cetinju otvori Veliku školu koja bi služila za Crnu Goru i za druge Balkanske zemlje, kao i da se o istom sporazumije-
vao sa ondašnjim svojim saradnicima kao i sa Račkim (Franjo, hrvatski političar i historičar, akademik JAZU, prim. aut) i Bogišićem“ (hrvatski pravnik, ministar pravde Crne Gore, prim. aut).

Kutija, 18. / Fasc. 70/326

Da je NJ. V. Crnogorska knjeginja Milena odlikovala glumicu gospođicu Lukić koja je igrala glavnu ulogu u predstavi „Balkanska carica“ koju je napisao njen suprug kralj Nikola. Lukićka je dobila briljantski nakit.

Kutija, 18. / Fascikla 66/12

Da su Česi solidarno sakupili 1891. godine 3.000 forinti kako bi Crnogorci mogli učestvovati na velikoj evropskoj izložbi koja se održavala u Pragu. Crnogoci su im ljubazno zahvalili i kazali: „da Crnogorci ne mogu dobrotu češkog naroda upotrijebiti u tolikom stepenu, a da će krajem mjeseca nekoliko Crnogoraca o svom trošku doći u Prag“. Predložili su da sakupljena sredstva uplate na račun crnogorskih studenata u Pragu.

Kutija, 18 / Fascikla, 66/12

Da Nikola Pašić nije mogao sakriti svoje neraspoloženje prema Crnoj Gori ni onda kada je Skadar zauzet od strane Crnogoraca 1913. godine. Njegova čestitka bila je „koliko kratka toliko i vodnjikava“. U telegrafskoj čestitki je rekao: „S radošću smo primili vest o osvajanju Skadra“. Molim vas da u ime Kraljevske Srpske Vlade primite naše najsrdahnije

čestitanje za ovaj lepi uspeh bratske crnogorske vojske“.

Kutija 18. / Fascikla I–67/6

Da je rumunska kraljica Marija u svom djelu *Istorija mog života* zabilježila i rekla za knjaza Nikolu sljedeće: „među gostima prilikom krunisanja cara Nikole II po odijelu koje je kaže, bilo neobično lijepo i prijatno za oko on (knjaz) je u ondašnjoj Evropi igrao naročitu ulogu i prema njemu su se sa naročitom pažnjom ophodili“.

Kutija 18. / Fascikla I–67/6

Da se veliki vojvoda Mirko Petrović Njegoš liječio u Beču đe je „pod teškom duhovnom, depresijom i razdraženošću, preživljavao posljednji stadijum svoga tuberkuloznog oboljenja kojim je bio porazno zahvaćen“.

Kutija 18 / Fascikla I–67/6

Da je kralj Nikola u povratku iz Rusije svratio u Beč i učinio posjetu Ćesaru. Poslije posjete Ćesaru novinari su ga pitali zašto češće posjećuje Beč nego Rim odgovorio: „U Rim živi samo moja kćer, a u Austro-Ugarskoj žive milioni mog naroda...“.

Kutija 18 / Fascikla 67/6

Da je Ljuba Nenadović (srpski književnik, diplomata i političar) zabilježio riječi knjaza Nikole koje je Crnogorcima izgovorio pred jednom bitkom „Crnogorci, ono što imamo da branimo možemo sa tri prsta pokriti!“. I metnuo je ruku na obraz. Vojska mu je odgovorila: „Branićemo ka vazda!“

Kutija 18 / Fascikla I–67/6

Da je Petar I Sveti jednom rekao: „Ni same ledene stijene ne dam ni za kakvo blago ovog svijeta, jer su i one preкупane u

junačkoj krvi, a i sama priroda na takav grijeh prolila bi suze tuge i žalosti. I samim zlatom ovo golo kamenje da zalijete, nećete dočekati da mene vašim novcem pridobijete. Neću blaga ni bogastva, ali hoću poštenje, pod kojim s mojim narodom živim i umrijeti želim“.

Kutija18 / Fascikla 67/6

Da je kralj Nikola htio da pod Lovćenom završi život: „zadahnut mišlju koju je Demosten izkazao: da je za vojvodu, da pogine u boju protiv neprijatelja“.

Kutija 18 / Fascikla I–67/6

Da je kralj Nikola slavio uvijek Badnje večer sa njegovom porodicom i sa dvorskom poslugom. „Posluž enje nije vršila posluga, nego su poslugu služili članovi dinastije“.

Kutija 18 / Fascikla I–67/6

Da je kralj Nikola u svojim memoarima u odeljku koji govori o svojoj familiji zapisao: „pa vi đevojke o igli živjele, a vi đetići o radu i motici i vaganu krtole“.

Kutija 18 / Fascikla 67/6

Da je Vatroslav Jagić (hrvatski fililog i slavista, prim. aut) u pismu koje je uputio iz Beča 28. maja 1887. godine Jovanu Sundečiću (srpski pjesnik, sveštenik i diplomata, prim. aut), a koji govori o njegovom zalaganju da se nove crkvene knjige za katolike štampaju starim crnogorsko-srpskim slovima. Dalje kaže da bi bilo najbolje „da se za uzor i slova i ortografije uzmu stara cetinjska izdanja iz XV vijeka“.

Kutija 18 / Fascikla I–63/7

Da je poznati srpski prof. dr Živojin M. Perić jednom o

Njegošu i kralju Nikoli rekao sljedeće: „Crnogorski umni vladari, vladika Njegoš i kralj Nikola izašli su bili na glas i po svojim znamenitim književnim dijelom“.

Ekonomist, Zagreb, sv. 7–9, 1940, str. 139.

Da je 2. aprila 1947. godine u Beogradu Mićun Pavićević ispričao dr Peru Šoću anegdotu koju je čuo od „tjelohranitelja kralja Nikole“ koji je sa njim bio u izbjeglištvu. Anegdota glasi: „Znaš što mi je najžalije? – Što, Gospodaru? Što sam punih 60 godina lagao svijet / svijetu bolje prikazivao crnogorsko čojstvo i junaštvo. – Nijesi ni dao Bog – to bi se znalo. – Znalo, znalo da nijesam ja bio veliki pokrovac te sam bruke i sramote pokrivao ...“.

Da je *Cetinjski vjesnik* objavio zanimljiv tekst u kojem se kaže: „U Parizu postoji jedna gospođa, koja se odijeva kao god muškarci. Nosi isto odijelo kao svi muškarci i po nošnji se ni po čemu ne razlikuje od njih“. Radi se o izvjesnoj gospođi Delafoj koja se zajedno sa svojim suprugom bavi naukom i koja je proputovala za potrebe naučnih ispitivanja Siriju, Persiju i Mesopotamiju đe su kao prevozno sredstvo koristili konje i kamile. Tada je shvatila da su pantalone mnogo prikladnije za putovanje nego haljine i od tada je uporno počela da ih nosi. List dalje piše da gos. Delafoj nije bilo dozvoljeno da sa takvim „stajlingom“ prisustvuje u Berlinskoj dvorskoj operi objedu „jer se njeno odijelo ne slaže sa dvorskom ceremonijom“.

Cetinjski vjesnik, Cetinje, br. 30, 4. oktobra 1908.

S

T

Z

E

T

Z

O

C

7 identity

- 7 Montenegrin national community in Serbia after the population census
- 9 140 thousand to 20 thousand Montenegrins in Serbia
Mihailo Miletić
- 11 Identity drama – Montenegrins in the Republic of Serbia
Čedomir Ćupić
- 25 Assimilation as a form of survival
Sonja Biserko
- 31 Whoever destroyed Vojvodina destroyed Yugoslavia
Duško Radosavljević
- 37 Ideology and politics of the Serbian Orthodox Church is the biggest obstacle to the development of Serbia as a civil and democratic state
Balša Božović
- 43 Ideology of nationalism and identity change
Goran Kaluđerović
- 45 Affirmation and assimilation of Montenegrin in Serbia
Ivan Jovović

51 relations

- 51 The role of UNESCO in the protection, restoration and promotion of the cultural heritage of Montenegro
Vukan Ražnatović
 - 171 The effect of the EU acquis on the legal certainty of national legal systems
Ana Andrijašević
-

	prism	181
Interests are always below human needs		
<i>Slobodan R. Vukićević</i>		
	terrorism	209
Etymology of the terms <i>terror</i> and <i>terrorism</i>		
<i>Marko Kusovac</i>		
	jubilee	221
Kant's cosmopolitanism and the idea of sovereignty		
<i>Bojan Jovanović</i>		
	heritage	263
How to save the book of Genesis (III)		
<i>Velizar Radonjić</i>		
In search of folk stonemasons (III)		
<i>Slobodan Čukić</i>		
	literature	313
The life and literary work of Nikola Petanović		
<i>Sofija Kalezić</i>		
	history	325
The emigration of Montenegrins to Ukraine and the Ukrainian coat of arms		
<i>B. Šekularac, J. Đuranović</i>		
Alexius Kontostephanos the Byzantine commander of Durres and Oblun		
<i>Petar Lekić</i>		
The capitulation of Montenegrin armed forces in the First World War and Serbian propaganda		
<i>Jovo M. Bećir</i>		

S

T

Z

E

T

Z

O

C

391 Connections between America and Montenegro on the pages of Glas Crnogorica
Ivan Tepavčević

417 Secret baptisms during communism
Ivo Mišur

429 The Čeranić clan from Donji kraj
Milorad Čeranić

451 European fashion at the Montenegrin court at the end of the 19th century
Marina Šoć

465 music

465 Montenegrin musical folklore – from gems to surrogates
Slobodan Jerkov

473 About Sergei Rachmaninoff's tonal recordings
Kosana Radojević

497 agriculture

497 International fairs and exhibitions (1867–1908) with Montenegrin agricultural products
Svetozar Savić

517 film

517 The Lord of the Rings: Tolkien's Mythopoesis on the Big Screen
Žarko Martinović

553 Montenegro for beginners

553 Princess on a powder keg
Petar Milatović

561 journal

561 Operational journal of prince Petar
(prepared by Srđan Martinović)

675 archive

675 It was recorded (19)
Branislav Borilović
